1678

Ф[illegible]АН

БРОДЕЛ

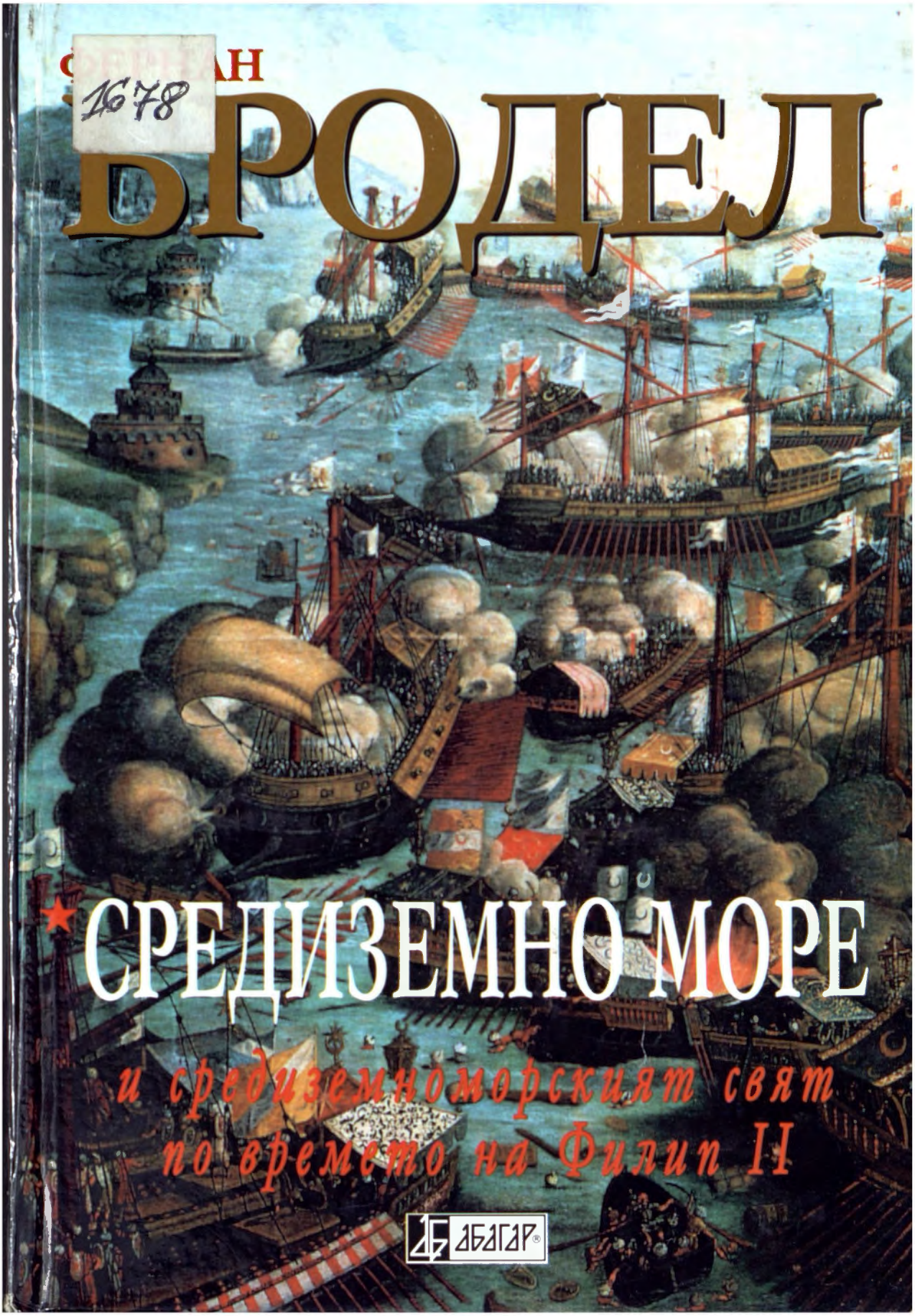

СРЕДИЗЕМНО МОРЕ

и средиземноморският свят по времето на Филип II

ДАБАР

Фернан
БРОДЕЛ

СРЕДИЗЕМНО МОРЕ

и средиземноморският свят по времето на Филип II

КНИГА ПЪРВА

Превод от френски
ВЕСЕЛИНА ИЛИЕВА

1998
АБАГАР® – София

ист
1 78
У-Т БЛИОТ
Инв № 1682
1999
294

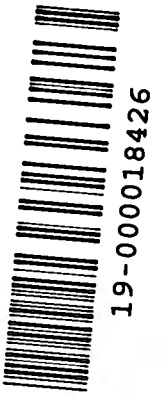

Fernand Braudel

La Méditerranée
et le monde méditerranéen
a l'époque de Philippe II
livre I

Copyright © Armand Colin Editeur, Paris, 1966 et 1990

За България © „АБАГАР ПАБЛИШИНГ" ООД, София, 1998

Тази книга е предмет на авторско и търговско право на издателя. Използването на текста и оформлението без съгласието на издателя е забранено. Продаването, препродаването, заемането, наемането, пускането в обращение по друг начин освен по начин, определен от издателя и закона, е забранено.

© Превод от френски Веселина Илиева, 1998
© Худ. оформление на корицата „АБАГАР ДИЗАЙН", 1998

c/o NIKA

CEU

Книгата е включена в програмата на Централно-европейския университет за подпомагане превода и издаването на академични трудове в областта на хуманитарните науки, която се финансира от Център за развитие на книгоиздаването към Институт "Отворено общество" - Будапеща и Център за изкуства "Сорос" - София.

ISBN 954-584-231-8 (кн. I)

Фернан Бродел

Българският историк (а защо не и един по-широк кръг читатели, които се интересуват сериозно от история?) десетилетия наред нямаше достъп до големите историци на 20 век и, разбира се, до техните съчинения: Л. Февр – „Проблемите за неверието през 16 век: Религията на Рабле" и М. Блок „Кралете чудотворци" и „Феодалното общество", Й. Хьойзинга – „Есента на Средновековието" и А. Пирен „История на Белгия"; съчинения, важни не толкова с тяхната фактология, колкото с тяхната методология; съчинения, прокарващи нови пътища в полето на историописа. Подобно съжаление изрази и А. Гуревич (1991) в послеслова на руското издание на книгата на Люсиен Февр „Битка за историята". Утеха ли е това за нас? Едва ли!

Последните десетина години открехнаха мъничко вратата и това сякаш създаде илюзията за промяна. За съжаление само илюзия, тъй като книгите, които се промъкват през тази вратичка, идват с голямо закъснение. „Средиземно море и средиземноморският свят по времето на Филип II" се появява в България петдесет години след първото си издание. Открит късно от някои български учени, станал по популярен през последните години (не без помощта на руски преводи на книгите му), големият историк наи-после стъпва и у нас. Дали трябва да се утешим с една от любимите на българина поговорки: „По-добре късно, отколкото никога"? Трудно ми е да отговоря.

Кои е Фернан Бродел (1902-1985)? Неговото кратко curriculum vitae би изглеждало така: Завършва Сорбоната и от 1924 до 1932 г. е професор в Алжир. До 1935 г. е в Париж и след това отново извън Франция: между 1935 и 1937 г. е професор в Сао Паоло. През 1937-1938 г. е ръководител на изследванията в École Pratique des Hautes Etudes. Основател и президент на VI секция на E.P.H.E. – днес École des Hautes Etudes en Sciences Sociales (1956-1972). По същото време е професор в Collège de France (1949 1972 . Той е основател и първи директор на Maison des Sciences de l'Homme (1962 1985 ; един от съдиректорите и сетне директор на прочутото списание Annales (1946-1985). Член на Academie française (1984).

Кратко, но ясно и богато на информация. Разбира се, Ф. Бродел ще остане в историческата наука на двадесетото столетие не със своите постове в администрирането на френската историческа наука, а със своите идеи, материализирани в книгите му. Много може да се пише за новото, което той внесе в историографията. Тук това едва ли е възможно, пък и не е необходимо. Но все пак два основни момента от схващанията на Ф. Бродел трябва да бъдат отбелязани.

На първо място трябва да бъде поставен *„революционният тезис", геоисторическата концепция за единството на пространството и времето* (думите са на Кристиан Амалви, но същностната характеристика е направена още от Л. Февр); концепция, която му отваря вратата на Collège de France, където той наследява от Л. Февр катедрата „История на модерната цивилизация"; концепция, изразена по блестящ начин в „Средиземно море и средиземноморският свят по времето на Филип II". Веднага след това трябва да бъде поставено схващането му за „la longue durée" – *продължителният* (или дългият) *период*, противопоставено на *краткосрочния период* или казано по друг начин, на *събитието и събитийната история* (толкова много критикувана от учените около А. Бер и неговия „Centre International de Synthèse", преди всичко от Л. Февр и М. Блок); едно схващане, което даде завършен вид на концепцията за *Новата история* („целокупната история" на не-

говите бележити предходници), разработена окончателно с помощта на следващото поколение френски историци: М. Феро, Фр. Фюре, Ж. Льо Гоф, Е. Льо Роа Ладюри, Р. Мандру...

Няма да представям книгата. Читателят сам ще я открие (обемист материал, разпределен в три тематични части: средата – социалният аспект – хората, политиката и събитията, а полиграфически е разделен на две книги в по-късните издания). Ще отбележа само две неща, следваики Л. Февр: необичайният герой, основното действащо лице (а не обект на изследване!) – Морето – и новата методология, която най-просто може да бъде определена като пълно сливане между природата и човека.

Може би, запознавайки се с този кратък предговор, на българския читател ще бъде интересно да намери в него няколко думи за историята на тази прочута книга. И така, пребивавайки в Алжир, младият Ф. Бродел пише писмо на Л. Февр, с което го уведомява, че в скоро време ще представи докторска дисертация на класическа тема (характеристиката е на Л. Февр): „Средиземноморската политика на Филип II". Писмото неслучайно е отправено към Л. Февр. Той е един от най-големите познавачи на 16 век и автор на книгата „Филип II и Франш Конте. Изследвания по политическа, религиозна и социална история" (1912). И светът не закъснява. Февр пише на младия Бродел: „Филип II и Средиземно море! Прекрасна тема! Но защо не Средиземно море и Филип II?" Тъй като ролята на двете главни действащи лица съвсем не е равностойна. Това променя всичко, защото внушението е отправено към истински учен. Ф. Бродел започва едва ли не отново и тръгва да събира материали във всички архиви на средиземноморския свят. Или както ще напише образно и емоционално самият Л. Февр (1949): „В това няма нищо особено. Необичайното е, че той се решава да действа сам, с голям кураж, без кормчия и другари, без Наръчник по навигация. Той се осмелява да се впусне в плаване по яростните вълни на морето, което е спокойно и се усмихва със своята синева само на рекламите за туристите. Той посвещава десет години на своето пътешествие около морето. И вижда края на своята работа, когато идва войната от 1940 г."

Започва второто действие. Ф. Бродел е на фронта, пленен е и прекарва следващите четири години в германски концентрационен лагер. И тук той започва да пише по памет своята книга. И я изпраща, тетрадка по тетрадка, на Л. Февр. Така се ражда „Средиземно море и средиземноморският свят по времето на Филип II". По-нататък е по-лесно. През 1947 г. тя е защитена като докторска дисертация, а през 1949 г. е вече отпечатана. В един том (1147 страници), без богатата библиография и без картите и илюстративния материал. Следващите издания поправят тези полиграфически недостатъци и правят от книгата това, което тя е днес.

Като завършвам този кратък текст, искам да припомня думите на учителя, на Л. Февр. „Тази книга е дълбока и сериозна; тя е част от онези книги, които стават „настолни" в продължение на години. „Да, може би ще ми възразят, но ако се интересуваш от Средиземноморието през 16 век, от Филип II Испански или просто от 16 век." Не. Ако се интересуваш от история... Това не е книга, която учи. Това е книга, която те кара да израстваш".

16 ноември 1998 г.
Денят на апостол и евангелист Матей

Иван Божилов

НА НЕЗАБРАВИМИЯ ЛЮСИЕН ФЕВР
в израз на благодарност и синовна преданост

До днес в Новия свят въобще не е открито Средиземно море,
каквото съществува в Европа, Азия и Африка...

Ж. Акоста. *Естествена история на Индиите*, 1558, с. 94

1 – Дълбочините и височините от 500 м под до 500 м

над морското равнище (карта, начертана от Жак Бертен)

ПРЕДГОВОР

към първото издание

Обикнах страстно Средиземно море като мнозина други и след много други хора може би поради факта, че съм дошъл от север. Отдадох му много изследователски години – за мен много повече от цялата ми младост. Надявам се в замяна на това тази радост и много от нейната светлина да огреят страниците на тази книга. Може би идеално би било като романистите да ситуираме според желанието си главния герой, никога да не го изпускаме от поглед и непрекъснато да напомняме за важното му присъствие. За нещастие или за щастие нашето занятие не притежава възхитителната гъвкавост на романа. Бих желал читателят, който се докосне до тази книга, да извика собствените си спомени, представите си за Вътрешното море и на свой ред да оцвети моя текст, за да ми помогне да пресъздам това необятно присъствие, нещо което се помъчих да направя според силите си... Мисля, че морето, такова каквото може да се види и да се обикне, остава най-големият съществуващ документ за собственото си минало. Дори да съм запомнил само този урок от обучението ми при географите в Сорбоната, то аз съм го запомнил с такава настойчивост, че тя дава смисъл на цялото ми начинание.

Може би ще си помислите, че един по-прост пример от този на Средиземно море би помогнал много по-добре да набележа връзките на историята с пространството, тъй като за човешкия мащаб Вътрешното море през 16 в. е много по-обширно отколкото днес; неговият персонаж е сложен, обемист и необикновен. Той се изплъзва от нашите мерки и категории. За него е безсмислено да се пише проста история: „Роден е на..."; безполезно е да описваме нещата, свързани с него, просто както са станали... Средиземно море дори не е едно море, то е „комплекс от морета", и то морета, натежали от острови, разрязани от полуострови, обгърнати от разчленени брегове. Неговият живот е свързан със земята, поезията му е преобладаващо селска, моряците му по онова време са селяни. То е толкова море на маслините и лозята, колкото и на тесните плавателни съдове с гребла или на закръглените търговски кораби, и неговата история не може да се отдели от обкръжаващия го сухоземен свят, така както не може да се отнеме глината от ръцете на занаятчията, който я моделира. Lauso la mare e tente'n terro (Възхвалявай морето и стой на земята), казва една провансалска поговорка.

Следователно трудно ще разберем какъв точно исторически персонаж представлява Средиземно море: ще ни е необходимо много търпение, много опити,

вероятно и някои неизбежни грешки. За океанографа, геолога и дори за географа няма нищо по-ясно от Средиземно море: за тях неговите области са вече опознати, класифицирани и очертани. А Средиземно море от гледна точка на историята? Сто обосновани мнения ни предупреждават: то не е това, то не е онова; то не е самозадоволяващ се свят, а още по-малко квадратна ливада. Тежкò на историка, който мисли, че този първостепенен въпрос не се поставя, че Средиземно море е персонаж, който не е нужно да се дефинира, тъй като е дефиниран отдавна и поради това е ясен, лесно разбираем и може да се опознае, като се разчлени общата история по пунктира на неговите географски контури. А каква стоиност имат тези контури за нашите изследвания?

Би ли могло да се опишат само петдесет години от историята на морето, като тя се ограничи от едната страна до Херкулесовите стълбове, а от другата – до морския коридор, чиито вход пазел античният Илион? Тези проблеми на рамката, които се поставят първи, извикват след себе си всички останали: да се определят границите означава да се дефинира, анализира, реконструира и в случая да се избере, дори да се възприеме една философия на историята.

За да си помогнем, ние разполагахме с огромна маса статии, мемоари, книги, публикации и проучвания – едните чисто исторически, другите не по-малко интересни, написани от нашите съседи етнографите, географите, ботаниците, геолозите и технолозите... Няма на света по-осветлено и инвентаризирано пространство от това на Вътрешното море и земите, които то озарява със своите отблясъци. Но трябва ли да кажа, с риск да изглеждам неблагодарен спрямо нашите предшественици, че тази маса от публикации притиска изследователите като дъжд от пепел? Мнозинството от тези изследвания говорят на един вчерашен, по много причини остарял език. Това, което ги интересува, не е обширното море, а едно-единствено квадратче от неговата мозайка, не големият му бурен живот, а жестовете на принцовете и богаташите, прашинки от отделни случки, нямащи нищо общо с мощната бавна история, която ни занимава. Много от тези изследвания трябва да се осъвременят, да се подредят в едно цяло и да се вдигнат за нов живот.

Не може да съществува история на морето без точното познаване на обширните източници на нейните архиви. Тази задача надминава възможностите на отделния историк. Няма средиземноморска държава, която през 16 в. да не притежава добре снабдена сбирка от документи, спасили се от пожарите, обсадите и от всякакъв вид катастрофи, случили се в Средиземноморския свят. А за да се инвентаризират и опишат тези неподозирани богатства, тези мини с най-благородно историческо злато, не би бил достатъчен само един, а двадесет живота или двадесет изследователя, всеки един от които им е посветил едновременно с другите собствения си живот... Може би ще дойде някога денят, в който на историческото поле няма да се работи с нашите методи на дребни занаятчии... Може би тогава ще бъде възможно да се прави обща история по оригинални текстове, а не по книги, повече или по-малко от първа ръка. Има ли нужда да казвам, че не разнищих всички попаднали ми архиви, колкото и да бях разгърнал силите си; че моята книга е построена изключително въз основа на частни проучвания? Предварително знам, че нашите заключения ще бъдат оспорени, дискутирани, заменени с други, и аз желая това. Така напредва и трябва да напредва историята.

СРЕДИЗЕМНО МОРЕ И...

От друга страна, поради неблагоприятното си хронологическо положение – между последните големи огньове на Ренесанса и Реформацията и трудното, вече затворено в себе си време на 17 в. – Средиземно море от втората половина на 16 в. е прекалено „хубав фалшив сюжет", както писа Люсиен Февр. Трябва ли да припомняме неговите интереси? Не е безполезно да се знае какво е станало с Вътрешното море в началото на Новото време, когато светът престава да се фокусира в него, да живее за него и с неговия ритъм Незабавният упадък, за които винаги се е говорело, не ми изглежда доказан, или по-скоро всичко сочи обратното. Но извън тази драма смятам, че всички проблеми, които Средиземно море поставя, притежават изключително чо вешко богатство и че поради това те интересуват както историците, така и неисториците. Мисля, че и до днес те носят своите знания и че не са лишени от „полезност" в стриктния смисъл на думата, която Ницше изискваше от са мата история.

Няма да се разпростирам върху привлекателността и съблазните, предлагани от такъв сюжет. Вече съм изреждал неговите недостатъци, разбираите трудности, и неговите коварства. Ще прибавя и това, че нито един стоиностен справоч ник от нашата историческа литература не ми помагаше. Едно историческо изс ледване, фокусирано върху водно пространство, има своите прелести, но и в много по-голяма степен крие опасностите на новото.

След като и двете блюда на везната бяха претоварени, имах ли право да заста на на страната на риска и лишен от благоразумие да си мисля, че си е струвало да изживея авантюрата?

Моето извинение е самата история на тази книга. Когато я започнах през 1923 г., тя беше в класическата и естествено по благоразумна форма на изс ледване, посветено на средиземноморската политика на Филип II. Моите тогавашни учители много я одобряваха. Те я виждаха класирана в рамките на онази история на дипломацията, доста безразлична към географските завоевания, незаинтересована (както много често и самата дипломация) от икономиката и социалните проблеми, достатъчно презрителна спрямо фактите на цивилизацията, на религиите, както и на литературата и изкуствата – тези основни свидетели на всяка истинска история, но която история на диплома цията, затворена в своето предубеждение, си забраняваше всякакъв поглед извън канцелариите към истинския богат и суров живот. Да се обясни политиката на Благоразумния крал означаваше преди всичко да се установят отговорностите на монарха и на неговите подчинени при изработването на тази политика в зависимост от променящите се обстоятелства; да се определят главните и второстепенните роли и да се пресъздаде обширната картина на световната политика на Испания, за която Средиземноморието е само част, и то невинаги привилегирована. С настъпването на 80-те години на 16 в. силата на Испания изведнъж е прехвърлена към Атлантика. Именно тогава, съзнателно или не, обширната империя на Филип II трябвало да отстоява и да защитава заплашеното си съществуване. Едно мощно балансиращо движение я тласкало към океанските й съдбини. Да се интересуваш от тази подмолна игра, от механиката на испанската политика и да предпочетеш тези изследвания пред описването на отговорностите на един Филип II или на един дон

Хуан Австрийски, да смяташ между другото, че последните въпреки собствените им илюзии често са били направлявани като актьори, това означаваше да излезеш вече от традиционните рамки на дипломатическата история и в края на краищата да се питаш дали Средиземно море не е имало отвъд отдалечената и накъсана игра на Испания (доста тъмна, ако се изключи големият пламенен акт на Лепанто) своя собствена история, своя съдба, свой мощен живот; и ако този живот заслужаваше повече от ролята на живописен фон, това означаваше да не мога да устоя на изкушението на огромния сюжет, който в крайна сметка ме привлече.

Можеше ли да не го забележа? Как да изучавам от хранилище в хранилище откривателските архивни документи, без да погледна към този разнообразен и кипящ живот? При това доставящо изобилен материал занимание как да не се обърнеш към новаторската икономическа и социална история, за която неколцина учени се мъчеха да спечелят уважение във Франция, каквото не ѝ беше отказано нито в Германия, нито в Англия, нито в Съединените щати, нито в съвсем близка Белгия или в Полша? Да уловиш историята на Средиземно море в нейната цялост означаваше да следваш техния съвет, да се облегнеш на техния опит, да им помогнеш, да се бориш за една премислена и изработена у нас нова форма на историята, заслужаваща да прекрачи нашата граница; една несъмнено налагаща се история, съзнаваща своите задачи и своите възможности, но и желаеща също да разчупи старите форми, с които е длъжна да скъса независимо от степента на справедливост! Случаят беше добър, снабдявайки се с един необичаен герой, да се възползвам от неговата маса, от неговите изисквания, от неговата устойчивост, от неговите препятствия, както и от неговия устрем, за да се опитам да изградя историята по начин различен от този, по който ми я преподаваха моите учители.

Всяка творба се чувства новаторска, смята се за завоевание и се стреми да бъде такова. Средиземно море не ни ли направи услуга, като ни накара да изоставим навиците си?

Тази книга се разделя на три части, всяка една от които сама по себе си е опит за обясняване на цялото.

Първата третира една сякаш неподвижна история – тази на човека и на неговите взаимоотношения със заобикалящата го среда; една бавно протичаща и трансформираща се история, изградена от наложителни обрати и непрекъснато обновяващи се цикли. Не исках да пренебрегвам тази история почти извън времето, намираща се във връзка с неодушевените неща, нито да се задоволя по отношение на нея с онези традиционни географски въведения в историята, ненужно поставени в началото на толкова много книги, с геоложките им пейзажи, тяхната оран и техните цветя, показани набързо и за които впоследствие никога не става дума, сякаш цветята не се появяват отново всяка пролет, като че ли стадата спират да се движат и като че ли корабите не плават в реално море, което се сменя според сезона.

Над тази неподвижна история се различава една друга с бавен ритъм: на драго сърце бихме я нарекли, ако изразът не бе променил основното си значение, „социална“ история, тази на групите и на групиранията. Как тези придънни вълни раздвижват целия средиземноморски живот – ето това се попитах във втората

част на своята книга, изследвайки последователно икономиките, държавите, обществата и цивилизациите, опитвайки се в крайна сметка, за да осветля по-добре концепцията си за историята, да покажа как всички тези дълбочинни сили действат в сложната сфера на войната, тъй като знаем, че войната не е област само на индивидуални отговорности.

И накрая третата част е посветена на традиционната история, тоест по мярката на индивида, а не на човека – събитийната история на Пол Лакомб и Франсоа Симиан: повърхностно вълнение, вълните, които приливите и отливите вдигат при мощното си движение. Една история с кратки, бързи и нервни трептения. Тя е свръхчувствителна по определение, най-малката стъпка раздвижва всички измервателни уреди. Но като такава тя е най-вълнуващата, най-човечната, но и най-опасната от всички. Нека да не се доверяваме на тази все още гореща история, която съвременниците са усетили, описали и изживели в ритъма на своя живот, кратък като нашия. Тя е с размерите на техния гняв, техните мечти и техните илюзии. През 16 в. след истинския Ренесанс ще настъпи ренесансът на бедните, скромните, настървените да пишат, да се изкажат, да говорят за другите. Тази ценна бумащина е доста деформирана, тя запълва изгубеното време и заема там място извън истината. В странен свят, на който като че ли липсват размери, се оказва пренесен историкът читател на документите на Филип II, като че ли е на негово място; но във всеки случай един свят на силни страсти; сляп като всеки истински свят, като нашия – нехаен за дълбочинните истории, тези силни приливи и отливи, по които нашата лодка се носи като пиян кораб. Един опасен свят, чиито магии и вълшебства бихме избегнали само когато регистрираме предварително тези големи, скрити, често тихи течения, чиято същност се разкрива само ако се докоснем до по-обширни периоди от време. Отекващите събития, често са само моментни, проявления на тези продължителни съдби и се обясняват единствено чрез тях.

По този начин достигнахме до едно декомпозиране на историята на няколко разположени един над друг плана. Или с други думи до разграничаване в историческото време на едно географско, едно социално и едно индивидуално време. Или ако предпочитаме, до едно декомпозиране на човека на поредица от персонажи. Това може би най-малко ще ми го простят, дори ако твърдя, че традиционните накъсвания раздробяват също и живата и единна по същество история; дори ако твърдя противно на Ранке или Карл Бранди, че историята повествование не е метод или обективният метод пакселанс, а че и тя е по-скоро философия на историята; дори и ако твърдя или ако покажа впоследствие, че тези планове не са само средства за представяне и че аз не съм си забранил да се обръщам по пътя си към единия и към другия... Нужно ли е да се пледира? Ако ме обвиняват, че не съм съчленил правилно частите на тази книга, надявам се че ще открият прилично изработени късове според добрите правила на нашата работа.

Надявам се, че няма да ме упрекнат за големите ми амбиции, желанието ми и потребността да виждам значимото. Може би историята не е осъдена да изучава само затворени между стени градини. Иначе не би ли изневерила тя на едно от сегашните си задължения – това да отговаря на тревожните проблеми на насто-

ящето, да е винаги във връзка с така младата, но налагаща се наука за човека? Може ли да съществува актуален хуманизъм през 1946 г. без амбициозна, съзнаваща своите задължения и огромните си възможности историята? „Страхът от голямата история уби голямата история", писа Едмон Фарал през 1942 г. Дано тя да оживее отново.[1]

Май 1946 г.

---

[1] Списъкът на моите задължения е дълъг. За да бъда напълно ясен, би ми бил необходим цял том. Ще спомена най-съществено. Признателната ми мисъл се спира на моите учители в Сорбоната от преди 25 години: Албер Деманжон, Емил Буржоа, Жорж Пажес, Морис Оло, Анри Озер, комуто дължа първото ми насочване към икономическата и социалната история и чието силно приятелство беше за мен постоянна опора. В Алжир бях облагодетелстван от приятелската помощ на Жорж Ивер, Габриел Ескер, Емил-Феликс Готие и Рене Леспес; имах удоволствието през 1931 г. да слушам там прекрасните лекции на Анри Пирен.

Специално искам да благодаря на испанските архивисти, които ми помогнаха в моите изследвания и бяха първите ми учители по испанистика: Мариано Алкосер, Анхел де ла Пласа, Мигел Бордоно, Рикардо Магдалена, Гонсало Ортис... Спомням си за тях с удоволствие, както и за нашите дискусии в Симанкас, „историческата" столица на Испания. В Мадрид Франсиско Родригес Марин ме прие с княжеското си благоразположение... Благодаря също и на архивистите в Италия, Германия и Франция, които затрупах с поръчки по време на своите изследвания. Оставям място за благодарност и на г-н Трухелка, известен астроном и несравним архивист от Дубровник, който беше големият приятел на пътешествията ми из архивите и библиотеките.

Списъкът на моите колеги и студенти в Алжир, Сао Паоло и Париж, които ми помогнаха, е също дълъг и разпръснат по света. Специално благодаря на Ърл Дж. Хамилтън, Марсел Батайон, Робер Рикар и Андре Еймар, които по различни поводи ми осигуриха своята помощ. От моите приятели в плен двама участваха в моята работа: г-н Аде-Видал, адвокат в Апелационния съд на Париж, и Морис Руж, урбанист и историк по онова време. Накрая не забравям и помощта, която никога не си спести малката група от Revue Historique – Морис Крузе и Шарл-Андре Жулиен – във времето, когато Шарл Бемон и Луи Айзенман защитаваха там нашата напориста младост. При последните корекции на моята книга се съобразих със забележките и внушенията, представени ми от Марсел Батайон, Емил Корнаерт, Роже Дион и Ернест Лабрус.

Онова, което дължа на Annales, на тяхното напътствие и техния дух, представлява най-големият ми дълг. Известно е, че се стремя колкото се може повече да се отблагодаря. Преди войната имах само една среща с Марк Блок. Все пак смятам, че мога да кажа, че нито един детайл от неговото мислене не ми е чужд.

Накрая мога ли да добавя, че без преданата и енергична грижа на Люсиен Февр този труд нямаше да бъде завършен толкова скоро? Неговите насърчения и съвети ме извадиха от дългото колебание относно обосноваността на моите начинания. Без друго със сигурност щях за пореден път да продължа проучванията и справките си. Неудобството на големите начинания е, че понякога се губиш в тях с удоволствие.

ПРЕДГОВОР

към второто издание

Много се колебаех да преиздам „Средиземно море и...". Някои от моите приятели ме съветваха да не променям нищо в него, нито една дума или запетая, като ми казаха дори, че имало преимущество в това да не се променя текст, станал класически. Трябваше ли благоприлично да ги послушам? Под нарасналата тежест на нашите познания, под натиска на близките хуманитарни науки историческите книги остаряват днес много по-бързо от вчера. Един миг и техният речник е вече остарял; онова, което е било тяхната новост, се превръща в общоизвестно и разбиращото се от самосебе си твърдение вече е станало оспорвано.

Освен това „Средиземно море и..." не датира от 1949 г. – годината на неговото публикуване, нито дори от 1947 г. – годината, в която бе защитено като докторат в Сорбоната. Ако не изцяло, то беше написано в общи линии още през 1939 г., в края на първата блестяща младост на „Аналите" на Марк Блок и Люсиен Февр, чийто непосредствен плод е. А няма ли читателят да се заблуди от някои аргументи от предговора към първото издание: те се възправят срещу забравените днес в света на изследванията, а и в този на образованието позиции. Нашата вчерашна полемика се бори със сенки.

Така отрано бях убеден, че едно ново издание ще наложи сериозно, дори пълно осъвременяване и че то не би било оправдано, ако само дам карти, скици, графики и илюстрации, които трудността на времето през 1949 г. ми бе попречила да публикувам. Поправките, добавките и преправянията понякога са значителни, още повече че трябваше да държа сметка не само за познанията, но и за онова, което отива още по-далеч – новата проблематика. Много глави трябваше да се пренапишат открай докрай.

Всяка синтеза предизвиква нови изследвания, както казваше Анри Пирен. Такива не липсваха в хода на моята работа. Те бяха мои спътници, а днес са ми тъмничари. Необходими са ми много страници, за да отбележа огромната работа, която се извърши от 1949 г. насам в области, пряко засягащи този труд: книги и изследвания, публикувани или не, на Йомер Лютфи Баркан и неговите ученици, на Хулио Каро Бароха, на Жан-Франсоа Бержие, на Жак Берк, на Рамон Каранде, на Алваро Кастильо Пинтадо, на Федерико Чабот, на Югет и Пиер Шоню, на Карло М. Сипола, на Гаетано Коци, на Жан Делюмо, на Алфонс Дюпрон, на Елена Фазано, на Рене Гаскон, на Хосе Хентил Да Силва, на Жак Еерс, на Еманюел Льо Роа Ладюри, на Виторино Магаляеш Годиньо, на Херман Келенбенц, на Анри Лапеир, на Робер Мантран, на Фелипе Руис Мартин, на Фредерик Мауро, на Руджиеро Романо, на Раймон де Рувер, на Франк Спунер, на Йорьо Тадич, на Алберто Тенен-

ти, на Уго Тучи, на Валентин Васкес де Прада, на Пиер Вилар и накрая работите на групата прекрасни ученици, водени от непрежалимия Хосе Висенс Вивес. Често присъствах отблизо при изготвянето на тези трудове.

Накрая прибавих много и от себе си към информацията на първото издание при изследванията и четенията ми, проведени в архивите и библиотеките на Венеция, Парма, Модена, Флоренция, Генуа, Неапол, Париж, Виена, Симанкас, Лондон, Краков и Варшава.

Всички тези снопи трябваше да бъдат прибрани в плевнята. Тогава се появиха коварните проблеми на методиката. Те се намесват веднага на ниво книга,която представя средиземноморското пространство, обхванато в най-широките му граници и цялата дълбочина на многоликия му живот. Да се увеличи информацията това непременно означава да се изместят, да се скъса със старите проблеми, а после да се открият нови с трудни и несигурни решения. От друга страна, през петнадесетте години, разделящи това ново издание от първоначалната редакция, самият автор се промени. Беше невъзможно да се напише тази книга без от самосебе си да се разместят някои равновесия в мисленето и дори в проблематиката, която е негов основен израз, тази диалектика пространство – време (история – география), която обуславяше първоначалната ѝ постановка. Този път подчертах и наблегнах на някои едва загатнати в първоначалния текст перспективи. Привлякоха ме икономиката, политическите науки, една определена концепция за цивилизациите, една по-прецизна демография. Умножих поясненията, които, ако не се лъжа, внасят нови познания чак до сърцевината на моето начинание.

Същевременно основният проблем си остава. Той е характерен за всяко историографско начинание: може ли да се улови едновременно, по един или друг начин, една бързо трансформираща се история, която се откроява чрез собствените си промени и проявления, и една скрита, по-скоро тиха и със сигурност дискретна история, почти неподозирана от своите свидетели и актьори, и която се запазва каквото и да става, срещу упоритата ерозия на времето? Това решаващо противоречие, което все още не е обяснено, се оказа голямо средство за познание и изследване. Приложимо за всички сфери на живота, то задължително приема различни форми в зависимост от границите на сравнението.

Все повече става навик да се говори накратко за структури и конюнктури, едните проявление на продължително време, а другите – на краткотрайно. Явно съществуват различни структури и конюнктури и техните времетраения на свой ред също варират. Историята по своя път по вертикала от една времева „площадка" до друга възприема и открива множество обяснения. И на всяка площадка съществуват връзки и отношения по хоризонтала. Това обясняваше вече с по-прости и ясни термини предговорът на първото издание, което говори за първоначалните ми намерения и обяснява последователността на главите в тази книга.

19 юни 1963 г.

Забележка: Картите и скиците в това второ издание бяха нарисувани по мои указания в Лабораторията по картография на VI секция на Института за висше образование под ръководството на Жак Бертен. Държа да благодаря на г-ца Март Бриата, г-жа Мариан Ман, А. Тененти и М. Кьол за оказаната ми помощ при библиографските справки и коректурите.

ПРЕДГОВОРИ

към третото издание

На прага на това трето издание имам да напиша само няколко реда. Преди всичко, за да кажа, че то се представя без новите промени, които бих искал да направя. Не трябва да се обвинява моят издател, а трудностите, с които се бори днес книгопроизводството. Да се преиздаде днес такъв огромен труд е проява на сила.

Поради това се отказах да преразглеждам текста си, за да се съобразя с многото изследвания, които от десетина години промениха тук-там детайли и дори цели отрязъци от огромната картина на морето. Бавно, много бавно според мен, пред нас се разкрива богатството на турските архиви.

Онова, което се променя най-много в нашата професия, е проблематиката. Вече не гледам на обществото, държавата или икономиката тъй както гледах на тях вчера. Читателят ще си даде сметка за това, ако се допита до бързо излезлите три тома на Civilisation matérielle et Capitalisme, където можах по-добре да формулирам гледните си точки и да обясня учудващото дори и за мен дълголетие на относителното благополучие на Средиземно море. Поне това отдавнашно постижение на книгата остава неоспоримо. Радвам се наивно, тоест безгранично, като че ли съм върнал на Испания, на Италия и на другите страни от Вътрешното море щастливи или поне доста бляскави години, които традиционната история им беше ограбила.

16 март 1976 г.

към четвъртото издание

Това издание съдържа само няколко поправки и дребни добавки. Да се види също в книга I стр. 619 и следващите и в книга II, част II, гл. 6, „Превъзходство на Запада".

8 юни 1979 г.

ЧАСТ ПЪРВА

РОЛЯТА НА ГЕОГРАФСКАТА СРЕДА

Тази първа част, както го показва заглавието ѝ, е под знака на една определена география, отделяща внимание най-вече на данните, които имат отношение към човека. Освен това тя е изследване на една определена история.

Дори да имаше повече на брой точно датирани данни, ние пак нямаше да се задоволим с изследване на хуманитарната география, стриктно ограничена от годините 1550-1600 – това би било едно напразно търсене на определен детерминизъм. Понеже тези свидетелства бяха непълни, защото историците не ги бяха събирали систематично, и нашата жътва въпреки своя размах остана недостатъчна, трябваше при всяко положение да се правят добавки и за да се осветли този кратък миг от средиземноморския живот, между 1550 и 1600 година, да се привлекат картини, пейзажи, реалности, принадлежащи на други по-ранни или по-късни епохи, и дори от днешното време. Всичко това има за цел да се покаже през времето и пространството една бавна история, разкриваща непреходни стойности. В тези случаи географията престава да бъде самоцел, за да се превърне в средство. Тя ни помага да открием най-бавните структурни реалности и да ги подредим в перспектива според линията на това най-продължително движение[1]. Географията, от която можем, както и от историята да искаме всичко, облагодетелства по този начин една почти неподвижна история, разбира се, при условие, че се следват нейните уроци и се възприемат нейните класификации и категории.

Средиземно море е поне двусъставно. То е образувано първо от серия компактни планински полуострови, прорязани от важни равнини: Италия, Балканският полуостров, Мала Азия, Северна Африка и Иберийският полуостров. От друга страна, морето вмъква между тези континенти в миниатюр своите обширни, сложни и накъсани пространства, защото Средиземно море е повече от една морска маса, то е „комплекс от морета". Това са двете сцени – полуостровите и моретата, които разглеждаме най-напред, за да определим общите условия за живот на хората. Но те не биха били достатъчни.

От една страна, на юг Средиземно море е недостатъчно отделено от огромната пустиня, простираща се без прекъсване от Атлантическа Сахара до пустинята Гоби, до вратите на Пекин. От Южен Тунис до Южна Сирия тази пустиня има директен излаз на самото море. Повече от съсед, тя е понякога досаден и винаги капризен гост. По този начин пустинята е едно от лицата на Средиземно море.

От друга страна, на север след средиземноморския свят идва Европа. Тя получава множество удари, като ответните удари са също така много и често решителни. Северна Европа отвъд маслиновите дървета е една от постоянните реалности на историята на Средиземно море. Именно издигането на тази Европа, свързана с Атлантика, изцяло ще реши съдбата на морето в края на 16 в.

Така главите от първа до трета разкриват разнообразието на морето и разширяват надалеч неговото пространство. При тези условия можем ли да говорим за физическо единство на морето (глава IV: „Климатът") или за човешко и задължително историческо единство (глава V: „Пътища и градове")? Такива са етапите на едно дълго въведение, което си поставя за цел да обрисува лицата и лицето на Средиземно море, за да изпъкне по-добре и по-добре да се разбере, ако е възможно, пъстрата му съдба.

---

[1] *Fernand Braudel*, „Histoire et sciences sociales, la longue durée", in: Annales E.S.C., oct.-déc. 1958, p. 725-753.

1

ПОЛУОСТРОВИТЕ: ПЛАНИНИ, ПЛАТА, РАВНИНИ

Петте полуострова на Вътрешното море си приличат. Ако мислим за техния релеф, те по правило се делят на многоброини планини, няколко равнини, спорадични хълмове, широки плата. Без да смятаме, че това е единственият начин да разчленим тяхната маса, нека ги разделим по този общ признак. Всеки елемент от тази мозайка се свързва с определен род, подчинява се на ясна типология. Тогава нека да оставим полуостровите като самостоятелни светове и да разгледаме само сходството на техния материал. С други думи – да разпръснем елементите на мозайката и да съпоставим това, което е съпоставимо. Дори и от историческа гледна точка това раздробяване и това преразпределение ще ни осветлят допълнително.

1. Най-напред планините

Средиземно море се определя като море, обградено от земи, притискащи го отвсякъде. Освен това трябва да разграничаваме земите, които обгръщат, и тези,които притискат морето. Не е ли Средиземно море преди всичко море между планини? В исторически план това трябва да се подчертае дебело, тъй като отбелязването на този факт и неговите многобройни последствия обикновено се пренебрегва.

Физични и човешки характеристики

Геолозите го знаят и го обясняват. Средиземно море, казват те, е разположено изцяло в зоната на терциерните нагъвания и разломи, пресичащи Стария свят от Гибралтар до островите на Индонезия: то дори е точно част от тази зона. Последните нагъвания, едните на възрастта на Пиренеите, другите – на Алпите, се възобновили и създали седиментите на едно вторично Средиземно море, много по-обширно от нашето, изградено от варовикови отлагания, достигащи понякога до 1000 м. Доста често тези силни нагъвания са се спирали във вълноломи от стари и твърди скали, които понякога са се издигали (както Кабилиите) или са се включвали в масивни вериги, какъвто е случаят с Меркантур и множество акси-

ални на Алпите или Пиренеите масиви. Още по-често те са се сгромолясвали, придружени повече или по-малко от вулканична дейност, и били покривани от морските води.

Въпреки че са прекъснати от морски басейни, планините от двата бряга кореспондират помежду си и се подреждат в свързани системи. Един мост е свързвал Сицилия с Тунис; друг мост – Бетическият, е съществувал между Испания и Мароко; Егейският се е простирал от Гърция до Мала Азия (изчезването му е толкова неотдавнашно от геоложка гледна точка, че то би съвпаднало с Потопа от Библията). Не става дума за континенти като Тиренида, от която са останали като свидетели острови и фрагменти, закрепени за крайбрежието. Явно трябва да предположим, че геоложките хипотези отговарят на действителността – тъй като това тук са само хипотези[1]. Във всеки случай това, което се е получило, е архитектурното единство на това средиземноморско пространство, чийто „скелет" е съставен от планините: един обемист, огромен, вездесъщ скелет, който разкъсва обвивката. Така планините присъстват навсякъде около морето с изключение на няколко прекъсвания с несъществена големина, като Гибралтарския проток, прага на Норуз, басейна на Рона и проливите, водещи от Егейско към Черно море. Изключение, и то огромно, прави само Сахарската равнина по протежение на няколко хиляди километра от Южен Тунис до Сирия, която, повече или по-малко издигната, достига директно до морето.

Да прибавим, че това са високи, широки, безкрайни планини: Алпите, Пиренеите, Апенините, Динарските Алпи, Кавказ, Анадолските планини, Ливанските, Атласките, Испанските Кордилери. Следователно – изключително мощни, изискани персони. Едните заради своята височина, другите – заради компактни-

---

[1] Не сметнах за необходимо да се разпростирам върху този спорен въпрос. Съчинението на *A. Philippson*, Das Mittelmeergebiet, 1904 (4 ed., Leipzig, 1922), е явно остаряло. За по-нови геоложки обяснения да се видят класическите книги като тази на *Serge von Bubnoff*, Geologie von Europa, 1927; голяма книга с всеобща значимост въпреки заглавието си е тази на *W. von Seidlitz*, Diskordanz und Orogenese am Mittelmeer, Berlin, 1931; или *H. Stille*, Beiträge zur Geologie der westlichen Mediterrangebiete, hrsg. im Auftrag der Gesellschaft der Wissenschaften, Göttingen, 1927-1935; или подробните изследвания като *Aschauer und J. S. Hollister*, Ostpyrenäen und Balearen (Beitr. zur Geologie der westl. Mediterrangebiete, n° 11), 208 p., Berlin, 1934; *Wilhelm Simon*, Die Sierra Morena der Provinz Sevilla, Francfurt, 1942; или съвсем новото изследване на *Paul Fallot u A. Marin* за Кордилерите на Риф, публикувано през 1944 г. от Института по геология и минерология на Испания (вж. Академия на науките, Заседание от 24 април 1944 г., доклад на М. Жакоб). Пропускам многобройните бележки, които биха били необходими за трудовете на *P. Birot, J. Bourcart, G. Lecointre*... Връщането към видимо остарялата хипотеза за сгромолясалите се мостове и континенти ми е подсказано от *Édouard Le Danois*, L'Atlantique, histoire et vie d'un océan, Paris, 1938. Ясната и динамична книга на *Raoul Blanchard*, Géographie de l'Europe, Paris, 1936, поставя ударение върху семейството на планините от Средиземноморието, за които той предлага общото наименование Динариди. За т. нар. Динариди: *Jacques Bourcart*, Nouvelles observations sur la structure des Dinarides adriatiques, Madrid, 1929. *P. Termier*, A la gloire de la terre, 5 édition, отделя глава за Западното Средиземноморие. Повтарям, че не съм искал да се разпростирам върху тези геоложки проблеми, нито пък върху географските проблеми на Средиземноморието като цяло, чието обяснение може да се открие в общите трудове. Състояние на проблемите и библиографски преглед вж. в книгата на *P. Birot et J. Dresch*, La Méditerranée et le Moyen-Orient, 2 vol., Paris, 1953-56.

те си форми или заради труднодостъпните си, дълбоки, обградени от високи скали долини. Те обръщат към морето величествени сурови лица[1].

2 – Нагъванията на Средиземноморието

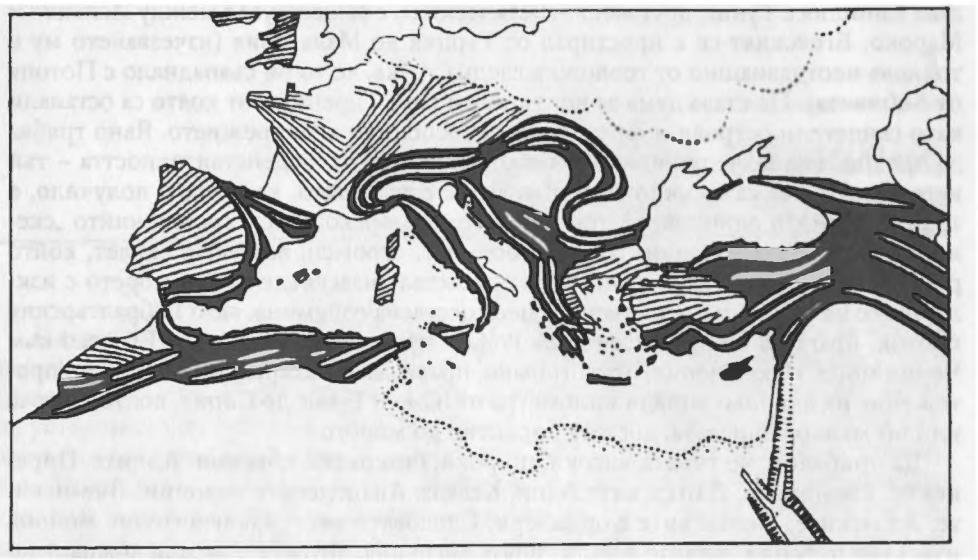

Херцинските масиви – в щрихи; алпийските нагъвания – в черно; белите черти дават посоката на веригите на юг; Сахарската платформа в бяло ограждa Средиземно море от Тунис до Сирия; на изток – тектонските пукнатини на Червено море и на Мъртво море; на север вътрешно и външноалпийските равнини – в бяло; пунктирът маркира последното разпростиране на старите ледници.

Така че Средиземноморието това не са само тесни ивици, където се виждат лозя, маслинови дървета и благоустроени жилища, но и прилежащите им сурови земи, този надвиснал, осеян със зъбери свят с разпръснати къщи и колиби, със своите „севери по вертикала"[2]. Там вече нищо не напомня за Средиземноморието, където цъфтят портокалови дървета.

Зимите там са изненадващи. Снегът пада в изобилие в Мароканския Атлас, когато Леон Африканеца, прекосявайки го през зимата, има нещастието да му откраднат багажа и дрехите[3]... Но кой ли пътешественик по Средиземноморието не е изпитал стихиите на неблагоприятния сезон, блокираните пътища, сибирските и полярните пейзажи на няколко километра от слънчевия бряг, черно-

[1] Компактният характер на планините, наречени Динариди, е добре осветлен от *R. Blanchard*, op. cit., p. 7 et 8. M. Le Lannou, Pâtres et paysans de la Sardaigne, Paris, 1941, p. 9.

[2] Изразът е на *Strzygowski*. В Гърция, отбелязва *A. Philippson*, op. cit., p. 42, човек често може, издигайки се, да надмине зоните на портокаловите и маслиновите дървета, да прекоси всички европейски растителни зони и почти да достигне вечните ледове.

[3] *Leon L'Africain*, Description de l'Afrique, tierce partie du Monde, Lyon, 1556, p. 34.

горските къщи – смазани под снега, или прохода на Тирурдат в Кабилия, средище на огромни вихрушки, където за една нощ пада до 4 м сняг? Скиорите от Шреа достигат за един час покрития с рози Алжир, докато на 120 км оттам, в Джурджура, близо до кедровата гора на Тинджда, местните хора газят с боси крака сняг до колене. Кой не познава и закъснелите снегове, задържали се до късно лято, които „охлаждат очите" по думите на един пътешественик[1]? Те набраздяват с белите си ленти върха Муласен, докато в подножието му Гранада примира от жега; те се закачват по Тайгет над тропическата равнина на Спарта; те се запазват в гънките на Ливанските планини или в „ледниците" на Шреа[2]. Именно те обясняват дългата история на „снежната вода" в Средиземноморието, която вода Саладин предлагал на Ричард Лъвското сърце и с която принцът дон Карлос прекалил до смърт през горещия юлски месец на 1568 г.[3] в своя затвор на мадридския дворец. В Турция през 16 в. тя дори не била привилегия на богатите. В Константинопол, но и на други места, в сирийския Триполи например[4], пътешествениците споменават за търговците на снежна вода, на ледени парчета, на шербети, които получаваш за дребни пари[5]. Белон дю Ман казва, че снегът от Бурса пристигал в Истанбул с цели фюсти[6]. Такава имало там през всички годишни сезони, казва и Бюзбек, учуден, че младите еничари я пият всеки ден в Амасия, в Анадола, в лагера на турската войска[7]. Търговията със сняг е толкова значима, че пашите се намесват в експлоатацията на „снежните мини": Мехмет паша, казват през 1578 г., ще да е печелел до 80 000 секвинии годишно[8].

---

[1] *Le Président Charles de Brosses*, Lettres familières écrites en Italie, Paris, 1740, I, p. 100.

[2] Много лесно можем да продължим списъка: Меркантур зад Ница; Олимп „със зеленикавата си корона от сняг" (*W. Helwig*, Braconnieres de la mer en Grèce, Leipzig, 1942, p. 164); снеговете на Сицилия, отбелязани от *Eugene Fromentin* в: Voyage en Égypte, Paris, 1935, p. 156; и „тази ужасна снежна пустиня" близо до Ерзерум, за която говори *comte de Sercey* (Une ambassade extraordinaire en Perse en 1839-1840, Paris, 1928, p. 46) по повод на планините в Армения. Да се види също може би единствено у *Gabriel Esquer*, Iconographie de l'Algérie, Paris, 1930, учудващата литография на Рафе за отстъплението на Константин през 1836 г., което като че ли е свързано с руската кампания. Или детайлите, които дава *H. C. Armstrong* (Grey Wolf, Mustafa Kemal, 1933, p. 68 от превода: Mustapha Kemal, 1933) за 30 000 турски войници, които зимата изненадала в планините по турско-руската граница по време на войните от 1914-1918 г. и които умират вкопчени един в друг, за да се стоплят, и са открити доста по-късно от руските патрули. За дълготрайността на африканския сняг – забележка от *P. Diego de Haedo*, Topographia e historia general de Argel, Valladolid, 1612, p. 8 v: „...en las montañas mas altas del Cuco o del Labes (do lodo el año esta la nieve)". Силни и обилни валежи от сняг спасили Гранада през декември 1568 г. *Diego de Mendoza*, Guerra de Granada, Biblioteca des autores espanoles, t. XXI, p. 75.

[3] За дон Карлос най-добрата книга остава тази на *Louis-Prosper Gachard*, Don Carlos et Philippe II, 1867, 2e éd., 2 vol. Темата е подхваната отново от *Ludwig Pfandl*, Johanna die Wahnsinnige, Fribourg-en-Brisgau, 1930, p. 132 et sq. Да се отхвърли тезата на *Viktor Bibl*, Der Tod des Don Carlos, Vienne, 1918.

[4] Voyage faict par moy Pierre Lescalopier, manuscrit H. 385, École de Médicine de Montpellier, f 44 et 44v, публикуван частично от *Édouard Cléray*, „Le voyage de Pierre Lescalopier Parisien de Venise à Constantinople l'an 1574", in: Revue d'Histoire diplomatique, 1921, p. 21-55.

[5] *Salomon Schweigger*, Ein newe Reissebeschreibung auss Teutschland nach Constantinopel und Jerusalem, Nürnberg, 1639, p. 126.

[6] *Belon du Mans*, Les Observations de... singularités, Paris, 1553, p. 189.

[7] Lettres du *Baron de Busbec*, Paris, 1748, I, p. 164; II, p. 189.

[8] *S. Schweigger*, op. cit., p. 125.

По други места – обратно, снегът бил луксозна стока: в Египет, където бързи конски впрягове го донасяли от Сирия в Кайро; в Лисабон, където го карали от доста далеч[1]; в Оран, испанския преден пост, където снегът пристигал с бригантините на Интендантството[2]; в Малта, където кръстоносците по техните думи умирали поради липсата на снега с неаполитански произход, тъй като техните болести изисквали това „безпогрешно лекарство"[3]. Същевременно в Италия, както и в Испания снежната вода изглежда доста разпространена. Това обяснява ранното появяване на изкуството на сладоледите и шербетите[4] в Италия. В Рим продажбата ѝ е толкова успешна, че става предмет на монопол[5]. В Испания снегът се пресова в кладенци и се запазва чак до лятото[6]. Западните поклонници на път за Светите земи са не по-малко изумени, когато през 1494 г. виждат на сирийския бряг стопанина на техния кораб да получава като подарък „торба пълна със сняг, чието появяване в тази страна през месец юли изпълва целия екипаж с огромно изумление"[7]. На същия този сирийски бряг през 1553 г. един венецианец се удивлява, че „мавритe" ut nos utimur saccharo, item spargunt nivem super cibos et sua edulia[8] – „поръсват сняг върху своите ястия и храни така както ние си слагаме захар".

В сърцето на топлото Средиземноморие тези страни притежават могъща стабилност. С подвижните си общности, със своята маса те се налагат над равнината, над морските крайбрежия, над всички онези блестящи, но дребни творения дотолкова доколкото „щастливите области" – ще се върнем на това – имат нужда от хора и от пътища за комуникация, тъй като търгуват усилено. Те се налагат над равнината, но я плашат. Пътникът се мъчи да заобиколи препятствието, да се движи в равното – от равнина в равнина, от долина в долина. Но същевременно той трябва винаги, в един или друг момент, да се движи по някои коридори, по някои проходи с лоша слава: но ги използва възможно най-кратко. Тогавашният пътник остава най-вече пленник на равнините, градините, блестящите брегове, охолния живот на морето...

Всъщност историкът е малко като този пътешественик. Той се застоява в равнината, театрален декор, в който преминават силните на деня; той въобще не изглежда изкушен да навлезе във високите и близки планини. Не един от тях би бил учуден да ги открие, след като никога не е напускал градовете и техните архиви. И наистина, как да не се забележат тези натрапващи се актьори – тези полудиви планини, където човек расте като бурен и които са винаги полупустеещи, защото хората постоянно ги напускат? Как да ги пренебрегнеш, когато те

---

[1] *J. Sanderson*, The Travels of John Sanderson in the Levant (1584-1602), 1931, p. 50, n.3.

[2] B. M. Add. 28 488, f 12, около 1627.

[3] A.N.A.E. B 890, 22 юни 1754.

[4] За сладоледите и шербетите: *Franklin*, Dic. hist. des Arts, pp. 363-4; Enciclopedia Italiana, Treccani, art. „Gelato".

[5] *Jean Delumeau*, La vie économique à Rome, 1959, I, p. 398. Предложение за данък върху снега вж. в: A. d. S. Naples, Sommaria Consultationum, 7, f 418-420, 19 юли 1581.

[6] *Ortega y Gasset*, Papeles sobre Velázquez y Goya, Madrid, 1950, p. 120.

[7] *Petrus Casola*, Viaggio a Gerusalemme, 1494 (édit. Milan, 1855), p. 55.

[8] Museo Correr, Cicongna 796, Itinéraire de Gradenigo, 1553.

много често се спускат чак до морето в дълги и стръмни брегове[1]? Планинецът е типаж, познат в цялата средиземноморска литература. Дори според Омир критяните се пазят от диваците в техните планини и Телемах, завърнал се в Итака, си спомня Пелопонес, покрит с гори, където той живял сред мръсни селяни, „ядачи на жълъди"[2].

Дефиниране на планината

Какво точно е планината? Да дадем някаква проста дефиниция – съвкупност от средиземноморските земи над 500 м например е едно ненужно определение. Именно за неясните човешки граници, трудно разположими на картите, трябва да става въпрос. Раул Бланшар ни е предупредил отдавна: „ясна и разбираема дефиниция на планината сама за себе си е почти невъзможно да се даде"[3].

Ще кажем ли и ние: планините са бедните кантони на Средиземноморието, неговите резервати на пролетарии? Вярно е в общи линии. Но през 16 в. има и други бедни области под линията на петстотинте метра, дори и това да са само Арагонските степи и Понтинските блата... Освен това доста от планините са ако не богати, то поне доста облагодетелствани и относително населени. Някои доста високи каталонски долини в Пиренеите поглъщат дори „отчасти, от село на село, тяхната собствена емиграция"[4]. Доста планини са богати заради дъждовете: според думите на Артър Йънг за средиземноморския климат няма значение почвата; „водата и слънцето правят всичко". Алпите, Пиренеите, Риф, Кабилиите, всички тези планини , изложени на вятъра на Атлантика, са също зелени области, където растат гъсти треви и гори[5]. Други планини са богати с недрата си. Трети са анормално населени вследствие на изтласкване на непланинското население, събитие, повторило се стотици пъти.

---

[1] Вж. едно писмо от 1552 г. от Вилгеньон до краля на Франция: „Целият морски бряг от Гайета до Неапол и от Неапол до Сицилия е затворен от високи планини, чиито подножия са плаж, брулен от всички морски ветрове, както бихте посочили брега на Пикардия, брулен от попътния вятър, но докато вашият бряг има реки, по които човек може да се оттегли, другият няма...": съобщение на *M. l abbe Marchand*, „Documents pour l'Histoire du règne de Henri II", in: Bulletin hist. et phil. du Comité des travaux hist. et scient..., 1901, p. 565-8.

[2] *V Berard*, Les navigations d'Ulysse, II, Pénélope et les Barons des îles, 1928, p. 318, 319. Как да не забележиш тези планинци, както някогашни, така и сегашни: до вчера черногорски емигранти, отиващи в Америка; вчера – войници от войната за независимост на Турция, тези сподвижници на Мустафа Кемал, за които *H. C. Armstrong* (Mustapha Kemal, op.cit., p. 270) е дал такива живописни скици: доброволците от „зелената армия" на Еден, „диви, със свирепи лица", пазачите на Мустафа от планинското племе на лазите (на южния бряг на Черно море), „високи, диви здравеняци... пъргави като котки", които са били привилегировани да запазят своите стари народни носии и своите танци, танца „зебек". Да отбележим примера с кюрдите: относно черните им шатри, техните плоски хлябове, в които има повече плява отколкото жито, тяхното козе сирене, техния живот като цяло. Вж. няколко бележки от *comte de Sercey*, op. cit., p. 216, 288, 297.

[3] Предговор към *Jules Blache*, L'homme et la Montagne, op. cit., p. 7.

[4] *Pierre Vilar*, La Catalogne dans l'Espagne moderne, I, 1962, p. 209. Думите на Артър Йънг са цитирани ibid., p. 242.

[5] Rif et Atlas „където типичното ядене е удобна каша от брашно, бакла и олио", *J. Blache*, op. cit., p. 79-80.

РОЛЯТА НА ГЕОГРАФСКАТА СРЕДА

Защото планината е убежище срещу войниците или пиратите, както показват всички документи, дори и Библията[1]. Понякога убежището става постоянно местожителство[2]. Това се доказва и от примера на пустовласите, прогонени от равнините от славянските и гръцките селяни и оттогава водещи през цялото Средновековие номадски живот в свободните пространства на Балканите, от Галиция до Сърбия и Егейско море, многократно изтласквани, но и изтласкващи другите[3]. Равни на елените, „по лекота, те се спускат от планините, за да задигнат някоя плячка...", отбелязва един пътешественик от 12 в.[4]. През целия полуостров, „чак до Матапан и в Крит, те разхождали своите стада от овце и черните си наметала, като двете най-високи вериги – Хемус и Пинд, били за тях най добрите убежища. Именно от тези две планини те слизат ненадейно във византийската история в началото на 11 в."[5]. И именно около тези планини 19 в. ги заварва все още пастири, земеделци и най-вече водачи на кервани от мулета, които са основните средства за придвижване в Албания и Северна Гърция[6].

Следователно доста са планините, които правят изключение от правилото за бедност и пустота, за които впрочем откриваме толкова доказателства у пътешествениците и другите свидетели от 16 в. Пусти са земите на Горна Калабрия, които прекосява през 1572 г. пратеникът от Венеция, който се присъединява към дон Хуан Австрийски в Месина[7]; празни са Сиера Морена в Кастилия[8] и Сиера д'Еспадан и Сиера де Берния[9] в кралство Валенсия, които се проучват през 1564 г., тъй като съществува опасение от вълнения на мориските и евентуална война, която би се пренесла в тези трудни и високи планини, където въстаниците от 1526 г. бяха вече устояли на немските ландскнехти; още по-пусти, вечно пусти са тези диви и плешиви върхове на сицилианската вътрешност и много други планини тук и там, недостатъчно напоявани, враждебни дори към пастирския живот[10].

---

[1] Josue, II, 15-16. След неуспеха на неговия заговор във Флоренция Буонделмонти търси убежище в Тосканските Апенини (*Augustin Renaudet*, Manchiavel, 1941, p. 108). Критяните, за да избягат от корсарите и от турските кораби, се укриват в планините на своя остров (B. N., Paris, Ital. 427, 1572, f 199 v).

[2] Това е гледната точка на *Paul Vidal de La Blache*, Principes de geographie humaine, Paris, 1922, p. 42. Сред дадените примери са Трансилванските Алпи,където се формира румънският народ; Балканите, където по същия начин, макар и в по-малък мащаб, се формира българският народ; Кавказ и т.н.

[3] *André Blanc*, La Croatie occidentale, 1957, p. 97.

[4] *Benjamin de Tudela*, Voyage du célèbre Benjamin autour du monde commencé l'an MCLXXIII, trad. Pierre Bergeron, La Haye, 1735, p. 10

[5] *Victor Bérard*, La Turquie et l'hellénisme contemporain, 1893, p. 247.

[6] *F. C. H. L. de Pouqueville*, Voyage en Grèce, 1820, t. III, p. 8 et 13; *V. Bérard*, op. cit., p. 79 83 et 247. За власите и арумъните има богата литература. Няколко уточнения в: *J. Blache*, op. cit., p. 22; *J. Cvijić*, La Péninsule balkanique, Paris, 1918, p. 115, 178 (note 1), p. 202-203.

[7] Luca Michieli, 25 oct. 1572, Relazioni, A. d. S. Venise, Collegio Secreta, filza 18.

[8] Don Quichotte (епизодът с Карденио), „la razon que os ha traido (пита рицарят), a vivir y a morir en estas soledades como bruto animal".

[9] Doscorso sopra le due montagne di Spadan e di Bernia (1564 ou 1565). Simancas E 329. Смятам, че може да се сравни с: B. N. Paris, Esp. 177: Instrccion a vos Juan Baptista Antonelli, para que vays a reconoscer el sitio de la Sierra de Vernia (без дата).

[10] Вж. бележките на *Paul Descamps*, Le Portugal, la vie sociale actuelle, 1935, по повод на Сиера де Естрела, с.123-124, с пасторалния си живот, по-слабо развит от този на север.

Но това са най-крайните случаи. Според географа Й. Цвиич[1] планините в центъра на Балканите (от нас зависи дали да разширим неговите бележки) са царство на разпръснатия начин на живот, на агломерациите от типа махали; докато тези в равнините, обратно, са от селски тип. Разграничаването е валидно за Влахия и до абсурд за Унгария, за огромните села на Пустата, както и за планинска България, където полупастирските някога махали са познати под името „колиби". Това е вярно също и за Стара Сърбия, за Галиция и за Подолието. Само че това е вярно само в общи линии. В доста от случаите би било трудно да се отбележи прецизно на картата зоната на селата в ниското – понякога истински градове – и тази на високопланинските махали, които обхващат няколко къщи, понякога едно-единствено семейство. Едно разширено изследване на същия автор върху сръбско-българските покрайнини между Куманил и Куманово[2] установява, че точно разграничение е почти невъзможно.

И освен това как да разпростреш тази действителност на Балканския континент, такава каквато си е, върху средиземноморския свят, върху близка Гърция[3], върху Запада, пропит с морски живот, живял в страх от пиратството, встрани и над равнината, която е често опустошавана и освен това нездравословна? Имаме предвид големите надвесени села на Корсика, Сардиния, Сицилия, Прованс, Кабилиите, Риф. Все пак, малка махала или важно селище, планинската населеност по принцип се губи в едно прекомерно широко пространство със затруднено движение, нещо като в първите центрове на Новия свят, потопени и те в прекомерно пространство, в по-голямата си част ненужно[4] или враждебно, следователно лишено заради размерите си от контакти и обмен, без които цивилизацията не се обновява[5]. Планината е принудена да живее според собствените си въз-

---

[1] По този въпрос вж. двете осветляващи страници на *Paul Vidal de La Blache*, Principes de Géographie humaine, 1922, p. 188-189. Идеите на *Цвиич* по този повод са представени по доста скучен начин в неговата книга на френски La Péninsule balkanique, 1918. По повод на планинските махали *P. Vidal de La Blache* отбелязва: „Именно за тези народи Константин Багренордни пише: те не могат да търпят две колиби да са една до друга" – цит. съч., с. 188.

[2] „Grundlinien der Geographie und Geologie von Mazedonien und Alt-Serbien", in: Petermanus Mitteilungen aus J. Perthes Geographischer Anstalt, Erganzungsheft n° 162, 1908.

[3] Красивата картина на „селото-град" в Гърция вж. в: *J. Ancel*, Les peuples et nations des Balkans, 1926, p. 110-111. Като красноречиво доказателство: *Martin Hurlimann*, Griechenland mit Rhodos und Zypren, Zurich, 1938, p. 28 – прекрасната фотография на гръцкото село Арахово на 942 м височина над пейзажа от обработени на тераси поля по склоновете на Парнас. Селището е известно със своето тъкачество.

[4] *Paul Arquè*, Géographie des Pyrénées françaises, 1943, p. 48, отбелязва, че „култивираното" пространство от Френските Пиренеи според сметките на главния инспектор Тиери „може да се съпостави с един среден департамент": едно красноречиво заключение, ако сметките са верни.

[5] Вижте относно Корсика писмото с упреците на Ф.Боромео до епископа на Аячо (14 nov., 1581, p.p. *Vittorio Adami*, „I Manoscritti della Biblioteca Ambrosiana di Milano, relativi alla storia di Corsica", in: Archivio storico di Corsica, 1932, 3, p. 81). С него се обръща внимание на епископа за непрестанното му движение в планината с керван от товарни животни. Да се сравни с трудностите при пътуването на св. Карло Баромео, макар и в Алпите, през 1580 г., или с тези на епископа на Дакс през зимата в заснежените планини на Славония (в неговото писмо до краля от януари 1573 г. *Ernest Charrière*, Négociations de la France dans le Levant, 1840-1860, III, p. 348-352). Да се движиш в планините край Рагуза през зимата е изпитание „чиито последствия обикновено са много лоши за здравето", дори смъртоносни (12 ноември 1593 г.), документ публикуван от *Vladimir Lamansky*, Secrets d'Etat de Venise, 1884, p. 104. Преди 1923 г. все още са били необходими три дена, за да се докарат стоките от Виана де Кащело до устието на Лима (*P. Descamps*, op. cit., p. 18).

можности за най-важните неща, всичко да произвежда, каквото и да се случи, да отглежда лозя, жито и маслини, дори земята и климатът да не са подходящи. Обществото, цивилизацията, стопанството – всичко носи характера на архаизма и недоимъка[1].

Следователно можем в общи линии да говорим за разводняване на планинската населеност и още повече за нестриктна и непълна цивилизованост, което произтича от недостатъчната населеност на човека. Хаинрих Декер е имал възможност да изследва в една много хубава книга[2] художествената култура на Алпите: да, но Алпите са си Алпи, тоест една планина, изключителна с ресурсите си, с общите си закони,с качеството на неините обитатели, с броя на големите си пътища. Не трябва да се позоваваме на Алпите, когато говорим за средиземноморските планини, а по-скоро на Пиренеите: на бурната им история, на примитивната им суровост. Още повече че Пиренеите са донякъде също привилегировани: бихме могли да говорим в краен случай за пиренейска цивилизация, давайки на тази дума старото значение на цивилизация – доброкачественост. Област, за която често ще говорим – Каталонските Пиренеи – е била свидетел на раждането от 11 до 12 в. на ярка романска архитектура[3], призвана странно как да се запази там до 16 в.[4] Да. А в Орес, в Риф и в Кабилиите?

Планини, цивилизации и религии

Планината обикновено е свят встрани от цивилизацията, създадена от градовете и равнинните земи. Ако въобще има история, тя остава много често встрани от големите цивилизаторски течения, които отгоре на това протичат бавно. Способни да се разпростират далеч в пространството по хоризонтала, те се оказват безсилни по вертикала пред някое препятствие от неколкостотин метра. За тези надвиснали светове, които почти не познават градовете, дори самият Рим, въпреки учудващото му дълголетие, няма никакво значение[5], освен с военните си лаге-

---

[1] *René Maunier*, Sociologie et Droit romain, 1930, p. 728, вижда в кабилското агнатично семейство едно патриархално семейство, един римски род, разбира се, силно променен. За често отбелязвания икономически архаизъм на планината вж. *Charles Morazé*, Introduction à l'histoire économique, 1943, p. 45-46. За онова, което *Цвиич* нарича „усъвършенствана патриархалност" на Динарските райони, вж. La Péninsule balkanique, op. cit., p. 36. Предпочитам неговия израз „планински острови" (пак там, стр. 29). Черна гора, тази крепост, и други планински земи, казва той, са се проявявали „от социална гледна точка като острови". Относно задругата, друг пример на социален архаизъм, вж. *R. Busch-Zantner*, Albanien, Leipzig, 1939, p. 59.

[2] Barockplastik in den Alpenländern, Vienne, 1944. По отношение на социалната среда на Алпите вж. големия дискусионен и дискутиран труд на *A. Günther*, Die Alpenländische Gesellschaft, Iena, 1930. Интересни забележки от *J. Solch*, „Raum und Gesellschaft in den Alpen", in: Geogr. Zeitschr., 1931, p. 143-168.

[3] Вж. хубавите изследвания на *J. Puig i Cadafalc*, L'arquitectura romanica a Catalunya (колективен труд), Barcelona, 1909-1918; Le premier art roman, Paris, 1928.

[4] *P. Arqué*, op. cit., p. 69.

[5] В Бетика Рим успял в низините, по протежение на реките, повече отколкото в планината: *G. Niemeier*, Siedlungsgeogr. Untersuchungen in Niederandalusien, Hamburg, 1935, p. 37. В планинския северозапад на Испания, благодарение на отдалечеността, Рим прониква късно и трудно: *R. Konetzke*, Geschichte des spanichen und portugiesischen Volkes, Leipzig, 1941, p. 31.

ри, които империята заради собствената си сигурност се налага да установи туктам по границите на непокорните масиви: както при Леон в подножието на кантабрийските върхове, при Джемила в отговор на непокорството на атласките бербери, Тимгад с добавката на Ламбезис, където лагерува IIIa Legio Augusta... И без това латинският език не е триумфирал никъде в тези враждебни масиви на Северна Африка, на Испаниите или другаде и латинският дом си остава в равнината[1]. И въпреки някои местни прониквания планината си остава затворена за него.

По-късно, когато Рим на цезарите е наследен от Рим на св. Петър, проблемът остава същият. Само там, където дейността на църквата е упорита и постоянна, тя успява да опитоми и да евангелизира тези овчари, тези независими селяни. Но за това употребява небивало дълго време. През 16 в. делото е далеч от своя завършек както за католицизма, така и за ислямизма, който се сблъсква със същото препятствие: берберите от Северна Африка, закриляни от своите върхове, са недостатъчно спечелени за Мохамед.Също и кюрдите в Азия[2]. Докато в Арагон, във валенсианската страна или в земите на Гранада планината си остава, обратно, зона на религиозно дисидентство, на упорстващ ислям[3], така както високите диви и „недоверчиви" хълмове на Люберон закрилят водоазкото упорство[4]. Навсякъде през 16 в. светът на планината е слабо привързан към господстващата религия на морето; навсякъде има отместване във времето, забавяне на планинския живот.

Доказателството се крие в лекотата с която, когато обстоятелствата позволяват, новите религии извършват значителни,макар и нестабилни завоевания. В балканския свят от 15 в. цели части от планината в Албания, в Херцеговина и около Сараево преминават към исляма: доказателство преди всичко, че те са били слабо привързани към християнската църква. Същият феномен ще се повтори по време на войната в Кандия през 1647 г.: значителен брой критски планинци, действащи съвместно с турците, ще се отрекат от религията си. Също през 17 в., в отговор на руския напор, Кавказ ще премине към Мохамед и ще изработи за своя употреба една от най-злобните форми на исляма[5].

Следователно цивилизацията в планината има доста съмнителна стойност. Вижте любопитния текст на Педраса в неговата Historia eclesiastica de Granada, съставена по времето на Филип IV: „не е учудващо – пише той, – че жителите на Алпухарас (много високи планини в кралство Гранада) са изоставили старата си вяра. Жителите на тези планини са cristianos viejos; те нямат във вените си капка

---

[1] *Albert Dauzat*, Le village et le paysan de France, 1941, p. 52.

[2] *Comte de Sercey*, op. cit., p. 104: „При все това виждаме (понеже те танцуват), че кюрдските жени, макар и мюсюлманки, не са затворени".

[3] Вж. по-долу главите за мориските, част втора, гл. V, и част трета, гл. III.

[4] Лурмарен, Кабриер, Мерендол и двайсетина други селища в сърцето на Люберон – където изобилства дивият живот, дивите прасета, лисиците и вълците – са убежище на протестантите (*J. L. Vaudoyer*, Beautés de la Provence, Paris, 1926, p. 238). Да не забравяме водоазците от савойските държави и тези от Апенините в Неаполското кралство. Катаризмът, пишеше *Марк Блок*, е „повлиял съдбата на тъмна секта от планински овчари", in: Annales d'histoire sociale, 1940, p. 79.

[5] Мюридизмът: *L. E. Houzar*, „La tragédie circassienne", in: Revue des Deux Mondes, 15-6-1943, p. 434-435.

нечиста кръв; те са подчинени на католически крал; и все пак поради липса на религиозни наставници и вследствие на потисничеството, на което са подложени, са в неведение какво трябва да знаят, за да получат вечното спасение, така че са им останали само следи от християнската религия. Дали ако днес, да не дава Господ, неверниците станеха господари на тяхната страна, тези хора щяха дълго да се бавят да изоставят своята вяра и да възприемат религията на победителите?"[1]

Така се очертава една отделна религиозна география на планинските светове, които непрекъснато се завземат и покоряват отново и отново. Забележката осмисля множество дребни факти, представени от традиционната история.

Важен, макар и незначителен, е фактът, че св. Тереза (тя мечтаела като дете да се удостои с мъченичество при мориските от Сиера де Гуадерама[2]) основала в Дуруело първия манастир на монасите от реформирания Кармелитски орден. Домът бил собственост на един благородник от Авила. „Едно доста прилично преддверие, стая с мансарда и малка кухня, ето – пише светицата – в това се състоеше хубавата постройка. След като го разгледах, сметнах, че може да се направи от преддверието параклис, от мансардата олтар и спалня от стаята." Именно в това „идеално свърталище" св. Жан де ла Кроа се настанил с един другар, отец Антоан де Ередия, който могъл да го последва през есента, довеждайки със себе си един свой събрат – брат Йосиф. Там, сред зимните снегове, те водели възможно най-скромния, но не и затворен монашески живот: „често те поемали босоноги по ужасни пътища да проповядват на селяните като на диваци Евангелието"[3].

Това е глава от мисионерската история, която показва религиозния живот в Корсика през 16 в. Примерът е още по-красноречив поради факта, че корсиканският народ няколко века по-рано е бил катехизиран от францисканците. Какви следи е оставило това първо католическо отвоюване? Множество документи от времето, когато Обществото на Иисус доближава острова, за да му наложи своя закон и римски ред, показват, че нещо учудващо е станало с духовния живот на неговите жители. Свещениците, ако могат да четат, не знаят нито латински, нито граматика и нещо още по-важно – нямат понятие от литургия. Често облечени като миряни, те са селяни, работещи в полето или в гората и отглеждат децата си пред очите на всички. Християнството на тяхното паство е повече от странно: то не знае Вероюто и Отче наш, някои не могат да се кръстят. Суеверията се радват на прекрасно бъдеще. Островът е езически, варварски, наполовина извън

---

[1] Francisco Bermúdez de Pedraça, Grenade, 1637, f° 95 v°. Citation et Traducion de Reinhart-Pieter *A. Dozy*, чиято е заслугата за откриването на този хубав текст (H. des Musulmans d'Espagne, 1861, II, p. 45, note 1). Същевременно Abbé de Vayrac (État présent de l'Espagne, Amsterdam, 1719, I, p. 165) поддържа, че тези хора от Алпухарас, въпреки че са християни, са мориски, които са запазили „стария си начин на живот, своите облекла, така и своя особен език, който е чудовищна смес между арабски и испански".

[2] Светицата като дете дори се отправя един ден с брат си към планината с надеждата там да се удостои с мъченичество: *Gustav Schnürer*, Katolische Kirche und Kultur in der Barockzeit, 1937, p. 179; *Louis Bertrand*, Sainte Thérèse, 1927, pp. 46-47.

[3] *E. Baumann*, L'anneau d'or des grands Mystiques, 1924, p. 203-4.

християнството и цивилизацията. Там човек за човека е груб и безжалостен. Убиват се дори в църквата, а свещениците не са последни в умението си да боравят с копието и камата или ескопета – новото оръжие, завладяло острова към средата на века и активизирало разприте... Същевременно в разнебитените църкви дъждовната вода струи, тревата расте и земноводните намират подслон... Да оставим настрана част от преувеличенията, естествени за мисионерите, които имат най-добри намерения. Картината все пак остава достоверна и още една черта я допълва: този полуоскотял народ е способен на силни устреми и зрелищни възторзи. Щом някой чуждестранен проповедник мине, църквата се изпълва с планинци, последните стоят прави навън под брулещия дъжд, а каещите се идват да се изповядат чак до среднощ[1]...

По същия начин и в мюсюлманските страни това, което забелязваме при марабутското завземане на планините Сус през 16 в., с помощта на агиографите от онова време – включително Ибн Аскар, ни дава да разберем в каква атмосфера на чудеса живеели светците и техните почитатели: „откриваме ги смесени с тълпата от интриганти, луди и простодушни хора“[2].

Да не се учудваме,че фолклорът на тези планински области разкрива една примитивна доверчивост. Магически практики и суеверия затрудняват всекидневния живот, благоприятстват както ентусиазма, така и долнокачествените измами[3]. Една новела на доминиканеца Бандело[4] ни пренася в малко село на Брешките Алпи в началото на 16 в.: няколко къщи, буйни води, чешма, обширни плевни, където фуражът се слага на завет и сред своя малък народ – един свещеник, зает да благославя праговете на къщите, плевните, оборите, да проповядва обещания и да дава за пример своите добродетели. Но една млада планинка, дошла да черпи вода от чешмата на свещеническия дом, кара свещеника да пламне от сладострастие: „вие сте заплашени от най-зли нещастия – обяснява той на своето паство – една птица, грифон и ангел-унищожител, ще се спусне над вас,за да ви накаже за вашите грехове. Щом се появи, ще бия камбаната и вие ще си закриете очите и ще останете неподвижни.“ Казано, сторено: никой не мръднал до втория звън на камбаната... А Бандело не смята дори за необходимо да оспори истинността на своя разказ.

---

[1] За нетълноценността на религиозния живот в Корсика има огромно досие: писмо на кардинал де Турнон до папа Павел IV, 17 май 1556 г., изискващо премахването на злоупотреби: *Michel François*, „Le rôle du Cardinal François de Tournon dans la politique française en Italie, de janvier à juillet 1556“, in: Mélanges... de l'École Française de Rome, t.50, 1933, p. 328; *Ilario Rinieri*, „I vescovi della Corsica“, in: Archivio storico di Corsica, 1930-1, p. 344 et sq.; *Père Daniele Bartoli*, Degli uomini e de'fatti della Compagnia di Gesù, Torino, 1847, III, 57-58; *Abbé S.B. Casanova*, Histoire de l'Eglise corse, 1931, p. 103 et sq.

[2] *R. Montagne*, Les Berbères et le Makhzen dans le Sud du Maroc, 1930, p. 83.

[3] Но къде да открием фолклорното богатство на тези планини? Да се види като пример хубавата приказка за „териелите“, която предава *Leo Frobenius*, Histoire de la civilisation africaine, 1936, p. 263 et sq. Тя се отнася до далечното минало на кабилската страна, посветено на голям лов, а не на земеделието. В същия ред на мисли къде да открием сборник с планински песни? Относно религиозния живот на Алпите и локализирането на еретиците: *G. Botero*, Le relationi universali, Venise, 1599, III, 1, p. 76. За посещението на кардинал Баромей в Месолина – пак там, с.17.

[4] IV, 2e partie, Novelle, éd. de Londres, 1791, II, p. 25-43.Анекдотът се развива във Вал де Сабия, която е част от Предалпите на Бреша.

Разбира се, това е много мъничък пример, който трябва да се постави в огромното досие на селските суеверия, което историците не са започнали наистина да отварят. Огромни и дълготрайни „дяволски" епидемии прекосяват откраи докрай старите европейски народи, държат ги в напрежение и най-вече във високопланинските страни, живеещи в изостаналост поради очебийна изолация. Магьосници, магьосничества, примитивни магии, сатанински меси представляват разцветът на старо културно подсъзнание, от което западната цивилизация не успява да се „отърве". Планините са привилегированото убежище на тези разклонения на културата, произлезли от дълбините на вековете и все така живи след Ренесанса и Реформацията. В края на този 16 в. – колко много „магически" планини: от Германия до Миланските и Пиемонтските Алпи; от Централния масив, който е в революционен и „дяволски" кипеж, чак до войните лечители на Пиренеите; от Франш-Конте чак до страната на баските! В Руерг през 1595 г. „магьосниците властват над множеството и невежеството на жителите"; поради липсата на църкви в близост там не е позната дори Библията. И навсякъде „Сабатът" се явява като културно и социално противодействие, революция в съзнанието поради липсата на съзнателно извършвана социална революция[1]. В края на 16 и през първите десетилетия на следващия век Дяволът шества уверено във всички европейски страни; дори ми се струва, че той си отваря вратите на Испания през високите проходи на Пиренеите. В Навара през 1611 г. Инквизицията удря сурово една секта с повече от 12 000 привърженици, които „обожават Демона, издигат му олтари, общуват с него дружески по всякакъв повод"[2]. Но да оставим тази огромна тема. Това, което единствено ни интересува в този момент, е проблемът за една несъизмеримост, за едно изоставане в ущърб на планинския свят.

Планинската свобода[3]

Безспорно животът от равнините и градовете прониква трудно във височинните светове. Там той се инфилтрира като с капкомер. Това, което се е случило с християнството, не се е случило заради самото християнство. Феодалният режим като политическа, социална, икономическа система и като инструмент за

---

[1] Тези забележки са ми внушени от труда на *Emmanuel Le Roy Ladurie*, Les paysans de Languedoc, p. 407.

[2] A. S. V. Senato, Dispacci Spagna, Madrid, 6 юни 1611, Приули до дожа.

[3] Тя е видяна от съвременниците. *Loys Le Roy*, De l'excellence du gouvernement royal, Paris, 1575, p. 37, пише:

„Страната, изпълнена с планини, със скали и гори, подходящи за паша, в която има много бедняци, каквато е в по-голямата си част Швейцария, е по-подходяща за демокрацията... Страната в равнината... където има повече богаташи и благородници, е по-подходяща за аристокрацията". *Jean Bodin*, Les six livres de la République, 1583, p. 694, съобщава, че Леон Африканеца е учуден от здравината на планинците, от Монт Мегеза, докато хората от равнината са дребни. „Силата и здравината са причина планинците да обичат народната свобода, както вече казахме за швейцарците и за гризоните." Корсиканското средновековие, казва *Lorenzi de Bradi*, La Corse inconnue, 1927, p. 35, е грандиозен период на свобода. „Корсиканецът не търпеше да взимат това, което е създал с труда си. Млякото от козата му, както житото от полето му, си бяха само негови." *H. Taine*, Voyage aux Pyrénées, 1858, p. 138: „Свободата избуява тук още от Античността, необщителна и дива."

правосъдие е оставил извън своите мрежи болшинството от планинските зони. И ако ги е достигнал, това е било доста непълноценно. Този факт, често отбелязван за планините на Корсика и Сардиния, би могъл да бъде проверен също в Луниджиана, която италианските историци виждат като един вид континентална Корсика, между Тоскана и Лигурия[1]. Той може да се провери навсякъде, където недостигът на човешки материал, неговата слаба гъстота, неговата разпръснатост, са направили невъзможни настаняването на държавата, на основните езици, на големите цивилизации.

Едно изследване на вендетата би ни довело до същите наблюдения: страните с вендета (за отбелязване е, че всички са планински) са онези, които Средновековието не е омесило, не е надъхало с идеите си за феодално право[2]; берберските страни, Корсика и Албания например. Марк Блок[3] отбелязва по повод на изследвания върху Сардиния, че Средновековието там е „познало едно широко сеньоризирано, но не феодализирано общество" поради факта, че островът е бил „дълго време избягван от големите потоци на влияние, протичащи на континента". Това означава да наблегнем върху основния характер на Сардиния и това е наистина решаващата сила на сардинското минало. Наред с нея не по-малко мощна е била и планината. Поне толкова, ако не и повече от морето, тя е причина за изолацията на населението; тя създава пред очите ни тези патетични и жестоки хора извън закона, в Оргозоло и другаде, които се разбунтуват при настаняването на модерната държава и карабиниерите. Етнографи и кинодейци са се вкопчили в тази вълнуваща действителност. „Който не краде, казва героят в един сардински роман, не е мъж"[4] и един друг: „Закона аз си го създавам сам и си взимам каквото ми изнася"[5]. В Сардиния, както и в Луниджиана, както и в Калабрия, както навсякъде, където наблюдението(когато то е възможно) ни показва едно прекъсване по отношение на големите исторически течения, ако социалният архаизъм (и вендетата в това число) се задържа, това е преди всичко поради простия факт, че планината си е планина. Тоест едно препятствие. И същевременно убежище, земя на свободни хора. Защото всичко онова, което цивилизацията налага като принуди и зависимости (социален и политически ред и монетарно стопанство), там не тежат върху човека. Там няма земевладелска аристокрация със силни и могъщи корени („Господарите на Атлас", създания на Магзена, са били

---

[1] *Arrigo Solmi*, „La Corsica", in: Arch. st. di Corsica, 1925, p. 32.

[2] За обща ориентация вж. проницателната книга, но с юридическа насоченост, на *Jacques Lambert*, La vengeance privée et les fondaments du droit international, Paris, 1936. В същия ред на мисли е забележката на Мишле за Дофине, където някога „феодализмът не е тежал както в останалата част на Франция". И още от *H. Taine*, op. cit., p. 138: „Това тук са обичаи на Беарн, в които се споменава, че преди в Беарн не е имало господар." Относно кръвните отмъщения в Черна гора и в планинска Албания вж. *Ami Boué*, La Turquie d'Europe, Paris, 1840, II, p. 395 et 523.

[3] *Marc Bloch*, La société féodale, 1939, I, p. 377. От *Марк Блок* вж. още точни бележки върху „La Sardaigne" in: Mélanges d'histoire sociale, III, p. 94.

[4] *Maurice Le Lannou*, Le bandit d'Orgosolo", Le Monde, 16-17 juin 1963. Филмът е на Виторио де Сета, а етнографското изследване е ръководено от Франко Кагуета във френски превод: Les Bandits d'Orgosolo, 1963; разглежданите романи са от *Грация Деледа*, La via del male, Roma, 1896; Il Dio dei viventi, Roma, 1922.

[5] Пак там.

вече минало); през 16 в. в Горен Прованс благородникът на село (cavaier salvatje) живее наедно със селяните, обработва земята като тях, не се срамува нито да оре, нито да копае земята, нито да носи с магарето си дърва и тор: той е един постоянен позор „в очите на благородничеството от Прованс, изключително градско като италианското"[1]. Там няма богато и охолно духовенство, на което на всичкото отгоре завиждат и се подиграват: проповедникът е беден колкото своето паство[2]. Там няма гъста градска мрежа, следователно няма и администрация; няма градове в пълния смисъл на думата; да прибавим, че няма и полицаи. Само в страните от равнината има сбити, задушаващи се общности, духовенство с църковни доходи, високомерно благородничество и ефикасно правосъдие. Планината е убежище на свободите, на демокрациите, на селските „републики".

„Най-стръмните места винаги са били подслон за свободата", отбелязва мъдро барон де Тот в своите „Спомени"[3], „Когато се движиш по сирийските брегове, отбелязва той[4], виждаш как деспотизмът (на турците) се разпростира по целия плаж и се спира по посока на планината, до първата скала, до първия удобен за защита проход, докато кюрдите, друзите и мутуалите, господари на Ливан и Анти-Ливан, запазват там непрекъснато своята независимост". Горкият деспотизъм на турците! Господар на пътищата, проходите, градовете, равнините, какво ли би означавал той за високите земи на Балканите и другаде, за тези в Гърция и Епир, за тези в Крит, където скафиотите от своите върхове презират всякаква власт още от 17 в.; за тези в Албания, където по-късно ще премине животът на Али паша от Тебелен? Дали валибеят, поставен в Монастир след турските завоевания през 15 в., въобще някога е управлявал? По принцип неговата власт обхваща гръцки и албански селища, но всяко едно от тях е крепост, малка независима група, при необходимост – гнездо на оси[5]. При това положение ще се учудим ли, че Абруцо, най-високата, най-широката и най-дивата част от Апенините, е успяло да избегне византийското владичество, това на екзарха на Равен, а след това господството на папския Рим, въпреки че Абруцо е част от земите на Рим и че Папската държава се промъква на север през Умбрия чак до долината на По[6]? Ще се учудим ли, че в Мароко bled es siba, неподчинената от султана земя, е изключително планинска[7]? Понякога тези планински свободи са се запазили видимо живи до наши дни въпреки тежестта на модерната администрация. В Мароканския

---

[1] *Fernand Benoit*, La Provence et le Comtat Venaissin, 1949, p. 27.

[2] В Миланските височини, вж. *S. Pugliese*, „Condizioni economiche e finanziarie della Lombardia nella prima metà del secolo XVIII", in: Misc. di Storia italiana, 3e série, t. XXI, 1924.

[3] Mémoires sur les Turcs et les Tartares, Amsterdam, 1784, II, p. 147. „... убежището на свободата или, прибавя той, леговището на тиранията". Това е по повод на генуезкото разполагане в Крим.

[4] Пак там, I, с. XXI.

[5] *Franz Spunda*, in: Werner Benndorf, Das Mittelmeerbuch, 1940, p. 209-210.

[6] *A. Philippson*, „Umbrien und Etrurien", in: Geor. Zeitschr., 1933, p. 452.

[7] Други примери: Наполеон не може да укроти планината около Генуа, убежище на непокорните, въпреки хайките, които се организират там (*Jean Borel*, Gênes sous Napoléon Ier, 2e éd., 1929, p. 103); турската полиция към 1828 г. не успява да се наложи над разбойническите вълни сред народите от Арарат (*comte de Sercey*, op. cit., p. 95); тя и днес не може да опази по-добре горските богатства на планината от зъбите на стадата (*Hermann Wenzel*, „Agrargeographische Wandlungen in der Türkei", in: Geogr. Zeitschr., 1937, p. 407). По същия начин в Мароко: „всъщност в Южно Мароко властта на султана спирала в равнината", пише *R. Montagne*, op. cit., p. 134.

Висок Атлас, отбелязва Робер Монтан[1], „селищата, които се редят на етажи върху слънчевите склонове на потоците, близо до огромни орехи, напоявани от буйните води на Атлас, не са виждали къщи на шейхове и халифи. Напразно бихте търсили да различите в тези долини жилището на бедняка от това на богаташа. Всеки един от тези малки планински райони образува отделна държава, управлявана от съвет. Събрани на една тераса, всички облечени в кафява аба, знатните лица обсъждат съвместно часове наред интересите на селото; никой не повишава глас и човек, гледайки ги, не би могъл да открие техния председател." Всичко това се спазва при положение, че планинският район е достатъчно високо разположен, достатъчно отдалечен от големите пътища, труднодостъпен: доста рядък случай днес, по-често някога, преди увеличението на пътните мрежи. Така Нура, въпреки че е свързана с останалата част от сардинския остров чрез леснодостъпна равнина, останала дълго време извън обсега на пътищата и колите. На една карта от 18 в. можеше да се прочете следната легенда, написана от пиемонтските инженери: „Нура, незавладян народ, който не плаща никакви данъци!"[2]

Ресурси и баланс на планината

Така планината отблъсква голямата история – както нейните разноски, така и нейните приходи. Или ги приема с колебание. При все това животът се наема да разбърка безразборно хората от височините и равнините. В Средиземноморието не съществуват от онези заключени с катинар планини, каквито са по принцип в Далечния изток, Китай, Япония, Индокитай, Индия чак до полуостров Малака[3] и които, нямащи никаква връзка с равнината, трябва да се организират като автономни светове. Средиземноморската планина се отваря за пътищата и човек ходи по тях колкото стръмни, криволичещи и изровени да са те; те са „един вид продължение на равнината", на нейната мощ във високоразположените земи[4]. Мароканският султан праща там своите харкаси, Рим – своите легионери, испанският крал своите терсиос, а Църквата – своите мисионери и пътуващи проповедници[5].

Средиземноморският живот всъщност е толкова бурен, че воден от необходимостта, той взривява на много места препятствията на враждебния релеф. От двадесет и трите прохода на самите Алпи седемнадесет били вече използвани от римляните[6]... Освен това планината много често е пренаселена или пре-

---

[1] Пак там, с . 131.

[2] *M. Le Lannou*, Pâtres et paysans de la Sardaigne, 1941, p. 14, note 1.

[3] *J. Blache*, op. cit., p. 12. Относно това противопоставяне вж. *Pierre Gourou*, L'homme et la terre en Extrême Orient, 1940, и рецензия на тази книга от *Lucien Febvre*, in: Annales d'hist. sociale, XIII, 1941, p. 73. *P. Vidal de La Blache*, op. cit., p. 172.

[4] *R. Montagne*, op. cit., p. 17.

[5] Имам предвид пътуванията на един Сикст Пети в младостта му и на зряла възраст според сведенията на *Ludwig von Pastor*, Geschichte der Papste, Fribourg-en-Brisgau, 1901-1931, X, 1913, p. 23 et 59; би могло да се направи скица.

[6] *W. Woodburn Hyde*, „Roman Alpine routes", in: Memoirs of the American philosophical society, Philadelphie, X, II, 1935. По същия начин Пиренеите не са били бариера, каквито си ги представяме (*M. Sorre*, Géog. Univ., t. VII, Ire partie, p. 70; *R. Konetzke*, op. cit., p. 9).

калено населена за своите богатства. „Оптимумът на населеност" там бързо е достигнат и надминат; тя трябва периодично да излива в равнината свръхтовара си от хора.

Не че нейните ресурси са за подценяване: няма планина без обработваеми земи в дъното на долините, по приспособените по склоновете тераси. Тук-там в неплодородните варовици има свлачища от флиш и мергел, колкото да се отглеждат жито, ръж и ечемик. Понякога земята е плодородна на отделни участъци: Сполето е в средата на доста обширна и сравнително богата равнина; Акуила в Абруцо отглежда шафран. Колкото по̀ на юг се върви, толкова по-високо се издига горната граница на земеделските култури и полезните дървесни видове. Днес в северните Апенини кестените се изкачват до 900 м, в Акуила житото и ечемикът достигат до 1680 м; в Косенца царевицата, тази новост, дошла през 16 в., достига до 1400 м, а овесът – 1500 м; по склоновете на Етна лозата се издига да 1100 м, а кестените – до 1500 м[1]. В Гърция житото се качва до 1500 м, лозата – чак до 1250 м[2]. В Северна Африка границите са още по-високи.

Едно от преимуществата на планината е, че предлага различни ресурси от маслиновите, портокаловите и черничевите дървета по ниските склонове, чак до истинските гори и високопланинските пасища. Към земеделските култури се прибавят приходите от животновъдството: отглеждат се овни, овце и кози, но също и говеда. Относително по-многобройни от днес, те изобилствали някога на Балканите и дори в Италия и Северна Африка. Вследствие на това планината е царство на млечните продукти и сиренета[3] (сардинското сирене се изнасяло през 16 в. с цели кораби навсякъде в Западното Средиземноморие), прясното или старото масло, на суровото или печеното месо... Що се отнася до планинската къща, тя почти винаги е дом на пастири и животновъди, градена повече за добитъка, отколкото за хората[4]. През 1574 г. Пиер Ескалопие, прекосявайки българските планини, предпочита да спи „под някое дърво", отколкото в кирпичените селски къщи, където добитък и хора съжителстват „под един и същ покрив... толкова отвратително, че ние не можехме да понасяме миризмата"[5].

Да добавим, че по онова време гората е по-гъста от днес[6]. Можем да си я представим подобна на националния парк Вал ди Корте в Абруцо с нейните букиизкачващи се до 1400 м, и с населяващите я диви животни, мечки и диви котки. Запасите от червен дъб в Монте Гарано прехранват население от дървари

---

[1] *Richard Pfalz*, „Neue wirtschaftsgeographische Fragen Italiens", in: Geogr. Zeitschr., 1931, p. 133.

[2] *A. Philippson*, Das Mittelmeergebiet, op. cit., p. 167.

[3] *Victor Bérard*, La Turquie et l'Hellénisme contemporain, op. cit., p. 103, напускайки Албания, пише: „След три дни на козе сирене..."

[4] *P. Arqué*, op. cit., p. 68.

[5] Op. cit., f° 44 et 44 v°.

[6] Имало е гори по склоновете на Везувий. Общо за гората вж. все още полезните наблюдения на *Théobald Fischer*, in: B. zur physischen Geogr. der Mittelmeerländer besonders Siciliens, 1877, p. 155 et sq. За горите на Неапол, в Калабрия и в Базиликата през 1558 г. вж. *Eugenio Albèri*, Relazioni degli ambasciatori veneti durante il secolo XVI, Florence, 1839-63, II, III, p. 271. Дори и до днес има множество останки от големи стари гори, истински гори реликти. Относно Корсика тяхното изброяване е в: *Philippe Leca*, préface d'A. Albitreccia, Guide bleu de la Corse, Paris, 1935, p. 15; *и от същия автор*: La Corse, son évolution au XIXe siècle et au début du XXe siècle, 1942, p. 95 et sq.

и търговци на дървен материал, които най-често са в услуга на рагузката флота. Тези гори, както и високопланинските пасища са обект на спорове между отделните планински села, от една страна, така и между тях и господарите-собственици, от друга страна. Що се отнася до полугорите, каквито са шумаците, те служат за паша, понякога за зеленчукови и овощни градини; те имат своя дивеч и своите пчели[1]. Други преимущества: множество извори, изобилие на толкова ценната за тези южни земи вода и накрая – миите и кариерите. Всъщност в планините се намират почти всички запаси от подземните богатства на Средиземноморието.

Но всички тези преимущества не са обединени в един район. Има планини с кестенови дървета (Севени, Корсика) с ценния им „дървесен хляб"[2], кестените, които евентуално заместват пшеничния хляб. Има планини с черничеви дървета: такива е видял Монтен около Лука през 1581 г.[3]; има ги и във високите части на Гранада. „Тези хора, обяснявал испанският служител Франсиско Гаспаро Корсо на Еулдж Али, „крал" на Алжир през 1569 г.[4], тези хора от Гранада не са опасни. Какво биха могли да направят срещу Католическия крал? Не умеят да боравят с оръжие. Цял живот те само са копали, пасли са стада и са отглеждали буби..." Има и планини с орехови дървета: именно под стогодишните орехи в лунни нощи насред село се честват големите празници на помирението в днешно берберско Мароко[5].

Следователно балансът на планината не е толкова слаб, колкото се смяташе априори. Животът там е възможен, но не е лек. Какви ли усилия изисква трудът по тези склонове, където въобще не могат да се използват домашните животни! Трябва на ръка да се подготвят каменистите ниви; да се задържи почвата, която бяга и се хлъзга надолу по склона; когато се наложи – да се върне обратно горе и да се задържи с оградки от суха зидария. Непосилен и безкраен труд! Щом спре, планината отново подивява и всичко трябва да се започне отначало. През 18 в., когато каталонското население завзема високите каменисти земи на крайбрежния масив, колонистите са учудени да открият сред тръните огромни, останали жизнени маслинови дървета и стени от суха зидария – доказателство, че тяхното завладяване не е било първото[6].

---

[1] *Comte Joseph de Bradi*, Mémoire sur la Corse, 1819, p. 187, 195 et sq.

[2] *P. Vidal de La Blache*, op. cit., p. 88, 139, 178. Превъзходни бележки от *D. Faucher*, Principes de géogr. agraire, p. 23. „народът яде дървесен хляб" близо до Лука: *Montaigne*, Journal de voyage en Italie (éd. E. Pılon, 1932), p. 237.

[3] *Montaigne*, ibid., p. 243.

[4] Relacion de lo que yo Fco Gasparo Corso he hecho en prosecucion del negocio de Argel, Simancas E° 333 (1569).

[5] *R. Montagne*, op. cit., p. 234-235.

[6] *Franceschi Carreras y Candi*, Geographia general de Catalunya, Barcelona, 1913, p. 505; *Jaime Carrera Pujal*, H. política y económica de Cataluña, 1946, t. I, p. 40. Също и *Belon du Mans*, op. cit., p. 140 v°, отбелязва, че в планините на Йерусалим е имало земеделие на тераси, които той вижда изоставени.

РОЛЯТА НА ГЕОГРАФСКАТА СРЕДА

Планините в града

Този тежък живот[1], както и бедността, надеждата за по-спокоен живот, при мамливите и изгодни заплати подбуждат планинеца да слезе: baixar sempre, mountar no – „Винаги слизай, никога не се качвай", казва една каталонска поговорка[2]. Причината е, че дори разнообразни, ресурсите на планината не са в изобилие. Щом пчелното семейство стане голямо[3], кошерът става тесен; миролюбиво или не, той трябва да се рои. Всички начини за поемане на въздух са добри. Подобно на Оверн, по-точно стария Кантал, планината отхвърля всички ненужни гърла, мъже, деца, занаятчии, чираци, просяци[4].

Бурна и трудна за проследяване история. Не поради липсата на документи – има ги дори в изобилие. Щом напуснеш планинското пространство с неговата тъмна история, слизаш в равнината и градовете – царството на подредените архиви. Новопристигнал и многократно завръщащ се, планинецът винаги намира някого долу, който да направи за него сигнален фиш – една повече или по-малко забавна скица. Стендал вижда сабинските селяни в Рим в деня на Възнесение. „Те слизат от своите планини да честват големия празник в „Св. Петър" и да присъстват на funzione.[5] Те са облечени в широки платнени дрехи от сукно, краката им са увити в парцаливи парчета,завързани на ромбове с въженца; дивите им очи са скрити под разрошените им черни коси; те притискат към гърдите си плъстени шапки, на които слънцето и дъждът са оставили само червеникав оттенък; тези селяни се придружават от семействата си – не по-малко диви от тях...[6] „Жителите на планината между Рим, Туранското езеро, Акуила и Асколи представят според мен доста добре – добавя Стендал – нравственото състояние на Италия към 1400-ата година"[7]. В Македония Виктор Берар среща през 1890 г. неизменния албанец в живописната му носия на конник и войник господар[8]. В Мадрид Теофил Готие среща продавачи на вода, млади галисийски muchachos в дрехи с тютюнев цвят, с къси панталони, с черни гетри и островърхи шапки[9].

---

[1] Имам предвид между много други примерите от живота в Горен Прованс: „Фермата на Горен Прованс, пише *Marie Mauron* („Le Mas provençal", in: Maisons et villages de France, 1943, préface de R. Cristoflour, p. 222), която понася дългите зими, страха от лавини, затворения живот месеци наред с единствен хоризонт зад заснежените си прозорци, ограничаващ се до упорито събрани запаси, до собствения обор и до отшелнически труд...".

[2] *Maximilien Sorre*, Les Pyrénées méditerranéennes, 1913, p. 410.

[3] Излишъкът от население, който подтиква към слизане в равнините, е отбелязан в географското проучване на: *H. Wilhelmy*, Hochbulgarien, 1936, p. 183. Но има и други мотиви: дали животът се харесва или не на човека, *A. Albitreccia*, in: Philippe Leca, La Corse..., op. cit., p. 129, който също отбелязва относно Корсика: „Липсата на пътища, както на други места наличието им, поражда миграцията."

[4] *J. Blache*, op. cit., p. 88, in: *Philippe Arbos*, L'Auvergne, 1932, p. 86.

[5] Тоест на службата.

[6] Promenades dans Rome, éd. Le Divan, 1931, I, 182-183.

[7] Пак там, с. 126. Аналогична картина, но относно Кавказ има в Souvenirs du comte de Rochechouart, 1889, p. 76-77, по случай превземането на Анапа от херцог де Ришельо: черкезките войни, някои от тях облечени в желязо и въоръжени със стрели, напомнят 13 или 14 в.

[8] *Victor Bérard*, La Turquie et l'hellénisme contemporain, op. cit., passim.

[9] Voyage en Espagne, 1845, p. 65, 106. За „галегосите" жътвари и емигранти вж. Los Españoles pintados por si mismos, Madrod, 1843. В този сборник ще намерим: El Indiano, от Antonio Ferrer del Rio; El segador, El pastor trans humante и El maragato от Gil y Curraso, El aguador от Aberramar...

Били ли са вече така облечени, когато са се разпръсвали в цяла Испания през 16 в. (мъже, но и жени) във ventas, за които говори Сервантес, придружавани от своите астурийски съседи[1]? Един от тях, Диего Суарес, който вероятно е бил войник и хроникьор на събитията в Оран в края на 16 в., разказва собствените си приключения за своето бягство като дете от бащината къща, за пристигането си на строежа на Ескориал, където работи за малко, намирайки обикновената за неговия вкус el plato bueno. Но негови роднини идват на свой ред от планините на Овиедо, за да участват може би както много други в летните селскостопански работи в Стара Кастилия и той бяга по-далеч, за да не го разпознаят[2]. Цялата територия на Стара Кастилия постоянно е прекосявана от планинските имигранти, дошли от север и завръщащи се понякога там. Тази Montaña, която продължава Пиренеите от Биская до Галисия, изхранва зле своите жители. Мнозина са „мулетари", такива са марагатите[3], за които пак ще стане дума; такива са селяните превозвачи от околията на Рейноса, които слизат на юг със своите натоварени с обръчи и дъги за бъчви коли и се завръщат след това към селата и градовете на север с жито и вино[4].

Наистина, няма средиземноморска област, която да не гъмжи от тези планинци, необходими за живота на градовете и равнините, червендалести, често своеобразни с носиите си, винаги интересни заради обичаите си... Сполето, чиято висока равнина Монтен прекосява през 1581 г. на път за „Св. Богородица" в Лорето, е център на специални емигранти – праматари, амбулантни търговци, способни да упражняват всякакви занаяти, свързани с препродаването и посредничеството и изискващи съответното държание, нюх и немного скрупули. Бандело ги представя между другото в една от своите новели – бъбриви, решителни и пъргави, винаги с необходимите аргументи и убедителни, когато си го поставят за цел. Само сполетяните, казва той, са способни да мамят горките хора, като им дават благословията на св. Петър; да вадят пари от беззъби смокове и пепелянки; да просят и пеят по площадите; да продават, пудра от бакла за мехлем срещу краста. Със завързана около врата и прекарана под лявата ръка кошница, те се разкарват из цяла Италия и продават викайки високо[5]...

Хората от Бергамо[6] – в Милано обикновено се казва хората от „Контадо" – не са по-малко известни в Италия през 16 в. Къде ли не се срещат? Те са докери в

---

[1] В Толедо, в Дома на Севилеца, има двама млади здравеняци, които са галисийци („галегос") – La ilustre fregona, édit. Garnier, II, 71. Галисийците и астурийците извършват в Испания тежкия труд, включително и в мините: *J. Chastenet*, Godoï, 1943, p. 40. За галисийските жътвари в Кастилия през 18 в. *Eugenio Larruga*, Memorias políticas y económicas sobre los frutos, comercio, fabricas y minas de España, Madrid, 1745, I, p. 43.

[2] Диего Суарес, ръкопис на бившето Главно управление в Алжир, според копието, което ми беше любезно предоставено от Жан Казнав, лист 6.

[3] Вж. по-долу, част втора, гл. I, стр. 436 и сл.

[4] *Jénis García Fernández*, Aspectos del paisaje agrario de Castilla la Vieja, Valladolid, 1963, p. 12.

[5] *Matteo Bandello*, Novelle, VII, p. 200-201. Сполетяните служат като войници и най-вече в чужбина, *L. von Pastor*, op. cit., XVI, p. 267. За тяхната хитрост вж. *M. Bandello*, ibid., I, p. 418.

[6] *M. Bandello*, op. cit., II, p. 385-6. Бедността кара бергамците да емигрират. Скромни, те ядат като вълци, когато са при някой друг. Няма място в света, където да няма поне един бергамец. В Неапол установените венециански поданици са предимно бергамци. *E. Albèri*, op. cit., Appendice, p. 351 (1597).

пристанищата на Генуа и на други места. Веднага след битката при Маринян те идват пак да населят именията около Милано, изоставени през войната[1]. Няколко години по-късно Козимо де Медичи се мъчи да ги привлече в Ливорно, града на треската, където никой не иска да живее. Корави хора, недодялани, груби, скъперници, неуморни, „те ходят по света", отбелязва Бандело[2] (откриваме дори един архитект, който работи в Ескориал, на име Джован Батиста Кастело, наречен el Bergamasco[3]), „но те никога няма да похарчат повече от четири кватрини на ден и няма да спят в легло, а на сламата..." Забогатели, те се издокарват и важничат, но от това не стават нито по-щедри, нито по малко недодялани и смешни. Истински комедийни персонажи, те са традиционно гротескни съпрузи,които съпругите изпращат в „Корнето": такъв е един селяндур от новела на Бандело, чието извинение е , ако това въобще е извинение, че е открил жена си във Венеция сред онези, които продават любов на нищожна цена зад „Сан Марко"[4].

Само че портретът не се ли превръща в карикатура? Планинецът е лесно посмешище за тези господа от градовете и равнините. Подозират го, отбягват го, подиграват му се... В Ардеш към 1850 г. хората от „плънинътъ" слизали в равнината за важни случаи. Те идвали върху оседлани мулета, с празнични церемониални носии, жените – отрупани с фалшиви и кухи златни верижки. Самите носии се различавали от тези в планината, макар че и едните, и другите били местни, а тяхната архаична строгост имала способността да предизвиква всеобщ смях у кокетните селянки. Селянинът от равнината хранел само ирония към селяндура от планината и сватбите между техните семейства били рядкост[5].

Така се издига социална и културна бариера, която се опитва да замени несъвършената, престъпвана многократно и по хиляди начини географска бариера. Планинецът ту слиза със стадата си – това е един от двата основни момента на миграционната паша, ту отива да стане наемник в равнината в апогея на жътвата и това е една доста честа сезонна емиграция, много по-разпространена от предполагаемото: савойци[6] на път към Долна Рона, пиренейци, наети за жътва близо до Барселона, дори и корсикански селяни, отиващи всяко лято през 15 в. в тосканската Марема[7]... Понякога той се настанява трайно в града или като селянин в равнината: „колко ли провансалски или комтадински села напомнят с извитите си стръмни улички, с високите си къщи за малките градчета от Юж-

---

[1] *Jacques Heers*, Gênes au XVe siècle. Activité économique et problèmes sociaux, 1961, p. 19. *M Bandello*, op. cit., IV, p. 241. Така също след възстановяването на Франческо Сфорца много селяни идват в Милано от Бреша.

[2] Op. cit., IX, p. 337-338.

[3] *L. Pfandl*, Philippe II, trad, franç., 1942, p. 353-354. Бергамци са също известният Колеони и йезуитът *Jean-Pierre Maffée*, автор на L'histoire des Indes, Lyon, 1603.

[4] Op. cit., IV, p. 335. Става дума за брешанин, установил се във Верона.

[5] Резултат на собствена анкета. Всъщност това противопоставяне на високите и ниските страни може да се открие още по̀ на север. *Gaston Roupnel*, Le vieux Garain, 1939, го отбелязва за бургундския бряг към Жевре и Нюи-Сен-Жорж. „Планинците" към 1870 г. все още носят престилки по панаирите в ниските страни.

[6] *P. George*, La région du Bas-Rhône, 1935, p. 300: групи от савойци, отиващи в първите години на 17 в. да жънат в земите на Арл.

[7] *Grotanelli*, La Maremma toscana, Studi storici ed economici, II, p. 19.

ните Алпи"[1], откъдето са дошли техните жители? Още тогава, по време на жътвата, тези планинци пристигали на цели групи от девойки и момци чак до равнините и по крайбрежието на Долен Прованс, където „гавотът", човекът, дошъл от Гап, което всъщност е родово име, е известен като „типът неуморим работяга, без елегантност на одеждите и свикнал с груба храна"[2].

Същите наблюдения, по-сбити и още по-въздействащи, ще получим, ако разглеждаме равнините на Лангедок и непрекъснатата имиграция, която се стича към тях от север, от Дофине и още повече от Централния масив, Руерг, Лимузен, Оверн, Виваре, Велеи, Севен... Това течение залива Долен Лангедок, но редовно го задминава по посока на богатата Испания. Шествието се обновява всяка година, почти всеки ден от обезземлени селяни, занаятчии без работа, земеделски надничари, дошли за жътвата, гроздобера, или вършитбата, скитащи деца, бедняци и проститутки, пътуващи свещеници, „навъртащи се наоколо" и музиканти, наи-сетне овчари с големите си стада... Планинският глад е големият доставчик на тези слизания. „На основата на масовото преселване, признава един историк, при всички случаи съществува видима съпоставка на жизненото равнище в полза на средиземноморските равнини"[3]. Тези бедняци отиват, връщат се, умират по пътя или в болниците, но в крайна сметка обновяват човешкия запас долу, поддържайки там векове наред типа лутащ се човек от севера, сравнително висок, със сини очи и руси коси...

Типове планински диаспори

Миграционната паша е в най-голяма степен най-мощното от тези движения от високото към ниското, но това е едно непрекъснато отиване и връщане: ние ще го изследваме нататък при удобен случай.

Другите форми на планинска експанзия нямат нито същия размах, нито същата регулярност. Наблюдават се само отделни случаи; много ще стане да даваме примери, с изключение може би на тези, засягащи „военните" миграции, защото всички планини или почти всички са „швейцарски кантони"[4]. Като изключим скитниците и авантюристите, следващи армията без заплата, единствено заради битката или плячката, тези райони доставят редовно войници почти традиционно предназначени за този или онзи крал. Корсиканците воюват на служба при френските крале, за Венеция или за Генуа. Войниците от Урбинското херцогство и тези от Романьола, чиито господари ги продават с договор, по принцип се падат на Венеция. Извършат ли господарите им предателство както тогава през 1509 г.

---

[1] *P. George*, op. cit., p. 651.

[2] *Fernand Benoit*, op. cit., p. 23.

[3] *Emmanuel Le Roy Ladurie*, op. cit., p. 97 et sq.

[4] Невъзможно е да се изброят всички познати примери. За Испания преобладава набирането на войници в планинските и бедните райони. *Ramon Carande*, Carlos V y sus banqueros, Madrid, 1949, p. 14 (високите земи на Валенсия и планините на Леон). *Th. Lefebvre*, Les Pyrénées atlantiques, 1933, p. 286 (300 гипускоанци и наварци са воювали в Павия). За Арагонските Пиренеи вж. *Fernand Braudel*, La Méditerranée..., Ire édit., p. 47 et 48.

при Анядел[1], селяните, следвайки ги, изоставят каузата на св. Марко. Винаги е имало романьолски господари, избягали от служба във Венеция, които, обвинени в престъпления, молят Рим за опрощение и възстановяване на имотите им[2], в замяна на което отиват в Нидерландия да служат на делото на Испания и католицизма! Трябва ли да споменаваме албанците, паликарите на Морея, „воловете на Анадола", които Алжир и други като него си доставят от бедните планини на Азия?

Сама за себе си историята на албанците би заслужавала отделно изследване[3]. Чувствителни в страстта си към „сабята, златните бродерии, почестите"[4], те напускат своите планини преди всичко като войници. През 16 в. те са в Кипър[5], във Венеция[6], в Мантуа[7], в Рим, в Неапол[8], в Сицилия, чак до Мадрид, където отиват да изложат своите планове и тъжби, да искат настойчиво бурета с барут или многогодишна издръжка – арогантни, резки, винаги готови за бой. Впоследствие Италия постепенно се затваря за тях. Тогава те отиват в Холандия[9], Англия[10], Франция по време на религиозните войни – войници авантюристи, следвани от жените, децата и поповете си[11]. Правителствата на Алжир[12] и Тунис не ги приемат, а след тях – страните на молдовските и влашките боляри... Тогава те се втурват да служат на Портата, нещо което са правили от самото начало и доста масово от 19 в. „Там, където е сабята, там е и вярата": те са на страната на онези, които им осигуряват живота. И когато се удаде случай, „вземайки както в песента пушката си за паша̀ и сабята си за везир"[13], те стават самостоятелни и се превръщат в разбойници. От 17 в. огромен брой албанци, повечето православни, се раз-

---

[1] *Piero Pieri*, La crisi militare italiana nel Rinascimento, Naples, Ire éd., 1934, p. 523.

[2] Х. де Мес до краля, Венеция, 6 юни 1583 г.; A. E. 31, f° 29 v° et 30.

[3] За библиографска ориентация вж. *R. Busch-Zantner*, Albanien, 1939. За албанската емиграция към равнините на Метохия и Подрина, причинена от оскъдицата през Средновековието, вж. *J. Cvijić*, op. cit., p. 150. За удивителните им успехи в Турската империя през 19 в. вж. пак там, с 17. В Общинската библиотека на Палермо има един неиздаден мемоар на *Mongitore Antonino*, Memoria de Greci venuti dall'Albania in Sicilia, Qq E 32, f° 81. Албанецът е голям консуматор на вино: M. Bandello, op. cit., IV, p. 350-351. За албанците, застъпници на християнството: за пример един от хилядите документи, Хуан де Палас, консул в Рагуза, до Великия командор на Леон, Неапол, 3 април 1536 г., A.N., K. 1632.

[4] *Victor Bérard*, La Turquie..., op. cit., p. 164.

[5] В Кипър, където те си предават военната служба от баща на син. *Fr. Steffano Lusignano di Cipro*, Corographia et breve historia universale dell'isola de Cipro, Bologne, 1573 (B.N. Paris, 4° G 459).

[6] Те съставляват значителна част от венецианската войска, вж. серия от документи, издадени от *V. Lamansky*, op. cit., p. 549, note.

[7] *M. Bandello*, op. cit., p. 329 et sq.

[8] Museo Correr, D. delle Rose 21, f° 80, относно големите албански села в Пулия през 1598 г. В началото на века се страхували от тях; било им е забранено (3 юни 1506 г.) да излизат въоръжени от градовете и укрепените селища. *Ludwig von Thallóczy*, „Die albanische Diaspora", in: Illyrischa-Ibanische Forschungen, 1916, p. 339.

[9] *O. de Tórne*, „Philippe et Henri de Guise", in: Revue Historique, 1931, II, p. 324.

[10] През 1540 г. *G. Lefèvre Pontalis*, Correspondance politique d'Odet de Selve, 1888, p. 64, 65, 351, 354.

[11] A. H. N. L° 3189. 1565, от Инквизицията на Валядолид: странната афера на Гилермо де Модон.

[12] *D. Haedo*, Topographia..., p. 121 v°, споменава в Алжир за арнаутина Мами и „un renegado, tambien albanes y arnaut como el", p. 122 v°.

[13] *Victor Bérard*, La Turquie..., op. cit., p. 26.

пръсват в гръцката страна, където се настаняват като на завладяна територия. Шатобриан не би могъл да не ги забележи през 1806 г.[1]

Историята на Корсика, на извънострoвна Корсика, не е по-бедна на поуки. Тя също може да претендира за своето наследство, което е повече или по-малко основателно. „Колко островитяни станаха известни в Испания" – се провиква де Бради[2]: де Лекас, наричан Васкес, бил министър на Филип II (това е точно и Сервантес дори му посвещава стихове). Де Бради продължава: истинският дон Жуан, корсиканец по баща и майка, посочват ни дори неговото и техните имена; трябва да се повдигне въпроса дали Христофор Колумб е роден в Калви! Без да стигаме чак до дон Жуан, можем да идентифицираме множество истински корсиканци, които като моряци, джамбази, търговци, селскостопански работници – когато не става дума за алжирския крал[3], пашà, или вероотстъпници на служба при султана, всички живеят около Средиземно море.

Една вековна емиграция разпръсква миланските планинци. Ние говорихме вече за бергамците, поданици на Венеция. Но няма планински „дол" в Алпите, който да няма готов за отлитане рояк. Често дори има и вторична родина, където изгнаниците се събират. Амбулантните търговци на железария от Вал Вигецо по традиция отивали във Франция, където понякога се установявали окончателно: като тези Малерио – днес бижутери от „Рю де ла Пе"[4]. Жителите на Тремецо предпочитали Ренания: от техните редици са произлезли Майнони и Брентано, банкери от Франкфурт[5]. От 15 в. емигрантите от Вал Масино поели към Рим[6]. Откриваме ги в дрогериите и хлебарниците на Вечния град, както и в Генуа. От трите енории на езерото Комо, специално от тези на Донго и Градевона, хората отиват чак до Палермо като ханджии. Оттам – доста странната връзка и видимите следи във Вал де Бренцио[7] по отношение на носиите и накитите на жените. Защото тези заминавания често приключват със завръщания. Така в Неапол през 16 в. откриваме голям брой типични миланси имена[8]; но както казва през 1543 г. консулът Г. Ф. Озорио, „тези пристигащи с хиляди тук на работа ломбардци, щом направят малко спестявания, се връщат да ги отнесат в Милано..."[9]. Зидари – muratori – ломбардци (без съмнение хора от Алпите) строят замъка на Аквилея през 1543 г.[10]; дойде ли зимата, те се връщат у дома. Но ако трябваше да се следват тези зидари или каменоделци, трябваше да разгледаме цяла Европа и със

---

[1] Itinéraire de Paris à Jérusalem (édit. de 1831), I, p. 111 et 175.

[2] La Corse inconnue, p. 44, със сведения за поредица прочути корсиканци извън острова.

[3] Така например Hassan Corso. *J. Kazenave*, „Un Corse roi d'Alger, 1518-1556", in: Afrique latine, 1923, p. 397-404.

[4] *Giusseppe Mellerio*, Les Mellerio, leur origine, leur histoire, 1895, относно емиграцията от Миланските Алпи. *Carlo Antonio Vianello*, „Alcuni documenti sul consolato dei Lombardi a Palermo", in: Archivio Storico Lombardo, 1938, p. 186.

[5] *A. Vianello*, ibid., p. 186.

[6] Ibid., p. 186.

[7] Ibid., p. 187.

[8] Ibid.

[9] G. F. Osorio, console dei Lombardi alla camera dei mercanti di Milano. Naples, 27 sept. 1543, p.p. A. Vidnello, ibid. p. 187.

[10] A.d.S. Naples, Sommaria Partium 240, f° 111-113, 15 януари 1544, с имената на зидари.

сигурност цяла Италия. От 1486 г. lapicide lombardi работели в работилницата при двореца на дожите във Венеция[1].

Дори една толкова континентална и изолирана страна като Армения не се изплъзва от неизбежната за всяка планина съдба. Не вярваме въобще на арменската легенда за Муратите, които с истинското си име Муратян вероятно са произхождали от Карабах в Кавказ[2]. На пръв поглед тя се оказва дори по-невероятна от тази за корсиканския дон Жуан. Но безспорно известна е арменската диаспора в посока на Константинопол, Тифлис, Одеса, Париж, Америките... Значително място ѝ се отделя в подема на Велика Персия на шах Абас в началото на 17 в.: диаспората е осигурила между другото необходимите амбулантни търговци[3], които тогава[4] ще се придвижват чак до панаирите на Германия, кейовете на Венеция и магазините на Амстердам[5]. Други преди тях бяха опитали тази връзка и не бяха успели. Ако арменците успяват, то е донякъде защото са неуморни, устойчиви и много въздържани – истински планинци. „Когато се завърнат от християнския свят, отбелязва Таверние, който добре ги познавал, те донасят всякаква галантерия и железария от Венеция и Нюрнберг, като малки огледалца, пръстени от емайл и месинг, изкуствени перли, с които плащат продуктите, които вземат от селата[6]. С огромни богатства от пари в наличност те се завръщат у тях в Джулфа, богата арменска колония до Исфахан, за да водят там подобно на персите разкошен живот, да обличат пищно жените си с брокат от Венеция, да обюздават със злато и сребро своите коне. Вярно е, че могат да залагат на две маси в търговията и когато не са доволни от Европа, да търгуват в Индия, в Тонкин, в Ява, във Филипините „и в целия Изток с изключение на Китай и Япония"[7]. Те пътуват или лично – Таверние пътува до Сурат и Голконда със сина на голям арменски търговец от Джулфа, – или се възползват от посредничеството на „баняните" от близкия голям град, които са големи индуски търговци и напредничави емисари на азиатската търговия в персийската столица. Някои арменци притежават кораби в Индийския океан[8].

---

[1] A.d.S. Venise, Notatorio di Collegio 13, f° 121, 12 октомври 1486.

[2] Според една вестникарска статия, „Eriwan, die Haupstadt der Armenier", in: Frankfurter Zeitung, 9 август 1940.

[3] *Jean-Baptiste Tavernier*, Les six voyages qu'il a faits en Turquie, en Perse et aux Indes, Paris, 1681, I, p. 380 et sq.

[4] „Тогава", тоест от началото на 17 в. През 16 в. и в Константинопол, и в Източното Средиземноморие часът на арменците още не е ударил. *N. Iorga*, Points de vue sur l'histoire du commerce de l'Orient à l'époque moderne, 1925, p. 23. През 17 в., обратно, арменците търгуват чак до Западното Средиземноморие. Един арменски кораб, „Търгуващият арменец", кара жито в Ливорно (Mémoires du Chevalier d'Arvieux, 1735, I, p. 13). Относно ролята на арменците в църковната им разпра през 1621 г.: *Gérard Tongas*, L'ambassadeur L. Deshayes de Cormenin (1600-1632), 1937, p. 132. Относно съвременното разпръсване на арменците няколко думи от *Werner Sombart*, Vom Menschen, 1940, p. 178-179.

[5] Разполагаме с търговски книги на арменски език, съставени за това голямо средище на Севера.

[6] *Ж.-Б. Таверние* добавя: „Те са толкова способни в търговията, понеже живеят много пестеливо и са твърде въздържани или от добродетелност, или от алчност. Когато напускат дома си за дълги пътешествия, те се запасяват със сухари, пушено биволско месо, лук, варено масло, брашно, вино и сушени плодове. Те не купуват сурово месо за дните, в които им е разрешено, освен ако не намерят в планините някое друго агне или яре на добра цена". (Цит. съч., I, с. 380.)

[7] За богатствата и лукса на арменците от Джулфа вж. *J.-B. Tavernier*, op. cit., I, p. 380.

[8] Ibid., II, p. 3.

Тази емиграция от края на 16 и началото на 17 в. обяснява ренесанса с венециански привкус в Армения. И това, че Армения е надскочила толкова много собствените си граници за добро или за лошо, не е ли причина тя да спре още от 14 в. да формира ако не държава, то поне човешка среда с висок потенциал? Тя се е удавила в собствения си успех.

Планинският живот – първа история на Средиземноморието?

Планината е точна това – фабрика за хора, които да се използват от други; нейният разпръснат и раздаващ се начин на живот подхранва цялата история на морето[1]. Дори може би я е създал от самото ѝ начало, защото планинският живот изглежда е първият живот на Средиземноморието, чиято цивилизация „подобно на тези от Близкия изток и Централна Азия трудно покрива и прикрива пасторалните основи"[2], напомнящи за примитивния свят на ловци и скотовъди, за живот на миграционна паша и номадство с тук-таме скорозрейни култури, израсли върху стърнища. Живот, свързан с високите земи, отрано стопанисвани от хората.

Какви са причините? Може би разнообразието на планинските ресурси и фактът, че равнините първоначално са били царство на застоялите води и маларията; или просто зони, през които са блуждаели променливите води на реките. Населените равнини, които днес са символ на просперитета, са представлявали закъснелия непосилен резултат от вековни колективни усилия. В античния Рим по времето на Варон още бил жив споменът за това, че някога се пътувало с лодка до Велабър. Постепенно усвояването на земите се разпростряло от височините към нездравословните низини, където блестяла застоялата вода.

За това не липсват доказателства. Да вземем от изследването на П. Жорж[3] картата на праисторическите селища на Долна Рона: всички открити находки се намират по високите варовикови земи, разположени над депресията на делтата, в източна и северна посока. Едва хиляда години по-късно, през 15 в., започват работите по пресушаване на блатата на Рона[4]. По същия начин в Португалия липсват праисторическите поселения в речните басейни и долините. Обратно, планините били населени още от Бронзовата епоха; тяхното обезлесяване не е така скорошно както в Средна Европа. В 9 и 10 в. все още се живеело по върхове-

---

[1] Планината ли? „Зона на емисия на хора": *Pierre Deffontaines, Mariel Jean-Brunhes-Delamarre, P. Bertoquy,* Les problèmes de géographie humaine, 1939, p. 141. Относно контраста равнини-планини, характерен за средиземноморската зона, вж. *Charles Parain,* Méditerranée: les hommes et leurs travaux, Paris, 1936, p. 191; *Jules Sion,* La France méditerranéenne, Paris, 1934, p. 44 et sq.

[2] *Jules Blache,* op. cit., p. 15; подобна бележка у *P. George,* op. cit., p. 352.

[3] *P. George,* op. cit., p. 237; *V. L. Bourrilly et R. Busquet,* H. de la Provence, 1944, p. 7: „В Прованс най-старите обитатели са били идентифицирани в подножията на Ванту, планините на Воклюз, на юг от Люберон, в долините надясно от Дюранс, при вливането на Вердон. Те като че ли са свързани с изобилието от залежи на кремък и твърди скали, довлечени от водните течения." Съгласен съм с *Louis Alibert,* „Le Génie d'Oc.", in: Les Cahiers du Sud, 1943, p. 18: „Изключително планинският характер на средиземноморските страни е благоприятствал установяването и трайното присъствие на праисторическите и протоисторическите човешки групи."

[4] *P. George,* op. cit., p. 310-322.

те; селищата от тази епоха – тази на Астуро-Леонските крале – са почти винаги, като че ли случайно, по най-високите части на днешните села[1].

Португалският пример ни отвежда извън границите на Средиземноморието. Но пък в самото му сърце Тоскана е страна на тесни равнини, естествено заблатени и нарязани от долини, сред все по-извисяващи се хълмове, ако се движим на югоизток. И в тази земя – градове. И къде се намират първите, най-старите от тях? Точно на последния етаж, над склоновете, покрити днес с лозя и маслинови дървета. Там са етруските градове, всички градове цитадели, накачени по гърбовете на хълмовете: Hochrückenstädte, както ги нарича А. Филипсон[2]. Обратно, Пиза, Лука и Флоренция, градове в равнината, се присъединяват към тях по-късно, през римската епоха[3]. И още дълго време блатата около Флоренция ще останат застрашителни[4]. Впрочем през 16 в. водата в низините на Тоскана не се е отдръпнала напълно. Обратно, като цяло съществува покачване на вредните води. Блатата побеждават във Вал ди Киана и по краищата на наводнената равнина на Тразименското езеро. Треската се разпростира в Маремите, в житната равнина на Гросето, където всички усилия на политиката на Медичите не успяват да развият интензивно отглеждане на жито за износ[5].

Противопоставянето между равнината и планината е следователно въпрос на историческа възраст. Аграрните изследвания ни научиха да различаваме в Централна и Западна Европа старите от новите землища – Altland и Neuland у немските географи и историци – едните усвоени от неолитните земеделци, а другите – създадени от колонизацията през Средновековието и Новото време. Стари землища и нови землища: в Средиземноморието би могло почти да се каже – планини и равнини.

2. Плата, подножия, хълмове

Съгласни сме, че тази набързо нахвърляна картина на планината е непълна. Животът не се свежда до няколко прости щрихи: планината е разнообразна с релефа, историята, обичаите, дори със зимнината си. Нещо повече, наред с високата планина съществува полупланината, съставена от плата, хълмове, подножия, всяка от чертите, на които не я доближават, а я различават от истинската планина.

Високите равнини

Платата са големи, високи, открити равнини, със суха земя поне в Средиземноморието, следователно с твърда почва, с редки речни набраздявания. Пътища и трасета се създават сравнително лесно. Така платото на Емилия, почти загатнато плато, почти равнина, е широко набраздено с пътища и в него от незапомнени

---

[1] *H. Lautensach*, „Die Länderkundliche Gliederung Portugals", in: Geogr. Zeitschrift, 1932, p. 194.
[2] *A. Philippson*, „Umbrien und Etrurien", in: Geogr. Zeitschrift, 1933, p. 455, 457, 461, 462.
[3] Ibid., p. 457.
[4] *Alfred von Reumont*, Geschichte Toscana's, Gotha, 1876, p. 366-367.
[5] Ibid., p. 368 et sq.

времена се редуват блестящи цивилизации, чийто символ е Болоня. Мала Азия със своите ценни терциерни наслагвания (без тях би била дива колкото съседните Загрос и Кюрдистан[1]), със своите кервани, кервансараи, етапни градове е в основата на една несравнима история на пътищата. Самите високи алжирски плата са като непрекъснат път от степи, от Бискра и депресията на Шот-ел-Ходна чак до мароканската Мулуя[2]. През Средновековието голям път от изток на запад свързвал пазарите и тези заравнени била, още преди успеха на Бежая, преди създаването на Алжир и Оран и възхода на сарацинското море през 10 в.[3] – това представлявало цяла „Мала Африка" между Ифрикия и Мароко... Що се отнася до двете предапенински плата, които на запад покриват в общи линии Умбрия и Тоскана и на изток – Апулия, ще стигнем ли дотам да кажем след Филипсон[4], че са били главните сцени на историята и културното развитие на Полуострова? Във всеки случай ролята им е била значителна. Дори само поради значимия факт, че тези земи са били пътни пространства. На запад от туфовите плата на Южна Етрурия Рим бързо разгърнал Виа Фламиния, Виа Америна, Виа Касия, Виа Клодия и Виа Аврелия. През 16 в. те все още пазят почти непроменени своите трасета. Широко и доста ниско варовиково плато[5], обърнато на изток към Албания, Гърция и Ориента, Апулия също е отворена за движение. Цели върволици от градове я пресичат в две успоредни линии: едната по брега от Барлета до Бари и Лече; другата – на 10 км във вътрешността, от Андрия до Битонто и Путиняно[6]... Още от Античността тя е място за заселване между морето и вътрешната почти пуста зона на Мургия. Тя е и средище на култура. Характерът ѝ на проходима страна я отваря рано за влиянията, идващи от запад – тя лесно се латинизира[7], – както и към придобивките, идващи непрестанно от изток по море, от Гърция и Албания, които създават впечатление в отделни моменти от нейната история, че тя буквално обръща гръб на Полуострова. Видно е, че това е страна, непрекъснато изграждана от хората[8]. През 16 в. обширната и богата зона на Пулия е хамбар за жито и резервоар за зехтин. Тук всеки идва да търси хранителни продукти: най-вече Венеция, която винаги е мечтаела да се настани тук и която го е правила двукратно през 1495 и 1528 г., но така също и другите адриатически градове – Рагуза, Анкона и Ферара[9]. С посредничеството на малкия архипелаг Тремити и това на милосърдните братя, които го обитават, там през 16 в. се осъществява непрекъсната контрабанда на жито[10].

---

[1] *A. Philippson*, Das Mittelmeergebiet, p. 20.

[2] И отвъд тях. *E.-Félix Gautier* много пъти е наблягал върху ролята на тези била в Северна Африка, между другото и в Le Passé de l'Afrique du Nord, 1952, p. 115.

[3] *Georges Marçais*, in: Histoire d'Algérie, par Gsell, Marçais, Yver, 1927, p. 121.

[4] „Umbrien...", art. cit., p. 450.

[5] *Jules Sion*, Geogr. Univ., VII, 2, 1934, p. 326.

[6] *P. Vidal de La Blache*, op. cit., p. 85.

[7] *N. Krebs*, „Zur politischen Geographie des Adriatischen Meeres", in: Geogr. Zeitsch., 1934, p. 375.

[8] Имам предвид „трулите", но още повече напоителната система на равнината плато за „l'acquedotto pugliese". *Fritz Klute*, Handbuch der geogr. Wissenschaft, Berlin, 1914, p. 316, дава за нея добро описание, но историята ѝ?

[9] Според A.d.S. Naples, Dipendenze della Sommaria, Fascio 417, fasc. Io, 1572.

[10] A.d.S. Naples, Sommaria Consultationum, II, 237-241.

РОЛЯТА НА ГЕОГРАФСКАТА СРЕДА

Но най-добрият пример за тези оживени плата се намира в центъра на Испанския полуостров – това са двете Кастилии, старата и новата, набраздени от пътища или по-скоро от трасета[1], които не са по-малко натоварени с движение на хора и гъмжило от керванн на arrieros (коларите, за чиито недостатъци подробно разказва Сервантес и които недостатъци играят маловажна роля[2]). Тези непрекъснати конвои от товарни животни – мулета и магаренца, губещи се под собствения си товар, прекосяват Кастилиите от север на юг и от юг на север. Те пренасят всичко, което се среща по пътя: жито и сол, вълна, както и дърва, грънчарски и фаянсови изделия от Талавера, както и пътници.

Този „транспорт" позволява на Кастилия да си осигури връзки между периферните области на полуострова, които често я обграждат и отделят от морето. Именно той, а не само Кастилия, разбира се, „са направили Испания", както са казвали[3]... Именно той обуславя и дори разкрива основите на икономиката на страната. Всъщност доста дълго време това движение на керваните ще достига до източното крайбрежие, първо до Барселона, която сред всички други свои функции имала за задача да продава испанската вълна; после до Валенсия, чието благополучие през 15 в.[4] било голямо, най-вече по времето на Алфонсо Велики (1416-1458); и накрая до Малага и Аликанте, които през 16 в. били големите пристанища за вълна. А. Шулте в своя труд върху Grosse Revensburger Gesellschaft смята, че залезът на Валенсия в края на 15 в. се дължи на това, че кастилското движение, възстановено изцяло по време на режима, управление на Католическите крале, се обръща към Севера и неговите активни градове Медина дел Кампо, Бургос, Билбао, с което Испания се свързва с мощната Северна Европа... Една правдоподобна хипотеза, която подчертава това пространство-движение, този керванен трафик, без който не можем да осмислим нито Испания в цялост, нито самата Кастилия в североизточните ѝ редици от градове покрай пътищата за миграционна паша и транспорт, които някога са били самите пътища за Реконкистата. След битката при Вилляляр Кастилия, така добре и бързо подчинена от своите крале, е управлявана с железен юмрук, за което споменава един венециански посланик през 1581 г.[5]. Понеже не са ли улеснените връзки първото условие за ефикасно управление? Поради всички тези причини Кастилия става тогава притегателен център, сърцето на Испания[6].

---

[1] *Georg Friederici*, Der Charakter der Entdeckung und Eroberung Amerikas durch die Europäer, I, Gotha, 1925, особено с. 174, 179.

[2] Le licencié de verre, les Nouvelles Enemplaires, éd. de la Pléiade, 1949, p. 1270-1271.

[3] *Ortega y Gasset*, España invertebrada, Madrid, 1934, мисъл, която откриваме и изпод перото на Унамуно, Мачадо или Пидал.

[4] *A, Schulte*, Geschichte der grossen Ravensburger Gesellschaft, 1923, особено I, p. 285 et sq. et p. 295.

[5] *E. Albèri*, Relazioni, I, V (Francesco Morosini), p. 293.

[6] *P. Vidal de La Blache*, États et Nations de l'Europe, 1889, p. 358.

„Подпрените" земи

В допирната точка на планините и равнините[1], в основата на подножията – в Мароко ги наричат Дир – се очертават тесни ивици с устойчив и цветущ живот. Понеже са разположени между 200 и 400 м, те се намират на оптимално за обитаване в Средиземноморието надморско равнище, над миазмите на равнината и, от друга страна, в границите, в които виреят растенията от coltura mista. Водата от планините позволява освен това напояването и отглеждането на облагородени култури в градините, които са красотата на тези тесни земи.

В Мароко, щом напуснем Атласите за Дир, който се отваря към големите равнини на запад, виждаме как на всеки изход от долината се появяват напоителни канали и с тях зеленчукови и овощни градини, на които се възхищавал отец дьо Фуко. По същия начин за пътника, идващ от север, първото впечатление за Италия, имам предвид истинското Средиземноморие, се избистря едва след преминаването на Алпите, когато той достигне самия край на Апенините, които от Генуа до Римини в началото на полуострова разстилат набраздените си клонове, осеяни почти навсякъде с прекрасни оазиси. Това впечатление е много силно особено през пролетта, щом пристигнем в тези зеленеещи се места, обкичени с цветя, с обработени полета, където лозята,брястовете, маслините хармонират с белите постройки, докато в долината на По голите дървета – тополи, върби, черници, изглеждат още обхванати от зимния студ. Защото coltura mista, която представлява съвкупност от зеленчуковата и овощната градина, а понякога и нивата, остава често локализирана на нивото на подножията. „Именно на това ниво (между 200 и 400 м), отбелязва Видал дьо Ла Блаш[2], около римската Кампания се разгръща линията на castelli romani; загнездват се старите oppida, които обграждат по Волските планини безлюдната зона (била е такава още по времето на Видал) на Понтинските блата; стари градове господстват над доста пустите покрайнини на антична Етрурия... Градината е на преден план, сивата планина представлява фонът. Oppida-та, стари укрепени места, се загнездват в зъберите на планините, в необработваемите части. Тук няма градски живот, но кипи доста буен провинциален живот... В чистия и живителен въздух се запазва и формира нов човешки материал, който някога снабдявал... Рим с най-добрия контингент за неговите легиони, а днес – с работна ръка за експлоатацията на Кампания."

Същият „подпрян" пейзаж се разкрива към Адриатика по протежение на Динарските Алпи, от околностите на Истрия до височината на Рагуза или Антивари[3].

---

[1] *M. Sorre*, Les fondements biologiques de la géographie humaine, Paris, 1943, p. 386: „Климатът на ниските планини и на първите плата е по-благоприятен за работа, поне в Средиземноморието, отколкото в ниските земи". Добър ескиз у *André Siegfried*, Vue générale de la Méditerranée, 1943, на „периферията" (с. 108), на подножията – ще кажем, ако генерализираме юрското понятие; под това разбираме всичко, което е „обратно" на високите части, в това число и причудливата линия на Пиемонт – тази фестонирана линия, важна между другото и за Андалусия: вж. бележките на *G. Niemeyer*, op. cit., p. 109.

[2] Op. cit., p. 92-93.

[3] За целия този въпрос вж. богатата на впечатления книга на *J. Cvijić*, La péninsule balkanique, trad. franç., 1918. За декора и цвета вж. *R. Gerlach*, Dalmatinisches Tagebuch, Darmstadt, 1940. Относно географското описание: *Milojević*, Littoral et îles dinariques dans le Royaume de Yougoslavie (Mém. de la Soc. de géographie, vol. 2), Belgrade, 1933.

РОЛЯТА НА ГЕОГРАФСКАТА СРЕДА

Тясната гирлянда на средиземноморския живот огражда планината чак до допира ѝ с брега, промъквайки се през цепнатините към вътрешността на земите: през Карниолската порта до Постойна, през прохода Пролог чак до Ливно или по топлата долина на Нарента чак до Мостар в Херцеговина. Дори и с тези добавки, става дума за едно малко пространство, несъизмеримо с огромната Загора, високата земя на Карст, която е толкова широка на географската ширина на Рагуза, колкото Алпите на меридиана на Мюнхен – издига преграда откъм Балканите.

Можем ли да си представим по-завладяващ контраст? На изток – обширни планински страни, опустошени от суровите зими и катастрофалните летни засушавания; страни на животновъдство и нестабилен живот, истински „страни кошери", които още от Средновековието, а може би и винаги (най-вече Херцеговина и Черна гора) изсипват своите хора и стада към съседните области – сръбското Поморавие с труднопресушимите речни извивки, към Шумадия – някога непроходима от растителност, към Хърватска и Славония на север чак до Сирмия. Не може въобще да си представим по-сурова, по-патриархална област и в действителност по-изостанала независимо от прелестите на нейната цивилизация... През 16 в. тя е граница и място на борби с турците. Загорците са родени войници, бандити или изгнаници; хайдути или ускоци, „леки като сърни" и с епична смелост. Планината подпомага техните изненадващи удари и хиляди народни песни разказват за техните подвизи, за набити бейове, атакувани кервани, отвлечени моми... Няма нищо чудно, че тази дива планина се спуска и към Далмация. Но това спускане няма нищо общо с анархията на изток и на север: хората са дисциплинирани и грижливо подбрани. Ефикасни мерки се предприемат спрямо стадата на загорците: те могат да залеят Долна Албания, но не и тесните полета и градините на брега. Те едва се промъкват тук-там и специално по низината на Нарента. Що се отнася до човека, той се опитомява: от разбойник се превръща в помощник на полицаите; бъдещ колонист, той е отправен към островите и дори с помощта на Венеция – към Истрия, където празните полета са повече отколкото другаде[1].

В този случай нашественикът се сблъсква с един извънредно стабилен и мъдър свят, който познава движението, но не и масивните миграции и безумните прояви на високите места; едно многобройно селско население, заселвано търпеливо, което е изградило с мотиката подзиданите зеленчукови и овощни градини, лозята, нивите, там където склонът не е много стръмен. Цяла поредица от благоустроени села и малки градове с тесни улички, с притиснати високи къщи заемат заливчетата, теснините, носовете и провлаците на брега. Там хората са работливи и уравновесени, заможни, но не богати, защото храната им е умерена като в цялото Средиземноморие. Те трябва да се борят срещу природата, срещу огромната заплашителна Загора и срещу турчина; отгоре на това трябва да се сражават и с морето: всичко това изисква съгласувана работа, а не хора, свободни да дейс-

---

[1] Онова, което предхожда темата за „преселнически" движения, е взето от синтезата на Цвиич. Неговите ученици подновиха този голям въпрос за миграцията от славянската планина. Така *J. Mal*, Uskoke seobe i slovenske pokrajine (Миграциите на ускоците и славянските страни), Ljubljana, 1924, посочва използването на тази миграция за уреждането на турските, венецианските и австрийските военни граници. *R. Busch-Zantner*, op. cit., p. 86, привлича вниманието върху албанския натиск, който обуславя сръбските миграции на север; натискът е албански, а не турски.

тват както им падне. От 13 в. селянинът от Рагуза е в положение на „колон", на полуроб. Един кадастър ни показва аналогичното състояние на селяните близо до Спалато през 15 в. През 16 в. около венецианските градове „на отсрещния бряг" се приютява плахо земеделие под закрила на войниците. Цели групи от селяни търгуват сутрин и се връщат вечер под охраната на войската[1]. Това не е благоприятно за индивидуализма, нито за движението на селяните, за което имаме доказателства и указания[2].

Впрочем цялото далматинско общество си остава йерархизирано и дисциплинирано. Само като си помислим за ролята на благородническите семейства в Рагуза! Още тогава над скромен пролетариат от градинари и рибари живее в бездействие цяла класа „сиори" (сеньори). „Един рибар, казва Цвийч, лови риба за себе си и за един сиор, с който е тясно свързан. Сиорът го смята за човек от своето обкръжение и рибарят отказва да продава рибата си другиму. В стремежа си да се закрепят, казва още Цвиич, тези общества са като застинали, фиксирани веднъж завинаги". Това е едновременно и вярно, и неточно, защото все още става дума за човешки общности, а не за стабилни общества. Всъщност от социална гледна точка спокойното подножие еволюира, променя се, раздвижва се. Особено когато това е Далмация или периферията на Каталонския масив, на който също бихме могли да се спрем: техният случай е сложен поради факта, че те не се отварят като castelli romani към тясна ограничена равнина, а към морето и това едновременно усложнява и улеснява нещата. Понеже тясната далматинска ивица е свързана чрез морето с Италия и широкия свят! Тя се отваря широко навън, а Венеция, която господства над нея политически през 16 в., прониква в нея дори и без да го желае със своята обсебваща цивилизация.

Хълмовете

По същия начин стоят нещата и с хълмовете, най-вече тези от туф или терциален варовик, отрано заети и лесно овладени от хората: хълмовете на Лангедок; хълмовете на Прованс, хълмовете на Сицилия; хълмовете на Монферато – тези „острови" на италианския север; хълмовете на Гърция, чиито класически имена познаваме, хълмовете на Тоскана с прочутите им вина, с техните имения и техните села почти градове в най-вълнуващото на света поле; сахелите на Северна Африка, известни в Тунис както и в Алжир.

---

[1] *J. N. Tomić*, Naselje u Mletackoj Dalmaciji, Nich, 1915, t. I, 1409-1645 – кратко изследване за отношенията на лична и икономическа зависимост на селяните във венецианските владения в Далмация.Този режим се стреми да се разпростре по островите и във вътрешността на Истрия. Турската опасност поражда човешки загуби,които сръбската имиграция от Босна и Херцеговина не успява да попълни. Тя налага сформирането на задължителни милиции срещу атаките, независимо дали са турски, корсарски или бандитски. За венецианска Далмация през 16 в. вж. *V. Lamansky*, op. cit., и поточно p. 552, разпръсването на далматински войници чак до Англия, използването им във венецианските армии и флот, както и на чужди кораби, където са привлечени от по-добрите условия на живот, отколкото във венецианската флота.

[2] Документи, прочетени в: Archivio di Stato de Venise, но които не съм си отбелязал.

РОЛЯТА НА ГЕОГРАФСКАТА СРЕДА

Между морето и Митиджа, подпрян върху подобния на Централния масив, но в миниатюр Бузареах, алжирският сахел е съществена част от Фахс – алжирското поле[1]. Едно благоустроено поле, разделено между именията на алжирските турци, пропито от диалекта на близкия град, тесен оазис сред „номадските"[2] диалекти, обграждащи градския център Стопанисвани, съоръжени, отводнени (в наши дни са открити канали от турско време), тези меки хълмове са целите в зеленина. Великолепните градини близо да Алжир,които биха били гордост за всеки средиземноморски град, обграждат белите къщи с дървета и бликащи во ди. През 1627 г. те очаровали един португалски пленник Жоао Карвальо Маскареняш[4]. Неподправено възхищение: Алжир, град на корсари, развит по амери кански, е също и град на лукса и изкуството, които подражава на Италия в началото на 17 в. Заедно с Ливорно, разраснал се по същия начин, той е един от най-богатите градове на Средиземноморието, един от наи добре подготвените да превърне това богатство в лукс.

Пределно ясно е, че с тези набързо разгледани примери има опасност да си помислим, че тези явления са прости и наи-вече автономни. Светлината, която хвърля последният труд на Рене Баерел върху Долен Прованс през 17 18 в. , ни предпазва точно от това. Погледнато отблизо, няма нищо по-сложно и променливо във времето от това уязвимо отглеждане на култури по терасираните склонове на хълмовете. Земният пласт, намиращ се между повече или по-малко раздалечените зидове на терасите, наречен „рестанк" или по-точно междуредие, се разширява или стеснява според наклона на ската. „Лозата се засаждаше по края на междуредието, дърветата – почти навсякъде"; между лози и дървета растат жито, овес, примесени със секирче (за мулетата), наи-вече зеленчуци („леща, грах, фуражни растения"). Впрочем тези култури принудително съперничат както помежду си в зависимост от цените на пазара, така и с продукцията на съседните области, включени в богатството или бедността на по-големи от самите тях стопанства. Полето около Виченца в края на 16 в. изглежда хомогенно, съставено от „градини без край", въпреки че то се състои от равнини, долини и хълмове . В замяна на това във вътрешността на Долен Лангедок има много пустеещи хълмове, които не си струва да се разработват – „rompudes"[7].

Така и каменистият „pech" е често изоставян, щом обстоятелствата станат непоносими. Защото разхищението на човешкия труд за терасираните култури невинаги се заплаща.

С една дума, не трябва да преувеличаваме значението на тези хълмисти земи, които като цяло не са много. Те разполагат с най-добре вкоренените общества и с

---

[1] *H. Isnard*, „Caractère récent du peuplement indigene du Sahel d'Alger", in: 2e Congres des Soc. sav. d'Afrique du Nord, 1936.

[2] По този въпрос вж. *G. Millon*, „Les Parlers de la region d'Alger", in: Congrès des Societés sav. d'Afrique du Nord, 1937.

[3] *M. Dalloni*, „Le problème de l'alimentation en eau potable de la ville d'Alger", in: B. de la Soc. de Géogr. d'Alger, 1928, p. 8.

[4] *Bernardo Gomes de Brito*, Historia tragico-maritima, Lisbonne, t. VIII, 1905, p. 74.

[5] *René Baehrel*, Une croissance: la Basse-Provence rurale, fin du XVIe siècle-1789, Paris, 1961, p. 125.

[6] Bibliothèque Marciana de Venise, 5838, C II, 8, f° 8.

[7] *Emmanuel Le Roy Ladurie*, op. cit., p. 223 et sq.

наи-устоичивите пейзажи на Средиземноморието. В тях може да се открият истинските опорни точки на средиземноморската цивилизация, единствените ѝ центрове на създидание, така както го е направил Люсиен Ромие[1], но с всички произтичащи от това опасности за опростенчество. Примерът с тосканските и лангедокските хълмове не трябва да ни изкушава заради тези ограничени източници да забравяме останалите, от които се захранва огромното средиземноморско тяло...

3.Равнините

Още по лесно бихме се излъгали относно ролята на равнините в Средиземноморието. Кажете планина и ехото ще отговори: строгост, суровост, изостанал живот, пръснато население. Изречете равнина – същото ехо ще отговори: изобилие, богатство, удобства, лесен живот. За времето, за което говорим, и специално за земите на Средиземноморието ехото е изцяло в състояние да заблуди този, които го слуша.

В Средиземноморието, разбира се, съществуват големи или малки равнини, разположени в Пиренейско-Алпийските гънки, често плод на пропадания и последвали запълвания: хилядолетна дейност на езерата, реките или моретата. Излишно е да споменаваме, че повече или по-малко обширни (само десетина са значими ако не поради размерите си, то поне заради ресурсите си), повече или по-малко доближени до морето, тези равнини предлагат съвсем други аспекти от обкръжаващите ги високи светове. Те нямат нито същата светлина, нито същите цветове, а дори и същия календар. Докато зимата се бави в Горен Прованс и „Дофине", „тя се задържа само един месец" в Долен Прованс, „така, че в същия този сезон там могат да се видят рози, карамфили и дори портокалови цветчета"[2]. Посланикът дьо Брев, който на 26 юни 1605 г. отива да види със спътниците си ливанските кедри, се учудва на разликите, които налага височината: „Тук (в Ливан) лозите едва започваха да цъфтят, както и маслиновите дървета, и полята да жълтеят, а в Триполи (по брега на морето) се виждаше грозде, маслините бяха наедрели, полята ожънати, а всички останали плодове доста развити"[3]. Един фламандец, Пиер Коек д'Алост, ни съобщава през 1553 г. с помощта на рисунки за трудностите, които среща, освен „дъжда, вятъра, снега и градушката", в планините на Славония. „Когато се достигне в полята и ниските земи", всичко се нарежда: „гръцки жени...донасят за продан на минаващите всякакъв вид...продукти и стоки, които се харесват и са подходящи за странстващите, като подкови, ечемик, овес, вино, хляб или питки, печени на жар"[4]. По същия начин през 1573 г.

---

[1] Plaisir de France, 1932, p. 119-120: „Духът на Миди се е създал по хълмовете", а не в „някогашната много бедна и периодично обезлюдена планина". За хората от хълмистите земи виж какво пише *Isabelle Eberhardt*, Notes de route, 1921, говорейки за туниския Сахел (стр. 221) или *Marcel Brion* за Тоскана и за „неиния пейзаж с човешки размери", Laurent le Magnifique, 1937, p. 282.

[2] *Anonyme (Claude de Varennes)*, Voyage de France, dressé pour l'instruction et la commodité tant des Français que des étrangers, Rouen, 1647, p. 136.

[3] Op. cit., p. 56-7.

[4] B.N. Estampes (Od 13, pet. in-fol.): Les moeurs et fachons de faire des Turcz... contrefaictes par Pierre Coeck d'Alost l'an 1533.

РОЛЯТА НА ГЕОГРАФСКАТА СРЕДА

Филип дьо Канеи се радва, когато достига на излизане от заснежените върхове на Албания китните равнини на Тракия[1]. Мнозина други като него и освен него са били развълнувани от прелестта на топлите равнини, които изглеждат приятни за човека[2].

Изглеждат. Защото несъмнено, когато са били по-малки, тези равнини са били лесни за стопанисване[3]. Човекът веднага е заграбвал възвишенията, могилите от остатъчен релеф, речните тераси[4], планинските покрайнини; там той е устройвал нагъсто големите си села, а понякога и градовете си. Обратно, в дъното на басейните, застрашени от водите, разпръснатият начин на живот си останал правило. Такава е видял Монтен равнината на Лука и Белон дю Ман тази на Бурса; такава виждаме все още равнината на Тлемсен, усвоена някога от римляните: в средата градини и напоявани полета, околовръст – овощни градини и лоза; понататък редица от известни селища – картина, каквато е имал пред очите си и е описал към 1515 г. Леон Африканеца[5]. И далеч от обитаваните центрове – по силата за закона за кръговете на Тюнен – големите владения с екстензивно стопанство[6].

Тъй като са обширни, средиземноморските равнини били доста трудни за овладяване. Дълго време те са обхващани от човека непълноценно и бегло. Едва неотдавна, към 1900 г.[7] окончателно е усвоена Митиджа в хинтерланда на Алжир. Преди 1922 г. гръцката колонизация надвива блатата в равнината на Солун[8] и именно в навечерието на Втората световна война завършват работите по оздравяването на делтата на Ебро и Понтинските блата[9]. През 16 в. далеч не всички равнини са богати. Често пъти, макар и да не е за вярване, те представят картини на тъга и пустош.

Да изброяваме ли? – римската Кампания, полупустиня въпреки заселването ѝ, задочно през 15 в. и продължило през 16 в.; Понтинските блата – място, кръс-

---

[1] *Philippe de Canaye, sieur de Fresne*, Le Voyage du Levant, 1573, éd. H. Hauser, 1897, p. 40.

[2] Вж. *V. Bérard*, La Turquie..., p. 93: противопоставянето между Албания с нейните планини, „буйни, преобръщащи земята" реки и проходи, пазени от дервентджиите, и Македония със спокойните си води и пелените от мъгла. У *Paul Bourget*, Sensations d'Italie, 1891, pp. 88-90. преходът от Тоскана към Умбрия. Суровост, но чистота на Тоскана, докато по дъбовете и лозята на Умбрия се стелят мъглите и трагедията на треската.

[3] По отношение на ранното развитие на малките равнини съм съгласен с *H. Lehmann*, „Dre geographischen Grundlagen der kretisch-mykenischen Kultur", in: Geogr. Zeitschr., 1932, p. 337. По същия начин малките оазиси в Близкия изток са били първите, създадени от човека, както доста правдоподобно се е предполагало.

[4] *Pierre Vilar*, op. cit., I, p. 223.

[5] Op. cit., p. 243 sq. *G. Marçais*, „Tlemcen, ville d'art et d'histoire". in: 2e Congrès Soc. sav. d'Afrique du Nord, t. I, 1936.

[6] *G. Niemeier*, op. cit., p. 28. И тази забележка отива доста далече. Съществува организация на селското пространство, изразяваща се в агломерации – села и градове, които зависят и произтичат от него.

[7] По тази точка вж. *Julien Franc*, La Mitidja, Alger, 1931, et *E. F. Gautier*, „Le phénomène colonial au village de Boufarik", in: Un siècle de colonisation, Alger, 1930, p. 13-87.

[8] *J. Ancel*, La plaine de Salonique, 1930.

[9] За делтата на Ебро: *E.H.G. Dobby*, „The Ebro Delta", in: Geogr. Journal, London, may 1936. За Понтинските блата вж. *Schillmann*, „Die Urbarmachung der Pontinischen Sümpfe", in: Geogr. Wissenschaft, 1934.

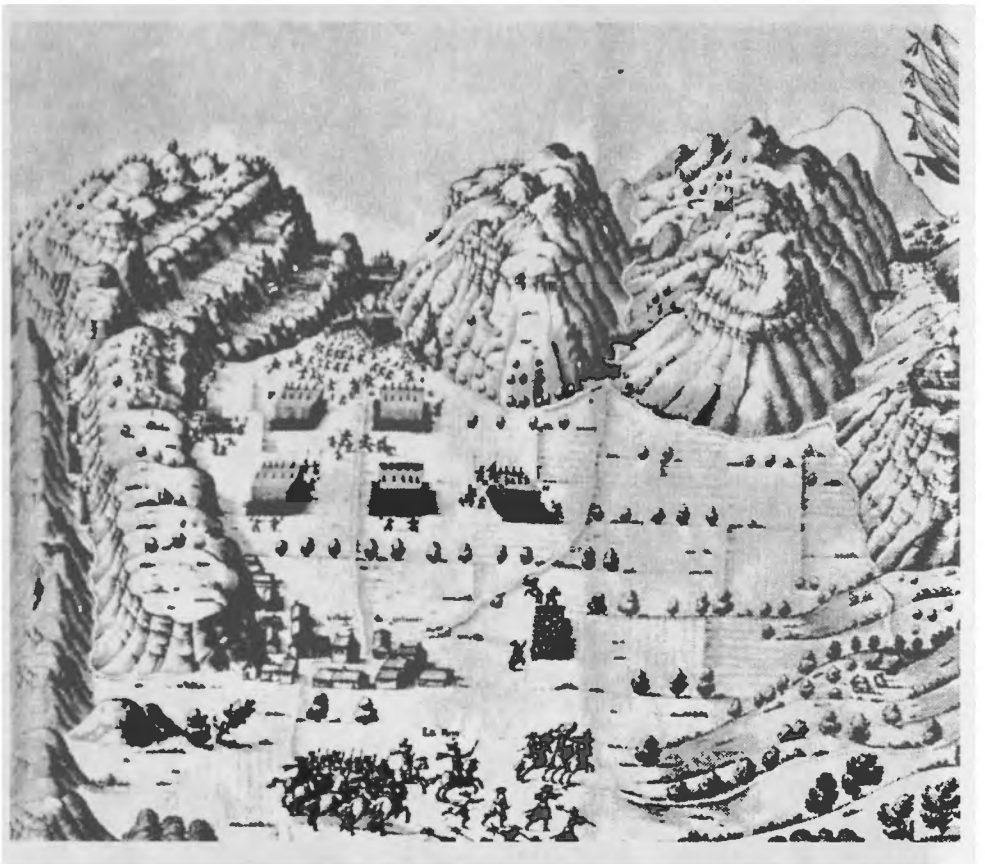

1. АЛПИТЕ МЕЖДУ ФРАНЦИЯ И ПИЕМОНТ. Как са си представяли планинската бариера между Франция и Италия. „Рисунка на атаката на прохода и разрушаването на Суза в Пиемонт, постигнато от краля", 1629, B.N., Est., Id 24 fol. Победата на Луи XIII показва, че изоставената през 1559 г. Италия остава лесно достижима.

2 и 3. БЕЗВОДНИ ЗЕМИ. Тези две въздушни снимки дават частични изгледи от Барденас Реалес (НАвара), където планинските овце отиват с настъпването на зимата. На втория изглед – контраст между високата и суха земя и влажността на земите в

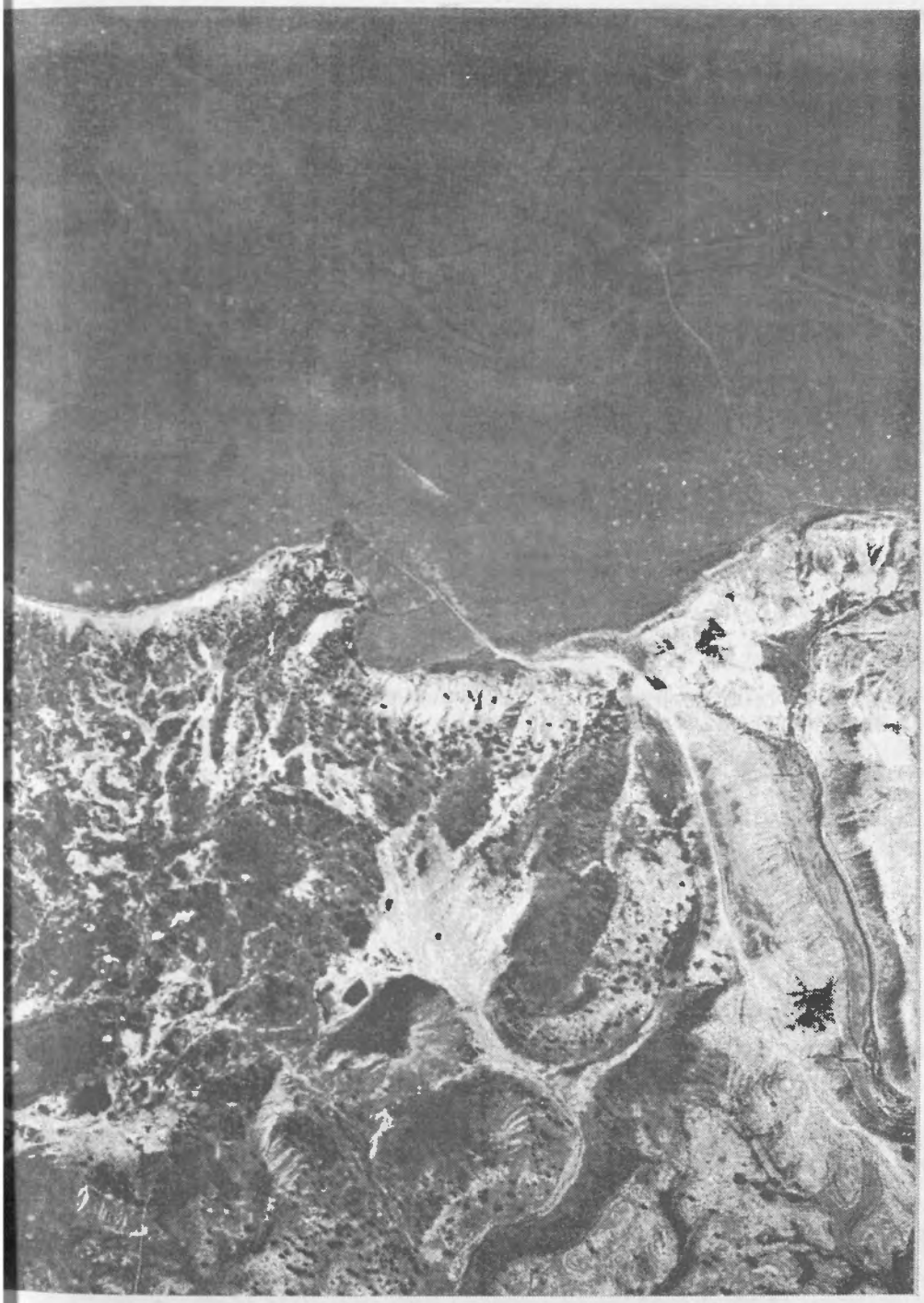

ниското. Един канал ще напоява в скоро време тези пусти земи. Снимките, които дължа на любезността на *Алфредо Флористан Саманес,* са взети от неговата книга La Ribera Tudelana de Navarra, 1951.

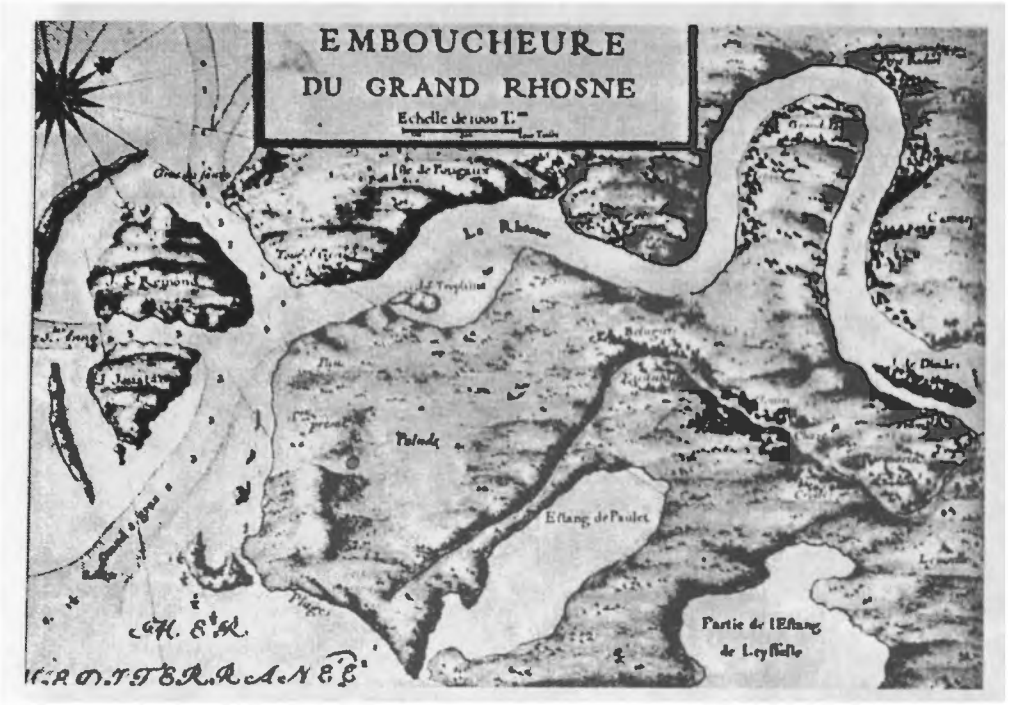

4. ДЕЛТАТА НА РОНА. Рисунка с перо, подсилена с цветове. Paris, Service hydrographique de la Marine 1001 (S. 2,pl. 16, vers 1680).

тосвано от няколко стотин пастири и убежище на стада от диви биволи; само дивечът е в изобилие, всякакъв дивеч, в това число и диви прасета, което е сигурен знак за спорадичността на човешкото присъствие. Пусти са също земите на Долна Рона, едва докоснати от стотина години от няколко крайбрежни „облагородявания"[1]. Празна, изцяло празна е равнината на Дурацо. Такава е все още и до днес. Делтата на самия Нил е съвсем слабо населена[2], а тази на Дунав си е такава, каквато е и сега: учудващо блато, неразплетим амфибиен свят с острови, плувнали в растителност, тинести гори, трескави земи и в тази враждебна среда, където гъмжи от див живот – бедни рибари. През 1554 г. Бюзбек обхожда в Анадола отвъд Никея равнини без села и къщи: там, отбелязва той, „са козите, чиято козина служи за направата на камлот"; при това да отбележим, че се намираме близо до Анкара[3]. По същото време в Корсика, в Сардиния, в Кипър вътрешните равнини са абсолютна пустош. В Корфу през 1576 г.[4] проведиторът Джустиниано прекосява почти празна равнина. А корсиканските блата в Бигуля и Урбино са вечно незарастващи рани[5].

Проблемите на водата: маларията

Нека не изготвяме каталог на всички равнини, които през 16 в. все още не са родени за богатство. Такова раждане предполага дълги усилия, разрешаването на двоен, ако не и на троен проблем. И преди всичко проблемът с наводненията. Планинските зони са зони на бликащите води, а равнините обикновено служат като колектори на водите[6]. През зимата, нормален сезон за дъждовете, съдбата им е да бъдат наводнени[7]: за да се избегне това бедствие, са необходими безброй предпазни мерки, прегради, деривации. Въпреки това днес няма нито една равнина в Средиземноморието, от Португалия до Ливан, която да не е застрашена от тези опасни води. Самата Мека някои зими е потопена в поройни дъждове[8].

През 1590 г. големи наводнения удавят тосканската Марема, отнасяйки съсипаните засети полета. Впрочем по онова време Марема била редом с Вал д'Арно истинската житница на Тоскана. Поради това се налага Великият херцог да отиде

---

[1] *P. George*, op. cit., p. 296-299, 310-322, 348. От 12 до 16 в. Камарг е все по-нездравословен (стр. 606).

[2] *J. Lozach*, Le delta du Nil, 1935, p. 50.

[3] Op. cit., I, p. 142-3. Други примери за множеството малки реки близо до Одрин (ibid., II, 10). Вж. детайли върху блатистите местности на Бенаваре (стр. 84), за равнините на Хуеска (стр. 72-73), на Сарагоса (стр. 94 и сл.) и на Теруел (стр. 186) у *Ignacio de Asso*, Hist. de la economía política de Aragon, 1798 (réédit. 1947).

[4] B. N. Paris, Ita., 1220, fol. 35.

[5] *Philippe Leca*, La Corse..., op. cit., pp. 213 et 270; J. de Bradi, op. cit., p. 25.

[6] В сезона на дъждовете равнините са езера или кални полета (*J. J. Tharaud*, La Bataille à Scutari, 1927, p. 53: по повод на албанските равнини); за езерата от кал и блатата, които създава прелялата Бояна (пак там, стр. 148).

[7] Така през 1940 г. – в Южна Испания; през януари 1941 г. – в Португалия; през февруари 1941 г. – в Сирия; през октомври 1940 г. – в басейна на Ебро (информация от пресата). За наводнението в Кордова на 31 декември 1554 г. и 1 януари 1555 г.: *Francisco K. de Ubágon*, Relaciones históricas de los siglos XVI y XVII, 1896, p. 39 sq.

[8] *Gal Éd. Brémond*, op. cit., p. 17; eiusdem, Yémen et Saoudia, 1937, p. 11, note 6.

чак до Данциг (и то за първи път) да вземе жито, без което не било възможно да се изкара до новата реколта. Понякога дори и големи летни бури довеждат до подобни катастрофи, понеже планинските води идват много бързо, още с падането си. Няма пресъхнал през лятото поток, който за няколко часа да не възстанови поройната сила на зимните си води. На Балканите турските мостове са много високи, гърбати и без подпори, за да пречат възможно най-малко на внезапните покачвания на реките.

След като достигнат до равнината, водите невинаги се оттичат лесно към морето. Тези, които слизат от Монте Каво и от Волските планини, застояват на ширина от 30 км между планините и морето, създавайки Понтинските блата. Причината е в леките неравности на равнината, в бавното оттичане на водите, в мощната линия от дюни, която е преграда по протежение на морето. В случая с Митиджа равнината, оградена на юг от Атлас, е буквално заключена на север от хълмовете на Сахел, които трудно се пробиват от реките Ел Харак и Мазафран – на изток и на запад от Алжир. В краина сметка във всички тези равни части водите застояват и последствията са едни и същи. Aqua, ora vita, ora morte (водата е или живот, или смърт – бел. пр.): там водата е синоним на смъртта. Неподвижна, тя създава огромни гъсталаци от тръстика и папур. Най-малкото тя задържа през лятото опасната влага на падините и речните корита, откъдето идват и опасните блатни трески, бич за равнините по време на топлия сезон.

Преди употребата на хинина маларията представлява често смъртоносно зло. Дори лека, тя води до намаляване на жизнеността и на размножението на индивидите[1]. Тя изхабява хората, тя поражда по-често нужда от работна ръка. Накратко, там съществува истинска болест от географската среда. Колкото и опасна да е, чумата, пренесена от Индия и Китай чрез далечните плавания, е една транзитна

---

[1] Относно маларията има много полезни трудове. Ориентация може да се получи от *Jules Sion*, „Étude sur la malaria et son évolution en Méditerranee", in: Scientia, 1938; *M. Sorre*, Les fondements biologiques de la géogr. hum., 1942, както и в прекрасната статия на *M. Le Lannou*, „Le rôle geographique de la malaria", in: Annales de Géographie, XLV, 1936, p. 112-135. Интересно би било да може да се измери и картографира разпространението на маларията в Средиземноморието по време на последната световна война при липсата на хинин. За историята най-важни са следните трудове. *Angelo Celli*, „Storia della malaria nell'agro romano", in: M. R. Ac. dei Lincei, 1925, 7e serie, vol. I, fasc. III; The history of Malaria in the Roman Campagna from ancient times, London, 1933; *Anna Celli-Fraentzel*, „Die Bedeutung der Malaria für die Geschichte Roms und der Campagna in Altertum und Mittelalter", in: Festschrift B. Nocht, 1927, 2 pl., 1 carte, p. 49-56; „Die Malaria im XVIIten Jahrhundert in Rom und der Campagna, im Lichte zeitgenössischer Anschauungen", in: Arch. f. Gesch. der Medizin, XX, 1928, p. 101-119; „La febbre palustre nella poesia", in: Malariologia, 1930. За маларията в Крим вж. *comte de Rochechouart*, Memoires, op. cit., p. 154. Няколко подробности за 16 в.: репутацията на Кипър като наздравословен е такава, че в договорите за транспортиране, подписани между поклонниците на Светите земи и капитаните на кораби последните обещават да не спират повече от три дена в Кипър: *Reinhold Röhricht*, Deutsche Pilgerreisen nach dem Heiligen Lande, 1900, p. 14. Според *G. Botero*, op. cit., имало заразни блата близо до Саласа (стр. 5); а нездравословни градове са Бриндизи, Аквилея, Рим, Равена и египетска Александрия (I, 1, стр. 47); Албенга, която е на генуезката ривиера, разполага с много богата равнина, „но въздухът не е заразен" (стр. 37). В Пула гражданите напускат града през лятото заради треските и се връщат там за зимата: *Philippe Canaye*, Le voyage du Levant, op. cit., p. 206. Малария (?) на испанската кралица в Сеговия през август 1566 г.: *Célestin Douais*, Dépêches de *M. de Fourquevaux*, ambassadeur de Charles IX en Espagne, 1565-1572, Paris, 1896-1904, III, p. 10. Пристъп на малария на Филип II в Бадахос: *M. Philippson*, Ein Ministerium unter Philipp II, Berlin, 1895, p. 188.

пътничка в Средиземноморието. Маларията пък живее там постоянно. Тя представлява „фонът на картината на средиземноморската патология"[1]. Днес са познати нейните директни връзки с анофелесите и хематозооните от рода плазмодии, болестотворни причинители на маларията, на която анофелесите са само преносители. За земята на Егморт към 1596 г. Томас Платер казва „че тя е толкова заразена с комари през лятото, че е цяло нещастие"[2]. Това е маларийният комплекс на биолозите, свързан всъщност с цялата география на ниските средиземноморски земи, тежко и упорито заразени в такава степен, че палудизмът на планините е нищо в сравнение с техния[3]. Тогава да усвоиш равнините означавало първо да победиш заразената вода и да задушиш маларията[4], а след това да доведеш отново здравословна вода, необходима за напояването.

Човекът е творец на тази дълга история. Ако той пресушава водите, ако отвоюва равнината за оран, ако извлича от нея достатъчно храна, маларията отстъпва: лекарството срещу маларията – казва една тоскански поговорка – е добре напълнената тенджера[5]. Обратно, ако той пренебрегва отводнителните и напоителните канали, ако обезлесяването на планината се засили, нарушавайки условията за оттичане, или пък ако населението от равнината намалее и селяните се разпръснат, тогава маларията се разпространява от самосебе си и парализира всичко. Тя бързо превръща равнината в първоначалния ѝ вид – в блато: това е едно автоматично антиоблагородяване. Такъв е бил може би случаят с Антична Гърция. Смята се, че маларията е била една от причините и за упадъка на Римската империя. Несъмнено тази теза е прекалено обща и категорична. Маларията, която се засилва, когато човекът отслаби усилията си, се проявява с пагубното си възобновяване като причина и като следствие.

Все пак изглежда, че в историята си маларията има по-силни и по-слаби периоди[6]: засилване на маларийната треска в края на Римската империя може би; друго засилване преди последните години на 15 в. – Филип Хилтебранд го потвърждава, за съжаление без да посочи своите източници. Тогава може би са се появили нови болестотворни организми. Наред с бледата спирохета новооткритата Америка вероятно е подарила на стария средиземноморски свят непознатата дотогава тропическа или заразна малария. Една от първите ѝ жертви през 1503 г. ще да е бил самият папа Александър VI[7].

---

[1] *M. Sorre*, op. cit., p. 388. През септември 1566 г. цяла Испания е измъчвана от треските (Фуркево до кралицата, Сеговия, 11 септември 1566; *Douais*, op. cit., III, 18).

[2] Op. cit., p. 263.

[3] *Jules Leclercq*, Voyage en Algérie 1881, впечатлен от опустошенията на маларията в ниските области на Алжир, пише (стр. 178): „Щом като европейците на могат да живеят в долините, защо да не се създадат планински селища?"

[4] В числото на поставените проблеми във връзка с неотдавнашното настаняване на турската столица в Анкара, да прибавим и маларията в съседната равнина: *Noëlle Roger*, En Asie Mineure, 1930, p. 46.

[5] Цитиран от *M. Sorre*, Fondements biologiques, p. 344.

[6] *W. H. S. Jones*, Malaria, a neglected factor in the history of Greece and Rome, London, 1907.

[7] *P. Hiltebrandt*, Der Kampf ums Mittelmeer, 1940, p. 279. Леон X (голям ловец), вероятно също ще да е починал от маларien пристъп (*Gonzague Truc*, Léon X, 1941, p. 71 et 79). А самият Данте не е ли починал от малария, както двадесет години по-рано Гуидо Кавалканти? (*L. Gillet*, Dante, 1941, p. 340.) Това обаче – с известна уговорка.

РОЛЯТА НА ГЕОГРАФСКАТА СРЕДА

Трудно е да се направи заключение. Античността и Средновековието все пак са изживели доста аналогична на тропическата треска, макар и вероятно по-лека, понеже Хораций прекосява безопасно Понтинските блата въпреки ухапванията на комарите[1]. Още по-показателен е фактът, че през 1494 г. армията на Шарл VIII – най-малко 30 000 хиляди мъже – лагерува безопасно около Остия в изключително вредно място. Но нека не смятаме, че тези данни са достатъчни за съпоставка и още по-малко за разрешаване на проблема. Би била необходима една по-богата и по-сигурна документация за историята на маларията от тази, с която разполагаме. Дали маларията или дизентерията е унищожила армията на Лотрек през юли 1528 г. в наводненото поле на Неапол[2]? Добре би било да познаваме точно тежко засегнатите области през 16 в. Впрочем добре ни е известно, че Александрета, която към 1593 г. служела за попътна спирка на Халеб, трябвало да бъде изоставена впоследствие заради треската. Известно е, че и Бая в Неаполитанския залив – в римско време място за срещи на елегантното и безгрижно общество, – чиято красива околност Петрарка хвали през 1343 г. в писмо до кардинал Джовани Колона, видяла как през 16 в. населението ѝ я напуска, гонено от треската. Но тези отделни факти до известна степен ни убягват. Що се отнася до Александрета, знаем, че градът е населен по-късно от английски и френски консули и просъществувал. Но как и при какви обстоятелства[3]? Що се отнася до Бая, може би треската годсподствала там поради факта, че градът угасвал вече две поколения наред, когато Тасо дебаркирал там през 1587 г.[4]. От друга страна, да отбележим, че през 1473 г., двайсетина години преди Колумб, венецианската флота, която действа по албанското крайбрежие по време на първата обсада на Скотари, е омаломощена от треската и трябва да се добере до Катаро, за да се реорганизира. Проведиторът Алвизе Бембо умира, а Триадан Грити е с опасност за живота. Пиетро Мочениго веднага отива в Рагуза, за да се лекува[5].

Все пак не ни напуска впечатлението за изостряне на болестта през 16 в., може би защото човекът отива на среща със своя стар неприятел от низините. Целият 15, а вече и 16 в. минават в търсене на нови земи. Къде да се намерят помногообещаващи такива от тези във влажните и леснообработваеми равнини? Няма нищо по-вредно от първото разораване на заразените земи. Да се колонизира равнината често означава да се умре там: известно е колко пъти е било необходимо да се населят отново селата на Митиджа, отвоювани от треската с огромни усилия през 19 в. Вътрешната колонизация, която се извършва в Средиземноморието през 16 в., струва също много скъпо. В Италия тя е доста напреднала. Ако страната не успява при усвояване на далечни колонии и остава настрана от голямото движение, причината е това, че тя се стреми да завладее цялото възможно за усвояване пространство посредством тогавашните техники – от зале-

---

[1] *P. Hiltebrandt*, ibid., p. 279.

[2] *Bernardo Segni*, Storie fiorentine... dall'anno 1527 al 1555. 1723, p. 4.

[3] *J. B. Tavernier*, Voyages, I, p. 110, говори за блатата на Александрета през 1691 г.

[4] *K. Eschmid*, in: *Werner Benndorf*, Das Mittelmeerbuch, Leipzig, 1940, p. 22. Какво се крие зад тези редове на Стендал по повод разпространението на маларията (Promenades..., II, 164): „Мисля, че г-н Метакса, известен лекар и мъдър човек, е изготвил карта на местата, обхванати от треската"?

[5] A.d.S. Venise, Brera 54, f° 144 v°.

тите равнини чак до планинските върхове. „Италия е култивирана чак до върховете на своите планини" – гордо пишел Гуичардини в началото на своята „История на Италия"[1].

Облагородяването на равнините

Да се завладеят равнините – тази мечта датира от зората на историята. Бъчвата на Данаидите е вероятно спомен от въвеждането в долината на Аргос на целогодишно напояване[2]. В доста отдалечени времена жителите на бреговете на езерото Копаис започнали да настъпват към блатистите му покрайнини[3]. Още от времето на неолита множество подземни канали, чиито останки са открити от археолозите, браздели римската Кампания[4]. Познати са и примитивните градежи на етруските в тесните равнини на Тоскана.

Между тези първи опити и големите облагородявания през 19 и 20 в. – тези, които изброихме по-горе – усилията никога не са били изоставяни напълно, макар че понякога спират. Човекът от Средиземноморието винаги се е борил с низините. Тази борба, доста по-трудна от борбата с горите и гъсталаците, тази колонизация представлява същината на неговата селска история. Така както Северна Европа се създава или поне уголемява за сметка на развитието на горите, така Средиземноморието открива в равнините своите нови земи, своите вътрешни Америки.

Още през 15, а и през целия 16 в. множество облагородявания са в ход. Използват се ограничените средства, с които се разполага: ровове, канавки, канали, помпи със слаб дебит. Холандските инженери ще въведат през следващия век много по-ефикасни методи[5]. Но за времето, за което говорим, не може да става дума още за холандски инженери, откъдето следва, че поради недостиг на средства начинанията са ограничени: блатото се атакува малко по малко. От това произтичат доста

---

[1] *Francesco Guicciardini*, La historia d'Italia, Venise, 1568, p. 2. (Спокойната Италия) culirvata non meno né luoghi più montuosi et più sterili, che nelle pianure, et regioni sue piu fertili". Вж. Учудващите забележки на *Montaigne*, op. cit., p. 237: около Лука от петдесетина години (1581 г.) лозята са заместили „горите и кестените" по планините; стр. 248: „...начинът им да обработват планините чак до върха". Следователно не съм съгласен с хубавия пасаж на *Michelet*, La Renaissance, Paris, 1855, p. 31-32. *Ph. Hiltebrandt*, op. cit., p. 268. вижда проблема в същата посока като мен. Италианците участват в големите открития – Венецуела не е ли малката Венеция? – но по това време на италианското население не му липсва пространство; неговата буржоазния не умее да гледа отвъд средиземноморския хоризонт; и за да завършим, на полуострова му липсват онези религиозни разпри, които подтикнали англичаните и холандците отвъд моретата.

[2] *Herbert Lehmann*, „Die Geographischen Grundlagen der kretisch-mykenischen Kultur", in: Geogr. Zeitschr., 1932, p. 335.

[3] *Auguste Jardé*, Les Céréales dans l'Antiquité grecque, 1925, p. 71, позоваванията на Страбон. *A. Philippson*, „Der Kopais-See in Griechenland und seine Umgebung", in: Zeitschr. der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin, XXIX, 1894, p. 1-90. *P. Guillon*, Les Trépieds du Ptoion, 1943, pp. 175-195.

[4] *M. R. de La Blanchère*, „La malaria de Rome et le drainage antique", in: Mélanges d'Arch. et d'hist., p.p. l'École française de Rome, II, 1882, p. 94 sq.

[5] Дали първият от тези „холандци", тези северняци, не е този инженер, този dijkmeester, който нунцият изпраща във Ферара по молба на папата през 1598 г. и който за да изчерпи водата като че ли си мисли за вятърни мелници? Correspondance de Frangipani, p.p. Armand Louant, 1932, t. II, Bruxelles, 13 juin, 17 juin, 25 juil., 13 août 1598, p. 345. 348. 362-363, 372.

несполуки. През 1581 г. Монтен среща в областта Венеция, в долината на Адидже, „безкрайно, безплодно и пълно с тръстика пространство от кални земи"[1], стари езера, които Сеньорията се опитала да пресуши, „за да използва за оран...; те загубили повече, отколкото спечелили, искайки да променят релефа", заключава той. Също така са несполучливи – въпреки това, което могла да каже „пресата" на онова време, разбирайте официалните хроникьори – опитите на Великия херцог Фердинанд в тосканската Марема и в долината на Вал ди Киана[2].

Великите херцози, започвайки с Козимо, се опитват да създадат в Марема област за производство на зърно (в по-голям размер от това, което Генуа се опитала да направи в източната равнина на Корсика). Поради това са взети мерки за увеличаване на населението, предплата за земи и реколти, набиране на работна ръка, освен това и тук-таме подобряване на условията; по това време Гросето на река Омброне става пристанище за износ на зърно за Ливорно... Рьомонт много точно отбелязва причините за полууспеха на това начинание в своята стара „История на Тоскана"[3]. Великите херцози преследват две противоречащи си цели: да създадат равнина за житни култури, нещо, изискващо огромни разходи, и да установят изгоден за тях монопол за изкупуване на зърното, тоест система за продан на ниски цени. А е трябвало точно обратното – да отворят пазара за конкурирането на всички купувачи от Средиземноморието. Понеже операциите по облагородяването са обременителни, а добивът, „изгодата", не е винаги пропорционален на ангажираните средства. През 1534 г. просителите от Бреша обръщат внимание на сената на Венеция, че „отвеждането и задържането на водите водят до безкрайни разходи; и то толкова големи, че много от нашите съграждани се разориха поради факта, че искаха да се занимават с такива начинания. Освен за тяхното отвеждане водите изискват непрекъснати разходи за поддръжка – толкова големи, че ако се пресметне всичко, би се открила нищожна разлика между разходите и печалбата"[4]. При тези обстоятелства явно брешани излагат доводи и се оплакват, за да не плащат много данъци. Това не значи, че облагородяванията не са сериозни начинания, изискващи огромни средства – парекселанс правителствени начинания.

В Тоскана с това се нагърбва „мъдрото" правителство или както през 1572 г. – принц от херцогското семейство, бъдещият Велик херцог Фердинанд, който е заинтересован от евентуални подобрения във влажната Вал ди Киана[5]. Във Вале

---

[1] *Montaigne*, Voyage en Italie, p. 138.

[2] *A. von Reumont*, Geschichte Toscana's, I, p. 358 et sq. По същата тема *O. Corsini*, Ragionamento istorico sopra la Val di Chiana, Florence, 1742; *V. Fossombroni*, Memorie idraulico-storiche sopra la Val di Chiana, Florence, 1789; *Michelet*, Journal inédit, p. 169-170. През 16 в. имало неефективен опит да се облагороди езерото Кастилионе, *A. von Reumont*, op. cit., I, p. 369.

[3] I, p. 366 et sq.

[4] *A. Zanelli*, Delle condizioni interne di Brescia, dal 1642 al 1644 e del moto della borghesia contro la nobiltà nel 1644, Brescia, 1898, p. 242-243.

[5] *A. von Reumont*, op. cit., I, p. 363-364. Да отбележим пак в Тоскана към 1550 г. проектите за оздравяване на блатата на Анседония (*G. Venerosi Pesciolini*, „Una Memoria del secolo XVI sulle palude di Ansedonia", in: La Maremma, VI, 1931). Н. Wätjen отбелязва, че голямото дело в Тоскана по време на управлението на Великия херцог Фердинанд е пресушаването на блатата, Die Niederländer im Mittelmeergebiet, 1909, p. 35. Относно проект за облагородяване на сиенската Марема, 1556 г., предложен на краля на Франция, вж. *Lucien Romier*, Les origines politiques des guerres de religion, 1913-1914, II, p. 397-398.

ди Амброджио през 1570 г., сред огромната блатиста делта на По, по инициатива на херцога на Ферара се поставя началото на Grande bonifica estense (Голямо всестранно облагородяване – бел. пр.), спъвано от хлътване на терена и връщане на вредните води и в крайна сметка обречено от просичането на Порто Виро, позволило на Венеция през 1604 г. да обърне на юг през отворения процеп течението на По[1]. В Рим с това се занимава папското правителство[2]; в Неапол – вицекралят лансира официален проект за пресушаването на обширни блата в Керанола и Мореляно, в околностите на Капуа[3]; в Аквилея – императорското управление[4]; в Турция от малкото, което знаем, изглежда, че облагородяванията са направени от малцина предприемчиви господари, които създават нови крепостни селища – чифлици – най-вече в началото на 17 в. в ниските блатисти местности както в равнината на Дурацо, така и покрай Вардар[5]: големи селища, отличаващи се с колибите, сбити около високия господарски дом, който се извисява над тях и ги надзирава...

На запад също редица облагородявания се дължат на инициативните и големите капиталисти. Именно те създават през 16 в. в най-ниската част на Ломбардия така бързо развилите се оризища, които, доколкото ни е известно, са изнасяли продукция към Индия още през 1570 г., а може и по-рано. Стар патриций от Венеция – зачеркнат несправедливо според него от списъка на благородниците, но добре обезпечен – посегнал кощунствено към венецианските лагуни. Уведомените власти са обезпокоени: сериозно ли се мислело за превръщането на лагуните в обработваема земя? Имало ли е основание за страх от промяната на нивото? Работата приключва с неблагоприятно становище[6]...

Капиталистите са начело и в Долен Лангедок по време на големите пресушавания, започнали през 1592 г. и траяли с повече или по-малко сила и успех докъм 1600-1670 г. Подобни работи са започнати близо до Нарбон през 1558 г., когато се започнало „изцеждането" на езерата. Но в края на века с първите терасирания около езерото Лонак движението се засилва. Помагат провансалски инженери, специалисти по хидравлика и ученици на Адам дьо Крапон. Това дело, както и

---

[1] *Hansjörg Dongus*, „Die Reisbaugemeinschaft des Po-Deltas, eine neue Form kollektiver Landnutzung" in: Zeitschrift fur Agrargeschichte und Agrarsoziologie, oct. 1963, p. 201 et 202; *C. Errera*, „La bonifica estense nel Basso Ferrarese", in: Rivista Geogr. ital., 1934, p. 49-53.

[2] Облагородяването в Папската държава по времето на Пий V, *Pastor*, op. cit., XVII, p. 84.

[3] B.N. Paris, Esp. 127, f° 20 v° et 21. Става дума за проект, разглеждан през 1594 г. от „Камерата", от което в крайна сметка се отказали. Граф д'Оливарес същевременно се заинтересувал доста от него. Властите били готови да подкрепят начинанието.

[4] Относно едно евентуално облагородяване в Аквилея: Джакомо Соранцо до дожа, Виена, 7 август 1561 г. – *G. Turba*, Venet. Depeschen, 13, p. 191.

[5] Така интерпретирам неясната от много факти книга на *Richard Busch-Zantner*, Agrarverfassung, Gesellschaft und Siedlung in Südosteuropa, Leipzig, 1938, и смятам, че трябва да я поясня. Обратно на Цвич, за него чифликът не е старо селище, датиращо от Средните векове (стр. 104-105). То е наскоро създадено, през 16 в., с определено разпространение през 17 в. Следователно то е плод на съвременната колонизация, на облагородяването. Разположено в дъното на равнините, близо до водите на езерата и долините, то често е подложено на наводнения (стр. 124). Юмер Лютфи Баркан е съгласен с моята интерпретация.

[6] *R. Cessi*, „Alvise Cornaro e la bonifica veneziana nel sec. XVI", in: Rend. R. Acc. Lincei, Sc. Mor., St. e Fil., série VI, vol. XII, p. 301-23. Рецензия от *F. Braudel*, in: Ann. d'Hist. Sociale, 1940, p. 71-72.

останалите в околностите на Нарбон, се ръководи от една „група“ (Лавал, Дюмулен, Равел). Бернар дьо Лавал, господар на Со, доставил първите екюта, а след това и „допълненията“[1].

Тези движения за облагородяване отговарят на изискванията на градовете. През 15-16 в. населението им непрекъснато се увеличава. Спешната нужда от продоволствия ги кара да развиват в околностите земеделие било върху нови терени, било прилагайки по-широко напояване. От това произлизат множество разпри помежду им, но и плодотворни спогодби. „Бихме се снабдявали много по-добре с вода чрез деривациите на Олио, казват през 1534 г. просителите на Бреша, но това би довело до безброй разорителни спорове с хората от Кремона, без да броим евентуалните убийства, каквито вече е имало“[2]. През 1593 г. ректорите на Верона разрушават с помощта на Венеция градежите на мантуанците, за да задържат водите на Тартаро – това било последвано от безкрайни разпри[3]. През 18 в. в Арагон градовете все още се карат, тъй като всеки от тях се стреми да открадне от съседа си ценните източници за напояване[4]. Обратно, от 15 в. крайбрежните селища се съюзяват за облагородителни дейности в Долна Рона, които биха били немислими без капиталите на италианските имигранти и дошлата от Алпите работна ръка[5].

Извършено в сътрудничество или в неразбирателство, усилието на градовете е плодотворно. То създава непосредствено до халите им необходимите им градини и житни ниви. Един венециански посланик, прекосяващ Кастилия, заключава, че тя била обработена само около градовете си. Големите степи с овце и безводните земи с жита – тези жълти равнини, в които кирпичените къщи се сливали със земята – създават у него илюзия за празнота на полето. Докато около кастилските градове той вижда зелените петна на поливаните култури. Във Валядолид овощните и зеленчуковите градини достигат до бреговете на Писуерга. Дори в самия Мадрид Филип II няма да може да разшири Прадо, без да купи лозя, овощни и зеленчукови градини: разполагаме с актовете за продажба, които свидетелстват за това[6]. В Толедо, Вега, „нашарена с дървета и култури“, е в сянката на града. Същата връзка между града и селскостопанската работа съществува и в Прованс. През 16 в. са овладени нови земи в Мандельо, Био, Орибо, Валори, Пегомас, Валбон, Грас, Баржол, Сен Реми, Сен Пол дьо Фогосиер, Маноск... По цялото протежение на Дюранс се развива зеленчукопроизводството[7]. В Долен

---

[1] *E. Le Roy Ladurie*, op. cit., p. 243. Адам де Крапон (1519-1559) построил към 1558 г. канала, носещ неговото име и напояващ Кро, между Дюранс и Рона.

[2] *A. Zanelli*, op. cit., p. 243.

[3] A.d.S. Venise, Annali di Venezia, 11 avril 1593 et sq.

[4] *I. de Asso*, op. cit., p. 72-73.

[5] *P. George*, op. cit., p.-292-294.

[6] Покупки в посока на вратата на Вега, в посока на новия мост на Сеговия, отвъд Мансанарес, около Реал Каса де Кампо, устроена от Филип II. Вж. включително и Simancas, Patronato Real, актове за продажба № 3142-3168.

[7] *Pierre Imbart de La Tour*, Les origines de la Réforme, I, Melun, 1948, p. 218. Остава да се разграничи тук истинското облагородяване от колонизирането по принцип на новите земи. Движението за усвояване на земята е започнало във Франция от средата на 15 в., така както и в Англия (*René Gandilhon*, Politique économique de Louis XI, 1940, p. 147). Що се отнася до савойските владения – бегло споменати облагородявания от втора ръка в книгата на *F. Hayward*, Histoire des ducs de Savoie, 1941, II, p. 40.

Лангедок „градините и напояваните ливади представляват много малка част (както в Испания) от землищата", всъщност единствено „напояваните градински пояси, в които издигащият се „seigne" – кладенец с колело, формира 30 % от стойността на градината"[1]. Така се извършва един голям трансфер на градски пари към селата[2]. Търсенето на нови обработваеми земи става обществена грижа още в края на века. Оливие дьо Сер в своя „Théâtre d'Agriculture"[3] обяснява надълго как трябва да се обработват заблатените земи. Но тази дейност се извършва постепенно. Този, който проследява нейното развитие, е обречен да види безкрайността на времето, необходимо на равнините, за да се родят за живот. Зле завършилата през 16 в. работа все пак започнала преди стотици години. Това важи за всички равнини: тази на Мурсия, както и тази на Валенсия; тази на Лерида, както и тези на Барселона и Сарагоса; на Андалусия, както и равнината на По; „щастливата равнина" на Неапол, както и Конка д'Оро на Палермо или равнината на Катания. Всяко поколение допринася със своето късче отводнена земя. Една от заслугите на правителството на Пиетро ди Толедо в Неапол е, че оздравил в близост до големия град блатистата Тера ди Лаворо между Нола, Аверса и морето и че е направил според един хронист най-зравословната земя на света с нейните канали преливници, плодородна оран и пресушени полета[4].

Първо били усвоявани малките равнини: тези от крайбрежния Каталонски масив, спечелени за човека и за ценните култури още през Късното средновековие. Прокопаването на отводнителни канали според традицията датира още от управлението на Хакам II, но нищо не доказва, че не са и от по-старо време. Обратно, сигурно е, че Лерида, възвърната през 1148 г., вече била плодородна благодарение на каналите на Кламор; че Тортоса имала канали още по времето на арабите; че Камараса в момента на присъединяването си към Барселонското графство през 1060 г. разполагала вече с напоителни вади. От своя страна графовете на Барселона, подражавайки на мюсюлманите, прокопали напоителна система на територията на самия град и в равнината на Льобрегат. На граф Мир (945-966) се приписва известния графски канал на Барселона, или „Рего Мир", както и построяването на друг канал от Льобрегат до Сервельо. Това наследство било поето, запазено и постоянно обогатявано впоследствие[5].

Етапите са същите и в случая с равнината на Сарагоса, огромна зона с tierras de riego (напоявани земи – бел. пр.). Съществените постижения идват след изгонването на мюсюлманите от града (1118), но продължават и след това. Така например големият канал бил проектиран през 1529 г., строежът започва през 1587г. и завършва едва през 1772 г., във време, в което ниската арагонска земя под въздействие на агрономите през този век на просвещение преоценява и допълва своята неаполитанска мрежа.[6]

---

[1] *E. Le Roy Ladurie*, op. cit., p. 86 et 87.

[2] Не е ли това един от аспектите на икономическата драма на Барселона? Дали барселонската буржоазия, инвестирайки парите си в земи, вече не рискува в морски сделки?

[3] Отводняването чрез „кокоши крака" – *Olivier de Serres*, Pages choisies, 1942, p. 64.

[4] „Vita di D. Pietro di Toledo", in: Archivio Storico Italiano, IX, p. 21-22.

[5] *F. Carreras y Candi*, Geografia General de Catalunya, Barcelone, 1913, p. 471-472.

[6] Специално *I. de Asso*, op. cit., p. 94 et sq.

РОЛЯТА НА ГЕОГРАФСКАТА СРЕДА

Примерът на Ломбардия

Най-добрият пример за тези последователни завоевания, тъй като е най-ясен за нас, е този на Ломбардия[1]. Да елиминираме горните етажи: от една страна, Алпите, безплодни над 1500 м, огромни каменисти пасища с разположени на етажи гори от 700 до 1500 м; от друга страна – Апенините, хвърлящи към равнината буйни потоци, търкалящи с обилните си води огромни количества чакъл и камъни, но пресъхващи с настъпването на лятото дотолкова, че липсва вода както за напояване, така и за хората. По-нататък Апенините над 1000 м са толкова голи, колкото и Алпите над 2000м; през лятото те предлагат само тук-таме зелени тревни петна, добри единствено за козите и овцете.

Между тези две прегради Долна Ломбардия представлява комплекс от хълмове, плата, равнини и речни коридори. Хълмовете са царство на маслините и лозята, дори и на цитрусови плодове в съседство с големите алпийски езера. Плата в истинския смисъл на думата има само на север: първо едно ненапоявано плато, квадратна маса, подпряна на юг върху прокараната между Виколунго и Ваприо линия на река Ада, заето от безплодни пространства с изтравниче и използвано за отглеждане на черници. Следва друго, по-ниско напоявано плато, описващо триъгълник, чиято южна страна може да се начертае от Маджента на Тичино до Ваприо на Ада. Там виреят житото, черниците, ливадите...

Интересното в тази ниска ломбардска страна е голямата наносна равнина, разположена между споменатото напоявано плато и загатващите се апенински хълмове. Тоест дъното на раковината – класическа зона за оризища, ливади и не по-маловажни изкуствени поляни. Дали затова не е направен опит чрез продажната цена на сеното да се покаже действителното общо движение на цените в Милано през 16 в.[2]?

Тази равнина е изцяло преобразена от хората. Те заравняват първоначалните възвишения, премахват блатата, използват разумно водите на дългите реки, слизащи от ледниците на Алпите. Това стопанисване на водите започва поне към 1138 г. с работата на бенедиктинците[3] и цистерцианците, установили се в „Киаравале". През 1179 г. започват работите на Големия плавателен канал, завършен през 1257 г. от подеста Бено Гоцодини. Така водите на Тичино пристигат в Милано чрез изкуствена река, дълга почти 50 км, служеща за напояване и навигация. Преди 1300 г. отклоняват от Сесия канала Баска, по-късно я отводняват, за да създадат каналите Бирага, Болгара и други, които ще послужат за напояване на Новарезе и Ломелина. През 1456 г. Франческо Сфорца прокопава канала на Мартезана, дълъг повече от 30 км; той докарва в Милано водите на Ада. Извършеното разширение през 1573 г. я прави плавателна. Тъй като тя била вече свързана от Лудовико Сфорца –

---

[1] Това най-вече следва от забележителната статия на *S. Pugliese*, „Condizioni economiche e finanziarie della Lombardia nella prima metà del secolo XVIII", in: Misc. di st. it., 3e série, t. XXXI, 1924, p. 1-508, която предлага, освен добро географско описание на Ломбардия на първите си страници и множество сведения, отнасящи се до 16 в.

[2] *A. Fanfani*, „La rivoluzione dei prezzi a Milano nel XVI e XVII secolo", in: Giornale degli economisti, juillet 1932.

[3] *E. Lucchesi*, I Monaci benedettini vallombrosani in Lombardia, Florence, 1938.

Моро с Големия плавателен канал, от това следва, че през 1573 г. двете големи езера на Ломбардия – Комо и Маджоре, са свързани в самото сърце на държавата[1]. Милано става важна водна гара, което му позволява да получава с минимални сред-

3 – Големите канали на ломбардската равнина

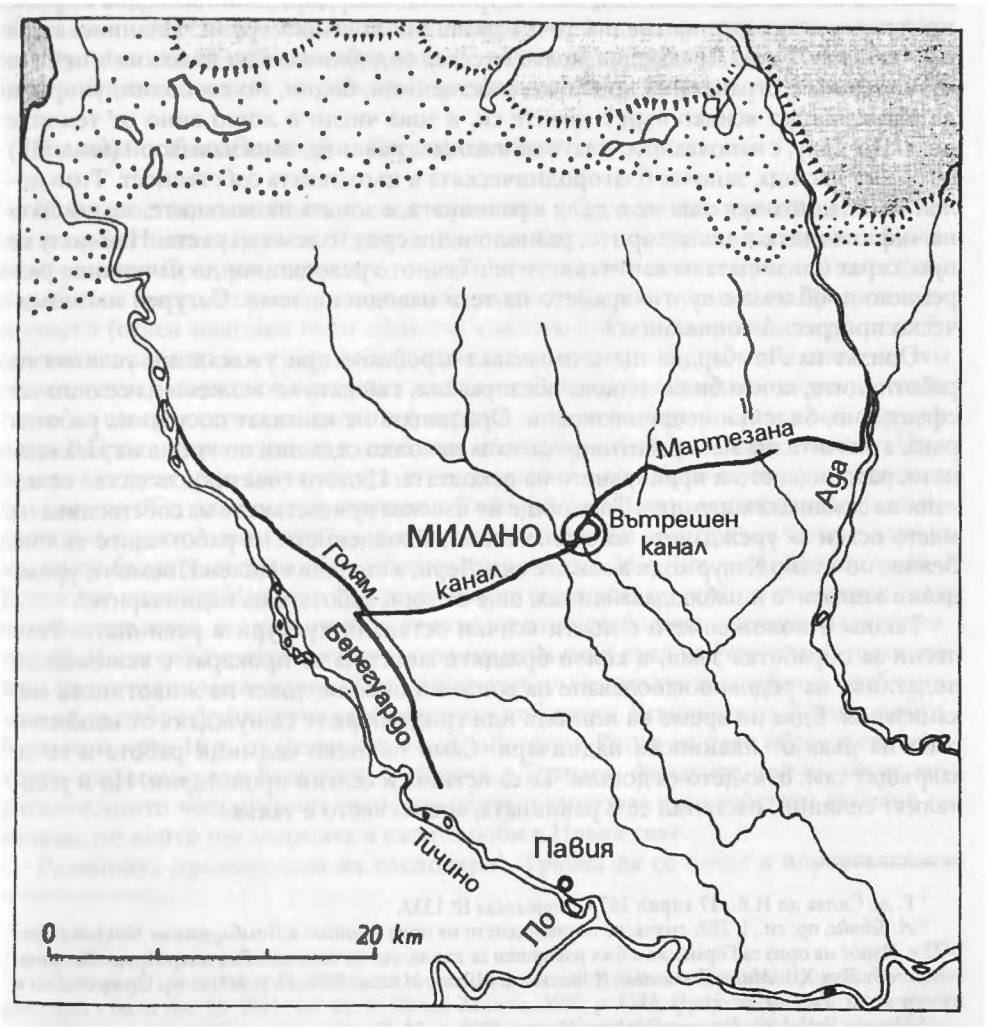

Според *Charles Singer*, History of Technology, 1957, tome III. На скалата трябва да се чете 30, а не 20 км. Пунктираната зона представлява хълмове и моренни наслагвания в подножието на Алпите.

[1] *S. Pugliese*, art. cit., p. 25-27.

ства житото, желязото и най-вече дървесината; да изпраща в посока на По и Ферара големите оръдия,които се отливали там, накратко – да преодолее основния си недостатък на град, разположен насред сушата[1].

Тези сведения, засягащи само водните пътища, показват колко бавно е било усвояването на земите. То става на етапи. На всеки един от тях отговаря установяването на нов човешки слой, така че трите Ломбардии, вклинени една в друга, представят от социална гледна точка различни човешки групи. Планинската и пасторалната Горна Ломбардия, която на север се доближава до зоната на brughiere (пущинаци), е страната на дребните собственици, бедни, но свободни, упорити да произвеждат всичко върху земите си, в това число и лошо вино от техните лозя. По-долу, с напояваното плато на високата равнина, зона на извори (fontanili) и големи пасища, започва благородническата и църковната собственост. Този долен етаж, който все още не е долу в равнината, е зоната на замъците, землищата на чифликчиите и манастирите, разположени сред големи дървета. Най-долу се простират оризищата на капиталистите[2]. Тяхното революционно начинание разрешило проблема с култивирането на тези наводнени земи. Сигурен икономически прогрес. А социалният?

Оризът на Ломбардия ще е означавал заробване при ужасяващи условия на работниците, които били толкова обезправени, тъй като не можели да се оплачат ефективно, бидейки неорганизирани. Оризищата не изискват постоянна работна ръка, а значителна маса работници само за няколко седмици по време на засаждането, разсаждането и прибирането на реколтата. Цялото това производство се осланя на сезонната миграция. То въобще не изисква присъствието на собственика на място освен за уреждането на заплатите и наблюдението на работещите екипи. Векове по-късно Кавур ходи в земите си в Лери, в съседния Долен Пиемонт, уреждайки заплатите и наблюдавайки сам още от зори работата на надничарите[3].

Такова е положението с почти всички останали култури в равнината. Тези лесни за обработка земи, в които браздите могат да се прокарат с въженце, са податливи на редовно използване на волове и биволи, тоест на животинска механизация. Едва по време на жътвата или гроздобера те се нуждаят от изобилна работна ръка от планински надничари. Само няколко седмици работа и те се завръщат там, откъдето са дошли. Те са истински селски пролетарии. Но и уседналият селянин, настанил се в равнината, много често е такъв.

---

[1] Г. де Силва до Н.В., 17 април 1573, Simmancas E° 1332.

[2] *A. Schulte*, op. cit., I, 252, смята, че отглеждането на ориз е дошло в Ломбардия от Испания през 1475 г. Износ на ориз за Германия е бил извършен за първи път от базелеца Балтазар Ирми. За ориза, въведен от Луи XII: *Marco Formentini*, Il Ducato di Milano, Milano, 1876, II, p. 600 et sq. По проблема в цялост вж. *S. Pugliese*, art. cit., p. 35.

[3] *Maurice Paléologue*, Un grand réaliste, Cavour, 1926, p. 21. Относно този необятен въпрос, за земеделските надничари, свиквани редовно в равнините, вижте примера, който дава *Georges Lefebvre* (La Grande Peur de 1789, Paris, 1957, p. 17) за Долен Лангедок, който по времето на Френската революция набира работниците си в Кос и Монтан Ноар. Друг пример, представен като валиден за 17 в., е този от Тракия, която заема селскостопанските си работници от високопланинска България (*Herbert Wilhelmy*, Hochbulgarien, Kiel, 1935, p. 235). Тесалия (чиито износ на зърно чрез Волос познаваме) докарва своите от Средна Гърция, дори от Атика (*Vaudoncourt*, Memoirs on the Ionian Islands, 1816, p. 215). Относно тези балкански примери вж. *R. Busch-Zantner*, op. cit., p. 94.

Испанското проучване от 1547 г.[1] относно собствеността на Ломбардия показва, че селяните притежават едва 30% от долната плодородна област, докато бедните земи по-горе в по-голямата си част са селска собственост. Тези цифри за Ломбардия показват най-добре положението на хората в ниските земи. Поставен при тези мизерни здравни и хигиенни условия, селянинът тук често трябва да се задоволява с малко. Той има господари. Това, което произвежда, е за тях. Често новодошъл, обикновен човек, откъснат от своята планина, той е мамен при всеки случай от собственика или от неговия управител. В много отношения той е един вид колониален роб независимо от точното му юридическо положение.

Големи собственици и бедни селяни

Ние съпоставихме облагородените равнини в Средиземноморието с изкорененните заради земята гори на Северна Европа. Като всяка съпоставка тази също си има граници. Сред разчистените от дървета области, в новите градове се създава подобно на американския един по-свободен свят. Една от драмите на Средиземноморието (освен няколко нови области, улесняващи аграрния индивидуализъм[2]), причината за неговия традиционализъм и застиналост, се състои в това, че там новите земи остават под контрола на богатите. Една брадва, една кирка са достатъчни на север, както и по-късно в Америка, за да се създаде добрата земя кърмилница. В Средиземноморието е необходимо да се намесят богатият и силният. Още повече когато с времето се издигаме над отделните подобрения, за да се докоснем до големия общ план с по-далечна цел. Тя би била достижима единствено с единодействие, с дисциплина, изискващи стриктен социален ред. Дали са били и дали са могли да бъдат населени със свободни селяни през 16 в. Египет и Месопотамия? Всеки път когато в Испания се преминава от secanos към regadios, от „сухите" към поливаните земи, се преминава и от относително свободния селянин към селянина роб. Испанецът е наследил от мюсюлманина след края на Реконкистата всички тези напоителни машинарии. Той ги е придобил непокътнати с добавка необходимия им за добро функциониране персонал от фелахи. Равнината на Лерида е обработвана и през 16 в. от фелахите; те обработват и Риоха на река Ебро; фелахите, които откриваме във Валенсия, в Мурсия, в Гранада; фелахите или по-точно мориските,които иберийският господар обича и защитава като собствен добитък по начина, по който ще защитава и своите роби в Новия свят.

Равнината принадлежи на господаря[3]. Трябва да се слезе в португалските

---

[1] *S. Pugliese*, art. cit.

[2] *P. George*, op. cit., p. 354.

[3] На сеньора и още повече на голямото имение, дори когато равнината не е облагородена. Почти до наши дни е било така (*R. Pfalz*, art. cit., in: Geogr. Zeitschr., 1931, p. 134.): Преди последните облагородявания 38% от земята на Кампания принадлежали на четири големи собственици. Обратно, „по принцип планинските области остават владение на дребните собственици" (пак там). По-нюансирана оценка на *J. Sion*, France méditerranéenne, 1934, p. 143: „Най-разпокъсаните области са тези с хълмове, относително архаични и бедни (днес); голямото имение се разпростира в равнините с големи добиви и в частност в наскоро усвоените с много средства наносни почви." По този повод да се видят сведенията на *G. Niemeier*, op. cit., pp. 29-30 et 59, относно противопоставянето на Кордова, стар център с големи имения, и Карлота – нов град, създаден през 18 в., с дребни имения. Лично аз вярвам в значимата роля на завладяващите равнините монокултури (житото било такова едно време), създателки на големи имения.

плодородни земи, за да се открият къщите на фидалгосите – феодални имения (solares) с изрисувани огромни гербове[1]. Обширната и ниска равнина на сиенската Марема, макар и царство на треската, подобно на своята съседка – тосканската Марема, е осеяна с господарски замъци. Техните кули, донжони, анахроничните им силуети напомнят за едно общество,за тежкото присъствие на господари и собственици, властващи над земята, без да живеят постоянно в нея, тъй като тези жилища се ползват само закратко. По принцип господарите живеят в Сиена. Те обитават широките градски къщи, останали до наши дни, палатите, в които влюбените на Бандело проникват с ритуалното съучастничество на прислужничките по стълбите, изкачващи се до тавана, където са натрупани чували с жито, или в коридорите, водещи до почти изоставените стаи от приземния етаж[2]. Можем да ги последваме у старите семейства и да изживеем комедиите и трагедиите, чиято таина развръзка ще се състои в стария замък на Маремата, далеч от града, от неговите сплетни и семеиния контрол. Има ли по-подходящо място за убийство по италианската и характерна за века мода на невярната или поне подозирана за такава съпруга от изолацията, създадена от треската и тежката жега? Обяснението с климата би очаровало Барес. Не се ли създава едно социално съучастие, осигуряващо на убиеца в тези равнинни имения, чиито господар е, квазиненаказуемост? Феодално имение на богатите ли е равнината?

„В равнината, пише Робер Монтан[3] по повод на днешния мароканси Сус, разстоянието между богатите и бедните бързо се увеличава. Първите притежават градини, вторите ги обработват. Поливаните ниви дават изобилие от житни растения, зеленчуци и плодове. Зехтинът и арганът представляват друго богатство, пренасяно с мехове чак в северните градове. По-голямата близост с пазарите улеснява вноса на чужда продукция, така че съществуването на благородника от равнината Сус почти се уеднаквява с това в останалите провинции, в които Макзенът е властвал без прекъсване. Но наред с това животът на работниците в градините („klemmas“) е все по-беден“. Струва ни се, че такова е било правилото в равнините на средиземноморския свят. Огромно разстояние разделя богатия от бедния – богатите, бидейки много богати, бедните – много бедни.

Голямата собственост там си остава правило. Господарското управление – често пъти фасада – открива там естествени условия за преживяване. В Сицилия, Неапол и Андалусия господарските майорати се предават изцяло чак до днес. По същия начин в големите източни равнини на Балканите, в България, Румелия и Тракия, в областите, произвеждащи жито и ориз, турското управление със своите големи собственост и крепостни села се загнездва дълбоко, докато в планин-

---

[1] *P. Descamps*, Le Portugal. La vie sociale actuelle, Paris, 1935, p. 14. Близо до Виейра в областта Миньо „планината е демократична; по-долу вече във Виейра има фидалгоси от старо потекло. Все още съществуват феодални имения във Виейра и в няколко енории“.

[2] *M. Bandello*, op. cit., I, nouvelle nº 12.

[3] Op. cit., p. 48.

ския Запад почти запада[1]. Съществуват доста изключения в зависимост от локализацията и конюнктурата, като примитивната римска Кампания или тогавашната селска демокрация във Валенсия и дори тези на Ампюрдан и Русийон. „Тези равнини, пише по повод на последните две[2] Максимилиен Сор, са били винаги земи с дребна или средна собственост". Винаги ли? Под това разбираме, заедно с автора, Новото време. Всъщност не се знае точно какво е ставало в тези земи преди селските размирици през 14 в. и най-вече преди големите колективни действия по напояването, дори и те да са били предприети от тамплиерите от Ма Дьо в русийонските басейни на Реар и Кантаран... Както и да е било, но това си остава един сериозен пример на изключение. И това не е нито единственият пример, нито единственото изключение. В Прованс „селкият пролетариат е рядкост, с изключение на разделената на големи имения равнина на Арл"[3]. В Каталония просперира заможно селячество поне от 1486 г.[4]. За да коригираме общото обяснение, може би е необходимо да се спрем нашироко върху измамно простите понятия за голяма и малка собственост (голяма или мощна?); да разграничим равнините според това колко са големи и на колко части са разделени; и най-вече, би било уместно да потърсим чрез логични обяснения последователните промени – ако го има – на режима на собственост и земеползване, на раздробяване, прегрупиране... после отново разпокъсване, тъй като нищо не е вечно. Тук – броят на хората, там – внедряването на нови култури, въвеждането на сечива и тяхното налагане, другаде – тласъкът, който идва от близките градове, рушат непрестанно географския и човешкия ред в ниските земи, докато в други области тиранията на житните полета и ралото (за да се върнем към идеите на Гастон Рупнел), използването на добитъка поддържат стария ред и силата на богаташите. Затова е полезен и ще бъде полезен новаторският труд на Еманюел Льо Роа Ладюри[5] относно селяните на Лангедок между 15 и 18 в. Кой би могъл да си помисли преди него, че до известна степен този ред в полето е плод на социална, демографска и икономическа конюнктура и поради това доста неустойчив и непрестанно градящ се отначало? Проблемът е в това да разберем дали вековният календар на променящия се ред в селата на Лангедок е валиден или не за другите морски области – едни избързали, другите – закъснели, а трети – най-много на брой – в крак с времето. Необходимо е да можем да отговорим още сега.

---

[1] *J. Cvijić*, op. cit., p. 172. Относно българския селянин, неговия труд, относителното му благосъстояние през 15 в. и дървените му каруци, теглени от двойка волове или биволи, вж. Ivan Sakazov, Bulgarische Wirtschaftsgeschichte, Berlin-Leipzig, 1929, p. 197; селянинът от равнината много повече от планинеца или гражданина е свързан с обкръжението си. За делтата на Нил вж. *J. Lozach*, op. cit., p. 38.; за пустотата на делтата през 16 в. вж. пак там, стр. 50.

[2] Pyrénées méditerranéennes, p. 245. Вж. подобен случай в Камарг, където преди Революцията Малтийският орден притежава големи имения, *J. J. Estrangin*, Études archéologiques, historiques et statistiques sur Arles, 1838, p. 307.

[3] *F. Benoit*, op. cit., p. 26.

[4] *Pierre Vilar*, op. cit., I, p. 575 et sq.

[5] Вж. по-горе стр. 34, бел. 1.

РОЛЯТА НА ГЕОГРАФСКАТА СРЕДА

Краткосрочните промени на равнините: континенталната венецианска земя

С един друг пример, този на Венеция, можем да проследим тези краткосрочни промени.

В най-богатите и най-населените си ниски части венецианското поле е подложено още преди края на 15 в. на чести облагородявания, чийто размах предполагаме, но не познаваме за нещастие тяхното географско разпространение и точна хронология. Започнали рано, тези скъпи подобрения като че ли не са били изгодни за селяните или селските общности.

4 – Регулационните канали запазват половината от венецианските лагуни

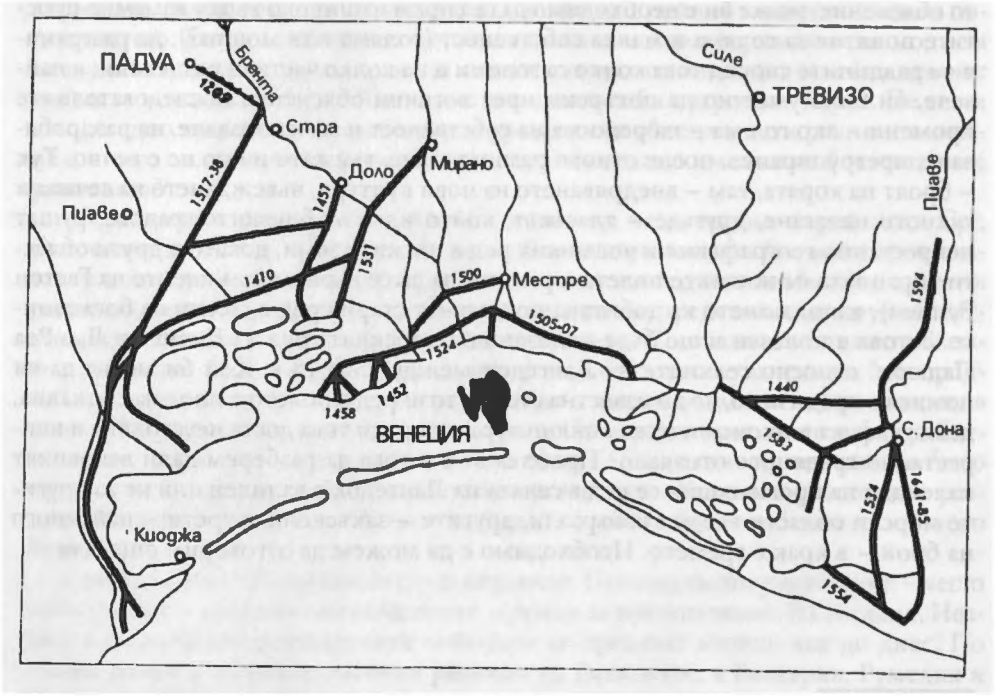

Скица, ориентирана север-запад. Тези съоръжения защитават ниската венецианска земя и лагуните, които ограждат града. Същевременно северната част на лагуната е широко запълнена от наносите на малките, но често пристъпващи реки Пиаве и Силе. Цялата тази област е покрита с мъртви води. Обратно, непрекъснато възобновяваните канали укротяват на юг Брента и лагуната е „жива" от Киоджа до Венеция благодарение на приливите и отливите. По *Arturo Uccelli*, Storia della tecnica dal Medio Evo ai nostri giorni, 1945, p. 338.

Привидно няма нищо по-нормално от обичайния процес на облагородяване, чиято схема си остава същата в течение на цял век благодарение на благоразумните, сведени до реда на предходния век процедури на венецианската адмнис-

трация в лицето на Proveditori ai beni inculti още от 1566 г.[1] Всяко облагородяване, всяко ritratto установява за определена група от явно блатисти терени програма от различни хидротехнически дейности: построени или бъдещи диги (argine), кранове (presi), канали и вади за разпределение на напоителните води (scalladori)... Понякога плавателните съдове използват построените канали и тогава се въвежда заплащане – то компенсира частично разходите. Но за момента собствениците на терени трябва да изплащат тези обременителни дейности в размер на един или два дуката на участък (campo)[2] в зависимост от това дали този терен се обработва, дали е лозе или е засаден само с дървета. Ако един собственик не смогне да плати своя дял при разплащане, половината от недвижимия му имот се взима като компенсация. Това показва, че дългът за всеки участък не е лек.

Според случая ritratto-то принадлежи или не на гражданска общност (такава е communità на Есте[3] и тази на Монселиче[4]); или е собственост на истински синдикат от собственици, които могат впрочем да използват аванси от венецианския трезор с много малка лихва (4%); накрая венецианската администрация може да участва в начинанията, като в края на операцията тя ще си запази правото да продаде парцела, който ѝ се полага, като продажбата много често се извършвала направо на моста Риалто. Всеки ritratto се разделя на 24 карата, както собствеността на кораб. Всеки карат се продавал на публични търгове, бихме казали – под чукчето на комисаря оценител; документите уточняват: con la baccheta in terra del su in giù (с пръчката по земята, отгоре надолу – бел. пр.).

Но каква стойност има този педантичен регламент? Действителността прозира тук-там в неуспехите и истинските катастрофи. Така например някоя общност не може повече да взима на заем, за да довърши начинанието си и продава половината от ritratto-то на своите жители, а другата половина – на всеки купувач, посочил първата цена (тъй като комисарят тръгва от дадена цена и върви към намаляване на залога). Много често се наблюдава сформиране на синдикати от собственици съдружници или caratadori (купувач на карати). Това са истински търговски асоциации. Няма да се учудим, ако видим, че начело застават големи имена от венецианското благородничество. Един документ (15 февруари 1557 г.)[5] посочва някой си Йеронимо Долфин (от фамилията на големите банкери), който заедно със своите съдружници е начело на ritratto, за долината на Сан Биазио, близо до Лендинара, между Долна Адидже и долното течение на По – проект, който е все още в застой в началото на 1561 г.[6] Две години по-късно ето че един друг благородник – Алесандро Бон, предприема на свои разноски с поз-

---

[1] *Daniele Beltrami*, Forze di lavoro e proprietà fondiaria nelle campagne venete dei secoli XVII et XVIII, 1961, p. 67, дава датата 1574 г. Предпочитам датата 1566 г., която дава по-добре информираният *Andrea da Mosto*, L'Archivio di Stato di Venezia, 1937, t. I, p. 168: проведиторите може би са били назначени по това време да следят за културите и за пресушаването на водите и да стимулират земеделската дейност чрез учредяване на земеделски „общества".

[2] Малко повече от една трета хектар, но участъците варират според региона; във Вичентино те са равни на 3862 м², *D. Beltrami*, op. cit., p. 53, note 2.

[3] Senato Terra 32, 16 септември 1560; 29 ноември 1560.

[4] Пак там, 27, преди 9 май 1558 г.

[5] Пак там, 25.

[6] Пак там, 32.

волението на Сеньорията подобрението на всички долини, които са между По и Бакилионе[1]; но в своите планове той се сблъсква със съпротивата, „с неочакваното препятствие от страна на общността на Ровиго". Дали всеки път става въпрос за голямо начинание, можем само да гадаем: решаващо в случая би било изследването на терена. Между другото, когато стане злополука като тази на 5 ноември 1554 г., когато се скъсва дига близо до Ровиго, 30 000 най-плодородни участъка се наводняват, и тъй като пропукването не е поправено задоволително, 40 000 стари пшеница са заплашени да не съществуват следващата жътва, както е било и при предишната[2]. Следователно става дума за големи количества, огромни богатства и важни сделки: на 11 декември 1559 г. един за съжаление анонимен автор на проект предлага да направи за своя сметка серия от ritratti; той щял да вземе в отплата само един на всеки десет парцела[3]. Кой се крие зад този благодетел?

Така отвъд тези малки пояснения едва виждаме реалното положение на селяните и на собствеността в областта на Венеция, докато вече идеално познаваме (за късмет на изследването) селяните на Лангедок[4] и техните господари. За да направим по-точни заключения, са необходими сполучливи по-нататъшни изследвания; чак тогава може добре да преценим наличните сведения. Какво точно означава по отношение на цялостните многообразни земеделски дейности това усилие за подобряване, тази дълготрайна победа на оризищата (може би още от 1584 г.), която ще осигури благосъстоянието на благородническите класи и равновесието на платежния баланс на Сеньорията през 17 в. със съпътстващото го тогава нарастване на производството на коприна[5]? Във всеки случай тези огромни облагородявания не изглеждат съизмерими с онези, правени от „каналистите" в Лангедок. По същия начин преди края на 16 в. за ползващите се от „поземлена рента" във Венеция се открива още по-бляскав период от този, характерен за лангедожките собственици от Монпелие и Нарбон. Богатството на Венеция, обърнато към нейните села от континенталната земя, ще съумее вещо да ги експлоатира. Но все още не познаваме с необходимата увереност тези драми на венецианската земя. Знаем само, че селяните задлъжняват, че често икономиката става архаична, че общинските земи намаляват... Какъв хубав въпрос за осветляване[6]!

Дългосрочните промени: съдбата на римската Кампания

Дългосрочните промени са явно по-видими за нас. Римската Кампания е много добър пример за тези многократни обновявани, всеобхватни промени[7]. Селя-

---

[1] Пак там, 67.

[2] Пак там, 23.

[3] Пак там, 31.

[4] Вж. по-горе стр. 71.

[5] *Domenico Sella*, Commerci e industrie a Venezia nel secolo XVII, 1961, p. 87 sq.

[6] За този обширен проблем вж. новаторската книга на *Damiele Beltrami*, Forze di lavoro e proprietà fondiaria nelle campagne venete dei secoli XVII et XVIII, 1961.

[7] Следвах резюмето на *M. Sorre*, Les fondements biologiques de la géographie humaine, p. 397 sq. Да се добави и *C. de Cupis*, Le Vicende dell'agricoltura e della pastorizia nell'agro romano e l'Annona di Roma, Roma, 1911; *Pfalz*, art. cit., p. 133-134, и най-вече *Jean Delumeau*, op. cit., II, p 521 et sq.

нинът там е встъпил във владение още от неолитната епоха. Хилядолетия по-късно, по време на Империята, римската земя, все още притежавана в целия си обем, разполага с важни акведукти; маларията все още не е така вредна. Катастрофата настъпва, когато през 5 в. остготите прекъсват акведуктите. Отвоюването на земите започва един-два века по-късно, когато Остия ще се възроди от руините си... През 11 в. – ново отстъпление, нови катастрофи, след което земеделският живот започва да процъфтява отново в началото на 14 и през 15 в. Остия е възстановена отново, този път под грижите на кардинал д'Естутвил. През 15 и 16 в. се установява голяма сениорална собственост с големи, построени като крепости ферми: това са „casali", които могат да се видят и до днес встрани от големите пътища и чиито масивни конструкции напомнят за несигурността в равнината, заплашвана от бандити, готови да слязат от планината. Тези големи ферми в „колониален" стил практикуват ротационното земеделие (житото е основното им препитание) и едрото говедовъдство. Работната ръка е осигурена от Абруците. Но солидно ли е това владение?

През 16 в. положението съвсем не е цветущо. Кардиналите имат своите „лозя" в Кампания, но те са разположени по ветровитите хълмове, каквото е Казино Боргезе на Палатинския. Бенвенуто Челини, който обичал да ловува в околностите на Рим, прави подробно описание на дълготрайно боледуване, от което по чудо се отървал и което много прилича на пристъп на блатна треска[1]. Нека да си представим някогашната римска Кампания с оголени пространства, с блата, с безлюдни терени, служещи единствено за ловуване. От друга страна един нахлуващ, жизнеспособен пасторален живот, слизащ от различните части на Апенините, редовно се блъска в стените на града както в отдалечената епоха на примитивния живот. Нотариални актове от около 1550 г. отбелязват множество търговци на добитък в Рим, някои от които са емигранти от Корсика[2]... конкурирано от чуждестранно жито, земеделието непрестанно се руши. През 18 в. положението се утежнява още повече. Дьо Брос е оставил печална картина за мизерията на равнината, нехайството на нейните собственици и треските, които я опустошават[3]. „Началото на 19 в. ще завари римската земя в по-плачевно отвсякога състояние"[4].

Мощта на равнините: Андалусия

По принцип съдбата на равнините не е толкова бурна. Или може би така ни се струва поради факта, че не я познаваме добре? Все пак от римската епоха до

---

[1] Vita di Benvenuto Cellini scritta da lui medesimo, trad. fr., Paris, 1922, II, p. 240-246.

[2] *C. Trasselli*, „Notizie economiche sui Corsi in Roma (secolo XVI)", in: Archivio storico di Corsica, X, oct.déc. 1934, p. 576 et sq.

[3] Lettres d'Italie, op. cit., I, p. 312-313 – относно празнотата на Римското поле: „Днес това са селяни от Сабина и Абруцо, които идват от време на време да насадят няколко участъка от полето и се връщат чак за реколтата". Обяснението на президента de Brosses относно причините за обезлюдяването и в това число за отговорността на Сикст Пети налага доста корекции. Пастор смята, че ако блатната треска се засилва, то това се дължи на обезлесяване: борбата срещу бандитите по времето на Сикст Пети всъщност се изразява в систематичното опожаряване на гъсталаците, които им служили за убежище.

[4] *M. Sorre*, op. cit., p. 398.

наши дни съществуват своеобразни колебания в ползването и усвояването на земите в Долен Тунис, където примерите изобилстват с антично великолепие! Същото може да се каже и за Долна Сирия или за Македония – угаснала от векове и възкръсваща едва от 1922 г., или за учудващия Камарг, чиято съдба не престава да ни удивлява.

Както и да е, но тези обширни равнини представляват същността на средиземноморската земеделска история, последният, най-трудният, но най-прекрасният от нейните успехи, ако не държим сметка за високата цена от човешка гледна точка, която е трябвало да се заплати, за да се отвоюват те от водите. Всяка от тези победи представлява значим исторически факт. До такава степен, че винаги трябва да се питаме дали зад някое голямо събитие като основна причина не е стоял някой от тези важни аграрни успехи.

За тази причинна зависимост няма по-блестящ пример от равнините на Долна Андалусия. През 16 в. това е една от най-богатите области на Средиземноморието. Между старата кастилска платформа на север и суровите планини,които на юг съставляват високата Бетическа Кордилера, тя разстила слабите си нагъвания, провокиращите си понякога равнини, а на запад от фламандския си север – своите лозя и обширните си маслинови градини... Като всички други равнини тя е отвоювана част по част. В зората на Рим целият Долен Гуадалкивир е блато[1], нещо подобно на първоначалната Долна Рона или на Митиджа преди френската колонизация. Но доста бързо Бетическа Андалусия ще стане сърцето на римска Испания, градина от градове, много по-красиви и по-населени от другаде.

Но това е обратната страна на богатството на равнините: специализирани в отглеждането на малко и неизгодни култури, те частично зависят от външния свят за всекидневната си храна. Износители на зехтин, грозде, вино, платове, манифактурни предмети, андалуските градове се препитават със северноафриканското жито. Този, който притежава това жито, ги държи донякъде в свои ръце. Така през 5 в. с тяхна помощ вандалите се докопват до житницата[2]. Когато през следващия век те са изтласкани от византийците, последните веднага получават Андалусия. Когато идва ред на арабите, тя не им устоява...

Всеки път, когато е „завладявана", Андалусия става бисерът на новата корона. Тя е сърцето на една сияеща мюсюлманска Испания, може би недостатъчно разпростряна на север в Иберийския полуостров, но шираща се в посока на „Мала Африка" с нейните несигурни брегове, груби народи и бурна история... В тази градина от градове има две огромни метрополии: Кордова, а по-късно и Севиля. Кордова е училище за цяла Испания и за целия мюсюлмански и християнски Запад, а двата големи града – столици на изкуството и центрове на цивилизацията.

Стотици години по-късно, през 16 в., това величие все още е живо, въпреки че било необходимо да зараснат огромните рани от християнското отвоюване през 13 в. В андалуските земи особено на юг то създало множество пустини, които военната и след това мирновременната колонизация запълвала дълго време. През

---

[1] Вижте колко *E. Quinet*, Mes vacances en Espagne, 1881, p. 320 е впечатлен от „блатата" на Гуадалкивир. Разбирайте влажните латифундии по ниските брегове, където се отглеждат полудиви бикове, обширна област от ливади с цветя през пролетта.

[2] *E. F. Gautier*, Genséric, roi des Vandales, Paris, 1932, p. 109.

16 в. тази дълга възстановителна работа все още не е приключила[1]. Но въпреки това Андалусия е все така великолепна страна, „житница, овощарница, изба и обор на Испания"[2], предмет на ритуална възхвала от венецианските посланици и техните „релации"... Към славата на нейната земя 16 в. прибавя и следния подарък: Америка, тъй като през 1503 г. Америка е дадена за почти два века на Севиля. Америка, тоест Casa de la Contratación: флотите, достигащи Индиите, и тези, които докарват пари от Мексико или Перу; търговски колонии в чужбина – толкова многобройни и активни; всичко това е дадено изключително на Севиля като легитимен монопол. По каква причина? Първо, за да се контролира по-ревностно обогатяващият трафик: това е гледната точка на управляващите; второ -тъй като пътят за Америка е в зависимост от пасатите, а Севиля е много близо до тях. Но не стои ли зад това изключително богатство и тежестта на привилегирования град, идеално снабдяван от лодките, спускащи се по Гуадалкивир и от известните каруци с четири вола? Именно голямата равнина, произвеждаща вино и зехтин, невидимо оживява севилската търговия. Именно зехтинът и виното от нейните хълмове идват да търсят от север бретонските, английските, зеландските или холандските кораби, а не само несравнимата за осоляване на моруна сол от Санлукар или продуктите на Индиите.

Богатството подтиква, ако не и заставя Андалусия да излезе от себе си. През 16 в. Севиля и вътрешната андалуска земя, все още полумюсюлманска и едва полухристиянска, изграждат със собствените си хора огромни отрязъци от Испанска Америка: тя задълго ще запази следите на своя произход. Карлос Перейра го е казал превъзходно. Цяла Испания изкоренява своите мъже в полза на тези южни земи, отворени към морето.

Ето това трябва да ни предпази от толкова силния израз на Пиер Жорж относно тези равнини: „земни клетки" в съседство с морето. Всъщност тези клетки съвсем не са затворени в себе си. Когато те преуспяват, това е така, защото икономиката на обширните морски пространства им помага или още по-точно ги използва, обрича ги на големите експортни култури. Маслините и лозята се развиват в Долна Андалусия през 16 в. само благодарение на голямата севилска търговия. По същия начин на другия край на Средиземноморието и почти извън неговото пространство подемът на зърнопроизводството в Молдова и Влахия по времето на Михаил Храбри в края на 16 в. и произтичащото от него и последвалото го укрепване на владетелския режим се свързват по необходимост заради нарасналата търговия със зърно в Черно море. Да дадем ли този път няколко аналогични примера извън пределите на 16 в.? Памукът и тютюнът, причина за подобря-

---

[1] По тези въпроси пространно изследване на *Georg Niemeier*, op. cit., p. 37, 56-57, за пораженията на новото завоюване на земите оттатък Гуадалкивир. Систематичната колонизация на Андалусия започва едва с управлението на Карлос III. Тя е предприета с немски колонисти (стр. 57). За пустеещите земи, които съществуват още през 1767 г., вж. фигура 8 на стр. 62 в същия труд. Единствената колонизация през 16 в.: Манча Реал, основана през 1540 г. в степта на Хаен. На стр. 100 – важна бележка относно значението на възрастта, тоест на историята, за режима на собственост. По този повод съпоставка на една стара община, каквато е Кордова, с една нова – Карлота, основана през 1767 г. За севилския износ на зехтин, от 60 до 70 000 квинтала, вж. *Pedro de Medina*, Libro de grandezas y cosas memorables de España, 1548, f° 122.

[2] *G. Botero*, op. cit., p. 8.

ването на Солунската равнина; брошът, внедрен в графство Венеция през 18 в., заради който пресушили ниските области и така премахнали последните блата, и още – лозята, които създали около 1900 г. здравословната Митиджа. Накратко, не съществува съмнение, че за да се изплати съоръжаването на тези ниски земи, е необходим прилив на големи печалби, осигурени от търговията – голямата търговия на далечни разстояния. Но точно тази търговия не означава ли наличието в близост на един голям отворен навън и богат на капитали търговски град; град,способен да поеме върху себе си задачите, отговорностите и рисковете на подобно начинание? Всички подобрения от 16 в., за които имахме възможност да говорим, са точно в зоната на големите градове: Венеция, Милано, Флоренция... Дори и Алжир към 1580 г. създал от собственото си величие значителен земеделски живот и Митиджа. Може би краткотраен живот, тъй като равнината не се отървава от нездравословните си води, но тя започва да произвежда за растящия град и шикозните къщи на корсарите, турци или ренегати, Господ знае с цената на колко човешки живота, животни, мляко и масло, бакла, нахут, леща, пъпеши, краставици, птици, гълъби... Тя експедира към корабите в пристанището восък, кожа и доста коприна. Тя разполага с толкова много полета с жито и ечемик, че Аедо, който може би никога не е бил там, за да се увери лично, я оприличава на земен рай. По същия начин Валенсия обяснява ограждащите я градини, които освен това наторява. „Ако улиците (на Валенсия), казва един пътешественик от 18 в.[1], не са павирани, то е, защото техните отпадъци, смесени с нечистотиите, с които са застлани съвсем закратко, често се отнасят извън стените ѝ, за да се оплодотворят съседните полета, и понеже са убедени, че ако ги павират, биха отнели на тази обширна плодна градина, обграждаща от всички страни Валенсия, един от основните източници на нейното плодородие".

Всяка равнина, спечелена за голямото производство, се превръща в икономическа и човешка мощ, в сила... Но тя живее и трябва да живее и произвежда не само за себе си, а и за външния свят. Но това е условие освен за нейното величие и за нейната зависимост и нещастие през 16 в., когато никой не е сигурен за насъщния. Ще видим, че това касае Андалусия, осъдена още през 1580 г. да внася северното жито[2].

4. Миграционна паша или номадизъм: вече две Средиземномория

След като извършихме тези пътешествия, ни остава да съзрем в тяхната цялост множеството проблеми на миграционната паша и на номадството, тези редовни премествания на хората и добитъка, характерна черта на средиземноморския свят, която най-накрая ще разгледаме. Не всичко ще ни стане ясно за тези нескончаеми придвижвания, ако се ограничим единствено с наблюдения на полуостровните континентални земи. Добре ще е да обърнем поглед на изток и на юг и да включим поне в разсъжденията си пасторалния живот на обширните

[1] *Baron Jean-François Bourgoing*, Nouveau voyage en Espagne, 1789, III, p. 50.
[2] Вж. по-долу кн. I, стр. 567 и сл.

пустеещи покрайнини. Ето защо досега не засегнахме тези трудни за локализиране проблеми.

Миграционните паши[1]

Съществуват различни видове миграционна паша: географите различават поне два, а може би и три.

Първо съществува „нормалната" миграционна паша: в този случай собствениците и овчарите са хора от равнината; те живеят там и я напускат през лятото, неблагоприятен сезон за животновъдите в ниските земи. Планината в случая осигурява само пространството. Много често това пространство е собственост на селянин от равнината и по правило е дадено под наем на планинеца. През 16 в. Арл вече от четиристотин или петстотин години[2] е столица на една голяма лятна миграционна паша. Той управлява стадата на Камарг и най-вече на Кро и ги праща всяка година по пътищата в басейна на Дюранс към пасищата на Оазан, Деволюи, Веркор чак до земите на Мориен и Тарантез. Истинска „селска столица": там пребивават „капиталистите"[3] – така наричали още тогава господарите на това овцевъдство; там нотариусите съставят официалните протоколи, преди да регистрират договорите.

Пример за „обратна" миграционна паша през 16 в. е испанска Навара. Този

---

[1] Към историческото досие на миграционната паша трябва да се добавят документите, отнасящи се до пасищата на предните постове на Тоскана (Sim. Secretarias Provinciales de Napoles, legajo nº. 1, 25 януари 1566, 20 февруари 1566, 5 март 1566, 15 март 1566). Писмо от херцога на Алкала до принца на Флоренция (копие, Simancas, 1055, fº 37) и отговорът на принца (ibid., fº 66) по повод данъците, наложени от тосканците върху стадата, идващи да пасат по крайбрежията на предните постове. Един недатиран италиански документи, адресиран до Филип II (вероятно от същата тази 1566 г.) посочва привлекателността за собствениците на стада на пасищата от топлата зона на предните постове по брега на морето. Таксата за излизане към тези пасища, установена от тосканците, е 10 лири за 100 глави добитък от овце, кози и други животни (Simancas, Eº 1446, fº 45). За наемането на тези пасища вж. 24 август 1587, A.d.S. Naples, Sommaria, fasc. 227. За голямото значение на митничаря (aduanero) на Фоджа за миграционната паша вж. B.N. Paris, Esp. 127, fº 61 et 61 vº (към 1600 г.) и посочването на голямата спорна афера на един от откупвачите на данъци на тази митница, маркиз де ла Палуда, чиито злоупотреби предизвикали юридическа намеса.

Да се консултира богатата географска литература. Вж. хипотезата на *Дефонтен* относно произхода на миграционната паша (в 4-то издание от 1935 г. на *Jean Brunhes*, Géographie humaine, p. 184); P. George, op. cit., 355 et sq. и вече цитираната книга на *Жул Блаш* и особено стр. 18 и сл., 21, 31; и *P. Arqué*, op. cit., p. 43. Прекрасно резюме за проблема в Средиземноморието с карта на положението през 1938 г. в целия басейн ще открием в статията на *E. Müller*, „Die Herdenwanderungen im Mittelmeergebiet", in: Peterm. Mitteilungen, 84, 1938, p. 364-370, с библиография, включително споменаване на големите книги на *J. Frödin*, Zentraleuropas Almwirtschaft, 2 vol., 1941 и на *Merner*, Das Nomadentum in Nord-Westlichen Afrika, Stuttgart, 1937. Големият проблем не е само в това да се направи каталог на формите на миграционната паша, а и да се потърсят границите на север спрямо пастирския живот от алпийски тип, а на юг спрямо номадството на степта, което е равносилно на опит да се определят границите на средиземноморските земи. Последните проучвания на Х. де Планол, позоваванията на които ще се намерят по-нататък в бел. 301 и 320 към настоящата глава, са решаващи в този пункт.

[2] *J. J. Estrangin*, Études archéologiques, historiques et statistiques sur Arles, 1838, p. 334 sq.

[3] *Fernand Benoit*, in: Encyclopédie des Bouches-du-Rhône, t. XIV, p. 628. Относно ролята на „капиталистите" вж. беглите но осветляващи бележки на *Albitreccia*, op. cit., p. 256 et sq.

път стадата и овчарите идват от високите баски земи euskari, а на земите долу принадлежат само пазарните функции, когато има пазар... Тази миграционна паша представлява безразборно зимно слизане на животни и хора, бягащи от прекалено студената планина, които завладяват Долна Навара както войска влиза в завзета страна. Всичко се заключава при преминаването на тези страховити гости. Всяка година възобновява вечната война между овчаря и селянина; първо на идване, докато животните достигнат откритите части на равнината или големите пасища на Барденас Реалес, а след това и на връщане. Барденас Реалес са камениста степ в покрайнините на Арагон, където зимните дъждове поддържат доста оскъдни пасища[1].

Тази „обратна" миграционна паша се наблюдава и в Калабрия, която струпва през зимата и пролетта овчари и стада в тесните крайбрежни области. „В утрото на Великден, обяснява през юни 1549 г. епископът Катанцаро, няколко свещеници отишли на брега на морето, където имало много стада и където обичайно отслужвали литургия на олтар, направен от форми за сирена, и после благославяли сирената и стадата и опрощавали овчарите. Свещеникът получавал всичкото сирене, използвано за изграждането на олтара. Аз наказах свещениците, отслужвали тази литургия, и.... забраних под заплахата на ужасни мъки някой занапред дори да посмее да направим така"[2].

Такива са двата вида миграционна паша. Освен това съществува и по-маловажна „смесена" миграционна паша, която обединява зимната и лятната паша. В този случай отправната точка и местоживелищата им се намират насред склона и насред пътя между двете пасища. Така е в днешната корсиканска Шатенере. Всъщност невъзможно е да се обхване действителността в стройна класификация. Миграционната паша използва всички видове природни, човешки и исторически условия[3]. В Средиземноморието, в най-простата ѝ дефиниция, миграционната паша е придвижвана във вертикална посока от зимните пасища, разположени в равнината, към летните пасища,заемащи височините. Тя е комбинация от живот на два етажа, но същевременно е и придвижване на хора. Тези хора принадлежат на едно или друго село; на една или друга селска или неселска група; те са или само овчари, или по време на поредното си спиране обработват набързо земята, изгаряйки понякога храстите през есента, за да ускорят никненето на растенията[4]; тези хора живеят или горе, или долу; те имат или нямат постоянно местоживеене. Накратко, вариантите са много, но наложени от местните условия, те са почти неизбежни. Да се насладим пътьом на следния анекдот: Корони на гръцкия бряг бил още през 1499 г. венециански пост. Пашàта на Морея искал да попречи на албанците и гърците от малкото селище да отидат да садят или да пасат стадата си на територията на султана. Ректорите на Корони се задоволяват да му отговорят любезно: „Ако нашите ходят лятото на ваша територия, есента вашите стада идват на наша"[5].

---

[1] *G. Desdevises du Dézert*, Don Carlos l'Aragon, Prince de Viane, Étude sur l'Espagne du Nord au XVe siècle, 1889, p. 27.

[2] *Buschbell* (позоваването на чиято статия не беше открито), стр. 7, бел. 1.

[3] *Jules Blache*, op. cit., p. 22 et sq.

[4] *M. Le Lannou*, op. cit., p. 62.

[5] *M. Sanudo*, Diarii, II, col. 577.

Релефът и сезонът са обикновено двете дадености, които предвещават ако не всичко, то поне съществената част от онова, което може и трябва да се случи. През 1498 г.[1], през дните на Карнавала, „stradiots" (войници – бел. пр.) извършват набег в околностите на Пиза: тяхната плячка няма да учуди никого през зимата и на брега на морето – 300 глави едър рогат добитък, биволи и крави, 6000 овце, няколко кобили и мулета. При друг рейд срещу турците близо до Зара през януари 1526 г. са задигнати 2500 животни[2]. И последно доказателство: през декември 1649 г.[3] морлаци, поведени от нов главатар, заграбват край бреговете на Далмация „13 000 глави добитък".

Номадството – по-старо от миграционната паша

Така определена, миграционната паша е само една от установените и улегнали форми на пасторалния средиземноморски живот между пасищата на равнината и тези на планината. Една улегнала форма, плод на дълга еволюция. Миграционната паша, дори и най-безразборната, увлича със себе си само специализирано население от овчари. Тя налага разделение на работата, постоянно наличие на земеделие със запазване на изораните площи, постоянни жилища и селища. Последните се опразват според сезона от част от своето население в полза или на равнината, или на високата планина. Доста изследвания от 16 в. отбелязват тези полуобезлюдени високи села, в които остават старците, жените и децата.

Номадството, обратно, влече след себе си всичко и на огромни разстояния: хората, животните и дори къщите. Но същевременно то никога не канализира както миграционната паша огромни реки от добитък. Дори и значителни, неговите стада понякога се размиват на малки групи в огромното пространство. Днес номадството – което наистина около Средиземно море съществува само в остатъчен вид – са онези десетина души, които можем да забележим на свечеряване около огъня в близката околност на Бейрут; или след жътва в Алжир сред колиби, няколко камили, овце, магарета, два-три коня, жени, облечени в червено, и няколко черни шатри от козяк; или в равнината на Анталия, в Памфилия, на юг от Тавърските планини, двадесетина палатки, разположени понякога, но доста рядко във формата на конска подкова според традицията, която постепенно изчезва[4].

Миграционната паша и номадството приличат на спектакли, на дейности от различни епохи. Номадството не е ли по-старо от миграционната паша? Пред очите ни в цялата пустинна и полупустинна зона, обграждаща Южното Средиземноморие и продължаваща чак до Централна Азия и отвъд нея, процесът на усядане, провеждан от съвременните правителства, оставя да съществува от старото номадство един облекчен пастирски живот (в Сахара, както и в Триполитания, в Сирия, както в Турция и Иран), представляващ миграционна паша, разде-

---

[1] *M. Sanudo*, op. cit., I, col. 898, Pise, Пиза, 1 март 1498.

[2] Ibid., XL, p. 816, Зара, 1 февруари 1526.

[3] Recueil des Gazettes, année 1650, p. 88, Венеция, 26 дек. 1649.

[4] *Xavier de Planhol*, De la plaine pamphylienne aux lacs pisidiens. Nomadisme et vie paysanne, 1958, p. 194.

ление на труда. Следователно тази хронологическа последователност изглежда вероятна. Ще добавим, че в рамките на планинското Средиземноморие „обратната" миграционна паша изглежда по-стара от „нормалната", наречена така от географите.

Това подреждане в перспектива: номадство – „обратна" миграционна паша – миграционна паша, наречена „нормална", е правдоподобно. Но нещата никога не се случват така, както ни внушава този модел априори. Миналото е било по богато на катастрофи и брутални революции, отколкото на бавни еволюции. Нещастието е в това, че катастрофите в тази област са много по неизвестни от тези в политическата.

Всъщност, когато се изследват отблизо, пастоpалните структури се разкриват в своите подробности и много често обратната и нормалната миграционна паша изглеждат смесени. В Горен Прованс[1] през 15-16 в. собствениците от високото (най-богатите и най-многобройните) и от ниското използват едни и същи пасища. При тези условия единствено режимът на собственост разграничава двете форми на миграционна паша. Ето ни отново отклонени от географската сфера в социалната сфера на собствеността, дори в тази политика. Преминаването на стадата предлага всъщност парични ресурси, които никоя държава не може да пренебрегне и тя ще го организира доброволно и ще го закриля винаги. Между Абруците и Таволиерите на Пулия се установила още от римско време една обратна миграционна паша, която обяснява тогавашното производство на платове в Таранто. Впоследствие тя се запазила при доста свободен режим чак до 1442-1447 г., когато Алфонсо I Арагонски[2] я организирал по доста авторитетен начин с нейните привилегировани и задължителни пътища за овцете, tratturi, и нейните свързващи пътища, tratturelli, с пасища за отдих, riposi, и зимните пасища, с добавени към това задължения за продажба на вълната и животните във Фоджа, а не другаде и, разбира се, със съответните заплащания по протежение на цялото разстояние. Веднъж фиксирана, тази система почти няма да се промени и ще бъде защитавана срещу редовните и упорити присвоявания по протежение на пътя от страна на селяните, засаждащи лозя или маслини и най-вече производители на жито.

През 1548 г. на територия 15 000 кари (1 carro=повече от 24 ха), разположена в Пулия, кралските пасища представляват малко повече от 7000 кари; освен това властите възвръщат тогава, правомерно или не, 2000 кари от разорани полета. Стадата, които средно наброяват един милион глави, достигат средно до милион и триста хиляди през следващите десет години. И това число ще се увеличи още, защото през октомври 1591 г. официалните сметки говорят за 2 881 217 овце, даже и когато редовно на другия ден след диганeто на цените на житните култури (през 1560, 1562, 1567,1584, 1589-1590 и 1591 г.) терените за преминаване са давани под наем на селяни за срок от шест години – добивът на жито по тези земи, обогатени от преминаването на животни, достига рекордно повишение от

---

[1] *Th. Sclafert*, Cultures en Haute-Provence, Déboisements et pâturages au Moyen Age, 1959, p. 133 et sq. и спец. картите на с. 134-5.

[2] *Josef Ivanic*, „Über die apulischen Tratturi in ihrer volkswirtschaftlichen und rechtlichen Stellung", in: Illyrisch-albaniche Forschungen, 1916, p. 389 et sq.

5 – Зимуване и летуване на овцете в Горен Прованс към края на 15 в.

Според *Thérèse Sclafert*, Cultures en Haute-Provence, 1959, pp. 134-135, където съкращенията на няколко топонима са развити.

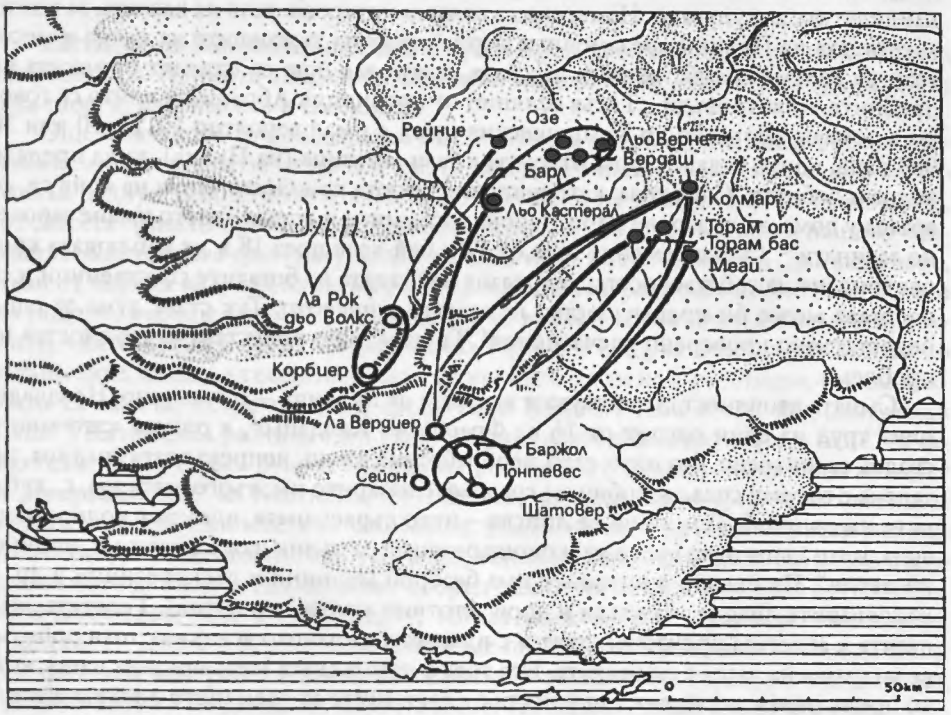

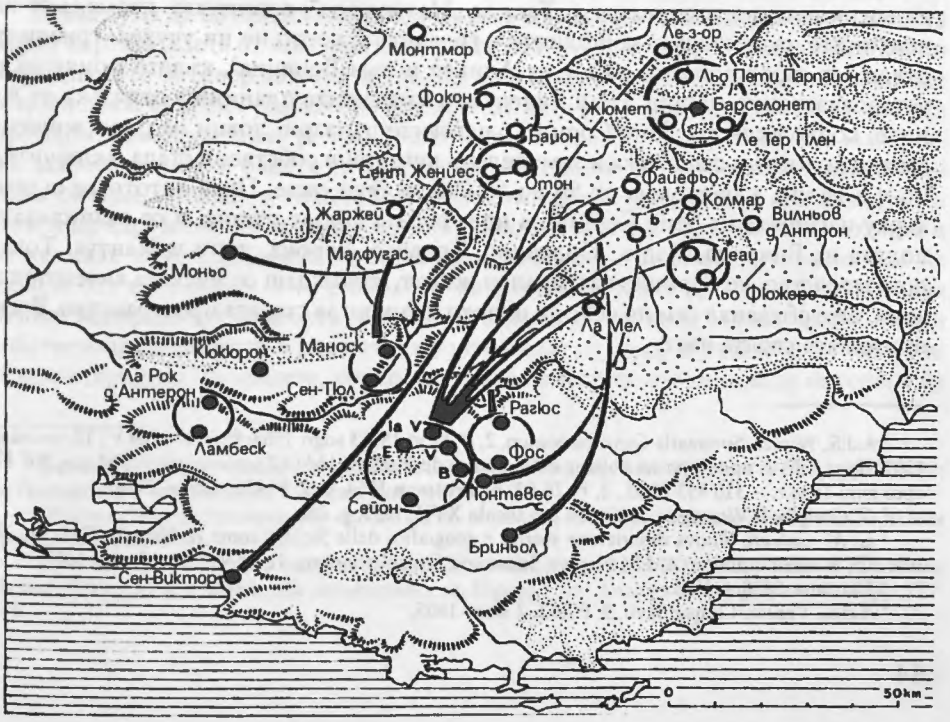

20 до 30 пъти. От това в Неапол произтичат бурни наддавания „на свещ“[1] сред кандидатите за купувачи. Намесени са големи интереси: тези на хазната, за които митницата на Пулия е „незаменима перла“; тези на търговците на вълна и месо; тези на големите собственици на стада, които все още се отделят от масата на дребните животновъди. „Такъв селянин от провинция Абруци, за които се говори в доклад, изпратен до Католическия крал, е имал вероятно 10, 15, 20 или 30 000 овце, които всяка година отвежда в тази митница (на Пулия), за да предаде вълна и добитък. След това, като напълни с екюта кожените чанти на коня си, се връща у дома, за да зарови парите; понякога умира и оставя своето имане заровено завинаги“[2]. Същевременно още от 17 и най вече през 18 в. се наблюдава концентриране на собствеността, уедряване на стадата на богатите собственици и се очертава може би преимущество на земите в ниското. Тук става дума за едно недостатъчно проверено впечатление[3]. То дава поне представа за трудността на проблема.

Същата двоичност съществува и в земята на Виченца – Вичентино. Неиздаденият труд на един ерудит от 16 в., Франческо Калданьо[4], я описва като много сгодна за живеене, без нито една необработена площ, непрекъсната градина, засадена с големи села, подобни на градове, с пазарите им, търговията им, с „хубавите им дворци“. Там нищо не липсва – нито дървесината, идваща с коли или по вода, нито дървените въглища; кокошарниците са пълни даже с пауни и „индийски петли“. По реките и потоците има безброй мелници и дъскорезници и др. В напояваните ливади – хиляди и дори „стотици хиляди животни“. Телетата, козлетата и агнетата преизобилстват и с идването на лятото всичкият този добитък се изпраща на паша в планината. Ето това е нормалната миграционна паша, която продължава да създава конфликти с планинците за наемането и използването на високопланинските пасища. Така за „Мандриола“, планината, наемана от вичентините, съществуват конфликти с гризоните, което не ни учудва: гризоните отвеждат своят добитък на юг от Алпите и към Венеция[5], където понякога се установяват като месари. Но и Вичентино има своите планини в отрязъка от Алпите, който включва Sette Comuni с неговите дървари, ловци на диви животни заради кожите, а също така и земеделски култури и собствени стада, включително и в Галио, където има от 50 до 60 000 хиляди овце. През лятото те остават върху пасищата на Sette Comuni, а през есента слизат отново и се разпиляват в полята на Виченца, Падуа, Полезино, Тревизо, Верона, дори и Мантуа. Това е доказателство, че бурният пасторален живот, изхождащ от ниската вичентинска земя, не е обхванал сам по себе си цялото налично за стадата пространство. Всеки притежава своята част.

---

[1] A.d.S., Naples, Sommaria Consultationum, 2, f°s 12 v°-15, 13 март 1563; f°s 61 v° et 64 v°, 10 октомври 1591. През 1561 г. приходът на dohana delle pecore de Puglia е 164 067 дуката; през 1564 г. - 207 474; през юни 1588 г. – 310 853 (ibid., 2, f°s 78-83, 8 октомври 1564, et 9, f°s 426, 4 юни 1588).

[2] *G. Coniglio*, Il Viceregno di Napoli nel secolo XVII, 1955, p. 28.

[3] *G. M. Galanti*, Nuova descrizione storica e geografica delle Sicillie, tome II, Napoli, 1788. pp. 287, 303, 305, и още по-добре: A.d.S., Naples, Sommaria Consultationum, 41, f°s 99-101, 17 окт. 1637

[4] Marciana, 5838, C II, 8.

[5] A.d.S., Venise. Cinque Savii, 9, f° 162, 2 март 1605.

Кастилската миграционна паша

Кастилската миграционна паша е хубав пример за проверка на всички наши дефиниции. Нейните гледки са описвани не един път; познати са ни нейните реалности, изисквания и сложност.

Още в началото трябва да различим „голямата миграционна паша", чието движение може да достигне до 800 км, от миграционната паша с малък или много малък радиус. Единствено голямата, която зависи от „синдиката" на овцевъдите, от „Места" (чиито привилегии датират още от 1273 г.), ще задържи нашето внимание. Както казва един натуралист от края на 18 в., Испания има „два вида овце, тези от първия вид, чиято вълна е обикновена, прекарват своя живот там, където са родени; въобще не сменят пасищата и се връщат всяка вечер в кошарата; другите, чиято вълна е фина, пътуват всяка година и след като прекарат лятото по планините, слизат в топлите ливади на южните части на Кралството, такива каквито са Манча, Естремадура и Андалусия. Наричат този втори вид „пътуващи овце"[1]. Като всяка разлика тази също е приблизителна: „пътуващите овце" са само тези, чиито ценни руна са намазани през зимата с червена глина и които ходят в „покрайнините" на Кастилия, по големите пътища, canãdas, по които има дванадесетина кралски места за заплащане. Съществуват и други пастирски движения по второстепенни пътища (cordeles, veredas). Тези стада, нямащи нищо общо с голямото движение, се колебаят според сезона; те са наречени ganados travesios или riberiegos, или merchaniegos, тогава когато те се отправят към пазара (mercados). Дълга и педантична борба ще позволи на кралските власти да разпрострат своя контрол извън главните пътища: тя обяснява бързото покачване чак до 1593-1599 г.[2] на данъците върху овцете. Но нашият проблем не е в това.

Става дума да си представим тази голяма миграционна паша според пътищата върху картата, взета от класическата книга на Юлиус Клайн[3], с тези движения по меридианите от север на юг, а после от юг на север и т.н. Няма никакво съмнение относно тях: въпреки размаха на преместванията (често по хоризонтала или през процепи, които накъсват релефа) ние не сме изправени пред случай на номадство, защото овните и овцете са придружавани само и единствено от специализирани овчари, rabadanes, главни и подчинени овчари, снабдени с прашки, дълги геги и придружени от техните мулета, няколко коня, готварските им котлета и от техните кучета. Въобще не става дума за население, което се премества. Да кажем без колебание: това е обратна миграционна паша. Стадата с фина вълна отиват всъщност от високите области на север към ниските южни земи. Стада и собственици (големите и малките) произхождат от север и най-вече от четирите големи „градове" на овцете, които защитават в Кортесите мощните интереси на

---

[1] *Guillaume Bowles*, Introduction à l'histoire naturelle et à la géographie physique de l'Espagne, Traduit de l'espagnol par le vicomte de Flavigny, Paris, 1776, p. 470.

[2] *Modesto Ulloa*, La hacienda real de Castilla en el reinado de Felipe II, Roma, 1963, p. 222 и цялата прекрасна глава на стр. 215-223.

[3] *Julius Klein*, The Mesta: a study in Spanish Economic History 1273 1836, 1920, trad. esp., La Mesta, Madrid, 1936. Cf.: *A. Fribourg*, „La transhumance en Espagne", in: Annales de Géographie, 1910, pp. 231-244.

Местата: Леон, Сеговия, Сория и Куенка. Именно от капацитета на летните пасища, тоест от севера зависи цялата система; на юг необятността на празните пространства на Естремадура, на Манча и на Андалусия би позволила едно неограничено увеличение[1]. Следователно можем да смятаме, че ако кастилските ста-

6 – Кастилската миграционна паша

Според *Julius Klein*, The Mesta A Study in Spanish Economic History 1273 1836, Cambridge, 1920, pp. 18-19.

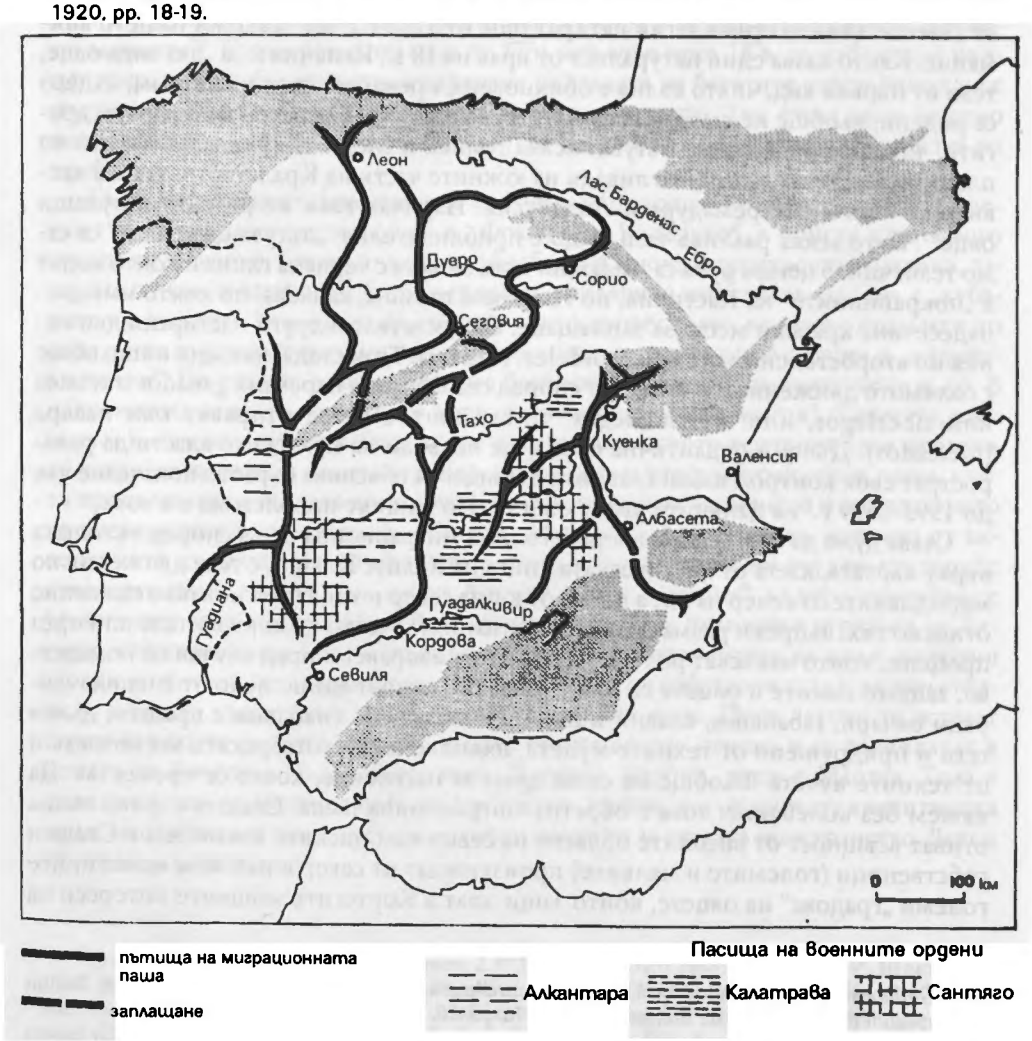

[1] *Jacob van Klaveren*, Europäische Wirschaftsgeschichte Spaniens im 16. und 17. Jahrhundert, Stuttgart, 1960, p. 200 et sq.

да не пресичат символичната португалска граница, причината за това ограничение, същевременно оплаквано от кастилските жители, се дължи на съпротивата на зорки съседи и на безполезността на допълнителни изходи.

При това положение за момента ние не се интересуваме от многократния конфликт между селяни и овчари (най-вече по повод връщането на пътуващите стада); нито пък от борбата между стадата с малък или голям радиус на преместване на страната на стационарните стада, estantes или travesios, се намесват градове, които са извън влиянието на Местата, като Саламанка, като под градовете разбираите местната аристокрация от земевладелци и собственици. Ние не се интересуваме също и от борбите между тази „група за натиск", каквато е Местата и враждебните към неините юридически привилегии власти; а още по-малко – от борбата за местата за плащане между държавата, градовете, висшата аристокрация или Църквата... Същевременно всички тези добре познати факти показват колко системата на миграционната паша в този случай е комплицирана, облегната на други системи и разбираема единствено в светлината на дълга предходна еволюция. Пасторалният живот е градил иберийската икономика, казва, усмихвайки се един историк, „повече, отколкото маслините, гроздето, медта или дори съкровищата на Перу"[1] и той има право. В това опростено обобщение от висотата на 14 в. не трябва да виждаме само мериносовата овца, произлязла от кръстосването на испански овце и такива, внесени от Северна Африка. Цяло едно стечение на обстоятелствата и съучастие на международната конюнктура са били необходими за установяването (и възхода може би докъм 1526 г.) на Местата. Без европейската криза от 14-15 в., без притегателната сила на евентуално ниската цена на кастилската вълна, без добре познатото забавяне на експорта на английска вълна и без производството на платове в градовете на Италия подемът на овцевъдството на Кастилия и нейните милиони пътуващи овце биха били невъзможни и немислими...[2]

Накратко заключението относно впечатляващия, набиращ сила случай с Кастилия е недвусмислено: всяка миграционна паша предполага сложни вътрешни и външни структури, тежки институции. В случая с кастилската вълна са замесени градове и пазари като Сеговия; генуезки комисионери, които откупуват предварително вълната и които заедно с флорентинци притежават пералните за вълна, където се подготвят руната; без да броим кастилските представители на тези големи търговци, преносвачите на балите вълна, флотите, тръгващи от Билбао в посока на Фландриите (и контролирани от съвета на Бургос), или експедициите на стока към Аликанте или Малага, предназначени за Италия; или ако вземем един по-обикновен детайл – необходимата сол, която трябва да се купи и транспортира за стадата чак до пасищата... Невъзможно е да се обясни кастилската миграционна паша извън този широк контекст, в който тя е едновременно създадена и затворена.

---

[1] *Roberto S. Lopez*, „The origin of merino sheep", in: Jewish Social Studies Publication, vol. 5, New York, 1953, pp. 161-168.

[2] *Jacob van Klaveren*, op. cit., ibid., p. 200 et sq.

Общи съпоставки и картографиране

Анализът на всеки повече или по-малко важен пример би довел до аналогични заключения.

1. Всички познати по-отбило случаи показват, че миграционната паша е силно институционализирана, закриляна от покровителство, регламенти, привилегии и малко извън обществото, от което произтича и особеното положение на овчарите. Изследвания наистина върху Горна Германия[1] подчертават тази екстрасоциалност, „недосегаемост" на овчаря и това е красноречив знак. Впрочем един такъв възхитителен репортаж за овчарите, занимаващи се с миграционна паша в настоящия Прованс[2], отваря пред очите на читателя вратите на един свят, на една отделна цивилизация.

Явно в различните области мерките за и против миграционната паша могат да се менят, но те винаги съществуват. Около Арл, в Кро, се извършват злоупотреби в полза на „чужди стада"; градският съвет разисква през 1633 г. и натоварва капитана за наблюдения да организира необходимите инспекции, като го упълномощава да вдигне таксата за обезщетение. Парламентът на Екс ще потвърди официално тази наредба. Несъмнено тук става въпрос за цялостна система[3]. В началото на 17 в.[4] основната длъжност в Неапол извън големия град е тази на митничаря на Фоджа. Той разпределя пасищата, той дава назначенията и взема наемите от пашата. В анонимен доклад се уточнява, че когато той отсъства, администрацията, представлявана от председателя на Камарата, отива там два пъти годишно al modo de la Mesta. Вярна или не, тази съпоставка е симптоматична. Дори и в Арагон пастирският живот се подчинява на аналогична на кастилската Места със съответните привилегии; но нейните архиви все още не са съблазнили историците.

2. Второ правило: всяка миграционна паша е създадена от взискателен земеделски живот, който в невъзможността си да понесе целия й товар и да се откаже от нейните преимущества се освобождава от нея в зависимост от местните възможности и от сезоните по посока на пасищата в ниското или по височините. Тогава всяко логическо изследване би трябвало да тръгне от движещата сила на това земеделие. Именно то налага разделението между овчари и селяни. За интензивния пастирски живот, чийто завършек е в Таволиерите на Пулия, а началният център – Абруците, основна грижа би било да се очертаят позициите на наличното селячество – както на това от ниското, така и на това от високите части. В случая с кастилската миграционна паша ние отбелязахме движещата сила на севера и вкоренените в него селяни. Що се отнася до Вичентино, нека си помислим за най-обитаваната земя в ниското! Още повече че и днес в Северна Африка, както в Турция и Иран, именно демографският растеж и възходът на земеделието разчупват старата пастирска практика. Това, което става днес, е ставало и вчера.

---

[1] *Wolfgang Jacobeit*. Schafhaltung und Schäfter in Zentraleuropa bis zum Beginn des 20. Jahrhunderts, Berlin, 1961.

[2] *Marie Mauron* La transhumance du pays d'Arles aux grandes Alpes, 1952.

[3] *J.F. Noble de La Lauziere*, op. cit., p. 461, 1632.

[4] B.N. Esp. 127, f° 61 et 61 v°, s.d., началото на XVII в.

3. Единственият начин да се издигнем над тези отделни случаи е да пренесем всички познати миграционни паши върху общата карта на Средиземноморието. Понастоящем тази операция е възможна, така както е успяла през 1938 г. г-ца Ели Мюлер с една карта, която взехме, допълнихме и опростихме[1]. За миналото ние я реконструираме в отделни последователни части. Широки около петнадесетина метра, пътищата на миграционната паша носят различни имена в зависимост от областта: canadas в Кастилия, camis ramaders в Източните Пиренеи, drayes или drailles в Лангедок, carraïres в Прованс, tratturi в Италия, trazzere в Сицилия, drumul oilor в Румъния... Старите следи и остатъците от тази мрежа рисуват една обща география, чието свидетелство е красноречиво. В средиземноморското пространство от 16 в. миграционната паша се ограничава преди всичко в Иберийския полуостров, в Южна Франция и в Италия. В другите полуострови – Балканите, Анадола, Северна Африка, тя е потопена от прииждащото номадство или полуномадство. Единствено една част от Средиземноморието има доста плътно земеделие, многобройно население и доста оживено стопанство поради това, че е затворила пастирския живот в тесни и строги граници.

Извън това пространство всичко се усложнява. Но кълбото на противоречията, както ще видим, се разплита въпреки пространството, което си казва думата, и превратностите на историята.

Едногърби и двугърби камили: арабските и турските нашествия

Историята всъщност предлага основните обяснения. На изток и на юг средиземноморското пространство е изпитало две нашествия, всъщност две серии от верижни сътресения, които наложили преоценка на всичко. Това са „двете широки разкъсвания", за които говори Ксавие де Планол: арабските нашествия от 7 в. и турските от 11 в. Първите, произхождащи от „топлите пустини" на Арабия, улесняват и обясняват разпространението на двугърбата камила, а вторите, произхождащи от „студените пустини" на Централна Азия, придружават или засилват разпространението на едногърбата камила[2].

Двете транспортни животни се различават въпреки видимите прилики и възможното им объркване. Западът ги е объркал безпричинно, но не нарочно: Савари в своя „Търговски речник" от 1759 г. определя двугърбата камила на „двойна едногърба камила", каквато няма. Следователно съществуват две различни животни: двугърбата камила произхожда от Бактрия, не се бои нито от студа, нито от релефа; а едногърбата камила е дошла от Арабия и си остава животно от пясъчната пустиня и топлите зони. На практика тя не е в състояние да се движи по планински път или да понася прекалено ниски температури. Ето защо през хладните нощи на сахарската или арабската пустиня нейният господар се грижи

---

[1] Вж. тук, картата от стр. 90.

[2] Освен тезата на *Ксавие дьо Планол*, цитирана по-горе в бел. 4, стр. 81, важни са и неговите статии: „Caractères généraux de la vie montagnarde dans le Proche-Orient et dans l'Afrique du Nord", in: Annales de Géographie, 1962, n° 384, p. 113-129; „Nomades et Pasteurs", I et II, in: Annales de l'Est, 1961, p. 291-310, 1962, p. 295-318. Аз използвах много от тези хубави изследвания.

7 – Съвременна миг

Според *Elli Müller*, „Die Herdenwanderungen im

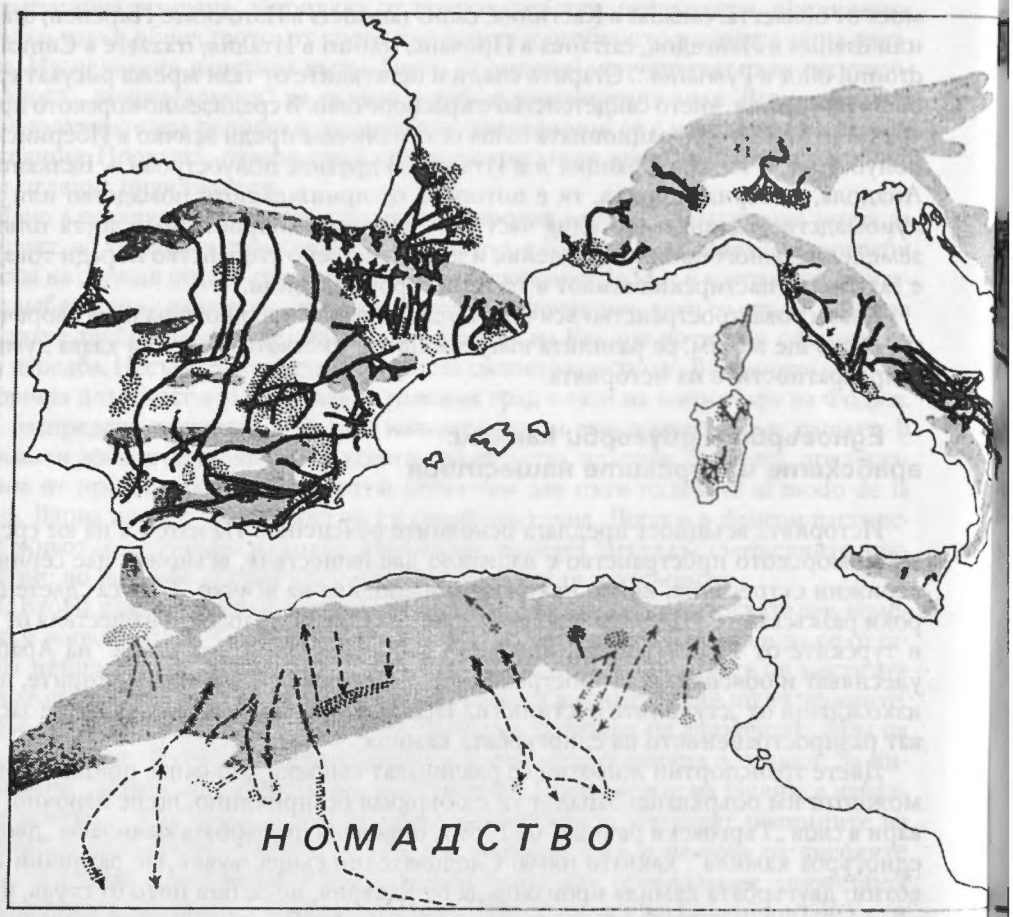

рационна паша

Mittelmeergebiet", in: Petermann's Mitteilungen, 1938

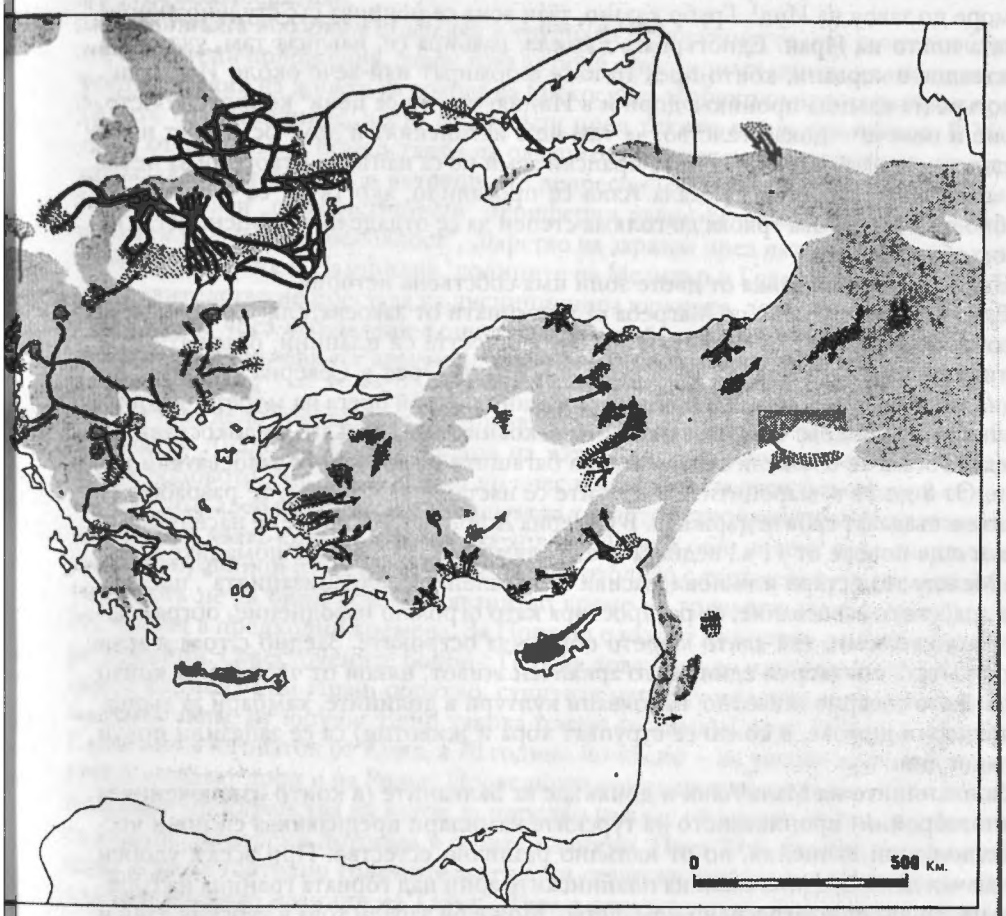

обратна (стадата принадлежат на жителите от планините)

нормална и обратна

двойна (стадата принадлежат на жителите от междинните зони)

да приюти главата ѝ под платното на шатрата. Успешно създадените през 10 в. в Туркестан хибриди имали само местно значение.

Околната среда играе важна роля по отношение на тези две животни. Доста широка гранична зона дели съответните им области; тя се разпростира от една линия, следваща южния край на Загрос и Тавър (и която е решаваща), до друга схематична линия, прокарана от източния край на Черно море на юг от Каспийско море до завоя на Инд[1]. Грубо казано, тази зона се покрива със студеното през зимата плато на Иран. Едногърбата камила, разбира се, навлиза там, участва в действащите кервани, които през 16 в. се формират най вече около Исфахан[2]. Едногърбата камила прониква дори и в Индия; там тя се цени[3] колкото конете, ако не и повече – доказателство, че там не е истинският ѝ дом. Всъщност нито анадолските плата, нито високите ирански земи не са напълно отворени за нея и ако арабското нашествие в Мала Азия се провалило, ако тя не се е чувствала удобно в Персия, това трябва до голяма степен да се отдаде на малоценността на едногърбата камила.

Във всеки случай всяка от двете зони има собствена история.

Височините от Сирия до Магреба са подминати от завоевателя. Той изоставя на собствената им съдба тези сухи във вътрешността си планини, обърнати към пустинята, отрано овладени от човека, каквато е Орес в Северна Африка; по същия начин той заобикаля и празните планини покрай брега на морето, в които проливните дъждове обясняват гъстите вековни гори, задълго недокосвани от човека. Тогава те служели за укритие на бягащите от арабските завоеватели народи. От 8 до 11 в. маронитите и друзите се настаняват в Ливан; те разработват земите и създават своите държави. В Северна Африка Кабилиите се населяват от 10 в. и още повече от 11 в., веднага след голямото нахлуване на номадите хилали[4]. Между тези стари или нови масиви от население „бедуинизацията", последвала арабското завоевание, се разпростира като огромно наводнение, обграждащо високите земи, тъй както морето обгражда островите. Заедно с това в тези високи места е затворен един често архаичен живот, някои от чертите на който (волът като товарно животно, напоявани култури в долините, хамбари за зърното, пещерни домове, в които се струпват хора и животни) са се запазили почти до наши дни.

За планините на Мала Азия и донякъде за Балканите (в които изключенията са многобройни) проникването на турските камилари предизвиква силни и често безпощадни вълнения, но от напълно различно естество. При всеки удобен случай чак до последния етаж на планинските зони над горната граница на горите се настанява едно агресивно номадство. Може би заради това в турския език и душевност терминът „яйла" – лятно местоживелище – съчетава понятията за прохлада, течащи ледени води и изобилни пасища, обединени в почти райска

---

[1] Облягам се на сведенията на *Emil Wertb*, Grabstock, Hacke und Pflug, 1954, и специално на стр. 98.

[2] British Museum Royal 14 R XXIII, f° 22 (около 1611 г.).

[3] *J. Savary des Brulons*, Dictionnaire universel de commerce..., 1759, I, col. 804.

[4] *X. de Planhol*, art. cit., in: Annales de Géographie, 1962.

картина"[1]. С идването на пролетта основната работа е да напуснеш „зимните убежища pirelendi ...пълни с бълхи... превърнали се в огнища на паразити", да се преместиш, да поемеш по пътя... Една турска поговорка казва (свободен превод): „На юрука (= номад, движещ се човек) не му трябва да ходи някъде, а да се мести"[2], подчинявайки се повече на традиционни импулси, отколкото на географските императиви.

Тази дълга история е объркана и трудна за разплитане: тя има своите собствени заплетени положения, освен това се бори с неспирната опозиция на водещите уседнал начин на живот; тя трябва да прекоси, да заобиколи или да разчупи прегради на последните, често да отстъпи пред техния мълчалив натиск. В Мала Азия от 13 до 15 в. номадството на овчарите е постепенно отхвърлено, редовно премахвано от платата и вътрешните депресии и отхвърляно към планинските покрайнини и „полупустинните" периферни равнини, от векове „изоставени и върнати към нездравословност", „царство на заразен през лятото тръпак": равнините на Киликия и Памфилия, долините на Меандър и Гедиз. През 16 в. турското правителство не престава да дисциплинира юруците, дори да ги установява на едно място чрез поземлени концесии, като най-упоритите осъжда на работа в мините и укрепленията или ги депортира например на остров Кипър, който от 1572 г. е турски.

Но това дело трябва да се подновява непрекъснато. Ако номадството отслабва в Западна Анадола, то просперира на изток, където дошлите от Азия номади носят родовото име туркмени. И до днес в анадолската степ туркмените се местят чак до Халеб и Дамаск и проблемът за тяхното устройване в уседнал живот се поставя на двата края на техния преход. От 16 в. и още повече през следващия, турски управници и бирници ще се заемат отблизо с туркменските номади, които никога не са били обезпокоявани по време на големите успехи на турската експанзия в предходни времена. За Портата е важно да получи данъка и да набере конници. Ожесточените борби с Персия довеждат до изтласкването на шиитските племена към Иран; обратно, сунитите напират на запад и подновяват номадския запас от юруци. Едно такова племе се намира през 1613 г. в областта Караман на югоизток от Коня, а 70 години по-късно – на височините на Кютахя; групи минават дори и на Родос. Последното придвижване настъпва, когато освободените пространства на изток за пореден път ще се заемат от разширяващите се кюрди, затворени дотогава в своите планини. През 19 в. те „предприемат наново и самостоятелно големите миграции север-юг между високото анадолско плато и южните планини на Тавър". Това е доказателство, че в живота на номадите съществуват цикли с учудващи точки на спиране, затваряне в себе си, уседналост и ново раздвижване[3].

---

[1] *X. de Planhol*, art. cit., in: Annales de Géographie, 1962, p. 121.

[2] *X. de Planhol*, De la plaine pamphylienne, op. cit., p. 202.

[3] Всички предходни уточнения са взети от: *X. de Planhol*, „Géographie politique et nomadisme en Anatolie", in: Revue internationale des Sciences sociales, XI, 1959, n° 4.

РОЛЯТА НА ГЕОГРАФСКАТА СРЕДА

Номадството на Балканите, в Анадола и в Северна Африка според западни свидетелства

Да се обясни всичко с нашествията – тези от 7 в. и тези от 11 в. и последвалите ги, – е необходимо и позволено опростителство, но е опростителство. Едногърбата камила не е чакала арабските нашествия, за да достигне Северна Африка и Сахара. По същия начин и двугърбата камила се е настанила в Анадола преди първите успехи на селджуците. Но в общи линии схемата е вярна. Средиземноморието, начало на топлите и студените пустини, които в своята цялост разрязват континенталната маса на Стария свят, вижда в себе си да продължава – но и да се смекчава и укротява под упорития натиск на селяните – естественият ход на живота на номадите, произхождащи от Азия.

Във всеки случай това оцеляло необятно минало завършва през 16 в. портрета на Балканите, Анадола и Северна Африка – тези полуостровни светове на Средиземноморието, където миграционната паша, такава каквато я описват нашите западни извори, е изтласкана и отхвърлена към периферията или значително опорочена. Тази съществена перспектива спомага да се разбере характерът на някои планински, независими, но затворени, будещи подозрение и трудно отварящи се към външния свят „острови" както Джебел Друз – господар сам на себе си и своеволно отдаден на „грабежи... спрямо маврите, турците и арабите"[1], както и Кабилия – царството Куко в испанските текстове, – която разполага със своята независимост, но не и с пълна свобода на движение. Напразно нейните господари ще се опитват, включително и през малкия плаж Стора (до съвременния град Скикда), да установяват контакт с испанците...[2] В Северна Африка всичко е още относително просто. Всяко лято големите номади откарват стадата си чак до морето; с приближаването на зимата те се връщат на юг и към Сахара. Така се осигурява известен отдих за планинците, чиито стада могат да слязат в ниските земи, изоставени на прага на зимата. Такова нещо в Анадола, казахме, няма. Такива неща не съществуват и на Балканите, където миграционната паша и номадството се смесват и се сблъскват. В източната част на полуострова турското правителство настанява повече или по-малко охотно номадски колонии от юруци от Мала Азия с надеждата да ги приучи към уседнал живот и да засили военната си отбрана. Между другото те не са единствените номади в обширния Балкански полуостров.

Тези така ясни различия спрямо Испания и Италия не са убегнали на западните пътешественици – както тогавашни, така и сегашни. Движенията на пастирите номади (или по-добре полуномади) впечатляват както войника хроникьор от Оран Диего Суарес[3], така и фламандеца Бюзбек или възхитителния пътешественик Таверние, или любопитния барон де Тот, или онзи англичанин Холанд, съв-

---

[1] *François Savary, comte de Brèves*, Relation des voyages de monsieur... tant en Terre Saincte et Aegypte, qu'aux Royaumes de Tunis et Arger, 1628, p. 37.

[2] *Fernand Braudel*, „Les Espagnols en Algérie, 1429-1792", in: Histoire et Historiens de l'Algérie, 1931, p. 245-246.

[3] Вж. по-долу стр. 170.

ременник на Шатобриан. Най-хубавото описание е това, направено от Холанд през 1812 г.[1] за срещата си със суровите овчари в Пинд, каращи стадата си в полупустинното тогава поле на Солун или по бреговете на залива Арта – вид вътрешно море с плитки води. Всяка година в началото на лятото те поемат отново по пътя към планината. Те със сигурност са номади, понеже взимат със себе си жените и децата си... Зад дългата редица от овце, чийто ход командва движението, върви конвой от коне, достигащи хиляда наведнъж, натоварен целият с домакински съдове и сечива за лагеруването, шатри и малки деца, легнали в кошници. Дори и поповете придружават паството си.

Бюзбек[2] забелязва номади и в околностите на Анкара, в зоната на стадата с ангорски кози и овце с тлъсти опашки, които в Северна Африка са известни като берберски. „Овчарите, каращи тези стада, прекарват нощите и дните в полята; те водят със себе си жените и децата в каруци, които им служат за къщи; някои от тях имат все пак малки шатри. Така те се реят надалеч и се разпръсват заедно с богатствата си; те отиват ту в равнините, ту се качват по склоновете, ту слизат в долините; сезонът и изобилието на местата за паша регулират хода им и определят местожителството им". В краищата на Армения и Халдея, „на четири часа път от Ереван, пиша Таверние[3] към средата на 17 в., има високи планини, в които селяните, обитаващи топлата земя откъм Халдея, на брой до двадесет хиляди шатри, тоест семейства, идват да търсят добри пасища за добитъка си и в края на есента тръгват назад към земите си."

И в този случай никакви съмнения не са възможни: става дума за същите тези туркменски номади, които забелязва през следващия век барон дьо Тот, но неговото свидетелство ни оставя за миг объркани. „Народите, пише той, които през зимата обитават центъра на Азия и които през лятото достигат чак до Сирия с оръжията и багажа си, за да пасат стадата си, са чисти номади, не повече от испанските овчари, които, ходейки след овцете си, прекосяват в течение на осем месеца андалуските планини."[4]

Дискусията, която се налага, е полезна, но изисква една кратка скоба. Обърквaнето на rabadanes от Кастилия и туркменските овчари е възможно само на пръв поглед, ако имаме предвид дължината на преминатите пространства от „пътуващите" стада на Местата. Туркмените правят същото, но придвижват със себе си семействата и домовете си. В това се състои разликата. Освен това спорът се отнася и до названието „номади". Впрочем да обърнем внимание, че научният термин „номадство" липсва в речника „Литре" и че там за „миграционна паша" е даден пример, датиращ от 1868 г. Думите „миграционна паша" и „миграционно пасящ" между другото са нови: речникът на Блох-Вартбург (1960 г.) поставя първите примери през 1803 г. Ако думата trashumante излиза изпод перото на Инясио де Асо още през 1780 г.[5], изглежда, че това не е много стара

---

[1] *Henry Holland*, Travel in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia during the years 1812 and 1813, London, 1815, p. 91-93.

[2] Op. cit., I, p. 144.

[3] Op. cit., I, p. 31.

[4] Mémoires, IV, p. 76.

[5] Op. cit., p. 109, 112, 251, 295.

дума отвъд Пиренеите и trashumancia все още липсва. Но да не тръгваме още отсега по този нов път.

Цикли, по-дълги от век

В цялата настояща глава забелязахме изключително бавните колебания между номадство и миграционна паша, между планинци и хора от равнините или градовете. Всички тези движения изискват цели векове, за да се извършат. Една равнина се ражда за по-активен живот, бори се против неукротените си води, създава пътища и канали и ето че един-два века вече са изтекли. Една планина започва да се обезлюдява; разпръсването ще трае дотогава, докато развитието на земите долу ще позволява това бягство – един век, два века и повече. Това са процеси, траещи повече от век, тяхното движение се вижда само ако хронологичното поле за наблюдение се отвори докрай.

По принцип историята се интересува само от кризите и от пароксизмите на тези бавни движения. Впрочем те са предшествани от дълги приготовления и дълги последствия се нареждат подире им. И става така, че тези движения в своята забавеност постепенно променят знака си. Градежи се редуват с разрушения и така нататък. Планината може последователно да спечели всичко, после да загуби всичко или да се погуби в собствения си триумф. Когато тази история не се свежда до обикновен инцидент или до процес с местно значение, случва се тези „географски цикли" (ако можем да кажем), всички те изключително бавни, да се подчинят на една очебийна синхронизация. Така например в края на 16 в. средиземноморската планина, богата навсякъде с многобройно население, се претоварва и избухва, за да се освободи от напрежението. Тази неясна война се слива и се губи от очите ни в онази скрита и безкрайна форма на социална война, която наричаме бандитизъм, колкото и неясна да е тази дума. Така както в Алпите, така и в Пиренеите, Апенините и други християнски и мюсюлмански планини се очертава една обща съдба по протежение на огромните планински гирлянди, сред които диша морето.

Впрочем тези почти неподвижни рамки, тези бавни приливи и отливи не са единствените, които имат значение; тези колебания на общите отношения между човека и средата, в която живее, се прибавят към онези забавени понякога, но по-кратки колебания на стопанския живот. Всички тези движения се наслагват. И едните, и другите направляват сложния живот на хората, които могат да градят само като използват съзнателно или не тези приливи или тези отливи. С други думи, географското наблюдение на тази „дълготрайност" ни отвежда към най-бавните колебания, познати на историята. Ето това е ориентирът на нашето изследване в тази и следващите глави.

2

В СЪРЦЕТО НА СРЕДИЗЕМНОМОРИЕТО МОРЕТА И КРАЙБРЕЖИЯ

Да оставим твърдата земя и да се върнем към морето. Последователно ще бъдат изучени морските пространства, крайбрежните ивици и островите. Тези географски рамки ще направляват нашето пътешествие, но и този път анализът ще даде преимущество на идентичните елементи и на сравненията, които те предизвикват. След това отделните цялости ще изглеждат по-разбираеми.

1. Водните равнини

Тези морски пространства трябва, разбира се, да се измерват с човешки мащаб, иначе тяхната история би била неразбираема, дори немислима.

Крайбрежната навигация

Спрямо огромното море на 16 в. човешкото присъствие представлява само няколко ивици, линии, нищожни опорни точки... В огромни свои части морето е толкова пусто, колкото Сахара. То се оживява само по протежение на бреговете. Да плаваш това е приблизително да следваш крайбрежието както в зората на речното плаване, „да се движиш като раците от скала на скала“[1], „от носове към острови и от острови към носове“[2]. Това означава costeggiare[3], да избягваш откри-

[1] *Éric de Bisschop*, Au delà des horizons lointains, I, Paris, p. 344. За да повторим една фраза на *Сервантес* „да се плава от земя до земя с цел да не се излиза в открито море“, Nouvelles exemplaires, I, 254. Става дума за пътуване от Генуа до Испания.

[2] Пиер Мартир до граф де Тендиля и до архиепископа на Гренада, Египетска Александрия, 8 януари 1502 г. (писмо № 231), повторно издадено от *Luis Garsia y Garsia*, Una embajada de los Reyes Católicos a Egipto, 1947, p. 55, note.

[3] Costeggiare, плаване покрай брега, означава да се пътува благоразумно: дожът на Венеция съветва херцога на Ферара да пътува „costegiando“, A.d.S. Modena, Venezia 77 IX, f° 43, Дж. Тебалди до херцога, Венеция, 29 април 1526 г. Обратно, да се движиш направо означава да навлезеш в открито море, да поемеш „по френския път“. Главният морски капитан Томазо Контарини пише от Корфу на 10 юли 1558 г.: „...La notte, si comme le scrissi, levatomi me ne venni qui a camin francese, senza tochar alcun loco...“ A.d.S. Venezia, Proveditori da Terra e da Mar, 1078. Друг израз, но по-малко прецизен: venire de lungo A.d.S. Venezia, Senato Mar 19, f° 34, 28 dec. 1517: кораби с жито, натоварени в Кипър... sono venture de longo a Venetia senza tocar Corphù“. Испанският израз е a longo mar, CODOIN LV, p.8 (1628).

тото море, онова което Белон дю Ман нарича „морските полета". По-точно според кухненските сметки на един рагузки кораб[1] да плаваш това означава да купуваш маслото си във Вилфранш, оцета си в Ница, а олиото и сланината – в Тулон... Или, според един португалски хронист, да минеш от една морска странноприемница в друга, да обядваш в едната и да вечеряш в другата[2]. Томе Кано Севилеца казва за италианците: „те не са моряци за далечно плаване"[3]. Плаваики в Адриатика, Пиер Лескалопие „се забавлява да гледа маските" в последния ден на карнавала в Зара през 1574 г. На следващия ден, 25 февруари, минава през Св.Йоан Монемвазийски и на 26 вечеря в Спалато[4]. Така пътуват принцовете и аристократите – от един крайбрежен град до следващия: удобен случай за празници, посещения, приеми и почивки, докато корабът се товари или се чака подобрение на времето[5]. Така се движат и самите военни флоти, които се сражават само до бреговете[6]. Това, което ни идва на устата, когато преминаваме бегло през тези пътни бележки или тези Arti di navigare, които открай докрай са описание само на крайбрежен път, е простичката дума каботаж.

По изключение корабът губи от погледа си брега, когато някоя от превратностите на морето го отвежда навътре или когато поеме един от трите или четирите отдавна познати и оживени директни пътища; или ако отива от Испания в Италия през Балеарските острови и Южна Сардиния, което често се нарича „плаване през островите"; или пък, ако от протоците на Месина или Малта достига Сирия през нос Матапан, след това бреговете на Кандия и Кипър[7]; или пък, ако отиде директно от Родос в египетска Александрия – едно кратко пътуване при благоприятен вятър[8], практикувано още от елинистическата епоха. През 1550 г. Белон дю Ман отива по този начин, „по права линия", от Родос до

---

[1] Архив на Рагуза, точното позоваване е изгубено. Вж. *Bertrand de La Borderie*, Le Discours du Voyage de Constatinople, Lyon, 1542, p. 6; *Belon du Mans* (op. cit., p. 85) минава толкова близо до носа на Магнезия, „че ние можехме да хвърлим камъче от нашия кораб чак на сушата". За корабите, пленници на брега: Saco de Gibraltar, pp. 134, 136.

[2] *J. de Barros*, Da Asia, Dec., I, livre IV, ch.XI (édition A. Baião, p. 160): „jantando em un porto e ceando em outro".

[3] *Damião Peres*, História de Portugal, 1928-1933, IV, p. 214; *Thomé Cano*, Arte para fabricar... naos de guerra y merchante..., Sevilla, 1611, p. 5, v°. Ескаланте де Мендоса (1575) прави разлика между „marineros de costa y derrota y otros de alta mar". Не са моряци от откритото море нито тези, които плават от Биская до Франция, нито тези, които плават „по целия Левант"; *Henri Lapeyre*, Une famille de marchands: les Ruiz, 1955, p. 194.

[4] Op. cit., p. 25.

[5] Вж. пътешествието на ерцхерцозите Рудолф и Ернст (*E.Mayer-Loewenschwerdt*, Der Aufenthalt der Erzherzöge R. und E. in Spanien, 1564-1571, Vienne, 1927) или пътешествието на кардинал Камило Боргезе (*A.Morel Fatio*, L'Espagne au XVIe et au XVIIe siècle, 1878, p. 160-169), който спира през 1594 г. в Ливорно, Савона, Паламос и Барселона, „плавайки покрай бреговете на Каталония". На Мария ди Медичи ѝ били необходими 22 дена (13 октомври – 3 ноември 1600 г.) от Ливорно до Марсилия: *Agrippa d'Aubigné*, Histoire Universelle, édit. pour la Société de l'Histoire de France par A.de.Ruble, 1886-1897, IX, p. 338-339.

[6] Превеза, Лепанто... Но също и Уг, Абу Кир, Трафалгар. А днес войната не би ли се загубила сред океаните? *R.La Bruyère*, Le drame du Pacifique, 1943, p. 160.

[7] *Paul Masson*, Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIe siècle, 1896, p. 487-488. Това е старият марсилски път с тази разлика, че през 13 в. само малък брой кораби достигали Сирия от Месина, без да спрат там.

[8] *Belon du Mans*, op. cit., p. 81 v° et sq.

Александрия. Но тези пътища почти не са истински плавания в открито море. Означава ли наистина, че си в открито море, ако плаваш от остров на остров, търсейки по паралела завет от северния вятър, или ако използваш по меридиана, по твърде краткия път от Родос до Александрия, вятъра, духащ ту от север, ту от юг? Подвиг, който постоянно се повтаря по най-късите разстояния, за да се отиде от един бряг до отсрещния. Но когато през януари 1571 г. венецианският галеон „Фоскарини е Понигето", идващ от Кандия, се оказва обхванат от мъгла след Корфу и е принуден да напредва на сляпо, без да вижда земята, отчаянието обзема екипажа[1].

Преимуществото на крайбрежието е толкова голямо, че морският път изглежда като обикновена река. От новодошлите крайбрежният жител изисква заплащане. Може да се плати такса, която в пристанището оттоваря на определена услуга. Но не такъв е случаят, когато херцогът на Монако или херцогът на Савоя, и двамата притежатели на незначително парче от брега, но с огромно желание да се присъединят към богатия трафик, минаващ под носа им, предявяват претенции да получат заплащане от корабите само заради това, че плават покрай бреговете им. Тежкò на онези платноходи, които техните галери успеят да инспектират[2]. Таксата от 2% на Вилфранш вследствие от неблагоразположението на французите ще вземе дори размерите на дипломатически инцидент по времето на Луи XIV. Нищо не показва по-добре от това по какъв начин трафикът е свързан с бреговете. Също така притежаването на предните постове Таламон, Орбетело, Порто-Ерколе и С.Стефано по тосканския бряг след договора от Като-Камбрези осигурява на Филип II възможността да преустановява по своя воля навигацията от Генуа до Неапол[3]. Веднага разбираме и ролята на Ла Гулет на крайбрежието на Берберия. Достатъчна е само една наблюдателница, за да се попречи на минаващите покрай брега кораби.

---

[1] *Ugo Tucci*, „Sur la pratique vénitienne de la navigation au XVIe siècle", in: Annales E.S.C., 1958, pp. 72-86.

[2] Simancas E° 1392: Фигероа до краля, Генуа, 30 април 1563 г.: херцогът на Монако е задържал три escorchapines, идващи от Тортоса натоварени с вълна, понеже не платили таксата за преминаване. Стоката била предназначена за испански търговци от Флоренция. Херцогът твърди, че неговата привилегия била потвърдена от Карлос Пети. A.d.S., Genova, L.M.Spagna, 10-2419: една савойска галера пленила (окт. 1588 г.) на самата ривиера на Генуа, на една миля от сушата, лодки, натоварени със зехтин, защото не платили таксата на Вилфранш. За правото на Вилфранш, датиращо от 1558 г., вж. *Paul Masson*, Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIe siècle, 1896, p. 72-73 и Hisroire du commerce français dans le Levant au XVIIIe siècle, 1911, p. 192-193; C.S.P. VII, p. 229, 25 juin 1560; A.N., Marine B31; Gênes, Manoscritti n° 63, 1593; S.d.S. Florence, Mediceo 2842, 11 août 1593; A.N., Affaires Étrangères B1, 511 Gênes, 17 juin 1670; Lettres de Henri IV, VI, p. 126.

[3] Самото завладяване на Пиомбино (знае се, че Пиомбино е независима сеньорална държава, която ще бъде владяна от Козимо ди Медичи между 1548 и 1557 г.) се счита, че е в състояние да прекъсне корабоплаването на Италия. Вярно е, че Пиомбино е единственото пристанище, годно за връзка между Испания и Италия, при положение, че Генуа се изплъзне на Испания: Ливорно не е добро пристанище, Монако е „poco сараz" (Инструкция на Х. де Вега до Педро де Маркина, *Buschbell*, art. cit., p. 338, sept. 1545). За Пиомбино има огромна документация: Arch. Hist. Nacional, Madrid, 2719 в каталога. Х. Липомано до дожа (A.d.S. Venise), Мадрид, 26 януари 1587 г.: Великият херцог на Тоскана би предложил 1 милион в злато за предните постове, дори само за един от тях. Филип II не иска да се съгласи: „perché tra le altre cose non haverebbe dalle parte di Catalogna et da tutte le rive di Spagna fino a Napoli alcun porto di conto..."

РОЛЯТА НА ГЕОГРАФСКАТА СРЕДА

Ако в Средиземно море не се практикува плаването в открито море, би трябвало това да е по технически причини. Моряците умеят да боравят с астролаба и вече доста отдавна използват естествения магнит. Във всеки случай – биха могли да си служат. Впрочем италианците са предшественици и учители на иберийците по пътя за Новия свят[1]. Средиземноморски кораби – в Испания ги наричат „левантини" – извършват всяка година пътешествия от Вътрешното море до Лондон или Антверпен. Океанът не им е непознат. Средиземноморски кораби достигат директно дори до Новия свят: такъв е „Пелерин" от Марсилия, който през 1531 г. отива чак до Бразилия и се връща, за да бъде пленен в края на курса си в Малага[2] от португалски кораби. През ноември 1586 г. галеонът на Великия херцог на Тоскана, пристигайки в Аликанте, приема да бъде взет под наем за „Индиите"; там той занася муниции на крепостта Хавана и взема стоки, които са оставени от кораб, неспособен да извърши прехода[3]. През 1610 г. два тоскански кораба стоварват на кейовете на Ливорно товари, донесени директно от Индиите[4]. Рагузки кораби може би са обиколили нос Добра надежда[5] малко след Вашку да Гама и вероятно са достигнали до Новия свят.

Ако Средиземно море не се е отказало от стария начин на плаване с изключение на директните пътища, които вече споменахме, това е защото този начин на корабоплаване го задоволява и отговаря на разпределението на неговите басейни. Как да плаваш в Средиземно море, без да се натъкнеш на малко отдалечени една от друга земи? И винаги видимият бряг е ръководната нишка, най-сигурният компас – той направлява плаването. Дори когато е нисък, той представлява защита срещу готовите да се развихрят буйни ветрове, духащи откъм сушата. И днес когато мистралът достигне до Лионския залив,е по-добре да се следва отблизо брегът, за да се използва тясната зона от по-спокойни води. Освен това „магнитният камък" не се използва пълноценно в средиземноморския живот. През 1538 г. за разлика от испанските галери френските не го използват[6], а биха могли.

---

[1] *Richard Ehrenberg*, Das Zeitalter der Fugger, 1922, I, 373; *Paul Herre*, Weltgeschichte am Mittelmeer, 1930, p. 229-231.

[2] *P. Gaffarel*, Histoire du Brésil français au XVIe siècle, 1878, p. 100-101.

[3] A.d.S. Venise, Ho Lippomano au doge, Madrid, 19 nov. 1586.

[4] A.d.S. Florence, Mediceo 2079, f°s 337, 365. Корабите вероятно са италиански. Директно пътуване от Бразилия до Ливорно, но изглежда на португалски кораб: Mediceo 2080, 29 nov. 1581. Споменаване също и на един кораб, изпратен „alle Indie" от Великия херцог Фердинанд, за да открие тези нови земи; дата – 1609 г., in: *Baldinucci*, Giornale di ricordi, Biblioteca Marciana, VI, XCIV. Има ли грешка в годината? За съглашението на Великия херцог Фердинанд с холандците да колонизира една част от Бразилия в началото на 17 в. вж. *Guiseppe Gino Guarnieri*, Un audace impresa marittima di Ferdinando I dei Medici, con documenti e glossario indo-caraibico... Pise, 1928, p. 24, notes.

[5] *J.Cvijić*, La Péninsule balkanique, 1918, p. 377.

[6] *Édouard Petit*, André Doria, un amiral condottiere au XVIe siècle, 1466-1560, 1887, p. 175. *Белон* пише наистина (цит. съч., стр.92): „Древните изпитвали много по-големи трудности в корабоплаването, отколкото ние сега... и най-често те никога не изпускали от поглед брега. Но сега, когато всички опознаха качествата на магнитния камък, корабоплаването е лесно". И той отбелязва как пиратите използвали магнита. Но точно корсарите нямат нужда да ходят в открито море, да се „стопяват" в открито море. Магнитът ще да е дошъл в Средиземно море от Китай през 12 в. Но сигурно ли е?

F.C.Lane, „The Economic Meaning of the Invention of the compass", in: The American Historical Review, vol. LXVIII, n° 3, April 1963, p. 615.

Впрочем да се следва брегът не означава само да се застраховаш срещу стихиите. Близкото пристанище е убежище и при пиратски преследвания. В краен случай корабът се хвърля на брега и екипажът може да се спаси на сушата. Така през 1654 г. Таверние се спасява от един пиратски кораб в Персийския залив, дори има късмет, че и корабът се отървава невредим.

Това крайбрежно плаване позволява и събирането на навло. То увеличава възможностите за търговия, да се използват разликите в цените. Всеки моряк, от юнгата до капитана, си има своя стока. Търговците или техните представители също пътуват със своите вързопчета. Крайбрежната обиколка от място на място, която може да трае от няколко седмици до няколко месеца, представлява поредица от продажби, покупки, размени, подредени в сложна верига. Междувременно товарът много често е сменил естеството си. Купува се, продава се, като се внимава да се мине през такова място като Ливорно, Генуа или Венеция, където е възможна размяната на подправки, кожи, памук или корал срещу пари. Единствено огромните специализирани кораби, превозвачи на сол или жито, имат известна прилика с бързоходните съвременни кораби. Останалите са нещо като амбулантни пазари – колкото престои, толкова поводи за продажба, покупка, препродажба или размяна, без да се броят останалите удоволствия при слизането на сушата.

Не се брои предимството от почти всекидневното запасяване с продукти, с вода и дърва, дотолкова по-необходими, колкото корабите са с по-малък тонаж и на техния борд продуктите, дори и питейната вода, се развалят бързо. Често се спира за „прясна вода и дърва", както казва Рабле.

Това тъпчене на едно място на мореплаването, ако може така да се каже, организира географията на крайбрежните области дотолкова, че за един голям кораб, способен да не акостира, трябва да има десетки съпътстващи го лодки и малки товарни платноходи. Така както при сухоземните пътища – тези които Рим вече ще е трасирал в западните страни – ежедневните спирки отбелязват раждането на селища с впечатляваща закономерност, така също и по водните пътища покрай бреговете пристанищата са разположени на един ден път по море едно от друго. Поради това, че устията на реките са станали неизползваеми заради пясъците, те използват защитените брегове на заливите. Между тях няма почти нищо[1]. Понякога по бреговете със слабо населен хинтерланд, каквито са тези в Северна Африка, става така, че пристанището съществува като сборен пункт на кораби и рибари с необходимия му източник на вода, без в съседство на сушата да се е развил град: доказателство, че при необходимост пристанищните дейности не са достатъчни за създаването на град...

---

[1] Бележки на *Bisschop*, op. cit., p. 332, за безплодния и негостоприемен бряг на Средиземноморска Испания. Бележка на *Siegfried*, op. cit., p. 319, относно сухите и често пустинни брегове на Средиземно море. Аналогични бележки на *R. Recouly*, Ombre et soleil d'Espagne, 1934, p. 174: стотици километри, без да се забележат нито градове, нито села. Пусти брегове, но и без завет: такъв е брегът на Испания от нос Палос до нос Салон – няма закрила срещу ветровете от сушата освен при Валенсия и Аликанте (Instructions Nautiques, n° 345, p. 96). По целия испански бряг на Средиземно море няма естествен завет срещу ветровете откъм морето (ibid., p. 1). За планинските и голи брегове на Прованс: *Honoré Bouche*, Chorographie, ou des descriptions de la Provence... 1664, p. 18.

РОЛЯТА НА ГЕОГРАФСКАТА СРЕДА

Тези картини не са само живописна нотка на една подсилена история, а преобладаващата ѝ истина. Ние твърде много сме склонни да проследяваме единствено съществените връзки; те се прекъсват, те се завързват: и все пак не всичко е загубено или спасено. Съпътстващите лодки неуморно зашиват или съединяват отново отделните късчета на морето, без голямата история въобще да ги забележи.

В началото на португалските открития

В заключение не е безинтересно да видим за момент португалците в началото на 15 в. в борбата им с огромния проблем на далечното плаване в Атлантика – абсолютна новост за тях. По време на експедицията срещу Сеута през 1415 г., тяхната неопитност е очевидна: те трудно овладяват теченията в Гибралтарския проток[1]. Хронистът де Барос го твърди ясно: неговите сънародници познават деклинацията и астролаба, но чак до 1415 г. „те не бяха свикнали да рискуват далеч в открито море"[2]. Един историк можа дори да каже за първите португалски откриватели по протежение на безкрайното африканско крайбрежие, че още по времето на Енрике Мореплавателя те са „преди всичко тревожни и страхливи крайбрежни мореплаватели, без всякаква морска храброст"[3]. С една дума: средиземноморци, въпреки че посещават и Океана. Във всеки случай, още със създаването на тези революционни кораби каравелите, към 1439-1440 г. заради трудностите, които породило завръщането от Гвинея с насрещни вятър и течения, те трябва да достигнат открито море и Азорите, за да се върнат в Лисабон, описвайки една голяма дъга[4]. Португалците започват да се доверяват на откритото море и скоро си наваксват по своеобразен начин.

Тесните морета – основи на историята

Средиземно море не е едно море, а последователност от водни равнини, свързани помежду си чрез по-широки или по-тесни врати. Така в големите западни и източни басейни на Средиземно море, между различните издатини на континенталните масиви, се индивидуализира цяла серия от тесни морета – narrow-seas. Всеки един от тези светове притежава свой характер, свой тип кораби, своя практика, свои собствени исторически закони[5]; и най-тесните по правило са най-богатите по значение и историческа стойност: като че ли човекът най-напред овладява средиземните морета с ограничени размери.

И днес те продължават да имат свой собствен локален живот, още по-живописен поради факта, че там се използват старите товарни ветроходи и старите

---

[1] *Richard Hennig*, Terrae Incognitae, 2e éd., 1953, III, p. 261.

[2] *João de Barros*, Da Asia, Déc. I, livre, I, chap. 2, Venise, 1551, p. 7.

[3] *Georg Friederici*, Der Charakter der Entdeckung und Eroberung Americas durch die Europäer, 1936, II, p. 23.

[4] *Vitorino Magalhaãs-Godinho*, L'Économie de L'Empire portugais aux XVe et XVIe siècles. L'or et le poivre. Route de Guinée et route du poivre, Paris, 1958, Thèse dactylographiée, Sorbonne, p. XLVIII et sq.

[5] *Y.M.Goblet*, Le Temps, 30 avril 1938.

рибарски лодки[1]. Ето в Сфакс, Сиртско море, мауните и техните триъгълни платна, лодките на ловците на сюнгери – Kamaki, карани от джербайци и керкенци, които практикуват риболов с тризъбец. Възможно ли е това да съществува днес?[2] Заедно с Теофил Готие отминаваме нос Мелеас и Архипелагът започва със своите острови и спокоини води. Изведнъж „хоризонтът се изпълва с платна: брикове, гемии, каравели, аргозили порят синята вода във всички посоки...". И днес това е привилегията и вълшебството на тесните морета[3]. Дълголетието на тези стари форми на транспорт, на тези съществуващи от векове обиколки, поставя сложен проблем. Кратките курсове, събирането на малки количества навло, ги правят значими както вчера, така и днес. В тесния и близък кръг, който ги заобикаля, е тяхната сигурност. Трудностите за тях биха започнали едва на дългите разстояния, ако трябваше да напуснат родния басейн, за да заобиколят опасните носове. „Които отиде отвъд нос Мелеас, казва гръцка поговорка, трябва да забрави родината си"...[4]

С морските пътища, които ги свързват и съдействат за големия трафик, 16 в. тези тесни пространства са много по-важни, отколкото двата обширни сектора на Йонийско море на изток и онова западно море, ограничено от Сардиния, Корсика, Европа и Африка. И двете (най-вече първото) са истински морски Сахари, които търговията отбягва или прекосява набързо.

Морският живот на Средиземно море се разполага в периферията на тези две широки пространства, враждебни с масата си в загражденията на тесните морета: на изток Черно море, едва наполовина средиземноморско; Егейско море или Архипелаг (през 16 в. се нарича с италианската дума, станала закон дори и на френски, Arcipelago); в центъра – Адриатика и моретата между Африка и Сицилия, които нямат отделни собствени имена; на запад – Тиренско море, италианското море парекселанс, „етруското море" между Сицилия, Сардиния и Корсика и западното крайбрежие на Италия; и накрая в най-отдалечения запад, между Южна Испания и близката Африка – едно също безименно море, един „средиземноморски Ламанш", който може да се ограничи на изток по линия, вървяща от нос Матифу близо до Алжир, до нос Нао в съседство с Валенсия и което море Гибралтарският проток свързва с Атлантика.

Може ли във вътрешността на самите тези морета да се разграничат по-тесни полета, дори и един залив в Средиземно море, който да не е една малка родина, един сам по себе си сложен свят?[5]

---

[1] Многоцветните лодки на Егея с издигнати флагове: *W. Helwig*, Braconniers de la mer en Grèce, trad. fse, 1942, p. 133. В морето на Балеарските острови и до днес фини платноходки пренасят портокали: *R. Recouly*, op. cit., p. 179.

[2] *Emmanuel Grévin*, Djerba l'île heureuse et le Sud Tunisien, 1937, p. 35.

[3] *Théophile Gautier*, in: Voyage à Constantinople, 1853, p. 36. Вж. съвременен изглед от пристанището на Кавала (M.N. „Kawalla die Stadt am weissen Meer, Kölnische Zeitung, 16 Juli 1942): платноходите натоварени с тютюн, маслини и сушени калмари...

[4] *Cdt. A.Thomazi*, Histoire de la Navigation, 1941, p. 23.

[5] За отделните описания вж. относно залива на Неапол: Instructions Nautiques, nº 368, p. 131; за залива на Волос с безбройните острови: *Helwig*, op. cit., p. 16; относно залива Кварнер: *H. Hochholzer*, „Die Küsten der Adria als Kultur-Siedlungs und Wirtschaftsbereich", in: Geogr. Zeitsch., 1932.

РОЛЯТА НА ГЕОГРАФСКАТА СРЕДА

Черно море – запазена територия на Константинопол

Отдалечено в края на мореплаването, Черно море е обхванато от съвкупност от диви земи (с няколко изключения), едновременно варварски и варваризирани. Мощни и враждебни планини го стягат от юг и изток, между които трудно се промъкват пътищата от Персия, Армения и Месопотамия, излизащи на пресечната точка при Трапезунд. На север, обратно, се стелят обширните равнини на Русия – зона за преминаване и номадство, която кримските татари все още пазят добре през 16 в. Едва през следващия век казаците, руснаци извън закона, ще достигнат брега на морето и ще пиратстват в ущърб на турците. През 16 в., възползвайки се от зимата, московците вече извършват „прибежки" до неговите брегове[1].

Както през цялата си история, по това време Черно море е значима икономическа зона. Това което то произвежда, може да се намери на самите му брегове: сушена риба, строителен материал за кораби и хайвер от „руските" реки, дървен материал, необходим за турската флота, желязото, което доставя Мингрелия[2], житото и вълната – последната събрана във Варна и натоварена заедно с кожите от големите рагузки кораби, а житото – закупено от Константинопол. Освен това има неща, които Черно море прехвърля: това, което то получава, предназначено за Централна Азия и Персия, и онова, което достига до него с керван и се препраща за Константинопол и Запада. За нещастие ние сме зле осведомени за този двоен трафик на Изток през 16 в. Струва ни се, че Константинопол е обсебил далечната търговия и близката търговия на Евксинския понт, спускайки завеса между този средиземноморски край и останалата част от морето. Лесно достъпно, Черно море е хранителна зона за огромната столица, без която тя не би могла да живее, тъй като не може да се задоволи за снабдяването си с данъците от Балканите (включително и изпращаните овце), нито с житото, нито с ориза или с баклата, които достигат до нея с флота от Александрия, едновременно с подправките и дрогите. Белон дю Ман[3] говори за маслото, което се носи от Мингрелия в Константинопол „във волски или кравешки кожи, без да са обработени... съвсем пресно одрани". Вероятно на един от тези безброй гръцки caramusalis, които осигуряват транспорта в Черно море, въпреки че са по-пригодни за кратки пътувания по Архипелага, отколкото в това опасно море[4], често развълнувано и

---

[1] Долю до епископа на Дакс, Константинопол, 18 февруари 1561 г., *E. Charrière*, op. cit., II, p. 650-652, по повод на московските нахлувания срещу Тана. Московците използват, че реките са замръзнали. Те се оттеглят у дома през пролетта (cf. *ibid.*, p. 647-8, 671-2, 5 февр., 30 август). За морското пиратство на руснаците – едно споменаване през 1608 г.: Авизи от Константинопол, 12 юни 1608 г., A.N., K 1679. Пашата на флота мислел да изпрати срещу тях галери, но му казали, че галерите не могат да направят нищо срещу тези леки кораби. По-добре е да се изпратят срещу тях „caiches que son barcos medianos". Нахлуване на казаци на полска служба към Черно море през 1622 г., разграбване на Кафа, „столицата на Тартария": Naples, Storia Partia, XXVIII, B 11, f°s 230 et 230 v°; 1664, *J.B. Tavernier*, op. cit., p. 163.

[2] Мингрелия, отбелязва *Таверние* (цит. съч., I, стр. 275) през 1664 г., е все още в добри отношения с Турция, „защото по-голямата част от желязото и стоманата, които се ползват в Турция, идва от Мингрелия по Черно море"...

[3] *Belon du Mans*, op. cit., p. 163.

[4] „Това бясно море там...": 19 май 1579 г., *E.Charrière*, op. cit., III, p. 799. Корабите в Черно море често са доста натоварени. Вж. по повод корабокрушението на един кораб, натоварен с дъски: *Tott*, Mémories, op. cit., II, p. 108.

покрито с мъгли. През октомври 1575 г. буря потапя изведнъж близо до Константинопол стотина от тези малки кораби, натоварени с жито[1].

През 16 в. Черно море е прикрепено към Константинопол, тъй както някога било владение на Милет и на Атина, а след 1265 г. става собственост на италианци и генуезци[2]. Последните се установяват в Тана и в Кафа, защитени места в Южен Крим, заслонени от планините на полуострова срещу степните народи на

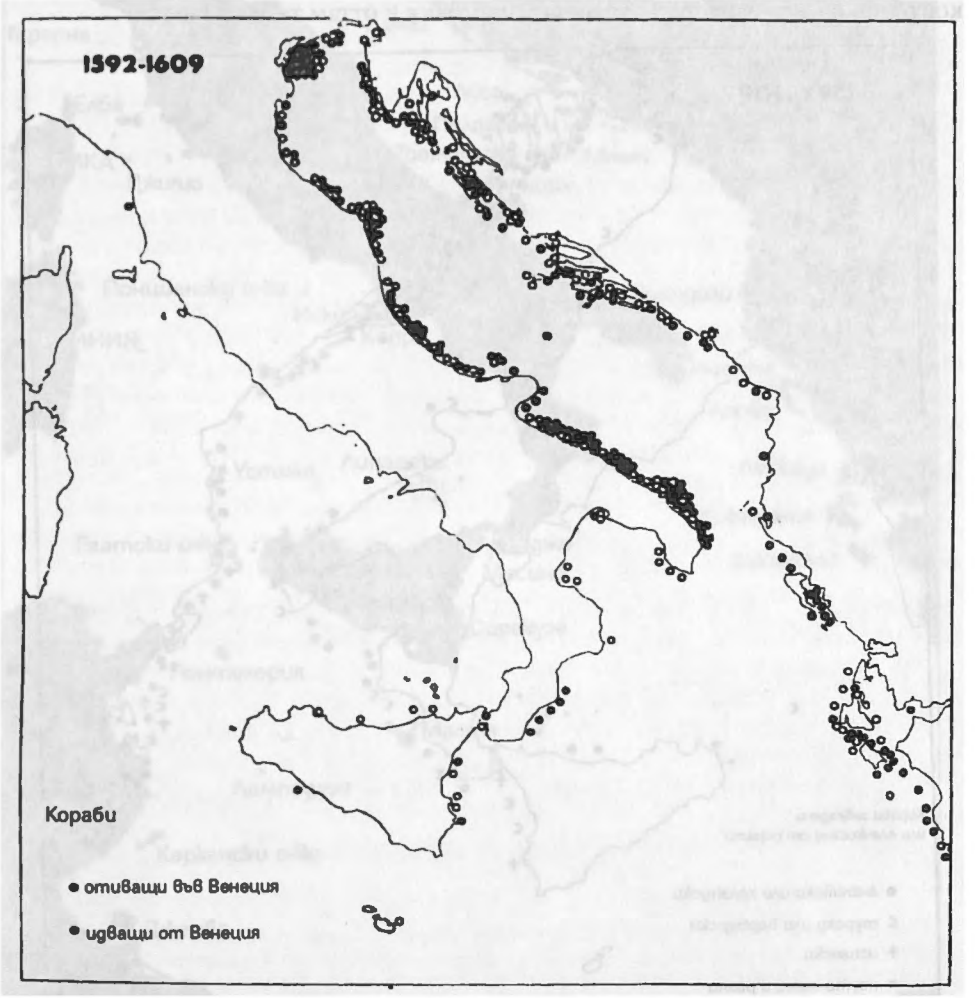

8 – Корабокрушенията на кораби, отиващи за Венеция от 1592 до 1609 г. (според: *A. Tenenti*, Naufrages, Corsaires et Assurances maritimes a Venise, 1959), подчертавам преимущественото значение на крайбрежния път.

[1] Известие от Константинопол, 17, 18, 24 октомври 1575 г.: Simancas E° 1334.

[2] Черно море е било отворено за италианците към 1265 г. поради политическия упадък на Византия: *G. Bratianu*, Études byzantines, 1939, p. 159.

РОЛЯТА НА ГЕОГРАФСКАТА СРЕДА

Севера, както се установяват и в Константинопол (откъдето си тръгват едва през 1453 г.), а са изместени от турците от своите търговски пристанища в Крим[1] едва по-късно, в последната четвърт на 15 в. Кафа е завзета през 1479 г. Последва голяма реорганизация на сухоземните пътища, водещи към морето: те не се отправят вече към Крим, а към Константинопол. В молдовските земи пътищата, водещи от Килия и Цетатея Алба, се заменят с големия търговски път към Галац, който ще обсеби занапред дунавската търговия и оттам тази на Полша[2].

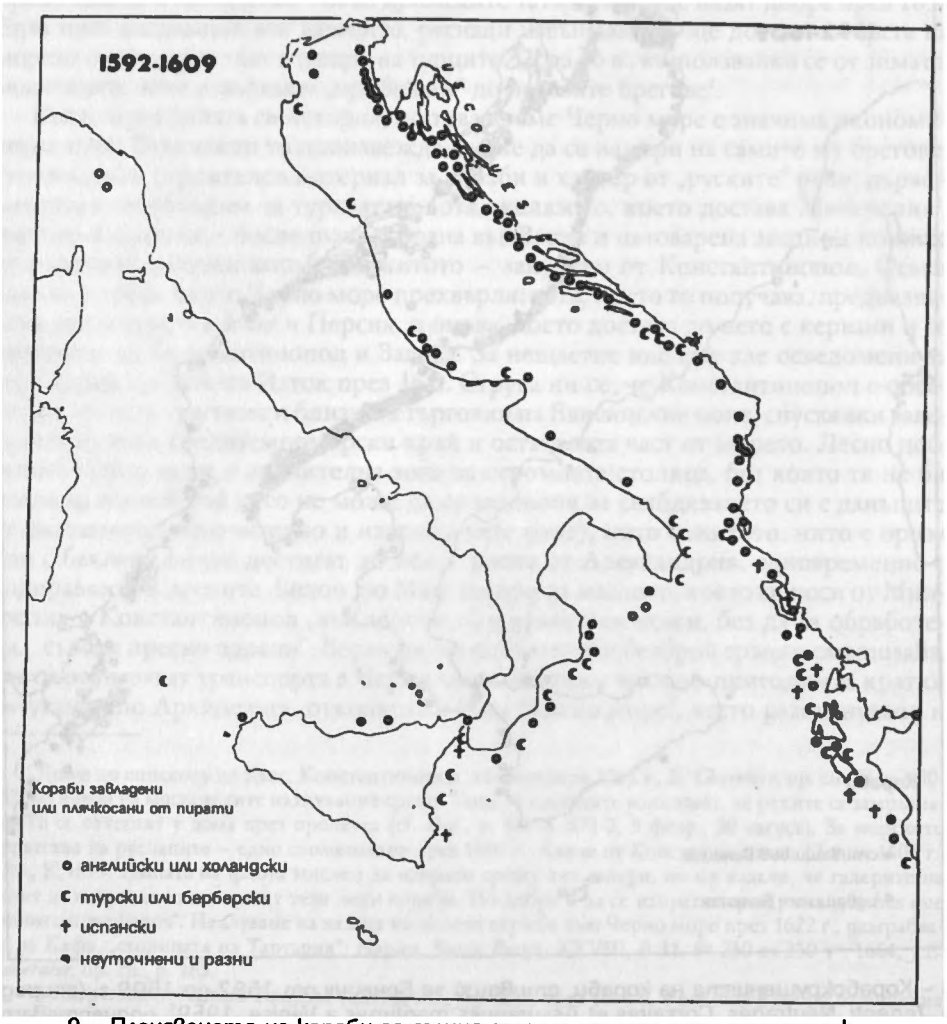

9 – Пленяването на кораби за същия период, според същия източник.

[1] *A. Philippson*, „Das Byzantinische Reich als geographische Erscheinung:, in: Geogr. Zeitschrift, 1934, p. 448.

[2] *I. Nistor*, Handel und Wandel in der Moldau, 1912, p. 23.

10 – Сицилия и Тунис разсичат Средиземно море на две.

РОЛЯТА НА ГЕОГРАФСКАТА СРЕДА

Оттогава Черно море е признатата житница на огромната турска столица. Все пак рагузците продължават да се промъкват дотам, поне докъм 1590 г., като отиват да товарят във Варна с цели кораби вълна и кожи montonini, vacchini и buffalini. Впрочем те извършват същия трафик и по Мраморно море до Родосто[1]; евентуално за да избегнат митническите разходи (?). Във всеки случай с настъпването на 16 в. при условия, неизвестни за нас, рагузците се отказват едновременно и от двете пристанища. Черно море се затваря повече отвсякога за Запада, поне от страна на морето, тъй като по това време е съществувало – ние ще се върнем на това – превъзходство на сухоземните пътища над морските.

Дали наистина Константинопол е този, който дръпва резето и слага край на ролята на Черно море на „стрелочник на международния трафик" през Средновековието[2]? Това затваряне не е ли било продиктувано от други по-далечни подбуди? Черно море всъщност е началото – тъй като много от пътищата се свързват в Трапезунд или в Синоп – на това, което по правило наричаме пътя на копринята, а този път изглежда се прекъсва през 14 в. Подхранващите го трафици поемат по пътя за Персия. В края на краищата Туркестан става жертва на това прекъсване. От друга страна, в средата на 16 в. руското проникване става по течението на Волга. Казанското ханство, нещо като кралство Гранада, обогатено от трафика на керваните, което винаги много силно привлича руснаците, попада в техни ръце почти съсипано от трудни за обяснение вълнения, причинени или не от прекъсването на пътя за Туркестан. Иван Грозни завзема Астрахан през 1556 г. Този път резето било здраво пуснато въпреки турския опит от 1569-1570 г., този неизвестен голям исторически факт[3].

Архипелагът – венециански или генуезки

Архипелагът, „най-гостоприемно море на света", представлява поредица от бедни острови и често с още по-окаяни брегове. Той не може да се разбере, освен ако не е свързан с някой голям град. Някога той е бил бойно поле на Атина; впоследствие – основата на византийската таласократия. Благодарение на него тя успява да запази Егейско море, а след това да изтласка исляма, настанил се през 9 в. за известно време в Крит. Именно той спасява тогава връзките със Запада посредством моретата на Гърция, Сицилия и пътищата на Адриатика, очаквайки реда на Венеция.

Минават векове. Архипелагът става венециански и генуезки. Двата съперни-

---

[1] Въпросът за западната търговия в Черно море е обширен. За търговията на Рагуза вж. по-долу стр. 310. От време на време Венеция все още ще изпраща кораби чак до Черно море (H.Fo au doge, Péra, 25 mai 1561, A.d.S. Venise, Seno Secreta, Const., Fza 3C. Става дума за малък венециански кораб, тръгнал за Мингрелия). Трябва да се отбележи, че в проекта за капитулация между Флоренция и Константинопол флорентинците искат свободна навигация в Черно море, 1577 г. (A.d.S., Florence, Mediceo 4274).

[2] *G. I. Bratianu*, „La mer Noire, plaque tournante du trafic international à la fin du Moyen Age", in: Revue du Sud-Est Européen 1944, p. 36-69.

[3] Вж. кн. II, част III, гл. 3, „Подемът на войните". Относно значимия въпрос за канала от Дон до Волга вж. за досегашните мнения: *J. Mazzei*, Politica doganale differenziale, 1931, p. 40, и още по-добре: W.E.D. Allen, Problems of turkish Power in the Sixteenth Century, 1963, p. 22 et sq.

чещи си града си поделят основните острови; те настаняват в тях своите патриции – пазители на империята, господари на селяните, плантатори, а също и търговци, всъщност колониални аристократи, останали чужди сред православните народи. Последните могат да бъдат „латинизирани" в своите обичаи, но въпреки това не се асимилират. Това е обичайна драма: в края на краищата тя поставя всички колонизатори от едната страна на бариерата. Когато Венеция измества Генуа в Кипър през 1479 г., плантаторите от двата града се сближават много лесно. Видима, неизбежна класова дисциплина...

Латинците защитават своите позиции в Архипелага по-лесно и най-вече по-ефикасно, отколкото в Черно море със средства, които дълго време превъзхождат атаката. Все пак Негрепонт (Евбея) е завзет през 1479 г.; Родос пада през 1522 г.; Хиос е окупиран през 1566 г. без кръвопролитие, а Кипър – след лесно дебаркиране и две обсади, тези на Никозия и на Фамагуста през 1570-1572 г.; Кандия – през 1669 г., след двадесет и пет годишна война.

Но борбата на Архипелага съвсем не се съдържа изцяло в тази история на битки – тя се представя с течение на времето и като социална война. Многократно „туземците" гърци предават своите господари както в Кипър, така и по-късно в Кандия. Архипелагът сътрудничи за турската победа и дори много преди тази победа гръцките моряци са привличани на служба в армадите на султана, чиито екипажи често произхождат от Архипелага. Кандийците са най-многобройни сред тези, които се наемат във флотата по време на кампанията, която започва в началото на всяко лято. Рекрутьорите ги откриват в таверните на Пера, близо до Арсенала[1]. Това става повече от век преди Кандия да падне в ръцете на турците.

Освен наемането на военна служба Константинопол предлага на гърците и изгодите от морските пътувания по Черно море и до Египет. В снабдяването на столицата има място за носещите жито caïques и caramusalis[2] и за пренасящите коне и дърва gerbe, за всички гръцки платноходи от Архипелага. Към това се добавя и религиозното привличане – Константинопол е Римът на православните.

През първите десетилетия на 16 в. се очертава подновяване на гръцката експанзия по цялото море. Авантюрата на братя Барбароса – тези ислямизирани моряци от Лесбос, установили се първо в Джерба, а после в Жижел, основни превозвачи на испански мюсюлмани, желаещи да напуснат полуострова, корсари и в крайна сметка господари на Алжир от 1518 г. – не е случайна авантюра. Не повече от тази на Драгут – друг грък, когото ще открием още от 1540 г. по туниските брегове, а през 1556 г. – установен в берберско Триполи на мястото на малтийските рицари, експулсирани от турците пет години по-рано.

---

[1] *J. W. Zinkeisen*, Geschichte des osmanischen Reiches in Europa, 1840-1863, III, p. 299 et sq.

[2] *Robert Mantran*, Istanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle, 1963, изброява видовете турски кораби с разпознаваеми имена: fircata (фрегата), zaïka (саик или каик), kalyon (галеон), стр. 318, бел. 2; трябва да се различава saïque, един пърекселанс гръцки кораб, преносвач на жито в Егейско и Мраморно море, от caramusali, haramürsel – срещащ се единствено в Мраморно море и „произхождащ от близкото пристанище Измит (Никомедия), където той се строи", стр. 488-489 – кораб, снабден наполовина с палуба, с три платна и гребла. Текстовете от западен произход не са единодушни...

РОЛЯТА НА ГЕОГРАФСКАТА СРЕДА

Между Тунис и Сицилия

Ще бъде трудно да осветлим ролята на това безименно и и не съвсем обособено море, което разстила между Африка и Сицилия своите плитчини, пълни с риба, скали, покрити с корали и сюнгери, и своите острови (твърде малки, за да бъдат населени): Фавиняна, Маретимо, Леванцо при западния край на Сицилия; Малта, Гоцо и Пантелерия насред морето; Табарка, Джалита, Земрба, Джера и Керкените, на нивото на туниския бряг. Неговите граници отговарят на тези на някогашния геологически „мост", простирал се от Сицилия до Африка: на изток – линията, прокарана от Триполи до Сиракуза, а на запад – линията от Анаба до Трапани. Основната ос е с посока север-юг, от Сицилия към Африка. Съществуващите връзки между Изтока и Запада, между Левант и Понант, тласкат натам своя трафик. Но обикновено те се изместват на север към широкия път на Месинския проток. В сектора Сицилия-Африка те нямат честотата на потоците север-юг.

Последните имат определящо значение и тласкат всичко ту на север, ту на юг. Това цяло по волята на историята е мюсюлманско по времето на Аглабидите, от 827 г. – начало на завоюването, до 1071 г. – датата на повторното завоевание на Палермо, цитадела на исляма; след това – норманско или на път да стане такова през 11 в., тъй като норманският тласък, дошъл от Неапол в Сицилия, не спира със завземането на големия остров – този тласък се разлива на юг чрез войната, грабежите, търговията и дори емиграцията в посоката към африканските земи... Анжуйците и арагонците ще продължат по-късно тази политика, продиктувана от съседството: многократно ще атакуват африканското крайбрежие, ще наложат данък на емирите на Тунис и ще притежават Джерба от 1284 до 1335 г. Християнският търговец обаче се настанява навсякъде и по-специално в пазарите на Тунис и Триполи, получавайки там привилегия след привилегия. От своя страна християнският войник и най-вече каталонският разбойник, бъдещият господар на Сицилия (Сицилианските вечерни са през 1282 г.), намира в Африка почти толкова доходни авантюри, колкото и на Запад. Твърде рано, още през 12 в., каталонските моряци посещават често скалите с корали на Табарка.

През 16 в. средите в Палермо и Месина все още не престават да предлагат планове за завоевания в Африка заради суетата и в духа на политиката на вицекралете на испанска Сицилия: един Хуан де ла Вега, по-късно един херцог де Медина Сели и още по-късно един Маркантонио Колона... Тези проекти подсказват неясно осъзнатата необходимост да се свържат брегове и острови на този средищен свят, да се съчетаят житото, сирената и буретата с тон на Сицилия със зехтина на Джерба, с кожите, с восъка, с вълната на южните страни, със златния прах и с черните роби от сахарския трафик; като се държи с твърда ръка това морско цяло, да се осигури опазването на реда по крайбрежията, местата за улов на тон и спокойния достъп до кораловите скали на Берберия за рибарите на Трапани, тези полукаталонци, чиито зле въоръжени лодки не се колебаят да атакуват плавателните съдове на берберските пирати през 16 в., както и да се подсигурят срещу последните превозвачите (caricatori) на сицилианско жито, непрекъснато заплашвани по южния бряг, тъй като плячкосването и тук, както и дру-

гаде често се стреми да възстанови естественото равновесие, нарушено от историята...

По правило, когато говорим за Сицилия, трябва винаги да гледаме на север към Неапол и да твърдим, че тези две истории са остро противопоставени, че величието на Неапол означава упадък на Палермо, както и обратното. Още по-голямо значение би имало да подчертаем връзката Сицилия-Африка, тоест стойността на този морски свят, който несъвършенството на нашите познания и непроявеният интерес са оставили без обединяващо име.

Средиземноморският „Ламанш"

Краят на Западното Средиземноморие е автономно, тясно и пристегнато от земите пространство и поради това лесно за овладяване от човека: един географ, Рене Леспес го нарича „Английския канал" на Средиземноморието. Това е един отделен свят между Гибралтарския проток на запад и линията, която можем да прокараме от нос Каксин до нос Нао или проблизително от Валенсия до Алжир. В посока изток-запад движението никога не е лесно: да се отиде на изток означава да се излезе към широкото пространство на Западното Средиземноморие, а на запад – да се достигне още по-широко пространство, Атлантика, оттатък протока, чието преминаване от самосебе си е рисковано поради честите мъгли, много силните течения, рифовете и пясъчните наноси по протежение на брегoвете. Освен това протокът, както и издаденият нос, създават винаги промени в режима на теченията и ветровете. Тук те са ясно изразени и неговото прекосяване става сложна операция.

За сметка на това този „Ламанш", проточил се от изток на запад, е сравнително лесен за прекосяване от север на юг. Той не представлява бариера за континенталната маса на иберийския и на северноафриканския свят, а по-скоро свързваща, отколкото разединяваща река, която прави от Северна Африка и Иберия единен свят, един „биконтинент", според образния израз на Гилберто Фрейре[1].

Както морския ръкав между Сицилия и Африка, този морски коридор е едно от завоеванията на исляма през Средновековието. Едно късно завоевание, през 10 в., когато Кордовският халифат бързо укрепва. Този успех на Омеядите означава едновременно сигурност за доставката на жито, хора и наемници от Магреба и за износа навръщане на продукцията от андалуските градове. Свободното или поне лесното използване на тази водна улица премества андалуския морски живот от Алмерия – шумна с плавателните си съдове, корабостроителниците и с тъкачните си станове за коприна – в Севиля, където през 11 в. средноморската навигация постига поредния си резултат. Впрочем тя донася толкова богатства, че пристанището на Гуадалкивир скоро започва да конкурира с блясъка си старата континентална столица Кордова.

Заедно с блясъка на мюсюлманското надмощие в Средиземно море по южния му бряг се раждат и разцъфват големи морски градове: Бежая, Алжир и

[1] Casa Grande e senzala, Rio de Janeiro, 5e édit. 1946, I, p. 88; *Paul Achard*, La vie extraordinaire des frères Barberousse, op. cit., p. 53.

Оран, като последните два са основани през 10 в. И на два пъти африканската „Андалусия" при Алморавидите, а после и при Алмохадите спасява истинската Андалусия от християнския натиск през 11 и 12 в.

Чак до края на независимия иберийски Ислям – поне до 13 в., а и след това – „Ламаншът" остава сарацински, от околностите на португалския Алгарве чак до Валенсия и дори до Балеарите. Ислямът ще задържи този дълъг морски ров още по-дълго от сицилианското Средиземноморие, доста след битката при Лас Навас де Толоса (1212) и поне до завземането на Сеута от Дом Жоао Португалски и неговите синове през 1415 г. От този ден нататък пътят към Африка е отворен и обрича остатъчния мюсюлмански свят в Гранада, чийто живот е продължен само благодарение на дългите кастилски разпри. Когато войната за Гранада се подновява за последния акт на Реконкистата през 1477 г., Католическите крале ще блокират бреговете ѝ с кораби от Биская.

След края на завоеванието християнските победители са принудени да завладеят южния бряг на иберийско-африканския „Ламанш", без да го желаят, но с ясно съзнание и трайно убеждение, които ще да са били съответстващи на испанските интереси. Катастрофа на Испания е, че след завземането на Мелиля през 1497 г., на Мерс-ел-Кебир през 1505 г., на Пеньон де Велес през 1508 г., на Оран през 1509 г. на Мостаганем, Тлемсен и алжирския Пеньон през 1510 г., тази нова война за Гранада не е продължена с настървение; че тази неблагодарна, но важна задача е жертвана за миражите на Италия и относителната достъпност на Америка. Това, че Испания не знае, не пожелава или не съумява да доразвие своя първоначален успех – вероятно много лесен („струва ми се, пише до Католическите крале през 1492 г. техният секретар Фернандо де Сафра, че Господ желае да даде на Ваши Величества тези африкански царства"), че не продължава тази извънсредиземноморска война, това са големите глави на една пропусната история. Както пише един есеист[1], Испания – полуевропа-полуафрика – не изпълнява географската си мисия и за пръв път в историята Гибралтарският проток „станал политическа граница"[2].

Войната по тази граница става непрестанна: знак, че случайността е прекъснала там, както между Сицилия и Африка, съществени връзки... Става трудно да се прекосява каналът – виждаме го по повод винаги несигурното през 16 в. снабдяване на Оран. От голямата „разпределителна гара" на Малага proveedores (оттоворници – бел. пр.) организират конвои, наемат лодки и кораби към предния пост[3]. Те ги изпращат най-вече през зимата, използвайки краткото подобряване на времето – достатъчно за това кратко пътуване. Това не пречи на пиратите да успеят да ограбят снабдителите, на които след това по време на обичайното пазарене да предложат откупка някъде на ширината на нос каксин. През 1563 г., по време на обсадата на това място от алжирците, форсиращите обсадата са собственици на баланцели, на бригантини от Валенсия или от Андалусия. Тези малки

---

[1] *Gonzalo de Reparaz*, Geografía y política, Barcelona, 1929, passim.

[2] *E.-F.Gautier*, Les siècles obscurs du Maghreb, 1927, p. 280.

[3] Според документите от серията Estado Castilla в Симанкас. Срв. кн. II, част II, гл. 7, „Предните постове...".

съдове са аналогични с онези, които „някога" отивали, както казва една проверка от 1565 г.[1], от Картахена, от Кадис или от Малага да пренасят бонета от Кордова или платове от Толедо в северноафриканските пристанища. Аналогични са и на рибарските кораби, които отвъд Гибралтар продължават да се плъзгат към Атлантика, отнасяики цяла армия моряци, които от Севиля, от Санлукар де Барамеда или от Пуерто де Санта Мария слизат, ловейки риба, чак до Мавритания и в неделя отиват на служба в някой от португалските предни постове на мароканския бряг[2]. Аналогични са и на валенсианските лодки, които пренасят в Алжир ориза и парфюмите на Испания, както и контрабандни стоки въпреки забраната[3].

В края на века тази полумъртва област на морето изведнъж се оживява и пробужда за драматична история, която няма да е дело на обичайните конкуренти на Испания, марсилците, свикнали отдавна с берберските набези или от 1575 г. – новодошлите ливорнци, които Тунис привлича и задържа, но които напредват понякога чак до Лараш[4] и в мароканския Сус[5]. Новото събитие е масовото пристигане на северни кораби, най-вече от 1590 г. насетне. Тези чужденци трябва да прекосят протока два пъти – на отиване и на връщане. На връщане те са предварително известни и следени. Дали както се твърдяло[6] холандците измислят нов начин за прекосяване на протока, който начин скоро предават на своите ученици – алжирските пирати? Възможно е, ако не и съвсем сигурно. Във всеки случай Испания ще се стреми да следи и дори да забранява преминаването им с галерите си, използвани през спокойните месеци, през хубавия сезон и с галеоните си, поемащи поста през лошото зимно време. Трябва да си представим тези наблюдения, тези бойни тревоги, тези патрули, тези често безславни борби продължили до 18 в.[7] от нос Сан Висенти на португалския бряг чак до Картахена и Валенсия[8] и често чак до Мерс-ел-Кебир, Сеута и Танжер, чак до Лараш, завзет на 20 март 1610 г., чак до Ла Мамора, завзета през август 1614 г. Господарите на Испания, нейните моряци и нейните съветници мечтаят за окончателно разрешение на въпроса: да разположат в самия Гибралтар подсилени оръдия, които със сигурност да достигат корабите[9], да укрепят островчето Перехил в близост до Сеута[10] или според мнението на този луд и гениален авантюрист на испанска служба, англичанина Антъни Шърли, да се завземе Могадор и Агадир, тоест да се държи

---

[1] 14 март 1565, Simancas E° 146.

[2] *R. Rstard*, „Les Portugais au Maroc", in: Bulletin de l'Ass. Guillaume Budé, juillet 1937, p. 26.

[3] *D. de Haedo*, Topographia..., op. cit., p. 19 v°.

[4] *F. Braudel et R. Romano*, Navires et marchandises à l'entrée du port de Livourne, 1547-1611, 1951, p. 45.

[5] *Ibid.*, p. 45.

[6] *J. Denucé*, L'Afrique au XVIe siècle et le commerce anversois, 1937, p. 12

[7] *Ustariz*, op. cit., p. 260-261 (1724).

[8] Филип II до губернатора на Кастилия, С. Лоренцо, 4 септември 1594 г., Simancas E° Castilla 171, f° 107: разбрал, че губернаторът, който е със своите кораби в Суета, има намерение да прочисти брега чак до нос Сан Висенти и да стигне дори до Лисабон.

[9] A.d.S. Venise, Алвизе Корер до дожа, Мадрид, 28 април 1621 г. Това е много трудно постижимо, отбелязва венецианецът, „поради голямото разстояние между двата бряга на протока".

[10] *Xavier A.Flores*, Le „Peso Politico de todo el mundo" d' Anthony Sherley, 1963, p. 176.

Мароко, като по този начин Католическият крал веднага става absoluto senor de la Berberia[1], и това е през 1622 г.!

Но тази борба се оказва без изход. Английският, холандският и аржентинският враг минава протока изненадващо, възползвайки се от благоприятната зимна нощ[2] или със сила, рядко оставяйки някои кораб в ръцете на противника и застрашавайки повечето време охраняващите ескадри, като се възползва от превъзходството на своите кораби и тяхната артилерия. Не особено очевидна, но поне малко позната, тази голяма драма на Средиземно море се разиграва пред неговите врати, почти извън него. Ще се върнем отново на това.

Тиренският басейн

Обширното Тиренско море – „каналите на Корсика и Сардиния" според документите на времето – е толкова широко отворено към съседните светове, обградено от много богати и пренаселени земи, че не може да няма бурна съдба.

Неговата далечна предистория показва едно пространство, разделено между етруските, господари на Тоскана, градовете на Велика Гърция и Сицилия, един отделен свят, какъвто е Марсилия, уголемена от своята империя, и накрая – картагенците, установили се в сицилийския запад, по бреговете на Сардиния и на Корсика, където също има етруски. Общо казано, етруските владеят средната част на морето, а останалите държат изходите: гърците от юг – пътя за Леванта, картагенците – пътя от Панормос (Палермо) за Африка през Драпанон (Трапани); и най-сетне гърците от Марсилия – пътя, свързващ Етруското море със Запада, точно там, където трябва да се спре, за да се чакат благоприятните ветрове, позволяващи прекосяването на Лионския залив в посока към Испания.

Този първоначален образ разкрива перманентните черти на тиренския свят: средищната роля на езерото, значението на морските врати, позволяващи влизането и излизането от него. Той подсказва причините, поради които това прекалено широко и отворено море никога няма да стане достояние на едно-единствено управление или на една-единствена икономика, дори на една-единствена цивилизация. Като изключим времето на нивелиращата хегемония на Рим, нито една флота няма дълготрайно надмощие – нито тази на вандалите, усмирена от Византия, нито сарацинските флоти, тъй като в крайна сметка Италия се отървава от тях, нито норманите, нито анжуйците – първите сблъскали се с Византия, а вторите – едновременно с исляма и с каталонците. Що се отнася до Пиза, тя среща конкуренцията на Генуа.

През 16 в. основното място принадлежи на Генуа – господарка на Корсика. Същевременно това първенство крие своите недостатъци: все по-често Генуа се обръща към чужбина за морските си превози – първото отстъпление. От друга страна, тя се намира срещу една Испания, заела силни позиции в Тиренско море. Първите жалони са поставени от „арагонците" когато през 13 в. те заграбват Си-

---

[1] *Ibid.*, p. 111.

[2] A.d.S. Venise, Липомано до дожа, Мадрид, 19 ноември 1586 г., относно минаването на Амурат, пиратския цар на Алжир, „през една тъмна нощ".

цилия (1282), а после през 1325 г., въпреки дългата генуезка съпротива, и Сардиния, която им е необходима за връзката със Сицилия. Каталонската експанзия (това е една от нейните своеобразности) ще де е напредвала директно от Балеарите на изток през Сардиния и Сицилия. В тези острови каталонците установяват истински морски колонии: Алгеро в Сардиния и Трапани в Сицилия.

Победоносна, но и изтощителна експанзия. Позакъсняла, тя трябвало, за да си осигури място, да форсира портите, да се бие, да свърже пиратството с навигацията. Нейният двигател Барселона постепенно отстъпва главната роля на Валенсия и именно валенсианците довеждат до успешен край завладяването на Неаполитанското кралство по времето на Алфонсо Велики (1455). Едва започнала, валенсианската акция почти веднага приключва, тъй като арагонската корона скоро преминава под контрола на Кастилия. По време на италианските войни в Тиренско море настъпват нови промени: кастилците-войници и чиновници, заменят арагонците в Неапол, както и в Сицилия[1]. Оттук нататък Тиренско море изпитва тежестта на морската, военната и континенталната мощ на Испания чрез неините галери и tercios. Но тази мощ не е търговска: още от времето на Карлос Пети, въпреки старите търговски привилегии, каталонските платове се изнасят все по-малко към Сардиния и Сицилия. Както тук, така и другаде императорът не е особено загрижен за иберийските интереси и оставя генуезките търговци да пласират собственото си сукно на тези пазари. Дали това преимущество е един реванш за Генуа?

Нещата не са толкова прости. Към 1550 г. Генуа отстъпва част от морските си задължения в Тиренско море и другаде на рагузците. Последните с товарните си кораби осигуряват транспорта на сицилианско жито и сол и далечните курсове по посока на Испания, Атлантика и Леванта. Тиренско море почти щяло да стане рагузко езеро, ако не било присъствието на марсилците (първоначално скромно, то ще нарасне след 1570 г.), ако не бил по-късният подем на Ливорно – появил се и избликнал отново – тъй като Ливорно е едновременно Пиза и Флоренция... То е също и пресметливата политика на Козимо Медичи, отрано заинтересована от генуезка Корсика[2]. И накрая, чрез широката морска врата между Сицилия и Сардиния непрестанно прониква тревожният натиск на берберските грабежи; те често ще изненадват съвсем на север, в края на плаването, ривиерите на Савона, на Генуа, на Ница, дори и на Прованс. Тосканската преграда на остров Елба с Портоферайо по-скоро съобщава за тях, отколкото да ги спира.

Този разделен и многосъставен тиренски басейн следователно е прекалено свързан с общия живот на морето, за да притежава особено специфичен колорит. Същевременно позволявайки му да живее почти само от собствените си ресурси, неговата окраска му придава известна автономност. Житото, което ядат неговите градове и неговите прекалено населени и прекалено пастирски, за да се изхранват сами, области, идва от Сицилия докъм 1550 г. и от Прованс, или поне

---

[1] *R.B. Merriman*, The Rise of the Spanish Empire, 1934, IV, p. 248, 434. Дали това е по вина на арагонците, заети с дребните си дела, както твърди *R. Konetzke*, op. cit., p. 148? Не бих го подкрепил безрезервно по този пункт.

[2] *Giovanni Livi*, La Corsica e Cosimo dei Medici, Florence. 1885.

чрез Прованс, тъй като то много често се изнася от Бургундия и понякога от още по-далече. Солта идва от Трапани; сирената – от Сардиния; виното greco или latino – от Неапол; осоленото месо от Корсика; коприната – от Сицилия или от Калабрия; плодовете, бадемите, орехите, както и бъчвите с аншоа или тон – от Прованс; желязото – от остров Елба; парите, капиталите – или от Флоренция, или от Генуа. Останалото идва отвън: кожи, подправки, цветни дървета, вълна, а по-късно и сол от Ибиса...

От тези два вида живот на съчетани и преплитащи се връзки – единият близък, а другият далечен и външен, по-богат е вътрешният. Той обяснява доста напредналото размесване на народите, цивилизациите, езиците и изкуствата. Той обяснява защо това морско пространство със защитените си и сравнително спокойни води е пърекселанс царство на лодките за една година, от юни 1609 г. до юни 1610 г. само в пристанище Ливорно влизат повече от 2500 лодки или малки плавателни съдове[1]. Едно огромно число. Това са единствено лодки, които по Тибър достигат до Рим и неговото пристанище Рипа Гранде[2] и докарват било мебелите и одеждите на някой епископ, който ще се настани в Римския двор, било буретата с вино greco, които някой духовник се е постарал да изпрати по онова време от Неаполитанското кралство. Всички статистики – тези от пристанището на Ливорно, така богати за разглеждания период, тези от Чивитавекия, от Генуа и най-накрая от Марсилия, говорят за огромното значение на тези връзки на близки разстояния: от нос Корсика до Ливорно или до Генуа за транспорт на дърва или от Рио на остров Елба до същото тосканско пристанище за желязо... Всичко се транспортира на борда на тези малки кораби: лодки, саети, laudi, luiti, тартани, фрегати, полакри...[3] В Генуа регистрите на митницата различават два вида пристигане – venuta magna и venuta parva, в зависимост от това дали вместимостта на корабите е над или под 150 кантара (тоест тридесетина тона). Така че на година пристанището на Генуа приема няколко десетки „големи" кораби и 1000-2000 „малки": 47 големи срещу 2283 малки през 1586 г.; 40 срещу 1921 през 1587 г.; 107 срещу 1787 през 1605 г.[4]... (Тези по-ниски от реалността числа държат сметка само за корабите, подлежащи на входна такса; от нея са освободени множество кораби, пренасящи жито, олио и сол.)

Несъмнено крайбрежното плаване във всички тесни морета е обичаен факт, необходим за съществуването на голямото търговско движение. Но тук в Тиренско море то е особено развито. Като прибавим и изключителната документация, ще видим онова, което само се забелязва другаде: значителната роля на малките товарни платноходи в икономическия обмен. Често се случва в Ливорно да пристигне собственик на корсиканска лодка с няколко бурета осолено месо и сирене[5],

---

[1] A.d.S. Florence, Mediceo, 2080.

[2] *Jean Delumeau*, Vie économique et sociale de Rome dans la seconde moitié du XVIe siècle, I, 1957, p. 128.

[3] *Danilo Presotto*, „Venuta Terra" et „Venuta Mare" nel biennio 1605-1606, thèse dactylographiée, Faculté d'Économie et Commerce de Gênes, 1964, p. 31 et sq.

[4] *Giovanni Rebora*, Prime ricerche sulla „Gabella Caratorum Sexaginta mars", thèse dactylographiée, Faculté d'Économie et Commerce de Gênes, 1964, p. 31.

[5] *Danilo Presotto*, op. cit., p. 53.

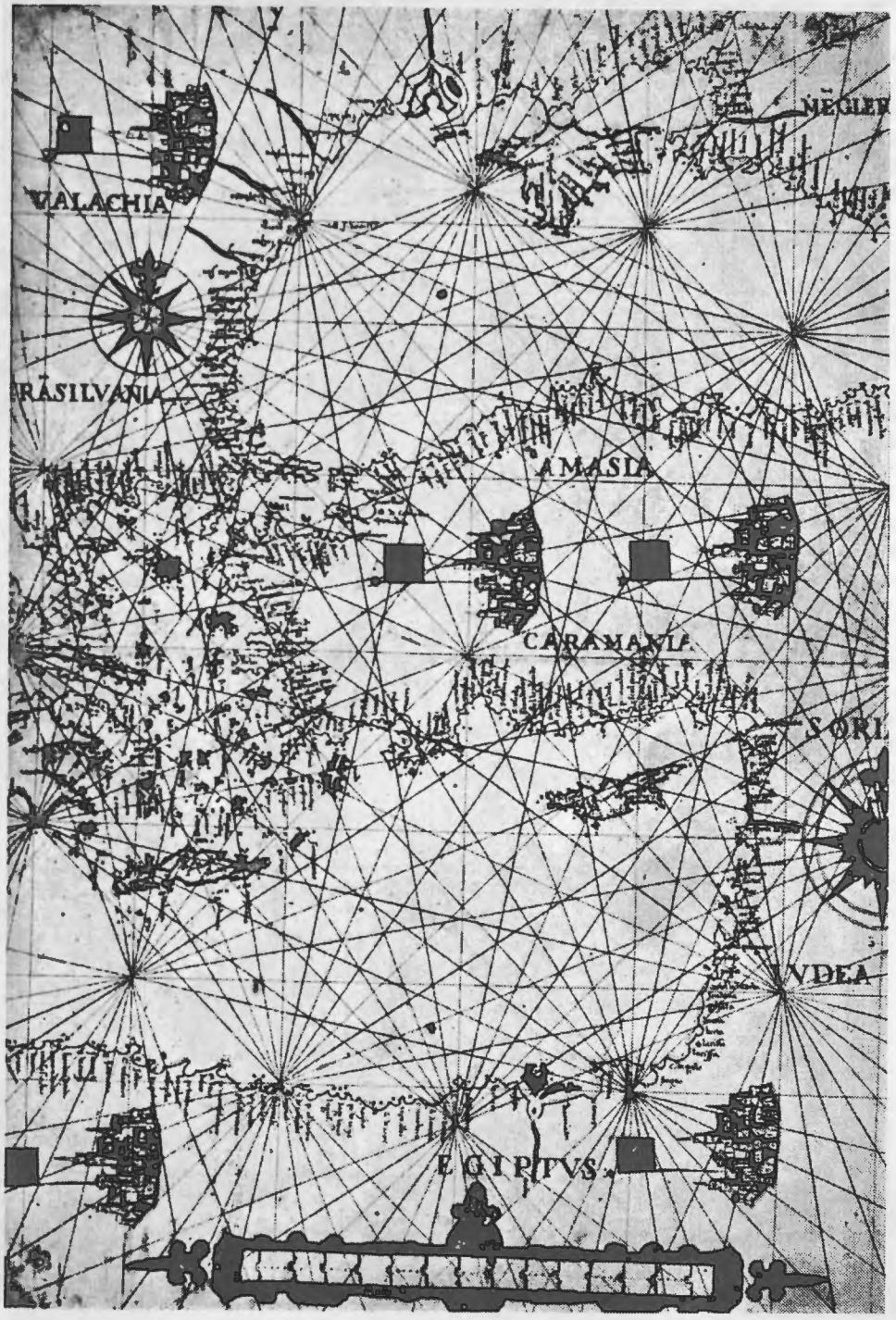

5. ПОРТУЛАН (16 в.) НА ИЗТОЧНОТО СРЕДИЗЕМНОМОРИЕ. Biblioteca Nacional de Madrid, Ms 17 818, f°, 4.

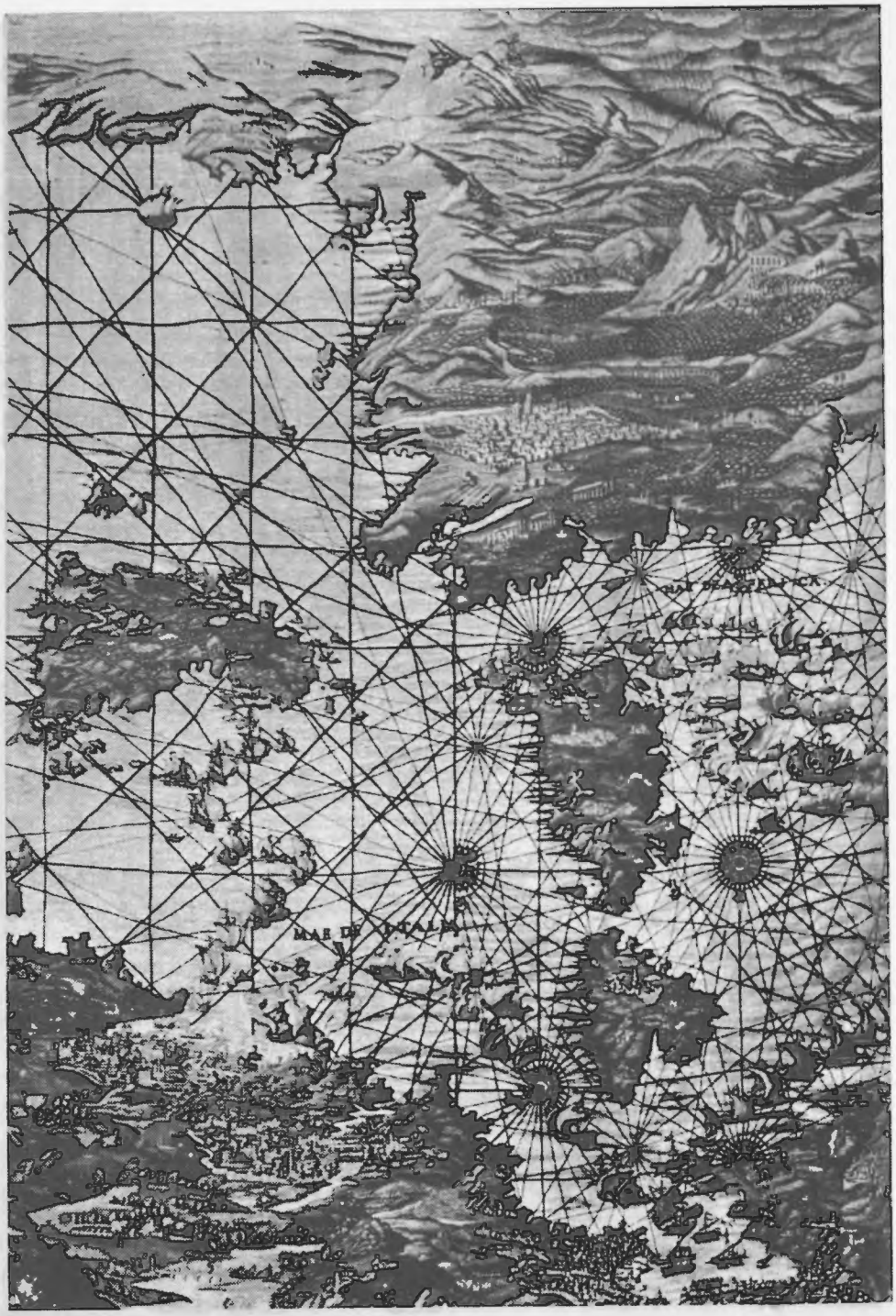

6. Морето от Генуа до Тунис: Африканско море и Италианско море.

който и сам продава стоката си на търг по улиците въпреки протестите на местните магазинери.

Тези малки транспортни средства не могат да се справят с всичко. Ако Картаген, пленник на „сицилианското море", ако Марсилия в най-отдалечения изход на Тиренско море, ако по-късно Генуа съумяват да играят толкова голяма роля, това е, защото успяват да разрешат, както забелязва Видал дьо ла Блаш[1], огромните проблеми на корабоплаването на запад, подчинено на източния вятър, опасния levante и на мистрала. За там са необходими други кораби, не прости лодки. По време на гръко-персийските войни Картаген, както и Марсилия използват за това плаване вероятно по тежки съдове от тези на другите флоти. Оттам и техният успех. Векове по-късно, в края на Средновековието, благодарение на техническото усъвършенстване – разширяване на латинските корабни платна, Генуа разрешава много по-добре от другите проблема за далечното корабоплаване. Дотолкова, че още в края на 13 в. може да отправи своите мореплаватели оттатък Гибралтарския проток, чак до Фландриите[2].

Впрочем Генуа запазва грижата за и нуждата от многотонажните кораби. През 15 в. тя притежава по-далечните линии, от Хиос или от Пера чак до Фландриите, кораби и платноходи, някои от които достигат повече от 1000 тона. „Какво нещастие, че не си видял кораба „Форнара", пише в началото на 1447 г. един капитан на своя флорентински приятел: tu avresti avuto piacere maxime a vedere questa nave che ti parebbe in magnificenza"[3]. Тогава не съществува кораб с по-голям тонаж. На деня на св. Мартин през 1495 г. двата големи „генуезки кораба", които пристигат в пристанището на Бая „и там се появили и хвърлили своята котва в морето, без да влязат в споменатото пристанище", биха могли самите те, по думите на Комин, да обърнат положението в полза на французите, „защото двата кораба бяха достатъчни, за да бъде възвърнат Неапол на часа; защото двата кораба бяха хубави и големи, единият с вместимост 3000 боти, а другият – 2500 и единият се казва „Галиен", а другият – „Еспинола"...[4] Но нито единият, нито другият кораб не се намесва и не се отправя от Бая до близкия голям град.

Тези подробности ни отдалечават от темата и от истинския проблем много по-малко, отколкото изглежда. Тъй като мощта, превъзходството, зоните на влияние, когато става дума за живота на отделен морски сектор, често е нещо повече от технически подробности: платна, гребла, рулове, корабни профили, тонаж на корабите.

---

[1] Principes de géographie humaine, p. 265.

[2] Вж. по-долу на стр. 291 и 292.

[3] *Jacques Heers*, Gênes au XVe siècle, 1961, p. 275.

[4] Mémoires de Messire Philippe de Comines, augmentés par M. l'abbé *Lenglet du Fresnay*, éd. Londres et Paris, 1747, IV, p. 103. Корабите имат вместимост от 2100 и 1750 тона максимум и без съмнение – 1500 и 1250 тона.

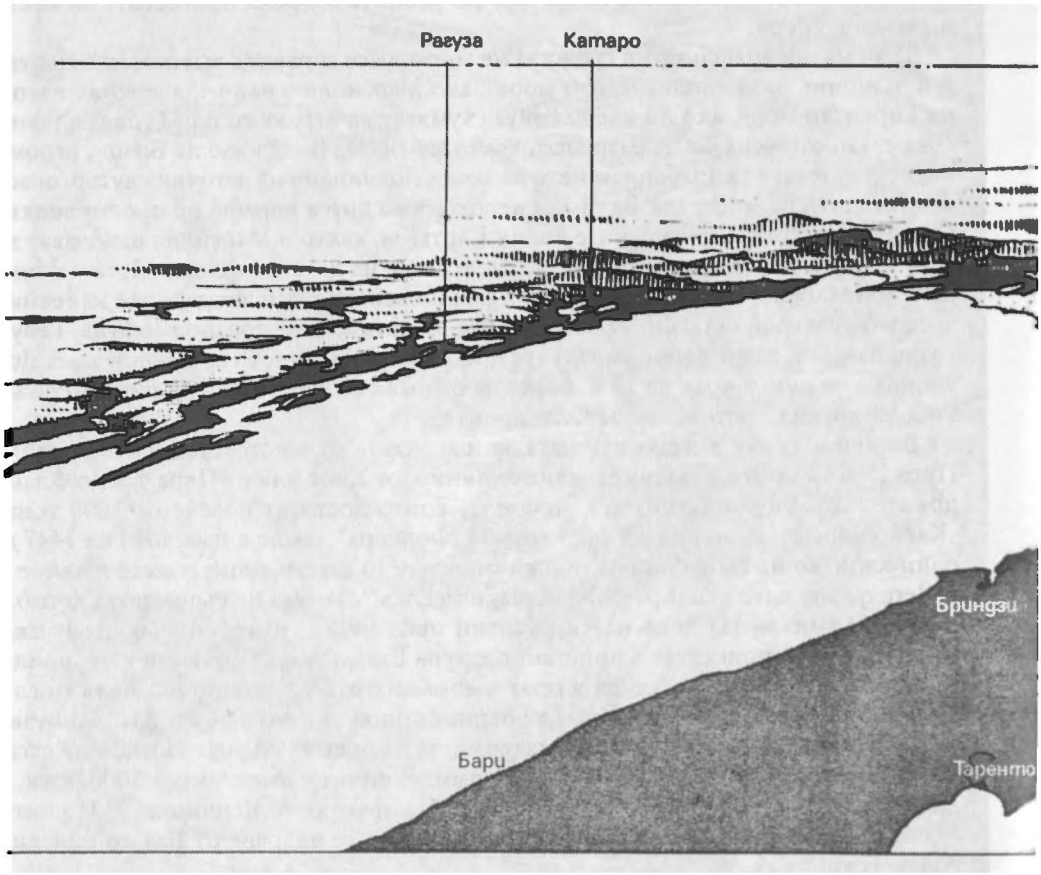

11 – Срещу Отранто, Корфу господства над входа на Адриатическо море. Да се отбележат големите

Адриатика[1]

Адриатическо море е може би една от най-хомогенните области на морето. То поставя по отношение на себе си и по аналогия всички проблеми, които предполага изследването на цялото Средиземно море. По-скоро дълго, отколкото ши-

[1] Mapa del mar Adriatico, 1568, Sim. E° 540. По въпроса има огромна литература. Вж. няколкото реда на *Le Danois*, op. cit., p. 107; *A. Philippson*, op. cit., p. 40-41; *J. Boucard*, „L'histoire récente de l'Adriatique", in: C.R.S. de la Soc. géologique de France, n° 5, mars 1925. Да вземем от *H.Hochholzer*, art.cit., in: Geogr. Zeitschrift, 1932, p. 93-97. Тези няколко точни измервания: от Венеция до протока Отранто Адриатическо море е 700 км; неговата повърхност от 140 000 км² е само с една шеста по-голяма от тази на Финския залив. Сведено до един кръг, то би имало диаметър от 492 км. Неговите континентални и островни брегове са съответно 3887 и 1980 км, или общо 5867 км; с изключение на венецианската и албанската брегова ивица те представляват крива линия от 10 м, залепена за брега.

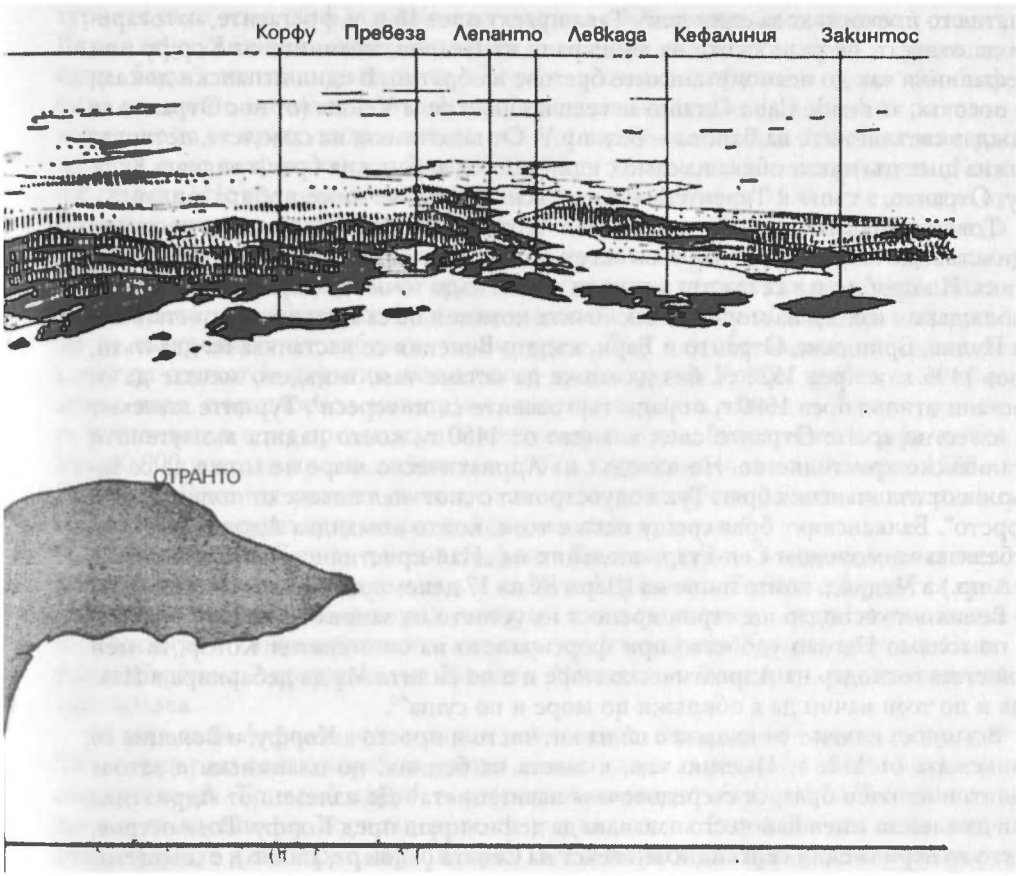

морски битки при Превеза в 1538 г. и при Лепанто през 1571 г. Рисунка, направена от Ж. Бертен.

роко, то се разкрива като един път с посока север-юг. На север то достига до ниските брегове, които от Пезаро и Римини до залива на Триест осъществяват контакта на равнината на По с водите на Средиземно море. На запад то е ограничено от често ниския и заблатен италиански бряг (sottovento), въпреки че на близко разстояние е съпътствано от Апенините, които на заден план спускат чак до морето серия от планински възвишения, едно от които, Монте Гаргано, се откроява добре с известните си гори от червен американски дъб. На изток то се спира до броеница от планински острови – далматинските, които веднага са повторени от високите неплодородни релефи на балканския континент – тази безкрайна бяла стена на Динарските Алпи, край на огромно карстово плато, на което далматинският бряг обръща гръб. На края на юг Адриатическо море се отваря към Йонийско море чрез Отрантския проток между едноименния нос в Италия и нос Лингета (дн. Гюхъзъс – бел. пр.) в Албания. Един тесен проток: морските карти посочват, че той е 72 км. При добър вятър още от 3 в. пр.Хр. lemboi с надути

платна го прекосяват за един ден[1]. Така правят през 16 в. и фрегатите, натоварени да отнесат, на разноските на вицекраля на Неапол, новините от Корфу или Кефалиния чак до неаполитанските брегове и обратно. В един испански доклад се посочва, че dende Cabo Otranto se veen las luces de la Velona (от нос Отранто се виждат светлинките на Валона – бел. пр.)[2]. От височината на самолета, летящ за Атина днес пътникът обхваща само с един поглед албанския бряг и веднага Корфу, Отранто, а също и Тарентския залив; всичко като че ли се побира в длан.

Това стесняване на юг е съществена черта на басейна: то създава неговото единство. Да господстваш над този тесен проход означава да властваш над Адриатика. Но проблемът се състои в това да знаеш къде точно да държиш, откъде да наблюдаваш изхода на морето. Ключовите позиции не са активните пристанища на Пулия, Бриндизи, Отранто и Бари, където Венеция се настанява на два пъти, през 1495 г. и през 1528 г., без да може да остане там, и където мечтае да се настани отново през 1580 г. поради търговските си интереси[3]. Турците завземат за известно време Отранто след клането от 1480 г., което надига възмутеното италианско християнство. Но изходът на Адриатическо море не може да се задържи от италианския бряг. Тук полуостровът е „потънал повече от половината в морето". Балканският бряг срещу него е този, който командва Адриатика; това отбелязва мимоходом Сен-Гуар, посланик на „Най-християнския" (френския – бел. пр.) в Мадрид, който пише на Шарл IX на 17 декември 1572 г.: „Ако е вярно, че Великият господар ще строи крепост на устието на залива на Катеро (Котор) за по-голямо Негово удобство при форсирането на споменатия Котор, за мен Той става господар на Адриатическо море и е по силите Му да дебаркира в Италия и по този начин да я обкръжи по море и по суша"[4].

Всъщност ключът от къщата е пò на юг, чисто и просто в Корфу, и Венеция го притежава от 1386 г. Именно там, в завета на бедния, но планински и затова защитен източен бряг, се съсредоточава навигацията[5]. Да излезеш от Адриатика или да влезеш в нея най-често означава да дефилираш пред Корфу. Този остров, както го нарича един сентенциозен текст на Сената (17 март, 1500 г.), е „сърцето" на цялата Венецианска държава, „както за навигацията, така и във всякакъв друг аспект"[6]. Следователно Сеньорията му посвещава всичките си грижи[7]. Тя не спестява нищо, за да го укрепи, харчейки такива суми, казва един документ от 1553 г.[8], che chi potesse veder li conti si stupiria, (че който би могъл да види сметките, ще бъде изумен – бел. пр.). През 1572 г. Френ-Канеи, минавайки през малкия гръцки град, столица на острова, се възхищава от огромната крепост, чиито 700 оръдия бият, казват, чак до Албания. Все пак той се учудва, че предната година

---

[1] *Maurice Holleaux*, Rome, la Grèce et les monarchies helléniques, 1921, p. 176-177.

[2] B.N., Paris, Esp. 127, f° 7. Début du XVIIe s.

[3] *E. Albèri*, Relazioni degli ambasciatori veneti, II, V, p. 465.

[4] B.N., Paris, Fr., 16.104.

[5] Западният бряг няма пристанища: Instructions Nautiques, n° 408, p. 32.

[6] A.d.S. Venise, Senato Mar, 15, f° 2.

[7] Венеция е решена да укрепи Корфу заради турската опасност: епископът на Дакс до краля, Венеция, 29 юли, 12 август 1559 г. – *E. Charrière*, op.cit., II, p. 600-601.

[8] *V. Lamansky*, op.cit., p. 610-611.

турците са се осмелили да опустошат острова с 500 конника под самите й стени[1]. Бихме се учудили по-малко, ако проследим един документ от 1553 г., разказ на един „баюл", отчитащ мандата си в Корфу: всички тези разходи, казва той, биха били излишни, ако не се попълни снаряжението на старинната крепост по такъв начин, че да се пригоди към новите методи на война и обсада. Работата започва, но едва, и не е ефективна въпреки 200 000-те дуката, които потънали там. Кога ще свърши? Не толкова скоро, тъй като едно изложение от 1576 г.[2] се оплаква от недостатъците на крепостта: неприятелят, без „да докосне сабята", би могъл да дойде да настани артилерията си в подножието на самия ров! Аналогични оплаквания излизат изпод перата на всички венециански служители от втората половина на века: импозантните фортификации на Сеньорията са демоде и неспособни да възпрепятстват набезите на пиратите. Тъй като безводните планини не могат да служат за укритие, нещастното население на Корфу трябва да се крие криво-ляво, с опасност за живота, в крепостта и даже в рововете. Тогава турците се разполагат в една празна земя, в изоставените села. Резултатът: Корфу, който има 40 000 жители преди „войната от 1537 г.", притежава само 1900 през 1588 г.[3] Наистина Венеция разчита за защитата на острова преди всичко на галерите с позлатен нос, които патрулират в Архипелага и в „залива".

Всъщност чрез Корфу и неговата флота Венеция държи входа на Адриатическо море, а оттам, може да се каже, и на цяла Адриатика. Тъй като на другия край на морето, на север, самият град е втората ключова позиция: точката на сливане на морските и континенталните пътища, които въпреки Алпите свързват Централна Европа с Адриатика и с Леванта. Мисията на Венеция е да осъществява тази връзка.

И така дали Адриатическо море е нейно море, неин „залив", както тя твърди? Тя там задържа който кораб си поиска; там тя следи за реда, ловко или брутално, според случая. Триест й пречи, тя разрушава солниците му през 1578 г.[4], Рагуза й пречи, тя поставя на пост галерите си във водите на Рагуза Векия, за да лапне снабдяващите я със зърно кораби; през 1571 г. тя насъсква срещу нея съюзниците от Свещената лига; през 1602 г. тя поддържа разбунтуваните поданици на Рагуза в известния с риболова си остров Лагоста[5]. Тя завзвма и корабите на своята съперница през 1629 г.[6] Анкона й пречи, тя се мъчи да й обяви война на тарифите[7].

---

[1] *P.Canaye*, op. cit., p. 190-192, année 1573.

[2] *V. Lamansky*, op.cit., p. 611.

[3] Correr, D. delle Rose 21, f° 29.

[4] *Felice Toffoli*, „Del commercio di Veneziani ai tempi della Repubblica, con accenni a Trieste", 1867, p. 24 extrait de l'Osservatore Triestino, mai 1867.

[5] *Serafino Razzi*, La storia de Raugia, 1595, éd. 1803, p. 260.

[6] A.d.S., Venezia, Cinque Savii alla Mercanzia, Busta 4, copie (извадки от историята на Дж. Бата Нани). Многобройни са по-ранните инциденти. Вж. Писмо на ректора на Рагуза до рагузкия консул във Венеция (17 януари 1567 г.) по повод стоките, задържани от граф де Корцола, който иска плащане на митническа такса от 10% (Arch. de Raguse, L. P., I, f° 34, A.d.S. Venise, Cinque Savii, Busta 3, copie, 10 août 1597).

[7] Venise, Cinque Savii alla mercanzia, Busta 3, Cinque Savii до дожа, 29 дек. 1634 г., копие: борбата срещу Анкона и нейната търговия с кожи чрез премахване на митническите права (от 1545 до 1572 г.) за дъбовите шикалки, идващи от Горна и Долна Романя.

Ферара ѝ пречи, тя мисли да загради голямото ѝ пристанище. Турците ѝ пречат, тя не се колебае при всеки удобен случай да ги удари: всеки път, когато може да го направи, без много да му мисли[1].

Златното правило, ben noto principio, е без заобикалки както го напомнят (Петимата съветници по търговията – бел. пр.) Cinque savii alla mercanzia, че ogni merce che entra nell'Adriatico deve toccar Venezia, че всяка стока, карана в Адриатика, трябва да мине през Венеция[2], според една типично градска политика на авторитарна концентрация на трафиците[3]. Единствено Сеньорията в краен случай може да освобождава от задължения, което е рядкост[4]. Това е неиният начин да урежда движението, в зависимост от това кое смята за свое преимущество, да защитава фискалната си система, своя пазар, своите изходи, своите занаятчии и своята навигация. Не съществува нито едно действие, било то и незначително, като залавянето на една-две триестки лодки, натоварени с желязо[5], което да не е част от предварително пресметнати мерки. През 1518 г., за да си осигури монопола, Венеция изисква превозвачите, тръгващи от Кандия, Наполи ди Романия, от Корфу и от Далмация, да не могата да напускат споменатите места, без да оставят депозити, гарантирайки, че техните стоки ще бъдат закарани във Венеция. На хартия всичко изглежда отлично. Но ето че в наредбата е забравена Истрия. Този пропуск е достатъчен, за да минат без такси тъкани с ниско качество – rasse, sarze, grisi – произведени в Истрия и в Далмация, и които са разпродадени на панаира в Реканати[6]. Ето това ни предупреждава, че в тази игра на стражари и апаши съществува и ответна страна: умела контрабанда както по море, така и по континенталните и речни пътища, между Венеция и Ферара например; контрабанда, която нищо не може да спре. Принудени да се подчинят, малките съседи на Венеция хитруват при всеки удобен случай.

Що се отнася до големите съседи, те надигат глас, прибягват до контраправила. Испанците имат разпри за надмощие с Републиката – чести спорове за пленяването на кораби. „Вече доста години без всякакво основание тази Сеньория на

---

[1] През 1559 г. голям инцидент в Дурацо: проведиторът Пандолфо Контарини преследва турски пирати, които се укрили в Дурацо. Венецианецът бомбардира града...: cf. *Campana*, La vita del catholico... Filippo II, 1605, II, XI, p. 82-3; епископът на Дакс до краля, 30 април, 20 май 1559 г., *E. Charrière*, op. cit., II, p. 573-575. През 1560 г., този път миролюбиво, били предадени „тридесет и трима плячкаджии" в околностите на Себенико, завладени от турците (Долю до епископа на Дакс, Константинопол, 2 септ. 1560 г., *E. Charrière*, op. cit., II, p. 625-628).

[2] A.d.S. Venise, Cinque Savii, 9, f° 175.

[3] Красноречива политика що се отнася до солта от адриатическите солници, почти всички под нейната власт, както и за солта, внесена от по-далеч. Несъмнено необходима политика: през 1583-1585 г. за три години морската експортна търговия на Венеция е 1 600 000 дуката „вътре в залива, до Корфу" и 600 000 след него (A.d.S. Venise, Papadopoli, codice 12, f° 22 v°). Сметката е направена от един съвременник по данъка при излизане – 5% върху стоките. За солта, истинска допълнителна монета в Адриатика, вж. *Fernand Braudel*, „Achats et ventes de sel à Venise (1587-1793), in: Annales (E.S.C.), 1961, p. 961-965 и приложената карта. Чрез солта Венеция държи клиентелата на балканските животновъди.

[4] A.d.S. Venise, Cinque Savii, 13 mai 1514: право да се товари и превозва директно в египетска Александрия зехтин, бадеми, орехи и кестени.

[5] A.d.S. Venise, Senato Mar, 186, 6 mars 1610.

[6] Ibid., 19, 20 juin 1520.

Венеция претендира, че заливът е неин, пише Франсиско де Вера, посланик на Филип II във Венеция, като че ли Господ не е създал тази част от морето както и всичко останало в служба на всички"[1]. Венецианците неуморно възразяват, че са купили залива не със злато, а с кръвта си, „проливана толкова пъти".

Явно Сеньорията не може да попречи на големите си съседи да отворят врати и прозорци към Адриатическо море и да ги използват. Турците са във Валона (1559), испанците – в Неапол; папата – в Анкона, чакайки да иде във Ферара (1598) и в Урбино (1631); австрийската благородническа фамилия е в Триест. От 1570 г. Максилмилиян II говори, че ще иска от Венеция „преговори за свободно корабоплаване"[2] – стара тъжба, формулирана вече от Светия престол. През февруари 1509 г. в смута, предшествал битката при Анядел, папа Юлий II предлага да се опростят греховете на венецианците, при условие че се съгласят на свободно корабоплаване в Адриатика за поданиците на Църквата[3]. Впоследствие същите тези претенции са подновявани непрекъснато.

Накрая идват и рагузците със своята флота от товарни кораби. Издържливата република на св.Блазий играе двойната роля на протеже на Папството и васал на султана. Тази неутрална позиция е плодоносна: в едно враждебно Средиземно море рагузките кораби почти винаги минават невредими... Анкона и Рагуза за момента, Триест – за далечното бъдеще: това въобще не са противници за пренебрегване. Първите два могли да се възползват още в началото на века от трудностите на Венеция, по време на кризата с пипера и подправките. Но Венеция преодоляла кризата. Между другото нейните конкуренти са свързани с нея за морските застраховки, възвръщането на парите и транспорта. Те често са нейни слуги и не успяват да ѝ пречат в друго освен в малките трафици от единия до другия бряг на Адриатика. Вторични трафици, отнасящи се до желязото на Триест, продавано в Италия, сукната на Запада, вълната, вината от Пулия, внесени в Далмация, без да ги прекарват през Венеция. Венецианските власти се опитват да ударят поданиците на Сеньорията, посветили се на този „черен" пазар. Но тъй като те често подновяват заплахите и ударите, трябва да се мисли, че те не са нито ефикасни, нито че са продиктувани от жизнена необходимост[4].

В края на краищата тук става дума само за обикновени полицейски мерки от ден за ден. Тази бдителност на Венеция не засяга само конкурентните контрабандисти, тя се отнася и до пиратите, привлечени от самото изобилие на трафиците в Адриати-

---

[1] Francisco de Vera à Philippe II, 7 oct. 1589, A.N., K. 1674.

[2] Императорът до Дитрихщайн, 2 май 1570 г., *P. Herre*, Europäische Politik im cyprischen Krieg, 1570-73, 1902, p. 148: относно разприте и преговорите между Виена и Венеция вж. *G. Turba*, op. cit., XII, p. 177 note (23 nov. 1550), XIII, p. 148 (9 juin 1560). Германия „е имала свободен достъп в Адриатика едва при царуването на Карл VI": Вж. *Krebs*, art. cit., p. 377-378 и по-добре *J. Kulischer*, Allgemeine Wirtscaftsgeschichte, 1928-9, II, 236-237.

[3] *A.Le Glay*, Négociations diplomatiques entre la France et l'Autriche durant les trente premières années du XVIe siècle, I, 1845, p. 232.

[4] Така венециански кораби пренасят стоки, натоварени в Леванта за сметка на венецианци или на чужденци и често дебаркират директно в градовете на Sottovento, което им се забранява категорично: A.d.S. Vense, Cinque Savii, 2, 26 févr. 1536. Относно вината на Пулия транспортирани в Далмация вж. доклада на Джустиняно от 1576 г.: B.N. Paris, Ital. 220, f° 72, copie, и вече на 5 окт. 1408 г. откриваме формулирана забраната да се изнася жито извън „залива" (Cinque Savii, 2).

ка: житото, силните вина, зехтина на Пулия и Романите, месото, сирената на Далмация, без да говорим за корабите, които осигуряват далечния и най-богат износ и внос на Сеньорията. Срещу тези пирати се наложило Венеция да води трудна, непрекъснато подновяваща се борба: изгонен от едно място, грабежът започва малко по-далеч – упорит и повтарящ се. През 15 в. са последните хубави години за каталонското плячкосване, базирано в Сицилия. Срещи него Венеция била в състояние да въоръжи в случай на нужда два или три големи търговски кораба, с които да тормози неприятеля или поне да го неутрализира. Този грабеж с помощта на големи кораби изглежда в ретроспекция по-скоро зрелищен, отколкото опасен[1].

През 16 в. се засилва турското пиратство[2]; то прониква в Адриатика през пристанищата на Албания, Стапола, Валона, Дурацо. То се утежнява с появата на берберите[3] и още повече с разширяващото се проникване на турски армади, предхождани и следвани от пиратски кораби... Същевременно картината не трабва да се представя в толкова черни краски. В общи линии до последната четвърт на 16 в. турците или берберите слабо проникват във вътрешността на „залива"[4]. Едва след 1580 г. всичко се променя, както в Адриатика, така и другаде. Един венециански пътепис от 1583 г. го отбелязва: от известно време, особено откакто по бреговете на Пулия се издигнаха добре снабдени с артилерия охранителни кули, пазещи едновременно крайбрежната линия и корабите, които могат да бъдат защитени от техните оръдия, от този момент пиратите преместиха на север своите атаки и завладяха залива. Там те осъществяват кратки и чести рейдове, които им помагат да заблудят наблюденията на галерите[5].

Към тези нещастия постепенно се прибавя и друго, не по-малко опасно. То се очертава още преди средата на века[6]; това е непрекъснатото пиратство на ускоците от Сеня и Фиуме. Тези градове, средищно място на славянските и албанските авантюри, са на няколко крачки от Венеция и от целия сноп нейни трафици. Тези леки противници, вярно не са много, около 1000 човека, казва проведиторът Бембо през 1598 г.[7]: 400 от тях са императорски наемници, а 600 са авантюристи, sono li venturi che altro non fano che corseggiare et del bottino vivono (които не правят друго освен да пиратстват и да живеят от плячката – бел. пр.). Една шепа хора, но закриляни от императора и подновяващи се от непрекъснатото пристигане на хора извън закона от Балканите per lo più del paese del Turco (и

---

[1] Съществуват множество позовавания като: A.d.S. Venise, Senato Terra 4, f° 123 v°, f° 124, 27 sept. 1459; Senato Mar 6, f° 89 v°, 28 sept. 1459. Относно един също такъв генуезки курс: Senato Mar 6, f° 196 v°, 16 juin 1460.

[2] За една от първите появи на турски пирати: A.d.S. Venise, Senato Mar 18, f° 119 v°, 9 sept. 1516. Става дума за пиратския кораб „Куртоглу" с 12 до 15 платна на входа на залива.

[3] През 1533 г., на ширината на Вльора, една необмислена постъпка предава две венециански галери на 12 берберски галиоти: *Giuseppe Cappelleti*, Storia della Repubblica di Venezia del suo principio al suo fine, Venise, t. VIII, 1852, p. 199.

[4] Положение, влошаващо се още от 1570 г. – Museo Correr, D. delle Rose, 481, Ier oct. 1570: от вино и зехтин пиратите са спечелили 76 000 дуката плячка.

[5] *V. Lamansky*, op. cit., p. 600-601.

[6] Giacomo Tebaldi au duc de Ferrare, Venise, 28 mars 1545. A.d.S. Modène Venezia XXIV, 2383/72, „Quelli diavoli Scochi hano preso certc navilii richi et impicato tutti quelli v'erano dentro, com'intesero ch'erano venetiani".

[7] Correr, D. delle Rose, 21, f° 78.

най-вече от страната на турците – бел. пр.). Впрочем какво да се направи срещу мъничките им плавателни съдове, карани с гребла с голяма скорост, и толкова леки, че използват най-плитките талвези на островите, където галерите не могат да ги следват, без да рискуват да пробият туловищата си? Ето едни крадци, сигурни, че винаги ще сполучат срещу охраната. Би било по-лесно, казва един венециански сенатор, да препречиш с ръце въздушния път на птиците, отколкото с галери – този на ускоците[1]. Ако някоя от галерите попадне в голяма засада (600 човека), няма да им се изплъзне: така става на 17 май 1587 г. на устието на Наренta[2]. Щом корабът заседне, той им става плячка.

Насърчени от успехите си, тези „дяволи", тези крадци тези persone... uniti per rubba (хора...обединили се за грабеж – бел. пр.), казват венецианците, не уважават вече нищо. За тях всичко е дивеч. Дори и турците заплашват, че ще се намесят мащабно. Дори и рагузците ше се въоръжат един хубав ден срещу тях. Венеция се отдава на гневни жестове, понякога блокира Фиуме и Сеня и при удобен случай ги опожарява чак до „мелничното колело" и „беси главатарите". Но тези операции не се оказват решаващи. Метрополията, която подбужда тази авантюра, не е нито Сеня, нито Фиуме (последният само за кратко се опитва да комерсиализира продукцията от пиратството, и то без особен успех), а Триест, където всичко се продава и препродава: турските роби, които купува за галерите си Великият херцог на Тоскана; хубавите златотъкани платове и камлоти, откраднати от венецианците. И тъй противникът е значим! Триест това са ерцхерцозите, Хабсбургите от Виена и индиректно тези от Испания. Търговците от Испания и от Венеция може би напразно са ходили чак до Карниола, до Хърватия и Щирия. Една вълнà от селяни амбулантни търговци, праматари, все повече и повече командват трафика във вътрешността на страната, свързват се с грабежа и външната търговия. Именно срещу този многогократен натиск Венеция поддържа своите привилегии. Това не става нито лесно, нито без компромиси, нито без изненади.

Всички тези черти, както и други такива, които лесно биха съставили портрета на Адриатика, разкриват и доказват единството на „залива" – културно и икономическо повече отколкото политическо, организирано по италиански маниер. Заливът несъмнено е венециански, но още по-сигурно е, че през 16 в. той е пространство на едно триумфиращо италианизиране. По източния бряг на морето цивилизацията на полуострова е извезала гъста и лъскава бродерия. Нещо, което не предполага, че Далмация е „италианска" в смисъла, в който го схващаха довчера пропагандаторите на расовата експанзия. Цялата морска ивица на Retroterra (Хинтерланда – бел. пр.) днес е със славянско население[3]. Такова е и през 16 в.

---

[1] Correr Cigogna, 1999 (s.d.).

[2] A.d.S. Venise, Papadopoli 12, f° 25.

[3] Вж. между много други свидетелството на *H. Hochholzer*, art. cit., p. 150. Да не се приемат преувеличенията на книгите и пледоариите на *Attilio Tamaro* в l' Adriatico golfo d'Italia, 1915. След като сме взели предвид това предупреждение, можем да оценим стойността и таланта на неговите изследвания: „Documenti inediti di storia triestina, 1298-1544", in: Archeografo triestino, XLIV, 1931, или Storia di Trieste, 2 vol., Rome, 1924. Интересни гледни точки, засегнати от *Bozzo Baldi*, L'isola di Cherzo, préface de R. Almagiâ, fasc. 3, Studi geografici pubblicati dal Consiglio Nazionale delle Ricerche, 1934: основите на италианизирането на този остров, социални и икономически, са били в големите владения и в морското въоръжение.

въпреки някои привидности. По онова време италианизирането на Рагуза е едно удобство: италианският е търговският език на цялото Средиземноморие. Но той е също мода и снобизъм: държи се не само синовете на богатите фамилии да учат в Падуа, секретарите на републиката да бъдат толкова добри италианисти, колкото и латинисти (архивите на Рагуза почти винаги са на италиански език), но и властващите фамилии, господари на търговията и политиката, се снабдяват, без да се колебаят, с италианска генеалогия. Тогава, когато тези високомерни gentes произхождат от някой славянин от планината, и поиталианчените имена издават този славянски произход, и планината неспирно изпраща хората си към брега; когато славянският е говоримият език, ежедневният език на жените и народа, и дори отгоре на всичко и на елита, можем да прочетем, повторено многократно в регистрите на Рагуза, формалната заповед да се говори само италиански при събранията на ректорите. Щом и за това трябва заповед...

С тези уточнения става сигурно, че през 16 в. Адриатика е привлечена от изтънчената цивилизация на близкия полуостров, че живее в неговата орбита. Рагуза е град на италианското изкуство: Микелоцо работи в Двореца на ректорите. И все пак тя е най-малко пропита от Венеция сред градовете от „другия бряг", тъй като с едно кратко изключение тя винаги е била независима. В Зара, в Спалато, на остров Керсо и на други места една пребогата документация би дала при случай на нужда имената на учителите, свещениците, нотариусите, на комисионерите, дори на евреите, дошли от полуострова, проводници и създатели на италианската цивилизация, която се присажда тук[1].

Но Адриатическо море не е само италианско. Ориентирано не в посока север-юг, а точно в посока от северозапад на югоизток, то е пътят за Леванта на старите трафици и връзки, отворено, както ще видим, за болестите и епидемиите на Изтока. В дълбочина неговата цивилизация е смесена, Изтокът продължава в него, Византия продължава да живее там; така всичко допринася за оригиналността на тази гранична зона. Неговият католицизъм е войнстваща религия спрямо православния свят, заплашващ от височината на планините си и спрямо голямата турска заплаха. Ако Далмация въпреки всички превратности е вярна на Венеция, както отдавна го е забелязал Ламански, това е, защото извън Сеньорията нейната вярност е адресирана до Рим и до католическата църква. Дори град като Рагуза, толкова близък до нейните интереси, потънал едновременно в турския и в православния свят, с една дума, живеещ сред еретични и неверни народи, е с учудващо католическо усърдие. Неговите религиозни устои биха били също толкова интересни за проучване, колкото и икономическите структури; интересът се смесва – и защо не – с неговите най-възвишени духовни стремления. Неговат вярност към Рим го предпазва откъм заплашената му граница: ще го видим по време на ужасната криза от 1571 г. И когато през 17 в. ще настъпи големият икономически упадък след блясъка на един Ренесанс, който като този на Венеция и Болоня е пламнал късно, тогава той ще открие в Църквата прекрасни възможности за кариера, които ще отве-

[1] *Antonio Teja*, „Trieste e l'Istria negli atti dei notai zaratini del 300", in: Annali del R.Ist. Tech. Rismondo, 1935; *Silvio Mitis*, Il governo della repubblica veneta nell'isola di Cherso, 1893, p. 27.

дат в целия християнски свят, дори и във Франция, някогашните търговци и банкери, станали принцове и слуги на Църквата.

География, политика, икономика, цивилизация, религия, всичко съдейства за изграждането на един хомогенен адриатически свят. Той прелива извън контурите на морето: той стига чак до сърцето на Балканския континент, чак до основната граница между латинския и гръцкия свят. От друга страна, на запад той рисува през цялия Италиански полуостров от север на юг една тънка разделителна линия. Обикновено може да се различи само голямото противопоставяне между Северна Италия и островна Италия. Но противопоставянето в посока изток-запад, Тиренска Италия – Левантинска Италия, е по-слабо забележимо, макар и не по-малко реално. В цялата ѝ история то е изпълнявало ролята на скрита връзка. Дълго време Изтокът е държал първенството и е изпреварвал Запада на полуострова. Обратно, именно Западът, Флоренция и Рим, първи са повели Ренесанса. Във Ферара, в Болоня, в Парма, във Венеция този устрем ще се предаде едва в края на 16 в. Същото колебание на везните се наблюдава и в икономически план: когато Венеция залязва, Генуа триумфира; по-късно Ливорно се явява като най-прогресирал град на полуострова. Изток-запад, Адриатическо-Тиренско море: това са съдбините на Италия, но и тези на цялото Средиземноморие, които се решават така последователно от едната и от другата страна на полуострова – кобилицата на една голяма везна.

На изток и на запад от Сицилия

Тесните морета са оживените части на морето, живото царство на корабите и лодките, неговата същина от икономическа и човешка гледна точка. Но наред с тях големите морски пространства със своята празнота, със своята „усамотеност", също заемат своето място в общата структура на Средиземно море.

През 16 в. Вътрешното море, толкова малко днес спрямо мащабите на нашите скорости, притежава обширни опасни и забранени области, мъртви пространства, разделящи света. Йонийско море е най-обширната от тези враждебни области. То продължава в морето сухоземната празнота на либийския юг, създавайки по този начин една двойна континентална и водна безлюдна зона, разделяща дори Изтока от Запада[1].

Отвъд „Вратата на Сицилия" едно друго обширно морско пространство се разстила от сицилианските и сардинските брегове чак до Балеарите, до Испания и до Магреба. Едно море (бихме го нарекли Сардинско море), трудно прекосимо и то с негостоприемни брегове, с мощни пориви на северозападния (noroit) и на южния (levante) вятър... По посока на паралелите трудностите при прекосяването се прибавят една към друга.

Разбира се корабите отрано преодоляват тези препятствия и свързват Понанта с Леванта. На север те плават в посока изток-запад и обратно по протежение на балканските, а след това и на неаполитанските брегове, за да използват след това

---

[1] *A. Philippson*, „Das byzantinische Reich als geographische Erscheinung", in: Geogr. Zeitschr., 1934, p. 441-455.

Месинския проток, предпочитан пред Вратата на Сицилия, чието прекосяване е по-несигурно. Тази голяма линия за трафик е християнският път. Пътят на исляма, по-неудобен и по-рядко използван, прекосява Вратата на Сицилия по диагонала. Това е обичайният път на турските армади от албанските брегове чак до Валона, от Валона до браговете на Неапол и Сицилия и накрая от Сицилия до Бизерта, понякога и до Алжир. Този път никога не е бил оживен като предходния.

На юг препятствието е заобиколено, като се плава по протежение на африканските брегове, където докладите за християнски грабежи показват наличието на доста оживена навигация[1]. Проблемът се състои в това да се изненадат корабите, идващи от Египет, Триполи, Джерба и понякога от Алжир, като се издебнат в открито море. В началото на 16 в. венецианските галери все още правят muda („оскубване" – бел. пр.) на берберските брегове и ги достигат по пътя покраи сицилианските брегове. В края на века англичаните и холандците на свой ред ще плават покрай брега на Северна Африка от Гибралтар до Вратата на Сицилия, която също ще преминат по диагонал, отивайки към браговете на Сицилия, после на Гърция, в посока на Кандия, на Архипелага или на Сирия. Това обикновено е така, ако не и винаги, за да се избегне испанският контрол на Месинския проток.

Всички тези маршрути заобикалят и избягват Йонийско и Сардинско море. Създавайки голямата връзка между Източното и Западното Средиземноморие, или ако щете между Изтока и Запада, те са от огромно значение за голямата история. Освен за тях трябва да държим сметка и за сухоземните трафици по напречните пътища на Италия. Полуостровът е като дига между двете половини на морето. Анкона и Ферара са свързани с Флоренция, с Ливорно и с Генуа. Венеция изнася към Генуа и Тиренско море... Към трафика на Месина и Вратата на Сицилия се прибавя онова, което пренася от единия до другия бряг на Италия движението на мулетарски керван. Разбира се, нито по тежест, нито по стойност тези трафици, взети заедно, не биха имали за нас значение, ако не можеше да се изгради точната им статистика. Но те са решаващи според мащаба на времето си. Те създават единството на средиземноморското пространство, а и на тази книга. Но какво единство?

Два морски свята

Да се претендира, че натрупаните между двата басейна на Средиземно море препятствия ги раздалечават силно един от друг, би било прекален географски детерминизъм, но не съвсем неточен. Вярно е, че тези трудности по земните и морските пътища непрестанно се противопоставят на много силните човешки миграции от един в друг морски басейн. В една книга, която много често напомня вдъхновението на Емил-Феликс Готие, генерал Бремон отбелязва, че арабските нашествия от 7-11 в. въобще не трансформират от човешка гледна точка Се-

[1] Инструкции на Пандолфо Строци до командира на галерите, изпратени на грабеж; Ливорно, 1 апр. 1575 г.: A.d.S. Florence, Mediceo, 2077, f° 540 et v°. Рейдът трябва да се извърши по следния маршрут: Месина, нос Пасеро, нос Мизурата, тъй като покрай този последен африкански нос минават корабите, които идват от Леванта към Триполи, Тунис, Анаба и Алжир.

верна Африка, че тези нашественици са много малко и поради това са по-лесно „погълнати". Това е транспозицията на дисертацията на Ханс Делбрюк по повод германските нашествия от 5 в., но няма значение. Това което ни интересува, е онова препятствие, което природата издига пред човешките движения от запад на изток или от изток на запад, независимо дали са по суша или по море. Всичко протича така, като че ли е имало филтър с гъста плетка, който да ги спира.

През 16 в. несъмнено има левантинци по западните брегове, гърци в Ливорно, кипърци в Балеарите и в Кадис, рагузци във всички важни пристанища, левантинци и азиатци в Алжир: Барбаросите и алжирските еничари идват от Егея и от Мала Азия[1]. От своя страна човешки следи от латинската колонизация остават в Изтока и легионът на ренегатите осъществява нова колонизация на турския свят, повече от агенциите на търговците. Тези присадки остават същевременно без особено значение. Въпреки връзката на трафиците и културния обмен, двата басейна запазват своята автономия, собствените си пътища. Истинските смесвания на население се извършват във вътрешността на всеки един от тях, без да се съобразяват с всякакви бариери – расови, цивилизационни или религиозни. В замяна на това всяка една човешка връзка от единия до другия край на Средиземно море си остава една авантюра или поне облог.

Примери ли? Някога финикийците се разполагат в Картаген и оттам се разпространяват на запад, като с корабите си покоряват средиземноморския „ Далечен запад". По същия начин античните гърци се установяват в Марсилия, откъдето също се роят. Така също и византийците са за известно време господари на Сицилия, на Италия, на Северна Африка и на Бетика. По подобен начин и арабите през 7, 8 и 9 в. завземат Северна Африка, Испания и Сицилия... Впрочем тези големи победи са или без бъдеще, или са последвани от разриви между стигналите надалеч войски и метрополиите: това е съдбата на Марсилия, на Картаген, дори и на мюсюлманска Испания, която през 10 и 11 в. получава от изтока цялото си културно захранване: поетите си, лекарите си, учителите и философите си, магьосниците си, та дори и танцьорките си с червени поли. После тя е откъсната и, споена с берберска Африка, започва да води западен живот. Магребяните, които тогава отиват в Ориента, привлечени от поклонничество или от учение, са учудени, че се оказват „почти в чужд свят". „В Ориента няма ислям", се провиква един от тях[2]. Тази история се възобновява в края на 16 в., когато Африка на турските регентства се освобождава всъщност от отоманското покровителство.

В обратна посока тя се доказва в Източния басейн на морето чрез симетричната история на кръстоносните походи и на латинските държави. Но необходимо ли е да продължаваме нататък?

---

[1] Относно миграциите от един басейн в друг вж. за двама гърци, осъдени в аутодафето в Мюрсия, 14 май 1554 г. (A.H.N., L° 2796); за гърци, които отиват в Мадрид (Terranova à S.M., Palerme, 20 déc. 1572, Simancas E° 1137). Има множество документи за гърци в Ливорно през 16 в. Един грък от Кадис бил заловен от турците в Алжир през 1574 г.: *D. de Haedo*, op. cit., p. 175 v°. За един кипърец в Майорка на 19 февр. 1589 г.: *Riba y Garcia*, El consejo supremo de Aragon en el reinado de Felipe II, 1914. p. 285. За гърци на служба в испанската марина: Тиеполо до дожа, 19 август 1560 г., Calendar of State Papers (Venetian), VII, 247.

[2] *J. Sauvaget*, Introduction à l'histoire de l'Orient musulman, 1943, p. 43-44.

РОЛЯТА НА ГЕОГРАФСКАТА СРЕДА

Двойният урок на Турската и Испанската империя

Всяко море се стреми да се самозадолява, да организира маршрутите на пладноходите и лодките си в автономна система: така става и с двата обширни морски ансамбъла – западния и източния. Те комуникират, свързани са един с друг, но същевременно се стремят да се организират в затворени движения въпреки размесванията, сливанията и взаимните зависимости.

През 16 в. този факт е подчертан от политиката, може би с прекалена отчетлива яснота. Каква хубава геополитическа карта на западния басейн между средата на 15 и средата на 16 в. бихме могли да нарисуваме, показвайки със стрелки старите и новите посоки на испанския империализъм, позициите, които е завоювал и използвал, за да ограби западното море! Тъи като той наистина го е завоювал. И от 1559 г., с демобилизацията на френската флота, с отслабването на политическите връзки между „Най-християнския" и султана, западно море става безспорно испанско море. Мюсюлманите владеят само единия краи, и то не най-хубавия – Северна Африка. Те я владеят само с помощта на пиратите; тяхното господство, възпирано само от защитната линия на испанските предни постове, там непрекъснато е заплашено отвътре и отвън. През 1535 г. Карлос Пети постига успех срещу Тунис, а през 1541 г. за малко не успява при Алжир. Това поражение можело да се поправи, защото в Мадрид Военният съвет винаги държи в папките си готов проект срещу града на реисите, който би могъл в един хубав ден изведнъж да се приложи. Това за малко не става по времето на дон Хуан Австрийски през 1601 г. при внезапната акция на Джан Андреа Дориа.

Йонийско море, „морето на Крит", това е симетричното отоманско море. Гос подари на бреговете на източния басейн, след заладяването на Сирия (1516 г.) и на Египет (1517 г.), турците се виждат принудени да завладеят морето и да създадат мощна военна флота.

Както в единия, така и в другия случай всяко едно от тези големи средиземни морета пренася и създава по някакъв начин този двоен империализъм. Цинкайзен го твърди за Турция. Това не е ли съвсем вярно и за Испания?[1] През 16 в. двете Средиземномория са две политически зони с обратен знак. При тези условия трябва ли да се учудваме, че големите морски битки по времето на Фернандо Католика, Карлос Пети, на Сюлейман и на Филип II упорито се разполагат при допира на двете морета, на приблизителната им граница? Триполи (1511 г., 1551 г.), Джерба (1510 г., 1520 г., 1560 г.), Тунис (1535 г., 1573 г., 1574 г.), Бизерта (1573 г., 1574 г.), Малта (1565 г.), Лепанто (1571 г.), Метона (1572 г.), Корон (1534 г.), Превеза (1538 г.)...

---

[1] Търсената цел от Фернандо Католика през 1509-1511 г. по време на големите експедиции на Педро Наваро не е само да се затворят пристанищата за плячкосване от Магреба или да се отворят пътищата за нова война за Гренада, чиято цена би била Африка (това го е осъзнала и желала Изабела, не той). Целта е била да се създаде морски път, облегнат на бреговете от Южна Испания до богатата на зърно Сицилия. Оран бил превзет през 1509 г. и вече през 1511 г. испанската армада завладяла берберско Триполи. Тази бързина разкрива смисъла на неговата мисия (*Fernand Braudel*, „Les Espagnols et l'Afrique du Nord", in: Revue Africaine, 1928). Люсиен Ромие смята, че е открил подобно намерение в кампанията на Карлос Пети срещу Прованс.

Политиката само отразява една скрита под повърхността действителност. Тези две средиземни морета, командвани от господари врагове, са физически, икономически и културно различни едно от друго, всяко едно от тях е историческа зона. Физически Изтокът има по-континентален климат, с по-отчетлив ритъм, с по-силни засушавания, отколкото Запада, с по-силни летни горещини и следователно вероятно с още по-оголени и по-обезлесени, „по-диви" земи, би казал Теофил Готие. Но за сметка на това с по-многолюдни морски пространства. Кой ще докаже водещата роля на Егейско море за тези отношения? Редно е да наблегнем върху лесninата на навигацията, предложена от Изтока, още повече че този факт изглежда недостатъчно познат. Ето един документ от 1559 г., категоричен по този въпрос. Един съветник ще да е пожелал Сеньорията на Сан Марко да въоръжи в Кипър, както и по другите венециански острови известен брой галери. След това нямало да съществува никаква трудност да се прекарат през Кандия, като преминаването можело да се извърши доста преди деня на св. Григории (12 март), обичайната дата за излизане на охраната на Александрия и Родос. Всъщност, добавя той, li boni tempi usano in quelle parti più a bon hora che in queste, хубавият сезон започва там по-рано, отколкото при нас[1]. Дали това не е причината за преднината, с която изглежда винаги разполага турската флота? Бързината, с която тя влиза в действие, вероятно се дължи на ранното успокояване на Егея. В епоха, в която ритъмът на сезоните определя този на войните, това нещо е от значение.

Отвъд политиката

В икономическо и културно отношение разликите между двете зони само се задълбочават през 16 в., по същото време, в което приключва рушенето на съответните им стойности. От 13 в. Изтокът не престава да губи едно по едно своите предимства: изтънчеността на материалната и техническата цивилизация, големите производства, банката, източниците на злато и сребро. Неговото поражение завършва през 16 в. по време на безпрецедентната икономическа драма, която, създавайки Атлантика, премахва старата привилегия на Леванта – единствен пазител в определено време на богатствата на „Индиите". Оттогава с всеки изминал ден се засилва разликата в жизненото равнище между Запада, разтърсван от прогреса на техниката и индустрията, и този свят с евтин живот, в който парите, дошли от Запада, автоматично се валоризират и добиват по-голяма покупателна способност.

Но тази разлика в нивото създава наново известно икономическо единство на двата басейна. Тя го прави задължително въпреки всички бариери, включително и политическите, и със всички средства, включително и тези на грабежа. Именно разликата във волтажа определя теченията: колкото по-голяма е денивелацията, толкова по-необходими са теченията. Изтокът има нужда да се присъедини към превъзходството на Запада, да отнеме от него на всяка цена своята част: той търси

---

[1] *V. Lamansky*, Secrets d'État de Venise, Saint-Pétersbourg, 1884, p. 563-564 венециански доклад от 1559 г.

ценните метали на Запада, тоест парите на Америка, и абсолютно му е необходимо да следва прогреса на европейската техника. Развиващата се западна индустрия се нуждае съответно от износ на свръхпроизводствата си. Значим въпрос, към който ще се върнем отново в тази книга. Именно поради тези фундаментални необходимости, тези нарушавания и възстановявания на равновесието и този неизбежен обмен, всичко е движено и командвано отдалеч[1].

2. Континенталните крайбрежия

Средиземно море винаги е изглеждало избраната от морските хора родина. Казвали са го и са го повтаряли. Като че ли само един разчленен бряг е необходим, за да бъде веднага заселен, и то от моряци! Всъщност Средиземно море не изобилства от морски раси като северните морета и Атлантика. То ги създава само в твърде ограничен брой, и то само в някои от областите.

Морските народи

Явно това е така, защото то не би могло да изхранва повече. Водите на Средиземно море не са по-богати от земите му, толкова хвалените му frutti di mare са в умерени количества[2], риболовът е със средни добиви с изключение на отделни места като в лагуните на Комакио, брегове на Тунис или тези на Андалусия (където се лови тон[3])... На дълбокото Средиземно море, образувано вследствие на пропадане, му липсват едва потопените във водата наноси, крайбрежните платформи, където на височина до 200 м гъмжи от подводна фауна. Почти навсякъде тесен скалист или пясъчен склон води от крайбрежието към дълбините на откритото море. Според твърдението на океанографите много старата геологически средиземноморска вода е изтощена от биологическа гледна точка[4]. Голям риболов с миграция на лодките не съществува освен за корали, но той не осигурява продоволствие... Нищо не може да се сравни с мащабните премествания на север към Нова земя и Исландия или с пасажите херинги от Северно море Поради

---

[1] За голямото противопоставяне Изток-Запад през римската Античност, потвърждаващо моето становище, вж. *G. I. Bratianu*, Études byzantines, 1939, p. 59-60, 82-83. *Jacques Pirenne* Les grands courants de l'histoire universelle, 1944, I, p. 313. *Pierre Waltz*, La Question d'Orient dans l'Antiquité, 1943, p. 282.

[2] *R. Pfalz*, art. cit., p. 130, note 1, посочва, че през 1928 г. покрай брегове на Генуа са били уловени 10 280 квинтала риба, докато за града са необходими 20 000 квинтала. Италианският рибар печели четири пъти по-малко от френския и осем пъти по-малко от английския и въпреки това във Франция и Англия рибата не е по-скъпа от тази в Италия.

[3] Относно улова на тон: Филип II до херцог д'Алба, 4 май 1580 г. (CODOIN, XXXIV, p. 455), 19 май 1580 г. (ibid., p. 430), 18 април (ibid., XXXLL, p. 108), *A.de Morales*, Las antigüedadas de las ciudadas de España, Madrid, 1792, f° 41 v°, казва, че през 1584 г. уловът на тон донася в Андалусия 70 000 дуката на херцозите Медина Сидония и Аркос. Една любопитна подробност: по време на риболова: „tocase a tambores y hazese gente para yr a su tiempo a esta pasqueria con el atruendo y ruydo que se apараja una guerra." По време на риболова в Конил (май-юни) морето е червено от кръв. *Pedro de Medina*, Libro de grandezas y cosas memorables de España, ed. augmentee par D Perez de Messa, 1595, p. 108.

[4] *E. Le Danois*, op. cit., p. 197 198.

недостига на риба през февруари 1605 г. Сеньорията на Генуа се опитва да ограничи консумацията по време на Великите пости[1].

Недостигът на запаси обяснява недостига на рибари, а впоследствие – този на моряци, който винаги скрито спирал големите начинания в средиземноморските владения. Това препятствие непрекъснато стои между мечтите на политиците и реалността: липсата на хора, способни да строят, екипират и движат флотите. Вижте трудния подем на Ливорно: необходимо било Козимо ди Медичи да работи през целия си живот, за да снабди новия град с необходимите му моряци и при това се наложило да ги търси по цялото Средиземноморие. Необходимо било и стечение на обстоятелствата, за да могат турците да построят флота и да се развие центърът на алжирското пиратство. Да се въоръжат галерите на всички армади, воюващи в Средиземно море, е преди всичко проблем на хора. Ако не бяха робите, военнопленниците и осъдените, извадени от затвора, за да ги привържат към греблата, къде щяха да се намерят необходимите им за плаване мъже? От средата на 16 в. документите се оплакват от липса на гребци доброволци, buonavoglia: времената не са вече толкова трудни, че мъжете сами да се продават както някога, се аргументира един венециански адмирал – Кристофоро да Канал (1541 г.)[2]. Дори се наложило Венеция да създаде система от милиции, истинска задължителна служба за галерите си в Кандия и да въоръжи галери с осъдени затворници през 1542-1545 г. Липсват не само гребци. Кризата засяга и екипажите. Документите подчертават неопитността и лошата организация на Венеция: ако се внимавало за това и онова, ако се заплащало добре, моряците на венецианските владения нямало да ходят да служат на чужди кораби в армадите на Турция, а дори и на Понанта. Това може би е вярно. Това, което е още по-сигурно, е, че няма достатъчно мъже за екипирането на корабите в Средиземно море и ако те естествено отиват при този, който им улеснява живота, все пак през 16 в. не съществува страна, която би могла да се похвали, че притежава повече моряци, отколкото ѝ трябват.

Ето защо още в края на века държавите и градовете на Средиземно море наемат или се опитват да наемат моряци от север. През 1561 г. един шотландец католик идва с галера на служба в Испания[3]. Един документ от времето след Непобедимата армада показава Филип II и неговите съветници заети да набират моряци в самата Англия[4]. В Ливорно това ще бъде отличителна черта в политиката на Фердинандо ди Медичи – да се търсят моряци не само в Средиземно море, но и в Северна Европа[5]. И алжирският център ще следва същото правило в края на 16 в.[6]

От този по-добре снабден Север Средиземно море заема не само мъже, но и нови техники. Така „коритото Кодже", голям преносвач със солиден скелет, по

---

[1] *Danilo Presotto*, op. cit., p. 364.

[2] *Alberto Tenenti*, Cristoforo da Canal, 1962, p. 82.

[3] Свидетелство на Филип II от 1 окт. 1561 г. в полза на шотландеца Частъниърс, който въоръжил една галера срещу неверниците: B.N., Paris, Fr. 16103, f°s 69 et 69 v°.

[4] A.d.S., Florence, Mediceo (непълна справка).

[5] *G. Vivoli*, Annali di Livorno, IV, p. 10-11.

[6] Ibid., IV, p. 10.

принцип снабден само с една мачта и голямо квадратно платно, е способен да посрещне лошото зимно време. Баските пирати от Байон са първите, които доказват неговите качества в Средиземно море[1]. През 14 и 15 в. той става типът кръгъл кораб едновременно в Балтийско и в Средиземно море. В замяна на това пътуването на „Пиер дьо ла Рошел" до Данциг около сто и петдесет години покъсно открива пред изумените жители на града нов тип кораб, карак, безспорно роден в Юга, разновидност на предходния, но снабден с множество мачти и платна и – което е в традициите на Средиземноморието – обединяващ квадратните и латинските платна. Бих казал: кораб от Юга, но от Океанския юг, тъй като изглежда бискайците са го създали, преди той да стане към 1485 г. обичайният търговски кораб на Океана и на Средиземноморието[2].

Така Океанът се заема с усъвършенстването и революцията в мореплаването. Един защитник на северното превъзходство стига чак дотам да твърди, че Средиземно море като вътрешно море съумяло да развие само такива типове кораби, които са с местно значение[3]. И все пак именно средиземноморци са били някога създатели на директното и редовно плаване между Вътрешното море и Атлантика. През 14 в. те са господарите, но впоследствие постепенно са изпреварени. Първо в атлантическото разстояние: да си спомним важната роля още от 15 в., а дори и от по-рано, на бискайците и на техните balaneros, за бретонците, за фламандските „урки", господари още от 1550 г. на трафика между Испания и Холандия. Впоследствие те губят и в останалата част от разстоянието: от края на 15 в. до 1535 г. англичаните присъстват масово в Средиземно море и след прекъсване те окончателно поемат пътя към 1572 г., изпреварвайки поне с около петнадесетина години холандските конвои. Речено било занапред средиземноморци да загубят окончателно срещу моряците от Севера и от Атлантика в започналото в края на 15 в. единоборство за световно надмощие.

Слабости на морските сектори

Ако моряците в Средиземно море са малко, това е, защото крайбрежните сектори, които през цялото време хранят техните поколения и създават поради своята активност илюзията за Средиземно море, гъмжащо от тълпи морски хора в хладките води, също са малобройни: далматинският бряг, гръцките брегове и острови, сирийското крайбрежие (но толкова изпаднало през 16 в., че можем да го пренебрегнем: кореспонденцията на венецианските баюли в Константинопол между 1550 и 1560 г. споменава само за един кораб от Бейрут), бреговете на Сицилия (най-вече западните), някои неаполитански брегове, бреговете на нос Корсика и накрая почти допрените ривиери на генуезката земя, на Прованс, на Каталония, на Валенсия и на Андалусия... В крайна сметка една съвсем малка

---

[1] *F.C. Lane*, Venetian ships and shipbuilders of the Renaissance. 1934, p. 37-38.

[2] Ibid., p. 42.

[3] *B. Hagedorn*, Die Entwicklung der wichtigsten Schiffstypen, Berlin, 1914, p. 1-3 et 36; позоваванията на: *F C. Lane*, op. cit., p. 41.

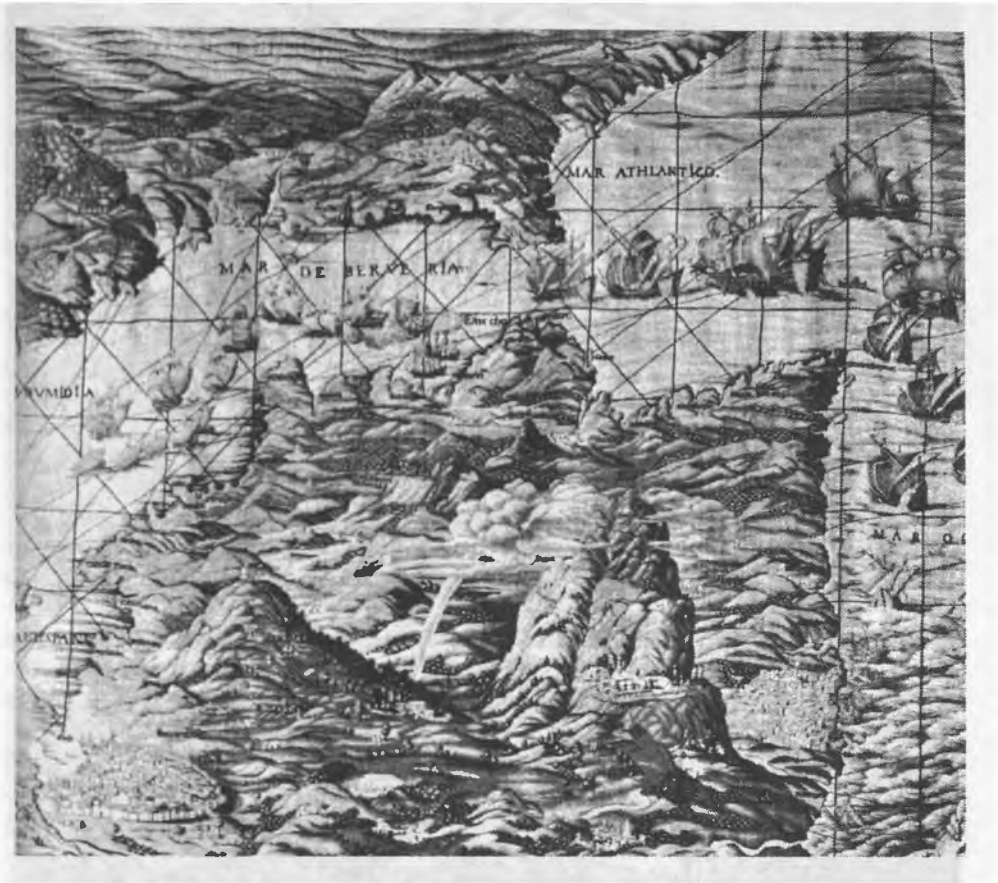

7. СТЕНИНИТЕ КИЛИМИ – КАРТИ. Детайли от възхитителните килими от музея във Виена, представящи експедицията на Карлос Пети срещу Тунис (1535 г.) според рисунките на фламандеца Вермейен, който придружил Карлос Пети: Берберско море и Испания.

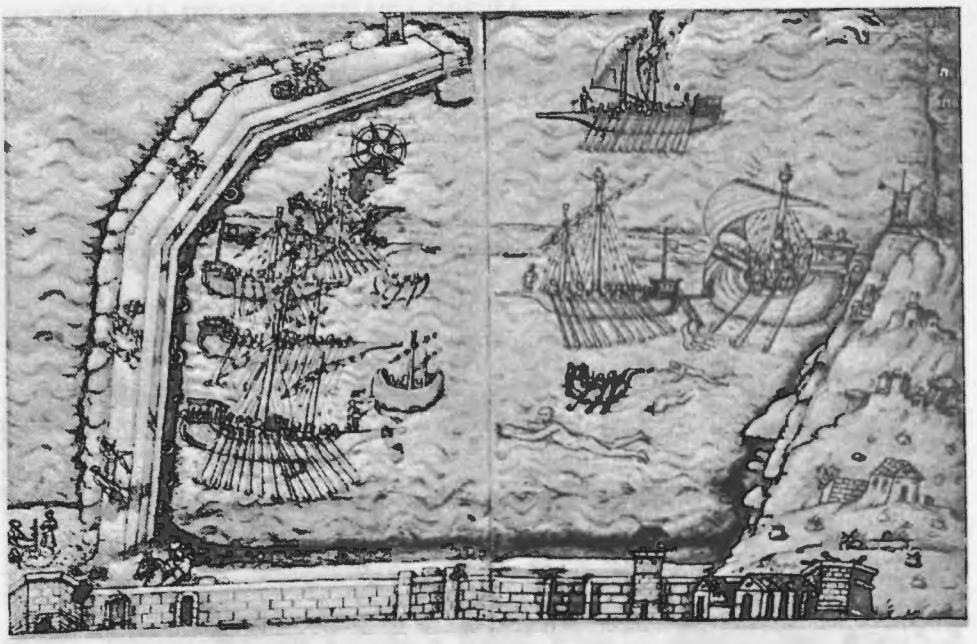

8. ПРИСТАНИЩЕТО НА БАРСЕЛОНА с вълнолома му, чиято рисунка е късна, от началото на 17 в. Галера, теглеща кръгъл кораб. Долу: Арсеналът.

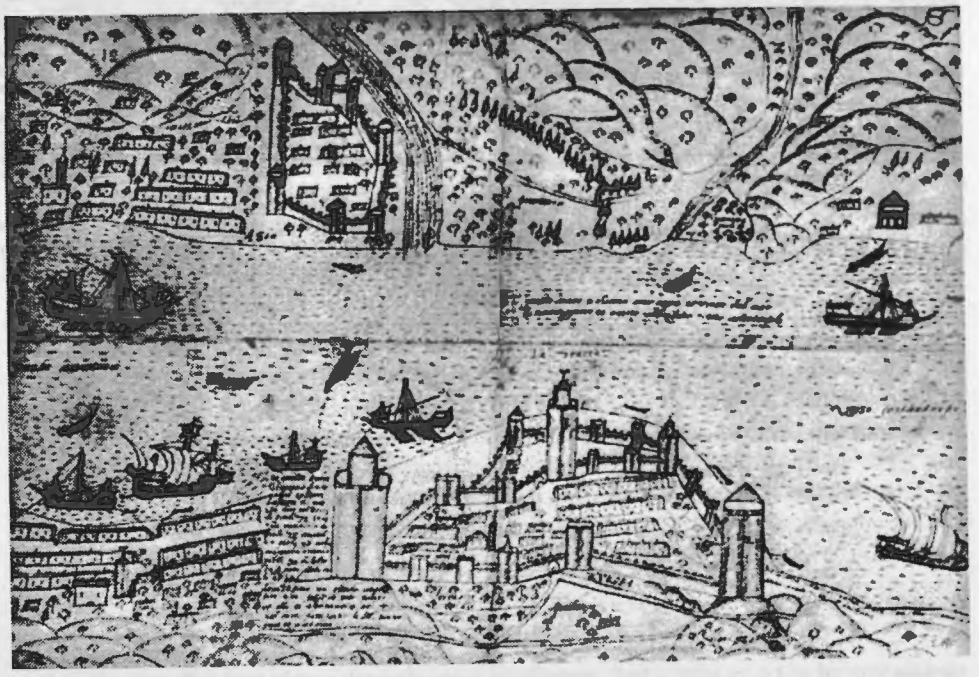

9. НА БОСФОРА. Рисунка на двете крепости, които господстват над пролива, направена от италиански затворник. В горната част на гравюрата е крепостта на Анатолия (Анадолу хисар), в долната – на преден план е крепостта на Румелия в Европа (Румели хисар). A.d.s. Mantoue, Gonzaga E XXII. 3, Busta 795, около 1573 г.

част от бреговете на Вътрешно море. А от тези сектори колко са тъй многолюдни и осеяни с камбанарии като генуезката ривиера?[1]

Често дейността на някоя дълга крайбрежна ивица се свежда до няколко, доста отдалечени едно от друго, активни пристанища. Тесният и незащитен остров Мецо[2] пред Рагуза осигурява на града повечето от капитаните на големите й товарни кораби. В края на века Перасто[3] наброява 4000 мъже da fatti (тоест в състояние да носят оръжие), но 50 големи и малки кораба. Освободени от всякакви данъци перастаните имат единственото задължение да осигуряват охраната на дългия залив на Котор, чийто вход пазят за Венеция: благодарение на тях „заливът е напълно осигурен срещу лоши хора". Да си представим активния и дискретен живот в Неаполитанското кралство на серия малки пристанища като Салерно[4] или Амалфи[5], чиито имена са известни, или по калабрийския бряг – С. Мафео дел Чиленто[6], Амантея[7], Виестрис[8] и Пескичи[9]. Последното е активен център на корабостроене според неаполитанските документи на Сомарията, въобще не е без работа, още повече че негови клиенти са рагузките корабостроители: през юли 1572 г. от неговите плажове са пуснати на вода големи кораби, единият от които е 6000 салми, тоест 750 тона.[10]

Населени или не, тези морски провинции се намират преди всичко на север по протежение на средиземноморските полуострови; по принцип те са облегнати на гористи планини. Поради своето безводие южните планински вериги винаги са били лишени от гори и оттам от корабостроене. Без горите, които по изключение се намират близо до Бежая, щеше ли да съществува през 13-14 в. флотата, която по времето на Ибн Калдун все още е много активна? Не спънало ли именно намаляването на горските резерви на Ливан морския живот по сирийския бряг? В Алжир освен морякът от чужбина трябва да дойде и дървесината, необходима за корабостроене, въпреки използването на горите във вътрешността на Шершел; греблата там пристигат от Марсилия.

За всички просперираци морски светове бихме могли да кажем откъде пристига дървесината за корабостроене било въз основа на документите (между другите и счетоводните документи на арсеналите, когато са запазени, какъвто е случаят с Ливорно и Венеция), било въз основа на традицията или някое ръководство по мореплаване. Разгуза, специализирана както Португалия в строежа на товарни кораби, взема дървесина от горите с червен дъб в Монте Гаргано (наричат го също Сант Анджело). Именно от това произтича, отбелязва едно

---

[1] Instructions Nautiques, n° 368, p. 66-70: Andrea Navagero, Il viaggio fatto in Spagna, 1563, p. 2 (1525): ужасни пътища от Генуа до Рапало, но земята е добре населена.

[2] *V. Lisicar*, Lopud. Eine historische und zeitgenössische Darstellung, 1932; Лопуд е остров Мецо.

[3] Museo Correr, D. delle Rose, 21, f° 17 (1584), f° 19 (1586), f° 70 v° (1594).

[4] A.d.S. Naples, Sommaria Partium, volume 559, f° 158, 9 octobre 1567, като пример.

[5] Ibid., 532, 5 novembre 1551.

[6] Ibid., 560, f° 209, 10 juin 1568.

[7] Ibid., 543, f° 128, 10 janvier 1568.

[8] Ibid., 575, f° 40, 17 juillet 1567.

[9] Ibid., 577, f° 37-39, 10 octobre 1568; f° 89-93, 21 janvier 1569.

[10] Ibid., 659, f° 193-6, juillet 1572.

ръководство от 1607 г.[1], тяхното превъзходство над португалците, които ако също притежаваха един Сант Анджело, биха имали най-хубавите галеони на света. Турските caramusalis са изработени от големи явори, чудесно дърво, което се държи изключително добре във водата[2]. За да се използват дълго време, галерите трябва да включват серия от различни дървесини, в зависимост от това за коя част на кораба са предназначени: дъб, бор, борика, бряст, смърч, бук, орех[3]... Най-добрите гребла вероятно се правели от дърво, идващо от Нарбон по Ода и нейния канал[4]. Бихме могли да се позовем на пътния бележник на един рагузец, търсещ от април до август 1601 г.[5] в цяла Южна Италия дървета за сеч за реконструкцията на един кораб; или на документите, касаещи сечта отстъпена, а после иззета от испанците в тосканските гори[6]; дори и на покупките на Генуа в Тоскана[7] или на Барселона в Неапол[8], въпреки че Барселона ползва най-вече дъб и бор от Каталонските Пиренеи, търсени за производството на галери[9]. Или да потърсим договори, аналогични с този, който подписва със Сомарията Пиер Лоиз Сумонте, „снабдител на кралските галери" (същите строящи се в Неапол), с който той се наема да придвижи от Калабрия до Неапол дърветата, които ще бъдат отсечени в горите на Нертикаро, Урсомарсо, Алтомонте, Сандонато, Поликастрело[10]...

Очевидно значение има общото, а не изключенията: недостигът на дървесина, който се отгатва при четене на документите от Венеция или Испания, засиленото обезлесяване в Запада или в средиземноморския център, отбелязано също и в Сицилия и Неапол (точно там, където се насочило едно от големите корабостроителни усилия на флотата на Филип II). Най-вече липсва дъбът, от който се прави коритото на кораба. От края на 15 в. той става рядкост и Венеция взема редица драконовски мерки, за да запази от унищожение остатъка от своите гори[11]. През следващия век проблемът ще става все по-тежък за Сеньорията. Все пак в Италия остават известни резерви; но там през 16 в. се извършва масова сеч. Сигурно е, че обезлесяването бързо напредва: Монте Сант Анджело например се смята за ценно изключение. Турците имат още по-добри такива: обширните гори на Черно море, на Мармара – тези от залива на Никомедия (Измит)[12], почти срещу арсенала на Константинопол. След Лепанто Венеция полага всички усилия пред Лигата да бъдат екзекутирани, въпреки големия брой, който представляват, всички турски затворници, имащи нещо общо с морския занаят. Тъй като, казва тя, за турчина, който има и дървета и пари, корабите биха могли да бъдат

---

[1] *Bartolomeo Crescentio Romano*, Nautica mediterranea..., 1607, p. 4.
[2] Ibid., p. 4.
[3] Ibid., p. 7.
[4] *Fourquevaux*, Dépêches, I, p. 12, дървесина от горите на Килан.
[5] Архива на Раруза, Diversa de Foris X, f° 81 v° et sq.: Сметка за покупка от мен, Биазио Водопойа...
[6] A.d.S. Florence, Mediceo, 4897 bis, f° 6 et 6 v°, 15 janv. 1566.
[7] Ibid., 2840, f° 3, 23 juillet 1560.
[8] Simancas E° 1056, f° 185, 22 août 1568.
[9] Geographia General de Catalunya, p. 336.
[10] A.d.S. Naples, Sommaria Partium, 562, f° 83, 10 septembre 1567.
[11] *F.C.Lane*, op. cit., p. 219 et sq.
[12] *Robert Mantran*, Istanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle, 1962, p. 445 note 2, et passim.

построени наново, ако той можеше „да си възвърне хората"[1]. За него само мъжете са незаменими.

Малко по малко средиземноморските флоти свикват да търсят надалеч това, което не могат да намерят в собствените си гори. През 16 в. северната дървесина пристига в Севиля с цели кораби дъски и талпи. За построяването на Непобедимата армада Филип II опитва да купи, във всеки случай нарежда да набележат в Полша дърветата, които трябвало да се отсекат и транспортират. Венеция накрая се примирява с това, което нейните постановления изрично забраняват на всичките ѝ поданици: купуването в чужбина не само на дървесина, но и на корита за кораби, дооборудвани впоследствие във Венеция, или на напълно завършени кораби. Така между 1590 и 1616 г. единадесет кораба пристигат във Венеция от Холандия, седем от Патмос, четири от Черно море, един от Константинопол, един от страната на баските и един от Гибралтарския проток[2]. Няма никакво съмнение, че тази криза за дървесина предлага основното обяснение за развитието на технологиите и на морските стопанства в Средиземноморието[3]. Тя не е чужда и на намаляването на тонажите, на оскъпяването на строителството, на успеха на северните конкуренти. Но и други фактори също участват, та дори и само движението на цените и високата цена на работната ръка, тъй като не всичко зависи само от суровината[4].

Впрочем, ако в началото си морският живот се организира в близост с крайбрежните планини, то това не е само заради горите им, а заради предимствата, които те предлагат по северния бряг на Средиземно море, като играят роля на преграда с множество заслони[5] срещу безмилостния северен вятър, този голям враг на средиземноморската навигация. „Сложи на платната на младини южния вятър, на старини – северния", казва една поговорка от Егея[6]. От друга страна, тези планини придвижват естествено към морето своята емиграция и примамливата водна равнина много често е най-добрият, ако не и единственият път от една до друга точка на брега[7]. По този начин се установява съюз меж-

---

[1] *V. Lamansky*, p. 83-89. Simancas E° 1329, Venise, 25 nov. 1571. Усилията на Венеция като че ли не са успешни. Дори и тази политика да е била възприета, можем да се съмняваме в нейната ефикасност. Писмо от френски посланик в Константинопол от 8 май 1572 г. съобщава, че за пет месеца турците построили вече 150 съда, снабдени с артилерия и екипажи (*E. Charrière*, op. cit., III, p. 269).

[2] *F.C. Lane*, op. cit., p. 232.

[3] *C. Trasselli*, „Sul navigio nordico in Sicilia nel secolo XVII", непубликувана статия, ще излезе в чест на Висенс Вив (в процес на издаване).

[4] Едно трудно изследване на приходите на корабите е възможно. За цената на северната дървесина ценни изследвания в: Dispacci scritti al Senato dal Secretario Marco Ottobon da Danzica dalli 15 novembre 1590 sino 7 settembre 1591, copie A.d.S. Venise, Secreta Archivi Propri, Polonia 2.

[5] Instructions Nautiques, n° 368, p. 7. Много лошото време е рядкост по крайбрежието между Ница и Генуа. За пристанището на Розас, защитено от всички ветрове освен от южните, които са доста редки: Instructions, n° 345, p. 135. Постоянното спокойствие в антибското пристанище: Instructions, n° 360, p. 175. Мистралът е мощен в самата Валенсия (разбирайте в пристанището на Валенсия). Той не е опасен за кораба близо до сушата, а в открито море; принуждава често същия кораб да търси подслон под Балеарските острови: Instructions, n° 345, p. 12.

[6] *Werner Helwig*, Braconniers de la mer en Grèce, trad., française, 1942, p. 199.

[7] И досега някои точки от лигурското крайбрежие са достижими само откъм морето: R. Lopez, „Aux origines du capitalisme génois". in: Ann. d'hist, écon. et soc., IX, 1937, p. 434 n° 2. И днес също и железопътната линия и шосето продължават да отбягват „costa brava" на Каталония.

ду морския живот и планинското стопанство. Те се проникват и се допълват взаимно[1]. Оттам и тази учудваща взаимовръзка между оранта, зеленчуковите и овощните градини и риболова и морския живот. В далматинския остров Млет един пътешественик отбелязва, че до днес работата на хората се разделя между земята и риболова[2], така както и по всички останали далматински острови. По същия начин е и в Пантелерия, където към риболова, лозята и овощните градини се прибавя и отглеждането на прекрасна порода мулета... Мъдра житейска формула, съответстваща на старите морски основи на Средиземно море, свързали бедните земни ресурси с оскъдните ресурси на морето. Ако тя днес се наруши, то това почти винаги предизвиква драми: гръцките рибари от областта Пелион „все повече свързани само с морето, трябва да се откажат от градините си и от колибите си и да преместят семействата си в пристанищните квартали". Но отдръпнали се от рамките на стария си уравновесен живот, те увеличават броя на онези морски бракониери, които ловят риба само с динамит въпреки правителствените забрани[3]. А морето не е толкова богато, за да храни само своите хора.

Още по-малко пък земята в тези неплодородни планини и това е причината за огромната роля, която старите земеделски села играят за икономическото развитие на съседните брегове. Виждаме надвиснали над каталонските води села, чиито бели къщи се открояват надалеч сред дърветата: именно те поддържат обширния, насечен на тераси масив и продължават в него своите градинарски и цветарски шедьоври. Често на тези села от високото съответстват в ниското рибарски села, построени понякога наполовина във водата: Аренис де Мар под Аренис де Моунт; Калдетес под Лиеванерес; Кабрела под Кабрилис[4]. Така е и в генуезката ривиера, където старите села отгоре имат често своето естествено рибарско пристанище, тяхната scala на брега на морето[5]; в цяла Италия и по другите места този съюз се открива в стотици случаи, с непрекъснато движение на магаренцата от единия до другия етаж. Това е защото морското селище, с по-ново летоброене е често плод на земеделското селище, с което то остава тясно свързано. То намира своето обяснение и причината за своето съществуване в стопанството на крайбрежните масиви, в ужасяващата незначителност на тяхното битие, което дори съдружието на двете села не може да превърне в благоденствие. В Росас или в Сан Фелиу де Гиксолс в Каталония, по бреговете на едно море все пак богато на риба, довчера (1938 г.) било обичайно да се види в какви малки количества се продавали на пазара продуктите: шепа зеленчуци, четвърт пиле[6]... През 1543 г. жителите на Касис, моряци или пирати според случая, обвиняват бедността, че ги кара „да търгуват по морето и да ловят риба не без риск и

---

[1] *Paul Morand*, Lewis et Irène, 1931, p. 17: един забавен пасаж относно Сицилия.

[2] *E. Fechner*, in: Benndorf, Das Mittelmeerbuch, p. 99.

[3] *Werner Helwig*, op. cit., passim.

[4] *Pierre Vilar*, op. cit., I, p. 249.

[5] Непрекъснато движение на магарета между етажирано разположените селища: *P. Vidal de La Blache*, Principes de Géographie humaine, 1948, p. 86.

[6] Наблюдението би било вярно и за „този изгладнял лигурски бряг", за който говори Мишле.

опасност за тях"[1]. Така от мизерията на бедния, почти винаги планински хинтерланд се раждат множество села по средиземноморското крайбрежие.

Метрополиите

Но морските селища като основни клетки не са достатъчни да създадат един оживен район от морето. Необходима е незаменимата опора на големия град, доставчик на пръстите и платовете за платната, принадлежностите за маневриране на корабите, катранът, въжетата, капиталите; градът с магазините си, с наемателите на кораби, застрахователите и множеството форми на помощ, които предлага градската среда. Без Барселона, без помощта на нейните занаятчии, на нейните търговци евреи, дори без нейните войници авантюристи и безбройните възможности на квартала Санта Мария дел Мар, трудно би се разбрал морският подем на каталонската ривиера. Този успех изисква непосредствената намеса на империализма на големия град. Именно през 11 в. каталонската ривиера се събужда за „исторически" видим морски живот. Но нейната експанзия започва едва два века по-късно с подема на самата Барселона. Оттогава в продължение на почти три века кортежът от кораби, излезли от малките пристанища на каталонската ривиера, не спира да оживява с непрекъснатото си движение барселонския „плаж", където между другото идват да акостират платноходите на Балеарите, винаги малко съперничещите кораби на Валенсия, китоловните кораби на Биская и вечните клиенти – корабите на Марсилия и на Италия. Да, но когато Барселона загубва своята независимост след дългата си борба с Хуан Арагонски, когато загубва свободите си и двадесет години по-късно през 1492 г. – своето еврейство juderia (едно не по-малко значимо събитие), и накрая, когато нейните капиталисти постепенно се отказват от рисковани сделки, за да предпочетат пред тях по-редовните доходи от Таула де Камби[2] или купуването на близки до града земи, тогава настъпва едновременно упадъкът на големия търговски град и на свързаната с него каталонска ривиера. До такава степен, че каталонската търговия почти изчезва от Средиземноморието и крайбрежието на Конте е плячкосано безпрепятствено от френски пирати по време на войната между Валоа и Хабсбургите; по-късно – от не по-малко опасните алжирски пирати, които се установяват почти постоянно в усамотената делта на Ебро.

Ролята, която Барселона играе на каталонския бряг, Марсилия, Генуа или Рагуза изпълняват спрямо малките пристанища, които ги обграждат. Случва се дори метрополията да не е на брега, зависещ от нея[3]; такъв е случаят и на Венеция

---

[1] A.C. de Cassis, B.B. 36. Общински имоти, 24-25 септ. 1543 г. От по-нататъшното проучване излиза, че „Лозята са много, но с малък добив, маслиновите дървета понякога не дават плод цели пет години заради сушата; по принцип земите не се поддават на оран..." Една прекрасна забележка на *Jules Sion* (France Méditerranéenne, 1934, p. 110): „Прованс за малко да стане една от средиземноморските области, в които оскъдицата на добри земи и крайбрежните съчленения карат крайбрежните жители да живеят като берберите".

[2] *A.P. Usher*, „Deposit Banking in Barcelona 1300-1700", in: Journal of Economics and Business, IV, 1931, p. 122.

[3] Също така, когато се опитаме да претеглим значението на морското население в един остров като Корсика, нещо което прави *Jean Brunhes*, op. cit., p. 69, струва ми се опасно да не се държи сметка за корсиканските моряци извън острова. И днес в Марсилия има много корсикански моряци.

спрямо брега на Истрия, на далматинското крайбрежие или на далечните гръцки острови. Такъв е случаят на Марсилия, която събира освен изцяло служещия ѝ многолюден свят на провансалските ривиери и огромна част от моряците на нос Корсика. Или този на Генуа, използваща рагузките товарни кораби...

Силата на притегателните центрове е толкова по-разбираема поради факта, че в Средиземно море, както и по други места морските народи са скитащи, готови за миграции и премествания. Истина, валидна за всички времена и за всички места. През 1461 г. венецианският сенат е разтревожен от липсата на екипажи и каторжници и се научава, че моряците „отиват в Пиза... където са добре заплатени... за наша беда и за полза другиму". Много от тези моряци бягат, понеже имат дългове или са осъдени на големи глоби от Cinque Savii или от Signor de nocte, разбирайте под това нощната полиция на Венеция[1]. Вследствие от съдебните разпри през 1526 г. ние печелим това, че са се запазили счетоводните документи на кораба „Санта Мария де Богоня", който пътува в Атлантика, пребивава в Кадис, минава покрай Лисабон и остров Сао Томе преди да пристигне на остров Санто Доминго с товара си от негри[2]. Ето това ни отдалечава от Вътрешното море, но сред marineros (моряците) и grumetes (юнгите), които са на борда, се срещат гърци, един тулонец, хора от Липарите, от Сицилия, от Майорка, от Генуа, от Савона... Каква среща на авантюристи! През май 1532 г. в Хага също се оплакват, че мореплавателите, „винаги готови да сменят мястото", напускат Холандия и Зеландия за Любек[3]...

През 1604 г. група венециански моряци, „неможещи вече да живеят на корабите на Сеньорията заради прекалено ниските си заплати", избягват във Флоренция и вероятно в Ливорно[4]. Ежедневни любопитни факти. С помощта на обстоятелствата те се натрупват и бележат промени в голям мащаб.

Възход и падения на морския живот

Тези непрекъснато възобновяващи се миграции обясняват окончателно доста простия в общи линии живот на морските сектори. Свързани с общия живот на морето, те вегетират, умират и се възраждат в зависимост от повелята на този общ живот.

Нека за пореден път да дадем примера с Каталония: при нейното раждане огромно значение има импулсът, дошъл отвън. Благодарение на уроците и опита, раздадени от италианските, генуезките и пизанските емигранти от 11 в., Каталония е създадена за големия морски живот два века преди славната епоха на Петър Велики, Pere lo Gran. Но онова, което голямата история донася, рано или късно голямата история си го и взема. Каталонският упадък, доловим през 15 в., е очевиден през 16 в. Тогава морският ѝ живот се ограничава до пътуване на лодки в посока на Марсилия и Балеарите. Много рядко някой кораб достига чак

---

[1] A.d.S. Venise, Senato Mar, 7, f° 2 v°.

[2] Archivio General de Indias, Seville, Justicia, legajo n° 7. Процесът е от 1530 г. Дължа този хубав документ на любезността на моя колега Енрике Оте. Произходът – според имената на моряците.

[3] *R. Häpke*, Niederländische Akten und Urkunden, 1913, I, p. 35.

[4] *Domenico Sella*, Commerci e industrie a Venezia nel secolo XVII, 1961, p. 24, note I.

до Сардиния, в Неапол[1] или до Сицилия, или чак до предните постове в Африка. Съвсем в края на 16 в. ще започнат отново някои пътувания между Барселона и египетска Александрия. Но дотогава каталонската ривиера е толкова застинала, че когато Филип II решава на големия съвет през 1562 г. да предприеме мащабни морски въоръжения, налага му се да направи поръчките в Италия и за да се опита да съживи арсенала на Барселона, той докарва специалисти от Генуа, от корабостроителниците на Сан Пиер д'Арена[2]. Този толкова чест за Средиземноморието внезапен упадък, където толкова морски народи са си предавали щафетата, означава по принцип следното: бедни на хора морски провинции не могат да понесат дълго време онова, което наричаме периоди на просперитет; всъщност на труд и изтощение. В широка степен морският живот е пролетарски живот, който богатството и неговата спътница безделието редовно развалят: един проведитор на венецианската флота казава през 15983 г., че морякът е като рибата – не може да остане дълго време извън водата, без да се развали[3]...

Следователно щом се яви признак на изтощение, той често се експлоатира и задълбочава от конкуренцията. Присъствието на бискайски balaneros в пристанището на Барселона през първите години на 14 в. е един преждевременен знак за това изтощение или за тази конкуренция. Така е и в случая с историята на Генуа, с увеличаването на товарните кораби и стичането на моряци от Рагуза в служба на метрополията (Dominante) през 16 в. Но ето че и това нечувано благосъстояние на свой ред изтощава щедро прахосаните сили на малкия рагузки свят – бряг от едва няколко километра, дублирани от незначителни острови. Само няколко инцидента между 1590 и 1660 г. са достатъчни, за да изпадне в критично положение едно преливащо досега благосъстояние...

Това не означава, че по време на периодите на депресия морският живот изчезва от тези довчера привилегировани области. Той спи в тях под формата на скромен, почти неразрушим ежедневен живот. Така например през 16 в. едновременно със забавянето на активността на сицилианската, неаполитанската, андалуската, валенсианската и майорската „флоти" брегoвете на Сирия и Каталония се приспиват от намалената си жизненост. Що се отнася до тези две страни, връзката между упадъка им и разрушителния набег на берберските грабежи е явна. Това не означава, че те престават да живеят и да показват, повече отколкото изглежда според обичайните ни извори на сведения, елементи на едно активно крайбрежно плаване. Не ще да са изникнали от небитието на Аликанте, на стария морски център Алмерия и на Палма де Майорка бързите пиратски фрегати, които в края на века са средствата за ефикасен християнски реванш.

Само няколко малки факта в задния план на историята отбелязват този зам-

---

[1] В началото на 16 в. неаполитанските документи, с които направих справка, отбелязват още почесто каталонски търговци, установени в Неапол, отколкото каталонски кораби, като този на Жоан Хосталес, който ще натовари жито в Сицилия и ще го транспортира до Неапол (avril-mai 1517, A.d.S. Naples, Dipendenze della Sommaria, fasc., 548). След средата на века тези споменавания стават много редки.

[2] Simancas E° 331, Aragon 1564: списък от 16 специалисти, дърводелци, калафатници и майстори на галери, изпратени от Генуа в Балеарите „para la fabrica de las galeras".

[3] *V. Lamansky*, op. cit., p. 564.

рял живот. Вече говорихме за берачите на корали от Трапани, които с риск от берберско нападение отиват чак до кораловите скали при африканския бряг. Документите на френското консулство в Тунис, създадено през 1574 г., често споменават за сицилиански лодки, а също и за малки неаполитански лодки[1]. За сметка на това любопитно е да отбележим липсата на неаполитански събирачи на корали – тези от Торе дел Греко между другите, по наносите на Сардиния, чието присъствие там било обичайно през 15 в. Имало ли е важна причина за това отсъствие? Може би не, защото неаполитанските лодки не липсват нито в Рим, нито в Чивитавекия, нито в Ливорно, нито в Генуа.

Същото гъмжило от баланцели, лодки и бригантини по крайбрежието на иберийския юг, в посока на брегoвете на Северна Африка. Един документ от 1567 г. отбелязва присъствието в Алжир на редица валенсиански моряци, дошли да търгуват тук, тъй като са свободни[2]. В края на века други валенсианци се отдават на авантюристичния занаят – бягства на затворници от каторгите на Алжир. И техните разкази са по-хубави от най-хубавите разкази на Сервантес[3].

В крайна сметка привидната смърт на някой морски сектор е само смяна в ритъма му на живот. Той преминава алтернативно от крайбрежно към далечно плаване, или ако искате, от живот без история към исторически живот, убягвайки почти напълно от нашето внимание и от нашето любопитство всеки път, когато се връща към тъмното си съществуване. Всичко става така, като че ли става дума за обикновен закон, дори за цикъл в живота на народите и на морето.

3. Островите[4]

Средиземноморските острови са по-многобройни и най-вече по-важни, отколкото обикновено предполагаме. Някои от тях, доста масивни, са континенти в миниатюр: Сардиния, Корсика, Сицилия, Кипър, Кандия, Родос... Други, помалки, образуват със съседите си архипелази, семейства от острови. Големи или малки, тяхното значение произтича от това, че те са необходими пристани по дългите пътища на морето и че предлагат помежду си, или понякога между брегoвете си и континента, сравнително спокойни води, търсени от навигацията. Така на изток егейският архипелаг е дотолкова разпръснат в морското пространство, че би могъл да се слее с него[5]; така в средната част на морето – групата острови между Сицилия и Африка; на север – йонийските и далматинските острови, които по протежение на балканското крайбрежие се нареждат един след друг като конвой от плавателни съдове с флага на Сан Марко на кърмата. Но вместо за една трябва да говорим за две флотилии: първата – в Йонийско море,

---

[1] Сицилиански: *P. Grandchamp*, La France en Tunisie à la fin du XVIe s., Tunis, 1920, p. 32, 36, 46, 63, 81, 95; неаполитански: ibid., p. 30, 31, 33.

[2] 24 janv. 1560, A.N., K. 1494, B. 12, n° 18.

[3] Вж. кн. II, част II, гл. 7, „Християнското пиратство".

[4] За островите вж. любопитната и силна статия, с ратцелско вдъхновение, на *Franz Olshausen*, „Inselpsychologie", in: Kölnische Zeitung, 12.VII.1942. В началото на неговите бележки – случаят с чилийския остров Мас-а-Тиера, който бил истинският остров на Робинзон Крузо.

[5] И обратното: да си спомним за етимологическия смисъл на думата „архипелаг".

включваща Закинтос, Кефалиния, Лефкада и Корфу; втората – в Адриатика – с навързаните далматински острови от Млет и Лагоста на юг чак до островите Кварнер, Велия и Херсо зад Истрия на север. Между двата конвоя – йонийския и далматинския, се намира доста широк интервал, включващ негостоприемния бряг на Албания и малката територия на Рагуза. Сборът от разстоянията между тях води от Венеция до Крит и от Крит – един голям морски път свързва с Кипър и Сирия. По голямата ос на нейното могъщество тези острови са неподвижната флота на Венеция.

Групите острови на запад не са с по-малко значение. Това са: Стромболи, Подветрените острови и Липарските острови в съседство със Сицилия; по̀ на север – Тоскански архипелаг, където в средата на 16 в. Козимо ди Медичи построил крепостта на Порто Ферайо на остров Елба; на ширината на провансалските брегове – Йерските острови и Златните острови; по̀ на запад, сред обширната морска пустош, Балеарският архипелаг – Мальорка, Минорка, островът на солта Ивиса и труднодостъпната скала на Форментера. Тази група винаги е била от решаващо значение: цял сектор от морето се върти около нея.

Такива са големите и достатъчно големите острови. Да се изброяват другите – малките и миниатюрните (впрочем някои от тях известни: островчето на Алжир, островите на Венеция, на Неапол или на Марсилия), е напразно усилие! Всъщност няма и частица крайбрежие, което да не се раздробява на острови, островчета и скали[1]. В кореспонденцията на вицекралете на Сицилия се казва да се прочистят брегове на Сицилия от пиратите, които чакат удобния случай или подновяват питейната си вода; да се прочистят островите (limpiar las islas), тоест да проверят местата за закотвяне на корабите на няколко десетки острова, които са класически места за засада.

Изолирани светове?

Големи или малки, тези острови със всевъзможни форми и големина, съставляват свързана човешка среда дотолкова, доколкото върху тях упражняват натиск аналогични въздействия, които ги принуждават заедно много да изостават или много да избързват спрямо общата история на морето; които често ги разделят брутално между тези два противоположни полюса – изостаналост и напредничавост.

Сардиния представлява пример за нещо по средата: въпреки размерите си тя със сигурност няма решаващо значение, независимо какво твърдят географите по онова време или сардинските хронисти от всички времена. За важна роля тя е прекалено изгубена в морето и прекалено отдалечена от обогатяващите контакти, които например свързват Сицилия с Италия и с Африка. Планинска и до

---

[1] Относно един локализиран пример – островите и островчетата на входа на протока Бонифачо: Instructions nautiques, nº 368, p. 152 et sq.; за един по-разширен пример – островите и островчетата на северноафриканския бряг: Instructions nautiques, nº 368, p. 225, 231, 235, 237, 238, 241, 242, 244, 246, 247, 257, 262, 265, 266, 267, 277, 282, 284, 285, 287, 291, 297, 305, 308, 309, 310, 311, 313-4, 331.

крайност разчленена, пленница на своята беднота[1], тя изцяло се самозадоволява, континент сама за себе си с езика си[2], нравите си, архаичното си стопанство и с всеобхватния си пасторален живот – в доста от своите райони тя е такава, каквато някога я е познавал Рим. Този архаизъм на островите, на Сардиния и на другите, тяхната странна способност да запазват векове наред старинни форми на цивилизация или смесицата на техния фолклор, толкова често са отбелязвани, че не е нужно повече да наблягаме на тях[3].

Но същевременно и в противоположност на това самовглъбяване случва им се изведнъж поради неочаквана промяна на господаря или на съдбата да се срещнат с нова страна от живота, от цивилизацията; обичаи, моди, дори език, които те са способни да съхранят и да запазят непокътнати векове наред, оставайки по този начин жив свидетел на преминали промени. Така че „изолирането" им е относително вярно. Истина е, че морето ги обгражда и отделя от останалия свят повече от каквато и да е друга среда, всеки път когато те наистина са извън маршрутите на морския живот. Но когато влязат в него и когато станат поради една или други причина (причини често външни и безвъзмездни) една от брънките, те, напротив, активно се намесват във външния живот и са много по-малко отделени от него, отколкото някои планина поради непроходимото си дефиле.

За да се върнем към примера със Сардиния, през Средновековието тя се оказва в маршрутите на Пиза, после на Генуа; на нейните златни мини се дължи тяхната користна заинтересованост. През 14-15 в. каталонската експанзия се вкопчва в нея пътьом: Алгеро на западния й бряг и до днес говори каталонски и ерудитите отбелязват там любопитна испано-готическа архитектура. През 16 в., а може би и по-рано островът е първата страна по износ на сирене в Средиземноморието[4]. Това е причината тя да се свърже през Каляри с останалия западен свят, като сиренето й cavallo или salso се изнася с цели лодки и галеони към близката Италия, в Ливорно, Генуа и Неапол или дори в Марсилия въпреки присъствието там на неговите конкуренти: сиренета на Милано или на Оверн, или дори на Барселона. Това също е начин да се включи в живота на Средиземноморието, както и непрекъснатото й излагане на берберското пиратство през 16 в. Пиратство, невинаги успешно: следват пленявания на пирати, впрочем не много често. Повече са сардинците, риболовци или крайбрежни жители, които, отвлечени от берберите, увеличават всяка година редиците на нещастните пленници или на богатите ренегати в Алжир.

---

[1] *E. Albèri*, op. cit., I, III, p. 267: ниската цена на живота; нейния „мръсен" народ. Пред 1603 г. нейното население е 66 669 семейства, тоест 266 673 жители, ако умножим по 4: *Francesco Corridore*, Storia documentata della popolazione di Sardegna, Turin, 1902, p. 19, 20.

[2] За „сардинския език" и неговите три диалекта: *Ovidio et Meyer Lübke*, in: Grundriss der romanischen Phil., de G, Groeber, 2e édit., p. 551.

[3] Знае се например, че Хиос, турски от 1566 г., дълго време е запазил католическото си християнство и е заслужил да се слави като „малкия Рим" на Леванта. През 19 в. Шатобриан отбелязал неговия още италиански дух. И обратното: известен е начинът, по който Малта, градът на рицарите, и Пантелерия са запазили арабското си население и диалект и до днес. На драго сърце ще цитираме като аналогичен лингвистичен куриоз примера с Крим, запазил чак до времето на Лутер готските си диалекти. Но Крим не е истински остров, а и фактът не е достатъчно доказан.

[4] Връзката с Ливорно е редовна. Износ на сардинско сирене чак във Валенсия: Simancas E° 335, 6 sept. 1574, f° 46.

Сардиния, която описват уж като затворена, впрочем има отворени навън прозорци, така че понякога оттам като от обсерватория може да се открие общата история на морето. Един историк, П. Амат ди С. Филипо, открива цените на мюсюлмански роби в Каляри през 16 в.[1] Какво показват те? Едно сгромолясване след 1580 г., което съответства естествено на едно значително увеличение на броя на робите на пазара в Каляри. Тъй като преди 1580 г. на острова са се продали само няколко берберi, изхвърлени на брега от корабокрушение или останали в ръцете на жителите по време на своите набези[2]. След 1580 г. пленниците продавани на търг имат друг произход: те са докарани от християнските пиратски съдове, най-вече от леките фрегати на Алмерия и Аликанте, като Каляри представлява за тях един удобен пристан. Така Сардиния е засегната по свой начин от този ренесанс на активния християнски грабеж, един вид контраплячкосване срещу берберите, на което Балеарите, Южна Испания, Неапол и Сицилия ще бъдат активните центрове. Без съмнение това свидетелство засяга повече Каляри, отколкото Сардиния; Каляри е малко настрани и гледайки към морето, остава с гръб към останалата част от острова... Това е едновременно вярно и невярно: тъй като Каляри, бидейки все пак сардински град, е свързан с близката равнина, с планините, с целия остров.

Несигурни съществувания

Всички острови имат подобни градове, чувствителни към разпръснатия живот на морето и същевременно (дали не защото държат трафиците на вноса и износа) обърнати към вътрешността, към онази страна, която историкът, свързан с текстовете на голямата история, не вижда от пръв поглед: техният самовглъбен и тревожен живот, тяхното съществуване като в саксия, които натуралистите отдавна са отбелязали[3]. Няма нито един остров, който да не притежава освен човешкото си своеобразие своите растителни и животински особености, които рано или късно ще сподели с някой друг. В описанието си на Кипър, излязло през 1580 г., Р. П. Естиен[4] (произхождащ според твърдението му от кралския дом на Люзинян) описва „особените треви" и „мирисите" на острова, белия apium, вид сенникоцветно растение, което се яде „сварено в захар", един oldanum, служещ за производство на ликьор със същото име, дървото наречено на Кипър, подобно на нар и цъфтящо с гроздове като лозата, и чиито листа при варене дават оранжева боя, служеща за боядисване на опашките на конете на благородниците, „каквито обикновено могат да се видят там". Колкото и да е чудно, семето на памука, смесено с накълцана слама, служи за храна на добитъка. И накрая,

---

[1] *Pietro Amat di San Filippo*, „Della schiavitù e del servaggio in Sardegna", in: Miscellanea di storia italiana, 3e sér., 11, 1895.

[2] Стефано Спинола до херцога на Мантуа, Генуа 30 април 1532 г., A.d.S., Mantoue, A. Gonzaga, Genova 759: лошото време изхвърлило на брековете на Сардиния две галери, четири галиоти, една турска фюста; почти всички се спасяват.

[3] *P. Vidal de La Blache*, Tableau de la géographie de la France, 1908, p. 25-26; *Théodore Monod*. L'hippopotame et le philosophe, 1943, p. 77.

[4] *R.P.F. Estienne de Lusignan*, Description de toute l'isle de Cypre, Paris, 1580, p. 233 v° et sq.

колко билки! А сред интересните животни: „волове, магарета и диви прасета" и тези птици „от лозята" (жълтурки), от които се отнасят консервирани в оцет с хиляди бурета във Венеция и в Рим...

Но тези странни ресурси никога не означават изобилие. Никой остров не е сигурен за утрешния си живот. Големият проблем за всеки един от тях, никога или недостатъчно разрешен, е да живее от собствените си ресурси, от земята си, от градините си, от стадата си и тъй като не може, да се отвори навън. Всичките те само с няколко изключения (специално Сицилия) са изгладнели светове. Екстремалният случай са венецианските острови в Леванта: Корфу[1], Кандия[2] или Кипър, постоянно заплашвани от глада през втората половина на века. За тях настъпва истинска хранителна катастрофа, когато карамусалите не дойдат в желаното време с дошлите като неочаквано щастие товари с жито от Тракия и когато запасите от жито и просо в складовете на градските крепости се изчерпят. Впрочем около тези острови в Леванта се образува черен пазар: оттам са тези многобройни злоупотреби на служителите, както показват изследванията.

Положението не навсякъде е толкова нестабилно[3]. Все пак Балеарите са в състояние едва да поддържат своите търговски или военни градове[4], тъй като експлоатацията на земите там е слабо развита: очистването на камъните в Минорка, в равнината зад Маон, няма да завърши преди 18 в.[5] Следователно трябва да се разчита на внос на житни култури от Сицилия и дори от Северна Африка. В Малта положението също е затруднено. Въпреки множеството привилегии, позволяващи на острова да внася жито едновременно от Сицилия и от Франция, Малта си остава винаги зле със снабдяването, дотолкова, че с идване-

---

[1] Корфу също няма месо: *Philippe de Canaye*, Le voyage de Levant, 1573, p. p. *H. Hauser*, 1897, p. 191. За Корфу през 1576 г. е съобщението на Джустиниано, B.N., Paris, Ital. 1220, f° 35 et sq.: 17 000 жители. Островът с плодородните си, но необработвани равнини произвежда само необходимите му за четири месеца припаси от жито, но изнася на континента вино, зехтин и стада.

[2] Дори през 18 в. Крит няма жито (*Tott*, Mémoires, IV, p. 3). Тогава Крит ще да е бил остров износител най-вече на зехтин и сапун (ibid., p. 3). За малко жито, внесено от контрабандата с карамусали в Кандия: Hieronimo Ferro, 6 oct. 1560, A.d.S., Venise, Seno Secreta Const., Fza 2B, f° 274. Без помощта на съседите си Кандия може да преживее само една трета от годината. Оттам и нейната често повтаряща се бедност и постоянни тревоги: реколтата в Кандия е лоша, няма жито за купуване, обяснява Джакомо Фоскарини, главен проведитор на кралство Кандия, на Съвета на десетте (Candie, 15 nov. 1574, A.d.S. Venise, Capi del Consiglio dei Dieci, Lettere, Ba 286, f° 5). През 1573 г. – немотия на Занте: *Philippe de Canaye*, op. cit., p. 184.

[3] Специално онова, което може да изглежда парадоксално в примитивните и бедни острови, по слабо населени и най-вече по-слабо експлоатирани от богатите експортни култури. Така Сардиния може понякога да си позволи лукса да изнася жито: *G. Riba y Garcia*, op. cit., p. 317-318 (1587), p. 320 (1588). През лоши години тя все пак е подложена като останалите на мизерия (V.R. de Sardaigne à S.M., Caller, 22 sept. 1576, Simancas, E° 335, f° 356). Износът на жито от Корсика, обявен за свободен за пет години през 1590 г., се налага скоро да бъде преустановен заради лошите реколти: *A. Marcelli*, „Intorno al cosidetto mal governo genovese dell'Isola", in: Archivio Storico di Corsica, 1937, p. 416.

[4] *E. Albèri*, I, III, p. 226, твърди, че Мальорка се самозадоволява; това е през 1558 г. По онова време островът е населен с между 45 и 90 хиляди жители (30 града с по 500 до 600 семейства всеки). Но и там годините с мизерия не са рядкост. Вж. през 1588 и 1589 г. например, когато островът не е могъл да получи жито от Оран: *G. Riba y Garcia*, El Consejo supremo de Aragón, p. 288-289.

[5] *Pierre Monbeig*, „Vie de relations et spécialisation agricole, Les Baléares au XVIIIe siècle", in: Ann. d'hist. éc. et soc., IV, 1932, p. 539.

то на лятото галерите на рицарите „инспектират" натоварените с жито кораби на изхода на сицилианските товарници (caricatori): точно както пиратите на Триполи!

Островите са заплашени не само от глада, но и от самото море, по-войнствено отвсякога в средата на 16 в.[1] Балеарите, Корсика, Сицилия, Сардиния, за да не говорим само за тези, които познаваме добре, са обсадени места. Там непрекъснато трябва да се отбраняват, да се строят стражеви кули, да се издигат и построяват отново укрепления, да ги снабдяват с артилерия било то с докарани отвън оръдия или с поверяване на поръчката на леяри, които да ги изработят на място чрез обичайните способи на леярите на камбани[2]... И накрая там да се поставят гарнизони и подкрепления покрай флотите при настъпването на хубавото време и с него на сезона на операциите. Впрочем да държи Сардиния или да пази един толкова близък остров като Минорка не е лек проблем за Испания[3]. След клането в Маон през 1535 г. с оглед на нови опасности Карлос Пети предвидил просто евакуиране на населението на Минорка в големия Балеарски остров[4]. Случаят на остров Елба в Тоскански архипелаг не е по-малко трагичен. Изненадан брутално от набезите на берберското пиратство през 16 в., той става морска граница, многократно атакувана от врага. Неговите крайбрежни градове – разбирайте големи селища покрай морето – сами се разпадат. Населението трябва да бяга към планините във вътрешността до деня, в който Козимо ди Медичи ще предприеме укрепването на Порто Ферайо през 1548 г.

Тези слабости обясняват бедността на историята, която се настанява в сърцето на всички острови, дори и на най-богатите. С още по-голямо основание – в другите; в Корсика и в Сардиния, където вече отбелязахме триумфа на едно пасторално стопанство; във високите земи на Кипър, където подобно на критските планини се простира една от ничиите земи (no man's land), най-типични за Средиземноморието, убежище за бедните, бандитите, хората извън закона... А какво откриваме в самата вътрешност на Сицилия, на богатата Сицилия? Една страна без пътища, реки без мостове, бедно животновъдство – добитъкът е толкова непълноценен, че за да се подобри, се налага през 17 в. да се докарат овни от Берберия[5].

---

[1] Вицекралят на Мальорка до Негово Величество, 20 дек. 1567 г.: „...que todo el año estan cercadas de fustas de moros de manera que muy pocos bateles entran o salen que no se pierdan y este año se han tomado siete o ocho bergantines y toda su substancia se va en Argel...". За това обкръжаване на Балеарите вж. също: 10 януари 1524 г., in: Tomiciana, VIII, p. 301: M. Sanudo, op. cit., VI, p. 236, 16 mars 1532.

[2] Сиудадела, 10 юли 1536 г., A.N., K 1690: Сиудадела след рейда на Барбароса. Вж. също относно леаря, който проваля своите отливки, пак там, Мальорка, 29 август 1536 г.

[3] За защитата на Сардиния вж. кн. II, част II, гл. 7, „Защитата на брегoвете на Италия и Испания": за строежа на кули. За военните части, разположени на острова през лятото, ето като примери няколко документа: 8 sept. 1561, Simancas E° 328; 25 juill. 1565, ibid. E° 332, 6 août et 5 juill. 1566.

[4] Сведения, които ми предаде в Симанкас Федерико Кабод. За остров Минорка вж.: *Cosme Parpal y Marqués*, La isla de Menorca en tiempo de Felipe II, Barcelone, 1913.

[5] B. Com. Palerme, Qq. D 56, f° 259-273. Серия от любопитни и интересни писма.

РОЛЯТА НА ГЕОГРАФСКАТА СРЕДА

По пътищата на голямата история

Несигурен, ограничен, нещастен живот – такава е съдбата на островите. Ако искате – интимният им живот. Но техният външен живот, ролята, която играят на предната линия на историята, е с неочакван за бедни по своята същност световe размах. Всъщност голямата история често достига до островите. Може би повярно е да се каже, че тя си служи с тях. Вижте ролята на островите като междинна спирка за трансфера на растителни култури: захарната тръстика е дошла от Индия в Египет, преминава от Египет в Кипър и се вкоренява там през 10 в.; от Кипър тя вече достига Сицилия (11 в.); от Сицилия тя се запътва на запад, когато Енрике Мореплавателя поръчва да я вземат и пренесат в Мадейра, който става първият захарен остров в Атлантика; от Мадейра растението стига скоро в Азорските острови, Канарските острови, островите Зелени нос и оттам в земите на Америка. Същата роля на междинни спирки те играят и в придвижването на бубарството, както и по принцип в повечето от културните експанзии, някои от които са толкова сложни! Не е ли в Кипър великолепният двор на Люзиняните, който разпространява на запад през 15 в. модите, дошли от стария и изтощен Китай на династията Тан със скорост, по-бавна от тази, с която светлината на някои звезди достига до нашата планета? Обувките с извит нагоре връх, високите островърхи кокове, маркиращи определен период от нашата история, са достатъчни да припомнят малко лудата Франция на Шарл VI и „Riches Heures" на херцог дю Бери. Всичко това някога през 5 в. е представлявало удоволствието на китайците... И именно от кралете на Кипър Западът трябвало да получи един ден това далечно наследство[1]!

Трябва ли да се учудваме от това? По пътя на мощните морски маршрути островите вземат участие в големите връзки. Един сектор от голямата история се наслагва върху обикновеното им съществуване. Тяхното стопанство често понася контраудара ѝ, тъй като не е в състояние да устои на някои изисквания: колко острови са били така завладени от чужди култури, чието съществуване там е оправдано единствено от гледна точка на средиземноморския, дори и на световния пазар! Създадени за износ, тези култури редовно застрашават равновесието на островния живот: те често са отговорни за заплашителния глад, за който говорихме по-горе. Това се вижда с ослепителна яснота в увеличения пример с островите от „Атлантическото Средиземноморие": Мадейра, Канарските острови и Сао Томе, които всички са буквално опустошени от отглеждането само на захарна тръстика. Както ще стане по-късно и със североизточна колониална Бразилия. Мадейра, който в началото е остров на дървото, бързо губи по-голямата част от горската си покривка заради захарните мелници и нуждата им от гориво. А тази революция се извършва единствено в интерес на една Европа, изискваща ценния продукт, и въобще не в полза на самите островитяни. Тъй като бедствието на захарната тръстика е в това, че там където вземе земята, тя не позволява никаква друга допълнителна култура и ограничава пространствено хранителните растения. Рушителка на старите равновесия, тази пришълка е още по-опасна с факта,

[1] *G. Bratianu*, op. cit., p. 269 et sq.

че се поддържа от мощен капитализъм, излязъл през 16 в. от всички хоризонти – от Италия, както от Лисабон или от Антверпен, и не може да ѝ се устои. По принцип островните народи трудно понасят това изтощение; в Канарските острови захарта със сигурност наравно с бруталността на първите завоеватели е отговорна за изчезването на автохтонното население, гуанчите. В крайна сметка именно захарта налага решението на въпроса с робската работна ръка – поробването на берберите от африканския бряг, който християнските пирати, дошли от Канарските острови, грабят, и най-вече робството на чернокожите от Гвинея и Ангола, което в средата на века ще достигне заради захарта брегoвете на американския континент. Океански примери, но не липсват и чисто средиземноморски такива. Вижте всеобхващащото производство на жито в Сицилия, която е поне до 1590 г., а и доста след това Канадата или Аржентината на западния свят на Вътрешното море. В Хиос това е мастиковото дърво – тази смола и това питие[1]. В Кипър – памукът, лозата и захарта[2]. В Кандия и Корфу – лозата[3]. В Джерба – маслините. Толкова много наложени отвън чужди култури, често вредни за онова, на което германците биха дали своето определение Volkswirtschaft (местно стопанство – бел. пр.).

В Кипър доказателството ще бъде дадено през 1572 г., когато турците ще отнемат острова от Венеция. Богатството му по време на Сеньорията е в лозята, памуковите плантации и полетата със захарна тръстика. Богатство, но какво? Това на генуезката или венецианската аристокрации, чиито стари и разкошни къщи и до днес се виждат в старата част на Никозия; а не това на местните хора, на православните гърци. Затова турското завоевание разпалва социална революция: един английски моряк го съобщава в любопитно свидетелство от 1595 г. Търговец от Кипър му разказва историята на острова, показвайки му разрушените дворци на старите генуезки и венециански господари, които турците избиват като справедливо наказание, казва нашият свидетел, за тяхното невероятно изедничество спрямо техните селяни[4]. Впрочем по време на погрома венецианците се чувстват изоставени от гърците от селата и градовете. По време на турската атака срещу Никозия през 1570 г. „гражданите от всички съсловия... останали почти всички

---

[1] *L.F.Heyd*, Histoire du Commerce du Levant au Moyen Age, 1885-6, p. 336; *Th. Gautier*, Voyage à Constantinople, p. 54; *J. W. Zinkeisen*, op. cit., II, p. 901, note 2; Jérosme Justinian, La description et l'histoire de l'isle de Scios, 1606. За остров Хиос след турското завоевание през 1566 г. с градовете си с пусти улици и сринати дворци вж.: *Jacobus Paléologus*, De Rebus Constantinopoli et Chii, 1573. За мастиковата дъвка, която се дъвче, вж.: *J.B. Tavernier*, op. cit., I, p. 264.

[2] В някои моменти – житото. Що се отнася до златните и сребърните конци на Кипър, мисля като *J. B. Tavernier*, op. cit., I, p. 181.

[3] *Baron de Busbec*, op. cit., p. 178, пие в Константинопол „силно вино от остров Крит".

[4] *R. Hakluyt*, The principal navigations..., London, 1600, p. 309. За съучастничеството на селяните полуроби на острова по време на турското завоевание през 1570-1571 г. вж.: Julian Lopez à S. M. Venise, 26 oct. 1570, Relacion de Venecia, 28 sept. 1570, Simancas, E° 1327; Кардинал Рамбуйе до Шарл IX, Рим, 5 ноември, 1570 г.: *E. Charrière*, op. cit., III, p. 124. Безпокойство в Хиос през 1548-1549 г.; жителите, копнеещи да се освободят от Махоната, предложили острова на Козимо ди Медичи, който благоразумно не приел (*Doroni*, L'isola di Chio offerta a Cosimo dei Medici, Ressegna Nazionale, 1912, p. 41-53). Каква хубава книга би могла да се напише по темата за Венеция и Генуа и тяхната експлоатация, както икономическа, така и социална. По този въпрос – богата документация в ценния сборник на В. Ламански.

по домовете си"[1]. Вярно е, че заминаването на венецианците е последвано от спад в износа на пресукан или суров памук и от толкова видимо западане на лозята, че Венеция ще може да си откупи така ценните мехове за производство на вино, станали излишни на острова. Но трябва ли въз основа на това да говорим за залеза на Кипър? Нищо не доказва, че турското господство означава спад в жизненото равнище на жителите на града[2].

Кандия и Корфу също предлагат материал за подобни размишления. Да си представим и тук както в Кипър един пейзаж, изграден от човека в полза на лозята, тоест стафиди и вина, наречени монемвазийски. Лозата в Корфу напуска планините и хълмовете, за да се настани в по-лесните за обработка равнини (pianure)[3]. Това става за сметка на житото, но при такова преимуществено производство са възможни кризи на свръхпроизводство и продажба на загуба. През 1584 г. в Кандия вследствие на една заповед са изтръгнати лозя и съпътстващите ги гневни викове, които можем да си представим. Жертвите стигат дотам, да заявят, че няма да правят „никаква разлика между това дали са поданици на Сеньорията или на турците"[4]. Това „колониално" стопанство има своите успехи и своите провали. Доста условия са необходими, за да функционира системата, която да свърже лозари, собственици, моряци, търговци и далечни консуматори. Виното и гроздето са обект на стара търговия с голям обсег. Самата Англия е привикнала и има вкус към това монемвазийско вино – луксозна стока, която в обществото на 16 в. играе такава роля, каквато в нашето виното порто. „Той беше толкова развълнуван, толкова потиснат, казва Бандело за един герой от своите „Новели", че тя отиде да му донесе чаша монемвазийско вино".

Един последен пример за отглеждане на монокултури е този на Джерба, в южната част на туниските брегове. Така както венецианските острови са острови на виното, така тя е островът на зехтина. При неизяснени обстоятелства континентален Тунис загубва своите маслинови гори, толкава обширни в римски времена, докато Джерба запазва своите. И тази запазена ценност е особено важна за нея през 16 в.[5] Тя става оазис на зехтина сред туниските и триполитанските земи, които по принцип най-вече на юг са царството на гранясалото масло. Един пре-

---

[1] A.d.S. Venise, Annali di Venezia, Famagouste, 8 oct. 1570.

[2] За участта на Кипър под турска власт да не се забравя преди всичко, че островът е пуст и слабо населен по венецианско време (към 1570 г. има 180 000 жители, от които 90 000 роби и 50 000 свободни селяни, „e il restante è nelle città et terre", B.N. Paris, Ital. 340, f° 55.) Турците пристъпили към нови заселвания с анадолски селяни (*H. Kretschmayr*, Gesch. von Venedig, 1920, III, p. 62). Всички селяни се намират подложени на един и същи статут, този на крепостници. Старите категории са смесени. Упадък на латинското духовенство. Много кипърци стават турци, за да избегнат „хараджа". Но все пак, тъй като всичко е сложно – устойчивост на италианската цивилизация. *Ж.Б. Таверние* пише към 1650 г.: „ils sont vêtus à l'italienne, tant hommes que femmes" (op. cit., I, p. 180).

[3] Museo Correr, D. delle Rose, 21, f° 32 v°.

[4] Marciana, 7299, 9 juin 1584, За смутовете в Кандия през 1571 г. има богата документация и особено в: Annali di Venezia, 20 août, 22 août, 30 août, 16 septembre 1571.

[5] В Джерба редом с маслиновите дървета растат палми, но също и ябълкови дървета, както и крушови. И от тази гледна точка това е особен свят. Добавете и това, че Джерба, бидейки едно островно хранилище, съдържа и еврейски общности, които са от времето на гоненията на Тит, и че тя освен това представлява един малък кареджитски свят, аналогичен на Мзаб и пазител на стари ритуали и много стари архитектурни практики.

възходен зехтин на добра цена, широко приложим дори и за обработката на платно и платове, зехтин, който лесно се изнася, както забелязва Леон Африканеца в началото на века. След 1590 г. англичаните ще отидат именно в Джерба да вземат зехтин, който дотогава им доставя Испания.

Но Джерба не е позната на географията само като нисък остров с канали, в които има значителни приливи и отливи[1], и на голямата история само като бойно поле, където са протекли битките от 1510, 1520 и 1560 г. Все пак по време на последната и най-важна от тези битки зехтинът изиграва своята роля. Християнската флота спира в Джерба, тъй като не може да стигне до Триполи. И ако тя е изненадана там от армадата на Пиали паша, за чието приближаване все пак е предизвестена, то е защото християнските кораби се забавят да товарят стоки, включително и зехтин. Именно това установява след катастрофата докладът на инспектора (visitador) Кирога[2].

Все пак когато цената на тези всеобхватни производства не е разрушителното действие на монокултурите, те са основната ценност на тези острови, дори и само заради това, че осигуряват необходимата за живота им възвръщаемост. Те основателно изграждат тяхната репутация. Ибиса е островът на солта; солта на Наксос също е известна, както и виното му „както бялото, така и ясночервеното"[3]; Елба е островът на желязото. Трябва ли да припомняме и Табарка, острова на коралите, владение на Ломелините, впрочем остров с множество призвания (износ на жито, кожи, откупуване на пленници, които се укриват там)? Или реномирания риболов на Джалита покрай берберския бряг? Или риболова на далматинския остров Лиесена, от който изведнъж изчезват пасажите сардини, тъй като те се преместват един хубав ден към скалата на Пелагоза, според един документ от 1588 г.[4]? Родос открива разрешение в самото си местоположение, което му осигурява по времето на рицарите, а после и по времето на турците, след 1522 г., „господство над всички останали острови и адмиралтейството на цялото Средиземноморие"[5]. В Архипелага о-в Патмос, поради липса на по-добро, храни народи си, „най-лошия от всички острови след този на Самос" и живее единствено от грабеж „както на християните, така и на турците"[6].

Островни емигранти

Но най-общоприетият начин, по който островите се смесват със света, е организирането на собствената им емиграция. Всички острови (както и всички планини, впрочем много от средиземноморските острови са планински) са износители на хора[7].

---

[1] Instructions Nautiques, n° 360, p. 338, 359-363.

[2] Вж. кн. II, част III, гл. 2, „Експедицията срещу Джерба".

[3] *J.B. Tavernier*, op. cit., I, p. 286.

[4] Museo Correr, D. delle Rose, 21, f° 29.

[5] *Comte de Brève*, op. cit., p. 18.

[6] Ibid., p. 15.

[7] Дори и сега: примерът са джербайците, разпространили се в цяла Северна Африка и целия свят, или градинарите от Малта или от Маон: *P. Vidal de La Blache*, Principes de Géographie humaine, p. 97.

РОЛЯТА НА ГЕОГРАФСКАТА СРЕДА

Без да се връщаме на това, да припомним с две думи онези гръцки миграции, които засягат Архипелага в цялост, в това число и големия остров Кандия. Същевременно доста е съмнително дали те имат такъв размах през 16 в., както в парекселанс емигрантския остров Корсика. Прекалено богат на хора спрямо своите ресурси, той рои хора във всички посоки и може би няма нито едно средиземноморско събитие, в което да не се оказва замесен някой корсиканец[1]. Корсиканци има дори и в ненавистната Господарка (Dominante) Генуа, тъй като трябва да се живее. Има ги и във Венеция. Още през 15 в. те отиват на работа в земите на тосканската Марема. През 16 в. селяните от Ниоло, които Генуа тормози, отиват да колонизират тези трескави италиански земи и дори Сардиния, където често забогатяват[2]. В Рим те са много, някои от тях търговци на добитък[3], и техните лодки посещават римското пристанище на Тибър, Чивитавекия и Ливорно[4]. В Алжир е пълно с корсикански емигранти, най-вече с Capocorsini. Когато Сампиеро минава през града през юли 1562 г., по време на драматично пътуване, което трябвало да го отведе в Константинопол, неговите сънародници се втурват в пристанището, за да го поздравят като „техен крал", според свидетелството на един генуезки доклад[5]. Все пак този Сампиеро, враг на Генуа, приятел на Франция, отиващ да проси помощта на султана за сънародниците си, ще да е бил популярен и обичан от своите!

Тези корсиканци от Алжир какви са? Някои то тях – каторжници. Други – моряци и търговци, търгуват в пристанището. Много от тях се установяват да живеят сред богатите ренегати в града: Хасан Корсо няма ли да стане един от „кралете" на Алжир? Към 1568 г. един испански доклад[6] споменава за 6000 корсикански ренегати от общо 10 000 в Алжир. Градът прелива от корсикански посредници, сигурни агенти при откупването на пленници, според генуезките документи, но и от услужливи агенти на чуждите сили. Такъв е този енигматичен Франсиско Гаспаро Корсо, живеещ по принцип във Валенсия и установил се през 1569 г. в Алжир, където е пратен спешно от вицекраля на Валенсия. Там той разговаря с Еулдж Али, опитвайки се да го спечели за каузата на Католическия крал в един доста критичен момент от войната в Гранада. Кой всъщност се крие под това име и дали е само един? Знае се, че той снове между Валенсия и Алжир с една бригантина и разрешени стоки, тоест различни от „контрабандните", които са забранени от испанския закон: сол, желязо, селитра, барут, гребла, оръжия... Той има брат в Алжир, един или много други в Марсилия, един друг в Картахена и неговата кореспонденция с тях обхваща цялото Западно Средизем-

---

[1] Има дори един Силвестре Корсо в списъка на бомбардирите на Гоа през 1513 г.: *Fortunato de Almeida*, Historia de Portugal, 1926-1929, III, p. 267.

[2] *R. Russo*, „La politica agraria dell'officio di San Giorgio nella Corsica (1490-1553)", in: Riv. st. ital., 1934, p. 426.

[3] *Carmelo Trasselli*, art. cit., in: Arch. stor. di Corsica, 1934, p. 577.

[4] В Ливорно, Mediceo 2908. В Рим – пристигане на многобройни корсикански лодки, натоварени с вино: Ho de Torres à Zuñiga, Rome, 29 et 30 janv. 1581, Cartas y Avisos, p. 33.

[5] Ще пристигне в Константинопол през 1563 г. Преминаването му през Хиос: A.d.S. Gênes, Sezione Segreta, n.g., 5 juin, 1563.

[6] Simancas E° 487.

номорие. За да объркаме всичко, да добавим, че в един добре и надлежно оформен документ, съставен пред импровизиран нотариус в каторгите на Алжир, един испански пленник обвинява Гаспаро Корсо, че се е отдал на контрабанда и че е двоен агент...[1] Да запомним разпръсването на тази удивителна островна фамилия около Средиземно море, без да се опитваме да изясняваме този малък проблем.

Други корсиканци са в Константинопол, в Севиля и във Валенсия. Но техният предпочитан град през 16 в., както и днес е Марсилия – полукорсикански град, що се отнася до неговото пристанище, такова каквото го възкресяват документите, с които разполагаме.[2]

Несъмнено отговорността за тази емиграция нито трябва да се отнема от, нито да се вменява на генуезките господари на острова. Очевиден факт е, че през 16 в. корсиканците трудно понасят управлението на Генуа. Във всеки случай въобще не е убедително да обвиняваме за всички злини френските интриги и златото на Валоа, независимо дали тази преценка е направена безпристрастно или не. Далеч съм от мисълта да отричам тази връзка на острова с Франция, да не признавам толкова съвпадащи мнения, толкова многобройни изпращания на емисари, на Фрегати, барут, дори и на пари. Франция води в Корсика игра, която от своя страна води с по-голяма идейна последователност и с още по-големи средства, но с по-малко късмет Козимо ди Медичи. Следователно (това е важното в този дебат и той ни връща към нашата тема), ако френската политика лесно разбунтува народа от корсиканските планини, почти без да го желае, това е по-малко предизвикано от предначертани планове, отколкото поради виталната връзка между една Франция, толкова богата на пространство, и един остров, прекалено богат с хора. Франция е отворена за корсиканската емиграция като най-обширното и най-плодоносно поле за експанзия, докато Италия е прекалено населена и разглежда Корсика обратно, като земя, която да колонизира за собствено ползване.

Без да смятаме ползата за корсиканците от ефикасната в морето протекция на „Най-християнския". Установени в Марсилия, там те стават поданици на краля на Франция и като такива участват в подема на града след 1570 г.През 17 в. откриваме корсиканци, установени в бастиона на Франция, срещу остров Табарка – генуезкия остров на Ломелините, по това крайбрежие, което един документ, издаден от тях, нарича la costa che guardano li Francesi in Barberia[3]. Любопитно е,

---

[1] За Франсиско Гаспаро вж. тук по-горе, стр. 39, бел. 4. За семейството и за Франсиско вж.: граф Бенавенте (който има твърде лошо мнение за корсиканците) до Н.В., Валенсия, 13 ноември, 1569 г., Simancas E° 333. Information hecha en Argel a 1o de junio 1570, a pedimo del cap. don Geronimo de Mendoça, 13 juin 1570, Simancas E° 334. Дон Херонимо де Мендоса до Н.В., Валенсия, 8 юли 1570 г.: Франсиско е вероятно двоен агент. „...Estos son criados en Francia y tratan alli en Argel y Valencia y tienen su correspondancia en Marsella." Накрая – писма на братята на Франсиско от Марсилия, датирани от 24 до 29 юли 1579 г., с новини от Леванта не особено интересни (copie A.N., K 1553, B 48, n° 77).

[2] За Ланш и големите въпроси за коралите вж. освен *P. Masson*, Les Compagnies du Corail, 1908, книгата на *P. Giraud*, Les origines de l'Empire français nord-africain..., 1939. За ролята на Томазо Корсо от Марсилия в помощ на корсиканските въстаници има много сведения в кореспонденцията на Фигероа, испански посланик в Генуа, а също: Фигероа до краля, Генуа, 9 януари 1566 г., Simancas E° 1394.

[3] Le Bastion de France, Alger, 1930, n° 1.

че по този бряг на събирачи на корали корсиканците срещат своята враждебна Господарка в лицето на крепостта Табарка, пред която щял да загине Сансон Наполон в начинанието си от май 1633 г.

И островите, които морето не обгражда

В крайно разчленения средиземноморски свят, където овладяването на земята оставя огромни празноти, без да броим тези на морето, не съществуват ли и други острови освен същинските?; други светове, доста стриктно изолирани, полуострови – думата го напомня – като Гърция или други области, затворени от земни стени, с един-единствен изход към морето? Затворено на север от масивни планини, съставляващи границата му с Рим, Неаполитанското кралство не е ли и то остров в този смисъл на думата? В нашите учебници има отбелязан един „остров" в Магреба, Джезират ел Могреб, Островът на залеза, намиращ се между Океана, Средиземно море, Сиртско море и Сахара. Един свят вероятно с ненадейни промени, както го е представил Емил-Феликс Готие.

За Ломбардската страна ще кажем, че тя по свой начин е континентален остров между Алпите и Апенините, между селския Пиемонт и полувизантийската Венеция. Почти няма да преувеличим, ако кажем, че цяла серия от периферни острови: Португалия, Андалусия, Валенсия и Каталония, са свързани посредством Кастилия с иберийската маса. Вижте как Каталония, отворена към морето, е готова да се ориентира според историческите ветрове ту към Франция от времето на Каролингите и по-късно – по времето на трубадурите и на провансалските „Галантни общества", ту към Средиземноморието през 13, 14 и 15 в. и в крайна сметка през 18 в. – към изтощените и все още неиндустриализирани страни на Полуострова... Що се отнася до самата Испания, Морис Лежандр стига дотам, че да я нарече „повече от остров", искайки по този начин да изрази нейната трудностъпност и нейната неизменна оригиналност.

На другия край на Средиземноморието, на изток: още един остров – Сирия, тази спирка между морето и пустинята. От нея се разпространява всичко: хора, техника, империализми, цивилизации, религии. Същевременно тя разпространява в Средиземноморския свят азбуката, стъкларското изкуство, пурпурното обагряне на тъканите, тайните на поливното земеделие (по време на финикийците); тя дала императори на Рим, после на Византия; властвала някога с корабите си над Финикийското море – може би първото Средиземно море в историята; накрая, през 1516 г. – както през 634 г., тъй като всепобеждаващият ислям (арабите през 7 в., турците – през 16 в.) се добира до този важен свят, изведнъж той се издига до равнището на голямата средиземноморска история.

Без съмнение в този случай правим голяма злоупотреба с идеята за островността. Но тя помага на обяснението. Страните на Средиземноморието представляват колекции от изолирани една от друга области[1], но които все пак се търсят една друга: поради което помежду им съществува едно непрекъснато снова-

[1] *A. Philippson*, op. cit., p. 32: „Jedes Land ist ein Individuum für sich". Това е, което казва по адрес на големите острови от Архипелага: *J. W. Zinkeisen*, op. cit., III, p. 7: „...jedes für sich... eine eigene Welt".

не, улеснено от номадизма на хората, въпреки дългите дни на ходене или плаване, които ги разделят. Но контактите, които те установяват, са като електрическата искра – силни и краткотрайни. Историята на островите се оказва като някакви уголемени картинки, най-ясният начин за обяснение на този средиземноморски живот. Може би тя допринася да се разбере по-добре, че всяка средиземноморска провинция успява да запази една толкова неизменна оригиналност, един толкова силен регионален аромат сред изключителната смесица от раси, религии, обичаи и цивилизации.

Полуостровите

Морският живот не увлича в своите бразди само отделните парчета земя, каквито са островите и тесните ленти, каквито са бреговете. Той прониква чак до дълбините на континентите. Той примесва без никаква трудност към своето съществуване тези светове, обърнати към него, и най-вече тези огромни земни блокове, каквито са полуостровите. Още повече че морските пространства, разположени между тях, ги обграждат на много широки фронтове. Полуостровите образуват също автономни континенти: Иберийският полуостров, Италия, Балканският полуостров, Мала Азия, Северна Африка, последната на пръв поглед неотделима от африканското цяло, но отделена от него от обемната Сахара. Това, което Теобалд Фишер е казал на Иберия: „Тя е свят сам за себе си", е валидно и за другите полуострови, сравними помежду си и изградени от еднакви материали, вездесъщи планини, плата, равнини, крайбрежни гирлянди и кортежи от острови. Съпоставките се налагат от самосебе си между пейзажите им, както и между начините им на живот. При изговарянето на думите „Средиземно море", „средиземноморски климат и небе" изплуват блестящи картини: те се отнасят до всички тези огромни земни блокове, повече или по-малко свързани помежду си, но всички свързани с морето. Тъй като чрез тези страни, най-вече Италия и Испания, пътниците от Запада установяват редовно контакт с Вътрешното море. И може би е грешка, че вследствие от създадените у тях впечатления, се забелязват единствено тези привилегировани светове, като че ли единствено те представляват цялото Средиземноморие. Най-съществено – да, но цялото – не.

Тъй като от полуостров към полуостров се редят скачени земи: към Лионския залив – Долен Лангедок и Долна Рона – тази Холандия; към Адриатика – Долна Емилия и Венециите; по̀ на изток, към севера на Черно море – откритите и голи земи, простиращи се от делтата на Дунав до краищата на Кавказ; на юг този път, дългата лента от слепи брегове, където толкова често е трудно да достигнеш и която се разгъва от Южна Сирия до Тунис на Габес и Джерба – дълга и бедна фасада на един чужд свят към Вътрешното море.

Това обаче не пречи полуостровите да са онази най-богата на хора и възможности част от средиземноморското пространство. Те са решителни същества, които винаги водят играта, трупащи сила и след това всеки на свой ред – прахосващи тази сила. Или ако използваме думите на Мишле за Франция, те са почти личности, повече или по-малко самоосъзнали се. Тяхното единство е явно; но все пак те не притежават нито свързаността, нито самоувереността на Франция на Валоа, нито пламенността на нейния изблик на политическа и национална страст:

както през 1540 г., когато от власт бил отстранен Монтморанси, привърженик на сътрудничеството с Хабсбургите[1], или както през онази дълга криза от 1570 до 1572 г., която Вартоломеевата нощ преустановява, без да разреши, или още по-добре, другата криза в края на века, която довежда до мълниеносния успех на Анри IV.

Може би тези полуостровни единства, белязани от природата, би трябвало да бъдат желани от хората със същата страст като изкуственото единство на Франция.

Съществува и не по-малко явен испански национализъм. Именно той отстранява от основните постове неиспанските съветници на Филип II през 1559 г. Именно той вдъхновява толкова пъти повторените преценки за тогавашните французи, че никога не можеш да им имаш доверие, че са кавгаджии, че се препират за празни неща, че са готови да се отчаят при първата несполука, но настървени да се връщат отново към своите поражения и отстъпления. Остава само испанският национализъм да стане хомогенен и широко изразен. Това ще стане постепенно, когато се нанижат годините на величие и той ще се прояви пред всички, ще открие темите си и ще се хване за миража на имперската идея. Под тази съставна форма той ще разцъфне не по време на неговите конструктори Карлос V и Филип II, а късно през 17 в., когато империята вече се разпада по времето на краля „Планета" Филип IV и неговия съветник граф-херцог Оливарес, по времето на Веласкес, Лопе де Вега и Калдерон.

Тази свързаност липсва в Италия. При все това там също се открива национализъм, най-малкото една гордост от италианското с убеждението у всеки италианец, че той принадлежи към най-цивилизования и най-славния в миналото свят. Що се отнася до настоящето, дали той е толкова нещастен? „По цял ден се разправя, че испанците и португалците са открили Новия свят, докато ние италианците първи сме им открили пътя", пише Бандело в началото на една от своите новели[2]. Историкът ди Токо подробно изрежда жалбите и гнева, които вдъхва на италианските патриоти (предварително) краят на свободите на полуострова след договора от Като-Камбрези и безвъзвратната оттогава победа на испанците[3]. Как да забравим толкова мечти за обединение; страстния зов на един Макиавели; Гуичардини, представящ като едно цяло италианското минало в годините, когато е живял[4]? Макар и спорадични, това са сигурни признаци на национализъм и единство.

Един друг още по-важен такъв е развитието на тосканския език (тъй като приликата не е съществено в тези свързани съдби). А също и това на кастилския език, който се разпространява в целия Иберийски полуостров през 16 в. Той става книжовен език, използван от писателите на Арагон още от времето на Кар-

---

[1] Липсва изследване на това национално чувство. *De Rabelais* в Gargantua, éd. Les Belles Lettres, 1955, p. 137, за тази голяма брутalност: „Господи, ще ги направя на кучета с отрязани уши и опашки тия бегълци от Павия"; и в Quart Livre, éd. Les Belles Lettres, Prologue, p. 11: „Това толкова благородно, толкова старинно, толкова красиво, толкова цветущо и толкова богато кралство Франция".

[2] *G. Bandello*, op. cit., II, p. 208.

[3] *Vittorio Di Tocco*, Ideali d'indipendenza in Italia, 1926, p. 1 et sq.

[4] *A. Renaudet*, Machiavel, 1942, p. 10.

лос Пети. Един арагонски благородник, съвременник на Филип II, писал на кастилски език своята родова книга[1]. Този език завладява дори литературните среди на Лисабон през великото време на Камоиш. Същевременно той е възприет от висшите класи на цяла Испания, водейки след себе си заедно с литературните теми на Кастилия нейните религиозни теми и култови форми: любопитна е историята на св. Изидор, светецът селянин от Мадрид, който отива чак до Каталония, за да детронира старинните светци, почитани от селяните – св. Абдон и св. Сена, патрони на множество братства. От тях остават статуи във всяка старинна църква, но селяните от Каталония ги изоставят още през 17 в. заради новодошлия[2].

Ето кое привлича вниманието върху връзката между историческите пространства, приютени зад полуостровните огради. Тези огради не са непреодолими; няма нищо такова като „електрическите" граници, които Рамон Фернандес си представяше около Испания неотдавна. Такива граници никога не са съществували нито по Пиренеите, нито по Алпите, още по-малко по Дунава или Балканите, или по планините на Армения – регион на пътища и истинско етническо смесване; или по планините на Тавър или по Атлас, или по Сахара, в юга на Северна Африка. Излиза, че от страната на континента, от който се отделят категорично, полуостровите са оградени от препятствия, пречещи на обмена и връзките. И това е от значение. Парафразирайки формулата на Метерних, Огюстен Реноде казва за накъсаната и неясна в своите контури Италия от 16 в. (дори и само от страната на Пиемонт), че тя е само едно географско понятие?[3] Но малко ли е да си географско понятие? Това е картината на едно географско цяло, което създават и кръстосват безпрепятствено същите големи събития, които са по някакъв начин пленници на това пространство, препъвайки се в препятствието на неговите граници, без да могат винаги да го преодолеят.

За Джоакино Волпе това е горе-долу, което трябва да се разбира, когато се говори за италианско единство. Същото важи и за Иберия; драмата на мюсюлманското завоевание и на Реконкистата, драма в центъра на нейния живот в течение на седем века, останала затворена в нейните граници. Тя сътворява най-съществения от нейното единство, прави я способна да трансформира заетото от други; да приеме от Европа готиката, но за да я претовари с орнаментите на платереския стил и на мюсюлманското изкуство; и после да усвои барока, от който извлича „чуригеризма" (churriguerismo). По същия начин Северна Африка, завладяна от исляма, ѝ предава своята специфична тоналност и постепенно се оставя „да бъде дезислямизирана, дезориентализирана и берберизирана" от своите марабути[4].

---

[1] Algunas efemerides de Miguel Pérez de Nueros, in: Fro Belda y Pérez de Nueros, marqués de Cabra, Felipe Secundo, s.d. (1927), p. 30 et sq.

[2] Geographia General de Catalunya, p. 496 et sq.

[3] *A. Renaudet*, L'Italie et la Renaissance italienne (Курс лекции в Сорбоната, Sedes, 1937, p. 1).

[4] *Augustin Berque*, „Un mystique moderne", in: 2e Congrès des Soc. Savantes d'Afrique du Nord, Tlemcen, 1936 (Alger, 1938), t. II, p. 744. В същия смисъл: *R. Montagne*, op. cit., p. 410.

РОЛЯТА НА ГЕОГРАФСКАТА СРЕДА

Високите огради на полуостровите правят от всеки един от тях един отделен свят със своя оригиналност, свой вкус и свой собствен акцент[1].

Винаги когато една от тези полуостровни единици се утвърждава в политически план, виждаме как се задава някаква голяма промяна. Вижте в далечното минало последствията от обединението на Гърция, реализирано от македонците, или обединението на Италия в полза на Рим. В началото на 16 в. Католическите крале изковават испанското единство: то е една взривоопасна сила.

Тъй като, ако полуостровите са повече от наполовина затворени откъм страната на континенталните маси, тези на Европа, на Азия или на Африка, те за сметка на това са широко отворени към морето, агресивни, когато са силни, завладени, когато не са в състояние да се отбраняват.

Дали това е причината, която ги кара да живеят учудващо свързани два по два? Въпреки че на Италия се случва да ги владее почти всичките в римско време, тъй като става господарка на морето: но това изключение си остава изключение. По принцип завоеванията на полуостров от друг нямат такъв размах. Те се свеждат до обикновени абордажи между кораби. Такъв, какъвто е този, позволил на Мала Азия да завземе огромния Балкански полуостров в края на 14 и началото на 15 в., отваряйки пътя за голямото турско завоевание; или този, още по-бърз, който хвърля Северна Африка върху съседна Иберия в началото на 8 в. Така са се образували за по-дълго или по-късо време тези биконтиненти, за които говорихме по-горе: Анатолия и Балканите по време на Византия и после на Турската империя; Северна Африка и съседна Иберия през Средновековието, едно здраво съединение[2], похабено за векове от скъсването през 1492 г.. Едно толкова плодотворно съединение, че то няма никога да загине напълно... През века, който изучава тази книга, се извършват два нови абордажа: между Испания и Италия, чието единство, призвано да трае повече от век, се скрепява през 1559 г. въпреки пространството, което ги разделя в Западното Средиземноморие и въпреки многото случаи на враждебност, на които се натъква[3]; и между Балканите и този дълго

---

[1] Оригиналността на Балканите вследствие на тяхното евроазиатско местоположение (*Busch-Zantner*, op. cit., p. IV); начинът, по който те са ни чужди на нас западняците (ibid., p. 111). Единството на Мала Азия – този друг Иберийски полуостров (*Ulrich von Hassel*, Das Drama des Mittelmeers, 1940, p. 22).

[2] „Северна Африка винаги ще бъде командвана от Иберийския полуостров и неговите острови": *P. Achard*, Barberousse, op. cit., p. 53, note 1. „Иберийският свят изглежда неделим от страните на Атласа, чак до Канарските острови включително и дори до големите острови на Западното Средиземноморие: Сардиния и Корсика": *P. Vidal de La Blache*, Tableau géographique de la France, p. 28. „Андалусия... изглежда като продължение на Магреба": *Georges Marçais*, Histoire du Moyen Age, III, 1936, p. 396 (in: Histoire générale de Gustave Glotz).

[3] За *von Hassel*, op. cit., p. 20-22, проникването на Испания в Италия има повече династичен, отколкото политически характер (в смисъла на една династична политика). Това е доста спорно. Вижте за културните връзки трудовете на Бенедето Кроче. За приноса на Испания в институционален план: *Fausto Niccolini*, Aspetti della vita italo-spagnuola nel Cinque e Seicento, Naples, 1934. По въпроса за литературните отношения: *Hugues Vaganay*, „L'Espagn en Italie", in: Rev. Hispanique, t. IX, 1902; *Léopold von Ranke*, Les Osmanlis et la monarchie espagnole pendant les XVIe et XVIIIe siècles, 1839, p. 383-387. За *W. Platzhoff*, Geschichte des europäischen Staatensystems, 1928, p. 32, мирът от Като-Камбрези подпечатва съдбата на Италия. Онова, което може би не се отбелязва в тази поредица от книги, е необходимостта, която Полуостровът изпитва да остане свързан с Испания и по икономически причини (парите на Америка), и по военни (защита срещу турците). Би било несправедливо просто така да се говори като *Стендал* (Promenades dans Rome, II, p. 191), „за нахлуване на испанския деспотизъм (в Италия)."

време останал без капитан кораб, какъвто е Северна Африка – знае се, че турците я завземат едва наполовина.

Тези връзки, тези двойни съществувания, едните – разпадащи се, другите – създаващи се, обобщават историята на морето. Едни след други, завладени или завоеватели, полуостровните светове подготвят през тихите периоди на своя живот предстоящите експлозии. Така преди завземането на Испания от берберите, през 8 в. в Магреба има демографски скок; също както много по-късно, преди завладяването на Балканите от турците, се констатира нарастваща свръхпопулация в Мала Азия, където изглежда, че се извършва преминаване, само по себе си показателно, от номадство към полууседнал живот. Всяко завоевание, напротив, е изтощително; Италия се обезлюдява от деня, в който начело с Рим завършва чудовищното завладяване на всички страни на морето.

Така от полуостров към полуостров преминава политическото превъзходство, а заедно с него и всички останали – това в икономиката и това в цивилизацията. Но тези трансфери не се извършват всички едновременно: те рядко изсипват едновременно всички дарове в даден полуостров. Откъдето идва невъзможността да класираме едните спрямо другите – тези движещи се светове. Дали едните са по-силни, по-блестящи и по-развити от другите? Отговорът е труден. Така например Магребът не е бил вечно изоставащ, както го представя в своите книги Емил-Феликс Готие; и той има своите периоди на величие, дори на превъзходство. Пунически Картаген все пак е нещо. А нищо ли не представляват завладяванията на Испаниите през 8 в., на Сицилия през 9 в. и на Египет през 10 в.? В духовен план по времето на Апулей и св. Августин Северна Африка е най-голямата опора на Църквата и на латинската култура. По същото време Италия е несравнимо по-бедна от нея[1].

Хипотезите на Л. М. Уголини[2], бързо обезглавени вследствие от важните археологически разкопки в Малта, предполагат, че цивилизацията на Вътрешното море се заражда не в Ориента, както се е смятало, а на Запад – в Испания и Северна Африка, доста преди второто хилядолетие, предшествало Християнската ера. От Испания и Африка цивилизацията преминава в Италия и Ориента. После, но едва после, движението се обръща на запад. Приятно ни е да си представим, дори и маршрутът да не е точен, това поетапно преминаване по протежение на бреговете и морските пътища, както пламъкът преминава от остров на остров и от един полуостров на друг. На интервали от векове или хилядолетия пламъкът преминава отново оттам, където е горял някога. Но той никога не е един и същ...

Сън ли е всичко това? Все пак през дългата нощ на миналото един закон на физиката, повече или по-малко принудителен, е в сила. Че животът на морето, тази сила, завладява първо по-леките и по-нематериалните участъци (острови, части на крайбрежието) и ги повлича и търкаля непрестанно както моретата на Севера при прилив търкалят своите камъчета. Представяме си го и то е възможно[3]. По-силен и по-взискателен, този живот на ансамбъла увлича в своето движе-

---

[1] *E. Albertini*, in: Mélanges Paul Thomas, Bruges, 1930.
[2] *L.M. Ugolini*, Malta, origini della civiltà mediterranea, Rome, 1934.
[3] *A. Philippson*, Das Mittelmeergebiet, op. cit., p. 37.

ние по-тежки тела като полуостровите: тогава историята на морето повишава тон... Сюблимните моменти настъпват, когато той накланя към себе си чрез своето привличане цели маси от истински континенти. Цезар в Галия или Германик отвъд Елба, или Александър на Инд, или арабите в Китай, или мароканците на Нигер...

В тези сюблимни моменти Средиземноморието като история се разширява безмерно. Тогава докъде трябва да разширяваме неговия свят? Сам по себе си труден и спорен проблем, може би основният, ако става въпрос да се изясни съдбата на Средиземноморието?

3

ПОКРАЙНИНИТЕ, ИЛИ „ПО-ГОЛЯМОТО СРЕДИЗЕМНОМОРИЕ"

Настоящата глава предизвиква множество трудности. При това читателят рискува въобще да не ги забележи, когато я преглежда. Предложени са му пътешествия доста далеч от бреговете на Средиземно море. За пътешествията става, ще си помисли той. Но това означава веднага да се възприеме едно вероятно изключително уголемяване на наблюдавания обект. Да се претендира, че някакво „глобално" Средиземноморие засяга през 16 в. както Азорите или бреговете на Новия свят, така и Червено море и Персийския залив; както Балтика, така и завоя на Нигер; това означава да го разглеждаме като едно прекалено разтегливо пространство-движение.

А това означава де се отхвърли поставянето на обичайните граници; тези на географите – най-известните, които са стеснени: според тях Средиземноморието се простира от границата на маслиновите гори на север до тази на големите палмови плантации на юг. При първото срещнато маслиново дърво[1], идвайки от север, достигаме Вътрешно море и го напускаме при първата компактна палмова плантация на юг. Това означава да се отдаде преимущество на климата, несъмнено основен творец на човешкия живот. Но в този случай нашето „по-голямо Средиземноморие" се изпарява. Не бихме го видели обрисувано по-добре и с иначе обикновено широките граници на геолозите и биогеографите. И едните, и другите го рисуват като източена нишковидна форма, проста линия спрямо огромния мащаб на земната кора: за геолозите то е онова безкрайно вретено, проточило се от Атлантика до Индийския океан, където се събират тектонски пукнатини и по-нови нагъвания; за биогеографите – този тесен по посока на паралелите свят, където навсякъде се срещат някои характерни растения и животни, от Азорите до много отдалечената долина на Кашмир.

---

[1] *Félix et Thomas Platter*, Journal, op. cit., p. 20. На 26 октомври 1552 г. Феликс достига Монтелимар „и през нощта градчето Пирелат, където видях първите маслинови дървета. Дърветата тежаха от маслини, едни зелени, други червени и поузрели, трети – черни и в пълна зрялост. Опитах ги всичките, но ми се сториха лоши и много горчиви."

12 – Средиземноморието в мащаба на света

Според ориентацията на тази карта, която може да се завърти около оста си, ще се набляга последователно върху различните световни връзки на Средиземноморието: с Атлантика, със Сахара, с Индийския океан, с Европа. Ние избрахме необичайната ориентация, според която, поставяйки Сахара над Средиземно море, подчертаваме колко е притиснато морето от пустинната необятност. Последната се простира от Вътрешното море до тропическите гори на Африка. Ролята на средиземноморските води е да обграждат тези безлюдни земи, да ги отделят от Южна Европа (която от своя страна стига до северните гори) и, ако прибавим и Червено море, Индийския океан и Персийския залив, да прекършат масата им. Финият пунктир съответства на зоните, в които по различно време са се настанили компактни маси човешко население; случай да отбележим в контраст безлюдните височини на средиземноморските полуострови. Читателят ще си представи сухоземните и морските връзки във всяко квадратче и продълженията им във всички посоки, които създават пространството – движение на „по-голямото Средиземноморие". Тази карта е нарисувана от Жак Бертен.

Едно Средиземноморие според измеренията на историята

Впрочем според изискванията на историята Средиземноморието може да бъде само компактна зона, редовно продължавана извън границите ѝ едновременно във всички посоки. В нашите представи то напомня магнитно или електрическо поле или по-просто едно светлинно поле, чиято яркост непрекъснато отслабва, без да можем да отбележим категоричната линия, която разделя светлината от сянката.

Впрочем какви граници да се чертаят, когато вече става дума не за растения или животни, за релеф или климат, а за хора, които не се спират пред никакви бариери и пресичат всички граници. Средиземно море (и „по-голямото Средиземноморие", което го придружава) е такова, каквото го правят хората. Колелото на тяхната съдба определя неговата, разширява или стеснява неговия обхват. Рим успява да конституира средиземноморски свят в истинския смисъл на думата, една полузатворена система, да затвори пътищата, които влизат или излизат от него, отказвайки се от самото начало (и може би това е една от неговите грешки) да завладее покрайнините на Европа, да достигне свободно до Индийския океан или дълбоко в Африка и да създаде свободни подхранващи връзки с тези отдалечени светове. Това прегражданe на пътищата, впрочем относително, не е правило за средиземноморската история. Правилото е, че животът на морето прониква далеч зад неговите брегове, на широки тласъци, компенсирани от непрекъснати отливи. Нещо тръгва от морето, връща се обратно и после отново го напуска. Осминките, малки сребърни монети, които Кастилия сече с белия метал на Америка, наводняват пазарите на Средиземноморието през втората половина на 16 в., но тези монети de a ocho reales се откриват и в Индиите, и в Китай... Тези движения на хора, на материални и нематериални блага рисуват последователни граници, ореоли, около Средиземно море. Трябва да говорим едновременно за много граници: едните, отговарящи на политиката, другите – на икономиката или на цивилизацията. Когато Гьоте отива в Италия, неговата среща със Средиземноморието не е нито при преминаването на Бренер, нито по-късно – на Тосканските Апенини, независимо какво е казал той. Това не е ли станало вече пò на север, при пристигането му в Регенсбург, този преден пост на католицизма, на голямата културна граница, каквато е Дунав? И даже още пò на север, при тръгването му от самия град Франкфурт със старинния квартал Рьомер?

Ако не се съобразяваме с това обширно и разпръснато жизнено пространство, с това „по-голямо Средиземноморие", много често ще ни е трудно да разберем историята на Вътрешното море. Място на концентрация на трафици, на натрупани, а после препредадени, а понякога невъзвратимо загубени богатства, Средиземноморието се преценява по своето излъчване. По външните му части неговата съдба често е по-лесна за разчитане, отколкото в самото сърце на неговите преплетени дейности. Възпрепятстван в някой сектор, общият живот на морето намира необходимата компенсация в друг, според един уравновесителен закон, който съвременниците невинаги улавят и който само няколко историци смятат, че разпознават. Така турското напредване през 15 в. предизвиква объркване в страните от Леванта; тогава западната търговия се премества с по-голяма отвся-

кога настойчивост към Северна Африка[1]. По същия начин в края на 16 в. известен икономически тласък увлича средиземноморския живот в посока към Южна Германия и Централна и Източна Европа. И тук несъмнено става дума за една такава компенсация. Дълголетието на Италия до 1620 г., дори и след това, е немислимо без тази авантюра на север и североизток. Дълго време Венеция е била отворена врата в тази насока. Що се отнася до упадъка, впрочем относителен, той отрано ще се прояви във връзките на далечни разстояния между Океана и Вътрешното море. Накратко, историята на морето се регистрира в различни форми в общата маса на земите и морските пространства, които го обграждат отблизо и далеч.

1. Сахара, второто лице на Средиземноморието

Средиземноморието се докосва от три страни от огромната верига от пустини, прекосяваща без прекъсване цялата маса на Стария свят, от Атлантическа Сахара до Северен Китай. От три страни, на юг – от либийските крайбрежия, където се разстила Сахара; на изток – Антиливан, където започва Сирийската пустиня в съседство с „една от най-мощните в света номадски маси"[2]; на север – от Черно море, където достигат южноруските степи, авансцена на Централна Азия. По тези обширни фасади многобройната керванна циркулация се свързва с характерните за Средиземноморието трафици, налага се над тях и на свой ред ще зависи от тях. Но връзките не се осъществяват само през основни врати, каквито са Египет и Сирия, откъдето през 16 в. минава цялата престижна търговия на Леванта, но и по цялата територия на покрайнините. В Оран, който испанското завоевание през 1509 г. откъсва от неговия хинтерланд, още в средата на 16 в. процъфтява търговия с черни роби – не много, но достатъчно значима, за да обезпокои местните власти[3].

Така в полето на средиземноморската история се появява пустинен полюс, така както има и европейски полюс. Средиземно море е притегляно към тези пустинни брегове и то от своя страна също ги притегля: неговият парадокс, неговата оригиналност се състоят в това, че разстила огромната си водна маса по ръба на един пуст континент и дори посредством Червено море и Индийския океан навлиза в самото му тяло.

Сахара: близки и далечни граници

Веригата от пустини от Атлантика до Китай е двойна, от двете страни на високите плата на Иран: на запад се простират топлите пустини, на север и изток – студените. Но между тези открити пространства и керванните им циркулации

---

[1] *Robert Brunschvig*, La Barbérie Orientale sous les Hafsides, 1940, I, p. 269.

[2] *Jacques Weulersse*, Paysans de Syrie et du Proche Orient, 4e éd., 1947, p. 61.

[3] Това сведение ми беше предоставено от Фелипе Руис Мартин. Загубих точното посочване. За трафика на негри с керваните към Тлемсен и Мостаганем вж.: *Diego Suarez*, Manuscrit B.N., Madrid, chapitre 35.

съществува приемственост – двугърбата камила от Анадола и Иран се сменя от едногърбата в централните и западните пустини.

Явно Средиземноморието се интересува на първо място от Сахара в широкия смисъл на думата (тоест съвкупността от топлите пустини чак до Иран и Арабия). Пътят от южноруските степи води до големите студени пустини на азиатския център, но в крайна сметка достига само до задния двор на морето и се използва само понякога, както през 13-14 в. по време на величието на „Монголския път“[1].

13 – Насажденията на палмовите гори от Инд до Атлантика

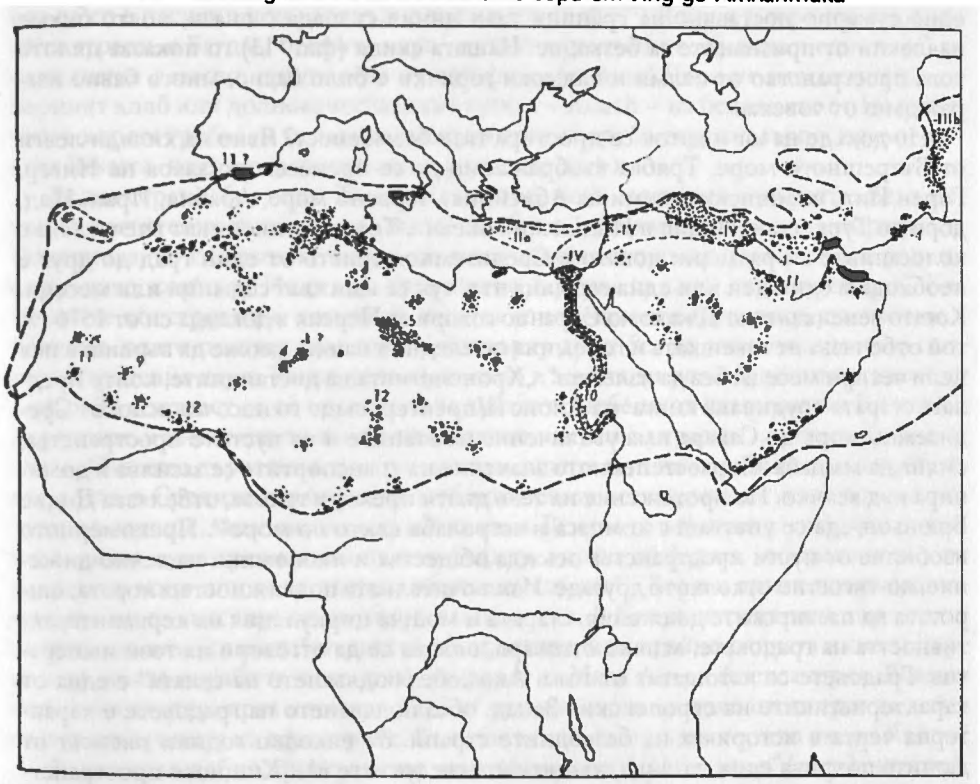

Римските цифри посочват хилядолетията, арабските – вековете. Предшествани от знака –, те се отнасят до епоха, предшестваща Христа. Цифрите в курсив бележат не появяването на палмовите гори, а обикновена дата, в която е засвидетелствано чрез документ тяхното съществуване. Тази карта е взета от предварителния атлас на Историята на културните насаждения от *Ж.Ж. Хемардинкер, М. Коил* и *В. Рандлес*, който се печата в момента. Тя показва видимо бавния ход на едно трудно човешко създание: палмовите гори и пътищата явно свързани едни с други в обширната зона на финиковата палма от Инд до Атлантика.

---

[1] *Maurice Lombard*, „Le commerce italien et la route mongole“, in: Annales E.S.C., 1948, p. 382: „Континенталният път към Индиите е проучен от италианците два века преди откриването на морски такъв от португалците.“

РОЛЯТА НА ГЕОГРАФСКАТА СРЕДА

Сахара в широкия смисъл на думата, африканска и азиатска се вмества между близките граници на Средиземно море и други такива, разположени на огромно разстояние от тях. Трябва сумарно да се начертаят тези две близки и далечни граници, за да се изясни първоначалният образ на нашия персонаж.

В съседство със Средиземно море, макар и преходът рядко да е рязък, лесната за очертаване демаркационна линия съвпада със северната граница на дългата пунктирана зона с компактни палмови плантации, простираща се почти без прекъсване от изток на запад от Пенджа[1] през Ирак, Сирия, Долен Египет, Триполитания и различните южни краища на Атлас чак до Атлантическия океан. За едно сумарно поставяне на граници тази линия съвпада с онази, която бихме извлекли от признаците за безводие. Нашата скица (фиг. 13) го показва цялото това пространство от палми и палмови горички е било бавно, много бавно изграждано от човека.

Но докъде на юг и изток се простира тази безмерност? Явно на хиляди левги от Вътрешното море. Трябва въобразяваме да се пренесем до завоя на Нигер, Горен Нил, планинските земи на Абисиния, Червено море, Арабия, Иран, Инд, дори до Туркестан, Индия и Индийския океан... Този пустинен свят впечатлява с колосалните си размери: докато в Средиземноморието от един град до друг е необходим един ден или една седмица път, тук се изискват седмици или месеци. Когато венецианецът Джакомо Соранцо говори за Персия в доклада си от 1576 г.[2], той отбелязва нечовешката ѝ големина по следния начин: „може да вървиш в нея цели четири месеца, без да излезеш". „Хронологията на дистанциите, които предлага старата ерудирана книга[3] на Алоис Шпренгер, също го посочва ясно: от Средиземно море до Сахара има увеличение на етапите и на пустите пространства, смяна на мащаба. Първостепенното значение на транспортите се засилва и доминира над всичко. По протежение на тези дълги преходи трябва, отбелязва Дидие Брюньон, „да се упътваш с компаса и астролаба както по море"[4]. Прекомерното изобилие от пусти пространства осъжда общества и икономики на вечно движение, по-тягостно отколкото другаде. Изключителната подвижност на хората, широтата на пастирските движения, старата и мощна циркулация на керваните, активността на градовете, всичко оттоваря, опитва се да оттовори на този императив. Градовете се изтощават от това. Ако „обезлюдяването на селата" е една от характеристиките на европейския Запад, обезлюдяването на градовете е характерна черта в историята на безводните страни. За няколко години пясъкът от дюните покрива една столица, къщите ѝ, акведуктите ѝ[5]... Хищното пространство е подобно на Омировото „море, което не може да се ожъне", човекът има

---

[1] *Fritz Jaeger*, „Trockengrenzen in Algerien", in: Pet. Mitt., Ergänzungscheft, 1935, et Naturwissenschaft, Berlin, XXIX, 31 oct. 1941. 100-милиметровата изохиета минава между Лагуат и Гардая, между Бискра и Тугурт.

[2] *E. Albèri*, op. cit., III, 2, p. 199.

[3] *Aloys Sprenger*, Die Post-und Reiserouten des Orients, 1864.

[4] *Didier Brugnon*, Relation exacte concernant les caravanes en cortège des marchands d'Asie, Nancy, 1707, p. 73.

[5] *Marguerite van Berchem*, „Sedrata, une ville du Moyen Age ensevelie sous les sables du Sahara algérien", in: Documents Algériens, 11 septembre 1953.

достъп там „само като пътник и временен гост“[1], той може да се спре там само закратко. „Това е море без вода“, доста по-обширно от Вътрешното море.

Нищета и бедност

Необятност, пустош, тоест немотия и бедност. „Аз умея да затварям глада си сред гънките на своята утроба, казва един арабски поет, така както ловката предачка стиска здраво в дланта си конците, които нейните пръсти усукват“. Един сподвижник на Мохамед, Абу Хорайра, казва за Пророка:“ Той напусна този свят, без да се е наситил поне веднъж с ечемичен хляб...“[2]. Дори и в сърцето на охолните страни, в Багдад, бедните хора мечтаят като тези от „Хиляда и една нощ“ за една питка с масло, приготвена от най-фино брашно! Дори не навсякъде се яде черният хляб или долнокачественият кускус – mâach – на бедняците от Магреба: често хората трябва да се задоволяват с питки от грубо счукано зърно, примитивната kessera, направена от ечемик и рядко от жито.

Бедна страна, без вода. Там няма извори, реки, растения и дървета. Една оскъдна растителност там носи името „пасбище“. Дървесината е голяма рядкост. Дотолкова, че с безводната зона започват глинените къщи, безкрайната редица от градове, които от Индия до тропическа Африка са само „станове от кал“. Каменните конструкции, когато ги има, са изключителен шедьовър; построени с техника, която поставя камъните един върху друг, без да използва никакъв скелет. Дървесина няма: каква цена имат само в земята на исляма ценните ракли от кедър! За контраст да си помислим за хубавите мебели от италианския Ренесанс, за раклите и писалищата, които толедското изкуство украсява с железен обков и злато. Никаква дървесина: не строежът на галери или на кораби поставя проблеми, както в Средиземноморието, а обикновената всекидневна кухня, скромното лагерно огнище, запалено между два камъка. Всичко го подклажда: няколко клонки, корени, сухи треви, сламата или алфата, кората от фурма, „оборският тор от камилата, коня или вола, който се суши на слънце“[3]. Дори и привилегированите градове не се спасяват от постоянната немотия. В Кайро изсушеният тор служи за топливо или „сламата“ от захарната тръстика, или крайно рядката и скъпа дървесина, която корабите и галерите докарват от Мала Азия в Александрия. Всичко това е несигурно: през ноември 1512 г.[4] поради липса на припаси спират да действат дори кухните на офицерите. Къде би могло да се търси гориво около Кайро?

В това враждебно пространство, често наистина „необитаемо“ (anoekoumene), растенията, животните и хората са се задържали въпреки всичко; като че ли не съществува само физически ужас, но и биологически – на природата от пустошта. Така говори един географ[5]. Всъщност по време на обширните колебания и

---

[1] *Arnold Toynbee*, L'Histoire, Un essai d'interprétation, Paris, 1951, p. 187.

[2] Цитиран от генерал *Édouard Brémond*, Berbères et Arabes, 1942, p. 37.

[3] Le voyage d'Outremer de Jean Thénaud, Paris, p. 7. В Кайро „...дървесината е изключително скъпа и са необходими много пари, за да си осигуриш съвсем малко“, ibid., p. 209-210.

[4] Journal d'un bourgeois du Caire, Chronique d'Ibn Iyâs, транскрибиран и анотиран от *Gaston Wiet*, I, 1955, p. 266.

[5] *Konrad Guenther*, in: Geographische Zeitschrift, 1932, p. 213.

климатични катастрофи през квартернера човекът като всички живи същества често е бил изненадван, хващан в капан, принуждаван да се адаптира, каквото и да става. Остатъчни популации се откриват както сред арабите в Арабия, така и в близост до туарегите... Във всеки случай с изключение на оазисите, които не са много големи, човек може да се запази само в малки групи. Без стадата неговото упорство би било невъзможно. От хилядолетия тези пустини са родината на магарето, коня, камилата – едногърба и двугърба. В Сахара едногърбата камила играе първостепенна роля. „Човекът е паразит на камилата", според обичайната формулировка, и голямата история на пустинята започва с нея. Същевременно „правейки възможно номадството и паралелно с това едно по-слабо локализирано човешко присъствие, камилата е дала на човека възможността да използва растителността на все по-широки и разнообразни пространства"... И тя вероятно е, добавя един добър познавач[1], „посредникът, отговорен за превръщането им в пустиня". Нещо, което е съвсем възможно.

В крайна сметка камиларят трудно успява да живее от млякото, маслото и сиренето на своите стада; от тяхното месо той почти не яде. Той познава всички „храни на бедността": туарегите от Аир[2] използват повече от двадесетина диви растения, включително и семената на drinn, mrokba, на дивия fonio, cram-cram,tawit, грудките и младите стебла на berdi[3]. Техните съседи, ако можем така да се изразим, тубу, „правят хляба си от плода на dûm[4]. Към това се прибавят придобивките от лова. През 16 в. има още овце, магарета, волове, диви камили, газели и антилопи; в иранския Фарс ловът на дропли и яребици е обект на яростни съревнования[5]. „Между Вавилон и Халеб, отбелязва един пътешественик от 17 в.[6], има само фин пясък, кипарис и тамариск, които служат за храна на камилите... и не видях никакви диви животни освен магарета, коне, газели и елени, които минаваха понякога в такива количества през caflia (кервана), че ни пречеха да продължим пътя си". В сърцето на сирийската пустиня търсеният дивеч е един плъх, чието месо е истинско лакомство[7]. Представяме си колко труден е този живот; ще приемем с помощта на поезията и на илюзията, че той също притежава своите вълшебства. Един съвременен иракски писател го потвърждава: „Всеки, който е опитал храната на бедуините, не може да я забрави до старини"[8].

Следователно номадите са свързани с пасищата, с придвижване от един към друг източник на вода. По време на сухия период никое стадо не може да се отдалечи на повече от 50 км от кладенеца. Прекосяването на tanezroufts („земя на жаждата" – бел. пр.) си остава подвиг, то заставя камилите да носят сено и резервна вода. Явно, че притежаването и на най-оскъдни пасища поражда конфликти. Тези земи, видимо res nullius (ничии – бел. пр.), са обременени от тради-

---

[1] *Vincent Monteil*, вж. по-долу, бел. 6 на стр. 169.

[2,3,4] *Jaques Berque*, „Introduction", in: Revue Internationale des Sciences Sociales, XI, 1959, n° 4, p. 504-505. Броят е посветен на номадите и номадствата в сухата зона.

[5] *Jaques Berque*, art, cit., вж. предходните бележки 2, 3, 4.

[6] *Anonyme*, Brève description d'un voyage fait en Levant, Perse, Indes Orientales, Chine, s.d. (XVIIe siècle), B.N., Fr., 7503, n.a.

[7] *H. Pohlhausen*, Das Wanderhirtentum und seine Vorstufen, 1954, p. 109.

[8] *Jacques Berque*, art. cit., p. 509.

ционни и непоколебими права, които трябва да се защитават. Откъдето следват разпри и грабежи. Но да се атакува уседналият човек е още по-изгодно. През 16 в. Сирия и Египет не успяват да се защитават срещу тези грабежи и ужилвания. Пиер Мартир д'Ангиера, този хуманист, когото католическите крале изпращат в Судан и който достига Египет през 1502 г., веднага го забелязва; ако тази многобройна раса semper versans, semper in motu (постоянно скитащи, постоянно в движение – бел. пр.) не беше разделена и воюваща помежду си, тя би заграбила, без да чака, страните на Нил[1]. Колко много се връщат с празни ръце или само с нищожната плячка от няколко пленници – жени и деца на бедуини, при една успешна наказателна експедиция срещу тях![2]. Всеки ден или всеки път, когато пожелаят, по-младите идват до вратите на Халеб[3], на Александрия[4] или на Кайро. През ноември 1518 г. ще се наложи да се изпратят войници на гарнизон в Акаба, за да пазят оттам багажа на поклонниците „срещу разбойничеството на бедуините, (което) само се увеличава"[5].

Погледнати отвътре, в светлината на изследванията на място, всички тези пустинни общества, толкова прости на пръв поглед, разкриват организации, йерархии, сложни ритуали, блестящи юридически структури... Но отвън те са като прашинки, които вятърът отвява! За сравнение това, което в Средиземноморието ни се струваше толкова подвижно и на първо място планинските общества, изведнъж ни изглежда тежко и сковано.

Големите номади

Освен това сред общностите на пустинята трябва да се разграничат два типа номади. Първо планинските номади, малък радиус на придвижване: сменяйки етажа, те зимуват в пустинята; такъв е случаят и до днес на *улад-сиди-шейх* от юга на Оран, на аджерските туареги или на тези от Хогар, на ргуейбат, които достигат в Испанска Сахара до „скалата на Земур". Втора категория: номадите, които зимуват извън Сахара по степните ѝ краища. Често големи номади. Такива са *рвала*, които от Сирийската пустиня се отправят към Средиземно море; или *бениларба*, които според ритъма на сезоните се люшкат по осемстотинте километра между Лагуат и високите плата на Тиарет, които достигат през май и юни; или още *маврите*, които, обръщайки гръб на Средиземно море, достигат през сухия сезон до бреговете на река Сенегал[6].

Интересуват ни единствено тези големи номади, които се връщат редовно към Вътрешното море в зависимост от сезона.

---

[1] Una ambajada de los Reyes Católicos a Egipto, Превод, увод и бележки от *Luis Garcia* y Garcia, 1947, p. 90-92.

[2] Journal d'un bourgeois du Caire, I, p. 27 (nov.-déc., 1468), p. 112 (juillet 1507).

[3] Алонсо де ла Куева до Н.В., Венеция, 6 юни 1609 г., A.N., K 1679, „Los Arabes que corrian la campaña robando todos los pasageros".

[4] Даниеле Бадоер до дожа, Пера, 8 април, 1564 г., A.d.S. Venise, Senato Secreta Costantinopoli, 4 D.

[5] Journal d'un bourgeois du Caire, II, p. 266.

[6] *Vincent Monteil*, „L'évolution et la sédentarisation des nomades sahariens", in: Revue Internationale des Sciences Sociales, 1959, p. 600.

РОЛЯТА НА ГЕОГРАФСКАТА СРЕДА

Всяка зима Средиземно море е обхванато от атлантическите депресии, които докарват дъжда. На юг и на изток този дъжд прехвърля стриктните граници на морето. В района на Мека зимните валежи със средиземноморски произход са кратки, понякога силни. „Видях до един метър вода по улиците на Джеда", отбелязва генерал Бремон. Явно, остава само поливането да е редовно. Тези краткотрайни проливни дъждове (един дъжд на две години, в отдалечените райони – на всеки четири) създават изхранващите степи – огромни, редки и краткотрайни пасища. Дори и в широките речни низини туфите са на двадесетина метра една от друга. Порасналата в началото на зимата трева постепенно изсъхва от юг на север в края на пролетта. Тя бяга пред стадата и ги води към брегoветe на Средиземно море, които те достигат след жътва. Но стърнищата и сухите треви са друга храна за добитъка. С края на лятото стадата отново се връщат към новата трева, която ще израсте...

Това непрекъснато сновене не е лесно: за дългите преходи трябва да се използват или първите есенни дъждове, или последните пролетни, тъй като дъждовният сезон в Средиземноморието започва преди и завършва след зимата. Има и често се случват закъснения и винаги – преходи без най-малка възможност за паша, задължителни прекосявания на мъртви зони. В сушава година (1945 г. била такава, изключително убийствена) южните пасища изсъхват доста по-рано. Овцете мрат с хиляди по пътищата, гърбицата на камилите се топи опасно и номадите отиват по-далеч от обичайните си маршрути, търсейки тревата, която е техният живот.

През 16 в. пастирите номади идват доста по-масово чак до брегoветe на морето. Преградата, която уседналите народи са установили и която заздравяват пред очите ни, по онова време още е крехка. В Мала Азия и в Сирия номадите са си у дома. Белон дю Ман ги вижда през лятото близо до Адана[1]. В целия Магреб големите номадски пътища разсичат страната от юг на север; най-вече туниската степ, която с нищо не е защитена срещу тях, или обширните сухи открити плата на Орания на запад. Всяка година към края на юли Диего Суарес вижда как *улед абдала* се стичат в съседство с Оран, където той толкова дълго командва гарнизона; те са засяли през предишната есен някои земи по крайбрежието и се опитват да защитят реколтата си от лошите намерения на съседните племена. Войникът хронист, който вижда арабите да нападат испанските аркебузиери, ги наблюдава миролюбиво и доста отблизо, за да познава начина им на готвене и на консервиране на пържено месо в собствената му мас, да ядат alcuzcuzu (кус-кус) и да пият киселото мляко, което наричат lebent[2].

В Тунис – същото редуване. Ако дон Хуан Австрийски превзема Тунис (града) без кръвопролитие през октомври 1573 г., това е, защото номадите са напуснали вече брегoветe на Северен Тунис. През август 1574 г., обратно, турците превземат града и неговата крепост Ла Гулет, понеже номадите са с тях и им служат като помощници при землените работи и при транспорта. История, повтаряща се от векове: още през 1270 г. номадите, които служат в редиците на туниската

---

[1] *Belon du Mans*, op. cit., p. 163.

[2] *Diego Suárez*, Historia del Maestre último que fue de Montesa..., Madrid, 1889, pp. 46, 284-285.

армия, заплашват в края на есента (св. Луи току-що бил починал) „да се завърнат според навика си към пасищата на юг"[1].

Тласъци и прониквания от степта

Това масово движение, което тласка номадите от степите към морето, после от морето към пустинята, не е ли една от големите принуди в историята на Средиземноморието или ако предпочитате, един от нейните ритми? Всичко щеше да е наред, ако това отиване и връщане се редуваха с точността на приливите и отливите. Освен периодичните засушавания съществуват хиляди причини, които да разстроят този механизъм и да подтикнат номада да не се задоволява със земите, които му се отстъпват. Следователно хиляди причини да се влезе в конфликт с уседналото население. За номадския живот са необходими най-вече пасища. Но също евентуално и земи за оран, дори и градове, които да му служат като пунктове за снабдяване и бази за неговите политически структури.

Един пример. Около 1550 г. в пустинния юг на Тунис започва доста объркана история на малката държава на Шабиатите[2]. Тези Шабиати били по принцип обикновено номадско племе. При трудни за изясняване обстоятелства племето успява да се доближи на север до Керуан, почти истинското Средиземноморие на маслиновите дървета и полетата с ечемик и жито; да прибавим: и свят град – още нещо, което привлича мощно. Шабиатите се настанили там, използвайки безредиците и упадъка на хафсидите, господари на Тунис и неговото кралство от 13 в., но засегнати от икономическия спад на Мала Азия и от намесата на чужденците християни, а после и турци. Облегнати единствено на Керуан (те напразно се опитват да завземат на изток големите градски селища на Сахел и техните евентуални доходоизточници), Шабиатите лесно са изместени, когато турците и Драгут влизат в града през 1551 г. Откъсната от корена си, държавата на шабиатите не закъснява да загине. Нейната династия изчезнала на запад, казват източниците без повече обяснения, оставяйки една следа на святост; и това било всичко: излязла от небитието, тя се завръща там, за да изчезне, успявайки само за миг да се вкопчи в уседналия живот.

История, повторила се хиляди пъти. Така през 16 в. около Триполи изникват други номадски държави при същите условия и се изпаряват също така бързо, без да са имали време да дадат своя принос. Дали всъщност са били от друго естество тъй големите авантюри на Алморавидите, Меринидите и Филалите, които мощно променят мароканския свят? Алморавидите преминават за няколко години от брегове на Сенегал до сърцето на Испания под стените на Валенсия на Сид. Какъв по-добър и ефектен пример за номадски успех!

Но наред с тези събития с шумен успех, тези насилия, се извършват и тихи нашествия. Това е случаят на Анатолия в края на Средновековието[3]. Когато Марко Поло я прекосява, селяните са се надигнали срещу градовете, където живеят

---

[1] *R. Brunschvig*, op. cit., I, p. 61.
[2] *Charles Monchicourt*, „Études Kairouannaises", in: Revue Tunisienne, 1932-1936.
[3] *Carl Brockelmann*, Geschichte der islamischen Völker, 1939, p. 284.

гръцките „ланд-лордове". Голямата промяна, за която ние вече говорихме, се състои в това, че те приемат исляма и че техните редици се отварят за турското номадство, че в крайна сметка градовете също преминават към исляма: малко по малко този свят се населва, успокоява се и усяда[1]. Тъй като номадът пуска корени... Той, който не може да се адаптира към квазитропическото земеделие на оазисите, се оставя понякога да бъде опитомен от уседналите народи в Средиземноморието, огъва се пред простите им, често рудиментарни методи на земеделие. Мароко би дало такива примери.

Следователно през вековете преминаването от степта към Средиземноморието е ставало много пъти. Днес усядането е постигнало голям напредък. С това преградата пред поривите на степта особено се засилила. Това не пречи през 1912 г. сахарците да се опитат да подновят авантюрата на Алморавидите с Ел Хиба, „Синият султан", син на марабута Ма ел Айнин. Те влизат като победители в Маракеш, откъдето френската армия скоро ги отблъсква в пустинята[2]. През 1920-1921 г., този път в алжирския юг, френските власти проявяват мъдростта да приютят в лагери голямото племе *харба*, което умирало от глад и било загубило две трети от добитъка си. Можем ли да си представим какво биха могли да направят тези изгладнели хора, ако бяха оставени да се спасяват сами? Така също през 1927 г. в Недж, един вид автоматичен генератор на номадски народи в Арабия, за да използвам израза на Т.Е. Лорънс, нарасналите и неусвоени сили на пустинята заплашват да се взривят: „Без контрола на английската полиция, пише Алфред Хетнер[3], арабските нашествия щяха да започнат отново." Тъй като те биха могли да се увеличат както някога с нови групи от Сирия, чиито покрайнини поради относителното изобилие на дъждове в Ливаните и до днес са едно парекселанс голямо средоточие на номадството.

Съществуват и други драматични примери. От 1940 до 1945 г. Северна Африка, лишена от нормалните си средства за транспорт, вижда да се появяват наново, по-масово и най-вече по-далеч на север, отколкото в годините, предхождащи войната, номадските транспорти. След като камионите са изоставени поради липса на гориво, житото отново започнало да се придвижва както някога в огромни двойни торби от двете страни на самара на камилите; торбите от козя или от камилска козина са тъкани на ръка от жените на пустинята. Това несъмнено дало тласък за повторно разпространение на някогашните епидемии и на първо място на петнистия тиф в „Мала" Африка...

Така отношенията между бедуини и уседнало население не са само непрекъснат конфликт. Често бедуинът е викан в дома, който той самият силно желае. Земеделието в Средиземноморието – такова каквото е и е било практикувано, довежда до бързо изхабяване на почвите; то ги изтощава по-непоправимо, отколкото злоупотребите, в които се обвиняват овцете и козите на номадите. Настаняването на последните може тогава да отговаря на необходимостта от дълга почивка за земята. „Непримирими противници, номадът и уседналият със сигур-

---

[1] Вж. по-горе, стр. 159.

[2] *Henri-Paul Eydoux*, L'Homme et le Sahara, 1943, p. 101.

[3] „Der Islam und die orientalische Kultur", in: Geogr. Zeitschrift, 1932, p. 402.

ност са такива, пише един географ[1], но същевременно те се и допълват: и още по-добре, те се викат един друг. С абсурдното си упорство да оре все едно и също поле – разбира се, абсурд при суха земя – земеделецът, поел този риск извън Тела, проправя път за пастирите; но веднъж установено царството на последните, сигурността гарантирана и транспортът станал по-редовен и лесен, номадът се плъзва в уседналия живот, така както го прави днес в туниската степ." Сигурно е, че подобряването на земеделието, установяването на модерни методи, практикуващи ротацията и преместването на културите, несъмнено премахват номадския живот. След като започва обработването на високите плата на Тиарет от колонисти и преобразуването им в житни земи, от няколко десетки години това е прогонило почти всички камилари, които някога се стичали там масово.

Все пак конфликтът между Средиземноморието и близката пустиня е нещо различно от съперничеството между ралото и стадата. Това са стопанства, цивилизации, общества, начини на живот, които противостоят. За руските историци всеки порив на степта има за прелюдия промяна в структурата на нейните общества, с което те преминават от примитивни стадии към „феодализирани" форми[2]. Известна е ролята на някои усилвания на религиозния мистицизъм в завоевателните движения на исляма. И не по-малко – на демографския прираст. Номадът се възползва от всички грешки и всички слабости на уседналия, от тези на земеделието му, разбира се, както и от всички други. Без това съучастничество на уседналите цивилизации, желано или не, не може да бъде разбрано нищо от тази драма на колебанието.

Емил-Феликс Готие смята, че Северна Африка през 16 в. е наводнена от номади повече от обичайното[3]. По това време полуостровът изпитва серия от кризи: икономическа криза с нарушаването на сахарските трафици, криза на войни с чужденци при португалското, испанското и турското завоевание. Последните ще възстановят реда в центъра и източната част на Магреба не без съпротива, тъй като продължителните смутове създават една драматична, революционна ситуация. Намерили убежище чак в оазиса Туат, андалуските изгнаници ще помогнат на религиозните метрополии от пустинята да проповядват свещената война и да действат. Във всеки случай оттеглянето на марабутските центрове на юг е голям исторически факт, напълно ясен от 15 до 18 в.[4] Така ще видим нещо неочаквано: реда, възстановен от шарифите в Мароко, които са произлезли от Суса, роден от пустинята. В регентствата на Алжир, Тунис и Триполи безредиците от края на 16 в. са свързани с вълненията на „аларабите", както ги наричат испанските текстове, разбирайте арабите номади, които често са в сговор с „маврите" от градовете срещу турския завоевател. Това обяснява значението на вълнението, което продължава без прекъсване през последните десет години на 16 в. по южния бряг на Средиземно море, от покрайнините на Гибралтар чак до Египет. Следователно

---

[1] *R. Capot-Rey*, in: Revue Africaine, 1941, p. 129, рецензия на *Jean Despois*, La Tunisie Orientale, Sahel et Basse Steppe, 1940.

[2] *B. Grekov et A. Iakoubowski*, La Horde d'Or, tr. fr., 1939.

[3] Извън неясните сведения в неговите книги по тази тема аз се позовавам на иначе ясните разговори, които водих с него в Алжир.

[4] *Robert Montagne*, Les Berbères..., op. cit., p. 410.

изглежда, че номадът играе нарастваща роля в „Мала" Африка, но нали тя е завладяна именно в течение на този век и номадският живот се развива наред с останалите? Впрочем в крайна сметка номадът няма да надвие нито аркебузите и артилерията на турците, нито оръдията на мароканските шарифи. Той ще може да постигне тук-там локални успехи, да извърши изненадващи нападения и да присъедини големи райони чрез отцепването им. Но той няма да има последната дума. Това е, защото от военна гледна точка правилата са се променили. Номадът, винаги победител до този момент, несравним и недостижим конник, е елиминиран от барута на оръдията. Това важи както за казанските номади на Волга или за монголите от Северен Китай, така и за племената от Африка и Близкия изток[1].

Керваните на златото и подправките

Обикновената история на номадите трябва да се разграничи от големите керванни връзки, пътувания на дълги разстояния, от единия до другия край на пустините, които свързват от векове Средиземноморието, от една страна, с Далечния изток, а от друга – с „Блед ес Судан", Африка на чернокожите. Тя се различава от тях както далечното плаване от крайбрежното. Керваните са работа на търговците, следователно на градовете, на активните икономики в широк, световен мащаб; те са лукс, подвиг, сложен продукт.

16 в. ги наследява; той си служи с един инструмент, който не е създал, който е запазил непокътнат и който бъдещите векове ще възприемат, без да го трансформират повече. Описанията на Гобино, на Г. Швайнфурт[2], на Рене Кайе, на Брюньон[3] и на Флаша[4] пресъздават тези на Таверние; те включват дори всички онези неща, еднакви впрочем, с тези на анонимния англичанин, който към 1586 г. следва пищния керван на поклонниците в Мека[5]. Той се сформира в „Бирка" на три левги от Кайро двадесет дни след Рамадана, групирайки до 40 000 мулета и камили и до 50 000 души: търговци, загрижени да опазят стоките си, които пътуват в авангарда и продават понякога по пътя коприната, корала, калая, житото или ориза, които ще разменят най-вече в Мека; както и безгрижни поклонници, които трябва да се грижат само за себе си и които формират ариергарда... Този народ от бедни и богати има свой военачалник, „капитан" на кервана, и водачи. Последните носят през нощта запалени сухи дървета, за да осветяват похода, тъй като се предпочита да се върви от два часа през нощта до изгрев слънце, за да се използва нощната прохлада. Срещу арабите грабители от брегoвете на Червено море е предвиден ескорт: 200 спахии и 400 войници плюс полска артилерия – 6

---

[1] *René Grousset*, L'Empire des steppes, 1941, p. 11.

[2] *G. Schweinfurth*, Im Herzen von Afrika, Leipzig, 1874, p. 50 et sq.

[3] *Didier Brugnon*, Relation exacte..., op. cit. Вж. по-горе, бел. 4 към стр. 166.

[4] *Flachat*, op. cit., I, 345 (1766), говори за керваните от Букурещ: през нощта „...едно голямо гърне с огън, което един мъж от кервана носеше пред нас".

[5] *R. Hakluyt*, op. cit., II, p. 200. A description of the yearly voyage of pilgrimage of the Mahumitans Turks and Moores into Mecca in Arabia.

14 – Сахарски кервани, 15-16 в.

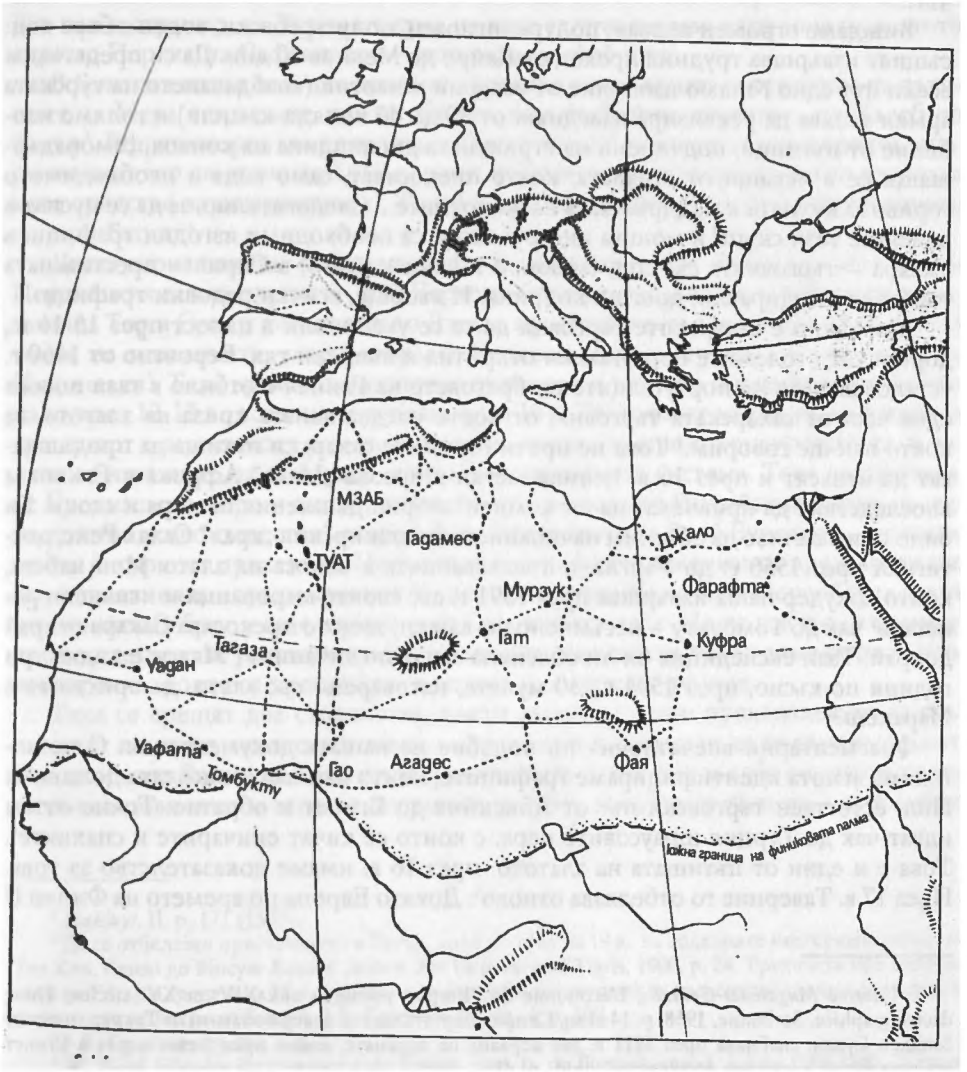

Схема, взета в основната си част от труда на *Vitorino Magalhaẽs Godinho,* Os descobrimientos e a economia mundial, 1963, който засяга по-специално 15 в. Пътищата в Северна Африка към Оран или Тунис са едва очертани. Благосъстоянието на Алжир се затвърждава през 16 в. и по-късно. Естествено пътищата от Магреба към черните страни са претърпели измествания и промяна на дейността. Нил представлява основният път към Абисиния.

оръдия, теглени от 12 камили, които служат да сплашват бедуините и да вдигат шум при триумфалните влизания в Мека, to make triumph, както казва разказвачът...

Виждаме огромен керван, полурелигиозен, полутърговски, воден с бърз ход: същият извършва трудния преход от Кайро до Мека за 40 дни. Да си представим всеки път едно голямо изобилие от товарни животни (снабдяването на турската армия успява да реквизира наведнъж от 30 до 40 хиляди камили) и голямо изобилие от пътници, подчинени на стриктната дисциплина на конвоя, самоиздържащи се и искащи от страната, която прекосяват, само вода и необходимото гориво за кухнята и поддръжката на животните... Следователно, за да се пуснат в действие тези скъпи и мощни инструменти, са необходими изгодни трафици: в Сахара – търговията със сол, с роби, с тъкани и злато; в Сирия – престижната търговия с подправки, дроги и коприна. И въобще, всички редовни трафици.

Възможно е сахарските търговци да са се увеличили в цялост през 15-16 в., дори и след големите португалски открития и въпреки тях. Вероятно от 1460 г. установяването на португалците по бреговете на Гвинея е отбило в тази посока една част от сахарската търговия, от което следва явната криза на златото, за която пак ще говорим.[1] Това не пречи големите сахарски пътища да продължават да отнасят и през 16 в. ценния метал в посока „Мала" Африка и Египет и впоследствие да привлекат на юг компенсаторни движения на хора и стоки. Би било примамливо да обясним начинанието на алжирския „крал" Салах Рейс, достигнал през 1556 г. до Уаргла, с прекъсванията в износа на злато. Или набега, който Джудер паша извършва през 1591 г. със своите мароканци и испански ренегати[2] чак до Томбукту – несъмнено по-важен, защото прекосява Сахара открай докрай. Тази експедиция би ли обяснила защо англичанинът Мадок е видял три години по-късно, през 1594 г., 30 мулета, натоварени със злато, да пристигат в Маракеш?[3]

Фрагментарни впечатления по подобие на нашата документация. С не по-голяма яснота идентифицираме трафиците, които оживяват високата долина на Нил, естествен търговски път от Абисиния до Египет и обратно. Точно оттам идват чак до Турция щраусовите пера, с които се кичат еничарите и спахиите[4]. Това е и един от пътищата на златото: през 16 в. имаме доказателство за това. През 17 в. Таверние го отбелязва отново[5]. Докато Европа по времето на Филип II

---

[1] *Vitorino Magalhaēs-Godinho*, L'économie de l'Empire portugais aux XIVe et XVe siècles, Thèse dactylographiée, Sorbonne, 1958, p. 14 et sq. Според португалските извори златото от Такрур, тоест от Западен Судан, снабдява през 1511 г. два кервана на годината, които през Фезан карат в Египет жълтия метал в „големи количества", ibid., p. 43.

[2] *Emilio Garcia Gomez*, „Españoles en el Sudan", in: Revista de Occidente, 1935, p. 93-117: влизането в Томбукту на 30 май 1591 г.; *J. Béraud-Villars*, L'Empire de Gao. Un État soudanais aux XVe et XVIe siècles, 1942, p. 144.

[3] *Roland Lebel*, Le Maroc et les écrivains anglais aux XVIe, XVIIe et XVIIIe siècles, 1927; *J. Caillé*, „Le Commerce anglais avec le Maroc pendant la seconde moitié du XVIe siècle. Importations et exportations", in: Rev. Afr., 1941.

[4] *Belon du Mans*, op. cit., p. 98, 189 v° et 190; *N. Iorga*, Ospiti romeni in Venezia, Bucarest, 1932, p. 150.

[5] Пътят на Нил, един от пътищата на златото: *J.B. Tavernier*, op. cit., II, p. 324,

преминава към режима на американските пари, изглежда, турският ислям все още живее от златото на Африка. Не можем да кажем, че той получава това злато в изобилие, тъй като внася все повече ценни метали от християнския свят. Все пак е странно, че Турция в края на века се утвърждава като зона на златото спрямо Персия на Сафевидите – тази зона на среброто[1].

В Близкия изток има две основни керванни зони: едната съответства на пътищата за Мека с тръгване или от Сирия, или от Кайро; другата – от Халеб до Тигър[2]. Ефрат според твърденията на Таверние е изоставен от навигацията заради мелниците си, поне до 1638 г., дата, на която турската армия ще го използва като средство за комуникация[3]. Тигър е използван само по-надолу по течението си, при Багдад[4].

Двата снопа пътища се насочват към Индийския океан, единият в посока към Персийския залив, другият – към Червено море, достигайки до египетските пристанища Тор и Суец и по-нататък до Джеда, пристанище на поклонниците и крайна точка на плаванията, които свързват Червено море с Индия и с островите на Индонезия[5]. Тези връзки съществуват от векове и тяхното процъфтяване, започнало през 12-13 в., все още се запазва през 16 в. Те свързват морския и керванния транспорт в зависимост разместването на спирки и етапи, конкуренцията, и винаги се нагаждат, за да остане ефикасна съхранената система. Това не означава, че Средиземно море и светът, който го продължава до Индийския океан, са „едно единно живо същество" според формулировката на Якоб Буркхард – красива, но със сигурност прекалена. Несъмнено географията локализира предварително преминаванията поради краткостта на земните разстояния от Персийския залив до сирийския бряг и още повече през Суецкия провлак. Но не всичко се командва от естествените улеснения и прекосяването на тези пустинни земи остава впрочем пречка, която се преодолява с цената на големите усилия.

Така се срещат две стопанства, които имат голямото преимущество да осъществят контакт, а същевременно – автономни и свикнали да се самоиздържат. Преди и след Вашку да Гама индийският океан е свят сам за себе си, който почти се самозадоволява: житото е доставено от Диу, памучните тъкани – от Камбея,

---

[1] *Hakluyt*, II, p. 171 (1583).

[2] Да се отбележи присъствието в Тигър, дори до края на 19 в., на лодкарите несториани родом от Тел Кел, близо до Мосул: *Eduard Sachau*, Am Euphrat und Tigris, 1900, p. 24. Трудности при изкачването на Тигър в средата на 17 в.; корабите трябва да бъдат теглени от мъже; необходими са 60 дни, за да се отиде от Басра до Багдад: *J.B. Tavernier*, op. cit., I, p. 200.

[3] *J.B. Tavernier*, op. cit., I, p. 125.

[4] *W. Heyd*, Histoire du commerce du Levant, trad. fr. de Furcy-Raynaud, 2 vol., 1885-1886, 2e tirage, 1936, II, p. 457.

[5] *A. Philippson*, op. cit., p. 46-47, отбелязва значението на транспорта по Червено море и трудностите за корабоплаване в това море. От май до октомври ветровете от север позволяват качването от Джеда до Тор или до Суец, единствено по време на затишията на доминиращия вятър, и то благодарение на вятъра, идващ от сушата. Относно конкуренцията между Червено море и пътищата на Сирия се отнесете към класическия труд на *W. Heyd*, Histoire du commerce du Levant, op. cit., и към винаги полезното изследване на *O. Peschel*, „Die Handelsgeschichte des Roten Meers". in: Deutsche Vierteljahrschrift, III, 1855, p. 157-228. За трудностите за керваните в Суецкия провлак: *Belon du Mans*, op. cit., p. 132.

конете от Ормуз, оризът и захарта – от Бенгал, слоновата кост, робите и златото – от брега на Южна Африка. Тук има с какво да се нагодят нуждите и производствата. Останалото Индийският океан иска отвън: от Пасифика – коприна, порцелан, мед, калай и подправки; от Запада – платове и още повече сребърни пари. Без постоянното движение на белите пари пространният живот на Индийския океан не би могъл така лесно да се обърка. В Средиземноморието съществува търсене на черен пипер, подправки и коприна, голямо и трескаво. Но без страстта по белия метал в Индия и Китай това търсене навярно би останало напразно...

Произлязла в резултат от изключително напрежение, търговията на Леванта е всичко друго освен естествена или протичаща без затруднения. Тя предполага последователни усилия и спирки, без които курсът въобще не би бил възможен. Един силен шок и системата се разстройва. Представете си колко манипулации трябва да понесе торбата с черен пипер, дошла от Индия, торбата с карамфил, дошла от островите на Индонезия, за да достигне до магазина в Халеб, после във Венеция, после в Нюрнберг...

Оазисите

Номадство на хора и на стада, превози с керван, народи в движение: това е за западняка най-фрапантната черта на безводните области.

Все пак пустинята не е само движение. Ако го забравим, това означава да пренебрегнем неподвижните градове и ценните земи, с които са заобиколени – шедьоври на вещи селски цивилизации, създадени чрез експлоатацията на речната, изворната или подпочвената вода. Тази победа на човека в Близкия изток, спечелена от хилядолетия, започнала Господ знае къде и кога, но преди много дълго време, както в Египет, така и в Месопотамия или в Иран, в Туркестан и по бреговете на Инд се предава и преподава, и така обновена и обогатена се разпространи в посока към Северна Африка и Южното Средиземноморие.

Тези оазиси са нищожни опорни точки. Египет от 16 в. е двойна лента от обработени полета с недостатъчно усвоена от човека делта. Месопотамия по времето на античния си блясък представлява от 20 до 25 хиляди квадратни километра плодородни градини[1]: почти нищо на картата. Но тези оазиси са точки на съсредоточаване на население, истински селскостопански градове, чиито улици се стичат паралелно с напоителните канали. Техният живот може да се разбере от днешната картина на овощно-зеленчуковите градини в алжирския юг, затворени със земни стени, с вещо законодателство за водата, с грижовни управи: техният режим е още по-тираничен, отколкото на равнините в Средиземноморието. Какво са наредените едно до друго оризища на Ломбардия в сравнение с уредения от Кодекса на Хамурапи живот? Дори и във Валенсия и в другите области, където напояването въвежда своите стриктни закони, има място за една полусвобода. Оазисът налага тотална принуда. И като най-автентичните равнини той изисква и консумира голямо количество хора.

---

[1] Според *Hermann Wagner*, „Die Überschätzung der Anbaufläche Babyloniens", in: Nachrichten K. Ges. Wissensch., Göttingen, Ph. hist. Klasse, 1902, II, p. 224-298.

Човекът там се изхабява от един враждебен климат; той е плячка на редица ендемии, една от които е маларията. В Египет Белон дю Ман е с толкова нахапано от комари лице, че му се струва, че има рубеола[1]. Следователно този живот изисква непрекъснато снабдяване с хора. Доста преди Америка сахарските оази-си познават робството на чернокожите. Също и Египет: той поддържа през цялата си история дълготраина връзка със Судан и Абисиния, откъдето са приливите на черна кръв, които белязали толкова феласи по бреговете на Нил. Що се отна-ся до Месопотамия, изглежда, че тя е била зависима от заобикалящият я на север и изток планини. Не е ли тя през Средновековието филиал на Персия, в който последната открива поле за всички цветя на своята цивилизация и разполага там големите си свещени места и столиците си? Казват, че турците убили персийски-те градини на Месопотамия със своето нехайство. Всъщност изтръгната от Иран, Месопотамия е откъсната от необходимия ѝ запас от хора. За бедуина вече не е трудно да подкара своите стада към покрайнините на тази умираща страна и да настани там своето елементарно земеделие на неопитен уседнал човек.

Идеален случай да се прецени колко са уязвими градините – в равнините или в оазисите – дотолкова доколкото те са творение, което трябва непрекъснато да се възобновява и да се защитава от винаги действащите неприятели: в случая на Месопотамия – пясъкът, задръстването на каналите с тиня, скъсването на дигите плюс тези почти примитивни хора, които номадстват в съседните степи и от които трябва да се пазят като от скакалци. Дори в края на 19 в. в Месопотамия няма селище, което да няма кула и наблюдатели, сигнализиращи за нахлуванията на пастирите[2]. Впрочем дали бедуинът би могъл да се адаптира към тропическия живот на оазиса, към преди всичко растителните му храни? Той е от този атлетичен тип със слаби крака и широки гърди, Brustrasse на немските антрополози. Човекът от оазиса е Bauchrasse, селянинът с коремче ала Санчо Панса, по-дут от растителните храни. Погледнете също в историята на Фергана ролята, която са играли уседналите от ирански произход. Изглежда те стопанисват долината на Сърдаря, обезлесяват склоновете, често покрити с непроходими гори, пресушават блатата с гъсти тръстики; именно те, а не шареният свят на номадите и полуномадите, който се движи наоколо[3].

Никакво съмнение, че оазисите, големи или малки, са основи на могъщество. Отрано овладени, те са плодородни островчета, в които се образува „източната цивилизация", на която ислямът е само продължение хилядолетия след нейното раждане. Те са първият „рай" с дърветата си, с течащите си води и с розите си. Не е задължително точно там да са открити толкова полезни растения и земеделски сечива като ралото, но именно там всичкият този материал е използван от много рано... Което не означава, както поддържа Алфред Хетнер, че те са цялата основа на Изтока. Между двата елемента в живота на пустинята, противопоставени и допълващи се, изглежда, че географите често упорито се въздържат да изберат единия или другия, за да ги направят своя основа за обяснение. Като че ли едини-

---

[1] *Belon*, op. cit., p. 107.
[2] *E. Sachau*, op. cit., особено стр. 43-44.
[3] *V. Nalivkine*, Histoire du Khanat de Khokand, Paris, 1889.

ят и другият биха могли да бъдат разделени, като че ли номадът не се храни от уседналостта на градовете, а градът – от движението на номада, като че ли най-вече и единият, и другият не са свързани елементи от една по-голяма от тяхната история; елементи, необходими за разбирането включително и на голямата и своеобразна история на исляма, рожба на пустинята.

Географският ареал на исляма

Тъй като „ислямът това е пустинята", както твърди отново Есад Бей[1], то той е и нейната пустота, нейната аскетична твърдост, мистицизмът, който й е присъщ, нейната преданост към безпощадното слънце – унитарен принцип на митовете, както и хилядите последствия от тази липса на хора. По същия начин и средиземноморските цивилизации ще израснат под детерминизма на морската пустош. Тук оживление предизвиква движението на корабите и лодките, там – движението на керваните и на вечно номадстващите народи. И пустинята е движение, и ислямът е движение, както и морето. Колкото джамиите и минаретата, казваше Видал дьо Ла Блаш, толкова базарите и кервансараите са характеристика на неговата цивилизация[2]. И пустинята дължи на тази мобилност една неоспорима човешка хомогенност. „Приближете един манджурски татарин, пише барон де Тот, до един бесарабски татарин; напразно ще търсите този интервал от хиляда и петстотин левги, който ги разделя – климатът малко се различава, а управлението е същото..."[3]

Същевременно да се предпазим от превръщане на сложното в прекалено просто. Ислямът това е целокупността от това, което пустинята включва като сходни и несходни човешки реалности и тази група от географски проблеми, които вече отбелязахме. Да изброим още: големите керванни пътища; речните зони, тъй като ислямът живее от тези „сахели", от тези покрайнини на уседнал живот, установени срещу Средиземноморието по протежение на Персийския залив, на Индийския океан или на Червено море, а също и в досег със суданските земи; оазисите и натрупаната в тях мощ, което Хетнер смята, че е съществено. Ислямът е всичко това: един дълъг път, който от Атлантическия до Тихия океан пронизва мощната и сурова маса на Стария свят. Рим не е направил повече, когато е създавал единството на Средиземноморието.

Ислямът следователно е онзи исторически шанс, който го е превърнал от 7 в. нататък в обединител на Стария свят. Сред тези гъстонаселени маси: Европа в широкия смисъл на думата, Черна Африка, Далечният изток, той държи задължителните за преминаване места и живее от изгодната си функция на посредник. Нищо не минава, ако той не го иска или, ако не го толерира. За този солиден свят, където в центъра липсва гъвкавостта на широките морски пътища, ислямът е онова, което ще бъде по-късно триумфираща Европа в планетарен мащаб, една доминираща икономика и цивилизация. Неизбежно това величие има и своите

---

[1] Allah est grand, Paris, 1937, p. 11.
[2] Op. cit., p. 290.
[3] Op. cit., I, p. 111.

слабости: хроничен недостиг на хора; несъвършена техника; вътрешни разпри, чиято причина и основа е религията; вродената трудност за първия ислям да загради студените пустини, да ги затвори поне на равнището на Туркестан или на Иран. Слабото място на тази цялост е в съседството или зад портата Джунгария, между двойната – монголска и турска опасност.

Последна слабост: ислямът скоро става пленник на сигурния успех, на това удобно чувство, че е в центъра на света, че е намерил ефикасни решения и че не е необходимо да търси други. Арабските мореплаватели познават двете лица на Черна Африка – атлантическото и индийското; те предполагат, че Океанът ги свързва, но това не ги интересува[1]...

След което, през 15 в., идва огромният успех на турците: един втори ислям, втори ислямски ред, един ислям, свързан със земята, конника и войника. „Северен" и с притежанието на Балканите, ужасно навлязъл в Европа. Първият ислям стига до Испания в края на пътуването си. Сърцето на авантюрата на османлиите се намира в Европа и в един морски град, който ще ги победи, а също и ще ги предаде. Това настървение на Истанбул да подтиква към уседналост, да организира, да планира е в европейски стил[2]. Той въвлича султаните в отживели конфликти, крие от тях истинските проблеми. През 1529 г. – да не копаят вече започнатия Суецки канал; през 1538 г. – да не се ангажират докрай в борбата срещу португалците и да се сблъскат с Персия в една братоубийствена война в пограничните безлюдни области; през 1569 г. – да не успеят в завладяването на Долна Волга и да не отворят отново пътя на коприната, да затънат в ненужните войни в Средиземноморието, когато проблемът е да се излезе от този омагьосан свят: толкова пропуснати възможности[3]!...

2. Европа и Средиземно море

От Черно море до Гибралтар Средиземно море е придружено по северния си фронт от земите на Европа. И тук, както и другаде, ако иска да определи границите, историкът ще има повече колебания, отколкото географът. „Европа – неясно понятие" писа Анри Озер. Това е един двоен или троен свят, състоящ се от същества и пространства, различно моделирани от историята. Средиземно море, доколкото е повлияло силно на Южна Европа, допринася немалко за разединението на тази същата Европа. То я привлича към себе си, разкъсва я в своя полза.

---

[1] *Richard Hennig*, Terrae Incognitae, 2e éd., 1956, IV, p. 44 et sq.

[2] „Европейски стил" в очите на един историк, разбира се. За един европейски пътешественик, германеца *Salomon Schweigger*, който прекосил Турция през 1577 г. (Eine neue Reissbeschreibung auss Teutschland nach Konstantinopel und Jerusalem, 4e éd., Nurnberg, 1639), обратно, няма никакво съмнение: „Навикът за номадски живот, който е една от отличителните черти на азиатските народи, характеризира и днешните турци" – цитиран от *Ivan Sakazof*, Bulgarische Wirtschaftsgeschichte, Berlin-Leipzig, 1929, p. 206.

[3] Именно това обяснява по блестящ и оригинален начин малкото есе на *W.E.D. Allen*, Problems of Turkish Power in the Sixteenth Century, London, 1963.

РОЛЯТА НА ГЕОГРАФСКАТА СРЕДА

Провлаците и техните меридионални пътища

Земната маса, която Европа вмества между сините води на Средиземно море и останалите северни средиземноморски морета, Балтика, Северно море и Ламанша, се смалява прогресивно в западна посока. Тя е разсечена от серия меридионални пътища, от естествени провлаци, и до днес решаващи за обмена: руският провлак, полският провлак, германският провлак, френският провлак.

На запад Иберийският полуостров също предлага напречни пътища, но ориентирани от запад на изток, от морето към Океана: така например пътищата от Барселона към Навара и баските провинции по течението на Ебро; също така важния напречен път от Валенсия до Медина дел Кампо и Португалия; и онези преки сухоземни пътища от Аликанте и Малага до Севиля[1], които позволяват да се избегне преминаването на Гибралтар. Засега тези испански пътища няма да ни интересуват. Тяхната ориентация ги поставя малко встрани и старият въпрос си остава: дали Испания е същинска Европа? Ето защо да се върнем към голямата линия на геолозите, прокарана от Бискайския залив до Кавказ. За нас именно пътищата на север от тази линия поставят истинския проблем за Европа във връзките ѝ със Средиземно море. Истинският проблем или още по-добре – серията от истински проблем.

Необходимо е обаче тази Европа на север от средиземноморското пространство да бъде хомогенна, за да се противопоставя категорично на земите на Средиземноморието. Спрямо лозята и овощните градини на юга тя е пакселанс земята на гъстите гори[2], на откритите равнини, на ливадите, на широките плавателни реки и само по изключение притежава хранителните дървета и храсти, които са опора на средиземноморския живот. В голямата си част тя е земя на превозите с каруци, до такава степен, че Дантискус, отиващ от Антверпен в Брюге и Кале през есента на 1522 г., естествено пише: ex Antverpia per currus ut hic fieri solet („От Антверпен се возим с каруца – бел. пр.), както тук е обичаят"[3]. Обратно, югът е този на мулешките кервани. Пристигайки на испанската граница през януари 1560 г. със своите карети и багажа си, бъдещата испанска кралица Елизабет дьо Валоа и нейната свита са прехвърлени на товарни животни, чийто конвой ще ги отведе в сърцето на полуострова[4]. По същия начин половин век по-рано, през 1502 г., се осъществява първото пътуване на Филип Хубави до Испания.

Северът е страната на бирата, на питиетата от ферментирало зърно. Такава е вече Германия по времето на Тацит. През 16 в. се строят първите пивоварни в

---

[1] *Gonzalo Menéndez Pidal*, Los caminos en la historia de España, Madrid, 1951, p. 85. За пътя Малага-Севиля като пример: *Théodore de Mayerne Turquet*, Sommaire description de la France, Allemagne, Italie et Espagne, 1629, p. 309.

[2] Вж. хубавите страници, посветени на гористата Европа на север и оголената Европа на юг, на *Jean Brunhes*, Géographie Humaine, 4e éd., p. 51.

[3] Дантискус до полския крал, Лондон 12 окт. 1522 г.: Bibliothèque Czartoriski, 19, fos 33-34.

[4] *L. Paris*, Négociations... relatives au règne de François II, 1841, p. 187.

Костанц[1], а доминиканците въвеждат бирата в Лотарингия; скоро тя прониква в Англия, както твърдят народните песнички, едновременно с хмела и, което се разбира от самосебе си, с Реформацията[2]. Венецианският секретар Марко Отобон, изпратен от Венеция в Данциг през зимата на 1590-1591 г. да купи жито, се учудва, че с настъпването на лятото пристигат двеста холандски кораба, всичките жалки и зле въоръжени, за да отнесат второкачественото зърно, gli grani per birra (зърното за бира – бел. пр.).

За един средиземноморец това са (и не само Полша) странни земи, в които виното е лукс с невероятна цена. Затворник за известно време в Холандия през 1513 г., Баяр се храни много добре, макар и с малко средства, но „имало ден, в който изхарчил двадесет екю за вино"[3]. Ако един човек е средиземноморец в тези страни, той ще ги прецени като просташки, без изтънченост, населени с варвари. Често добри „варвари", много благочестиви (било то Германия преди Лутер[4] или Нормандия по времето на Франсоа I[5]; също и честни (същият този Марко Отобон казва за Полша, че там може да пътува: L'oro in mano senza pericolo di essere offeso (със злато в ръка, без опасност да пострада – бел. пр.). И друго голямо предимство: животът там е по-евтин, отколкото в Италия. В Данциг, отбелязва нашият венецианец, „за два талера на човек на седмица мога да кажа, че имам банкет сутрин и вечер"[6].

Но да не генерализираме. Все пак Средиземноморието не е запазен периметър за товарните животни, както и Европа, която следва на север, не е неоспоримата зона нито на бирата, нито на превоза с каруци. Във Франция, както и на други места товарните животни поемат значителна част от транспорта. Много често каруците се движат само в близост до градовете, в малкия периметър на градските и транспортни оазиси, изключения, които откриваме чак до сърцето на средиземноморските страни. А освен това Средиземноморието също има своите изостанали области с примитивна вяра и евтин живот.

Трябва да кажем отново: Европа е разнообразие. Цивилизацията там е проникнала по пътищата в различно време; през южните пътища и тогава с един неоспорим средиземноморски акцент; по-късно – по тези, идващи от християнския За-

---

[1] Friedrich Wielandt, Die Bierbrauerei in Constanz, 1936. Първият пивовар, Якоб Вуедерфранк, идва там от Будовиц.

[2] Както казва един народен рефрен от това време (*George Macaulay Travelyan*, History of England, London, 1943, p. 287, note 1):

„Хмелът, Реформацията, лаврът и бирата
Идват в Англия всички в една година."

[3] La très joyeuse et très plaisante Histoire composée par le Loyal Serviteur des faits, gestes, triomphes... du bon chevalier sans paour et sans reprouche Le gentil seigneur de Bayart, *p.p. J.C. Buchon*, Col. „Le Panthéon littéraire", 1886, p. 106.

[4] *Don Antonio de Beatis*, Voyage du Cardinal d'Aragon (1517-1518), преведено от италиански от *M. Havard de la Montagne*, Paris, 1913, p. 74.

[5] A. de S. Mantoue, Série E., Francia 637 – доайенът на Байе до маркиза на Мантуа, Байе, 16 април 1529 г.: „че да кажа честно, епископите са били повече на почит, отколкото в Италия".

[6] Копията от кореспонденцията на Мароко Отобон образуват регистър: Dispacci scritti al Senato dal Secretario Marco Ottobon da Danzica delli 15 novembre 1590 sino 7 settembre 1591. A.d.S. Venise, Secreta Archivi Propri, Polonia. Регистърът не е пагиниран. Разглежданите писма са от 13 и 22 дек. 1590 г.

пад, успоредно на паралелите, едновременно по морските (вижте как правото на Любек се разпространява чрез Балтика) и по сухоземните (вижте как се разпространява твърде далеч, но по-бавно победоносното право на Магдебург).

От това следва, че в европейски план средиземноморският свят открива области, общества и цивилизации, които не са еднакви нито по произхода си, нито по културното и икономическото си равнище. Те са различни по колорит и по възраст и в различна степен усещат притегателната сила на Средиземноморието.

С една дума, трябва да говорим най-малко за четири европейски групи, отговарящи на големите меридионални връзки на провлаците, четири снопа от историята, свързани всеки повече или по-малко здраво с топлото море, разпространител на богатства. Свързани също и помежду си, което не прави наблюдението по-просто.

Руският провлак: към Черно или Каспийско море

Би било лесно да се каже, почти да се докаже, че няма руски провлак през 16 в., който играе свързваща роля и отвежда към Средиземно море широки обменни потоци. Целият юг на Русия е пуст, прекосяван само от номадските банди на кримските татари, които с бързия бяг на своите коне лесно достигат както до северното подножие на Кавказ или бреговете на Каспийско море, така и до Москва, която опожаряват през 1571 г.[1], или до сърцето на дунавските страни, които те опустошават безмилостно[2]. Именно тази пустош ще срещне руската колонизация в края на 18 в. – една огромна за прекосяване земя с малко на брой номади, които плячкосват и отглеждат камили и коне[3].

Нападенията на тези грабители в огромната степ (в която няма нито един град) съвсем не са повече от пиратските плавания в морето. Но те са достатъчни да направят тази земя опасна. Опиращи се на Крим, който откъм сушата е защитен от своя релеф, поддържани от турците, които владеят там няколко укрепени

---

[1] *R. Hakluyt*, op. cit., I, 402: Паоло Ламберти до посланика на Венеция в Париж, Руан, 11 август 1571 г., C.S.P., p. 473-474: Москва опожарена, 150 000 избити, сред тях – фламандски, английски, немски и италиански търговци, които се били установили там. Завземането на Москва прави невъзможно за години наред търговията по Нарва, за която се използват кораби, наети в Диеп за сметка на Ламберти. *Karl Stäbylin*, Geschichte Russlands von den Anfängen bis zur Gegenwart, 1923, t. I, p. 282-3, обяснява неправдоподобните цифри на жертвите, които са дадени (800 000 убити и 130 000 пленени).

[2] Още по времето на *J. B. Tavernier* (Voyages, I, p. 310), тези нападения се извършват от шепа конници: „Забелязах, че отивайки от Париж за Константинопол, срещнах между Буда и Белград две банди от тези татари – едната от шестдесет конника, а другата от осемдесет..." За ролята на тези „нередовни" формирования зад турските армии вж.: *J. Szekfü*, État et Nation, Paris, 1945, p. 156-157 – техните ужасни зимувания; те живеят в полето с жените, децата и стадата си. Хронологията на техните подвизи, следени отблизо във Венеция (A.d.S. Venise, Annali di Venezia, 9 octobre 1571, 7 mars 1595; Marciana 7299, 15 avril 1584; 5837 C II.8, 11 janvier 1597; Museo Correr Cicogna 1993, f° 135, 23 juillet 1602, etc.); в Полша: Musée Czartoryski, 2242, f° 256, 1571; *Johann Georg Tochtermann*, „Die Tartaren in Polen, ein anthropogeographischer Entwurf", in: Pet. Mitt., 1939. Всяка атака на татарите срещу Полша поражда остри реакции: така през 1522 г. – Acta Tomiciana, VI, p. 121; през 1650 г. – Recueil des Gazettes, nouvelles ordinaires et extraordinaires, par *Théophraste Renaudot*, p. 25-36.

[3] *Baron de Tott*, Mémoires, II, p. 29.

места (като Кафа), тези татари от юга не са могли да бъдат подчинени от „Великия княз" като тези от Казан и Астрахан. Това е, защото турците са ги въоръжили с аркебузи и артилерия, премахвайки единственото предимство, което руснаците биха имали пред тях[1]. Веднага след своите грабежи татарите снабдяват всички турски къщи и земи със славянски слуги и работници. Огромни количества руски, а понякога и полски роби пристигат благодарение на техните грижи чак в Константинопол, където се купуват на добра цена[2]. Тези нахлувания за снабдяване с човешка стока са толкова значителни, че през 1591 г. Джовани Ботеро ги отбелязва като една от причините за слабата населеност на Русия[3]. Липсата на хора обяснява може би защо руснаците не се опитват през 16 в. да заграбят бреговете на Черно море: те се задоволяват да извършат няколко зимни контранабези в тези безлюдни земи, когато замръзналите реки не са вече пречка за движението на войските. В началото на 17 в. казаците, руснаци извън закона, един вид ускоци и хайдути, ще въоръжат леките си лодки и ще дойдат да нарушат турските трафици в Черно море. През 1602 г. „полските" казаци вече кръстосват с една галера в устието на Дунав[4].

Ако руснаците не са още напълно свързани с юга, то е, защото не са направили сериозни усилия в тази насока, тъй като са привлечени, преодолявайки примитивните страни на севера, от икономическия напредък на Балтика[5] и от европейските страни, изправени срещу тях от запад: Полша и Германия; и тъй като те в крайна сметка са ориентирани към Каспийско море и се стремят към Персия. Югоизтокът, а не югът направлява техния живот.

Русия все още не е Европа[6], но тогава тя се европеизира. По пътищата от запад, през Алпите, земите на Бохемия и Полша, италианските зидари-архитекти, строители на камбанарии с кубета луковици стигат чак до Москва. От запад до нея достигат и ценните технологии на барута за оръдията. Поляците многократно се оплакват от опасността от тези трансфери[7]. Когато между 1558 и 1581 г.[8] царят заграбва Нарва, отваряйки по този начин „прозорец" към Балтика, полският крал е разтревожен от новите възможности, които се откриват пред московците. Единственото средство да бъдат възпрени е да бъдат оставени в „тяхното варварство и невежество". Следователно жителите на Данциг са направили добре, пише на 6 декември 1559 г. крал Сигизмунд на кралица Елизабет, че са спре-

---

[1] *G. Botero*, Relarioni univ., II, p. 39-40; *W. Platzhoff*, op. cit., p. 32, преувеличава ролята на татарите като инертна държава – буфер между руснаци и турци. За каруците на татарите, за тяхната конница, за многобройните руски конници, способни да боравят с аркебузи, вж.: *E. Albèri*, Relazioni, III, II, p. 205, 1576.

[2] *G. Botero*, ibid., II, p. 34. По тази тема вж. важните текстове, публикувани от *V. Lamansky*, op. cit., pp. 380, 381, note 1, 382, 383.

[3] *G. Botero*, ibid., II, p. 34.

[4] Museo Correr, 1993, 11 septembre 1602.

[5] *L. Beutin*, in: Vierteljahrschrift für S.u.W. Geschichte, 1935, p. 83, по повод книгата на *Axel Nielsen*, Dänische Wirtschaftsgeschichte, 1933.

[6] *P. Herre*, Europäische Politik in cyprischen Krieg, 1902, p. 152.

[7] *A. Brückner*, Russische Literaturgeschichte, 1909, I, p. 51.

[8] *W. Kirchner*, The rise of the Baltic Question, 1954, p. 70-73.

ли английските кораби, отиващи в Нарва[1]. Този спор ще продължи дълго и няма да се ограничи само до англичаните. През юни 1570 г. един френски кораб от Диеп, „Есперанс", отиващ в Нарва, е пленен от псевдопиратите на Данциг[2]. През 1571 г. херцог д'Алба предупреждава немския Райхстаг да не се изнасят оръдия и боеприпаси, предназначени за въоръжаването на неприятелите на Германия и може би на цялото християнство[3]. Тези и някои други факти показват, че гравитационният център на руската икономика постепенно се измества на север, но югът в широкия смисъл на думата и специално югоизтокът запазват своето основно място.

В Москва има гръцки, татарски, влашки, арменски, персийски и турски търговци[4]. Съществува трафик най-вече по протежение на Волга: по течението – войници, артилерия и жито, а срещу течението – сол и сушена есетра[5]. След завземането на Казан и Астрахан от руснаците през 1551 и 1556 г.[6] цялото течение на реката е завладяно и редовните трафици се нарушават рядко от грабежите на казаците и ногайските татари[7]. Така че, когато турците, опрени на татарите, ще се опитат да напреднат чак до Астрахан (с проект да прокопаят канал от Дон до Волга и да снабдят по този начин, чрез Каспийско море, своите войски изпратени срещу Персия)[8], техният опит ще завърши с неуспех през 1569-1570 г. поради значимата руска съпротива. Това е, защото този южен преден пост осигурява връзките на Москва с номадите от югоизтока и с Персия, както и нейното отдавнашно парично стопанство: именно от своите южни провинции царят извлича данъци в пари, докато от северните части доставят за неговата хазна само кожи със и без косъм[9]. Впрочем тези кожи захранват значителна руска търговия в посока на Балканите, Константинопол и Персия[10], тъй като турско-руските отношения се подобряват в 1570 г. след пратеничеството на Новосилцов[11].

Но най-интересното за общата история е, че и англичаните правят опит, от 1556 до 1581 г., за връзка не с Черно море (за какво да се излиза на едно турско езеро и при това добре пазено), а с Каспийско. Това било резултатен опит да се

---

[1] *R. Hakluyt*, op. cit., I, p. 237-238.

[2] Шарл IX в град Данциг, Блоа, 16 октомври 1571 г. Архив на Данциг 300, 53630.

[3] *J. Janssen*, Geschichte des deutschen Volkes, seit dem Ausgang des Mittelalters, 1885, p. 313, note 1.

[4] *J. von Hammer*, Histoire de l'Empire Ottoman depuis son origine jusqu'à nos jours, 1835-9, VI, p. 118: султанът пише на царя през 1558 г., за да му препоръча турски търговци, които отиват в Москва да купуват кожени изделия; *R. Hakluyt*, op. cit., I, p. 257.

[5] *R. Hakluyt*, op. cit., I, p. 364.

[6] *F. Lot*, Les Invasions barbares, II, 1937, p. 36; W. Platzhoff, op. cit., p. 31, поставя превземането на Казан през 1552 г.; *Werner Philipp*, Ivan Peresnetov und seine Schriften zur Erneuerung des Moskauer Reiches, 1935; *Heinrich von Staden*, Aufzeichnungen über den Moskauer Staat, p.p. F. Epstein, Hamburg, 1930: важно за присъединяването на двата татарски града от Долна Волга.

[7] Както през юли 1568 г.: *R. Hakluyt*, op. cit., I, p. 394.

[8] Полезни детайли в кореспонденцията на венецианския баюл, Константинопол, 30 април 1569 г., 8 януари 1570 г.: A.d.S. Venise, Annali di Venezia. Cf. W.E.D. Allen, op. cit., p. 26 et sq.

[9] *E. Pommier*, „Les Italiens et la décpiverte de la Moscovie", in: Mélanges d'Archéolgie et d'Histoire publiés par l'École Française de Rome, 1953, p. 267.

[10] *Nicolay (Nicolas de)*, Les quatre premiers livres des navigations et pérégrinations orientales, Lyon, 1568, p. 75: За много добрия пазар на кожи в „Безистена".

[11] *J. von Hammer*, op. cit., VI, p. 340-341.

обиколи Средиземноморието не по воден път, както успяват португалците през 1498 г., а по смесен – континентален и морски път[1].

В действителност към средата на века английските кораби изчезват от Средиземно море и с тях и печалбите от обмена с Изтока, които тези пътувания осигуряват на английските търговци. Последните поради това стават още по-загрижени да си осигурят участие в доходоносната търговия с Индиите, монопол на средиземноморци и иберийци. Асоциацията на Merchants Adventurers от Лондон изпраща по това време кораби и откриватели към арктическите области с надеждата да открият нов път и да извършат от север обиколката на Магелан. Един от тези кораби с Чанслър на борда ще акостира случайно през 1553 г. в залива „Св. Николай", недалеч от Архангелск. Тази случайност не остава неоползотворена и ресурсите на страната – восък, китова мас, кожи, лен, коноп, тюленови бивни, дървесина, моруна, отрано потеглят към Англия в замяна на сукно и пари.

Много бързо „Московская компания" забелязва, че първоначалният проект е реализуем през руска територия и че може чрез Каспийско море да се достигнат подправките, черния пипер и копринатa... През 1561 г. един английски търговски агент пристига в Персия със своите стоки и скоро са установени редовни пътувания: за няколко години всички чудеса на Изтока се изкачват по Волга, за да се натрупат в лондонските кораби в залива „Св. Николай". Вярно само за няколко години. Крайният неуспех на проекта се дължи на политически причини и на факта, че от 1575 г. англичаните откриват директния път на Средиземноморието. Дългите пътувания към Каспийско море и Персия стават безинтересни, но продължават: руснаците не се отказват от Персия, техния главен източен партньор[2]; след това, изгонени от Нарва през 1581 г., те ще се заинтересуват от Архангелск, този последен прозорец, останал им към големия Север[3], и скоро холандците ще тласнат натам своите кораби[4].

Но да се върнем към английското начинание. То, разбира се, не засяга огромни количества стоки (все пак достатъчни, за да донесат добри печалби на английските търговци и някои безпокойства за испанците, причинени от Лондон). Същевременно то е свидетелство за цялостния живот в Средиземноморието и за препятстването на трафиците между Океана и Вътрешното море, както и за повторното отваряне на Средиземно море за северняците. В крайна сметка именно през Русия в течение на няколко години англо-средиземноморската търговия се опитва да си проправи път. Според замисъла на своите инициатори начинанието

---

[1] Едно прекрасно обяснение: *I. Lubimenko*, Les relations commerciales et politiques de l'Angleterre avec la Russie avant Pierre le Grand, 1933, Bibliothèque de l'Éc. des Hautes Études. Резюме от *Karl Stäblin*, op. cit., I, p. 279 et sq. Ibid., p. 228: 30 години преди англичаните Генуа се опитала чрез Пауло Чентурионе да заобиколи по руските пътища по посока на Азия турския географски монопол в търговията с Леванта.

[2] *Horst Sablonowski*, „Bericht über die soviet-russische Geschichtswissenschaft in den Jahren 1941-1942", in: Historische Zeitschrift, 1955, t. 180. p. 142.

[3] „Russia and the World Market in the Seventeenth Century, A discussion of the connection between Prices and Trade Routes" par *Arne Öbbert Vadstena*, in: Scandinavian Economic History Review, vol. III, n°. 2, 1955, p. 154.

[4] *Jacques Accarias de Serionne*, La richesse de la Hollande, Londres, 1778, I, p. 31.

трябвало да бъде много по-значително; трябвало да бъде атакувана във фланг, от една страна, португалската търговия, а от друга – сирийската. Още през 1582 г. в Лондон става дума за англо-турско съглашение, което би позволило да се отклони през Каспийско море, минавайки през Черно, търговията с подправки, централизирайки я в Константинопол. Грандиозен проект на един частично английски монопол този път, впрочем неосъществим поради ред причини. Любопитно е, че Отец Жозеф също смята към 1630 г. да използва руския обиколен път[1]. Не, разбира се, за да се споразумее с турците, а, обратно – да заобиколи по него техните позиции и търговски привилегии. Този проект, както и предходният, подчертава стойността на руския провлак като път към Леванта и съществуващия интерес на морската история към изучаването на някои континентални земи в дълбочина. Вижте ролята на същите тези руски пътища през Средновековието[2] в някои любопитни италиански проекти, предхождащи английското начинание[3], или по-късни – от 18 в.[4]: с помощта на обстоятелствата те са в състояние да преобърнат трафиците на цялото море.

И тъй като обуславят ритъма на руската икономика, те я свързват с цялостния живот на света. Именно това доказва едно неотдавнашно изследване относно движението на цените в руската държава през 16 в.[5] Последните варират в зависимост от общите колебания в Европа. След като тази връзка е установена, ще помислим (в границите на предпазливостта), че всеобхватният упадък от 17 в. до известна степен също е отговорен за дезорганизацията в Русия, обхваната тогава от социални вълнения и изложена на външни неуспехи, поне от 1617 г.[6] Въпреки тези превратности, въпреки атаките по протежение на Волга на групите казаци срещу някоя staritza (керван) активността на корабоплаването, на товарните животни, на шейните с идването на зимата не престава да оживява големия път[7].

От Балканите до Данциг: полският провлак[8]

Провлакът, който наричаме полски, не е или през 16 в. вече не е ориентиран към Черно море, а към Балканския полуостров; ясно отместен на запад, той води от Балтика към Дунава и по необичаен начин чак до Истанбул (а може би и по-нататък). Трябва ли да си мислим, че Черно море, ставайки от генуезко турско,

---

[1] *P. J. Charliat*, Trois siècles d'économie maritime française, 1931, p. 19.

[2] *W. Heyd*, Histiore du commerce du Lelant au Moyen Age (trad. franc.), 1885-6, 2e tirage 1936, I, p. 66 et sq.

[3] *E. Pommier*, op. cit., p. 253 et sq.

[4] *Paul Masson*, Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIIe siècle, 1911, p. 396.

[5] *A. G. Mankov*, Le mouvement des prix dans l'État russe du XVIe siècle, 1957.

[6] *B. Porchnev*, „Les rapports politiques de l'Europe occidentale et de l'Europe orientale à l'époque de la Guerre de Trente Ans" (Congrès International des Sciences Historiques, Rapports, IV, Stockholm, 1960, p. 142), поставя ударението върху Столбовския мир от 1617 г., който затвърждава успеха на шведите.

[7] Recueil des Voyages de l'abbé Prévost, Voyage des ambassadeurs du Holstein traduit par Wicquefort, t. II, 1639, p. 76-77.

[8] Нямах време да използвам хубавата статия на *M. Malowist*, „Die Problematik der sozialwirtschaftlichen Geschichte Polens vom 15. bis zum 17. Jh.", in: La Renaissance et la Réformation en Pologne et en Hongrie, Studia Historica, 53, Budapest, 1963.

загубва своята привлекателност за Полша? И да, и не. Ако завладяването на Кафа (1475 г.), на Килия (1484 г.) и на Белгород (1484 г.)[1] от турците спира една активна до този момент търговия, то също трябва да имаме предвид и търговските кризи на Леванта. Накрая несигурността на южните пътища заради татарите също има своя дял. Тогава запада континенталният трафик на далечни разстояния, който от Черно море и по-специално от Кафа снабдява още от 13 в. Полша с продукти от Леванта, главно с пипер и подправки.

Но старата връзка все пак се запазва: към средата на 17 в. Таверние говори за все още съществуващ транспорт с каруци от Варшава до Кафа, изискващ 50 дни път[2]. Все пак тези стари пътища и действащите пътища, които през Молдавия откриват за Полша пряк достъп до Балканите и до стоките едновременно на Турция и Леванта, не трябва да се надценяват. Ако полската страна е, удивително, зона за свободен обмен, както се твърди, разбирайте свободно преминаване с минимум митници и такси, то тя е също и огромно пространство, „два пъти Франция", посочва за Полша докладът на М. дьо Валанс до Шарл IX и Катерина ди Медичи (1572 г.)[3]. По сушата там транспортът е задължително на прекомерно висока цена. От Краков до Вилно един „ласт" жито далеч надминава удвоената си цена[4]. Следователно трябва максимално да се използват водните пътища, да се печели от редовното движение на стоки (това на солта например) или да се превозват предимно леки стоки с голяма стойност. Колко много пречки.

Това се отнася най-вече за Полша, както и за Московското княжество: те са завладени от победоносната балтийска икономика и освен това от изискванията на холандския пазар, купувач на жито, ръж и горски продукти. Амстердам командва отдалеч цените и техните колебания[5]. При тези условия ролята на Данциг е едновременно увеличена и ограничена. „Отсам протока на Дания" той е най-просперяващото и най-удобно тържище. Там е редно да се купува, отбелязва един венецианец[6] през 1591 г., а не в съседните по-малки – Кьонигсберг и Елбинг, „заради по-голямата сигурност на хората, с които се преговаря, по-богати и по-малко варвари от другаде". Относително изгодно е да се достигне Данциг и заради комисионите на панаира, който се провежда в самия град на деня на св. Доминик, и на панаирите на св. Вартоломей в Гнезно и на св. Михаил в Познан (Позен). Освен това съществуват и изгодите на тържището в Нюрнберг, валидни за Виена, Бреслау, Краков и самия Данциг.

Но между слаборазвитата икономика на Полша и на съседните области, които Данциг експлоатира в името на неприкосновения принцип за freie Handel und

---

[1] Името на града на румънски Cetatea Alba (белия град), Белгород на старославянски, Акерман на турски, винаги е с един и същи смисъл. Завзет е на 7-8 август от турците: *N. Beldiceanu*, „La campagne ottomane de 1484, ses préparatifs militaires et sa chronologie", in: Revue des Études Roumaines, 1960, p. 67-77.

[2] *J.B. Tavernier*, op. cit., I, p. 277.

[3] Musée Czartoryski, Cracovie, 2242, f° 199: Доклад на Жан дьо Монлюк, епископ на Валенсия.

[4] *Roman Rybarski*, Handel i polityka handlowa Polski w XVI Stulecin, Poznan, 1928, p. 14.

[5] *W. Achilles*, „Getreide, Preise und Getreidehandelsbeziehungen europäischer Räume im 16. und 17. Jahrhundert", in: Zeitschr, für Agrargesch. und Agrarsoziologie, avril 1959.

[6] Писма на Марко Отобон, цитирани вече: A.d.S. Venise, Secreta Archivi Propri, Polonia 2.

Commercien (свободната търговия – бел. пр.), и от друга страна, Амстердам, който господства над нея, тържището има ограничена роля, тази на посредник в система, която постоянно го изпреварва. Неговото предназначение е да купува зърно (и други продукти, но най-вече зърно) на зимните панаири, които се провеждат в Торун (Торн) и в Люблин. Там господарите продават своята реколта (овършана през зимата, тя ще бъде транспортирана след размразяването през април-май). Данциг я складира, следи за търговското качество и бърза да я продаде, тъй като става дума в най-добрия случай за житото от предходната година, което не е възможно да се пази дълго време в склад. Sono bisognosi di danaro, добавя Отобон, те имат нужда от пари в брой за новите покупки, реинвестициите и дори за комисионите в брой съобразно с Нюрнберг, с обичайните 3 процента печалба. Дали това е причината за умерената печалба, която получават търговците в Данциг, по думите на нашия венецианец, живял седем месеца сред тях? Още повече не са ли те притиснати между изискванията на продавачите на жито и тези на купувачите холандци, англичани, французи, португалци, испанци и скоро – хора от Средиземноморието? И в крайна сметка – в ръцете на всеки, който им осигурява необходимите пари в брой, които единствени позволяват да се осигури функционирането на тези още архаични пазари на Полша и на съседните страни. Марко Отобон го казва, когато дефинира двете основни условия на зърнения пазар в Данциг, разбирайте неговата конюнктура: реколтата от предходната година, тъй като само старото жито се продава; португалското търсене (бих предпочел да кажа – иберийското), което тежи на пазара с краткостта на пътуването и възможността, която предлага за възвръщане на парите в брой, но също и заради неговия обем, несъизмерим с доставките в Средиземноморието, с изключение на кризисните години от края на века[1]. Накратко, ако Данциг накрая се оттегля в ролята си на комисионер и оставя флотата си да западне, това е, защото малката печалба се удържа мимоходом от огромни количества зърно, почти 80 000 т, считано от 1562 г.[2] Каквото и да става, Полша стига до този важен град; Данциг е „окото", чрез което тя гледа към света, явно невинаги в своя полза.

Центърът на притегляне на страната се оказва постепенно изместен на север. През 1569 г. се осъществява съюз между Полша и Литва, до този момент обединени единствено от общия си владетел. През 1590 г. столицата е преместена от Краков във Варшава[3]. Това ненадейно щастие за един град, който през 15 в. е още скромно херцогско градче, издава мощен икономически, а впоследствие и политически обрат. Именно срещу Швеция и Русия през последните години от века ще се бори Полша в една предварително загубена битка, „по испански", която напомня опита на Филип II в края на неговото царуване да подчини едновременно Франция и Англия.

Политика и икономика клонят в една посока, както свидетелстват статистиките на полската търговия, обнародвани в резултат от изследванията на Р. Рибар-

---

[1] *M. Malowist*, „The Economic and Social Development ef the Baltic Countries from the 15th to the 17th Centuries", in: The Economic History Review, 1959, p. 179, note 2.

[2] *M. Malowist*, „Les produits des pays de la Baltique dans le commerce international au XVIe siècle", in: Revue du Nord, avril-juin 1960, p. 179.

[3] *Domaniewski*, „Die Hauptstadt in der Geopolitik Polens", in: Geopolitik, mai 1939, p. 327.

ски[1]. Балансът на сметките е благоприятен за Полша, натрупването на капитали там е в изгода на благородничеството, szlechta, загрижено да продаде житото си, ръжта си и добитъка си (говедата, угоени през зимата, и наречени дворянски) и да извлече печалба от всичко, дори и от продажбата на бирата, произведена на ниска цена за консумация на селяните. Всичко е обединено, за да се отвори Полша, и тя се отваря за търговията с луксозни стоки, за чуждестранните търговци, които посещават градовете и панаирите ѝ и за тези пътуващи прекупвачи с шотландски произход – „шкоци"[2], които следват Двора при неговото местене и са закриляни от големите господари, нещо като „маскатите" в доскорошна колониална Бразилия, които са фаворизирани от техните клиенти – големите собственици, и там „много щедри и в голям разкош"[3] както в Полша.

Но на юг две търговски зони се нуждаят от нашето внимание: едната близка и доста активна, другата – далечна и трудна за контролиране.

Що се отнася до близката зона, става дума преди всичко за редовно движение на вина от Моравия и Унгария към една Полша, която на практика няма вече лозя. Пристигането на новото вино там всяка година е повод за веселие. Срещу евентуалните фалшификации на кръчмарите всеки магазин в Краков трябва да включва в своята табела или тапа от слама, или зелена клонка, в зависимост от това дали се продава моравско или унгарско вино[4]. В Лвов виното пристига от Влашко, произведено от унгарските колонии, установили се на юг[5].

Тази близка търговия докарва също, включително и от Молдова, стада предимно от говеда, тъй като многобройните овце редовно се реквизират от безграничния апетит на Константинопол. Молдовските волове са разменната монета на една страна, която си набавя по този начин, било от градовете на Трансилвания, било от Полша, произведените на място обикновен текстил и необходимите железни инструменти, които изисква селският живот – палешници за рала, брадви, коси, сърпове и пирони, както и канап, въжета, ремъци и конски амуниции[6]. Тези размени се извършват в пограничните панаири, най-вече в Снятин, Сипенити и Линтести[7]. Но белите волове на Молдова се изнасят и към Германия, Венеция и, твърди един историк, чак до Данциг, откъдето през 15 в. ще поемат пътя към Англия. През 1588 г. английският посланик в Константинопол сключва договор, според който английското сукно щяло да се разменя срещу „бял добитък", който щял да достигне до Англия през Данциг[8].

Този молдовски добитък настига по северните пътища воловете от Подолието, Рутения, Волина, Литва и от самата Полша: всички тези области, които не са обхванати от редовните трафици и които, задоволявайки се да произвеждат зърнени култури за собствено ползване, изнасят добитък. Последният има пре-

---

[1] Op. cit., p. 246, 248.
[2] Ibid., p. 208, 228.
[3] Думи на Антъни Шърли (1622 г.), *X.A. Flores*, op. cit., p. 80.
[4] Архив на Краков, Senatus Consulta (1538-1643), 1213, f° 3, 17 декември 1540.
[5] *I.N. Angelescu*, Histoire économique des Roumains, I, 1919, p. 311.
[6] Ibid., p. 300-301.
[7] Ibid., p. 317.
[8] Ibid.

димството, че се транспортира сам в дълги конвои в посока към градовете на Запада, от Познан до Лайпциг, дори до Франкфурт на Майн. Това са между 40 и 60 хиляди говеда, които според Р. Рибарски[1] всяка година тръгват от Полша. Документи, отнасящи се до полско-турските погранични райони, говорят може би с преувеличение за стотици хиляди животни, но създават впечатление за един гъмжащ от животни свят, за един декор, подобен понякога на този в колониална Америка: неусвоени от човека пространства, огромни блата, масивни гори, безкрайни разстояния, безбройни стада от полудиви животни.

На юг, отвъд Краков, Лвов и Галац, по пътя, който избягва Унгария и нейните чести войни, един дълъг търговски път достига Балканите и по-нататък – Константинопол. В едната посока пътуват кожите със и без косъм; малко кехлибар; полски платове (на ниски цени) или луксозни, но реекспортирани; желязо и може би монети с малък примес[2]... В замяна арменските и еврейските търговци (най-вече от 1550 г. нататък) и турските или гръцките търговци (един гръцки търговец от Константинопол, Андреа Каркакандела[3], през 1534 г. получава с подкрепата на султана право да търгува свободно в цяла Полша) изпращат коне, почесто подправки и коприни. Едно опровержение, направено в навечерието на св. Тома, 1538 г., посочва споровете в Краков на един полски търговец, Станислас Зйемяний, който на връщане от Турция донася 40 топа камлот petias czambeloti integras, оценени на 10 флорина всеки; 34 малки топчета по 4 флорина; 102 фунта цвят от мускат; 24 фунта индийско орехче[4]. Ако добре разбираме спора, който го противопоставя на неговия кредитор, последният вероятно му е дал предварително, преди тръгването му от Краков, пари и стоки.

През 1530 и 1531 г. виждаме също арменски търговци от Каменец, които носят на панаира в Люблин шафран и ориз с турски произход[5]. През 1548 г. Люблин получава привилегията да изпита различни res aromaticae (благоухания – бел. пр.), донесени от Гърция и Турция[6]. Тогава малкият град познава едно изключително благосъстояние, за което свидетелстват неговите панаири. Между Лвов на юг и Варшава той е удобна спирка по пътя за Данциг и има преимуществото да бъде град без правата на „стоварище", на „склад", за разлика от Лвов, който има своите привилегии и ги защитава. В Люблин стоките влизат и излизат според волята на търговците. В Лвов те трябва да спрат и да се продадат.

В този, последния град, където се събират еврейските, левантинските и италианските търговци, търговията на юга нахлува заедно с тях. През 1571 г. един агент от фирмата на Юро – търговци, произлезли от Валансиен и установили се в Антверпен, отива от Данциг в Лвов, после оттам в Константинопол[7]. През

---

[1] *R. Rybarski*, op. cit., p. 62-64.

[2] *X.A. Flores*, op. cit., p. 81 (1622).

[3] *R. Rybarski*, op. cit., p. 286.

[4] Архив на Краков, 437, f° 69-70, 1538, Feria sexta vigilia Thomae Apostoli. Да се види също: 437, f° 86, 1539, Feria sexta die S. Antonii.

[5] *R. Rybarski*, op. cit., p. 153.

[6] Ibid.

[7] *Émile Coornaert*, Les Français et le commerce international à Anvers, fin du XVe-XVIe siècle, I, 1961, p. 187. За тази фирма вж. също: *K. Heeringa*, Bronnen tot Geschiedenis levantschen Handel, S'Gravenhage, 1917, I, 1, n° 35; *Alberto Tenenti*, Naufrages, corsaires et assurances maritimes à Venise (1592-1609), 1959, p. 560.

1575 г. един италианец на служба при свой съотечественик, установил се в Краков, купува монемвазийско вино и мискетови вина в Лвов: тези ценни питиета явно идват, както сладкото гръцко вино, което се консумира в града, от бреговете на Източното Средиземноморие[1]. Накрая, през Лвов по посока на Константинопол минава доста често това, което наричат „полския керван" – сбор от каруцари и търговци, отсядащи в градските ханове, възползвайки се или не от протекцията на властите; понякога спиращи и насред полето около огъня на бивака. Но ние все още не знаем какво превозват чак до Босфора тези тежки коли, теглени от волове[2] или от коне.

Именно по тези трудни пътища пътува Томазо Алберти, търговец от Болоня, който оставя прекалено кратък разказ за своите обиколки. Той достига до Константинопол по море, напуска го на 26 ноември 1612 г., минава през Одрин и прекосява Добруджа. Тъй като каруцарите са турци, те го изоставят в деня на байрама, за да отидат да празнуват в съседното село. Тези безкрайни румънски равнини оставят у пътника чувството, че са „приличащи на море върху земята". Там човек се загубва, когато коловозите от предходните коли не са се запазили, за да показват верния път. В Яш нашият пътник пристига заедно със снега. Шест дни по-късно той достига Лвов, продава там своите стоки, купува други и през пролетта тръгва отново за Константинопол с 60 коли с по 6 коня всяка. На 23 май 1613 г. една от колите се преобръща при трудното прекосяване на Балканите. „В нея имаше 30 торби с испански реали с по 500 реала във всяка, самурови кожи и други стоки". Всичко е прибрано и на 1 юни конвоят пристига в Константинопол, откъдето нашият търговец тръгва отново на 21. Той достига отново Лвов на 27 юли, после продължава към Краков и през Прага, Нюрнберг и Милано на 25 октомври пристига в Болоня[3].

Въпреки тези живописни детайли и явния дефицит в баланса на полската търговия на юг тези трафици въобще не могат да се сравнят с многобройните странични размени, които свързват Полша с близката Германия, с Франкфурт на Одер, с Нюрнберг – купувач на кожи, или със Силезия с разприте за тарифите, които са предизвикани от понякога неосъществените амбиции на търговците от Вроцлав (Бреслау)[4]. Не може да става сравнение също с диагоналните трафици, които през Бреслау, Лайпциг, Нюрнберг, Аугсбург и Южна Германия се стичат към Италия, достигат Венеция и се завръщат обратно. През юни 1564 г. венецианската Сеньория разрешава на агента на полския крал цялостна доставка на оръжия, от които 100 леки брони, 500 аркебуза, 30 алебарди[5]... От Италия[6] пристигат безспирно артисти, търговци и занаятчии, трима от които основават фабрика за брикети в Краков през 1533 г.[7] Пристигат също луксозни или псевдолуксозни платове. Във Венеция и в Неапол се произвеждат[8] коприни с хлабав вътък, които,

---

[1] Архив на Краков, 447, f° 22-23, 1575, Feria quinta post festum S. Jacobi.
[2] *I.N. Angelescu*, op. cit., p. 326 et sq.
[3] *Tommaso Alberti*, Viaggio a Constantinopoli, 1609-1621, Bologna, 1889.
[4] *R. Rybarski*, op. cit., p. 197 et 323.
[5] A.d.S. Venise, Senato Terra, 40, 13 юни 1564.
[6] *Jan Ptasnik*, Gli Italiani a Cracovia dal XVIe secolo al XVIII, Roma, 1909.
[7] Архив на Краков, 151, 24 декември 1533.
[8] *R.Rybarski*, op. cit., p. 180.

за да се уплътнят, се потапят в апретура: те са познати под името robba per Polonia! Към 1565 г.[1] в цяла Полша има от 15 до 20 botteghe d'Italiani, магазини на италианци, един от които е на Содерини, много богати търговци, но с напредването на века ще се увеличава и броят на хората и стоките, идващи от Италия – движението е аналогично с това, което ще отбележим през Южна Германия; като че ли в края на века една инвазия на хора и стоки от Италия през цяла Централна и вече и през Източна Европа идва да компенсира инвазията на северняците в Средиземноморието. Италианските търговци са навсякъде и задълго в Полша – в Краков, в Лвов, във Варшава, в Люблин, в Сандомир. Големият период на тяхното присъствие се движи от края на 16 до средата на 17 в.[2] Разходната книга на един от тях, от 1645 г.[3], показва дейността му на полските панаири, включително и тези в Люблин. Тя отчита оборотните средства, цените, количествата, транспорта с каруци и главозамайващия списък на платове от всякакъв произход, продавани в Люблин: ормезин verdegaio a onde (в преливащо се зелено – бел. пр.) от Лондон; велур verde piano (в нежно зелено – бел. пр.) от Флоренция; caravaccia nera (черна каравача) от Неапол; raso asuro piano (нежносин атлаз – бел. пр.) от Венеция; плат rosa seccha (с цвят на увяхнала роза – бел. пр.) и raso nero (черен атлаз – бел. пр.) от Лука... Тези наименования не са лесни за идентифициране, нито пък посоченият техен произход е задължително верният, но те свидетелстват, както споменитe на Томазо Алберти, за италианското присъствие доста след 16 в. Бихме направили същите бележки и по отношение на съседна Трансилвания, където търговци, работници, архитекти, зидари, каменоделци и войници от Италия поддържат видима активност[4].

Предходната схема помага да се разбере цялостната съдба на Полша. Това което ѝ липсва през 16 в. не е порив на живот, доказателствата за който са многобройни, а активна и всеобхватна монетарна икономика. Ако полската държава е толкова крехка в дълбочина и кралят „повече за показност, отколкото за упражняване на властта"[5], причината произтича от социалното и политическото устройство на „републиката", от невъзможността да се съберат значителни парични ресурси и вследствие на това да притежава модерна армия. В пограничните турски и татарски области защитата на границата е поверена на казаци, bandoleros agregados de todas naciones, обединения на бандити, събрани от всякакви народности, казва един испански текст[6]: „войнствен народ, винаги в движение и неспокоен, добавя той, жесток, способен на най-голяма издръжливост, а също и най-мерзкият, който може да съществува на света". Във всеки случай един народ, без задръжки в действията си, а не модерна армия. През януари 1591 г.

---

[1] Relazione di Polonia de Paolo Emilio Giovanni (1565), in: Scriptores Rerum Polonicarum, Analecta Romana, 15, p. 196.

[2] *Hermann Kellenbenz*, „Le déclin de Venise et les relations de Venise avec les marchés au Nord des Alpes", in: Decadenza economica veneziana nel secolo XVII, 1961 (Fondazione Giorgio Cini), p. 156.

[3] Архив на Краков, Ital. 382.

[4] *S. Goldenberg*, „Italiens et Ragusains dans la vie économique de la Transylvanie au XVIe siècle" (на румънски), in: Revista de Istorie, 1963, n° 3.

[5] *X.A. Flores*, Le „peso político de todo el mundo" d'Anthony Sherley, p. 79.

[6] Ibid., p. 81.

заплащането на войниците, разположени по московската граница, поставя трудни проблеми пред Диетата, събрала се по това време във Варшава. В това време войниците живеят на гърба на държавата, която опустошават независимо от коя страна на границата се намират[1], нещо, което се случва и, както знаем, в най-богатите страни на Запада.

Икономиката обяснява, че полската политика, както вече отбелязахме, се интересува най-вече от нещата на север, в същата посока, в която текат трафиците, и спори с Московското княжество както заради Нарва и Балтика, така и за неясните гранични зони между двете големи страни. Вследствие от това полската политика на юг обикновено е миролюбива. Турците и поляците явно не бързат да се сражават. През 1572 г. съюзниците от Свещената лига си губят времето в желанието си да тласнат Полша срещу султана. От своя страна турците помагат през 1573 г. за избирането на херцога на Анжу за крал на Полша. През 1590 г., в навечерието на войната между Турция и Хабсбургската империя англичаните ще се намесят, за да улеснят уреждането на приятелски отношения между турци и поляци. Последните от своя страна успяват да се покажат отстъпчиви. През януари 1591 г. въз основа на оплакванията на султана по повод грабежите на полски казаци кралят със съгласието на бароните от Диетата приема да плати или по-скоро да подари cento timpani de zibellini (сто самурови кожи – бел. пр.), оценени на значителната сума от 30 000 флорина. Вярно е, че за да се уреди веднага този разход, само за тази 1591 г. е определен данък от по един флорин на глава за евреите от кралството[2].

Така този мир на юг не е достатъчен сам по себе си да обясни странното разпространение в Полша на модата в облеклото и на пищните турски шатри, от които музеите и до днес още пазят образци. Дали не сме подценили търговските отношения по посока на юга?

Немският провлак: обща схема

Под немски провлак разбираме цяла Централна Европа, в широкия смисъл на думата, от Франция на запад чак до Унгария и Полша на изток; от Северно море и Балтика на север до Адриатическо и Тиренско море на юг. Общо казано: една необикновена поредица от страни, обмени и пътища, за които взетата от Ф. фон Рауерс[3] карта ни дава първоначална идея[4].

Ще ограничим това пространство чрез две линии: едната прокарана от Генуа (в краен случай от Марсилия) до Лондон, другата – от Венеция до Данциг; явно произволни линии, но става дума за обща схема. Този обширен блок на Средна Европа е ограничен на север и на юг от брегове: Северно море, Балтика и Среди-

---

[1] Марко Отобон до дожа на Венеция, Торун, 12 януари 1591 г. и Данциг, 1 февруари 1591 г.: A.d.S. Venise, Secreta Archivi Propri, Polonia 2.

[2] Същият до същия, Данциг, 1 февруари 1591: ibidem.

[3] „Karte der alten Handelstrassen in Deutschland", in: Petermann's Mitteilungen, 1906.

[4] Най-добър указател на библиографски посочвания е *Hermann Kellenbenz*, art. cit., вж. по-горе, стр. 194, бел. 2.

15 – Пътищата на германския провлак

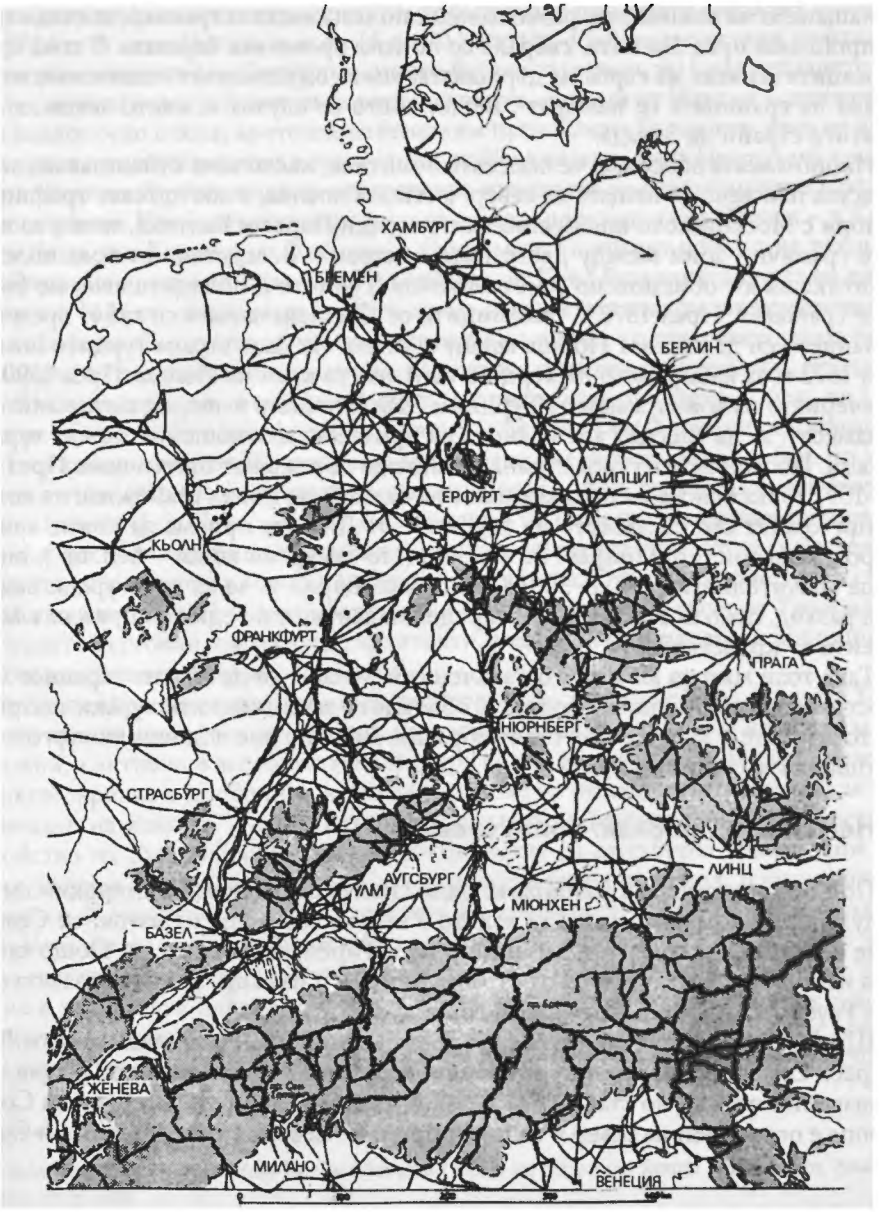

Възпроизведена в по-малък мащаб, картата, съставена от Ф. фон Рауерс, отбелязва същевременно доста добре гъстотата на пътната мрежа на Германия от 16 в. и големите трансалпийски пътища. Трябва да си представим също толкова гъста мрежа на запад във Франция, за която данните тук са сведени до няколко основни линии. Големите черни точки бележат селата на превозвачи и колари. Те изпъкват ясно по алпийските пътища и подчертават значението на големите пътища. Картата откроява добре и връзката Прага-Линц, за която не се говори в нашия текст, но за която е осигурена прекрасна документация от статията на *Josef Janacek*, „ Die Handelsbeziehungen zwischen Prag und Linz im 16. Jahrh.", in: Historisches Jahrbuch der Stadt Linz, 1960.

земно море. Или по-точно той е продължен чрез тези съществени морски пространства. Никакво съмнение, че той трябва да се разпростре отвъд северните морета чак до Швеция (която венецианската търговия проучва с такова любопит-

16 – Бариерата на Алпите

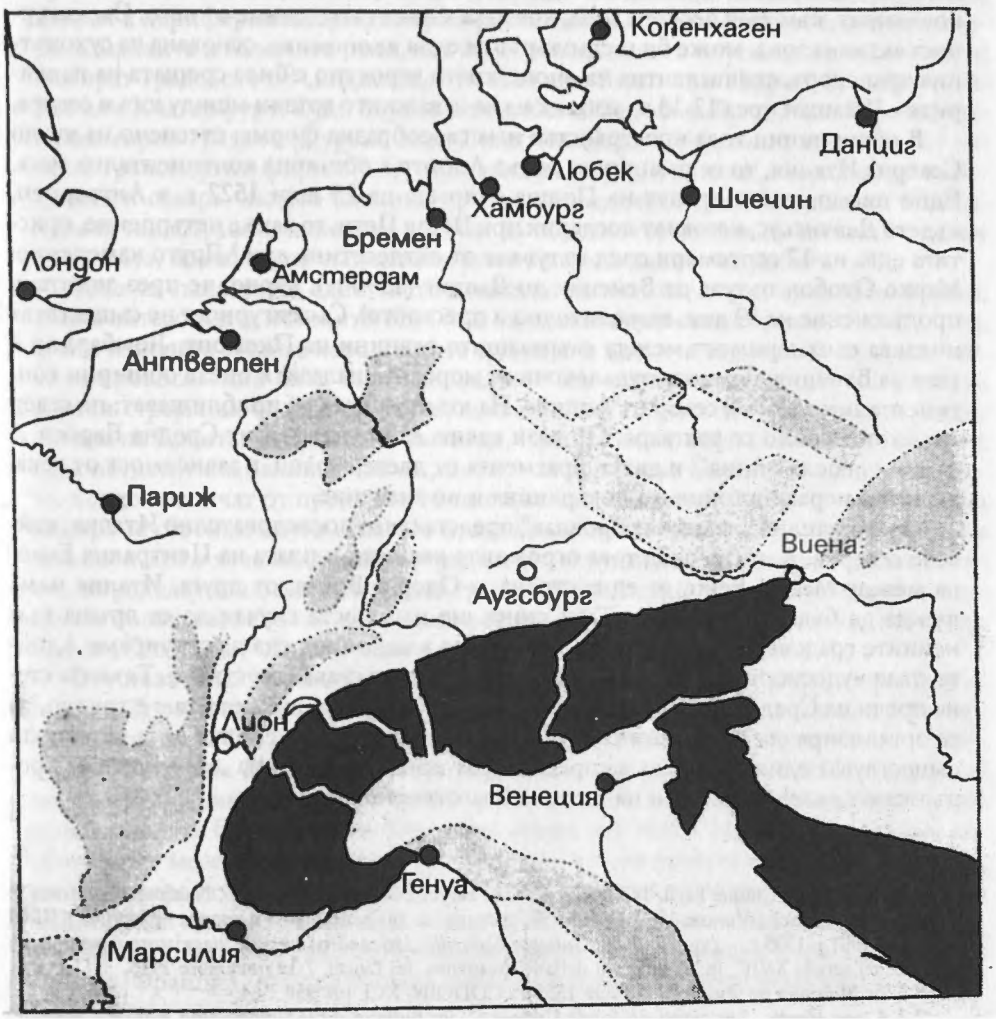

Тази карта със схематичен рисунък показва теснотата на северноиталианските пространства спрямо земите отвъд Алпите. Тази Северна Италия е оградена от запад, север и изток (Динарските Алпи). Големите алпийски пътища (Сени, Симплон, Сен-Готар, Бренер, Тарвизио и някои други) разчупват преградата. Скицата дава трасето на големите реки само от мястото, от което те се използват широко за корабоплаване.

ство в края на 16 и началото на 17 в.)[1], до Норвегия и най-вече до Англия, която, обзета от голямата авантюра на Атлантика, не остава по-малко закотвена за Европа. Една от най-големите игри на английската търговия се отнася до сукното, чиито съществен износ се извършва, в зависимост от обстоятелствата, през Емден[2], Хамбург[3], Бремен или Антверпен[4] (при случай и през Руан). По този начин Англия – и нейните сукна са най-добрият пример – се приобщава към близкия континент, към тази особена зона, която за момента отделяме от него. Със сигурност активна зона, може би шедьовърът на една икономика, основана на сухопътния транспорт, еквивалентна на онова, което вероятно е била срещата на панаирите в Шампан през 12-13 в., изблик на вече важните връзки между юга и севера.

В общи линии това пространство има своеобразна форма: стеснено на юг до Северна Италия, то се разширява отвъд Алпите в обширна континентална маса. Едно писмо, което кралят на Полша изпраща на 25 юли 1522 г. в Антверпен, където Дантискус, неговият посланик при Шарл Пети, го чака с нетърпение, пристига едва на 12 септември след пътуване от петдесетина дни.[5] Друго измерение: Марко Отобон пътува от Венеция до Данциг (1590 г.), вярно, че през зимата, в продължение на 39 дни, включително и престоите[6]. Със сигурност не съществува никаква съизмеримост между свързващите равнини на Пиемонт, Ломбардия и тези на Венеция, немного отдалечени от морските излази, и онези обширни континентални земи на север от Алпите. На юг пътищата се приближават; на север тяхното ветрило се разтваря. По този начин Алпите разсичат Средна Европа „с дълга и дебела линия"[7] и двата фрагмента от двете страни, в зависимост от века, са много неравностойни по повърхнина и по значение.

Следователно „немският провлак" представлява последователно Италия, най-вече северна, Алпите, след това огромните равнини и плата на Централна Европа между Маас и Рейн, от една страна, и Одер и Висла, от друга. Италия няма нужда да бъде представяна. Тази книга ще има доста случаи да се връща към нейните градове и важни полета. Но трябва в няколко реда да ситуираме Алпите, тази чудотворна планина, където сякаш всичко става естествено. Тяхната стена пречи на Средна Европа и отрано е пробита. Придвижването там е трудно, то се организира със собствени сили. Нейните общности и нейните села като че ли съществуват единствено, за да организират прекосяването на „върховете" и продължават далеч на север и на юг това благотворно движение.

---

[1] A.d.S. Venise, Cinque Savii, 142, f° 6 et 6 v°, 28 август 1607. *Alberto Tenenti*, Naufrages, corsaires et assurances maritimes à Venise, 1592-1609, 1959, посочва, че два венециански кораба пристигат в Швеция през 1591 и 1595 г. – стр. 23 и 159. *Guiseppe Gabrielli*, „Un medico svedese viaggiatore e osservatore in Italia nel secolo XVII", in: Rendiconti della R. Academia dei Lincei, 7-12 novembre 1938.

[2] Б. де Мендоса до Филип II, 10 май 1559 г.: CODOIN, XCI, pp. 356, 364.

[3] *J.A. van Houtte*, „Les avvisi du fonds Urbinat...", in: Bulletin de la Commission Royale d'Histoire, LXXXIX, p. 388, 24 septembre 1569.

[4] Ферия до Филип II, 10 май 1559 г.: CODOIN, LXXXVII, p. 184: 90 000 топа английско сукно са доставени в Антверпен от „flota de paños".

[5] Йоханес Дантискус до крал Сигизмунд, Антверпен, 18 септември 1522 г.: Musée Czartoryski, 274, n° 16.

[6] Посочване, споменато по-горе, в бел. 6 от стр. 183.

[7] *Jean-François Bergier*, Les foires de Genève et l'économie internationale de la Renaissance, 1963, p. 17.

Алпите

Тъй като Алпите зависят от една геометрия в пространството, която свързва едни с други общности и етажирани икономики: махали и села в горните граници на земеделието; градчета от вдълбаните долини; скромни градове от речните просеки, понякога с магазини на „ломбардци" и с няколко занаятчийски дюкяна; накрая в периферията, при допира с равнините и съвкупността от лодките в езерата, малките и големите реки, там където движението се усилва неимоверно, се намират градовете от „подножието": Женева, Базел или Цюрих; Залцбург, Вилах или Клагенфурт; Суза, Версей, Асти, Комо, Бергамо, Бреша или Верона, често панаирни градове (Цурзах, Хал, Линц, Болцано) и редовно оживявани от големи транспортни фирми (Шур, Киавена и Плурс), и винаги „посредници" между юга и севера, където планинецът намира изделията, необходими за всекидневния живот, „обикновените платове за облеклото, метали за сечивата и освен това солта, която играе съществена роля в отглеждането на добитъка"[1].

Така че съществува едно чисто алпийско движение, което премества хората, животните, стадата и стоките. Към това ежедневно движение се присламчва друго, което използва същите хора, същите средства и пресича веригата открай докрай. Тези прекосявания биха били немислими без селата на каруцари и мулетари, всички стремящи се към изгодите, които им носи пътят. По протежение на долината на Брента, в Алпите на Виченца, Примолано е през 1598 г. едно градче с едва петдесетина огнища, чиито „жители се издържат почти всички от заплатите, които извличат от пренасянето на стоки със своите каруци"[2]. Бихме могли да цитираме стотици други села. По правило селата от някой път, който се строи в момента или е вече надлежно изграден, си сътрудничат, разделят си задълженията, определят етапите, осигуряват транспорта и сигурността на пътниците и стоките и понякога, за някоя допълнителна сума, ги превеждат директно ден и нощ... Пътят „Септимер"[3] би бил много добър пример, но не е единствен...

Оттогава като че ли всичко тръгва от самосебе си в тези координирани движения. Дори и зимата не ги прекратява; тя предлага улеснението на шейните[4]. На 16 декември 1537 г. един транспортен предприемач от Версей поема отговорност в Женева за 132 бали стоки, от които обещава да достави 42 в Иврея следващия 4 януари „независимо от времето". Марко Дандоло, който ще представлява венецианската Сеньория във Франция, прекосява Мон-Сени, носен в своята носилка през месец декември 1540 г.[5] Вярно е, че той запазва лош спомен за него, както Джироламо Липомано, когато го прекосява през април 1577 г.: „Конете и мулетата затъваха в снега чак до хълбоците и се измъкваха с огромно усилие", но, добавя той, „огромна тълпа от пътници преминава оттам всеки ден, за да отиде в Италия, Франция, Англия и също много в Испания". Селото Новалеса, което ня-

---

[1] *J.F. Bergier*, op. cit., p. 31.

[2] Marciana 5838, C II, 8, f° 37. Доклад на Франческо Калдоньо от 1598 г.

[3] *Aloys Schulte*, Geschichte des mittelalterlichen Handels und Verkehrs zwischen Westdeutschland und Italien, I, 1900, p. 37 et sq.

[4] *J.F. Bergier*, op. cit., p. 131.

[5] Марко Дандоло до дожа, Лион, 12 декември 1540 г.: B.N., Ital. 1715 f° 11, копие.

ма нито зърно нито вино, осигурява водачите martoni, които не остават без работа. И каква странна земя, мисли си той, е тази бедна Савоя от височините, „която има слънце само три месеца в годината и събира от своите засети с жито полета от две колкото от едно" и така чак до Ланслебург, където спусканията стават с шейни, или дори до Сен-Жан-дьо-Мориен[1].

Какво да заключим за тези познати картини и за толкова други от досието, събрано за Средновековието от усърдното търпение на Алоис Шулте[2]? Че всичките 21 прохода на Алпите могат да бъдат използвани. Достатъчно е само обстоятелствата да бъдат благоприятни. Познати са ни много успехи, полууспехи, опити и отказвания: цяла сравнителна история и огромни архиви задоволяват нашето любопитство. Естествено градовете и търговците имат тежката дума. Това са търговците от Милано, които през 13 в. построяват пътя през Сен-Готар, тогава революционен за своето време; впоследствие те ще използват, за да достигнат високата долина на Рейн, проходите Шплюген, Малоя и Септимер, които политическата история на 17 в. ще направи известни по време на завземането на Валтелина. Тези твърде близки пътища се конкурират и се заместват в зависимост от политическата и търговската конюнктура и дори вследствие от пътните промени далеч от Алпите. Когато през 1464 г.[3] Лион получава разрешение от краля да си доставя директно пипера и подправките, настъпва краят на преимуществото на Егморт и пътя на Рона в полза на Мон Женевр, Мон-Сени и на Малкия и Големия Сен-Бернар. Големите и малките раздори трябва да се разглеждат под лупа. През 1603 г., когато Венеция сключва политически съюз с гризоните, пътят от Марбеньо до Киавена е завършен и ще поеме в полза на Бергамо част от трафика в посока към областта на Милано, случай, в който само от един детайл да открием бдителността на Венеция спрямо алпийските трафици[4].

Явно не всичко се премества за един ден; географията създава перманентни, трудни за промяна препятствия и предимства: така необходимостта да се стигне до езерните и речните пътища на Изер, на езерото Бурже, на Женевското езеро, на Бодензее, на Рона, на Рейн и на Ин или на юг – големите италиански езера, имащи своята роля и най-вече река като Адидже, където веригите, опъвани от следващите едно след друго законодателства, не възпрепятстват нито плаването на дървесината, нито транспорта с лодки. Перманентни преимущества, но противопоставящи се едни на други. Статистики за транспорта от Антверпен до Италия посочват през 1534-1545 г.[5] ясния приоритет на Сен-Готар, който се възползва от централното си положение: той е път както към Генуа, така и към Венеция. На изток Бренер, другият напречен път; той е най-ниският от всички трансалпийски проходи (1374 м) и има преимуществото, че използва два раздалечаващи се водни пътя (Ин и Адидже) и че води до Венеция. Впрочем той предлага пътища, проходими за голе-

---

[1] „Voyage de Jérôme Lippomano", in: Collection de documents inédits sur l'histoire de France, Relations des ambassadeurs vénitiens, recueillies par *N. Tommaseo*, 1838, t. II, 274-275.

[2] Вж. по-горе, бел. 3 на стр. 199.

[3] *Marc Brésard*, Les foires de Lyon aux XVe et XVIe siècles, 1914, p. 44 et 168.

[4] *Hermann Kellenbenz*, art. cit., p. 124-125.

[5] *Wilfrid Brulez*, „L'exportation des Pays-Bas vers l'Italie par voie de terre, au milieu du XVIe siècle", in: Annales E.S.C., 1959, p. 469-470.

мите германски каруци – carretoni ги наричат от тази страна на Алпите, които отиват да вземат след гроздобер новото вино от областта на Венеция и дори от Истрия; огромен трафик, който се повтаря всяка година, освен ако Венеция не го забрани, както през 1597 г.[1], което впрочем е рядкост; обикновено тя ги оставя да го правят, предпочитайки за себе си по-топлите вина от Марке или от островите... С помощта на виното Бренер е от началото на 16 в. и още повече в неговия край един от най-оживените пътища на Алпите, но без абсолютно първенство. От 1530 г. архиепископът на Залцбург[2] трансформира пътя през Тауерните, който до този момент е само Saumweg, мулетарски път, в път за каруци; тиролските провинциални държавици, по обясними причини защитнички на Бренер, се противопоставят на тази конкуренция, стремят се да въвлекат краля на римляните Фердинанд в категорична опозиция, впрочем напразно. Примерът е достатъчен: той сам по себе си доказва гъвкавостта на тези алпийски пътища; човекът ги строи, поддържа ги, но ако се наложи, може да ги смени.

Трети персонаж – многоликата Германия

Отвъд Алпите се простира една зеленееща се Европа, накъсана от гори, от широки реки, по които вече се носят големи кораби, кръстосвана от каруци и така студена през зимата. През 1491 г. пада толкова много сняг, че търговците от Нюрнберг можели да стигнат от своя град чак до Женева с шейна[3].

Тази Германия може да се достигне било от юг на север по меридианите или от запад на изток по паралелите. Това означава тя да се види последователно по различен начин: тя е многолика.

Да се следват меридианите това означава, че идвайки от Италия да се наблегне на Горна Германия, която поне според нас стига чак до Кьолн, Франкфурт и Нюрнберг. Напоена с италиански дух, клиентка на вината на юг от Алпите, тя от векове поддържа връзки с градовете от полуострова, Генуа, Милано, Флоренция и Венеция на първо място, но също Рим и Неапол, и Акуила – града, в който се купува шафран; и всички градове, през които трябва да се мине по пътя. Така тази Германия достига на югоизток до Fontego dei Todeschi[4] (немския склад – бел. пр.), една Германия в миниатюр, едновременно контролирана и привилегирована, огромна сграда на „Канале гранде", срещу моста и на площада „Риалто" и която ще бъде пищно изградена отново след пожара през 1505 г. Там немските търговци имат свои обичайни стаи[5] и там те складират своите стоки. И случва се

---

[1] A.d.S. Venise, Cinque Savii 21, f° 45, 25 октомври 1597.

[2] *Otto Stolz*, „Zur Entwicklungsgeschichte des Zollwesens innerhalb des alten Deutschen Reiches", in: Fiertelj. für Sozial-und Wirtschaftsgeschichte, 1954, p. 18, note 40.

[3] *J.F. Bergier*, op. cit., p. 131.

[4] Fontego е венецианска форма на Fondaco, както Todeschi на Tedeschi. Класическата книга на *Henry Simonsfeld*, Der Fondaco dei Tedeschi und die deutsch-venetianischen Handelsbeziehungen, Stuttgart, 1887, 2 vol., изпитва последиците от оскъдицата на запазените документи.

[5] Малък детайл: на 30 ноември 1489 г. „съобразителните търговци Хенрикус Фохер и братя" молят стаята, която те ползват" jam diu (вече отдавна – бел. пр.) и която са подредили с много разходи, да им бъде дадена окончателно; тъй като те са препоръчани от папата и краля на римляните, тяхната молба е удовлетворена. Става дума, разбира се, за Фугер: A.d.S. Venise, Notatorio di Collegio, 14-1.

така, че „складът" се напълва догоре с бархет (този новаторски плат, изработен от ленена основа и памучен вътък). В „склада" може да се намери също бакър, калай, сребро и кинкалерски изделия. На север се реекспедират подправки, пипер, дроги, памук и Südfrüchte[1] (южни плодове – бел. пр.).

Венеция е пълна също с известни или по-малко известни пътници от Германия, поклонници, готвещи се да заминат за Светите земи, новоизлюпени търговци като Якоб Фугер, художници като Албрехт Дюрер, студенти или техните икономи, които отиват в Университета на Падуа като този Бернард Мюлер от Дилинген с аркебуза на гръб, когото венецианската полиция смята за разумно да арестува[2]. Също и войници, въпреки че след мирния договор от Като-Камбрези (1559 г.) щастливите дни за швейцарските наемници свършват (от тази страна на Алпите), както и за ландскнехтите от Вюртенберг. Често и по-обикновени хора: хлебопекари, прислужници, производители на вълна, сервитьори от кръчмите и странноприемниците, които конкурират в този занаят хората от Флоренция или от Ферара[3]. Естествено Венеция притежава своите немски гостилници, „Белият лъв", „Черният орел"[4]. Същото е и в други италиански градове: през 1583 г. „Соколът" във Ферара или „Трите крале" в Милано[5]. Така Южна Германия се развива и съзрява под крилото на величието и често благодарение на недостатъците на Северна Италия. В общото дело Германия била натоварена с второстепенните дейности: обработката на памука, „ерзац" текстилът на 14 в.; производството на евтини тъкани; обработката на желязото, медта и кожите... Без непрекъснатата ѝ подкрепа нито търговията на Генуа, нито тази на Венеция, нито дейността на Милано биха били мислими. „Германци и венецианци, пише през 1509 г. Джироламо Приули, ние сме едно цяло поради нашата стара търговия"[6]. Би трябвало да каже германци и „италианци".

Този общ живот е в основата на силното влияние на италианската цивилизация на север, видимо и до днес дори само по фасадите на къщите[7]. Такава плодотворна и видима експлоатация е последвала и на юг. Но италианските кризи понякога са изгодни за Горна Германия. Именно протестанти, бягащи от Италия, донасят в Нюрнберг производството на брокат и на копринен велур[8]. През 14 в. флорентинските банкрути създават известни преимущества за германските търговци. На юг германската цивилизация също се разпространява и отрано обхваща високата долина на Адидже чак до епископския град Тренто на юг. Венецианецът, който е приет там от епископа през 1492 г., не може да се излъже в това: наредените три маси са quadre, more germanico (квадратни, в съответствие с германския обичай –

---

[1] И не само от града или от областта на Венеция, но и от цяла Северна Италия. *Frizt Popelka*, „Südfrüchte vom Gardasee nach Graz", in: Blätter für Heimatkunde, 1951.

[2] A.d.S. Venise, Senato Terra, 88, 16 август 1583. Документът отбелязва две немски странноприемници: il Falcone – във Ферара, и Tre Rei – в Милано.

[3] *Henry Simonsfeld*, op. cit., II, p. 263 et sq.; *Bandello*, op. cit., VII, p. 169.

[4] *R. Röhricht*, Deutsche Pilgerreisen nach dem Heiligen Land, Berlin, 1880, p. 11.

[5] Вж. по-горе, бел. 2.

[6] Цитирано от *H. Kretschmayr*, Geschichte Venedigs, 1905-1920, II, p. 467.

[7] *E. Hering*, Kie Fugger, 1939, p. 204-205. В Аугсбург по протежение на Лех – венецианска архитектура; по протежение на Вертах фасадите на къщите са по генуезката мода.

[8] *Josef Kulischer*, Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit, 1958, II, p. 251.

бел. пр.); обядът започва със салата според немския обичай; месата и рибите се предлагат заедно с кафяв пшеничен хляб според баварската мода[1].

Ако пък сега искаме да достигнем Германия по посока на паралелите, да тръгнем от Рейн. Колкото по̀ на изток вървим, толкова повече Германия ще се проявява като все по-нова и по-неустроена страна. През 15 и първите десетилетия на 16 в. едно бързо минно развитие ражда серия нови, временни градове, бързосъздаващи се, но и бързорушащи се вследствие от конкуренцията на белия метал, дошъл от Америка след 1530 г. или по-точно от 1550 г., освен ако упадъкът от средата на 16 в. не е причина за това. С последвалия подем, който ще трае до края на века и дори след това, Германия и по-общо – Централна Европа, ще познае едно многостранно индустриално развитие, на което ленените платна от Бохемия, Саксония и Силезия са най-голямото перо и то не е единствено. Следователно не е вярно, че Германия, а още по-малко съседните области, отслабва веднага след смъртта на Лутер (1546 г.)[2]. Аугсбургският мир (1555 г.), който трае дълго, има благотворно последствие. И дори доста далеч на изток доброто здраве и блясъкът на градовете са признаци, които не заблуждават. През 1574 г. Пиер Лескалопие се възхищава от немските градове в Трансилвания и първия, който среща, Брашов, „който саксонците наричат Кронщад", го кара да се чувства, че „е пристигнал в Мантуа: градът е толкова красив, целият боядисан с маслинени бои от външната страна на къщите"[3].

Двата пътя, които следвахме, ни показаха две Германии. При допира ѝ с Холандия една трета такава се утвърждава по бреговете на Северно море, в Емден, в Бремен и в Хамбург. Тези градове се възползват едновременно от достигащия до тях атлантически живот, от близостта на Холандия (от Антверпен, после от Амстердам), от техния висок икономически волтаж, а също и от разногласията, които ще се появят там. По-силен, Хамбург започва своята голяма кариера, която дори и Тридесетгодишната война няма да прекъсне[4]. Неговите търговци са се възползвали от бунта на Холандия, те са неутрални или, както се твърди в едно писмо до президента Вилиус, „бидейки еднакво опитни и с двете ръце, те постигат големи печалби и изгоди"[5]. Впрочем откъм Холандия и тази Германия, която достига до водите на Северно море, се подготвя едно голямо завладяване, което ще обхване германската страна до най-големите ѝ дълбини. По бреговете на Балтика един стар ред, колониален във всяко отношение, поддържа красиви декори.

Тези последователни истини се свеждат до една вече остаряла картина (1908 г.) предложена от един историк, Йоханес Мюлер[6]. Според него центърът на раз-

---

[1] Marciana, Ital. VII, 7679, f° 30, 1492.

[2] Упадък, твърди дори *John U. Nef*, art. cit., 431, note 1.

[3] Voyage fait par moy Pierre Lescalopier..., Bibliothèque de la Faculté de Médecine de Montpellier, Ms. H 385, f° 49 v°, вж. по-горе, гл. I, бел. 8. Изпуснатите пасажи в публикацията на Edmond Cleray бяха възпроизведени с много старание от *Paul I. Cernovodeanu*, in: Studii si materiale de Istorie Medie, IV, Bucarest, 1960.

[4] *Günther Franz*, Der Dreissigjährige Krieg und das deutsche Volk, Iena, 1940, p. 16.

[5] Dr. Gehr van Oestendorp au Président Vigilius, Brême, 30 janvier 1574, *p.p. Richard Häpke*, op. cit., II, p. 308-309.

[6] *Johannes Müller*, „Der Umfang und die Hauptrouten des nürnbergischen Handelsgebietes im Mittelalter", in: Viertelj. für Sozial-und Wirtschaftsgeschichte, 6, 1908, pp. 1-38.

личните Германии, някога в Кьолн на Рейн, се премества на изток чак до Нюрнберг, между Западна и Източна Германия, в сърцето на една Средна Германия, на половината път от италианизирания юг и от севера, където достига дъхът на модерния свят, рожба на Атлантика. В центъра – Нюрнберг, а не Аугсбург, градът на Фугерови. Това е израз на увлечение и не трябва да се приема буквално. В неотдавнашната си книга Жан-Франсоа Бержие на свой ред не устоява: „В зората на модерните времена, пише той, Южна Германия става истинският гравитационен център на западния свят, повече от Северна Италия, от Холандия, от Франция на Лион и дори на Марсилия, повече от имперска Виена"[1]. Да се каже това е прекалено. Но в крайна сметка на прага на Новото време не трябва да се виждат само шумните успехи и нововъведенията на търговския капитализъм в Лисабон, в Севиля или в Антверпен, по привилегированите брегове на морето. Подемът през 16 в. извайва Европа чак до континенталните й дълбини.

От Генуа до Антверпен, от Венеция до Хамбург: условията за движение

Така животът на Средиземноморието е уловен, сграбчен и продължен на север от едно изключително сухопътно движение предвид средствата на онова време. В това пространство на север от Алпите, между Лион и Виена, не всичко е напредничавост и авангардна дейност, но една буйна кръв циркулира, може би по-буйна, отколкото във Франция, особено ако към нашата зона на наблюдение прибавим Лион, този град на Алпите и на долината на Рона. Със сигурност зона с множество модерни черти. Там са се развили много фирми, вкоренили се едновременно и в градовете на Италия, Холандия и Иберийския полуостров. Големите семейни фирми, малко затворени в себе си, истински чудовища (Фугер, Хохщетер, Велзер, Афайтати), отстъпили място на по-дребни предприятия, повече на брой и най-вече по-активни, отколкото твърдят нашите общи истории: дела Фая от Холандия, за които наскоро излезе книга[2], Ториджани, Бартоломео Виатис (и неговият съдружник Фюрст) в Нюрнберг и Бреслау, Песталоци, Бартоломео Кастело във Виена, Монтелупи в Краков[3], за да цитираме само няколко италиански фирми в чужбина в края на века. Към тези имена бихме могли да прибавим десетки други[4].

Нова практика: тези фирми работят с комисиона, облягайки се на други търговци, приели да ги представляват или да търгуват вместо тях. Това означава да се оперира с минимални средства. „Огромното увеличение на броя на средните търговци, пише един историк[5], представлява новият важен факт в търговската еволю-

---

[1] *J.F. Bergier*, op. cit., p. 155.

[2] *Wilfrid Brulez*, De Firma della Faille en de internationale Handel van vlaamse Firma's in de 16e Eeuw, 1959.

[3] Тези сведения са взети от писмата на Марко Отобон, 1590-1591 г., вж. посочванията в бел. 6, стр. 183. Бартоломео Виатис се разделя със своя съдружник през 1591 г. Во Castello „mercante conosciutissimo qui (във Виена) et di molto negocio in Ongaria".

[4] *Hermann Kellenbenz*, art. cit., p. 131 et sq.

[5] *Wilfrid Brulez*, De Firma della Faille, p. 53-55, 106-108, 363-365, и в прекрасното резюме на френски, с което книгата завършва, p. 580-581.

ция на 16 в." Впрочем тази еволюция се утвърждава в цяла Средна Европа. Същевременно фирмите се специализират и в транспорта, като последният се откъсва от другите дейности. Известни са ни големи транспортни фирми в Антверпен и Хамбург: Ледерер[1], Клайнхаус[2], Анони[3] и доста други, най-често с алпийски произход. В Лион[4], както и във Венеция еволюцията е същата. Именно това твърди един недатиран венециански документ от 17 в.: „Стоките, които се транспортират от Венеция в Ломбардия[5] и в Германия, са поверени от търговците на превозвачите (conduttori). Последните се задължават на съгласувана цена да ги доставят на посочените места в добро състояние и в определеното от страните време". Самите превозвачи използват услугите на spazzadori, които конвоират товарите в лодките, в каруци или с товарни животни от странноприемница на странноприемница, където хотелиерът им осигурява необходимите животни и каруци[6]. Последен детайл: тази превозвачи и несъмнено тези spazzadori не са венецианци, а „чужденци", хора от Алпите и вероятно от север. Във всеки случай съществува разделение на труда – специализиране и рационализиране. По същия начин през 16 в. се организира и пощата и не само в лицето на голямата и известна фамилия Тасис, която ще притежава монопола върху транспорта на писмата във владенията на Хабсбургите[7]. От това следва по-активен търговски живот, по-достъпен за начинаещите търговци, които имат по-малко налични средства[8]. Все във това средно пространство се развива също така важна текстилна индустрия[9] от капиталистически тип във връзка с далечните пазари като цитираното вече производство на ленени платна в Саксония[10], в Силезия и в Бохемия[11]. Възползвайки се от войните на Холандия, индустриите започват да се развиват в Германия, както и в швейцарските кантони, произвеждайки коприни и полулуксозни артикули[12].

---

[1] Изпратени количества кързи от рагузанската фирма на Менц към Рагуза, „per via d'Amburgo in condotta di Lederi", A. de Raguse, Diversa de Foris XV, f° 119 v° et 120, 24 юни 1598.

[2] За Клайнхаус и Ледерер, *Wilfrid Brulez*, op. cit., p. 577 и множество посочвания в индекса.

[3] *Wilfrid Brulez*, op. cit., p. 467.

[4] *R. Gascon*, op. cit., цитира „товарителници", връчвани на лионски търговци.

[5] Museo Correr, Cicogna, 1999, Aringhe varie (s.d.). Пътят за Мантуа, съобщава този трактат, бил използван „по време на чумата"; можем да мислим както за чумата от 1629-1630 г., така и за тази от 1576 г. Алтернативата не помага да се фиксира датата на документа.

[6] Пак там. За Ломбардия стоките отиват с лодки чак до Есте; за Германия те достигат с лодки до Порто Груаро.

[7] *Josef Kulischer*, op. cit., II, p. 377.

[8] *Wilfrid Brulez*, „L'exportation des Pays-Bas vers l'Italie par voie de terre au milieu du XVIe siècle". in: Annales, E.S.C. (1959). p. 465.

[9] *Arnost Klima*, „Zur Frage des Übergangs vom Feudalismus zum Kapitalismus in der Industrieproduction in Mitteleuropa (vom 16. bis 18 Jh.)", in: Probleme der Ökonomie und Politik in den Beziehungen zwischen Ost-und Westeuropa vom 17. Jahrhundert bis zur Gegenwart, hgg. von Karl Obermann, Berlin, 1960, p. 106-107: това раждане за модерен живот, дължащо се повече на текстила, отколкото на миите.

[10] *G. Aubin et Arno Kunze*, Leinenerzeugung und Leinenabsatz im östlichen Mitteldeutschland zur Zeit der Zunftkäufe. Ein Beitrag zur Kolonisation des deutschen Ostens, Stuttgart, 1940. *G. Heitz*, Ländliche Leinenproduktion in Sachsen, 1470-1555, Berlin, 1961.

[11] *Arnost Klima*, art. cit., вж. по-горе, бел. 9; *G. Aubin*, „Aus der Entstehungsgeschichte der nordböhmischen Textilindustrie", in: Deutsches Archiv für Landes-und Volksforschung, 1937, p. 353-7.

[12] *Hermann Kellenbenz*, art. cit., p. 114.

Обменът на тези големи разстояния засяга и стоки с определена цена, способни да компенсират и да погасяват транспортните разходи: медта, среброто, кинкалерията, пипера, подправките, памука на Леванта (за който Венеция винаги е голямото пристанище за внос и реекспедиция на север), коприната, южните плодове и накрая най-вече тъканите, които винаги са с приоритет. В едната посока става дума за английските платове кързи (kersey „една от най-важните основи на търговията, независимо в коя част на света", твърди вече през 1513 г. един венециански документ)[1], за платното, за шаяка (от Ондскот, после от Лейдън), за релефните платове (от Лил), за „смесените" тъкани (бархет, сукно и бархетин), за платно от германските или швейцарските градове. В другата посока, от Италия – велури, тафти, вълнено сукно, копринени платове със златна или сребърна нишка, много луксозни. Антверпенската фирма на дела Фая ще инсталира един свой филиал във Венеция и друг във Верона, където ще закупи сурова коприна и след това ще я изпреде на място с такова усърдие, че качеството на продукцията няма да има равно на себе си[2]. Оборотът на фирмата далеч не създава впечатление за западащ трафик.

Това движение на стоки води след себе си движение на пари: от север на юг и от юг на север[3]. Така идва часът на голямото събитие през 1585 г. – издигането на Франкфурт на Майн, познат досега със стоковите си панаири, в град – борсов център. Събитието е последвано от други – основаването на Амстердамската банка през 1609 г. (както се знае, със световно значение), на Хамбургската банка през 1619 г. и на Нюрнбергската банка през 1621 г.[4] Цялото това движение не се създава тогава, но окончателно фиксира своите пътища, своите средства и своите спирки.

Търговски баланс и търговска емиграция

Каква е равносметката от всички тези игри, политически или не, от всички тези по-скоро отгатнати, отколкото схванати конюнктури? Ще я сведем на драго сърце до две констатации: 1. Съществува положителен баланс на обмените в полза на Юга; 2. Отбелязва се широко нахлуване на италиански търговци в цяла Германия, вероятно след 1558 г.[5]; изглежда то не преустановява компенсиращата си сила преди германските бедствия от Тридесетгодишната война.

Няма нищо по-естествено от този неблагоприятен за Севера баланс. Тези градове, тези търговци, тези занаятчии от севера са ученици, вперили очи в градовете на юга. Деловите хора от юга дълго време експлоатират местното невежество и изостаналост. Това което търговецът от Нюрнберг представлява в Централна Европа, редовно обирана от него, в самия Нюрнберг и другаде, е търговецът от

---

[1] A.d.S. Venise, Senato Mar, 18, f° 35, 8 юли 1513.

[2] *Wilfrid Brulez*, op. cit., p. 579.

[3] *G. Aubin*, „Bartolomäus Viatis. Ein nürnberger Grosskaufmann vor dem Dreissigjährigen Kriege", in: Viertelj. für Sozial-und Wirtschaftsgeschichte, 1940, p. 145 et sq.

[4] *R. Fuchs*, Der Bancho publico zu Nürnberg, Berlin, 1955, p. 86 (Nürnb. Abh. zu den Wirtschafts-und Sozialwissenschaften, Heft 6). Дата 1621 г. е дадена от *J. Savary des Brulons*, Dictionnaire universel de commerce, V, p. 373.

[5] Вж. по-долу, бел. 8, стр. 207.

Милано или от Венеция. Впрочем всяко чиракуване се плаща, и то дълго време. По-многобройни и с по-висока единична цена, изделията от юга не се балансират от изделията, внесени от севера. Притежаваме осезаеми доказателства за това нарушено равновесие и произтичащите от него разплащания в брой: във Венеция и Флоренция винаги има полици (от северните страни) на разположение на купувачите; това е известно на генуезците, които имат възможност по този заобиколен начин да платят на север суми, предвидени в техните asientos (договори – бел. пр.) с испанския крал. Това е доказателство за един несъмнено благоприятен за Италия баланс или поне за тези два основни града; друго още по-осезаемо доказателство е предоставено от многократните оплаквания на немските градове през 17 в. Към 1620 г. (следователно късна дата) е отправено обвинение към търговците от Аугсбург, че изпращат „големи количества добри пари в Италия"[1]. Същото обвинение по-късно е отправено и към търговците от Франкфурт[2]. Съществуват и други примери[3]. Когато холандците достигат Венеция, според свидетелството на Cinque Savii, през 1607 г. техният баланс е дефицитен[4]. Така в общи линии Германия и Северът съдействат за известен просперитет на Италия, предлагат ѝ опора, предимства и пряко я приобщават към собствената си дейност. Впрочем последната все още е силна през първите десетилетия на 17 в. Аугсбург достига максимума на своето реално богатство през 1618 г.[5], а Нюрнберг е свидетел на прогреса на своята банка чак до 1628 г.[6] И Венеция продължава да играе своята роля на „клирингов" център за компенсиране на плащанията, както казва накратко един италиански търговец (от Кремона): auf Frankfurt gezogen und... gen Venedig remittiert, изтеглено от Франкфурт и преведено във Венеция[7]...

В крайна сметка това нахлуване на италианските търговци на германските тържища е голямо изпитание. По отношение на Венеция: от 1558 г.[8] нататък. Дотогава германските търговци от Fondaco притежават монопола, на север от Алпите, върху предназначените за Венеция покупки, с изключение на конете, оръжията и хранителните припаси[9]. През втората половина на 16 в. старото предписание излиза от употреба и венецианските търговци се намесват все повече в германските тържища. Става дума по-скоро не за венецианци от града Венеция, а за венецианци от Континентална Венеция, за ново търговско поколение. Такъв е случаят с Бартоломео Виатис, бергамец, дошъл на 12 години през 1550 г. в Нюрнберг и със собствени сили заел там първото място редом с фамилията Кох[10]. Той търгува мащабно с платно и продукти от Леванта, с щраусови пера и кожи от дива коза; той държи множество помещения във Fontego dei Todeschi и по време

---

[1] *Hermann Kellenbenz*, art, cit., p. 119.
[2] Ibidem.
[3] Ibidem.
[4] A.d.S. Venise, Cinque Savii, Risposte, 1602-1606, f°s 189 v°-195, 1 януари (1607).
[5] *Hermann Kellenbenz*, art. cit., p. 135.
[6] Ibid., p. 147.
[7] Ibid., p. 152; p. 149: италианците – господари на обмените в Нюрнберг през 1625 г.
[8] Ibid., p. 128.
[9] Ibid., p. 128, p. 143 et sq.
[10] Ibid., p. 144.

на мисията на Марко Отобон в Данциг, оставяйки настрана собствените си интереси, подпомага Сеньорията на Венеция с кредита си, който е голям. Когато умира през 1644 г., натрупал години и семейство, той оставя богатство, оценено на повече от един милион флорина. Не всички успяват по такъв ефектен начин, но техните сделки често имат значителен обем както в Кьолн (въпреки многобройните фалити), така и в Нюрнберг, в Прага[1] или в Аугсбург, във Франкфурт, както и в Лайпциг, двата града, които се издигат.

Явно тези търговци имигранти помагат на своите градове да се адаптират към тази Германия, която през 17 в. постепенно открива „своите нови опорни точки" и чиято подвижна връзка ще се установи между Севера и Юга върху новата линия между Франкфурт и Лайпциг и повече или по-малко върху оста Хамбург – Венеция. Битката, която започват италианските търговци срещу местните и още повече срещу холандските – тези калвинисти, срещу които Лайпциг се надига през май 1593 г.[2], – е призвана да трае дълго. През 1585 г. във Франкфурт, по време на създаването на борсите, от 82 фирми, които искат тази трансформация от града, 22 фирми са италиански[3]. Действителност, отнасяща се както към завършващия, така и към започващия век. Един холандски доклад от 1626 г. до Генералните щати на Холандия отбелязва, че венецианците снабдяват не само своите съседи, „но дори Германия на доста по-добри цени от холандците с всички стоки от Леванта"[4]. Едно присъствие на италиански търговци в Кьолн, във Франкфурт, в Нюрнберг и в Лайпциг, по-чувствително от 1580 г., се задържа и след 1600 г. И през 1633 г., когато шведите превземат Нюрнберг с щурм, венецианците издигат високо знамето на Сан Марко, за да защитят своите магазини. Това поне е доказателство, че те са още там[5]. И през 1604 г. Венеция, която е запазила (или почти) монопола върху снабдяването с памук на германската бархетна индустрия, иска пет пъти повече средства за транспорт при пътуването към Германия отколкото обратно.

По този начин Италия, а чрез нея и Средиземноморието, още дълго време се отваря към това обширно пространство и остава солидно вкоренена в Антверпен, парична борса, която продължава да играе своята роля въпреки (или заради) пагубната война на Холандия. През 1603 г. мисията на Б.К. Скарамели[6] възобновява отношенията с Англия. Скоро, през 1610 г.[7], между Венеция и Амстердам се завързват приятелски отношения. През 1616 г. проконсулите и сенаторите на Хамбург искат от Венеция да назначи консул в техния град[8]. От 1599 г. Себастиян

---

[1] *Josef Janacek*, Histiore du commerce de Prague avant la bataille de la Montagne Blanche (на чешки език), Prague, 1955.

[2] *Ernst Kroker*, Handelsgeschichte der Stadt Leipzig, 1926, p. 113, 19-20 май 1593.

[3] *A. Dietz*, Frankfurter Handelsgeschichte, t. III, 1921, p. 216.

[4] Хага до Генералните щати, в: *Heeringa*, Bronnen tot Geschiedenis levantschen Handel, I, n° 251, p. 532-533.

[5] *B. Benedetti*, Intorno alle relazioni commerciali della Republica di Venezia et di Norimberga, Venise, 1864.

[6] A.d.S. Venise, Dispacci, Inghilterra, 2.

[7] *P.J. Blok*, Relazioni veneziane, 1909; A.d.S. Venise, Cinque Savii, 3, f° 35, 7 февруари 1615, Едиджио Оверз, признат за консул на Холандия.

[8] Ibid., 144, f° 74, 30 април 1616.

Кох, консул на Хамбург в Генуа, предлага да представлява едновременно интересите на капитаните от Данциг[1]. Колкото и лъжлива да е понякога една описателна картина, твърде вероятно е посредническата търговия да е държала доста дълго време отворени вратите и в двете посоки, и то доста след началото на 17 в.

Френският провлак от Руан до Марсилия

Френският провлак може да се очертае посредством пътищата, които отиват от Марсилия[2] до Лион[3], после през Бургундия[4] до Париж и накрая по-нататък, чак до Руан. Ако погледнем отблизо тази проста схема, тя не би била задоволителна.

От Лион до Марсилия има четири пътя: самата Рона, към която в Бокер се присъединява големият път от Испания през Монпелие и Нарбон; голям път, най-вече за мулета, който следва левия бряг. Един втори път, изместен на изток, който през Карпантра достига до Екс; накрая един път, който навлиза в Алпите и през прохода Кроа-От и Систерон също достига до Екс-ан-Прованс.

От Лион до Париж има три трасета, едното от които през Роан използва Лоара поне до Бриар[5], а по-нататък и до Орлеан; освен това – двете разклонения, които се разделят в Шалон или към Дижон и Троа, или към Оскер и Санс.

Освен това тази мрежа се свързва на изток и на север с пътищата на Средна Европа. От Лион два пътя достигат Италия през Гренобъл или Шамбери: те се свързват в Мон-Сени и по-нататък при „прохода на Суза", който отваря вратите на Италия както за търговците, така и за войниците. Суза е една от най-активните пътни станции на Алпите, откъдето тръгват и където пристигат мулетата или, както се е казвало, „големите каруци". Пак от Лион един или два пътя стигат до Рейн през Юра, два пътя, водещи към Антверпен или през Лотарингия, или през Шампан.

Много важно е, че тази пътна мрежа на френския провлак е така изместена към изтока, обхванат от това интензивно движение и ние можем да го покажем поне с два примера. Първи пример: изчисленията показват, че Лион получава още през Мон-Сени съществена част от своя пипер и своите подправки. Това е така между 1525 и 1535 г., докато богатството на Марсилия остава все още скромно. Втори пример: значението на връзката с Антверпен[6] е показано по вълнуващ начин в една карта на разпределението и преразпределението чрез Антверпен на стоки, принадлежащи на френски търговци, докарани в пристанището на Шелда по суша или по море, или пък складирани там и които явно понякога могат да пристигнат от другаде освен от Франция. Но връзката е очевидна.

Френската пътна мрежа е наклонена също и на югозапад към Испания. Вече споменах пътя от Бокер. Един активен път се простира от Лион до Байон, той прекосява Централния масив при Лимож, където се пресича с големия път, който от Париж се

---

[1] Генуа, 28 февруари 1599 г., Архив на Гданск, 300-53/147.

[2] От колекцията Histoire du commerce de Marseille, t. III, 1951, red. par *Joseph Billioud*, p. 136 et sq.

[3] За Лион освен *René Gascon*, R. Gandilhon, La politique économique de Louis XI, 1941, p. 236, и към 1573 г.: *Nicolas de Nicolay*, Description générale de la ville de Lyon, éd. de 1883.

[4] *H. Drouot*, Mayenne et la Bourgogne, 2 vol., 1937, I, p. 3-4.

[5] Каналът на Бриар, започнат през 1604 г.

[6] *Émile Coornaert*, Les Français et le commerce internationnal à Anvers, 1961.

отправя към Испания. Този път, който започва в столицата с улица „Сен Жак", представлява не само старият път за Сантяго де Компостела, но и най-оживената ос на Франция от втората половина на 16 в. Илюстрацията е подсказана от книгата на Франк Спунер[1]: целият атлантически Запад е здраво обхванат в примката на испанските пари, за които Байон, който е гранична спирка и именно защото е такава, е един от основните транзитни пунктове, и то не единственият. Другият е Рен заради пътуванията на бретонските лодки, превозващи житото, с което се прехранват Лисабон и Севиля... Между този богат на сребърни пари Запад и бедната Бургундия, подчинена на медните си пари, никаква съпоставка не е възможна[2].

Дълго време пътят на испанските пари ще да е бил изгоден за Лион. Творение на италианския капитализъм като Женева, а не само гениално творение на Луи XI, Лион, градът на панаирите наред с всичките си занаяти, събира всички налични пари, които са равносметка за активите на италианските търговци във Франция. Този град е широко и задълго отворена врата за изтичането на тези пари в обращение. И тази роля е венецът на многобройни дейности. Когато финансовият център на страната се премести от Лион в Париж, това ще бъде едно от големите събития за съдбата на франция[3]. Толкова важно, но и трудно за обяснение преместване като преминаването на първенството от Антверпен у Амстердам. Накратко, да се говори за френски провлак означава преди всичко да се разглежда цялото френско пространство. Нещо, което предполагахме още отначало.

След като начертахме тази схема, можем да се върнем към коридора на Рона, който най-вече е интересен за Средиземноморието. По течението на реката се извършва голям трафик. Оранж, построен далеч от Рона, възнамерява през 1562 г. да прокопае канал до Камаре[4], за да достигне до нейните лодки; последните транспортират основно жито, предимно от Бургундия, което се пренася в бъчви (както и в Тоскана – друга земя на виното) и се отправя към Арл. Благодарение на него Прованс извършва дълго време важен износ на зърно в Средиземноморието. Житото на Прованс често пъти е средство, чрез което кралят на Франция въздейства върху Генуа. За сметка на това след 1559 г. няма и следа от значим износ с малки изключения като спускането на няколко лодки с жито от Авиньон до Рим. Дали житото на Рона и на Прованс не е консумирано на място след тази дата? Да се отбележи също, че на речните кораби до бъчвите с жито има и „brocz" – делви с каменни въглища (несъмнено идващи от басейна на Алес), благодарение на които Марсилия има през 16 в. привилегията да бъде единственият град в Средиземноморието, който може би се отоплява с въглища[5].

---

[1] *Frank Spooner*, L'économie mondiale et les frappes monétaires en France, 1493-1680, 1956, p. 275 et sq.

[2] *Henri Hauser*, „La question des prix et des monnaies en Bourgogne pendant la seconde moitié du XVIe siècle, in: Annales de Bourgogne, 1932.

[3] *Frank Spooner*, op. cit., p. 279.

[4] *A. Yrondelle*, „Orange, port rhodanien", in: Tablettes d'Avignon et de Provence, 9-16 juin 1928, отделен тираж, 1929 г. Косвеното посочване на годината 1562 беше взето от Общинския архив на Оранж.

[5] Въглищата могат да се използват също и от „варджиите", и от ковачите за производство на оръжие: *Achille Bardon*, L'enploitation du bassin houiller d'Alais sous l'axcien régime, 1898, p. 13 et 15. Марсилия внася желязо на топки от Каталония: A. des Bouches-du-Rhône. Amirauté de Marseille, B IX, 14. Първото пристигане сочи 300 топки желязо, идващи от Колиур на 2 май 1609 г. (регистърът не е пагиниран); следователно – от леярните.

Един сухопътен трафик дублира този надолу по течението на реката: става дума за книгите, излезли от лионските печатници и изнасяни с цели бали по посока към Италия и Испания, както и за сукно с различен произход, английско[1] и фламандско, платно от Париж и Руан... В това виждаме стари обменни течения, които се засилват през 16 в. в полза на занаятчийското производство в Западна и Северна Франция, която измества всичко, което му се изпречва – както каталонските, така и испанските изделия. Множество амбулантни и селски тър-

17 – Лион и подправките според някои данни от 1525 до 1534 г.

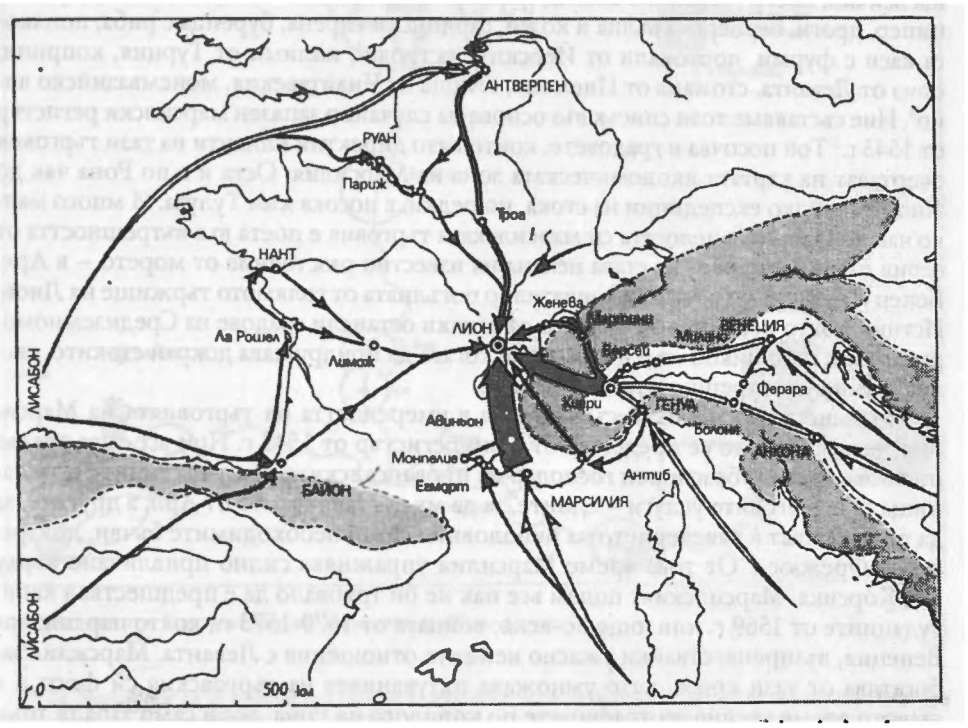

Според *R. Gascon*, „Le siècle du commerce des épices à Lyon, fin XVe, fin XVIe siècle", in: Annales E.S.C. juillet-août 1960. В сливането на трафиците в Лион се проявява господството на пътищата от Марсилия и от Алпите с изходен пункт Киери.

говци се отправят към градовете и панаирите на Южна Франция... В Пезнас и в Монтаняк, в Лангедок, само платовете, дошли от север, биха могли да се изброят на цели страници: „сукно от Париж и Руан, червено, черно, жълто, лилаво или

[1]Според portate (пристанищните регистри – бел. пр.) на Ливорно, A.d.S. Florence, Mediceo, 2080. Вижте също *Jakob Strieder*, „Levantinische Handelsfahrten", art. cit., p. 13. Мисля, че немският историк прави погрешна интерпретация на carisée.

пепеляво сиво"... платно от Оверн, от Бери, от Бургундия и най-вече от Бретан, „за да се облекат бедните, за да се подплатят палтата, за да се ушият чаршафите и дюшеците на болниците..."[1]

Нагоре срещу течението речният и мулетарският транспорт си сътрудничат. Лодките на Рона отнасят огромни количества сол за земите на север. Още от времето на Луи XI капиталистите от Монпелие се интересуват от тази доходна търговия, която по-късно дори и нашите религиозни войни не преустановяват[2]. По вода могат да се пренасят и суровата вълна на Лангедок или Прованс, или медният окис на Монпелие. По лошите сухоземни пътища, често прекъсвани от блата, се изпраща всичко, което Марсилия експедира към вътрешността на Франция: подправки, пипер, дроги, берберска вълна и кожи, сардински сирена, буренца с риба, понякога каси с фурми, портокали от Йерските острови[3], килими от Турция, коприни, ориз от Леванта, стомана от Пиемонт, стипца от Чивитавекия, монемвазийско вино[4]. Ние съставяме този списък въз основа на случайно запазен марсилски регистър от 1543 г.[5] Той посочва и градовете, които като директни клиенти на тази търговия очертават на картата икономическата зона на Марсилия. Оста ѝ е по Рона чак до Лион. Няколко експедиции на стока, но редки, в посока към Тулуза. И много малко чак до Париж: в целостта си марсилската търговия е поета във вътрешността от серия етапни градове. Тя става неясна на известно разстояние от морето – в Арл, Бокер и Пезнас – и изчезва окончателно погълната от голямото тържище на Лион. Истина, която несъмнено е валидна за всички останали градове на Средиземноморието: тъй като никой не е в състояние тогава да придружава докрай стоките, експедирани във вътрешността на страните.

Не съществува никакво съмнение и в умереността на търговията на Марсилия, такава каквато се представя от един регистър от 1543 г. При все това градът по онова време е безспорен господар на провансалските реки: съседните пристанища са на неговите услуги – едните, за да му доставят жито от Арл, а другите, за да придвижват в навечерието на риболовния сезон необходимите бъчви, докарани от Фрежюс... От това време Марсилия упражнява силно привличане върху нос Корсика. Марсилският подем все пак не би трябвало да е предшествал капитулациите от 1569 г. или, още по-ясно, войната от 1570-1573 г., която парализира Венеция, възпрепятствайки ужасно нейните отношения с Леванта. Марсилия забогатява от тази криза, като умножава пътуванията на търговския си флот и в същото време увеличава трафиците по коридора на Рона, дори само заради това, за да отклони част от германската търговия през Лион и Марсилия[6]. Към 1580 г. цялата средиземноморска шир е браздена от „лодките" и галеоните на фокейския град.

---

[1] *E. Le Roy Ladurie*, op. cit., p. 125.

[2] *J.F. Noble de La Lauziere*, Abrégé chronologique de l'histoire d'Arles, 1808, p. 393, 420.

[3] A. des B. du Rhône, Amirauté de Marseille, B IX, 198 ter.

[4] *N. de Nicolay*, op. cit., p. 164, 175, 188-189.

[5] Вж. по-горе, бел. 3.

[6] *Jakob Strieder*, art. cit., passim; вж. също и студията на *Karl Ver Hees*, in: Viertelj. für S.u.W. Gesch., 1934, pp. 235-244, за германските фирми, присъстващи на тържището на Лион (Arch. municipales de Lyon, H.H. 292, nº 14); общо 73 фирми, 24 от Нюрнберг, 35 от Аугсбург, 6 от Улм, 6 от Страсбург, 1 от Констанц, 1 от Кьолн, без да броим явно междинните търговци.

Явно марсилското богатство не се захранва изцяло от пътищата на провлака[1]. То се подхранва и от морските трафици: „лодките" на Марсилия са в услуга на Генуа, на Ливорно, на Венеция, на пристанищата на Испания и Африка. Подобно

18 – Марсилия и вътрешният френски пазар, 1543 г.

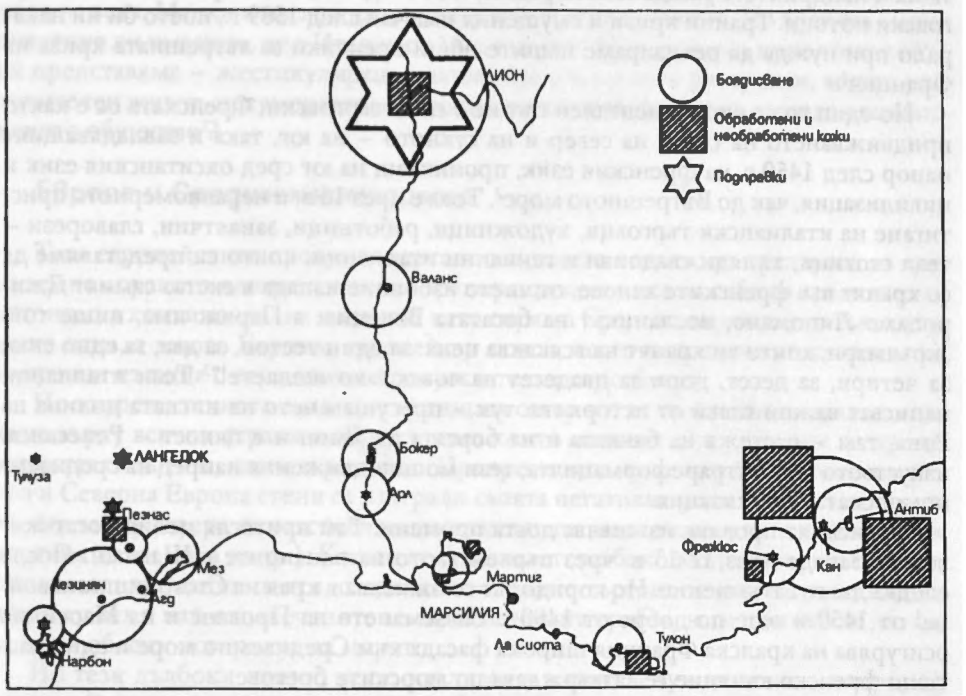

Посочените количества са изчислени в общи линии.

---

[1] За Холандия се е поставил с острота, най-вече между 1550 и 1580 г., големият проблем за връзките ѝ със Средиземноморието. Този проблем не се е разрешил с малкия пиемонтски пример, който можем да цитираме, но той може би е така удивително осветлен по отношение на детайла. През 1575 г. не е ли бил сключен договор между херцога на Савоя Еманюел-Филиберт и правителството на Холандия (*P. Egidi*, Emmanuele Filiberto, 1928, II, 127)? Били намалени наполовина всички такси върху обменените стоки, както и върху транзитните стоки. В предходните години Савойският херцог се бил опитал да даде повече въздух на своите владения чрез договори с Женева и Валтелина (ibid., p. 127). Същевременно той се опитвал чрез един испанец, Витале Сасердоти, да завърже връзки с Леванта и Индиите и по този начин да се споразумее с турците. Да отбележим, че тези първи преговори започнали през 1572 г., по времето когато Венеция (войната на Лигата е от 1571 до 1573 г.) се затруднява да придвижи делата си. Опитът на Еманюел-Филиберт впрочем ще бъде неуспешен; той бил осъществим единствено с помощта на еврейските търговци; следователно херцогът се опитал да ги защити и привлече, но по този въпрос срещнал съпротивата на Рим и на Испания (1574 г.). Това не означава, че имаме случай на проявление на всеобхватна търговска политика с идеята, както отбелязва Пиетро Егиди, да се отклони към Пиемонт и към Ница една част от тези големи трансконтинентални потоци, които, било през Франция, било през Милано, протичали така покрай Савойската държава (ibid., p. 127).

на корабите на Рагуза те живеят от морето, от неговия търговски обмен. Още повече че 16 в. не е още епохата на Колбер: зад Марсилия няма мощна френска индустрия, но има вече Франция, Франция и нейните пазари. Съществува и един голям път, който разсича Франция от край до край и превръща Марсилия в един от изходните пунктове на Средиземно море за английското платно или за бархета на Фландриите. Гражданските размирици след 1563 г. не прекъсват тези търговски потоци. Трайни кризи и смущения има чак след 1589 г., което би ни накарало при нужда да ревизираме нашите общи преценки за вътрешната криза на Франция[1].

Но един голям континентален път не е само търговски. Френската ос е както придвижването на солта на север и на сукното – на юг, така и завладяващият напор след 1450 г. на френския език, проникващ на юг сред окситанския език и цивилизация, чак до Вътрешното море[2]. Това е през 16 в. и неравномерното пристигане на италиански търговци, художници, работници, занаятчии, главорези – тези стотици, хиляди свадливи и гениални италианци, които си представяме да се хранят във френските ханове, от чието изобилие изпада в екстаз самият Джироламо Липомано, посланикът на богатата Венеция: в Париж има, пише той, „кръчмари, които ви хранят на всякаква цена: за един тестон, за два, за едно екю, за четири, за десет, дори за двадесет на човек, ако желаете!"[3] Тези италианци написват важни глави от историята: тук – пресушаването на ниската долина на Рона, там – растежа на банката и на борсата на Лион и в цялост – Ренесанса, изкуството на Контрареформацията, тези мощни движения напред на средиземноморската цивилизация.

Френският провлак изживява доста промени. Той притегля целия богат живот на Запада през 12-13 в. чрез първенството на панаирите в Шампан. После следва дълго затъмнение. Но коридорът се оживява в края на Стогодишната война[4] от 1450 и още по-добре от 1480 г. Завземането на Прованс и на Марсилия осигурява на кралска Франция широка фасада към Средиземно море и едно растящо френско влияние се затвърждава по морските брегове.

Това влияние първоначално е било това на голяма политическа сила, скоро придружено от нова експанзия на френската култура, все още скромна по времето на Ренесанса и Барока, но все пак доловима по множество малки проявления, тя дава заявка, че ще се превърне в неудържимо влияние. Това е възхищението, изпълващо дамите от испанския двор, когато „кралицата на мира", малката Елизабет дьо Валоа, за която току-що се е оженил Филип II, разопакова тоалетите си. Това е също френската мода, преуспяваща и във Венеция, столица на дамската и мъжката елегантност чак до 17 в.[5] Това е и маркиза дю Гаст в Неапол, охарчила се, за да покори Великия приор, който я посещава в 1559 г.: „Госпожа мар-

---

[1] Вж. Втора част, глава VI.

[2] *A. Brun*, Recherches historiques sur l'introduction du français dans les provinces du Midi, 1923, вж. рецензията на *Lucien Febvre*, in: Rev. de Synthèse, 1924.

[3] *Edmond Bonnaffé*, Voyages et voyageurs de la Renaissance, 1895, p. 92 (1577).

[4] *Yves Renouard*, „Les relations économiques franco-italiennes à la fin du Moyen Age", in: Cooperazione intellettuale, sept.-déc. 1936, p. 53-75.

[5] *H. Kretschmayr*, op. cit., II, p. 378.

кизата, пише Брантом, който присъства на сцената, поздрави по френски маниер, след което се проведе срещата. Тя помоли дъщерите си да му правят компания по френски маниер, като се смеят, танцуват, играят и говорят свободно, скромно и любезно, както вие го правите във френския двор"[1]. Това е и френската песен, започваща победоносно пътуване на юг доста рано, за да не срещне по пътя си италианската опера, която ще се разпространи във всички посоки към края на века. Малки и изглеждащи повърхностни проявления. Но толкова малко значение ли има това, че в Италия от 16 в. именно французинът, поне този, който си представяме – жестикулиращ, клатещ глава в сложни реверанси, водещ разточителен живот, преуморяващ и изтощаващ лакеите си, служи за модел на изисканото общество[2]?

Европа и Средиземноморието

Така европейските провлаци чертаят основните посоки, на предаване на средиземноморското влияние, посоки групиращи всяка около себе си сравнително автономна континентална маса: тъй като спрямо Средиземноморието съществува не една, а много Европи, европейски пояси, често недостатъчно свързани от напречни пътища с ограничена пропусквателна способност.

Но въпреки тяхното значение пътищата север-юг не са успели да окажат влияние върху всички страни и народи, през които минават. Дистанциите се противопоставят на това, често и релефът. Препречилите се между Средиземноморието и Северна Европа стени са изиграли своята негативна роля. Така и влиянията на юга върху севера се разстилат на непрекъснати пелени, на тласъци (каквато и картина да ни идва на ум). Когато те проникват дълбоко в страните, това става в тесни меридионални пояси, следвайки големите търговски пътища, навлизайки заедно с тях в най-отдалечените земи. И понякога трябва да се стигне чак дотам, за да се обясни историята на морето.

Но тези дълбоки линии, често навлизащи в съвсем чужди земи – например тези на Русия, – са арматурата на една повече или по-малко средиземноморска Европа. Влиянието на морето се разстила и разширява чрез многобройните разклонения на тези артерии на съвсем малко разстояние от бреговете му. Само там съществува истинска зона на средиземноморско проникване. Привилегирована, но подвижна зона: достатъчно е да си помислим за религия, култура или икономика, за да видим как се разширява или стеснява нейното пространство. Един пример, взет от икономическата история, може да доуточни нашата мисъл. Преди малко говорихме за Марсилия, накратко за всички търговски пристанища, накацали по крайбрежието, чиито услуги са поети на известно разстояние от други градски центрове. В Западна и Средна Европа една линия, свързваща тези вътрешни спирки, би минала от Лион през Женева, Базел, Улм, Аугсбург, Виена, Краков и Лвов. Не е ли това самият списък на градове, любопитна смесица от север и юг едновременно, чиито погледи и живот са обърнати към Северното

[1] Brantôme, *Mémoires, éd. Mérimée, XII, p. 263.*
[2] Gonzague Truc, *Léon X et son siècle*, 1941, p. 127.

Средиземноморие и към обширното Mare Internum? Не можем да отричаме, че тази средна ос е голям белег, важна подвижна връзка на европейския комплекс. Можем ли още повече да отричаме, че Европа, която в крайна сметка ще бъде враждебна спрямо Средиземно море, не започва на север от тези смесени градове: Европа, отворена за Реформацията; Европа на новите страни[1], агресивни в своя подем и чието появяване ще отбележим по свой начин началото на това, което наричаме Новото време?

Казваме това, без да искаме прекалено да схематизираме. Европа това са също северните морета и обширният Атлантически океан. И след Великите открития, един всепобеждаващ Атлантически океан, свързан с Пасифика от Магелан и с Индийския океан от Вашку да Гама.

3. Атлантическият океан

Може да изглежда парадоксално, че приключваме една глава за средиземноморските покрайнини със самия Атлантик, като че ли става дума за някакъв придатък към Вътрешното море. Но през 16 в. Океанът не съществува още в пълната си автономност. Той едва започва да бъде усвояван и устройван постепенно от хората с всичко, което може да се извлече от Европа, така както Робинзон Крузо построява къщата си с остатъците от своя кораб.

Няколко атлантика

Този Атлантик от 16 в. е съдружие, повече или по-малко идеално съвместно съществуване на множество частично автономни пространства. Съществува напречният океан на англичаните[2] и на французите, чийто Гълфстрийм с разтърсваните си от бури пътища е обичайната ос и Нюфаундленд – първата среща. Атлантикът на испанците е тази елипса, на която Севиля, Канарските, Антилските и Азорските острови маркират трасето и представляват спирките и движещата сила[3]. Атлантикът на португалците[4] е този огромен триъгълник от централния и южния океан с една страна между Лисабон и Бразилия, после втората – до нос Добра надежда, а третата – линията, която следват платноходите на връщане от Индиите, от Света Елена по протежение на африканския бряг.

Тези различни атлантици, свързани с национални истории, лесно са намерили своите историци. Съществува и един друг, който може би е пренебрегван, дотолкова доколкото той свързва тези отделни битиета и който би получил своето значение само в рамките на една глобална история на Океана, която ние все още очакваме. Това е все пак най-старият от всички, този на средновековните,

---

[1] Вж. хубавите бележки на *Марк Блок* относно старите градове от юга и новите градове на севера в: Revue historique, 1931, p. 133.

[2] *D.A. Farnie*, „The commercial Empire of the Atlantic, 1607-1783", in: The Economic History Review, XV, 1962, n° 2, pp. 205-206.

[3] *Pierre Chaunu*, Séville et l'Atlantique, 1959, 3 vol.

[4] *Frédéric Mauro*, Le Portugal et l'Atlantique au XVIIe siècle, 1570-1670, 1960.

дори на античните навигации, от Херкулесовите стълбове до Каситеридите – това тясно море с чести и диви бури между бреговете на Португалия, Испания, Франция, Ирландия и Англия, в крайна сметка – обикновен път север-юг, съперник на всички сухоземни пътища от европейските провлаци. Именно от него произлизат всички Атлантически океани от 15-16 в. Той ги излъчва от себе си.

Наистина мрачно море, в което пътуванията са трудни: Бискайският залив с дългите си вълнения и яростните си води се слави с лоша репутация, толкова справедлива, колкото тази на Лионския залив в Средиземно море. Никой, който напусне Южна Испания, не е сигурен, че няма да пропусне макар и широкия вход на Ламанша на североизток. През 1518 г. Фернандо, по-малкият брат на Карлос Пети, се озовава, без да иска, с флотата си отведен от Ларедо в открито море край дивите брегове на Ирландия[1]. Идвайки от север, както Филип II през август 1559 г., няма никаква гаранция, че ще се пристигне право в дълбоките пристанища на кантабрийския бряг[2]. Посланикът Дантискус, така дълго представлявал Полша при двора на Карлос Пети, опитва през декември 1522 г. това плаване от Англия до полуострова. Той твърди, че нищо не може да се сравни в Средиземно или Балтийско море с ужасната сила на „испанското море". „Ако трябваше да получа власт над света на цената на такова плаване, не бих се хвърлил в толкова опасна авантюра", възкликва той[3].

Впрочем именно с опасностите на близкия Атлантик и на Бискайския залив е заплатена „властта над света". По тези развълнувани морета Европа осъществява най-трудната си морска школовка и подготвя завладяването на света.

Океанът в училището на Средиземно море

По какъв начин тези океани достигат до живота на Средиземноморието и как въздействат то върху огромните им пространства?

Традиционната история представяше доскоро всички тези океани в цялост като враг номер едно на Вътрешното море, като най-обширното пространство, което подчинява другото с малките размери. Това означава да се опростят нещата. Преувеличение за преувеличение: по-добре би било да се каже, че дълго време Средиземно море господства над огромния си съсед и че неговият упадък между другите причини се обяснява и с деня, в който тази власт е загубена. Нека да повторим: не географските пространства правят историята, а хората – господари или създатели на тези пространства.

През 16 в. Вътрешното море притежава явни преимущества спрямо Атлантическия запад. Океанският просперитет го облагодетелства; във всеки случай то присъства там. Бурета с моруни от Нюфаундленд, захар от островите (Мадейра, Сао Томе), захар и цветно дърво, идващи от Бразилия, злато и бял метал от Испанска Америка, пипер, подправки, перли или коприни от Индийския океан, превозвани през нос Добра надежда, Средиземноморието получава своя дял от

---

[1] *Laurent Vital*, Premier voyage de Charles Quint en Espagne, 1881, pp. 279-283.

[2] Вж. кн. II, част III, гл. 1, „Връщането на Филип II в Испания".

[3] Musée Czartoryski, Czacovie, 35, f° 35, f° 55, Валядолид, 4 януари 1523.

тези далечни богатства, от тези нови трафици. През целия 16 в. то не е този изоставен обеднял свят, който би бил веднага опропастен от пътуванията на Колумб и Вашку да Гама. Напротив, то изгражда Атлантика и в Новия свят на иберийците преоткрива и разпространява собствения си образ. Така един историк, говорейки за първото издание на тази книга, съжаляваше, че на магаренцето, символ на всекидневния живот в Средиземноморието, не е отделено по-голямо място[1]. Да видиш как няколко селяни минават, яхнали магаренца в Мексико, означава да си припомниш неудържимо, добавя той, хора и пейзажи от Средиземноморието. А колко други случаи има! Посятото при първа възможност жито, рано насадените лозя на Перу и на Чили, мулешките кервани на arrieros, черквите, „Плаза майор" на испанските градове, дошлите от Иберийския полуостров и скоро възпроизвеждащи се в див вид стада, учудващият разцвет на колониалния барок... Целият този нов живот има средиземноморски корени[2].

Тези връзки, тези обмени се осъществяват през целия век или от средиземноморски, или от атлантически кораби и сам по себе си това е важен проблем. Но не е достатъчно да се държи сметка за наличните интереси. Би било прекалено да се мисли, че всеки път, когато един кораб или търговец от Атлантика отиде в Средиземно море, последното би загубило една точка. Така в края на 16 в. подемът на Неапол, център за закупуване на северни изделия и за износ на средиземноморски изделия, се дължи на пристигането на корабите; по същия начин холандските кораби, траспортиращи директно до Венеция вълната от Испания, обясняват отчасти видимия подем в края на 16 в. на сукнарската индустрия в посочения град[3]. Накратко, не е лесно да отчетем „дължимото" и „придобитото" от двете страни.

Съдбата на Океана през 16 в.

За нашите цели е по-полезно да нахвърлим една история на Атлантика предвид неговите връзки със Средиземноморието.

От началото на века до 1580 г. иберийците, тоест средиземноморците, организират големия напречен океан от Севиля до Антилите – „Атлантика на Севиля", ако заимстваме израза на Пиер Шоню. От Лисабон те организират също безкрайния океан на португалците. На практика с изключение на няколко френски пирати, никой не се намесва в тези добре пазени пространства. Никой не прекъсва и не отклонява техния растеж. Севилският Атлантик хваща след Панамския провлак морския път за Перу чак до Арика, пристанището на мините на Потоси. От 1564 г. галеонът „Манила" прекосява Пасифика от Акапулко до Филипините и стига ефективно до китайската икономика[4]. Още от самото начало

---

[1] *Robert Ricard*, in: Bulletin Hispanique, 1949, p. 79.

[2] *Charles Verlinden*, „Les origines coloniales de la civilisation atlantique. Antécédents et types de structures", in: Cahiers Internationaux d'Histoire, 1953, p. 382, n. 4. Тази статия обобщава другите статии на същия автор.

[3] Вж. по-долу, стр. 285.

[4] *Pierre Chaunu*, Les Philippines et le Pacifique des Ibériques (XVIe, XVIIe, XVIIIe siècles). Introduction méthodologique et indices d'activité, 1960.

португалците насочват своята навигация до Индиите и по-нататък чак до Индонезия, Китай и Япония[1], а освен това те организират голямата търговия на роби между Африка и Америка, както и нелегалното изнасяне на среброто от Потоси през вътрешните пътища на Бразилия, през Буенос Айрес посредством малките кораби по Рио де ла Плата[2].

Накратко, огромна и сложна система за изсмукване на световната икономика. Тя ще понесе няколко повреди, няколко „забуксувания", но, общо взето, подемът на тази икономика на иберийците се задържа до 1580 г. и дори след това... Доказателствата: нарастване на доставките на сребро в Севиля и на различни стоки на връщане от „Индиите": кожи, цветно дърво, кошинила – последната фигурира сред „кралските стоки" и търговците си оспорват печалбите от нея, като следят за движението ѝ. Друго доказателство: многобройните видове морски застраховки на Консулството в Бургос, където размерът на застрахователната премия дълго време е по-нисък за Атлантическия океан, отколкото за Средиземно море[3]. И Лисабон запазва мястото си в търговията с подправки доста след 1600 г. Накрая, когато работите тръгват зле вследствие на първите сериозни протестантски плячкосвания, двата колоса Португалия и Испания се обединяват. Никой не си е мислел през 1580 г., че това е съюз на две отслабнали сили.

Към тази оптимистична картина трябва да добавим някои сенки, и то сериозни: близкият Атлантик, Атлантикът север-юг, отрано е изгубен. Този път е завладян няколко века по-рано от средиземноморците. През 1297 г. генуезките галери реализират първото си директно пътуване до Брюге, последвани двадесетина години по-късно от венецианските galere da mercato (търговски галери – бел. пр.), между 1310 и 1320 г. (вероятно през 1317 г.) и от много други кораби[4]. Това настъпление съвпада (без задължително да бъде причина или следствие) с края на просперитета на панаирите в Шампан; то довежда множество италиански търговци в Холандия и Англия, където те се настаняват като в завладяна страна. Този морски триумф веднага облагодетелства Италия: облегната на колониите си в Леванта и на търговските си агенции на север, тя се освобождава от изоставащите светове, които я заобикалят, по-модерна и по-богата от когото и да било. Друго, но непредвидено последствие: оживяването на атлантическия фронт на Европа, поне на някои от неговите сектори – Андалусия и Португалия, всъщност подготвя Великите открития[5].

Когато в средата на 15 в. започва бавният и мощен подем, пак италианската система, едновременно континентална и морска, извлича облаги от това. По това време Венеция и Генуа са господари на английския и фламандския пазар. Тази система се поврежда едва през 16 в. Към 1550 г.[6] всъщност трафикът между Се-

---

[1] *C.R. Boxer*, The great Ship from Amacon, Lisbon, 1959.

[2] *Alice Piffer Canabrava*, O commercio portugues no Rio da Prata, 1580-1640, São Paulo, 1944.

[3] Според първите заключения на още неиздадения труд на *Marie Helmer* относно морските застраховки на Бургос.

[4] *Renée Doehaerd*, Les relations commerciales entre Gênes, la Belgique et l'Outremont, Bruxelles-Rome, 1941, I, p. 89.

[5] *G. de Reparaz* (hijo), La época de los grandes descubrimientos españoles y portugueses, 1931, p. 90.

[6] От 1549 г.: *A. Ballesteros*, Historia de España, y su influencia en la historia universal, 1927, IV, 2, p. 180.

верно море, Португалия и Андалусия се пада на северните кораби. Двадесет години по-късно, по време на испано-английската криза, от 1568-1569 г.[1], ще се наложи иберийците почти да изоставят пътуването на север. Набрали скорост, северните платноходи скоро ще поемат по пътя за Гибралтар и ще осъществят това завоюване на Средиземно море, което те почти са постигнали преди 1550 г. Но това настъпление става късно. Един възрастен испанец (на 87 години), който извиква спомените си през 1629 г., си спомня времето, когато Англия не може да поддържа петнадесет военни кораба[2].

Общо казано, тук става дума за Вътрешното море, за преки или косвени загуби, но не задължително катастрофални за средиземноморските страни. Испания и Португалия мобилизират своите сили, за да осигурят при първа необходимост своите далечни атлантически маршрути. Случаят на Биская е показателен: тя осигурява най-добрите кораби на Carrera de Indias (пътя за Индиите – бел. пр.), нейните галеони поемат пътя за Индиите, докато нейните zabras (малки кораби – бел. пр.), които преди 1569 г. пренасят вълната и среброто на Испания в Антверпен, стават все по-редки по северните линии. Все пак жизнено важната връзка между Севиля и севера е запазена въпреки тези превратности. За северняците, които доставят житото, рибата, дървесината, желязото, медта, калая, барута, сукното, платното, кинкалерията и напълно готовите кораби, пътуването до Испания се изплаща чрез връщането на сол, вино, сребро...

Така че има загуби, но те се компенсират в една световна система, широко отворена за търговците на Италия. Последните са много отрано в Лисабон и Севиля. Генуезците лансират Севиля и уреждат необходимите бавни обращения на капитали, без което нищо не е възможно да се направи от двете страни на Атлантика[3]. Испанската икономика търпи тяхната намеса и редом с нея – по-дискретната, но по-важна намеса на флорентинците. Капиталистите от Италия – венецианци и миланци, присъединявайки се към общия хор, държат най-важните пътища към Холандия. И едните, и другите могат да се открият в Антверпен, в Нюрнберг, а също и на другия край на света – в Ормуз и в Гоа... Накратко, Средиземноморието не е извън играта. Или по-скоро то участва във всичко. То дори държи чрез генуезците имперските финанси на Испания и чрез така наречените панаири на Безансон[4] – в най-висока степен и цялото движение на европейските капитали.

А тази обща система ще има трудна съдба. Преди заобикалянето на нос Добра надежда от холандските кораби на Корнелиус Хутман през 1596 г. на отиване и през 1598 г. на връщане, за Средиземноморието няма да има големи катастрофи. Системата ще бъде засегната по отношение на най-бурната си дейност само в момента, в който – малко по-рано или по-късно – вековната конюнктура се променя. По принцип при подобни промени винаги първо са засегнати най-напред-

---

[1] Вж. по-долу стр. 468.

[2] CODOIN, LV, p. 7-8.

[3] *André-E. Sayous*, „Le rôle des Génois lors des premiers mouvements réguliers d'affaires entre l'Espagne et le Nouveau Monde", in: C.R. de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, 1930.

[4] Вж. по-долу стр. 371 и 372; 489 и сл.

ничавите постижения. Въпреки това при този отлив нищо няма да стане бързо. Може би най-характерните дати са 1620-1630 г., когато в сърцето на испанските финанси ще се настанят португалските марани – тези novos christãos (новопокръстени – бел. пр.), зле покръстени, подставени лица на северния капитализъм. Те заемат решаващо място редом с генуезките hombres de negocios (търговци – бел. пр.). На 8 август 1628 г. в морето край Матансас, близо до Хавана, „armada y flota" на Нова Испания е обкръжена и пленена от холандските кораби на Пиет Хейн[1].

Тези късни дати според нас омаловажават обичайната разграничителна функция на годината 1588 – годината на Непобедимата армада. Тук натежават няколко основателни аргумента: 1. Испания е в състояние след неуспеха от 1588 г. – дължащ се както на неприятеля, ветровете и бурите, така и на липсата на опитни лоцмани за пясъчните наноси в Северно море – да изпрати още две експедиции срещу Острова през 1597 г.[2] и през 1601 г.[3], както и да поддържа в Ирландия диверсионна война, която изчерпва финансите на Елизабет[4]; 2. Този неуспех се случва в епоха на всеобщо подобряваща се конюнктура и всяка рана все още би могла да заздравее; 3. Английските грабежи от самосебе си са забавили ход: явно те нанасят непосилни удари на противника (плячкосването на Кадис през 1596 г. накърнява по-силно престижа на Испания, отколкото богатството ѝ), но малко по малко островите и бреговете на Испания се въоръжават; английското плячкосване е индустрия, чиито доходи намаляват, както е посочил един английски историк[5]; след петнадесет години на борби и експедиции срещу Испания граф Къмбърланд, потънал в задължения, се отказва от тези неприятни авантюри и се оттегля в земите си: „Сега вече не трябва да мисля за залавянето на караки, а да сея жито, не да екипирам кораби, а да отглеждам овце..."; 4. Ако Англия подготвя огъването на Испания, то тя не се възползва от това веднага. Важен детайл: тя подписва мир с Католическия крал през 1604 г., шест години след Франция и пет години преди Обединените провинции.

Ето какво съответства на впечатленията, които създават испанските документи от края на века. Често борбата срещу Англия се води в безлюдния Океан. Англичаните, които държат Ламанша, излизат от него, преди ескадрите на Губернаторството на Кастилия, в Кадис и в Лисабон, да са се приготвили от своя страна; те стигат безпрепятствено чак до Канарските или Азорските острови, дори до Гибралтарския проток, пазен от галерите, галеоните и войските на Испания. Едва след завръщането на английските кораби, в самия край на благоприятния сезон, испанските кораби се изкачват от Гибралтар до Ел Ферол. Тяхната метла често пъти минава през празно пространство, разбира се, има и няколко срещи. Понякога безобидни. Така през ноември 1602 г. шест испански галеона напускат Лисабон, „за да порят моретата на Ла Коруня"; разбира се, те срещат няколко неприятелски кораба, които, по-добре въоръжени и по-дръзки в ма-

---

[1] *Huguette et Pierre Chaunu*, op. cit., V, p. 169 et 170, notes 10, 11 et 12.
[2] *R. Ballesteros*, Historia de España y su influencia en la historia universal, 1926, t. IV, p. 169.
[3] Ibid., p. 200.
[4] *George Macaulay Trevelyan*, History of England, op. cit., p. 361.
[5] *L. Stone*, „Anatomy of Elisabethan Aristocracy", in: The Economic History Review, 1948, p. 17.

ньоврите си, ги оставят да се приближат, стрелят няколко пъти с оръдия, след това „вдигат платна и бягат като на шега", quasi scherzando, разказва едно венецианско известие[1]. Скъпа война, но не смъртоносна. Невинаги безполезна. Гибралтарският проток е преминат със сила от английските и холандските кораби. Но не лесно. Според ръководителите на Levant Company английските кораби го прекосяват през зимата за по-голяма сигурност, „когато морето е много бурно в протока и не се натъкват на испанските охранителни галеони, намиращи се по това време на котва"[2]. И всяка година флотите пристигат от Новия свят все по-богати и като че ли „ръката Божия ги водела". Това е основното за Испания и нейните съюзници в Средиземноморието.

Един късен упадък

Това последно пътуване в търсене на едно „по-голямо Средиземноморие" съответства на другите. Тясното Средиземноморие в сърцето на това огромно пространство, което го обгръща, остава до 1600 г. една силна, гъвкава, господстваща икономика. Голямата история не го напуска набързо в началото на века, признавайки пълното си поражение. За нея часът на истинското отстъпление ще удари по-късно. Ето че ние обрисувахме една първа обща схема. Важно ще бъде да се върнем към едрите щрихи и още повече към детайла.

[1] Контарини до дожа, Валядолид, 24 ноември 1602 г.
[2] *Domenico Sella*, op. cit., p. 10, note 5.

4

ФИЗИЧЕСКОТО ЕДИНСТВО: КЛИМАТЪТ И ИСТОРИЯТА

„... странстванията на Одисей в границите на един и същи климат."
J. de Barros, Asia, I, IV, p. 160

На този компактен, сложен и трудно разграничим свят, който току-що обстойно описахме, можем да признаем само едно единство – че е място за среща на хора и сплав[1] от истории. При все това решаващото е, че в сърцето на това човешко единство, в пространство, по-тясно от самото него, се разпорежда едно мощно физическо единство, един климат, унифициращ пейзажи и начини на живот. Атлантикът го обяснява посредством контраста: несъмнено той представлява едно човешко единство, и то най-мощното в актуалния свят; и той е място на среща и сплав. Но на тази структура на Океана ѝ липсва онова монохромно сърце, онзи свят с една и съща светлина, която грее в центъра на Средиземноморието. От единия полюс до другия Океанът предлага всички земни климати...

Средиземноморието на маслиновите дървета се свежда несъмнено до тесни континентални ивици, до съвсем малки земи, прилепени до морето. Ако това пространство не е цялото Средиземноморие на историята, от значение е, че средиземноморският организъм следва ритъма на една намираща се в неговия център унифицирана зона на живот и на климат, толкова особена, че обикновено само тя може да се определи с прилагателното „средиземноморски". Как това правило да не разшири своя периметър на действие, след като поставя отпечатък върху всички движения, които достигат до и излизат извън Средиземноморието? А тези тесни земи обгръщат цялата площ на морето; следователно техният климат не се ограничава само до тясната им ивица: впрочем съществува и климатът на водните пространства. Щом частично или напълно идентични светове се намират по бреговете на толкова отдалечени и толкова различаващи се по своята маса страни като Гърция, Испания, Италия и Северна Африка и щом тези светове живеят с общ ритъм и обменят своите хора и своите блага, без да страдат от това, тези живи идентичности предполагат живото единство на морето; те са много повече от един хубав декор.

[1] *Paul Valéry*, „Refléxions sur l'acier", in: Acier, 1938, n° 1.

19 – „Истинското" Средиземноморие, от маслиновите до големите палмови гори

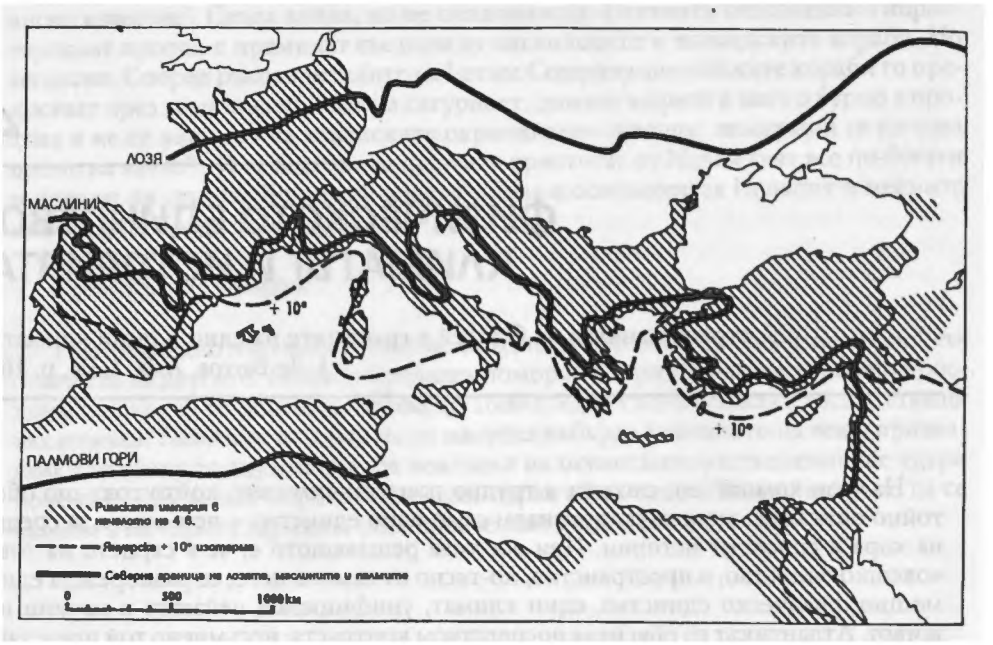

Границата на палмовите гори е тази на големите компактни палмови гори. Границата на фурмите, изолирани или на малки групи, е установена много по̀ на сéвер (вж. карта № 15).

1. Климатичното единство

Над земното и водното Средиземноморие се разпростира едно въздушно Средиземноморие, съвсем или почти без връзка с пейзажите долу, всъщност независимо от местните физични условия. Отвън то е изградено от едно двойно дихание: това на Атлантическия океан, негов съсед на запад, и това на Сахара, негова южна съседка. Самото Средиземноморие не е отговорно за небето, което го огрява[1].

Атлантикът и Сахара

В това не съвсем оградено поле се трудят последователно двама работници: Сахара носи сушата, сиянието, огромното синьо небе; Атлантикът, когато не раздава щедро облаци и дъжд, разстила обилно сивата мъгла, този воден прах, поразпространен и отколкото ни се струва в средиземноморското небе през „зим-

[1] Emmanuel de Martonne, Géographie Universelle, t. VI, I, 1942, p. 317: „...не е дъхът на Средиземноморието, който дава небето на Прованс".

ния семестър". Първите художници ориенталисти завинаги са ни подлъгали с бляскавите си палитри. Отдалечавайки се с кораб от Месина през октомври 1869 г., Фромантен отбелязва точно: „Облачно небе, студен вятър, буря, няколко капки дъжд върху сенника на палубата. Тъжно е, все едно че сме в Балтика"[1]. Вече през февруари 1848 г. той бяга към Сахара пред досадната сивота на средиземноморската зима: „Нямаше интервал през същата тази година, пише той, между ноемврийските дъждове и големите зимни дъждове, които траяха почти три месеца и половина без нито ден почивка"[2]. Всички алжирци са имали някога възможността да видят как някой новодошъл се плаши от проливните алжирски дъждове...

Вечна и повсеместна истина. Във Флоренция, отбелязва един мемоарист, на датата 24 януари 1651 г.[3], вече пет месеца трае суровото време, per avere durato a piovere quasi cinque mesi. Предходната година[4] Капуа е потопена от проливни дъждове. Всъщност няма зима, през която реките да не разкъсат дигите си и градовете да не са подложени на ужасите и на щетите от наводненията; явно Венеция много повече от другите: през ноември 1443 г.[5] нейните загуби са огромни, quasi mezo million di ducati (почти половин милион дуката – бел. пр.); на 18 декември 1600 г. – същата катастрофа; lidi (крайбрежията – бел. пр.), дигите, къщите, частните складове в приземните етажи и държавните складове за сол, жито и подправки, понасят големи щети, con dano di un million d'oro (с щети от един милион в злато – бел. пр.), което доказва също, че междувременно цените са се покачили[6].

През зимата или по-точно от септемврийското до мартенското равноденствие атлантическите влияния имат надмощие. Азорският антициклон пропуска атлантическите депресии, които една след друга достигат топлите води на Средиземно море наредени в дълга процесия, независимо от това дали идват от Бискайския залив и прекосяват на един скок Аквитания или подобно на кораби се приближават към Вътрешното море през Гибралтарския проток и бреговете на Испания... Каквато и да е входната им врата, те прекосяват Средиземноморието с бърз ход. Те придават изключителна нестабилност на зимния климат. Те донасят дъжда, предизвикват внезапните промени на ветровете, тормозят непрестанно морето, което под ударите на мистрала, на северозападния вятър или на бората е често толкова бяло от пяна, че прилича на огромна равнина, покрита със сняг, „осеяна с пепел", казва един пътешественик от 16 в.[7] С помощта на атлантическата влага зимата става причина за тези облачни и патетични небеса над Толедо – буря и светлина, които е нарисувал Ел Греко...

Така всяка година Атлантикът отхвърля, често със сила, пустинята далеч на юг и на изток. През зимата вали в пределите на Алжир и понякога в сърцето на Сахара.

---

[1] Voyage d'Égypte, 1935, p. 43.

[2] Un été dans le Sahara, 1908, p. 3.

[3] *Baldinucci*, Giornale di ricordi, 24 janvier 1651, Marciana, Ital., VI, XCIV.

[4] Recueil des Gazettes, année 1650, p. 1557, Naples, 2 novembre 1650.

[5] A.d.S. Venise, Cronaca veneta, Brera 51, 10 novembre 1443.

[6] Marciana, Cronaca savina, f° 372, 18 décembre 1600; същите продължителни дъждове (продължили 3 месеца) на Коледа, 1598 г.; Ibid., f° 371 ej 371 v°.

[7] *Pierre Martyr*, op. cit., p. 53, note.

Вали чак по планините на Западна Арабия... Антипустинята това не е Средиземноморието, както го е написал Пол Моран, а по-скоро Атлантическият океан.

Приблизително около пролетното равноденствие всичко отново се променя доста рязко, по времето когато според магребския календар настъпва благоприятния сезон за ашладисване на дървета и се чуват първите песни на славея[1]. Истинска пролет има много кратко или почти няма: осем кратки дни, през които листата и цветята изникват изведнъж. Щом спрат зимните дъждове, пустинята започва да завзема пространството на морето, в това число и планините околовръст до най-високите им етажи. Тя се разпростира на запад и най-вече на север и прехвърля най-отдалечените граници на средиземноморския свят; във Франция Южните Алпи всяко лято са покрити от парещия въздух на юга, коридорът на Рона е широко засегнат, аквитанският басейн – прекосен на верев и често, освен земите на Гарона, далечните южни брегове на Арморик са сполетени от силната суша.[2]

Тогава в средиземноморското пространство царува неоспоримо знойно лято. Морето е учудващо спокойно: юлското и августовското море е гладко като тепсия; лодките отиват в открито море и нагазили във водата галери смело се движат от пристанище към пристанище[3]. „Летният семестър" е добър период за морските трафици, за плячкосването и за войната.

Физичните причини за този зноен и сух сезон са прости. С изкачването на слънцето на север Азорският антициклон отново е нараснал; вратата е залостена и ходът на циклонните депресии на изток е преустановен. Тя ще се отвори отново с приближаването на есента; тогава отново започва атлантическото нахлуване.

Един хомогенен климат

„Екстремалните" граници на един такъв климат трябва да се разположат доста далеч от бреговете на Средиземно море, ако ги отместим, от една страна, през Европа чак до страните, които засяга през лятото сахарската суша и, от друга страна – през Азия и Африка чак до областите, до които достига през зимата, в самото сърце на огромните зони на степта, дъждът на атлантическите депресии. Но кой не вижда злоупотребата с тези прекалено широки граници? Средиземноморският климат не е едното или другото от тези отмествания, които току-що посочихме, а техният сбор, тяхното наслагване и тяхното точно смесване. Достатъчно е подчертаването на една от съставките, за да се деформира средиземноморският климат и да премине на изток или на юг към степния и пустинния или пък да се плъзне в друга посока, на север, към един климат с преобладаващи западни ветрове. Следователно истинското царство на средиземноморския климат представлява една доста тясна зона.

Всъщност трудно е да се анализират нейните граници. Затова би било необходимо да се обърне внимание на най-дребните явления и не само на физичните; климатите не се регистрират само чрез обичайните стойности на температурата, наляганeто, ветровете и дъждовете, а се предават на земята чрез множество зна-

[1] Annuaire du monde musulman, 1925, p. 8.
[2] *E. de Martonne*, op. cit., p. 296.
[3] *Ernest Lavisse*, „Sur les galères du Roi" – in: Revue de Paris, nov. 1897.

ци. Андре Зигфрид намеква за това по повод на Ардеш[1]. Лео Ларгие го посочва за границите между Лангедок и Лозер[2], Ж. Л. Водуайе – за преходите между различните Прованси[3]... Това е в сила по отношение на детайлите. Що се отнася до цялото, трябва безпрекословно да се следват многократните наблюдения на географите: средиземноморският климат се вмества между границата на маслините и тази на големите палмови гори. Впрочем нека да вписем в тези граници Италианския полуостров (или по-скоро Апенинския), Гърция, Киренайка, Тунис и по-нататък тесни брегови ивици с ширина, ненадминаваща 200 километра, тъй като много бързо се появяват преградите на планините. Много често средиземноморският климат е климат на „подпрените" земи и на ривиерите около морето, една много тънка лентичка като крайбрежието на Крим: смокинята, маслината, портокалът, нарът растат свободно[4], но същевременно не отвъд южната зона на полуострова.

Този тесен декор заради самата си теснина е неоспоримо хомогенен от север на юг, както и от изток на запад. От север на юг в глобален мащаб тази морска ривиера е само една надлъжна линия с не особена дебелина. Най-значителната ѝ ширина по меридиана е от 1100 км, от дъното на Адриатика до триполитанския бряг; и тя е с неправилна форма. Всъщност големите ширини варират средно между 600 и 800 км за Източното Средиземноморие, 740 км от Алжир до Марсилия. Морските и континенталните пространства образуват общо дълго вретено от двете страни на 37° и 38° северна ширина. Амплитудата на отклоненията на ширина е слаба. Несъмнено тя обяснява контрастите между северните и южните брегове – последните по-топли от първите. Средната разлика в температурата между Марсилия и Алжир е 4°С. Януарската десетградусова по Целзий изотерма следва приблизително голямата ос на морето, разделяйки юга на Испания и на Италия, земи повече африкански, отколкото европейски. В общи линии Средиземноморието има явно навсякъде един и същи „геометричен" климат.

От изток на запад се забелязват няколко вариации, дължащи се на факта, че атлантическата влага е по-слаба, а също и по-късна по своя принос, колкото повече се движим към източната част на морето.

И едните, и другите вариации имат своята стойност. Когато климатолозите се взират в детайла, Средиземноморието с пълно право им изглежда като семейство от различни помежду си климати. Това не премахва тяхното родство, тяхното неоспоримо единство. Впрочем за историята не е безразлично да открие почти навсякъде еднакъв климат и еднакъв сезонен ритъм, еднаква растителност и еднакви цветове, и поддавайки се на това – еднаква геоложка структура: натрапчиво еднакви пейзажи. В крайна сметка – еднакъв начин на живот. За Мишле „каменистата" вътрешност на Лангедок напомня Палестина. За много писатели Прованс е по-гръцки от Гърция, освен ако истинската Гърция не се намира на този или онзи бряг на Сицилия. Йерските острови биха се вместили добре сред Цик-

---

[1] Vue générale de la Méditerranée, 1943, p. 64-65.

[2] Léo Larguier, „Le Gard et les Basses Cévennes", in: Maisons et villages de France, op. cit., I, 1943.

[3] Op. cit., p. 183. За областта на Волтера; *Paul Bourget*, Sensations d'Italie, 1902, p. 5.

[4] *Comte de Rochebouart*, Souvenirs sur la Révolution, l'Empire et la Restauration, 1889, p. 110: лози от Мадейра и Испания, аклиматизирани в Крим.

ладите, ако не бяха по-зелени[1]. Също така Тунисното езеро напомня лагуната на Коджа. Мароко е една по-обгорена Италия[2].

Навсякъде може да се открие едно и също триединство, рожба на климата и на историята: житото, маслината и лозата, тоест една и съща аграрна цивилизация, една и съща победа на хората над природната среда. Накратко, областите на морето не се допълват една друга[3]. Те имат еднакви хамбари, еднакви килери, еднакви маслобойни, еднакви сечива, еднакви стада, често еднакви земеделски традиции, еднакви всекидневни грижи. Това което процъфтява тук, трябва да преуспее и на друго място. Всички морски области произвеждат през 16 в. восък, вълна, кожи montonini (овчи – бел. пр.) или vacchini (телешки – бел. пр.); те всички отглеждат или са в състояние да отглеждат черничевото дърво и да развъждат копринената буба. Всички те без изключение са родини на лозата и на виното, дори и в земите на мюсюлманите. Кой е възпявал виното повече от ислямските поети? Лозя има в Тор на Червено море[4] и чак в далечна Персия, където виното шираз е известно.

Идентичност в производството: тогава е възможно да се снабдяваш във всяка една от страните на морето. През 16 в. съществува житото на Сицилия и житото на Тракия; гръцкото и латинското вино на Неапол, като второто е повече от първото[5], но множество бъчви с вино се пълнят също и във Фронтинян; ориз има в Ломбардия, но и във Валенсия, както в Турция, така и в Египет. Също така вълна от Балканите и от Северна Африка, за да сравним и изделия с по-ниско качество.

Следователно средиземноморските страни се конкурират или би трябвало да се конкурират: те могат да обменят повече извън света на своя климат, отколкото вътре в него. Това е вярно, но 16 в. е епоха на обмени с неголям обем, със скромни компенсации и на малки разстояния. Каквото и да се случи, те трябва да се справят по съседски, между области богати и области бедни на хора, като основният проблем е снабдяването на градовете в търсене на всичко, което става за ядене и като се намери, да се транспортира с минимални повреди: от торбите с бадеми от провансалския бряг до буретата с риба, с тон или с осолено месо, чувалите с бакла от Египет, без да забравяме бъчвите със зехтин и жито – най-търсената стока... Идентичността на продукцията следователно не пречи, както би се смятало, на обмена във вътрешността на Средиземноморието. Поне през 16 в.

От човешка гледна точка климатичното единство[6] води след себе си доста други последици. Отрано то подготвя пътищата за установяване на идентични земеделски култури. От началото на първото хилядолетие преди Христа културите на маслината и на лозата прекрачват източните граници на морето в западна

---

[1] *Jules Sion*, La France méditerranéenne, 1929, p. 77.

[2] *J. et J. Tharaud*, Marrakech ou les seigneurs de l'Atlas, 1929, p. 135.

[3] *A. Siegfried*, op. cit., p. 148, 326.

[4] *Belon du Mans*, op. cit., p. 131.

[5] A.d.S., Naples, Sommaria Consultationum, 2 f° 223, 2 oct. 1567. През предходните години от Неаполитанското кралство са били добити средно: 23 667 бъчви латински вина и 2319 бъчви гръцки вина, сладки вина и „Манджагуера".

[6] „Аналогичността на климатите... облагодетелства проникването и направлява аклиматизирането"; *P. Vidal de La Blache*, op. cit., p. 113.

посока. Това съществено уеднаквяване е постигнато още в най-стари времена. Природата и човекът работели съгласувано.

Вследствие от това през 16 в. всеки средиземноморец, независимо откъде произлиза, никога не се чувства отчужден по бреговете на Вътрешното море. Някога – да, в героичните времена на първите финикийски или гръцки пътешествия през Античността, колонизацията представлявала драма, но не и впоследствие. Оттогава да колонизираш означава да имаш същите дървета, същите растения, същите пейзажи пред очите си и същите храни на масата си; това означава да живееш под същото небе, да откриеш познати сезони.

Обратно, когато един средиземноморец напусне своята страна, той се оплаква или тревожи: така например войниците на Александър Македонски, когато той преминава през Сирия и се отправя към Ефрат[1] или испанците през 16 в. в Холандия, ядосани, че са изложени на „северния вятър". За Алонсо Васкес и испанците от неговото време (и несъмнено от всички времена) Фландрия е „страната, където не растат нито лавандула, нито мащерка, нито смокини, нито маслини, нито пъпеши, нито бадеми, където магданозът, лукът и марулята нямат нито сочност, нито вкус, където, нещо невероятно, ястията се приготвят с масло от крава вместо със зехтин..."[2] Кардиналът на Арагон, който отива в Холандия през 1517 г. с готвача и продоволствията си, е на същото мнение. „Заради маслото и млечните продукти, които се консумират много във Фландрия и в Германия, заключил той, тези страни изобилстват от прокажени"[3]. Наистина странни държави! Така един италиански духовник, случайно попаднал в Байьо, в Нормандия, през лятото на 1529 г., се чувства for del mondo (далеч от света – бел. пр.)[4].

Ето кое обяснява лекотата, с която средиземноморецът циркулира от пристанище на пристанище: никога не става дума за истинско преселение, а най-много за преместване и новият наемател се чувства добре в къщата, в която пристига. За сравнение вижте какво ще представлява изтощителната колонизация на Новия свят за иберийците! Традиционната история запазва повече или по-малко имената на тези мъже и жени, дошли първи в Перу или в Нова Испания да отглеждат жито, маслини или лозя. Не без мъжество и въпреки враждебността на климата и на земята тези средиземноморци се опитват да пресъздадат едно Средиземно-

---

[1] *A. Radet*, Alexandre le Grand, 1931, p. 139.

[2] *Alonso Vázquez*, Los sucesos de Flandes..., извадки, публикувани от *L. P. Gachard*, Les Bibliothèques de Madrid..., Bruxelles, 1875, p. 459 et sq., цитирано от: *L. Pfandl*, Jeanne la Folle, френски превод: *R. de Liedekerke*, 1938, p. 48. Да се съпостави със следните бележки на *Maximilien Sorre*, Les Fondements biologiques de la géographie humaine, 1943, p. 268: „Една от особеностите на народите, живеещи в периферията на Средиземноморския свят, която най-много впечатлявала древните, било използването на краве масло: консуматорите на зехтин изпитвали известно скандално учудване. Дори италианец като Плиний проявява това чувство без да се замисли, че използването на зехтин не било толкова отдавнашно в Италия."

[3] *Antonio de Beatis*, Itinerario di Monsignor il cardinale de Aragona... incominciato nel anno 1517..., ed. par L. Pastor, Fribourg-en-Brisgau, 1905, p. 121. Храна, която най-малкото е „corrompedora dos estomagos" (разваляща стомаха – бел. пр.), казва един португалец, *L. Mendes de Vasconcellos*, Do sitio de Lisboa, Lisbonne, 1608, p. 113. Такъв е случаят и с „nações do Norte e em parte de França e Lombardia" (народите на Севера и част от Франция и Ломбардия – бел. пр.).

[4] Доайенът на Байьо до маркиза на Мантуа, A.d.S. Mantoue, Gonzaga, Francia, série E, f° 637, Ier juin 1529.

морие под тропиците. Впрочем напразно: аграрната и хранителната цивилизация на родната страна не могат, въпреки спорадичните успехи, да намерят благоприятна почва в испано-португалска Америка – зона на царевицата, на маниоката, на пулкето и скоро на захарния спирт... Едно от големите трансокеански снабдявания с произход от Иберия ще помогне да се поддържа изкуствено в Новия свят хранителната цивилизация на Вътрешното море: оттам са корабите натоварени с вино, брашно и зехтин, които ще напуснат Севилия или Лисабон за отсрещния бряг на океана[1].

Все пак именно човекът от Средиземноморието е този, който почти сам е присадил лозята в тези нови земи. Може би, защото той предварително е адаптиран към трудните климатични условия на Средиземноморието, невинаги милостиви към човешкия организъм, и понеже е закален в борбата срещу маларийните епидемии и честите връхлитания на чумата. Може би и защото в родната си страна е посещавал школата на скромността и умереността. Лъжливо приветливият климат на Средиземноморието понякога е суров и смъртоносен. И той е филтърът, който пречи да се разпространяват по брегoвете на топлото море хората от далечните покрайнини. Колкото и да пристигат като победители тези вчерашни варвари, а днешни богаташи, колко време устояват те „на изтощителното лято и на маларията"[2]? „Господарите идват и изчезват, казва Валтер Бауер, говорейки за Сицилия; другите остават и това е романс без думи"[3], винаги един и същ.

Сушата: бедствие за Средиземноморието

Недостатъкът на този климат по отношение на човешкия живот произлиза от годишното разпределение на дъждовете. Вали много, дори в някои точки – прекомерно[4]. Но дъждовете идват през есента, през зимата, през пролетта; главно през пролетта и през есента. В общи линии това е обратно на мусонния климат. Той организира плодоносната среща на горещината и водата. Средиземноморският климат разделя тези жизненоважни фактори с последиците, които можем да предположим. „Небесата на славата" през лятното полугодие имат своя сериозен противовес. Навсякъде сушата командва спирането или отслабването на течащите води и на естественото напояване: средиземноморската земя е зоната на oueds (суходолията – бел. пр.) и на fiumari (пороищата – бел. пр.). Тя прекратява развитието на всички растения: оттам се явява необходимостта, както за културите, така и за растенията, да се адаптират към сушата[5], да използват възможно най-бързо и най-добре ценните порции вода. Житото, „зимно растение"[6], бърза

---

[1] *François Chevalier*, „Les cargaisons des flottes de la Nouvelle Espagne vers 1600", in: Revista de Indias, 1943.

[2] *P. Vidal de La Blache*, op. cit., p. 114; *Bonjean* – In: Cahiers du Sud, mai 1943, p. 329-330.

[3] In: *O. Benndorf*, op. cit., p. 62. *Colette*, La Naissance du Jour, 1941, p. 8-9.

[4] 4 метра всяка година в залива на Котор.

[5] Вж. статията на *Schmidthüser*, „Vegetationskunde Süd-Frankreichs und Ost-Spaniens", in: Geogr. Zeitschrift, 1934, p. 409-422. Относно обезлесяването вж. *H. von Trotha Treyden*, „Die Entwaldung der Mittelmeerländer", in: Pet. Mitt., 1916, и неговата библиография.

[6] Твърдението е на *Woiekof*, цитирано от *Jean Brunhes*, Géographie humaine, 4e ed., p. 133.

да узрее и да завърши активния си цикъл на живот още през месец май или юни; в Египет и в Андалусия – още през април[1]. За да узреят плодовете им, маслините на Тунис се възползват от важните есенни дъждове. Изглежда още много рано поливното земеделие е било емпирично прилагано навсякъде[2] и не само от времето на финикийските опити. Вероятно отрано напояването със своите различни методи и източен произход е проникнало в средиземноморската зона. Днес (вижте картата на К. Сапер)[3] границата на Kunstbewasserung (изкуственото напояване – бел. пр.) е видимо границата на средиземноморския климат... По пътищата на напоителните техники в Средиземноморието ще да са дошли и множество растения (тревни или дървесни), адаптирали се отдавна към сухите земи. През първото хилядолетие преди Христа се извършва, както вече посочихме, всеобхватно преместване на лозата и на маслината от източната към западната част на морето[4]. Поради своя климат Средиземноморието е предопределено за дървесни култури. Освен градина то по щастлива случайност е и родината на хранителни дървета...

Напротив, неговият климат не е облагодетелствал обикновените дървета и храстовите видове или поне не ги е обезпечил. Много рано гората, примитивно създание на средиземноморското пространство, е била атакувана от човека и много, прекалено много разредена. Тя се е възстановила трудно или въобще не е могла, поради което мястото ѝ е било заето от пустеещи земи или от храсталаци, деградирали форми на гората. Спрямо европейския север Средиземноморието следователно отрано се е превърнало в оголена земя. Когато Шатобриан прекосява Морея, тя е „почти изцяло лишена от дърветата"[5]. Дали от голата и камениста Херцеговина до облечената в гори Босна човек не преминава, както е забелязал Жан Брюн, от един свят в друг[6]? Почти навсякъде дървесината ще бъде скъпа[7], понякога много скъпа. В Медина дел Кампо „по-богат на панаири, отколкото на montes" (разбирайте гористи планини), хуманистът Антонио де Гевара, разсъждаващ за своя бюджет, заключава: „Така че в крайна сметка дървата ни струват толкова, колкото онова, което вря в тенджерата"[8].

Друго заключение: истинските пасища в Средиземноморието са рядкост. Това води до малкия брой говеда, така необходими за богато земеделие, основано върху необходимото използване на торове, както е в северните страни, където почвата, измита от дъждовете, губи плодородните си съставки, на които средиземноморската суша наистина се оказва по-добър пазител. Говедата се срещат масово само в Египет и във влажните Балкани, в северните покрайнини на Средиземноморието или в по-добре поливаните високи земи. Кози и овце (последните отглеждани повече заради козината си, отколкото заради месото) не компенсират дефицита в

---

[1] *G. Botero*, op. cit., I, p. 10.
[2] *André Siegfried*, op. cit., p. 84-85; *Jean Brunhes*, op. cit., p. 261.
[3] „Die Verbreitung der künstlichen Feldbewässerung", in: Pet. Mitt., 1932.
[4] *M. Sorre*, Les fondements biologiques..., op. cit., p. 146.
[5] Itinéraire de Paris à Jérusalem, 1811, p. 120.
[6] Géographie humaine, 4e édit., p. 51, note 1.
[7] Дори в Константинопол: *Robert Mantran*, Istanbul dans la seconde moitié du 17e siècle, 1962, p. 29.
[8] Biblioteca de Autores Españoles (B.A.E.), XIII, 93.

снабдяването с месо. Да си припомним за момент занимателния разказ, който Рабле вменява на един „много сърдит" монах от Амиен, който заедно със своите спътници се възхищава на красотите на Флоренция. „В Амиен, обяснява той, за три или даже четири пъти по-малко път, който изминахме с вас в разглеждане, можех вече да съм ви показал повече от четиринадесет старинни и ухаещи гостилници. Не зная какво удоволствие изпитахте вие, виждайки лъвовете и африканите (така наричахте вие, струва ми се, онова, което те назовават тигри) близо до кулата, както и бодливите свинчета и щраусите в двореца на сеньор Филипо де Строци. Честна дума, чада мои, бих предпочел да видя един хубав и охранен гъсок на шиш..."[1] По повод на Средиземноморието един географ ми писа, забавлявайки се: „недостатъчно месо и прекалено много кокали"[2].

За човека от север през 16 в. добитъкът в Средиземноморието изглежда вече недостатъчен, говедата много често мършави, а овцете с малко тегло. „През 1577 г. Монтморанси и неговата армия изяждат 8000 овце, идващи от целия Долен Лангедок. Средно тегло, „една връз друга", 30 ливри на животно, тоест 12 кг (днес). Това е нищожно и животното не струва почти нищо: четири ливри парчето, тоест малко повече от едно екю на овен...[3] Във Валядолид сметката върху 11 312 заклани овце от 23 юни до 5 декември 1586 г. дава средно 11,960 кг месо на животно (26 кастилски ливри). Също така от 2302 вола, заклани през същия период, осигуреното средно от животно месо е 148,12 кг (322 кастилски ливри)[4]. Следователно животните не са много тежки. Същото важи и за конете. В Средиземноморието има много хубави коне: турски, дребни кончета от Неапол, бойни коне от Андалусия, берберски коне от Северна Африка, но това са ездитни, буйни, бързи коне, чиято мода ще мине през следващия век, който ще бъде свидетел на успеха на едрите коне, на магаретата и мулетата от Севера. Силата на животните все повече ще има решаващо значение за пощенските коли, каретите, чиято мода ще се утвърди, файтоните, лафетите и артилерийските прицепи... Дантискус, който току-що е дебаркирал на 4 декември 1522 г. в Кодалия на кантабрийския бряг, се отправя към Леон с шест товарни коня non tamen tam bonis, пише той, ut sunt apud nos qui plumbum ferunt ex Cracovia in Hungariam..."[5] (при все това не толкова добри колкото нашите, които пренасят олово от Краков в Унгария – бел. пр.). Сравнението с конете, които пренасят олово от Краков в Унгария, е твърде спонтанно, за да крие някаква грешка. Впрочем, какво ядат тези коне от Юга? Овесът едва се е появил в някои области като Лангедок[6], а ечемикът е оспорван между хора и животни. Да съжалим тези коне от Франция, които след като са минали испанската граница, започват да цвилят от недоволство, разказва Бартелеми Жоли, от това, че са принудени веднага да минат на „недостатъчна и безвкусна" слама[7].

---

[1] Le quart livre du noble Pantagruel, éd. Garnier, II, ch. XI, p. 58.

[2] Писмо на Pierre Gourou, 27 юни 1949 г.

[3] *E. Le Roy Ladurie*, op. cit., pp. 118-119.

[4] *B. Bennassar*, „L'alimentation d'une ville espagnole au XVIe siècle. Quelques données sur les approvisionnements et la consommation de Valladolid", in: Annales E.S.C., 1961, p. 733.

[5] Дантискус до краля на Полша, Валядолид, 4 януари 1523, Bibliothèque Czartoryscki, n° 36, f° 55.

[6] *E. Le Roy Ladurie*, op. cit., p. 181.

[7] *Barthélémy Joly*, Voyage en Espagne, p. 9.

Без да се стремим да обясним всичко по този начин, ще отбележим, че ако ралото, което оре плитко земята, се задържа в средиземноморските землища, то е не само заради малката дълбочина на обработваемата земя и нейната трошливост, а и заради това, че волските и мулешките впрягове не притежават необходимата сила. Увеличава се броят на повърхностните обработки, „брасденето" – до седем или осем пъти на година[1]. По-добре би било, и бъдещето го е доказало, да се оре по-надълбоко както на север, където колесният плуг с мобилна предница е основен инструмент на прогреса. В Лангедок псевдоплугът, имитиращ северния (mousse), няма да изпълни своето предназначение и няма да се разпространи[2]. Бедните aratores (орачи с рало – бел. пр.) от Лангедок, „колкото и неуморно да чоплят угарта, не могат да се сравняват..." с големите charrueurs (орачи с плуг – бел. пр.) от Ил дьо Франс или Пикардия[3].

Всъщност Средиземноморието се бори с една съществена бедност, която обстоятелствата усложняват, без самите те да я създават. Животът е несигурен въпреки привидните или действителни благоприятни условия. Всеки е подмамен от неговите толкова хвалени сладост и красота. Всеки – понякога дори и такъв осведомен географ като Филипсон – постъпва като пътешествениците дошли от север, които са заслепени от слънцето, цветовете, хладината, зимните рози и ранните плодове. Като Гьоте, който се учудва във Виченца от народния живот на улицата с широко отворените й магазини и който мечтае да пренесе у дома малко от искрящия южен въздух. Колкото и да знаем, трудно ни е да свържем тези светли и радостни пейзажи с картините на мизерия и физическа мъка. Всъщност средиземноморският човек изкарва с усилие и трудно всекидневния си хляб. Огромни пространства остават необработени и безполезни. Земята, която дава храна, почти навсякъде е подложена на двугодишно сеитбообращение, изключващо значителна продуктивност. Мишле за пореден път и по-добре от всички останали е осъзнал присъщата суровост на всички тези земи, като започнем с нашия Прованс.

Съществува един видим знак за тази бедност: умерността, която винаги е удивлявала човека от север. Фламандецът Бюзбек, намиращ се в Анатолия, пише през 1555 г.: „Мисля, че без да накърнявам истината, мога да ви уверя, че ежедневният разход на един фламандец би стигнал на турчина да живее дванадесет дни... Турците не познават кухнята и всичко зависещо от нея; те са безкрайно скромни и не особено придирчиви към ястията; стига да имат сол, хляб, чесън или лук с малко кисело мляко, нищо повече не им е необходимо и с всичко това те си правят манджа... Често те се задоволяват да смесят много студена вода с мляко; с това те задоволяват своя апетит и уталожват силната си жажда, която големите жеги им причиняват"[4]. Често тази умереност е отбелязвана като една от силните черти на турския войник в поход, комуто е достатъчно малко ориз, стрито месо, сушено на слънце, и хляб, изпечен надве-натри на жар[5]. Западният

[1] *E. Le Roy Ladurie*, op. cit., p. 78.
[2] Ibid., p. 80.
[3] Ibid., p. 79.
[4] Lettres..., pp. 161-162.
[5] *G. Botero*, op. cit., II, p. 124.

войник е по-взискателен може би заради примера на множество германци и швейцарци[1].

Но дали селянинът и дори гражданинът на Гърция, Италия и Испания е много по-капризен от тези турци, чиято оскъдна храна забелязва преди век Теофил Готие, който се учудва, че красивите caïdjis (каикчии – бел. пр.), станали мускулести от трудния си занаят на гребци, могат да изкарат с дни в своите каици, хранейки се изключително само със сурови краставици[2]?

„В Мурсия, пише Александър дьо Лаборд в своя Itinéraire descriptif de l'Espagne (1828), не би могло да се намери прислужница през лятото и много от тези, които са наети, напускат своето слугинство в началото на хубавия сезон. Тогава те лесно си набавят салата, няколко плода, пъпеши и най-вече чушки. Тези продукти са достатъчни за прехраната им"[3]. „Поканих всички на вечеря", пише Монтен, който добавя (сцената протича на баните на Лука), „тъй като в Италия угощенията са като една от нашите леки вечѐри във Франция"[4].

За сметка на това Комин изпада в захлас от изобилието на всичко във Венеция. Той има извинение, че е чужденец. А Венеция си е Венеция, привилегирован за храните град. Самият Бандело е очарован от градските пазари, от „l'abbondanza grandissima d'ogni sorte di cose da mangiare"[5] (от огромното изобилие на всякакви неща за ядене – бел. пр.) и не трябва да се съмняваме в неговото свидетелство. Но ние знаем колко е труден за снабдяване и какви притеснения и каква бдителност коства на Сеньорията този луксозен пазар на един пребогат и добре ситуиран град.

Дали е забелязано малкото място, което пиршествата и гуляите заемат в средиземноморските литератури? Описанията на гощавки – освен ако, разбира се, не става дума за царски трапези – никога не споменават за изобилие[6]. В новелите на Бандело едно хубаво ядене означава малко зеленчуци, малко булонска наденица, дамар и чаша вино. Празният стомах е познат персонаж в испанската литература от Златния век. Такъв е ултракласическият Лазарильо де Тормес или неговият брат по picardia (мошеничество – бел. пр.) Гузман де Алфараче, ядящ голям комат твърд хляб, без да изпуска на земята нито една троха от уважение към мравките[7]. „Дано Господ те спаси от чумата, която слиза от Кастилия, и от глада, който се изкачва от Андалусия", чуват да казва същият Гузман[8]. Трябва ли да си припомним менютата на Дон Кихот или следната поговорка: „Ако чучулигата иска да прекоси Кастилия, трябва да вземе зрънце със себе си"[9]?

---

[1] Натоварен от Филип II да снабдява испанските и германските войски в Испания за прекосяването на Италия, Великият херцог на Тоскана предпочита да запази осоленото месо, което е и в малки количества, за германците. Испанците пристигнали първи, но не драматизират и се задоволяват с ориза и сухарите: *Felipe Ruiz Martin*, Introduction aux Lettres envoyées de Florence è Simón Ruiz.

[2] Voyage à Constantinople, 1853, p. 97.

[3] P. 112.

[4] Journal de voyage en Italie. Collection „Hier", 1932, tome III, p. 242.

[5] Op. cit., III, p. 409.

[6] Ibid., IV, p. 233, p. 340; VI, p. 400-401. С изключение на Северна Италия.

[7] *Mateo Aleman*, Vida del picaro Guzman de Alfarache, I, 1re partie, 3, p. 45.

[8] Ibid., IIe partie, 2, p. 163.

[9] Bory de Saint-Vincent, Guide du voyageur en Espagne, p. 281, цитиран от Ch. Weiss, L'Espagne depuis Philippe II, 1844, t. II, p. 74.

Колкото и разнообразни да са допълненията, които могат да доставят зеленчуковата и овощната градина, както и плодовете на морето, винаги става дума за скромна трапеза, дори и днес, за режим „в повечето случаи на границата на недохранването“[1]. Тази скромност не е добродетел или липса на „чувственост“, за да се изразим като Бюзбек, а необходимост.

С неплодородните си варовици, с обширните си пространства, белязани от проклятието на солта, с покритите със „селитра“ полета, за които говори Белон дьо Ман[2], с малкото подходящи за обработване почви и нетрайността на орната земя Средиземноморието е отговорно за бедността, която налага на своите народи. Тънките горни слоеве на почвата, които само лошото дървено рало разорава, са подвластни на вятъра или на поройните води. Те се запазват единствено благодарение на човешкото усилие... При тези условия, когато вниманието на селянина се притъпи по време на дълго продължили вълнения, изчезва не само селячеството, но и самата земя кърмилница. По време на смутовете на Тридесетгодишната война селското население на Германия ще бъде изтребено, но земята ще остане и с нея възможностите за възстановяване: превъзходство на Севера. В Средиземноморието земята загива, когато вече не е защитена от културите: пустинята дебне орната земя, без да я изпуска. Цяло чудо е, когато последната се запазва или се възстановява благодарение на селския труд. Настоящите цифри го доказват: извън горите, пасищата и специфично непродуктивните области към 1900 г. обработваемата земя представлявала 46% от земята в Италия; 39,1% – в Испания; 34,1% – в Португалия и едва 18,6% – в Гърция. В Родос от 144 000 ха 84 000 днес са необработваеми[3]. По южните брегове на морето цифрите биха били още по-катастрофални.

Но колко произвеждат самите обработваеми земи? Твърде малко, освен при изключителни условия (например поливане); за това е отговорен климатът.

Повече отвсякъде реколтите в Средиземноморието зависят от непостоянни фактори. Ако южният вятър духа в навечерието на жътвата, житото изсъхва, преди напълно да е узряло и да е достигнало нормалната си големина; или пък ако е вече узряло, то се рони: за да се избегне това нещастие, в Испания селянинът много често жъне през нощта на хлад, тъй като прекалено сухото зърно се сгича на земята през деня[4]. Ако наводненията опустошават ниските земи през зимата, сеитбата е застрашена. Ако небето се проясни прекалено бързо през пролетта, доста узрялата реколта замръзва, понякога безвъзвратно. Жътвата никога не е сигурна, до последния момент. В края на януари 1574 г. реколтата в Кандия предвещава да бъде отлична; дъждовете били обилни и било засято повече от обичайното. Но, добавя нашият информатор, ето че всички тези хубави надежди могат да се изпарят в тези земи, подчинени на „гибелните мъгли, които изпепеляват зърното“[5]. Буйните тласъци на южния вятър, от които се боят в Архипела-

---

[1] *M. Sorre*, op. cit., p. 267.
[2] Op. cit., p. 137 v°.
[3] *Charles Parain*, La Méditerranée, les hommes et leurs travaux, 1936, p. 130.
[4] *Alonso de Herrera*, op. cit., éd. 1645, p. 10 v° (вярно най-вече за ечемика).
[5] A.d.S. Venise, 22 janvier 1574. Capi del Co dei X, Lettere, Ba 286, f°s 8 et 9.

га, често опустошават узрелите реколти в Корфу[1], от тях се боят и до днес в цяла Северна Африка, произвеждаща житни култури – „сирокото", срещу което човек е безсилен и което за три дни може да унищожи целогодишния труд. Към този списък от катастрофи, заплашващи средиземноморското поле, да прибавим и напастта на скакалците – в различна степен опасна и вчера, и днес[2].

Много рядко една реколта се опазва последователно от всички дебнещи я опасности. Добивите са слаби и предвид ограничеността на посевните площи Средиземноморието винаги е на ръба на глада. Достатъчни са само няколко промени на температурата и липсата на дъжд, за да бъде застрашен животът на хората. Тогава всичко се променя, дори и политиката. Ако реколтата на ечемик в покрайнините на Унгария не е обещаваща (известно е, че в Средиземноморието ечемикът отговаря на северния овес), сигурно е, че султанът няма да води активна военна кампания: как би хранил той конете на спахиите? Ако едновременно с това липсва и жито – и това не е нещо рядко – в трите или четирите житници на морето, независимо от военните планове, замислени през зимата или пролетта, голямата война задължително ще бездейства по време на жътвата, което е и времето на морското спокойствие и на големите морски операции. Селското разбойничество и морското пиратство веднага ще удвоят силата си. При това положение бихме ли се учудили, че единствената подробност от ежедневния живот, която редовно се отразява в големите политически кореспонденции, се отнася до реколтите? Валяло е, не е валяло, житото не е поникнало добре, прогнозите в Сицилия са удовлетворителни, но реколтата в Турция не е добра, султанът със сигурност няма да позволи да се изнесе жито. Дали тази година ще бъде или не година на оскъдица, на carestia, на „скъпотия" както се казвало?

Писмата, които майордомът Франсиско Озорио пише на Филип II през 1558 г., разказват подробно на краля, задържал се на север, за времето на полуострова. Какво внимание от страна на един гражданин на Валядолид към цвета на небето, към състоянието на реколтата, към цената на хляба! 13 март 1558 г.: „...От два дена, пише той, тук времето е ясно с много слънце и вятър. Не е валяло от средата на януари. Цената на хляба малко се покачи и издадоха „прагматика" (регулиращ указ – бел. пр.), за да се фиксира бъдещият му курс. Откакто го публикуваха онзи ден, небето се покри с облаци. Това ни кара да очакваме дъждове през април. В Андалусия и Естрамадура, както и в Толедското кралство валя и времето е много благоприятно: цената на хляба там доста спадна."[3] 30 октомври 1558 г.: „Реколтата от жито е обилна. Запасите от вино в цялото кралство са умерени, навсякъде посевите тръгнаха добре. На 26-и тук валя сняг цяла сутрин на големи парцали. След това валя навсякъде и това ще се отрази в голяма степен на посе-

[1] *G. Botero*, Dell'isole, p. 72.

[2] *G. Vivoli*, Annali di Livorno, 1842-1846, III, p. 18: нашествие на скакалци в Тоскана (1541 г.); във Верона през август 1542 г. и юни 1553 г.: *Ludovico Moscardo*, Historia di Verona, Verona, 1668, p. 412 et 417; в Унгария: Тебалдо Тебалди до херцога на Модена, Венеция, 21 август 1543 г., A.d.S. Modène; в Египет през 1544 и 1572 г.: Museo Correr, D. delle Rose, 46, f° 181; в Кипър на 13 септември 1550 г.; A.d.S. Venise, Senato Mar, 31, f° 42 v° – 43 v°; в Камарг – 1614 г.: *J. F. Noble de La Lauzière*, op. cit., p. 446.

[3] CODOIN, XXVII, p. 191-192.

вите. Имайки предвид времето тук, сигурен съм, че в Брюксел не би трябвало да е много топло. Цената на хляба се понижи в цялото кралство."[1]

Филип II подробно е държан в течение за колебанията на времето още от началото на сеитбата; цената на хляба се понижава и покачва в зависимост от дъждовете; тези подробности са записани в кореспонденциите, където напразно търсим други уточнения от икономическата история: всичко това разкрива положението с изхранването в Средиземноморието през 16 в. Не само прост „икономически" проблем, а жизнен.

Причината е, че гладът, който убива хората по улиците, е една действителност. През 1521 г., разказва венецианецът Наваджеро, „имаше такъв глад в Андалусия, че много животни измряха и страната опустя; умряха и много хора. Имаше такава суша, че житата загинаха и не можеше да се намери и една тревичка в полята; през тази година изчезнаха голяма част от андалуските породи коне и до днес (1525 г.) те не са възстановени."[2] Екстремален пример! Но с течение на годините непрекъснато се регистрират оскъдици и всяко правителство започва да търси жито и трябва да организира публични раздавания, за да предотврати, без всякога да успява, умирането на хора от глад. През втората половина на века една изключително силна криза засяга цялото Средиземноморие от 1586 до 1591 г. и тя отваря Средиземно море за корабите на Европейския север. Дори и в нормална година животът съвсем не е лек, нито пък много изобилен. Помислете си върху факта, че тосканците от края на 16 в., богати с орни земи, лозя и черници, con tutto ció non raccolgono vettovaglie per un terzo dell'anno[3] (въпреки всичко това не прибират хранителни припаси и за една трета от годината – бел. пр.)! Или преценете следната фраза от разказа на Гузман: „Годината беше ялова заради сушата. Севиля страдаше много от това, тя, която изкарва с голям труд и мъка дори и най-благоприятните години..."

В недрата на средиземноморската история се проявяват следните закони: бедността и несигурността в утрешния ден. Такива са може би основанията на благоразумието, умереността, предприемчивостта на хората; както и мотивите на някои като че ли инстинктивни империализми, които понякога не са друго освен необходимостта от насъщния. За да компенсира своите слабости, се налага Средиземноморието да действа, да излезе от своите граници, да си осигури приноса на далечни страни, да се присъедини към техните икономики. И с това да разшири съществено своята история.

2. Сезоните

Климатът на морето, с двата си рязко очертани сезона, определя живота на средиземноморското тяло в две различни фази, повтарящи се монотонно всяка година, като че ли средиземноморците получавали последователно ту зимните си дялове, ту летните. Многобройните бележки, които ни говорят за качеството

---

[1] Ibid., p. 194-195.
[2] *Andrea Navagero*, Il viaggio fatto in Spagna..., Venise, 1563, p. 27-28.
[3] *G. Botero*, op. cit., I, I, p. 40; *Marco Foscari*, Relazioni di Firenze, 1527; *E. Albèri*, op. cit., II, I, p. 25.

и естеството на времето, могат да бъдат класифицирани, без да се държи сметка за хилядолетието: важни са само месеците и историята почти винаги е една и съща. „Вратите на годината" се отварят и се затварят както винаги. Вратите на годината – така наричат в Кабилия слънцестоенията и равноденствията. „Всеки път за хората се отваря нов сезон със свой късмет – ечемичен хляб или глад"[1].

Прекъсванията през зимата

Зимата започва рано и свършва късно; от нея се боят и никога не вярват, че е свършила. Очакват я преди календарното време, както съветва благоразумието. 9 септември: essendo hormai il fine dell'estate (бидейки вече краят на лятото – бел. пр.), казва един документ на Венецианския сенат; след това 20 септември: venendo hora il tempo del inverno (сега настъпи зимното време бел. пр.); 23 септември: approximandose el tempo del inverno[2] (наближи зимното време – бел. пр.)... Проблемът? Да не бъдат изненадани; да обезоръжат навреме galee grosse (големите галери – бел. пр.), корабите, тесните галери; да уволнят излишните войници... Всеки лично трябва да се грижи за здравето си, което при наи малкото затруднение се нарушава от malignita de le stagione (нездравословността на сезона – бел. пр.). Следва серия от бедствия, изпитания, ограничения, бездействие; това е la stagione horrida (ужасният сезон – бел. пр.), труден за хората и за дейностите: продължителни дъждове, ден и нощ; наводнения, които не пощадяват нито селата, нито градовете; преждевременни снеговалежи, вълнения, морски бури и свиреп за всички студ, наи-вече за бедняците – incommodo omnium et maxime pauperum[3]. Болниците ще се напълнят с нещастници. А после никои не знае какво може да се случи, дори когато дърветата отново се покрият с цвят и равнините близо до Монпелие посинеят от зюмбюли[4]. На 15 април 1594 г., пет дни след Великден, в Болоня „след началото на една хубава пролет падна дебел сняг върху всички цъфнали дървета. Господ да ни е на помощ!"[5] На 23 маи 1633 г. след дъжда от 21-ви, във Флоренция настъпва такъв силен студ, че трябва да се кладе огън, come per li gran freddi di gennaio (като за големите януарски студове – бел. пр.) и планината е покрита със сняг[6]...

От всички битиета, които тогава се затварят в себе си, най-засегнатото и наискованото е това на полята[7]. Селянинът си почива принудително, докато, казва още Аристофан, Зевс мокри земята[8]. По време на проясненията той сади ечемика, ако не го е сторил още през октомври, житото – през декември и в началото на пролетта – царевицата, но последната през 16 в. едва-що е пристигнала от

---

[1] *Jean Servier*, Les portes de l'année, 1962, p. 13.
[2] A.d.S. Venise, Senato Mar 18, f° 45 v°; 23, f° 97; 31, f° 126.
[3] Ibid., 4, f° 26, 12 déc. 1450.
[4] *Thomas Platter*, op. cit., p.. 33, през януари 1593 г.
[5] *Galiani*, Cronica di Bologna, Marciana, 6114, CIII, 5.
[6] *Giovanni Baldinucci*, Quaderno di ricordi, Marciana, VI-XCIV.
[7] „... зимата оставаше опасният сезон, през който трябва да се използват всякакви средства, за да се успее..." *M. Le Lannou*, op. cit., p. 52.
[8] Да се види класическият пасаж на *Taine*, La philosophie de l'Art, 20e ed., II, p. 121.

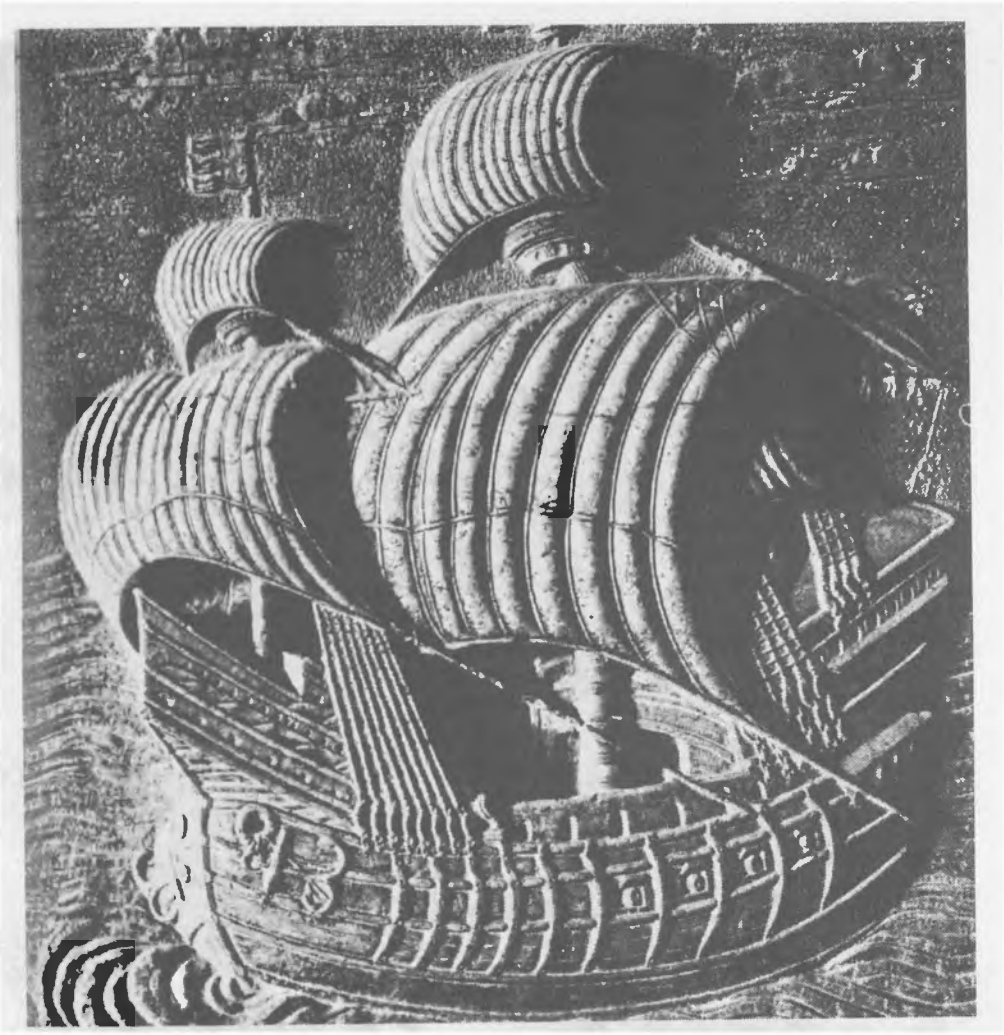

10. КРЪГЪЛ ТОВАРЕН КОРАБ. Барелеф от гроба на Алесандро Контарини (1555) в Падуа, базиликата „Св. Антоний".

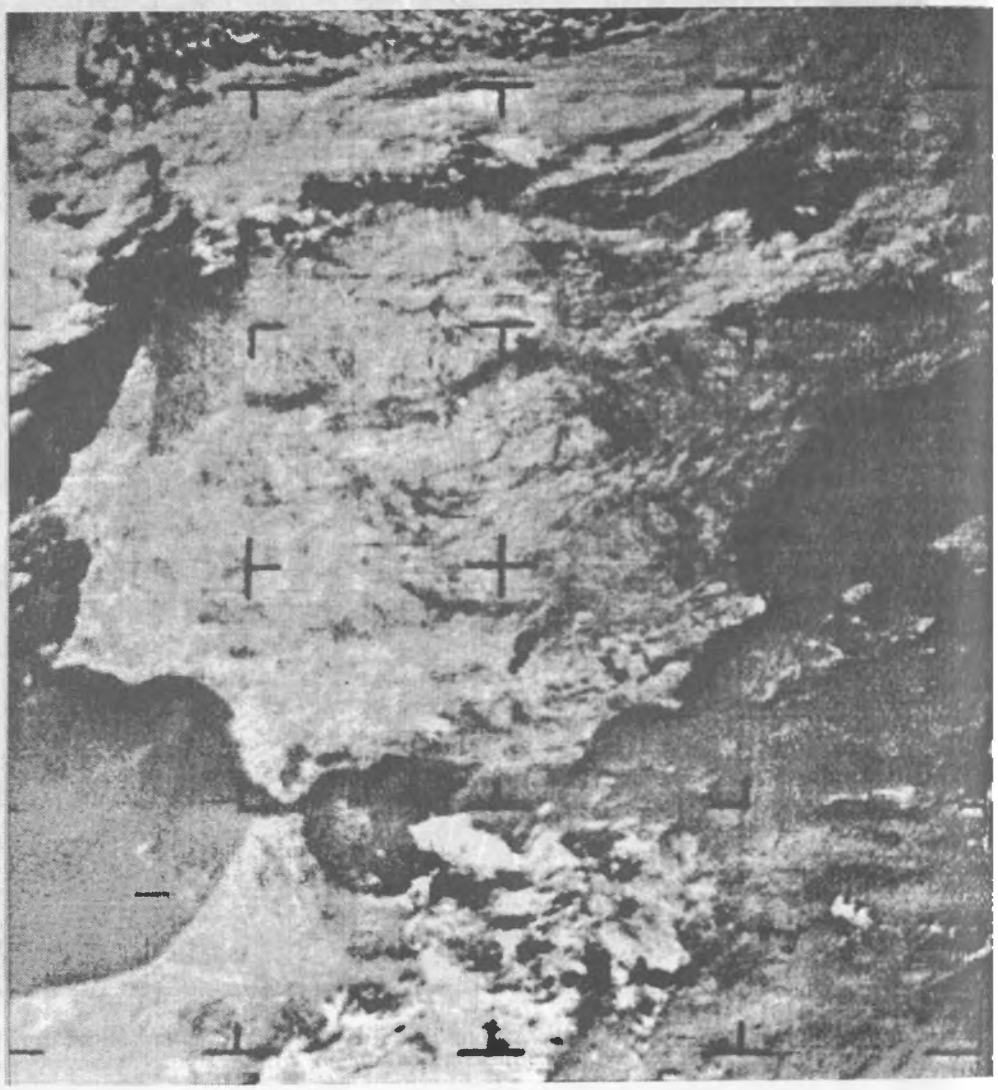

11 и 12. АТЛАНТИКЪТ ЗАВЗЕМА ВЪТРЕШНОТО МОРЕ. Две от фотографиите, направени на 6 и 9 септември 1964 г. от американския самолет „Нимбус А.":

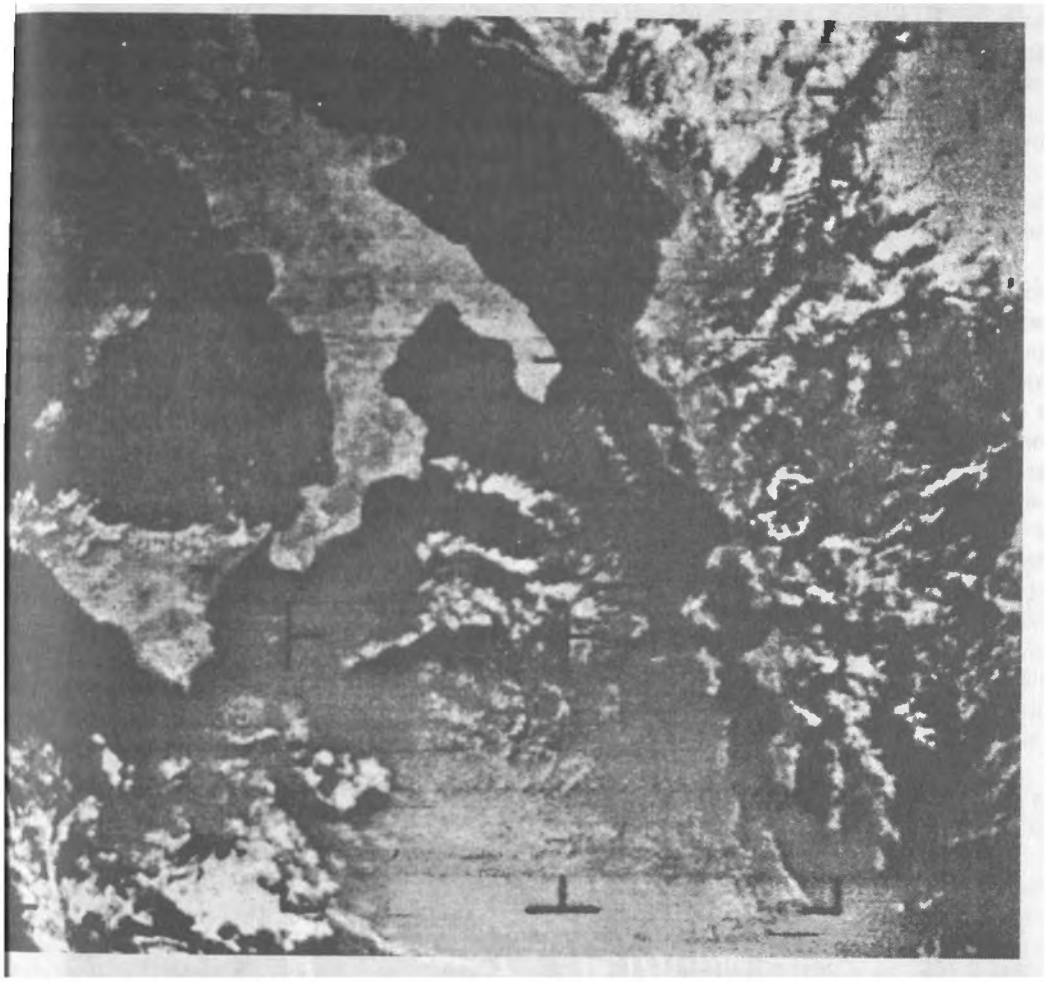

едната показва Испания, другата – Италия и Гърция. Облаците се носят от запад на изток.

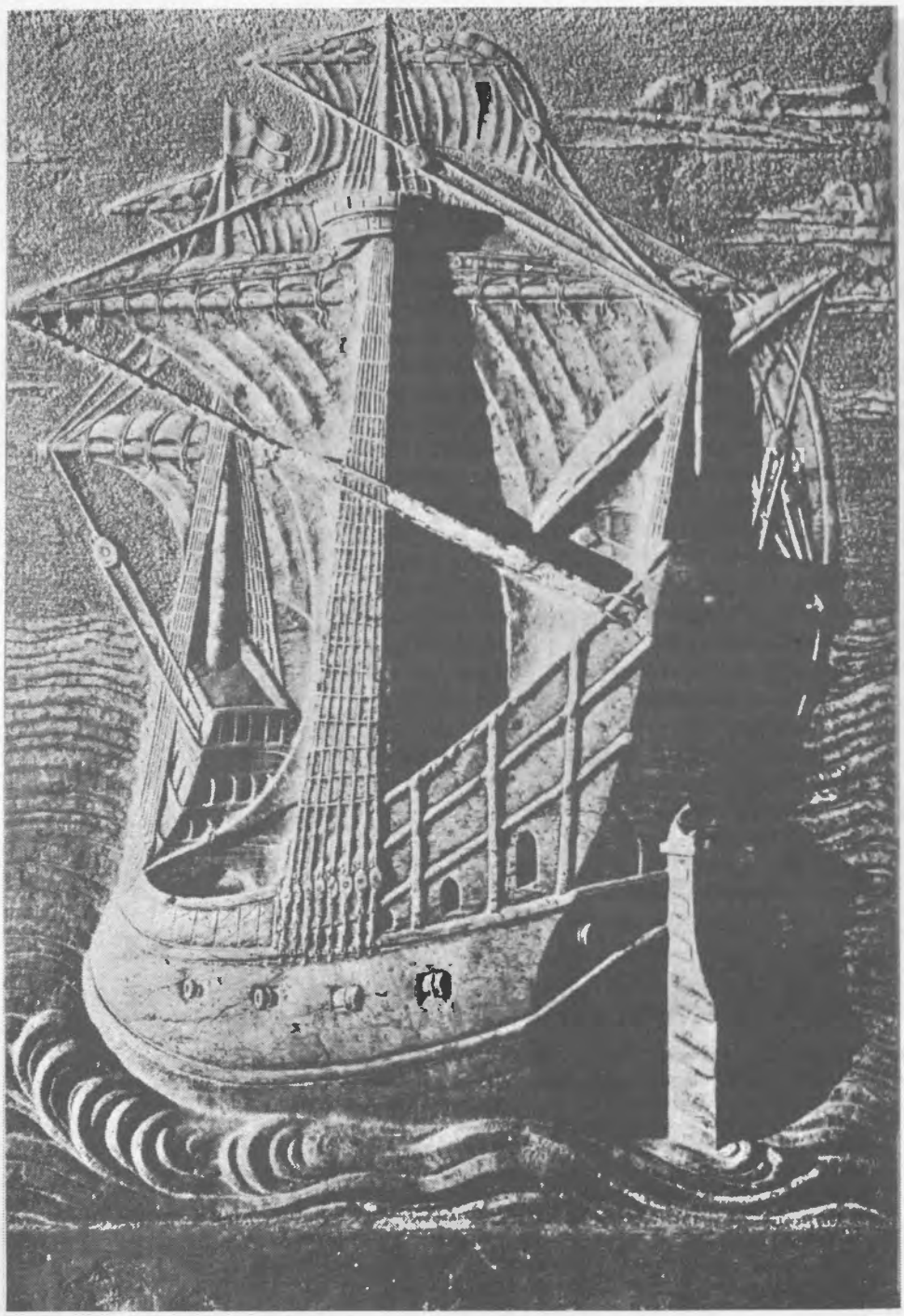

13. ВЕНЕЦИАНСКИ ГАЛЕОН. Барелеф от гроба на Алесандро Контарини (1555) в Падуа, базиликата „Св. Антоний".

Америка. Впрочем това са дребни задължения, неизискващи масовата работа през лятото или помощта на съседи – работата por favor, както се казва в Португалия. Дори ако към това прибавим засаждането на зеленчуци и някоя и друга оран, зимата осигурява свободно време и няколко празника. Един от тях в християнския свят е заколването на прасето през декември... Бокачо говори за това в своите новели[1]. През месец януари в кабилските планини по време на зимното слънцестоене, с празнуването на Ennayer, отбелязващ границата между слънчевите цикли, на гощавките, продължаващи до среднощ, се консумират ценни запаси, но чрез тази прахосническа лакомия трябва да се осигури следващата година[2].

Блокирани от снеговете, повечето от планинските масиви са изоставени от стадата и пастирите за сметка на ниските земи. Планинците, останали у дома си, са продали на есенните панаири младите животни, които не са могли повече да хранят. Така, както и до днес, в покрайнините на Пиренеите[3], несъмнено поради същата тази причина, телето и агнето са се продавали на ниска цена на баните в Лука, когато Монтен минал оттам през 1581 г.[4] Планината е изоставена от пастира, но много често и от пътника – във високите заснежени планини можеш да загубиш и себе си, и стоката: „Сир, пише от Константинопол посланикът на Франция на 12 февруари 1578 г.[5], тук снеговете бяха тъй дълготрайни и дълбоки в течение на петдесет дена, че те ме държаха в обсада и ми попречиха да замина миналата седмица, както бях решил". Гедоин „Турчинът", френски консул в Халеб през 1624 г., описва перипетиите на своето пътуване през балканските планини през зимата· за малко не пукнал от студ или не свършил между зъбите на мечките и на вълците . В Мароканския Атлас, обяснява Леон Африканеца, търговците, които доставят фурмите от юг, още през октомври често са изненадани от необикновените снежни виелици в планината. Никой не може да се отърве. Самите дървета са затрупани под огромната снежна покривка[7].

Тогава в ниските земи много често движението е трудно; с продължителните дъждове реките преливат и разкъсват мостовете, „така че, разказва Бандело в началото на една от своите новели, мантуанците, които притежават имения отсам По, не могат да се възползват нито от храните, нито от благата на своите земи."[8] През октомври 1595 г. реката се покачва толкова, че „ферарците се приготвят да отворят процепи в дигите откъм нашата страна", пише един венецианец[9]. Друг път пък Тибър прелива: през 1598 г. той отнася половината от моста „Емилиус", поправян вече през 1575 г.[10] През 1594 г. е ред на Арно. В същата тази

---

[1] 8 и ден, новела VI.

[2] *Jean Servier*, op. cit., p. 287 et sq.

[3] *P. Arque*, Geographie des Pyrénées françaises, p. 43.

[4] Voyage en Italie, p. 227-237.

[5] *E. Charrière*, Négociations de la France dans le Levant, III, p. 713.

[6] Le Journal et les lettres de Gedoyn „le Turc", *p.p. Boppe*, Paris, 1909, p. 37 et 38: „...и ме остави сам в гората, пълна с мечки, вълци и други диви животни, както доста добре сочеха техните прясно отпечатани лапи в снега".

[7] Description de l'Afrique, tierce partie du monde, p.33-34.

[8] Op. cit., I, XVI, p. 360.

[9] Museo Correr, Dona delle Rose, 23, f° 449 v°.

[10] *Stendhal*, Promenades..., éd. Le Divan, 1932, II, p. 258.

година в Тоскана водите са сковани от ледове и всички плодни дървета замръзват за пореден път[1]. В някои особено сурови зими каналите на Венеция замръзват[2]. В най-добрия случай през 16 в. пътниците винаги се борят с ужасно наводнените, прекъснати от мочурища, неизползваеми поради постоянните снегове и дъждове пътища, като тези на Испания през февруари 1581 г.[3] или на Балканите през декември 1592 г.[4]. Последните и доскоро още „толкова кални, че трудно може да се разпознае цветът на дрехите на пътника"[5].

Спирането на навигацията

Морето също става враждебно. До такава степен, че и корабоплаването престава. През римско време от октомври до април било заповядано корабите да зимуват. Така съветвала предпазливостта на мореплавателите . По повод морските пътувания на апостол Павел научаваме, че критското пристанище „Бонипортус" не било удобно ad hiemandum[7] и че александрийският кораб, който ще превози Павел, зимувал в Малта[8]. Векове по-късно се откриват аналогични постановления в морските кодекси на средиземноморските градове; в Constitutum Usus на Пиза през 1160 г.[9], в който задължителното бездействие е фиксирано от празника на свети Андрей до мартенските календи (tempore hyemali post festum Sancti Andreae... ante kalendas Martii); в морския статут от 1284 г. във Венеция[10] ; в морския статут на Анкона от 1387 г.[11] В течение на векове законодателят е запазил предпазливостта и защитата, продиктувани от опита. Чак до края на 18 в. левантинците плавали само от Гергьовден (6 май) до Димитровден (26 октомври)[12].

И все пак от 1450 г. победите, които корабоплаването постига над препятствията на зимата, се умножават. Но тук става дума само за частични победи, все още изпълнени с опасности. Паметни корабокрушения напомнят всяка година за мощта на зимата. До такава степен, че през 1569 г. Венеция постановява отново някогашните забрани, разбира се смекчени, защото те забраняват пътуванията по

---

[1] *G. Mecatti*, Storia cronologica..., II, p. 790.

[2] Г. де Силва до Филип II, Венеция, 2 януари 1573 г.: Simancas E° 1332, Босфорът вероятно е замръзнал по времето на император Константин V „Копроним" 718-775: *G. Botero*, op. cit., p. 105.

[3] Марио до кардинала на Комо, Елв, 19 февр. 1581 г.: A. Vaticanes, Spagnia 26, orig. f° 124.

[4] *A. de Raguse*, Lettere di Levante, 38, f° 27 v°.

[5] *A. Boué*, La Turquie d'Europe, 1840, IV, p. 460.

[6] *J. M. Pardessus*, Collection de lois maritimes, I, p. 73, 179, посочване на Plinii, Hist. nat., II, 47; *Robert de Smet*, Les assurances maritimes, 1934, p. VI; *A. Schaube*, Handelsgeschichte..., 1906, p. 152 154; *Walter Ashburner*, The Rhodian Sea Law, Oxford, 1909, CXLVIII; E. de Saint-Denis, „Mare clausum", in: R.E.L., 1947.

[7] Actus Apostolorum, XXVII, 12.

[8] Ibid., XXVII, 13.

[9] *J. M. Pardessus*, Collection de lois maritimes, IV, p. 1837, p. 578.

[10] Ibid., VI, p. 46.

[11] Ibid., V, p. 179.

[12] *Jean Chardin*, Journal du Voyage en Perse, 1686, I, p. 110 et sq.; *Victor Bérard*, Les Navigations d'Ulysse, II, Pénélope et les Barons des îles, 1930, p. 33, note 1. „Специфичното е, че мюсюлманите са възприели датите за плащане на заплатите, на наемите и т.н., практикувани от християните по време на Гръцката империя, тоест на Гергьовден или 6 май и на Димитровден или 26 октомври": *A. Boué*, op. cit., III, p. 120.

20 – Вместо да пристигне в Испания, достига до Табарка, януари 1597 г.

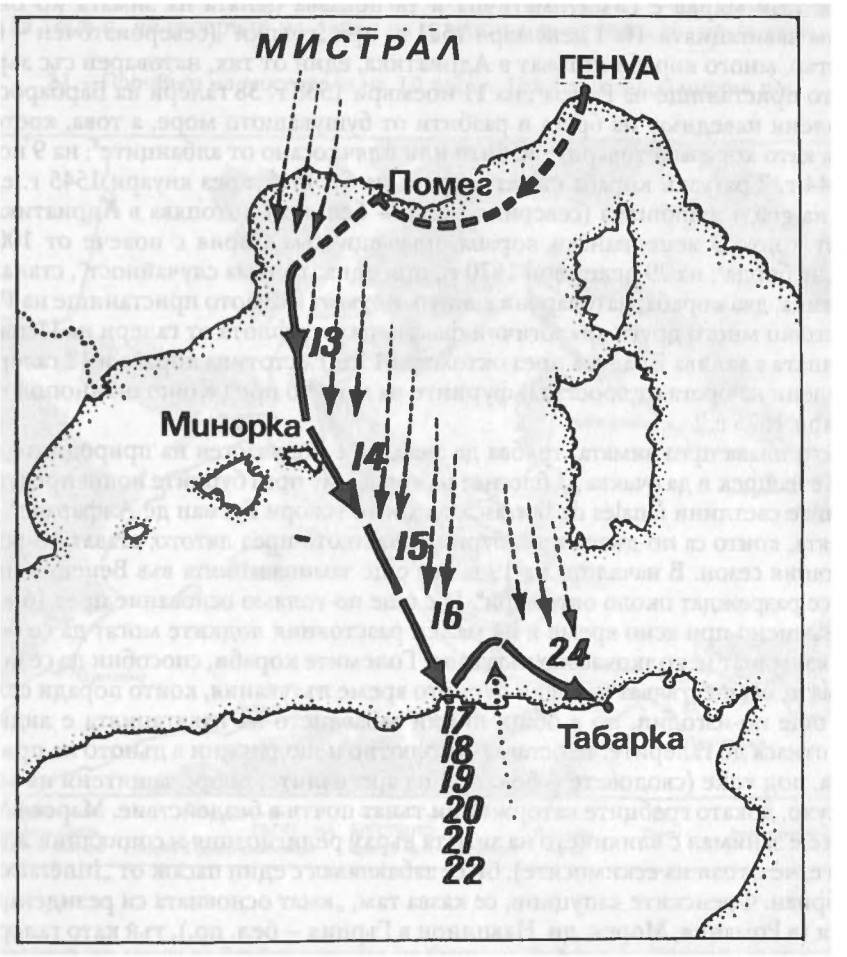

Чезаре Джустиниано се качва в Генуа на една галера на Републиката. Той се отбива принудително в Помег, малък остров срещу Марсилия, и прекосява Лионския залив, когато мистралът го изненадва на ширината на нос Кабо де Креус. Вместо да отиде в Испания, където ще представлява Републиката като посланик при Филип II (поест веднага след банкрута от 1596 г., който толкова тежко засяга генуезките търговци), той е тласнат от бурята право на юг. Галерата приближава един малък пуст залив на африканския бряг, между Джиджели и Коло, и остава там шест дни без повреди. Невъзможно ѝ е да поеме отново на север и е принудена да достигне до генуезкия остров Табарка. Галерата се оказва неизползваема и Чезаре Джустиниано ще достигне с търговски кораб до Сардиния и накрая до Испания. Според писмата на Чезаре Джустиниано: A.d.S Gênes, Lettere Principi.

море само от 15 ноември до 20 януари, su'l cuor dell'invernata[1] (посред зима – бел. пр.). Явно не може да има връщане назад в подобна материя. Тези нови закони

[1] *J. M. Pardessus*, op. cit., V, p. 71-72: закон от 8 юни 1569 г.

били толкова малко спазвани, че се налага Сеньорията да ги поднови през 1598 г.[1] Все пак тази мярка е симптоматична и тя показва цената на зимата по онова време за навигацията. На 1 декември 1521 г., при „гръцки" (североизточен – бел. пр.) вятър, много кораби потъват в Адриатика, един от тях, натоварен със зърно, в самото пристанище на Рагуза[2]; на 11 ноември 1538 г. 38 галери на Барбароса са изхвърлени наведнъж на брега и разбити от бушуващото море, а това, което се спасява като хора или товари, е избито или плячкосано от албанците[3]; на 9 ноември 1544 г. 7 рагузки кораба стават жертва на бурята[4]; през януари 1545 г. един порив на greco tramontana (северния вятър – бел. пр.) потопява в Адриатика 50 съда, от които 3 венециански кораба, плаващи към Сирия с повече от 100 00 дуката на борда[5]; на 29 декември 1570 г., при една „голяма случайност", станала в Адриатика, два кораба, натоварени с жито, потъват в самото пристанище на Рагуза[6]. И колко много други аналогични факти: цялата флота от галери на Испания е погълната в залива Ерадура през октомври 1562 г.; стотина кораба и 12 галери – изхвърлени на брега от яростта и фуриите на морето пред Константинопол през октомври 1575 г.[7]!

Който плава през зимата, трябва да знае, че е подвластен на природните стихии, да е нащрек и да очаква да блеснат на кораба му през бурните нощи предупредителните светлини fanales de borrasca, за които говори Гузман де Алфараче[8]. Пътуванията, които са по-дълги и по-бурни, отколкото през лятото, стават по-редки през лошия сезон. В началото на 19 в. все още заминаванията във Венеция или в Одеса се разреждат около октомври[9]. И с още по-голямо основание през 16 в.

Несъмнено при ясно време и на малки разстояния лодките могат да се осмелят да извършат неколкочасово пътуване. Големите кораби, способни да се борят със зимата, осъществяват въпреки бурното време пътувания, които поради сезона стават още по-изгодни, но в общи линии забавянето на навигацията е видимо. Що се отнася до галерите, те остават абсолютно неподвижни в дъното на пристанището, под volte (сводовете – бел. пр.) на арсеналите, добре защитени на земята, на сухо, докато гребците каторжници тънат почти в бездействие. Марсел Мос, който се е занимал с влиянието на зимата върху религиозния и социалния живот (вярно е, че с този на ескимосите), би се забавлявал с един пасаж от „Itinéraire" на Шатобриан. Френските капуцини, се казва там, „имат основната си резиденция в Наполи (в Романия, Морея; дн. Навплион в Гърция – бел. пр.), тъй като галерите на бейовете зимуват там... обикновено от месец ноември до празника на свети Георги, деня, в който те отплават отново: те са пълни с християнски каторжници, които имат нужда от напътствие и окуражаване, а за това се грижи, колкото

---

[1] Ibid., V, p. 81: закон от 18 юни 1598 г.
[2] *S. Razzi*, La storia di Raugia, p. 121.
[3] Ibid., p. 141.
[4] Ibid., p. 156.
[5] Ibid.
[6] Ibid., p. 169-170.
[7] Известие от Константинопол, 17, 18, 20 октомври 1575 г.: Simancas E° 1334.
[8] *M. Aleman*, op. cit., II, 2e partie, IX, p. 219.
[9] *Comte de Rochechouart*, Mémoires, op. cit., p. 75, 103.

усърдно, толкова и успешно, отец Барнабе от Париж, който понастоящем оглавява представителството на капуцините в Атина и Морея"[1]. Забележете, че става дума за 1806 г., че галерите на Запад на практика са изчезнали, но за тези, които

21 – Поривът на мистрала на 19 април 1569 г. и следващите дни

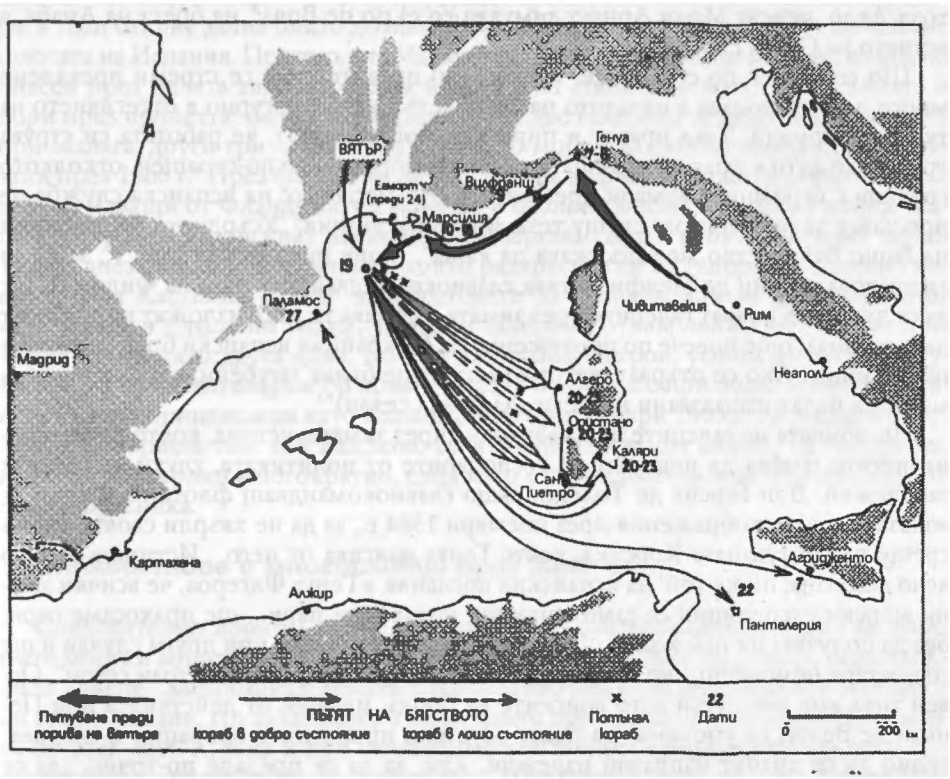

Ескадрата от галери на Великия командор на Кастилия, Дон Луис де Рекесенс, се отправя към бреговетe на Испания с цел да достигне крайбрежието на Гренадското кралство, чиято граница започва на югозапад от Картахена и където мориските са се разбунтували в коледната нощ на предишната година; галерите трябва да спрат рейдовете на берберите, които снабдяват въстаниците с оръжие и хора. Мистралът изненадва ескадрата в Лионския залив и изтласква по-голямата част от галерите към бреговетe на Сардиния. Да се отбележи: пътуването на една галера, която се добира до Егморт; пристигането на галерите на Дон Луис де Рекесенс на 27-ми в Паламос, където е бил преварен от войниците, които напуснали ескадрата в Марсилия и пристигнали в Испания пеш; двете плавания, които отвеждат една галера в Пантелерия, а друга – в Агридженто, където тя пристига на 7 май. Тази схема бе изготвена въз основа на множество документи, които прегледах и конспектирах в Симанкас и от които Х. Жентил да Силва и Жак Бертен извлякоха картографската скица, която ние възпроизвеждаме. Би било възможно да се картографира начинът, по който събитието е било открито и отбелязано. В случая Генуа е играла първостепенна роля за предаване на информацията към Испания.

[1] Itinéraire..., p. 157.

остават в Малта или в Ориента, географският детерминизъм продължава да съществува такъв, какъвто се налагал по времето на Сюлейман Великолепни.

През 16 в. армадите, фюстите или галерите на пиратите са принудени да зимуват. През един декември, независимо коя година (вероятно 1580 г.), „всички пирати, разказва Аедо, зимуваха извън Алжир и обезоръжените им кораби стояха в пристанището"[1]. Също така през декември 1579 г., по сведения на същия този Аедо, реисът Мами Арнаут зимувал en el rio de Bona[2], на брега на Анаба, в устието на Сейбуз...

Що се отнася до ескадрите, испанското правителство се стреми прекалено много да ги използва в началото на зимата, тъй като е сигурно в оттеглянето на турските армади. Така правят и пиратите, които смятат, че работата си струва труда, тъй като в края на краищата рискът в морето не е по страшен, отколкото срещата с огромните армади през лятото. Но моряците на испанска служба не престават да протестират срещу тези зимни пътувания. „Усърдието ми да служа на Ваше Величество ме задължава да кажа", пише през август 1561 г., за да се застрахова, принц де Мелфи, тогава главнокомандващ флотата на Филип II, „че да се пускат да плават галерите през зимата означава те да се изложат на опасност да се загубят, още повече по протежение на безкрайния испански бряг, лишен от пристанища. Ако се отърват, каторжниците ще бъдат загубени, така че няма да могат да бъдат използвани навреме (за новия сезон)"[3].

Не, войната на галерите не е възможна през зимата, истина, която професионалистите трябва да повтарят на господарите от политиката, глухи за техните забележки. Дон Гарсия де Толедо, също главнокомандващ флота на Филип II, изказва своите съображения през ноември 1564 г., за да не хвърли своята флота срещу разбунтуваната Корсика, както Генуа изисква от него. „Истината е, и то ясно доказана, пише той[4] на испанския посланик в Генуа Фигероа, че всички зимни морски експедиции са само напразно похарчени пари... ще прахосаме пари, без да получим ни най-малка облага, както вече е ставало при други случаи и ще се повтаря безкрайно, ако предприемем каквото и да било през този сезон". Освен това има риск (тъй като войските на борда, идващи от действията при Пеньон де Велес, са уморени) да бъдат осуетени пролетните операции и следователно да се хранят напразни надежди, или, за да се предаде по-точно, „да се хване гълъбът за опашката, когато би могло да се хване за главата". Дори и да ставаше дума за обикновено военно пътуване, то би било опасно: да се прекоси каналът на Пиомбино „е плаване ужасно дълго, несигурно и опасно".

Накратко, тежкò на галерите, които не спазват правилото. Много ниски, те не са в състояние да устоят на морското вълнение и на бурите[5]. Досещаме се за причините, поради които Карлос Пети се опитва да изненада Алжир през октомври 1541 г. Но той става жертва на избрания сезон, на това време, „което

---

[1] *P. Diego de Haedo*, Topographia..., Valladolid, 1612, p. 174.

[2] Ibid., p. 124.

[3] Simancas E° 1051, f° 131.

[4] Simancas E° 1054, f° 20, същият случай по повод на едно пътуване в Ла Гулет: Вицекралят на Неапол до Н.В., Неапол, 24 януари 1562 г., Simancas E° 1052, f° 12.

[5] *P. Dan*, Histoire de Barbarie, 1637, 2e édit., p. 307; *Victor Bérard*, op. cit., p. 34, note 1.

маврите наричат „касем", което означава разделение и обозначава преминаването от хубавото към лошото време"[1]. През януари 1554 г. галерите на Франция, командвани от Пиеро Строци, напускат Марсилия за брегoвете на Рим; те са придружени от лодки, натоварени с брашно. Буря поглъща някои от тези лодки и една галера, другите са разпръснати и се завръщат в Марсилия без гребла и платна[2]. Ние ще се върнем, когато му дойде времето, към катастрофата от Ерадура, в този открит залив близо до Малага, където през октомври 1562 г. ще потъне флотата на Испания. Протокът на Малага, изложен на източните ветрове, е ужасно опасен през цялата зима, може би повече и от Лионския залив. През зимата и дори през пролетта: нали през април 1570 г. две галери са изхвърлени на сушата при Малага, други три – тласнати в открито море[3]? Корабокрушения са отбелязани през 1566 г.[4] През февруари на следващата година 27 лодки и кораби, почти всички идващи от Фландриите с оръжие и осолено месо, са погълнати пред Малага[5]. Впрочем Лионският залив не опровергава своята репутация: през април 1569 г. внезапен порив на вятъра, който разпръсва там 25 галери на Великия командор на Кастилия на път към брегoвете на Гранада, вдъхва страх от пълна катастрофа и е толкова силен, че някои галери са отхвърлени към брегoвете на Сардиния, докато друга една, тази на Амброзио Негрон, успява да достигне сушата едва при Пантелерия[6]! В крайна сметка по-добре е при лошо време да останеш в пристанището или като Карло Дория през януари 1603 г. да бъдеш принуден да се върнеш там: той напразно се мъчи да излезе „от плажа" на Барселона, където е изхвърлян многократно, след като е счупил мачти и антени и е загубил 300 каторжника.[7]

Спокойствие и многословие през зимата

Следователно лошото време задължително означава прекратяване на големите морски войни. И не по-рядко, прекъсване на войните на сушата, невъзможни за водене, „загърбвайки зимата"[8]. Несъмнено не съществува пълно и официално прекратяване. Но забавянето е явно; както при драматичната Персийска война от 1578-1590 г., така и при независимо коя война в средиземноморското или парасредиземноморското пространство. „Приближаването на деня Казим (Димитровден, 26 октомври) обикновено бележи края на сухопътните и морските турски кампании", отбелязва Хамер в ценната си книга за Отоманската империя[9]. Това е така, защото войната се подхранва от страната. Принудена е да чака

---

[1] *Paul Achard*, La vie extraordinaire des frères Barberousse, 1939, p. 231.

[2] Командор Майор до краля, Рим, 8 януари 1554 г.: Corpo Diplomatico Portuguez, VII, 298-299.

[3] Фуркево до Шарл IX, Кордова, април 1570 г.: *C. Douais*, op. cit., II, p. 214.

[4] *C. Duro*, La Armada española desde la unión de Castilla y Aragón, 1895-1903, II, p. 104. Дали бърка с 1567 г.?

[5] Педро Вердуго до Филип II, Малага 19 март 1567 г.: Simancas E° 149, f° 277-278.

[6] Франсиско де Еразо до Филип II, 16 май 1564 г.: Simancas E° 1446, f° 131.

[7] Контарини до дожа, Валядолид, 11 януари 1603 г.: A.d.S. Venise.

[8] Mémoires de Guillaume et Martin Du Bellay, p.p. V. L. Bourrilly et F. Vindry за „Société de l'Histoire de France", t. I, 1908, p. 39.

[9] Histoire de l'Empire Ottoman, t. VII, p. 268-269 (грешно посочва 30 ноември).

(и тази причина заема първото място) да завърши или почти да завърши жътвата. За да не напускаме турските владения, нека видим какво пише историкът Цинкайзен по повод обсадата на Белград от турците през 1456 г.: „През целия месец юни, точно в периода, през който житата започват да зреят, обсадната отоманска армия се придвижи към Белград."[1] Така повелява календарът на сезоните.

Накратко, зимното полугодие е спокоен и мирен период. Войните между държавите спират, спират и малките войни, с изключение на някои критични положения, понеже както по море, така и на сушата лошият сезон облагодетелства изненадите. Именно през зимата на 1562 г. протестантските банди достигат до границите на Русийон; през септември 1540 г. алжирските пирати се опитват да изненадат Гибралтар, макар че мистралът ги измъчва при тяхното отстъпление; много често към края на зимата ponentini (западняците – бел. пр.) отиват с галеони или подсилени галери да пиратстват в бурните морета на Леванта.

През този период на „нищо за отбелязване" само многословието не престава. На 20 март 1589 г. испанският консул във Венеция Хуан де Корноса пише: „Нямаме новини от турците, зимата прекъсна проходите..., никога не сме били толкова лишени от сведения"[2] – може би от истински сведения, но това не възпрепятства слуховете и мълвите. Зимата, като забавя или преустановява пътуванията, е идеално време за неверни новини и безобидни предизвикателства. „Сега когато е зима, пише нунцият, говорейки за австрийците, те оставят французите да ги предизвикват, както си знаят..."[3]

За самите правителства е настъпило времето за планове и важни дискусии. Работата на генералните щабове нараства безмерно. Зимата е периодът на претъпканите папки. На драго сърце бихме казали: зимни папки, които трябва винаги да се ползват предпазливо от историците. Не трябва да се прибързва – зимата е време, удобно за спорове, предвиждания и в крайна сметка за избистрени предначертания. Ето какво трябва да се направи, ако се случи това или онова...; обаче ако турците или френският крал... и големите страници се изпълват с мастило... Колко ли пъти важните идеи и прекрасните планове, които историците анализират с почит и доверие, са съзрявали, стрявани от огъня на съчките или на мангала в добре затворена стая, докато навън, в Мадрид или другаде, се вихрел cierzo (снежният вятър, дошъл от планините). Тогава нищо не изглежда прекалено голямо, нито прекалено трудно... Да се блокира Холандия, да се лиши от сол, да се изкупи всичкото жито на Ханзата, с което тя се изхранва, да се затворят за нея всички пристанища на Испания: все зимни проекти. През 1565-1566 г., след огромния неуспех на турците при Малта, когато продължава да се живее със страха от отминалото лято, се предвижда да се изпратят в Ла Гулет 12 000 мъже – както италианци, така и испанци[4]. А как да ги настанят в този преден пост, малък, дори след разширяването му през 60-те години? Няма никакво значение: ще ги настанят под стените, от страната на нос Бон, което на картата изглежда доста добро

[1] Op. cit., II, p. 81-82.
[2] A.N., K 1674, orig.
[3] Innsbruck, 8 janv. 1552, Nuntiaturberichte aus Deutschland, I, XII, p. 140.
[4] Вж. кн. II, част III, гл. II, „Ролята на Испания и на Филип II".

място. Всичко е предвидено и, както много често се случва, нищо няма да се изпълни. От тази гледна точка лятото не е много по-мъдро, но е по-реалистично; или по-точно през лятото събитията от само себе си се развиват бързо, без държавите да могат винаги да ги контролират.

И все пак през зимата се извършва поне една положителна дейност: преговорите, дипломатическите разисквания, мирните решения. От тази гледна точка зимата представлява една благотворна пауза. Във всеки случай факт е, че изучаваните в тази книга мирни договори са от зимното полугодие и се разполагат преди вълненията и непоправимите неща през лятото. Мирът от Като-Камбрези е резултат от разговорите през зимата на 1558-1559 г.; той се подписва на 2 и 3 април 1559 г. Испано-турските примирия са от средата на зимата, това от 1581 г. е подписано на 7 февруари; мирът от Вервен – на 2 май 1598 г. Дванадесетгодишното примирие ще се подпише в Хага[1] на 9 април 1609 г. Единствено испано-английският мир, подписан на 28 август 1604 г.[2], прави изключение от правилото. Но всъщност той не е ли постигнат след смъртта на Елизабет през март 1603 г. и преди пътуването в Англия на дон Хуан де Тасис, граф де Вилямедиана (юни 1603 г.)? Впрочем далеч сме от мисълта да сведем сложната игра на дипломацията до простото движение на сезоните. Все пак датата на споразуменията има своето значение. Къде се вмества тя? В началото на зимата на практика разискванията не са започнали, а в самия край на зимата спорът е бил ожесточен. Дали страхът, боязънта от лятото и огромните военни разходи не са вразумили правителствата?

Трудностите на зимата

Ето впрочем Средиземноморието под знака на покоя и мира – мили картинки, които са свързани с други: така наречените слънчеви януарски картини, които рекламните афиши за Лазурния бряг хвалят; или тези на потоците изтощени прелетни птици, които падат като дъжд в земите на Юга, хранещи се от маната, най-вече в Египет, който Белон дю Ман[3] вижда „побелял" от птици може би по същото време, когато в полетата пъдпъдъци могат да се събират с ръце като плодове.

Всъщност средиземноморската зима както европейската е не особено примамлива реалност. Специално в градовете тя означава голямо изпитание за бедняците. На 6 ноември 1572 г. Джан Андреа Дориа пише на дон Хуан Австрийски[4]: „Ваше Величество трябва да знае, че тъй като на територията на Генуа не се отглежда жито и има доста малко от онова, което извън житото е необходимо за изхранването на хората, от това произтича голяма мизерия както в планините, така и в самия град. До такава степен, че бедняците живеят много трудно и специално през зимата,когато към липсата на хляб се прибавя и необходимостта да

---

[1] *A. Ballesteros*, op. cit., IV, I, p. 200.

[2] Ibid., p. 201.

[3] *Belon du Mans*, op. cit., p. 101 v°: „от които се виждат да побеляват полята и ливадите, и главно от щъркели".

[4] Simancas E° 1061, f° 133.

се обличат и нямат възможност да работят". Така че, заключава писмото, „възможно е да съберем през пролетта от Генуа доброволци за гребци на десет галери". Ето един обвинителен документ за банкерска Генуа и зимата в Средиземноморието[1]...

Няма да стигнем дотам да твърдим, че зимата в Средиземноморието е мразовита! Но тя е по-студена, отколкото твърдят, често влажна; най-вече тя е чужденка, която пристига след шестмесечната жега и от която средиземноморецът никога не е могъл или не е успял да се предпази. Всяка година става така, като че ли морето е изненадано от нахлуващия студ. Факт е, че широко отворените жилища с плочниците си, заместващи паркета, повече или по-малко отоплявани или пригодени за отопляване, не предвиждат борба със студа. Те умеят да се защитават единствено от горещината. Фернандо Арагонски имал навика да казва, че противно на общоприетото мнение през лятото трябвало да се остава в Севиля, а през зимата – в Бургос[2]: студът там бил много силен, но поне човек можел да се защити срещу него. Колко пътници са си мислели в ледените стаи на някоя къща в Алжир или Барселона, че никога не им е било толкова студено както в Средиземноморието!

Лятото и стремителният му живот

С настъпване на пролетта – разкошна, често влажна, топла, с „буйни" ветрове... „от които напъпват дърветата"[3], с настъпването на недълготрайната пролет (за няколко дни разцъфват бадемите и маслините), животът се ускорява. В морето въпреки неговите опасности април е един от най-активните месеци на годината. В полята завършва последната оран[4]. После в бърз ритъм се редят всички реколти, юнската жътва, смокините през август, гроздоберът през септември и маслините през есента, а оранта започва отново с първите есенни дъждове[5]. Селяните от Стара Кастилия трябва да са посели вече житото към средата на октомври, за да има време растението да образува три или четири листа, които ще му позволят да устои на силните зимни студове[6]. Така за няколко месеца са обърнати най-натоварените страници от земеделския календар. Всеки път трябва да се бърза, да се използват последните пролетни или първите есенни дъждове, първите или последните хубави дни. Целият земеделски живот, тоест най-хубавото в средиземноморския живот, остава под знака на бързането. Страхът от зимата присъства: важно е да се напълнят килерите и хамбарите. Дори и в градските къщи провизиите се слагат на сигурно място[7]: виното, зърното, необходимите за отопление и готвене дърва. Дос-

---

[1] През зимата в Арагон цари мизерията: *C. Douais*, op. cit., III, p. 36, 13 февруари 1567 г.

[2] *G. Botero*, op. cit., I, p. 10: „понеже крал Фернандо заявяваше, че през лятото имало нужда да пребивава в Севиля, както през зимата в Бургос, който е най-студеният град, но с чудесна защита срещу студа..."

[3] *Léon L'Africain*, op. cit., p. 37.

[4] *Joan Nistor*, Handel und Wandel in der Moldau bis zum Ende des XVI. Jahrhunderts, 1912, p. 9.

[5] *J. Sauvaget*, Alep. Essai sur les origines d'une grande ville syrienne, des origines au milieu du XIXe siècle, 1941, p. 14.

[6] *Jesús García Fernández*, Aspectos del paisaje agrario de Castilla la Vieja, Valladolid, 1963, p. 25.

[7] *M. Bandello*, op. cit., I, p. 279 et passim.

та преди зимата, към септември, испанските пастири в Мединасели и другаде продават вълната авансово на търговците, за да платят за необходимите им пасища и годишните си разходи. През май трябва да бързат да я предадат на придирчивите кредитори. Но този половин милион дуката аванс означава сигурност за зимата[1]. Подземните силози на арабите от Орания и „рововете" на селяните от Пулия или от Сицилия са друг начин за подсигуряване[2].

С началото на лятото бърза и войната във всичките ѝ форми: войната на сушата, войната на галерите, пиратската война и селското разбойничество.

Трафикът по пътищата се активизира. Единственият враг за пътника по суша е горещината. Но той може да пътува през нощта или призори[3]. В морето сахарският вятър довежда хубавото време и нещо, което не е по-маловажно – устойчиви атмосферни условия. В Егейско море етезианските ветрове ще духат редовно от север на юг, от май до октомври[4], чак до ранните есенни вихрушки[5]. Барон дьо Тот твърди, че през юни от Крит до Египет „пасатните ветрове, които по това време духат от северозапад, без никога да развълнуват морето, позволяват на мореплавателите да изчислят момента на пристигането им в Египет"[6]. Това са същите ония ветрове, които през 1550 г. осигуряват на Белон дю Ман благоприятно пътуване от Родос до Александрия. С предвидимо времетраене, пътуванията са относително сигурни и спокойни в цялото море. Старият принц Дориа имал навика да казва: „В Средиземноморието има три пристанища: Картахена, юни и юли"[7].

Корабоплаването ускорява работата си поради това, че периодът на реколтите подтиква към обмен. Голямото бързане съответства на жътвата, на последвалата я вършитба, на беритбата на плодове и на гроздобера. Появяването на младите вина е важен период за търговията. Поне в Севиля la vendeja е вид панаир на вината, ограничен между точно определени дати: „от 7 до 19 октомври... периода наречен vendeja, пише през 1597 г. херцог де Медина Сидония"[8]. Както солта, зехтина и отвъдморските стоки, северните кораби идват да товарят и андалуските вина. В Coloquio de los Perros[9] Сервантес разказва за измамите на едно леко момиче, което работи в Севиля със съучастник, както се полага – полицейски агент. Нейният специалитет бил да скубе „бретонците" (разбирайте бретонци, англичани и въоб-

---

[1] *R. Carande*, Carlos V y sus banqueros, Madrid, 1943, p. 57 et sq.

[2] *Diego Suárez*, Ms de la B.N. de Madrid, ch. 34.

[3] *A. Boué*, op. cit., IV, p. 460: Гранвел до кардинал Риарио, Мадрид, 15 юни 1580 г. A. Vaticanes, Spagna, 17, f° 135.

[4] *P. Vidal de La Blache*, op. cit., p. 265.

[5] *G. Hartlaub*, op. cit., p. 20.

[6] Mémoires, 4e partie, p. 5.

[7] *P. Achard* (op. cit., p. 204) посочва погрешно Махон за Картахена: *G. Botero*, op. cit., p. 7. Относно пристанищната сигурност на Картахена: Inst. naut., n° 345, p. 95.

[8] Херцог де Медина Сидония до Филип II, Сан Лукар, Simancas E° 178. За значението на търговията с вино в Севиля вж. *G. Botero*, op. cit., I, 10.: „говореше се, че ако в Севиля не влязат 4000 ароби вино на ден, ще се наложи il Datio да фалира".

[9] Novelas ejemplares, édit. Garnier, II, p. 283. Превеждам неправилно vendeja с „гроздобер"; тази дума означава „продажба, пазар", както го обяснява Marcel Bataillon, „Vendeja", in: Hispanic Review, XXVII, n° 2, April 1959. Но обърквaнето е съвсем естествено, тъй като „пазарът" е най-вече на вина. Един документ от началото на 17 в. (B.N., Paris, Fr. 4826, f° 5.) твърди дословно: „...флотата за гроздобера е готова (vendange) да тръгне от Франция, за да отиде по тези места в Испания през целия месец юли..."

ще северняци). Та с една от своите приятелки тя отивала „на лов за чужденци и когато започвала vendeja-та в Севиля и в Кадис, същевременно пристигал и техният дивеч: нито един бретонец не се изплъзвал от техните преследвания."

В цялото Средиземноморие гроздоберът е повод за веселба, слободия и малко лудешки живот. В Неапол гроздоберачите подвикват на всеки срещнат – жена или мъж, монах или свещеник. От което следват много злоупотреби. Педро де Толедо, вицекрал на Неапол, защитник на onestita (благоприличието – бел. пр.), противник на тези езически обичаи, издава дори едикт против тези лоши навици[1]. Не се споменава дали тази мярка била ефикасна. Можеш ли да се бориш срещу съюза на лятото и младото вино, да сложиш спирачка на колективните веселби, една по повод брането на смокини[2], друга – заради брането на черничева шума, както е в долината на Мурсия[3]? В Рагуза, един благоразумен град, принуден да бъде такъв повече от всеки друг, гроздоберът за властите е период на бдителност и безпокойство; наблюдават се повече отвсякога караулите, стените, чужденците, за да се провери дали не са въоръжени, и специално през 1569 г. – хората от Пулиите, „li pugliesi quali intendiamo essere molti nella citta et scandalosi..."[4] (пулийците, казват ректорите, за които научаваме, че са много в града и че са скандалджии – бел. пр.).

Лятото е и времето на богатия риболов. Рибата тон също зависи от сезонните тропизми. Именно през лятото функционират големите заграждения за риболов, когато херцог де Медина Сидония, държащ монопола върху тези андалуски заграждения, нарежда по времето на Филип II на рекруторите да бият барабана, за да съберат необходимите му помощници. Той ги свиква както се мобилизира армия. Именно при промяната на сезоните (преди и след зимата) се извършва прочутият риболов на Босфора[5]. Пак в края на зимата, през април 1543 г., в навечерието на риболовния сезон в Марсилия пристигат много лодки, натоварени с празни бурета, изпратени от Фрежюс за осолената риба: 1800 на 17-и с три лодки; 200 на 21-ви; 600 на 26-и; 1000 на 30-и април[6].

Летните епидемии

Но горещините отприщват и ендемичните болести, приспивани само от зимата. Барон дьо Тот отбелязва, че чумата „започва своите опустошения в началото на пролетта и обикновено трае чак до началото на зимата"[7]. Същото бихме

---

[1] „Vita di Pietro di Toledo", in: „Archivio storico italiano, IX, p. 22.

[2] В Кабилия: *J. Leclercq*, De Mogador à Biskra, 1881, p. 194.

[3] *A. Morel Fatio*, Ambrosio de Salazar, Toulouse, 1901, p. 16.

[4] Archives de Ragise, L. P. 2, f° 26 et v° 27, 30 août 1569.

[5] *G. Botero*, op. cit., p. 105: в началото на зимата и в началото на пролетта. Description du Bosphore... Collection des Chroniques nationales, Buchon, t. III, 1828.

[6] Archives des Bouches-du-Rhône, Адмиралтейство на Марсилия. Регистрация на сертификати за стоварване на стоки. Излизане на кораби, B IX 14 (1543), f° LXV v° et LXVI, LXVII v°, LXIX, LXX.

[7] I, p. 23. Летни трески: Фуркево до кралицата, 20 юли 1566 г., Douais, Dépêches..., II, 7-8 (Фуркево е на легло, но не са дадени никакви подробности); *G. Mecatti*, op. cit., II, p. 801 (в Унгария през 1595 г.); *N. Iorga*, Ospeti romeni, op. cit., p. 87; *J. B. Tavernier*, op. cit., I, p. 72: в Смирна чумата „върлува обикновено през месеците май, юни и юли".

могли да кажем за всички епидемии в Средиземноморието (все пак с изключение на петнистия тиф, ендемичен в Северна Африка, който е редовно обезсилван с наближаване на лятото). Както винаги градовете са най-заплашени. Всяко лято Рим изгаря от треска. Ето защо кардиналите бягат към селските си къщи, към своите vigne (лозя – бел. пр.), които не са само един показен лукс, противно на това, което ще твърди Скарон[1]. Когато кардинал дьо Рамбуйе, посланик на френския крал, пристига в Рим през юли 1568 г. „господа кардиналите на Ферара и на Вители" и много други заедно с тях са ги напуснали, „за да избегнат горещините"[2]. Самият Сикст Пети ще направи по-късно тази концесия в полза на здравето си – да ходи всяко лято на своята вила, впрочем доста зле разположена близо до „Санта Мария Маджоре" в една гънка на Есквилин[3], или в новия папски дворец, построен на Квиринал[4]. Доскоро в разгара на лятото Рим е бил един пуст град, „изгарящ и като че ли прокълнат заради треската"[5].

Навсякъде: в Рим, в Авиньон, в Милано, в Севиля, богатите благородници или буржоа, миряни или клирици, изоставят прекалено горещите градове. Филип II отива в Ескориал да търси не само усамотение, но и прохлада в разгара на безмилостното кастилско лято[6]. Кой би могъл да ни осведоми по-добре за тези летни миграции на богаташите ако не Бандело – техен сътрапезник, компаньон и хронист? Какво щастие е да бъдеш по време на горещините в градина в Милано, близо до Porta Beatrice, да ядеш най-сочни плодове и да пиеш un generoso e preziosissimo vino bianco[7] (силно и ценно бяло вино – бел. пр.). „Миналото лято, разказва той, за да избегна прекомерните горещини в Милано, отидох... със сеньор Алесандро Бентивольо, съпругата му и негова милост Иполито Сфорца в тяхната резиденция оттатък Ада, в Двореца, както го наричат, и останах там в течение на три месеца"[8]. Друг път той е отвъд Бреша, в Сан Готардо – удобен случай след вечерите да се говори за beffe che da le donne, o a le donne si fanno[9] (шегите, които правят жените или се правят на жените – бел. пр.). Друг път малкото общество на една от новелите се настанява в околностите Пинаруоло, в ливада с нежна трева, където близката прохладна и бистра вода бълбука във вадата. На друго място пък малкото общество се събира под маслинени дървета, но все така близо до чешми с бликащи води. Не е ли било това векове по-рано обстановката на „Декамерон"?

Средиземноморският климат и Изтокът

Сезонният ритъм на пустинята е обратен на този на средиземноморския живот. Всъщност там спирането на живота или поне неговото забавяне се дължи по-скоро на лятото, отколкото на зимата. Лятото със смазващите си горещини

---

[1] Roman comique, première partie, 1651, 2° p. 1657; éd. Garnier, 1939, p. 64.
[2] B. N., Paris, Fr., 17 989.
[3] *L. von Pastor*, op. cit., X, p. 37.
[4] Ibid., p. 47.
[5] *Rainer Maria Rilke*, Lettres à un jeune poète, 1937, p. 54.
[6] *Louis Bertrand*, Philippe II à l'Escorial, 1929, p. 170.
[7] Op. cit., VIII, p. 208.
[8] Ibid., VIII, p. 175.
[9] Ibid., VIII, p. 165.

спира, преустановява всичко. След октомври-ноември, след беритбата на фурмите (който е и периодът на поклонничеството в Мека), животът и търговията тръгват наново.

Все пак Таверние твърди, че керваните пристигат в Смирна през февруари, юни и октомври[1], но Смирна и Мала Азия са извън истинската пустиня. Що се отнася до камилите, които пристигат в Египет през септември-октомври[2], дали те идват отдалеч? Именно през април, май и юни големите кервани достигат Кайро[3]. Дьо Серсе (чието свидетелство е от 19 в.) твърди от своя страна, че е невъзможно да се прекоси пустинята между Багдад и Халеб през лятото. Към 1640 г. керванната активност с начало Ормуз започвала от 1 декември и продължавала до месец март[4]. На юг от Оран през 20 в. големите кервани са все още тези през ноември[5] и тази дейност, която е една възобновяваща се дейност, напомня донякъде тази в Средиземноморието през месец април.

Така пустинята се оживява в момент, когато по̀ на север, дори по̀ на запад всичко започва зимен сън. Стадата, които през лятото са напуснали степта, се връщат във възобновените пасища и като керваните обхождат отново пътищата на пустинята. Несигурният сезон е приключил, животът става едновременно лесен, по-богат и по-предприемчив. Археологът Сашò бил изненадан да види в Кут ел Амарна как работните хора през зимата поправят каналите и оттлеждат зеленчуци[6]. Но това е съвсем нормално и идеално съгласувано с обичайния ритъм на живот в степите.

Сезонен ритъм и стамистики

Несъмнено трябва по-отблизо да се погледне на тези големи въпроси, недостатъчно обхванати досега от историческата литература. Би ли било възможно да се позовем на статистиките? За 16 в. те са редки и недостатъчни. И все пак има полза да бъдат консултирани.

Аз посочих въз основа на марсилските ведомости от 1543 г., че експедирането на празни бъчви „за осолената риба" от Фрежюс подчертава значението на месец април в навечерието на риболовния сезон.

Ето една ведомост за морски застраховки, сключени през 1560 г. в Рагуза[7]. Тя осветлява решаващата роля на месеците април и май. Кораб се застрахова в навечерието на големите плавания. Какво по-естествено от това?

---

[1] Op. cit., I, 73; *Paul Masson*, Le commerce français du Levant au XVIIe siècle, p. 419.

[2] *Belon du Mans*, op. cit., p. 136.

[3] *João de Barros*, Da Asia, I, libr. III, ch. III et VIII.

[4] Според La Boullaye le Gouz, цитиран от *P. Masson*, op. cit., p. 373.

[5] *Isabelle Eberhardt*, Notes de route, 1921, p. 7.

[6] *Sachau*, op. cit., p. 74-77.

[7] Archives de Raguse. Diversa di Cancelleria 145, f°s 165, 165 v°, 172-173, 174 v°, 175, 176, 176 v°, 177, 177 v°, 180, 180 v°, 188-192 v°, 196-197, 201 v°-203; 146, f° 6 v°, 7, 12, 12 v°, 13, 13 v°, 14 v°, 17 v°, 24, 33 v°, 40, 40 v°, 43, 43 v°, 46 v°, 47, 47 v°, 48-49 v°, 50 v°, 104 v°-107, 133 v°, 134, 145 v°-148, 150-153, 155-161 v°, 164-165, 167-168, 170 v°-171 v°, 174, 182-183, 193-194, 198 v°-203, 208-209, 211 v°-213, 215 v°-218, 226-229. Както се вижда, застраховките не са записани подред, а разбъркано с други документи. Те образуват непрекъсната серия само при отварянето на първия регистър от серията Noli e securità, от януари 1563 г.

Данните от (portate) регистрите на Ливорно[1] дават подробности за стоварените в пристанището стоки с името на кораба и това на града, от който пристига. Благодарение на тези документи може да се установи, че кописната пристига от юли до октомври, пиперът от Александрия – от януари до юли-август или сардинските сирена – след октомври. Множество малки сезонни придвижвания, всяко от които би заслужавало да бъде проучено, като при това календарът на Ливорно не е еднакъв с този на останалите средиземноморски пристанища, включително и Генуа – най-близкият му съсед[2].

Брой на морските застраховки в Рагуза през 1560 г.
месечна ведомост – всеки знак x означава една застраховка
(според архивите на Рагуза)

ян.	февр.	март	апр.	май	юни	юли	авг.	септ.	окт.	ноем.	дек.
x			x	x							
x			x	x							
x			x	x						x	
x	x		x	x				x		x	x
x	x	x	x	x			x	x		x	x
x	x	x	x	x			x	x	x	x	x
x	x	x	x	x			x	x	x	x	x
x	x	x	x	x	x		x	x	x	x	x
x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x
9	6	5	14	20	2	1	5	6	4	7	6

[1] Пристанищните регистри на Ливорно, към които често ще се връщам, съставляват преди всичко регистрите Mediceo 2079 et 2080, A.d.S. Florence. *F. Braudel et R. Romano*, Navires et marchandises à l'entrée du port de Livourne, Paris, 1951, passim.

[2] Продължаващите изследвания върху трафика на пристанището на Генуа при влизане, от Джовани Ребора и Даниело Пресото, несъмнено ще предложат окончателни сведения за сезонните колебания на този трафик.

Но не смятам, че с помощта на тези документи би могло да се покаже изцяло икономическото колебание, дължащо се на сезоните. Статистиките на Ливорно не дават един толкова прост отговор, тъй като те са статистики от 16 в., несъвършени и без едно истинско уеднаквяване на мерките. Невъзможно е например да се изчисли за един или друг месец брутният тонаж на разтоварените стоки, който би бил най-приемливата индикация. Регистрите на Ливорно отчитат пристигането на кораби с най-различни тонажи: лодки, гондоли, галионети, скафи, леути, фелуки, саети, навичелони, карамусали, тартани, галеони и кораби, като последните две категории (галеони и кораби) представляват големите превозвачи в тази дълга серия. Да се смята всеки един от тези плавателни съдове просто като отделна единица би ни дало спорни цифри: все едно да събираш килограми и тонажи. Да се класифицират в категории не би имало особено значение, освен ако вземем само корабите и галеоните – нещо, което ще се опитаме да направим.

След всичко казано дотук ето цифрите, които можем да получим с оглед на това, което ни интересува.

Пристигания в Ливорно през 1578, 1581, 1582, 1583, 1584 и 1585 г.

Години	Всякакви кораби (без галерите), влезли от 1 април до 30 септ. (лятно полугодие)	Всякакви кораби (без галерите), влезли от 1 окт. до 31 март (зимно полугодие)	Общо
1578	171	126	297
1581	84	107	191[1]
1582	199	177	376
1583	171	171	342
1584	286	182	468
1585	147	160	307
Общо	1058	923	1981

1. а не 181 както е посочено погрешно в *F. Braudel* и *R. Romano*, op. cit; appendice, tableau 1.

Месечна ведомост на трафика от Ливорно (същите години) без галерите

Години	я	ф	м	а	м	ю	ю	а	с	о	н	д
1578	27	40	40	49	24	27	30	26	15	6	7	6
1581	13	4	5	9	7	15	20	23	10	29	27	29
1582	27	27	33	38	29	44	52	19	17	17	37	36
1583	22	18	21	37	22	28	27	33	24	39	38	33
1584	57	36	31	36	46	55	46	72	31	21	30	7
1585	34	27	17	20	33	17	25	28	23	18	37	28
Общо	180	152	147	189	161	186	200	201	120	130	176	139

Кораби и галеони, влезли в Ливорно през същите години

Години	я	ф	м	а	м	ю	ю	а	с	о	н	д	Общо
1578	9	7	3	3	4	2	1	3	0	4	3	4	43
1581	11	4	3	4	6	3	0	4	2	8	4	3	52
1582	5	1	4	6	0	3	1	1	4	2	4	6	37
1583	0	2	5	1	1	3	0	3	0	2	1	3	21
1584	8	2	6	3	6	2	2	1	2	5	2	2	41
1585	1	7	9	2	0	2	3	0	0	2	2	3	31
Общо по месеци	34	23	30	19	17	15	7	12	8	23	6	21	
Общо други кораби	146	129	117	170	144	171	193	189	112	107	160	118	

Както виждаме – непълни и неточни цифри: не е лесно да се работи по техните данни. Според месечните статистики три месеца изглеждат по-активни от останалите: април след края на зимата, в момента на ликвидация на складираните стоки; юли и август – веднага след жътвата. Най-неоживените месеци са септември и октомври. В нашата таблица: април – 189, юли – 200, август – 201, но септември – 120, октомври – само 130, спадът е чувствителен.

Данните за корабите и галеоните засягат големите превозвачи и пътуванията на далечни разстояния. Дейността на тези кораби се отличава от онази на съдовете с по-малък тонаж. Последните работят през април, юли и август, а другите – корабите и галеоните, са с най-нисък показател за юли, а най-висок – през януари (34), март (30), февруари и октомври (по 23). Масовото пристигане на северните кораби ще засили това изместване в трафиците на Ливорно[1]. За житото през юли и август лодките се натоварват с транспортирането на къси разстояния, както сочат регистрите, докато пътуванията, изискващи време, се извършват с големите превозвачи. Стоките, идващи отдалеч, зависят от техните услуги.

В западния сектор на морето, за който свидетелства Ливорно и вероятно в цялото море, препятствието на зимата следователно е частично преодоляно на далечни и близки разстояния. Времето на родоския закон, забраняващ зимните морски застраховки, е отминало: не е имало и не е трябвало да има зимно плаване. Пристигането на северния кораб „Коге" през 15 в. като че ли поставя началото на тази средиземноморска победа над лошото време. Галерите на Венеция се осмеляват вече да рискуват през лошия сезон и еволюцията, продължила през целия 16 в., се задълбочава дотолкова, че Таверние пише през 17 в.: „Навигацията в моретата на Индиите не се извършва непрекъснато като в нашите европейски

[1] *J. B. Tavernier*, op. cit., Ire note, I, p. 3: „двете флоти, английската и холандската, обикновено се връщат в Ливорно през пролетта и през есента".

морета"[1]. През 16 в. само галерата и нейните производни са в състояние да плават в много бурно време. За другите кораби, най-вече големият кръгъл търговски кораб, рискът е все още голям, но той вече не е достатъчно препятствие. И прогресът на техниката намалява всеки ден този риск. Впрочем близо е времето, през което самата галера ще изчезне, отстъпвайки място на линейните плавателни съдове, способни да плават и да се бият в бурно време. Триполитанските пирати още от 17 в. поддържат през зимата „ разбойнически кораби", а въоръжават своите галери само през лятото[2].

Ливорнските регистри не дават много сведения за тези всеобхватни проблеми. Освен това недостатъкът им е, че регистрират само влизанията в пристанището. Почти половината от трафика – тази на излизанията, ни убягва.

Няма да бъдем по-удовлетворени и от данните за пътешествията на германските поклонници от Венеция за Светите земи, от 1507 до 1608 г., общо около тридесетина пътувания, описани в ценния ерудиран сборник на Рьорихт[3]. Но все пак това са съпоставими пътувания, извършени в протежение на целия век.

Отпътуването на поклонниците става през юни или юли, в средата на хубавия сезон: от двадесет и четири ясни случая едно тръгване е през май (20 май), десет са през юни, единадесет през юли, едно през август и едно през септември. Пристигането в Яфа или в сирийско Триполи става или през юли, или през август. От двадесет и три случая – през юни едно, през юли – седем, през август единадесет, през септември – десет, през октомври едно, през ноември нула и през декември едно. От брега до Йерусалим и обратно, в това число два или три дена в Йерусалим, поклонничеството става изключително бързо, то трае от три седмици до един месец и поклонниците по принцип сѐ качват винаги в същия кораб, който ги е завел. Тръгването от Яфа, от Бейрут или от сирийско Триполи по принцип става през август (от дванадесет случая: през юни – едно, през август – шест, през септември – две, през октомври – три). Обикновено поклонниците стъпват на венецианска земя през декември (от тринадесет случая: през ноември – четири, през декември – седем, през януари – един, през февруари – един).

В тези няколко цифри ще търсим доста прецизна съпоставка между времетраенето на пътуванията през лятото и зимата, пътуванията на отиване и на връщане.

Съотношението между времетраенето на отиванията и връщанията е от 1:1 до 1:2. Дали това се дължи само на сезона или съществува затруднение от промяната в посоката на пътуването, свързано с ветровете? Това последно обяснение е малко вероятно. Всъщност ако разгледаме периода от 73 дни, който посочваме за 1587 г., той отговаря на пътуване само на отиване, а не и на връщане, и то на пътуване, което не е станало през лятото: тръгналият на 29 септември 1587 г. от Венеция кораб е пристигнал в Триполи едва на 11 декември[4].

Не би трябвало да изискваме прекалено много от оскъдната предходна статистика: тя поне констатира, че зимните плавания са по-бавни от тези през лятното полугодие. Тук цифрите отговарят на хипотезите и наблюденията на съвре-

---

[1] Ibid., II, p. 2.
[2] *P. Masson*, op. cit., p. 41: в Триполи през 1612 г.
[3] Deutsche Pilgerreisen, Gotha, 1889.
[4] Ibid., p. 286-287.

менниците. За по-голяма сигурност ние изготвихме една последна таблица, в която са поместени само пътуванията, извършени на отиване и на връщане от същите кораби или вероятно от същите кораби.

ВРЕМЕТРАЕНЕ НА ПЛАВАНИЯТА ОТ ВЕНЕЦИЯ ДО СВЕТИТЕ ЗЕМИ

ОТИВАНЕ		ВРЪЩАНЕ	
1507	50	1507	86
1507	46	1507	152
1517	29	1519	79
1520	72	1521	92
1521	43	1523	101
1523	49	(18 дни престой в Кипър)	
1523	57	1523	90
1546	39	(тръгване, смятано от Йерусалим)	
1549	33	1527	80
1551	35	1553	79
1556	40	1561	112
1561	47	1581	118
1561	62	[1587	73]
1563	26	1608	65
1565	40	Средно 93 дни	
1565	38		
1583	26		
1587	40		
1604	49		
1608	44		
Средно:43 дни, закръглено число			

ВРЕМЕТРАЕНЕ НА ПЪТУВАНИЯТА,
ИЗВЪРШЕНИ ОТ СЪЩИТЕ КОРАБИ НА ОТИВАНЕ И ВРЪЩАНЕ

ОТИВАНЕ	ВРЪЩАНЕ	СЪОТНОШЕНИЕ ОТИВАНЕ/ВРЪЩАНЕ
1507 — 50 дни	86 дни	1,72
1517 — 29 —	79 —	2,7
1521 — 43 —	92 —	2,1
1523 — 49 —	101 —	2,06
1523 — 57 —	90 —	1,57
1608 — 44 —	65 —	1,47
средно — 45 —	85,5 дни	1,9

Разликата във времетраенето на плаванията на отиване и на връщане е почти същата както при предходните средни величини (43 и 93 дни).

РОЛЯТА НА ГЕОГРАФСКАТА СРЕДА

Детерминизъм и икономически живот

Съвсем ясно е, че тези сметки, взети от първото издание на този труд, не обхващат достатъчно поставените проблеми. Впоследствие аз изясних случай с Регистрите на Ливорно, но те не допринесоха нищо към разискванията[1]. Съмнявам се, че едно проучване на пристанищните регистрирания, чието съществуване е известно – в Барселона, произхождащи от труднодостъпни архиви; в Рагуза-Дубровник, където данните са подредени и леснодостъпни едва от 1563 г.[2]; в Генуа, където тяхната маса обезкуражава изследователите[3] – съмнявам се, че ед-

22 – Движението на сделките на Fondaco dei Tedeschi във Венеция

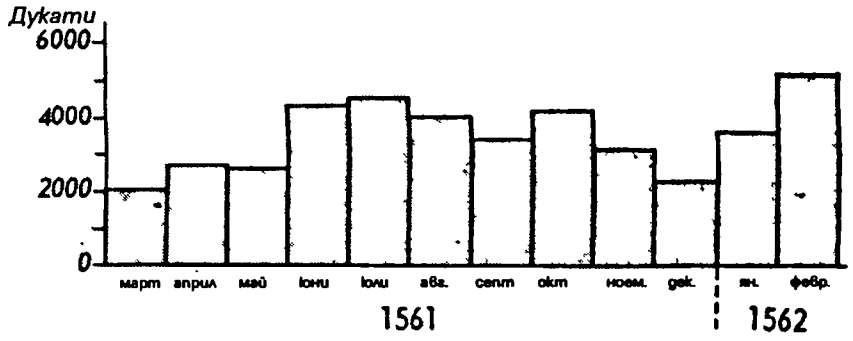

Според задълженията, изплатени на Сеньорията. Този документ, както много други, които бихме могли да изброим, не посочва сезонните контрасти, които биха ни позволили да направим заключение относно суровостта на зимната пауза. Дребен детайл: да припомним, че във Венеция годината започва на 1 март.

но систематично изследване може да стигне далеч. Обратно, създава се впечатлението, добро или лошо, вероятно добро, че сезонният детерминизъм, явен когато става дума за живота на селата, е безкрайно спъван от волния живот на хората и най-вече на градовете. Зимата е едно препятствие в морето, но лодките го преодоляват на малки етапи, а големите платноходи – в дълги плавания с риск да хвърлят зад борда в случай на опасност бали с вълна или бъчви с жито и понякога те порят вълните поне за известно време „a sembianza di veloci delfini"[4] (подобно на бързите делфини – бел. пр.). Зимата в планините и специално в Алпите е едно препятствие, но все пак видяхме, че те редовно се прекосяват.

---

[1] *F. Braudel et R. Romano*, Navires et marchandises à l'entrée du port de Livourne, 1951.

[2] Вж. по-горе стр. 252, бел. 7.

[3] Но двама млади историци, Даниело Пресото и Джовани Ребора, предприеха систематично преглеждане на митническите документи на Генуа (дисертация в ръкопис на Facoltà di economia e commercio в Генуа).

[4] Museo Correr, D. delle Rose, 45 (1 януари 1604 г.), разказ на Ламберто Сирагузано, който напуска египетска Александрия през зимата, придружен от някой си Теодоло, марсилец, качил се на неговия кораб. В началото всичко върви добре: попътен вятър, те плават като делфини, но се явява внезапна буря по брега на Мала Азия, близо до Саталия.

Доказателствата за затварящия се в себе си живот през зимата са изобилни и неопровержими. Най-неочакваното може би е това на неаполитанските банки, които редовно инвестират през зимата пари на своите вложители „в рентите", докато през лятото ги използват за закупуване на големи количества селскостопанска продукция от кралството и за спекулациите, които последните позволяват[1]. Същевременно зимата е идеалният сезон за домашните дейности и занаятите. На 8 декември 1583 г. Балтасар Суарес, испанският търговец от Флоренция, който ще стане роднина по сватовство на Великия херцог, се оплаква на своя търговски партньор в Медина дел Кампо Симон Руис, че не му достига вълна (той наскоро е получил малко и я е продал изгодно): „Много ми е мъчно, пише той, да гледам как пропадат изгодните случаи, тъй като в момента е сезонът, през който се работи най-много през цялата година, и поради това, че сега нямам вълна, се налага да спираме"[2]. Да се успее със зимното производство това е грижа и на градските власти, когато те са мъдри. Именно това казва проведиторът на Arte della Lana (занаятите, свързани с вълната – бел. пр.) във Флоренция през октомври 1604 г.: трябва да се помага на всяка цена на занаятчиите „сега, когато идват студът и дългите нощи и когато те имат нужда освен от храна от светлина и от дрехи"[3]...

Така се явяват хиляди изключения: животът на хората отговаря на повелите на средата, но и ги заобикаля, освобождава се от тях, за да попадне в други мрежи, които ние историците възстановяваме повече или по-малко добре.

3. Променил ли се е климатът от 16 в. насам?

Ще се осмелим ли да зададем един последен въпрос и да защитаваме едно препълнено досие с често неприемливи документи, давайки ухо на доста опасна журналистическа литература?

И все пак всичко се променя, дори климатът. Днес вече никой не вярва в неизменчивостта на елементите на физическата география. Трябва ли да привличаме вниманието към незначителните промени – но все пак промени – на географските ширини? Герхард Золе[4] твърди, че масата на Източните Алпи се премества към Бавария със смешна скорост (един сантиметър на година), но достатъчна да причини, в невралгични точки, свличания и приплъзвания на терени, понякога истински катастрофи, които алпийската история споменава. Отдавна вниманието на географите е било привлечено от историческите промени на бреговата линия на Средиземноморието. Вероятно някои от тях, опирайки се на точни примери като този на остров Делос, са направили заключение за абсолютната ѝ неизменчивост[5]. Но за сметка на това вижте трудовете на Т. Фишер, на Р.Т. Гюнтер, на Алфред Филипсон. Дали сме изправени или не пред изцяло мес-

---

[1] A.d.S., Naples, Sommaria Consultationum (точното посочване е загубено).

[2] Б. Суарес до Симон Руиз, Флоренция, 8 декември 1583 г.: A. Provincial Valladolid.

[3] A.d.S. Florence, Mediceo, 920, f° 355. Това сведение е взето от неиздадения труд на Морис Кармона (доклад за C.N.R.S.)

[4] „Gebirgsbildung der Gegenwart in den Ost-Alpen", in: Natur und Volk, 69, p. 169-176.

[5] *M. L. Cayeux.* – In: Annales de Géographie, XVI, 1907.

тни промени – това е проблемът, който трябва да се постави. Според изследванията на Агостино Ариго[1] и на Дина Албани[2] вероятно са съществували редуващи се периоди на вдълбаване и запълване на крайбрежната ивица. Така са следвали една след друга, без да знаем причината, фази на ерозия и на утаяване на периоди от по петнадесет години по протежение на бреговете на Таормина, на източния бряг на Сицилия. От средата на 19 в. хората ще да са били свидетели (с няколко контранастъпления на континентите, последвани от общо влошаване от 1900 г.) на повсеместно отстъпление пред морето както по протежение на северноафриканското крайбрежие, така и покрай бреговете на Монте Гарано или по периферията на делтата на Нил. Нищо не доказва, че един хубав ден движението няма да промени посоката си. Всичко това напомня по най-добър начин циклични промени, аналогични на тези, които Льо Даноа се опитва да открие в живота на Атлантическия океан[3].

Може би същото важи и за климатичните фактори: „Всичко се променя, и климатите като всичко останало"[4]. Но ако те се променят, то често това е по вина на човека. Тук заради обширните обезлесявания, там заради преустановяване на напояването или на обработването – много често катастрофални за сухите области[5]. За Теобалд Фишер е неоспоримо, че климатът на Сицилия се е засушил след мюсюлманското завоевание. Но кой е отговорен за това -човекът или природните фактори? Наистина Гец, в своята ценна „Историческа география"[6], говори за пресъхване на повърхностните водоизточници, което вероятно предшествало мюсюлманското завоевание. Завоевателят от юг ще да е решил водната криза с вещото си напояване.

Във всеки случай обширна съвременна литература допуска промени в климата, станали вчера и продължаващи и до днес пред нашите очи. В Арктика крайбрежните ледове вероятно са започнали да се отдръпват от 1892-1900 г.[7], докато пустинното настъпление достига юга и севера на Африка[8].

Обратно, досегашните книги и изследвания заключаваха единодушно, че климатът не се променя. Все пак техните аргументи не са абсолютно убедителни. Повтарят ни след Парч[9], че Джерид в туниския юг въобще не си е сменял контурите, тъй като Нефта и Тозеур, разположени на бреговете му, отговарят на старите римски градове Тузурус и Непта. Твърди се също[10], че прииждането на водите на античния Нил е сравнимо с настоящото. Или че флората на минойския

---

[1] Ricerche sul regime dei litorali nel Mediterraneo, Roma 1936.

[2] Indagine sulle recenti variazioni della linea di spiaggia delle coste italiane, Roma, 1935. Вж. посочванията на *A. Philippson*, op. cit., p. 22-23, и студиите на *C. Cold*, Küstenäranderung im Archipel, München, 1886; *Théobald Fischer*, Beiträge zur physischen Geographie der Mittelmeerlander, besonders Siziliens, Leipzig, 1877.

[3] *Ed. Le Danois*, L'Atlantique, 1938, p. 162.

[4] *Th. Monod*, L'hippopotame et le philosophe, op. cit., p. 100.

[5] *A. Philippson*, op. cit., p. 134-135.

[6] Historische Geographie, 1904, p. 188.

[7] За най-общи сведения: *Walther Pabl*, Wetterzonen der Weltpolitik, 1941, p. 226-227.

[8] *Ferdinand Fried*, Le tournant de l'économie mondiale, 1942, p. 131.

[9] Цитирано от A. Philippson, op. cit., p. 133-134.

[10] *Friz Jäger*, Afrika, 1910, I, p. 53.

Крит (според свидетелствата на критското изкуство): лилия, хиацинт, шафран и лихнида, принадлежи към настоящата пролетна флора на Средиземноморието[1]. Или че повторното залесяване на борове около Валядолид през 16 в. се обяснява почти единствено с намесата на човека[2].

Тези и други твърдения не доказват нищо по категоричен начин. Най-вече те не схващат какъв е проблемът. Да се открие в един или друг момент от миналото климат, който да съвпада с този от сегашния момент, не представлява доказателство и въобще не противоречи на периодичните промени на климата. Истинският проблем е да се знае дали има или няма периодичност и изглежда все повече се клони към тази хипотеза. „Периодичност от около тридесет години съвсем не е неправдоподобна", заключава един познавач на тези въпроси[3]. А ние бихме добавили, че в това число се включват и други цикли и техни междинни подцикли...

Така че климатът се променя и не се променя; той варира спрямо равновесни състояния, за които няма доказателства, че също не варират, но следвайки съвсем слаби отклонения. Ето кое ни се струва от особено значение. Няма ли да се наложи ние, историците, да добавим към фазите „А" и „Б" на Франсоа Симиан[4] ту потопли, ту по-влажни фази, ту по-топли, ту по-студени? Вижте какво ни казва за годината 1450 Льо Даноа или какво пише Гастон Рупнел, протестиращ срещу „историк (който) не приема историческото съществуване на тежките климатични смущения, които от 13 до 15 в. са променили условията на европейския живот"[5].

В това се състои спорът. Що се отнася до Средиземноморието, ще се задоволим с няколко общи сведения и една-две хипотези.

Климатичните колебания са възможни. Явно остава да отбележим продължителността и посоката им. Във всеки случай в Алпите следите им са видими. Според У. Монтерин[6] засушаване и затопляне на планината е имало след 1300 г.; обратно, застудяване и нарастваща влажност с последвало спускане на ледниците – след 1600 г. След 1900 г., нова фаза: Алпите се засушават отново и като цяло ледниците, както знаем, отстъпват. В Хое Тауерн настоящото отстъпление открива високоразположените златни мини, експлоатирани по времето на Рим и все още през Средновековието[7].

Ето ни далеч от тридесетгодишните периоди, приети от Еманюел дьо Мартон. Но дали тази история на климата на Алпите има научна основа? Не бихме могли да решим. Специалистите по ледниците обикновено не виждат проблема с такава яснота (в това число и старият Walcher, Nachrichten von den Eisbergen in Tyrol, Wien, 1773). Освен това ще се приеме ли, че Алпите са регистрирали освен промените в собствения си климат и тези в климата на цялото Средиземномо-

---

[1] *Herbert Lehmann*, in: Geogr. Zeitschr., 1932, p. 335-6.
[2] *B. Bennassar*, Valladolid au XVIe siècle.
[3] *Emmanuel de Martonne*, Géographie Universelle, VI, 1, 1942, p. 140.
[4] *Ignacio de Asso*, op. cit., 1798, p. 78, говори за засушаване от около двадесет години в Уеска.
[5] Histoire et destin, 1942, p. 62.
[6] Il clima sulle Alpi ha mutato in età storica? Bologna, 1937.
[7] *Hans Hanke*, in: Frankfurter Zeitschrift, 23 Jan. 1943.

рие или че последните са били свързани с първите? Настоящото време като че ли ни го внушава, тъй като, както в Кавказ, така и в Алпите понастоящем ледниците отстъпват[8], докато в същото време на юг от „Мала" Африка Сахара настъпва невидимо и упорито...

Ако се приеме тази схема, се предполагат последствия за историята. Наймалкото е любопитно да констатираме, че с вероятното затопляне на Алпите към 1300 г. германски колонисти се установяват по най-високите южни склонове на Монте Роза[9]. Не по-малко любопитно е да констатираме при сходни условия към 1900 г. и най-вече през тези двадесет последни години, емиграция от италианските планински села към по-високите части на Алпите и Северните Апенини, например в Апуанските Алпи и във Вал Веноста, където се развиват нови постоянни селища между 1500 и 2000 м, в зоната наречена Stavoli (abitazioni di mezza stagione[3]).

Освен това, ако предположим, че разсъждаваме правилно и че около 1600 г. е имало действително увеличение на валежите и на студа, това обяснява катастрофалните замръзвания на маслините[4] и многократните наводнения, които опропастили реколтите на Тоскана през 1585 г. и 1590 г.; без да броим увеличението на блатната маса и впоследствие на маларията; с една дума – по-трудни условия за живот на хората. В основата на цялата социална драма на глада, който господства в края на века, може би лежи дори и доста леко разстройване на атмосферните условия. Трябваше да кажем това, макар и с голяма доза предпазливост. Ние не сме затруднени да дадем демографски или икономически обяснения относно тази драма от края на века. Но нищо не ни гарантира, че в случая климатът не е изиграл своята роля и че по принцип той не е един изменчив фактор на историята. Да се установи това си остава трудна работа. Няколко факта доста добре показват това[5].

Множество наводнения стават през 16 в. в басейна на Рона: юли 1501 г., Рона в Лион; през 1522 г., Ардеш; през февруари 1524 г., Драк и Изер; през август 1525 г., Изер; през октомври 1544 г., Жиер във Виен; през ноември 1544 г., Рона и Дюранс; през ноември 1548 г., Рона и Дюранс; на 9 септември 1557 г., Рона в Авиньон; на 25 август 1566 г., Дюранс и Рона наводнили землището на Авиньон; на 2 декември 1570 г. специално Лион преживява едно от най-ужасните приждания на Рона през онова време; 1571 г., Рона приижда; също така през октомври

---

[1] *B. Plaetschke*, „Der Rückgang der Gletscher im Kaukasus", in: Pet. Mitteilungen, 1937.

[2] *N. Krebs*, in: Geogr. Zeitschr., 1937, p. 343.

[3] R. Pfalz, in: Geogr. Zeitschr., 1931. Същото наблюдение и у *Denijer*, in: Ann. de Géogr., 1916, p. 359: освободените от гори земи на високите селища в Динарските Алпи.

[4] В Прованс – загиване на маслиновите дървета заради внезапния порив на мистрала през 1507, 1564, 1599, 1600, 1603, 1621-1622 г.: *P. George*, op. cit., p. 394. Различна хронология у René Baehrel, Une croissance: la Basse-Provence rurale (fin du XVIe siècle – 1789), 1961, p. 123: „големите катастрофални зими" за маслините: през 1570, 1594, 1603, 1621, 1638, 1658, 1680, 1695, 1709, 1745, 1748, 1766, 1768, 1775, 1789 г. Във Верона през 1549 г. „от големия студ изсъхнаха почти всички маслини, лозя и други дървета": *Lodovico Moscardo*, op. cit., p. 416. В Пепие (Од, окр. Каркасон) през 1587 г. – сняг, замръзване на маслините: *J. Cunnac*, Histoire de Pépieux, Toulouse, 1944, p. 73. В Тоскана маслините замръзват през 1594 г.: *G. Mecatti*, Storia cronologica..., II, p. 790.

[5] Това, което следва според *Maurice Champion*, Les inondations en France, 1861, III, p. 212 et sq.

1573 г. (наводняване на Бокер); септември 1579 г., Изер (Гренобъл); на 26 август 1580 г., наводняване на Авиньон от Рона; 1578 г., Рона наводнява Арл, водите покриват част от Долен Лангедок от октомври до февруари; 1579 г., наводнение в Арл; 1580 г., наводнение в Арл (говори се, че хората не помнят Рона някога да е толкова придошла); 5 януари 1581 г., Авиньон наводнен от Рона и Дюранс, повторило се още по-силно на 6 февруари; през 1583 г. Рона залива Камарг; 18 септември 1586 г., прииждане на Рона в Авиньон; 6 ноември 1588 г., прииждане на Жиер; 1590 г., ново опустошително прииждане в Авиньон...

Тези данни биха създали впечатление за влошаване в края на века. Но от наша гледна точка наводненията на Рона са несъвършен регистратор на колебанията на средиземноморския климат. Все пак изглежда, че валежите са се увеличили през последните десетилетия на века, доколкото можем да се доверим на тогавашни свидетелства. В своята Republique Séquanoise Луи Голю разглежда през 1592 г. обезлесяванията, причинени от леярите и от господарите, желаещи да се сдобият с нови „подчинени... и натурални данъци". Той добавя: „...От двадесет и шест години насам дъждовете бяха по-чести, по-дълготрайни и по-обилни..."[1] Валидно за Дол, но ето ни в Екс през 1599-1600 г. – Дю Хетце пише в своята ръкописна история[2]: „студът и снеговете се чувстваха до края на юни и оттогава до декември не е валяло. Тогава дъждовете дойдоха толкова обилни, че земята изглеждаше удавена". Ето ни този път в Калабрия според така нареченото narrazione на Кампанела: „ed entrando l'anno 1599, venne nova, che in Roma prodigiosamente aveva inondato il Tevere, e non si potettero celebrar le feste di Natale, e in Lombardia il Po: e in Stilo non si poteron celebrar, la Simana Santa, gli ufficii divini per le molte gran pioggie che allagavano tutte le chiese..."[3] (В началото на 1599 г. дойде новина, че Рим беше изключително наводнен от Тибър, и не можаха да честват празника на Рождеството, а в Ломбардия – По: и в Стило (селище в Калабрия) не можаха да честват Страстната седмица със свещенослужения, заради много големите дъждове, които заляха всички църкви... – бел. пр.). Достатъчно е да дойде човек от Ферара, свидетел на наводненията на Тибър[4], за да се заговори отново в планината за тези чудодейни знаци, предвестници за края на света... Още повече, че векът тогава изтича и че смяната на века раздвижва и най-трезвите глави. През следващата година, през юни 1601 г., проливни дъждове се изсипват на Балканите, унищожавайки реколтите, предизвиквайки катастрофални прииждания „аналогични според един доклад на тези на По и на големите реки в Ломбардия"[5], такива дъждове според друг доклад, че се опасявали от „заразяване на въздуха".

Такива са фактите, какво да заключим? Че климатът на Средиземноморието се е влошил в края на века? Но между изтъкнатите доказателства и това

---

[1] Mémoires historiques de la République séquanoise, Dole, 1592, in-f°, livre II, ch. XVIII.

[2] Цитиран от *Ch. de Ribbe*, La Provence au point de vue des bois, des torrents et des inondations avant et après 1789, 1857, p. 20.

[3] Archivio storico italiano, IX, p. 622.

[4] Ibid., p. 624.

[5] Франсиско де Вера до краля, Венеция, 30 юни 1601 г.: A.N., K. 1677; Константинопол, 3 и 4 юни 1601 г.: Ibid.

сериозно заключение, трябва да се признаем, дистанцията е голяма. Цялата документация трябва да се прегледа внимателно и да се осигурят точни факти, които биха изникнали навсякъде при проучванията. Проблемът е поставен и трябваше да го поставим, въпреки че при състоянието на нашите познания ни е абсолютно невъзможно да го разрешим. Впрочем не само историците са способни да го сторят. Но ако нашите усилия можеха да установят в дадения случай, че те могат да изкажат своето мнение и да поемат отговорност, нашият труд не би бил напразен.

Допълнение

Не промених нищо в съдържанието на предходния параграф, който тогава, през 1947 г., ми коства няколко разгорещени спора. Читателят ще се учуди от това: някои си съставиха лошо мнение за мен. В една наскорошна статия (1958 г.) Густав Утерстрьом[1] има любезността да ме определи като прекалено добросъвестен. Същността на изследването е такава и аз съм последният, който би се оплаквал от това.

Съществено за тези повече от петнадесет години е, че изследването на настоящите важни проблеми продължи. Но по-съществено е, че с промените в климата нещо независещо от волята на човека утвърждава своята роля и с него трябва да се съобразяваме при най-елементарните си обяснения. Впрочем тези промени днес са извън всяко съмнение.

По лесния път, набелязан от моето първо изследване – събиране на описателни подробности, – аз допълних моите сведения. Те се отнасят преди всичко до бедствията от края на века: продължителните дъждове, катастрофалните наводнения, силните и „необичайни" студове. Така хрониката на Луис Кабрера де Кордоба отбелязва, че през зимата на 1602-1603 г. „студовете и замръзванията през тази зима бяха толкова повсеместни в Испания, че не можем да посочим нито едно изключение на селище, което да не се е оплаквало от суровото време. Дори от Севиля и от морските градове, най-вече от Севиля пишат, че Гуадалкивир е замръзнал, нещо невиждано там дотогава. Каква разлика с предходната година, когато никъде не почувствали зимата..."[2] Във Валенсия[3] замръзванията следвали през 1589, 1592, 1594, 1600 и 1604 г. Що се отнася до продължителните дъждове, наводненията, до снеговалежите и пророчествата за края на света, свидетелствата за това в цялото Средиземноморие са многобройни както за последните години на века, така и за множество години от следващия век. Неотдавнашното изследване на Еманюел Льо Роа Ладюри отбелязва аналогични факти: „Рона замръзва така изцяло, че да може да понесе мулета, оръдия и каруци през: 1590, 1595, 1603, вероятно през 1608, 1616 и 1624 г. В Марсилия морето е сковано през

---

[1] „Climatic Fluctuations and Population Problems in Early Modern History", in: Scandinavian Economic History Review, 1955.

[2] *Luis Cabrera de Cordoba*, Relaciones de las cosas succedidas en la Corte de España desde 1599 lasta 1614, p. 166, Валядолид, 25 януари 1603 г.

[3] *J. Castañeda Alcover*, Coses envengudes en la ciutat y regne de Valencia. Dietario de Mosen Juan Porcar, capellan de San Martin (1589-1629), Madrid, 1934, I, p. 3, 4, 10, 41, 71.

1595 и 1638 г., „когато водата около галерите замръзва..." Серията от измръзване на маслините в Лангедок се повтаря: 1565, 1569, 1571, 1573, 1587, 1595, 1615, 1624 г.[1]... „Тази гибел за маслините накрая отчайва тези, които ги отглеждат"[2] в Лангедок, а несъмнено и другаде. Почти е сигурно, че между края на 16 и началото на 17 в. е било по-студено, отколкото преди.

Валяло е още повече. Един историк отбелязва за Лангедок от 1590 до 1601 г.: „Късни и задържащи се през пролетта снегове, големи застудявания през топлия сезон, големи дъждове над Средиземноморието, придружени от глад и от прословутото „спускане" на северното жито към Вътрешното море"[3]. Обратно, от 1602 до 1612 г. и дори след това като че ли „нахлува струя от топлина и светлина"[4]; завърнало се засушаването или в най-добрия случай – неравномерното разпределение на дъждовете. Колко молебени за дъжд във Валядолид през 1607, 1617 и 1627 г.[5]; през ноември 1615 г. във Валенсия „havia molts mesos que no ploguia" (имахме много месеци без дъжд – бел. пр.); през октомври и ноември 1617 г.[6] „no caiga en solo chaparron" (почти не падна нито един проливен дъжд – бел. пр.). Тогава нека да не бъдем съвсем сигурни като Инясио Олагуе, че Испания станала тогава жертва на дълготрайна суша, която била причина за нейния упадък[7]. Но твърде възможно е пейзажът на Ла Манча да е бил по-зелен по времето на Сервантес, отколкото след това[8].

Механизмът на дъжда в Европа (в това число и на Средиземноморието) е зависим от пътищата, които следват атлантическите депресии, било на север през Ламанша, Северно море и Балтика (целогодишно); било на юг, този път през Вътрешното море от есенното до пролетното равноденствие. Според Густав Утерстрьом през 16 в. тази двойна циркулация е била възпрепятствана на север от силните студове и следователно от постоянното присъствие на антициклонални зони от тежък въздух. Щом северният път е нарушен, може би за компенсация този през Средиземноморието се е отворил повече от обичайното. Но защо трябва един от пътищата да се отваря, като другият е полузатворен и какво е времетраенето на тези колебания, ако те наистина съществуват?

Това са подробности и недълготрайни обяснения. Новите изследвания отиват много по-далеч и се подчиняват на две разумни тенденции: да се конституират дълги поредици от показатели; да се разшири рамката на обяснението не само за Средиземноморието, но за Средиземноморието плюс Европа или още по-добре – за целия свят. За да твърдя това, се опирам на образцовите трудове на д-р П. Шов[9]

---

[1] *E. Le Roy Ladurie*, op. cit., p. 48.
[2] Ibid., p. 46.
[3] Ibid., p. 39.
[4] Ibid., p. 37.
[5] *B. Bennassar*, Valladolid au XVIe siècle, дисертация.
[6] *J. Castaneda Alcover*, op. cit., p. 222 et 324.
[7] *Ignacio Olagüe*, La decadencia de España, 1950, tome IV, ch. XXV.
[8] *Ignacio Olagüe*, „El paisaje manchego en tiempos de Cervantes", in: Annales Cervantinos, III, 1953.
[9] За да се ориентираме сред множеството му студии, да тръгнем от неговото съобщение „Discussion: post-glacial climatic change", in: The quarterly Journal of the Royal Meteorological Society, April 1949.

в Англия; на един географ, Пиер Педелаборд[1], и на един историк, Еманюел Льо Роа Ладюри[2].

Да се разположи нашата информация, като се систематизира и групира спрямо предварително установените схеми, като всяка подробност се постави на своето място – влажност, суша, студ, горещина, в зависимост от сезоните и годините, – това означава да се премине от описанието към един вид количествен баланс. След това да се отбележат поредица от аналогични събития: датите на гроздобера, датите на които първото олио, първото жито и първата царевица пристигат на пазарите, сведенията от сечта на дървета, от дебита на реките, цъфтежа, първите замръзвания на някое езеро, за първите и последните ледени блокове по брега на Балтика, за настъпването и отдръпването на ледниците, за колебанията в нивото на морето – това означава да се възстановят хронологии, установяващи краткотрайните или дълготраините колебания на климата.

Втората стъпка представлява обхващането на проблемите и данните в хипотези и общи констатации. Хипотезата за Jet Stream може би ще има същата участ като много други общи обяснения: тя ще запази за известно време своята роля. Според нея в нашето Северно полукълбо едно непрестанно течение, един въздушен пръстен, движещ се с променлива скорост, се върти на 20 или 30 км височина над земната повърхност. Ако засили скоростта си, той се разтяга и се нахлупва върху земното кълбо, както разширена шапка върху главата на своя собственик; ако забави ход, той образува меандри и се свива към Северния полюс. Тогава, ако нашите наблюдения са точни, този Jet Stream трябва да е забързал своя ход в края на 16 в. и приближавайки се към Екватора и следователно към Средиземноморието, трябва да е увлякъл със себе си на юг дъжда и студа. Явно всичко в нашите хипотези *би било* нагледно доказано, ако подреждането на констатациите беше безпогрешно, което никой не може да ни гарантира. Според приетите в настоящата дискусия термини в средата на 16 в., малко по-рано или малко по-късно, вероятно е започнало това, което, следвайки д-р Шов, нарекли малката ледникова епоха, която ще трае през целия век на Луи XIV.

Постановените въпроси остават в сила. Дали сме свидетели на дълга фаза? Тогава през 16 в. трябва да е бил дългият период на засилване на студовете и дъждовете. Отбелязвам, без да й придавам и най-малката значимост на пример, една любопитна бележка за commune във Венеция, тоест средното ниво на водите, което бележи с черна черта основите на къщите покрай каналите. Един документ настоява, че това ниво редовно се е покачвало от 1560 г. в течение на три века[3]. Ако наблюдението е вярно – за това са необходими доказателства и пот-

---

[1] Le climat du Bassin Parisien;essai d'une méthode rationnelle de climatologie physique, 1957.

[2] Имам предвид следните три брилянтни статии: „Histoire et climat", in: Annales E.S.C., 1959; „Climat et récoltes aux XVIIe et XVIIIe siècles", in: ibid.; „Aspect historique de la nouvelle climatologie", in: Revue Historique, 1961.

[3] Correr, D. delle Rose, 20. Искам само да припомня този важен въпрос и огромната библиография, отнасяща се до него преди излизането на книгата на *Luigi Cornaro*, Trattato di acque del Magnifico Luigi Cornaro nobile Vinitiano, Padova, 1560. Най-доброто ориентиране е това, предложено от *Roberto Cessi*, „Evoluzione storica del problema lagunare", in: Atti del convegno per la conservazione e difesa della laguna e della città di Venezia, 14-15 juin 1960 (Istituto Veneto), pp. 23-64.

вържденията, – остава да разберем дали нивото на водите във Венецианската лагуна зависи или не единствено от атмосферните валежи, а не от местните неблагополучия. Това не пречи споменатото свидетелство да бъде запомнено.

Един друг въпрос остава висящ: евентуалното влияние на тази малка ледникова епоха върху живота на Европа и Средиземноморието. Дали историкът ще се отърве от серия проблеми, отнасящи се до селскостопанския живот, общественото здраве и придвижването, като ги впише под тази нова рубрика? Благоразумието би изисквало широки колективни изследвания в тези области, каквито все още липсват. Ние няма да кажем предварително и, както би ни поблазнило, още отсега да поставим диагнозата: в края на 16 в. – повече животновъдство и по малко жито! Посещавайки Средиземноморието, студът и дъждът настойчиво са разстроивали някои равновесия, но в пропорции, които все още ни убягват. И човекът има неоспоримите си отговорности, чието значение също трябва да се уточни. Така както го е посочил Еманюел Льо Роа Ладюри, прогресивното забавяне на гроздобера е точно негово дело, тъи като той е искал да получи по-късни реколти с по-висок градус на алкохола[1].

Ясно е – и това е наи-значимият напредък в тези области, – че историята на климата в рамките на Северното полукълбо е *една*, че случаят на Средиземноморието е свързан с целокупност от проблеми в същите тези рамки: настоящото отдръпване на ледниците в Аляска, което възстановява пред очите ни някогашни гори, смазани от предишното ледниково настъпление; последователността в точните дати на цъфтеж на черешите в Токио (всеки от тях белязан с ритуален празник); концентричните кръгове на дърветата в Калифорния; всички тези и други „събития" са свързани помежду си от единната история на климата. Jet Stream или не, но съществува едно единство и един диригент. Тъй като навсякъде „първият" 16 в. е бил облагодетелстван от климата, а навсякъде „вторият" е страдал от атмосферните смущения.

---

[1] Op. cit.

5

ЧОВЕШКОТО ЕДИНСТВО: ПЪТИЩА И ГРАДОВЕ, ГРАДОВЕ И ПЪТИЩА[1]

Да се премине от Средиземноморието в тесния смисъл на думата, такова каквото го определя неговият климат, към „по-голямото Средиземноморие", върху което то влияе, означава да се премине от едно физическо единство към човешкото единство, към което се ориентира нашата книга. Последното не е дело само на природата или по-специално на водата на Средиземно море. Водата е всичко онова, което са казвали, че е: обединяване, превозване, обмен, доближаване, при положение че човек се стреми към това и приеме да плати цената. Тя е също, дори е била дълго време, разделение, препятствие, което е трябвало да се побеждава. Може би изкуството на плаването е произлязло в далечните епохи от басейните със спокойни води, между егейските острови и брега на Азия, или от близкото Червено море – никога няма да узнаем това със сигурност. Във всеки случай в началото се разгръща една безкрайна епоха, през която морето все още не е обуздано от човека. Малко по малко лодките ще го победят, прехвърляйки своите връзки, създавайки постепенно единното цяло на Средиземноморието, на хората и на историята. Но да го кажем точно: създадено и от ръката на човека. И днес, когато вече Вътрешното море според мащаба на нашите скорости е само обикновена река, над която се прехвърлят въздушни мостове, едно Средиземноморие на хората продължава да съществува само дотолкова, доколкото продължават да го създават изобретателността, трудът и усилията на същите тези хора. Не водата, а морските народи свързват средиземноморските региони. Банална истина, която е от значение да повторим в тази област, в която толкова определения и представи ни заблуждават както си искат.

1. Сухоземни и морски пътища

Средиземноморието е единно само благодарение на движението на хората, връзките, които то налага, и пътищата, които го направляват. Люсиен Февр писа:

[1] Озаглавявам тази глава не „Пътищата и градовете", а „Пътища и градове, градове и пътища" в памет на едно разсъждение на Люсиен Февр при първия прочит на тези граници

РОЛЯТА НА ГЕОГРАФСКАТА СРЕДА

„Средиземноморието, това означава пътища“[1], сухоземни и морски пътища, големи и малки речни пътища, огромна мрежа от редовни и случайни връзки, от дългогодишно разпространение на живота и от едно дълбоко присъщо квазидвижение... Не е важно да се показва неговата красота, да се придружава Сервантес по испанските пътища от хан на хан, да се плава, четеики бордовите дневници на търговските и пиратските кораби или да се слиза по Адидже на борда на burchieri, големи товарни лодки, след Верона, или „по вода да се отиде във Венеция“, във Фузина, на брега на лагуната, придружавайки багажа на Мишел дьо Монтен[2]. Важно е да се види какво сближаване и каква единна история налага една такава мрежа, до каква степен движението на корабите, на товарните животни, на каруците и на самите хора прави Средиземноморието единно и от определена гледна точка еднообразно въпреки съпротивата по места. Целостта на Средиземноморието е в това пространство движение. Всичко, което се докосне до него – войни, отражения от воини, моди, техники, епидемии, леки или тежки материали, ценни или долнокачествени, всичко може да бъде увлечено в течението на пълнокръвния му живот, отнесено надалеч, оставено, после увлечено отново, безкрайно придвижвано, дори изхвърлено извън неговите граници...

Би ли било същото без пътищата? Същите не са нищо повече от ленти по земята, бразди в морето, керваните по пътищата за Халеб, дългите върволици от коне, мулета и камили по Стамбулиол (пътя за Истанбул по Марица) или придвижващите се обози, които Бюзбек е забелязал през 1555 г. да откарват към Константинопол мъжете, жените и децата, пленени от турците в Унгария[3]. Не съществуват пътища без необходимите спирки: речно пристанище, незащитен залив, кервансарай или хан; в Западна Европа – някоя уединена странноприемница, в по-старо време някой укрепен замък... Най-често тези спирки, тези убежища, без които не би имало оживени пътища, са градовете – големи спирки, към които всеки бърза и достига с радост, дори с чувство на благодарност като Гузман де Алфараче, влизайки в Сарагоса[4], очарован от красивите паметници, добрия ред и може би най-вече от изобилието на храни; „tan de buen precio todo, que casi daba de si un olor de Italia“ („всичко беше толкова хубаво, че излъчваше от себе си духа на Италия“ – бел. пр.). Бърза се, още повече че в много от случаите средиземноморските пътища не водят от селище в селище, защото те са изнесени настрани, на завет. И до днес в България или в Анадола пътникът, поел по големия път, прекосява земи, които му се струват много по-празни и необитаеми, отколкото са в действителност[5]. Нека да си представим големия търговски път в Ориента като съвременна автострада; голям напречен път, който само в редки случаи достига до селцата и бърза напред от един град към следващия най-близък.

Човешкото единство в Средиземноморието е това пътно и градско пространство, тези линии и тези опорни центрове. Градове и пътища, пътища и градове са един и същи вид устройване на пространството от човека. Каквито и да са негова-

---

[1] Annales d'hist. soc., 11 janvier 1940, p. 70.
[2] Journal du voyage en Italie (collection „Hier“, 1932), p. 132.
[3] Op. cit., II, 1, p. 195.
[4] Op. cit., II, 3, I, p. 331.
[5] *A. Philippson*, Das Mittelmeergebiet, p. 219.

та форма, архитектура, цивилизация, която го ръководи, средиземноморският град е създател на пътищата и едновременно с това се гради чрез тях. Видал дьо Ла Блаш твърди това по повод на американския град[1]. Впрочем средиземноморското пространство през 16 в. (и то трябва да се възприема в най-широките му граници, когато става дума за градовете) е също необятно и неизмеримо. През 16 в. никоя област в света все още не предлага такава мощна градска мрежа. Париж и Лондон са все още в началото на своето Ново време. Градовете на Холандия и на Горна Германия (едните толкова одухотворени от отблясъците на Средиземноморието, другите – икономически оживени от южните търговци и моряци), по̀ на север – трудолюбивите, но малки градове на Ханзата, всички тези градове, колкото красиви и жизнени да са те, не образуват такива гъсти и сложни ансамбли като този на градовете на Вътрешното море, където градските агломерации следват в безкрайни гирлянди с големи центрове: Венеция, Генуа, Флоренция, Милано, Барселона, Севиля, Алжир, Неапол, Константинопол, Кайро. Последните три са пренаселени: не се ли твърди, че тогава Константинопол е наброявал 700 000 жители[2], тоест двойно на Париж или четворно на Венеция? И към този списък трябва да прибавим кортежа от по-малки градове, които все пак вземат участие в главната игра на обмените и изпълняват по-важна роля, отколкото бихме предположили, имайки предвид броя на населението им. Може би оживлението и активността на малките градове в Средиземноморието ни обясняват защо Далечният изток, разполагайки тогава с още по-населени градове, по-набъбнали с хора, отколкото метрополиите на Средиземноморието, всъщност не притежава толкова динамична мрежа на градски живот. Неговите градове често събират огромни маси хора, без да имат оживлението на големия град; дори те са израз повече на пренаселеността на Азия, отколкото на икономическата ѝ ориентираност[3].

Средиземноморието е регион на градове. Ние не откриваме тази банална, стократно повтаряна истина, а това, че тя трябва да се свърже с последствията от нея. Устройството на пътищата и градовете е пърекселанс устройството на човешкото общество в Средиземноморието.То доминира над всичко. Земеделието, дори и скромно, зависи от града и се командва от него; а още повече, когато то е много успешно. Заради градовете животът на хората е по-забързан, отколкото изискват естествените условия. Благодарение на тях обменните процеси имат преимущество пред другите... Всяка история, всяка цивилизация на морето е тяхно дело. Фердинан Ло[4] е по-прав от Емил-Феликс Готие, когато свързва с градовете самите мюсюлмански нашествия. Всичко опира до тях. Съдбата на морето често се дължи само на победата на един път, на един град за сметка на друг път, на друг град; дори и през 16 в., когато като че ли всичко принадлежи, но не принадлежи все още на големите империи и на териториалните държави.

---

[1] Op. cit., p. 295.

[2] *G. Botero*, op. cit., I, p. 106 et II, p. 118: „почти два пъти по-населен от Париж". *Jacques Bongars*, in: *Anquez*, Henri IV et l'Allemagne, 1887, p. XXIV.

[3] *Konrad Olbricht*, „Die Vergrosstädterung des Abendlandes zu Beginn des Dreissigjärigen Krieges", in: Petermanns Mitteilungen, 1939.

[4] *F. Lot*, Les invasions barbares et le peuplement de l'Europe, 1937, I, p. 110.

РОЛЯТА НА ГЕОГРАФСКАТА СРЕДА

Снабдителните пътища

Пътищата на Средиземноморието са преди всичко морските пътища, устроени главно, както вече казахме[1], по протежение на бреговете. Следват множество сухоземни пътища: едните по крайбрежията, водещи от пристанище на приста-

23 – Мрежа на иберийските пътища през 1546 г.

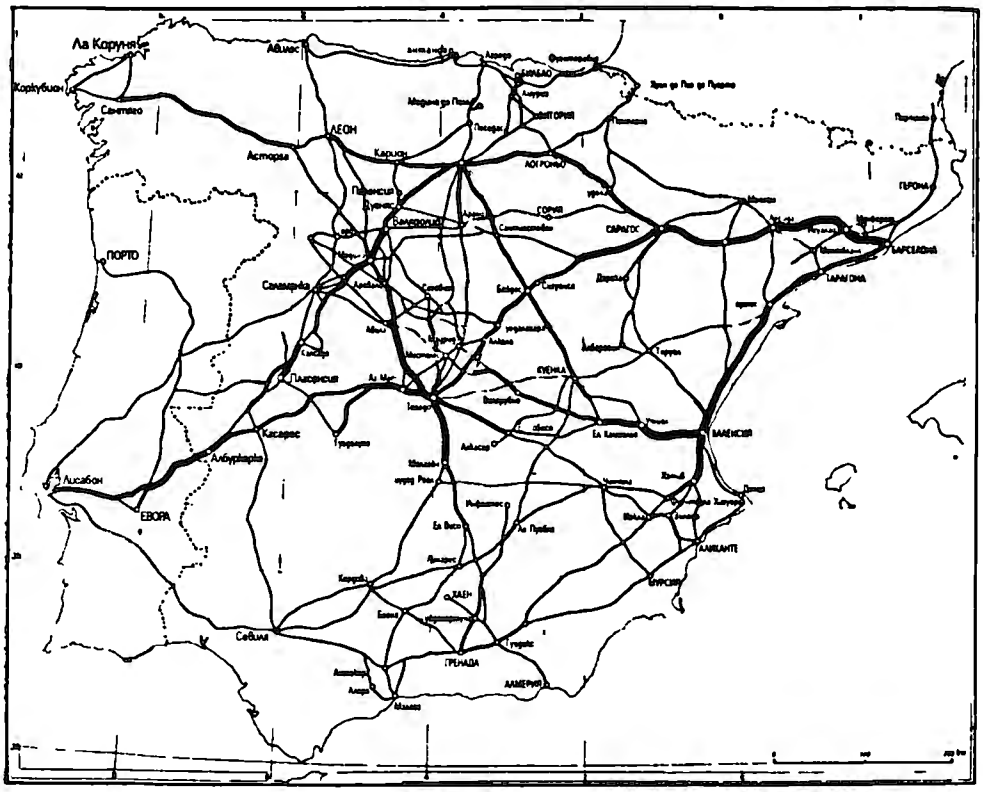

Според книгата на *Gonzalo Menedez Pidal*, Los caminos en la historia de España, 1951 Картата представя пътищата с по-тънки и по-дебели линии в зависимост от честотата на цитиранията в справочника на валенсианеца Хуан Вилуга (Медина, 1546 г.). Това „претегляне" показва, че Толедо остава пътният център и с това – най-кръстосваният град на полуострова. Големите кръстопътища са: Барселона, Валенсия, Сарагоса и Медина дел Кампо. Часът на Мадрид, столица от 1556 г., още не е ударил.

нище, като безкрайната процесия от пътища, тесни и лоши трасета, които без прекъсване водят от Неапол до Рим, Флоренция, Генуа, Марсилия, след това през Лангедок и Русийон до крайбрежния път на Испания до Барселона, Валенсия и Малага... Другите са перпендикулярни на крайбрежията, като естествените пъ-

[1] Вж. по-горе началото на глава II („Крайбрежната навигация").

тища на Нил и на долината на Рона, като пътищата, водещи до Алпите, като керванните трасета, проточили се от Халеб до Ефрат или от „Мала" Африка до Судан. Да прибавим и множеството „пътища на провлаците".

За да употребим формулировката на Виктор Берар: такъв е пътят от юг на север, който от Сирия през Портата на Киликия преминава през Тавър, прекосява Анатолия и достига до Константинопол директно през Ескишехир или заобикаляйки през Анкара; или напречните пътища на Балканите, ориентирани, общо

24 – Пътища през тоскански Апенини

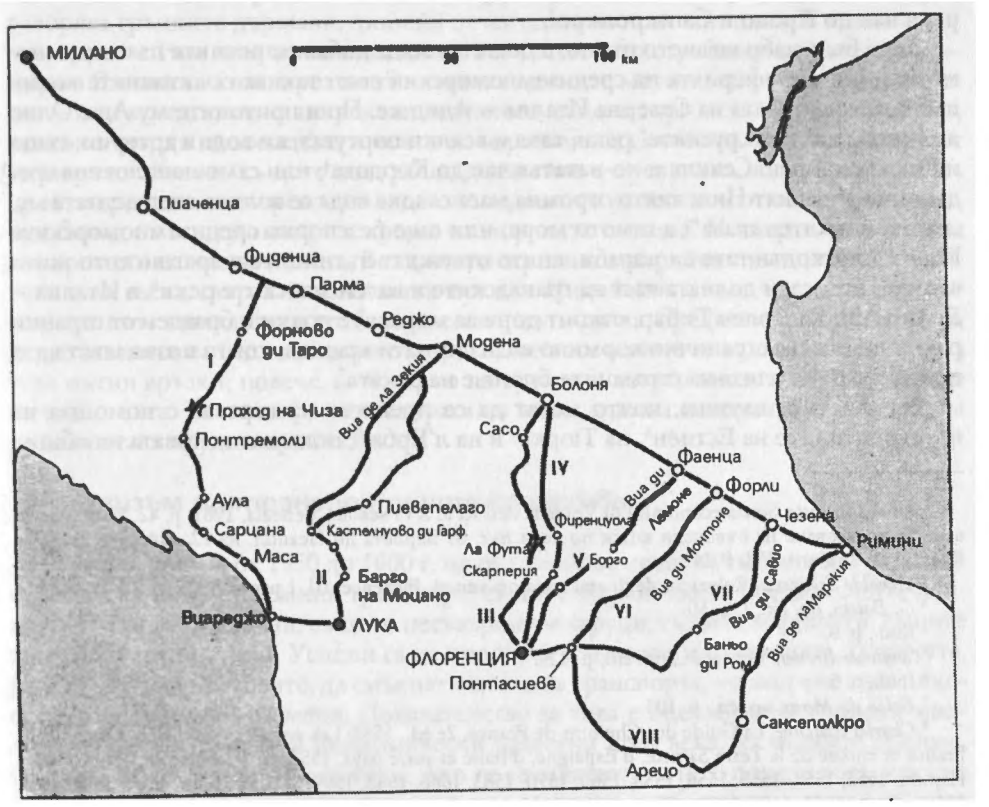

Големият път от Римини до Милано, старият Via Aemilia, ограничава релефа на Апенините на изток. Множество пътища, които са му перпендикулярни в посока от Флоренция и от Лука в този тесен сектор на полуострова, дават представа за многообразието на напречните пътища по протежение на полуострова. Пътят от Болоня до Флоренция през Фута отговаря на прекрасната съвременна автострада. Използваният документ се ограничава с изброяването на трансапенинските пътища от Флоренция и от Лука.

взето, от изток на запад, от Солун до Дурацо, Валона или Катаро, от Ускуб (дн. Скопие – бел. пр.) до Рагуза, от Константинопол до Спалато (за последния ще разкажем за внезапния му икономически подем в края на 16 в.); и още серията от пътища, които от Адриатика до Тиренско море стигат от единия до другия край на италианската бариера: пътят от Барлета до Неапол и Беневенто, най-важният

от преките пътища на юг (през прохода Ариано[1]); пò на север, онова, което бихме могли да наречем тосканска търговска ос – от Анкона до Флоренция и Ливорно, и генуезката ос – от Ферара до Генуа; за да приключим, пò на запад, испанските напречни пътища от Барселона до Бискайския залив, от Валенсия до Португалия, от Аликанте до Севиля. Разбира се, тези пътища на провлаците често представляват няколко пътя едновременно. Така между Ломбардия и Романя, от една страна, и Тоскана, от друга, съвременниците могат да избират между осем трудни– тъй като прекосяват Апенините – маршрута: най-удобният, единствено достъпен за артилерията и най-южен, преминава от Римини по долината на Марекя чак до Арецо и Сансеполкро[2].

За да бъде изброяването пълно, е достатъчно да добавим речните пътища, много често по периферията на средиземноморския свят: такива са активните водни пътища в равнината на Северна Италия – Адидже, По и притоците му Ада, Олио и Минчо[3]; както и „руските" реки; така и всички португалски водни артерии; също и Гуадалкивир до Севиля и по-нататък чак до Кордова[4]; или само наполовина средиземноморският Нил, чиято огромна маса сладка вода се излива след делтата му, „мътна и жълтеникава"[5] в самото море; или още безспорно средиземноморските Ебро с плоскодънните си кораби, които отвеждат пътниците и арагонското жито чак до Тортоса, и долната част на гранадските и валенсианските реки[6], в Италия – Долно Арно и Долен Тибър, открит дори за морските лодки и бразден от странни речни лодки със странично кормило и с издигнати краища, които позволяват като по стълба да се слиза на стръмните брегове на реката[7].

Всички тези пътища, които могат да се пренесат на картата с помощта на пътеводителите на Естиен[8], на Тюрке[9] и на л'Ерба[10], показват основата на общия

---

[1] *Gino Luzzatto*, Storia economica di Venezia dell'XI al XVI secolo, Venezia, 1961, p. 42. Едно посочване за превозване на биволски кожи по този път, от Барлета до Неапол, на 22 май 1588 г. A. de Raguse, D. de Foris, VII, f° 245.

[2] *Arnoldo Segarizzi*, Relezioni degli ambasciatori veneti, Florence, III, I partie, 1927, p. 10-13.

[3] *G. Botero*, op. cit., I, p. 50.

[4] Ibid., p. 9.

[5] *Comte de Brèves*, Voyages..., op. cit., p. 229.

[6] Ibid., p. 5.

[7] *Belon du Mans*, op. cit., p. 103.

[8] *Charles Estienne*, La Guide des Chemins de France, 2e éd., 1552; Les voyages de plusieurs endroits de France et encore de la Terre Saincte, d'Espaigne, d'Italie et autre pays, 1552. Нови издания: с промени, в Париж, 1553, 1554, 1555, 1556, 1558, 1560, 1570, 1583, 1586, 1588, 1599, 1600; в Лион, 1566, 1580, 1583, 1610; в Руан, 1553, 1600, 1658; в Троа, 1612, 1622, 1623. За подробности вж.: *Sir Herbert George Fordham*, Les routes de France. Catalogue des Guides routiers, 1929; Les guides routiers, Itineraires et Cartes Routières de l'Europe, Lille, 1926.

[9] Théodore Mayerne de Turquet, Sommaire description de la France, Allemagne, Italie, Espagne, avec la Guide des Chemins, Genève, 1591-1592, 1618, 1653; Lyon, 1596, 1627; Rouen, 1604, 1606, 1615, 1624, 1629, 1640, 1642.

[10] *Giovanni de L'Herba*, Itinerario delle poste-per diverse parti del mono, Venezia, 1561. Други пътеводители от същото време: *Guilhelmus Gratarolus*, De Regimine iter agentium vel equitum, vel peditum, vel mari, vel curru seu rheda, Basel, 1561; *Cherubinis de Stella*, Poste per diverse parti del mondo, Lyon, 1572; *Anonyme*, Itinerarium Orbis Christiani, 1579; *Richard Rowlands*, The post of the World, London, 1576; *Anonyme*, Kronn und Ausbundt aller Wegweiser..., Köln, 1597; *Matthias Quadt*, Deliciae Galliae sive Itinerarium per universam Galliam..., Francfurt, 1603; *Ottavio Codogno*, Nuovo Itinerario delle Poste per tutto il Mondo..., Milano, 1608; *Paulus Hentznerus*, Itinerarium Germaniae, Galliae, Angliae, etc., Noribergae, 1612.

живот на морето. В общи линии през 16 в. те въобще не се различават от пътищата, които осъществили експанзията на Рим или тази на средновековното Средиземноморие. Но каквато и да е тяхната мрежа, изменчива или недълготрайна, те непрестанно очертават отвъд неговите брегове империята на икономиките и цивилизациите на Вътрешното море и определят неината съдба.

Залязва ли животът на пътищата? Просперира ли? Търговиите, градовете, държавите нарастват или западат. С пълно право всички големи исторически обяснения разглеждат пътни катастрофи или произшествия. Според Артур Филипсон[1] плаването по права линия от 3 в. пр. Хр. в Източното Средиземноморие разорява гръцките държави, лишени от изгодата на пристанищата. В края на своето величие Рим залязва вследствие от насилственото ограбване в полза на пътищата в Близкия изток, през които изтичат ценните метали – се твърдеше доскоро, – или вследствие на широката активност на една търговска ос, Дунав – Рейн, както се твърди напоследък, и която ос се развива за сметка на общото движение на морето[2]. Когато същото това общо движение е в услуга на исляма през 8-9 в., цялото средиземноморско силово поле веднага се измества и откъсва християнския Запад от подхранващата мрежа на морските пътища. И накрая, за да спрем във времето на нашата книга, Великите открития, отваряйки пътищата на Атлантика и на света, свързвайки Атлантическия с Индийския океан чрез непрекъснат морски път, завладели в гръб жизнените пътища на Средиземноморието и задълго осъдили на бедност цялото море. За мен все повече се налага значението на тези пътни връзки; повече, отколкото по времето, когато писах първото издание на тази книга. Те са инфраструктурата на всяка единна история. Но точната им роля поставя трудни проблеми.

Архаизъм на транспортните средства

На пръв поглед от 1550 до 1600 г. не се забелязва никакво съществено развитие на морския или сухоземния транспорт: същите кораби както преди, същите конвои от товарни животни, същите несъвършени каруци, същите маршрути, същите транспортирани стоки. Успели са да подобрят пътищата и плаванията, скоростта, редовността на превозите, да смъкнат цените на транспорта, но въпреки това никога в революционни размери. Доказателство за това е оцеляването, въпреки множеството политически и икономически промени през века, на малките градове, тоест на второстепенните спирки. Ако те се запазват, то не е поради това, както е смятал Стендал, че големите селища поради някаква необичайна снизходителност са оставили малките да живеят и да изпълнят своето предназначение; то е поради това, че последните са защитавани и най-вече понеже големите не са могли да се лишат от тях, още повече че не може да се пътува, без да се подменят конете или без да се ползват странноприемниците... Животът на тези спирки е свързан с аритметиката на дистанциите, със средната пътна скорост, със сроковете за навигация, все реалности, които въобще не са се променили в течение на цял век, невъоръжен

[1] Das Mittelmeergebiet (4e édit.), p. 222-223.
[2] *André Piganiol*, Histoire de Rome, 1939, p. 522.

от гледна точка на техниката и използващ все още много старите пътища (Рим още живее в разгара на 16 в. от пътищата, датиращи от времето на античното му величие[1]) и корабите с малък тонаж (морските гиганти никога не надминават хиляда тона), като прибягва по-често до услугите на товарните животни, отколкото на каруците[2]. Последните не са непознати по времето на Филип II, но тяхното развитие остава бавно и незначително през периода 1550-1600 г., ако въобще има такова. Да си припомним, че през 1881 г. каруцата е била все още непозната в Мароко[3]. Че тя се е появила в Пелопонес едва през 20 в., че нейното пристигане налага винаги коренни промени, създаването на пътища, почти революция, както твърди И.Л. Цвиич по повод на Турция от 19 в.[4]

Тогава нека да не избързваме. През 16 в. Испания все още не е страната на дилижансите с мулешки впрягове, целите пеещи от звънчета; още по-малко пък Италия е страната на vetturini, „файтони", известни от епохата на романтизма. Тук или там забелязваме каруци (едните повече или по-малко усъвършенствани, другите – все още примитивни), теглени от коне, мулета, волове или биволи. Каруци се търкалят по Стамбулиол, в равнината на Бурса[5], в околностите на Константин (Леон Африканеца[6] го отбелязва), по пътя за Бренер[7], почти в цяла Италия. Бъчвите с вино се придвижват на колела около Флоренция[8]; Сервантес се подиграва на коларите от Валядолид[9] и когато херцог д'Алба завзема Португалия[10] през 1580 г., той осигурява за армията си услугите на множество carros (товарни коли – бел. пр.). През 1606 г. преместването на двора на Филип II от Валядолид в Мадрид се извършва с волски коли[11].

Следователно колите със сигурност се използват в близост с големите градове, в тила на войските, нуждаещи се от значителен транспорт. А другаде? През 1560 г. в Неапол предвиждат да докарат житото от Пулия по суша, а не по море, както се е правело досега, за да се избегне дългото морско заобикаляне на Южна Италия, но трябва да се организира превоз между града и областта производителка и с оглед на това: procurar (да се заемат – бел. пр.), казва посланието на Филип II до херцог д'Алкала, вицекрал на Неапол, de adereçarar los caminos que vienen de Pulla cerca de Asculi (с поправянето на пътищата, идващи от Пулиите в съседство с Асколи[12] и това) – до това искахме да стигнем – de manera que pudiendose carretear como se hace en Alemania y otras partes, se trayga el trigo por ellos à Napoles (по такъв начин, че можейки да служат за превозване както е в

---

[1] *Jean Delumeau*, Vie économique et sociale de Rome, I, 1957, p. 81 et sq.

[2] *Jules Sion*, „Problèmes de transports dans l'antiquité" (рецензия на труда на *Lefebvre des Noettes*, L'attelage. Le cheval de selle à trvers les âges), in: Ann. d'hist. écon. et soc., 1935, p. 628 et sq.

[3] *Jules Leclercq*, De Mogador à Biskra: Maroc et Algérie, 1881, p. 21.

[4] La Péninsule balkanique. 1918. p. 195.

[5] *Baron de Busbec*, op. cit., I, p. 103, въз основа на една любопитна подробност – явно много несигурна основа.

[6] Description de l'Afrique tierce partie..., éd. 1830, II, p. 16-17.

[7] *E. von Ranke*, art. cit., in: Vj. für Soz. und W. Gesch., 1924, p. 79.

[8] B. N. Florence, Capponi, 239, 26 janv. 1569.

[9] Novelas ejemplares, Злоупотребяващият с чашата.

[10] CODOIN, XXXIV, 1er mai 1580, p. 442; 4 mai 1580, p. 453.

[11] Франчези до дожа на Генуа, Валядолид, 31 май 1606: A.d.S. Gênes, Spagna 15.

[12] Вж. следващата бележка.

Германия и другите страни, по тези пътища да се пренесе житото чак до Неапол[1]). За да стане „както е в Германия", остава само каруцата да завладее Южна Италия, да властва там по германската мода, дори да изглежда, че тя вече е завладяла в края на века напречния път от Барлета до Неапол[2], който според официални сведения от 1598 г. и 1603 г. е несъвършен и недовършен въпреки плановете или заради плановете на папския град Беневенто, който иска да сложи ръка на трафика по пътя[3]. Дори във Франция в края на века удобните за пътуване с кола пътища все още не са многобройни[4]. В огромни пространства товарните животни имат все още преимущество. През 17-18 в. пътната мрежа на Отоманската империя, от която Европа се възхищава, включва тесни три стъпки павирани трасета за конниците, а пътеките от двете страни за стадата и пешеходците увеличават многократно ширината им[5]. В този декор няма или почти няма каруци...

Преимущество на сухоземните пътища към 1600 г.?

Все пак транспортът продължава по тези окаяни пътища, независимо от всичко, и дори се разширява към края на 16 в. Като причина и следствие от това покачване се забелязва доста голямо увеличение на броя на мулетата, поне в европейските полуострови: в Испания един съвременник на Карлос Пети – агрономът Алонсо де Ерера[6], разглежда този факт като ужасно бедствие; в Италия, включително и в Неапол, за да се спаси отглеждането на коне, се налага да се забрани на неаполитанските богаташи под заплаха от най-тежки наказания да впрягат в каретите си мулета[7]; в Кипър още през 1550 г. отглеждането на мулета и катъри довежда до катастрофално намаляване на конете[8]; в Андалусия, за да се защитят последните, се налагат драконовски мерки[9]; на Балканите по време на войната между турците и Хабсбургите от 1593-1606 г. между другата военна плячка християните заграбват и мулета[10]. Аедо споменава също за един мавър, пътуващ от Алжир за Шершел на гърба на муле[11]. През 1592 г. от Сицилия се изпращат мулета за работа в Ла Гулет[12].

Победата на мулето през 16 в. е неоспорима, въпреки че правителствата са се борили ожесточено срещу нея в името на военните нужди. Изглежда тя е имала същото значение в Средиземноморието както умножаването на конете (за оран и за транспорт) в Елизабетианска Англия[13]. Мулето не служи в Испания само за земеделие, както го представя надълго и нашироко Ерера. То е идеално животно за превоз

---

[1] Филип II до вицекраля на Неапол, Толедо, 13 окт. 1560 г.: B. Com. de Palerme. 3 Qq. E 34 f°s 8-11.
[2] 22 май 1588 г.: A. de Raguse, D. de Foris, fo245.
[3] Arch. st ital., IX, pp. 460, note 1; 468 et 468, note 1.
[4] *Albert Babeau*, Les voyageurs en France, 1885, p. 68-69 (пътуване на Паул Хенцнер през 1598 г.).
[5] *Victor Bérard*, Pénélope..., op. cit., p. 307; *Chateaubriand*, Itinéraire..., op. cit., p. 7.
[6] Libro de Agricultura, 1539, p. 368 et sq. от изданието през 1598 г. (първо издание – 1513 г.).
[7] A. st. ital., IX. p. 255, 2 mai 1602.
[8] *V. Lamansky*, Secrets d'État de Venise, p. 616, 7 déc. 1550.
[9] За причините за упадъка на животновъдството: Cria de los cavallos, Granada, Simancas E° 137.
[10] *Giuseppe Mecatti*, Storia cronologica della cittá di Firenze, II, p. 802-803, 1595.
[11] *D. de Haedo*, Topographia..., p. 180.
[12] Херцогът на Теранова до краля, Палермо, 22 април 1572 г.: Simancas E° 1137.
[13] *G. Trevelyan*, History of England, p. 287.

– просто и издръжливо. Рабле, който се интересува от всичко, го е отбелязал в четвърта книга: „мулета, по-силни животни – пише той, – по-малко капризни, по-издръжливи на работа от другите". На 600 000 мулета за оран Ерера смята, че се падат 400 000, които се използват в Испания за „кавалерията"[1], разбирайте – за транспорт. Доразвивайки нещата, бихме могли да си представим мулешкото завладяване на фона на това, което ще се случи през 18 в. в испано-португалска Америка, където безлюдното пространство е завладяно за човека от безбройните мулешки кервани.

Друг въпрос: дали мулетата са били причина за увеличаването на сухоземните трафици, което вероятно е станало за сметка на морските?

Ербалунга, голямо морско селище на нос Корсика, изградено наполовина във водата, е почти малък град по времето, когато има за задача с няколко товарни кораба да осигурява обиколното плаване около носа. През 17 в. се открива по къс път в основата на носа и сухоземният път бързо се налага над дългия морски път. Тогава Ербалунга бързо западнала[2]. Ако има нужда, този дребен пример би ни предпазил срещу широко разпространеното мнение, че сухоземният път е предварително обречен в битката си срещу водния.

Във всеки случай това не важи за новините и писмата, които пренасят най-вече сухоземните пощи. Тук водният път е използван само в изключителни случаи. Това не важи също и за ценните стоки, за които сухоземният транспорт (несъмнено луксозен) не е неизгоден. Така в края на 16 в. суровите коприни на Неапол пристигат *по суша* до Ливорно и оттам пак *по суша* достигат до Германия[3], дори до Холандия[4]. Пак по суша, но в обратна посока шаякът на Ондскот достига до Неапол, където повече от шестдесет специализирани фирми се занимават с неговото преразпределение между 1540 и 1580 г.[5]

Най-сетне, в самия край на века в Източното Средиземноморие се наблюдава решително оживление на сухоземните пътища. Рагуза, която се издържа от най-различни морски търговски дейности, едните наблизо, другите надалеч (сред тези дейности на големи разстояния дълго време фигурирала тази в Черно море), се отказва от тези трафици в последните години на века и се отдръпва в Адриатическо море. Не че кожите и вълните от Балканите престават да достигат до нея, но те вече достигат до нея с посредничеството на важния център Нови пазар, по сухоземни пътища. Последните са заместили водните пътища. Блестящото през 17 в. богатство на Смирна[6] – най-крайната сухоземна точка на Мала

---

[1] *A. de Herrera*, op. cit., p. 368.

[2] „Notizie", in: Archivio storico di Corsica, 1932, p. 296-297.

[3] Arch. st. ital., IX, p. 219; скъпи стоки от Неапол за Флоренция по суша. Връзка Неапол-Германия през Флоренция от 1592 г. *G. Vivoli*, op. cit., III, p. 198 et 350. Относно преносите вж. отрицателното становище на *J. Perret*, Siris, 1941, и отговора на *André Aymard*, in: R. E. A., 1943, p. 321-322.

[4] *Wilfrid Brulez*, De Firma della Faille, p. 578.

[5] *Émile Coornaert*, Un centre industriel d'autrefois. La draperie-sayetterie d'Hondschoote (XIVe-XVIIIe siècles), 1930, pp. 252-253, note 3.

[6] Смирна от 1550 г. е вече важен център: *Belon du Mans*, op. cit., p. 89; рагузците ходят там да товарят памук; *Paul Masson*, Histoire du Commerce français dans le Levant au XVIIe siècle, 1896, p. 125; *J. B. Tavernier*, op. cit., I, p. 68; *Guillaume de Vaumas*, L'Eveil missionnaire de la France, 1942, p. 102; *P. Henri Fouqueray*, Histoire de la Compagnie de Jésus en France des origines à la suppression, 1925, IV, p. 342 et sq.; *Gérard Tongas*, Les relations de la France avec l'Empire ottoman durant le première moitié du XVIIe siècle et l'ambassade de Philippe de Harlay, comte de Césy, 1619-1640, 1942, p. 208; *Baron de Tott*, Mémoires, op. cit., IV, p. 85-86.

Азия, също трябва отчасти да се интерпретира като победа на сухоземните пътища. Тъй като Смирна е уловила част от снабдителния трафик на Халеб (включително и този, идващ от Персия) може би защото тя отместила пò на запад отправната точка на морската обмяна със западните страни.

Същото това движение обяснява аферата на Спалато, за която съобщават някои венециански ерудити, тъй като тя е тясно свързана с някои инциденти с Турция[1]. Венеция притежава altra sponda (на отсрещния бряг – бел. пр.), на балканска земя, поредица от наблюдателници и градове плюс две полезни търговски връзки: първата в посока на Катаро, по която през зимата се организира обслужването на пощата ѝ с Константинопол и Сирия; втората – в посока към устието на Нарента, този път извън владенията на Сеньорията, откъдето множество малки кораби откарват във Венеция докараното от керваните в това устие: вълна, кожи и жив добитък от Балканския полуостров. Тъй като търговията от Нарента до Венеция е нарушена от набезите на ускоците, после от конкуренцията на Рагуза и Анкона, които редовно я изместват, въпреки че тя настоява за монопол върху линията Нарента-Венеция, ето това кара последната да разгледа през 1577 г. и най-вече през 1580 г. проектите на един евреин, установил се във Венеция – Мигел Родригес, за който твърдят, че бил много интелигентен. Тези проекти предвиждат да се оборудва пристанището на Спалато – по онова време представляващ западнал град, но с блестящо пристанище и свързан с вътрешността на Балканите – и да се организират охранявани конвои от Спалато до Венеция. Тези проекти не се реализират преди 1591 г. заради опозицията на един влиятелен сенатор, Леонардо Донато, враждебен към такива рисковани начинания; това твърди Николо Контарини и то е твърде възможно. Ще направим заключението, че до 1591 г. Венеция не е имала спешна необходимост от тази временна мярка.

Но след приемането на това решение последиците изведнъж се оказват значими. Венецианците построяват в Спалато нов град: митници, складове, болници за дезинфекция на стоките и карантина на хората, „тъй като епидемиите са прекалено чести в турските земи". Те поправят стените и укрепленията на града. От своя страна турците оправят пътищата, достигащи до Спалато и определят фиксирани дати за пътуванията, така че търговците могли да се придвижват на големи групи, „които наричат кервани", се смята задължен да добави Контарини. Изведнъж в далматинското пристанище се появява изобилие и богатство: тъй като пиратството разширява своите поражения в морето, така прокараният сухоземен път притегля към града стоки от много далеч. В Спалато пристигат, в резултат от огромни континентални пътувания, стоките, които дотогава били пре-

---

[1] Това, което следва, е взето от неиздадена история на Nicoló Contarini: *V. Lamansky*, op. cit., p. 513-115. Фактът е отбелязан мимоходом и от H. Kretschmayr и F. C. Lane. Пребогата неиздадена документация: A. d. S. Venise, Papadopoli, Codice 12, f° 23; през 1585 г. 16 000 кòли различни стоки от Нарента за Венеция, доказателство, че това голямо отклонение подготвя предварително благополучието на Спалато. Други сведения: Cinque Savii, 138, f° 77 v° – 79 v°, 16 juin 1589; ibid., f° 182, 24 sept. 1592; ibid. 139, f° 54 et v°, 23 novembre 1594; Marciana, Notizie del mondo, 5837, 25 janvier 1596; Museo Correr, D. delle Rose, 42, f° 35 v°, 7 septembre 1596; ibid., 21, 1598, 1602, 1608; Cinque Savii, 12, f° 112, 2 septembre 1610. За производството на „lazzaretto" в Спалато: A. d. S. Venise, Senato Zecca, 17, 22 avril 1617.

возвани по море от Сирия, Персия и Индиите. Само по себе си това представлява една пътна революция. „Така, разказва Контарини, от Спалато във Венеция започнали да пристигат... коприни, най-различни видове аромати, килими, смоли, вълни, кожи, камлоти (ciambellotti), тъкани от памук и всичко онова, което произвеждат или фабрикуват в Ориента за нуждите на човека"[1]. По същия път, в обратна посока, Венеция изпраща платове, тъкани със злато и сребро. Големи търговски галери (по-къси и по-ниски от онези, които плавали някога между Венеция и Саутхамптън[2], но по-добре защитени срещу лодките на ускоците), осигуряват краткия трафик между Спалато и Венеция...

Оттогава конкурентите и противниците на Венеция разбират, че за да я ударят, трябва да ударят Спалато. От лятото на 1593 г. рагузците, които новата връзка конкурира в транзитната им търговия, предприемат очерняща кампания пред турците. На един посланик, когото изпращат при пашата на Босна през май 1593 г., те препоръчват да осъди начинанието „di biasmarla", да обясни, че „целта и умисълта на венецианците били да парират турците и другите васали на султана, за да могат да ги завладеят при удобен случай на война..." През 1596 г.[3], по време на смутните събития в Клиса (това малко турско селище, което ускоците завладели чрез предателство и турците доста бързо си възвърнали, но блокирайки за тази цел огромни сили, които щели да им бъдат необходими за войната в Унгария), в момент, когато Хабсбургите и папата се опитват да въвлекат Венеция във войната срещу Турция, когато венецианските владения в Далмация са обхванати от множество вълнения заради войната в Клиса, херцог д'Оливарес, вицекрал на Неапол, се опитва по странен начин да разбунтува Спалато или най-малкото да интригантства... Тази година на Клиса струва на Венеция множество тревоги, а на пристанището на Спалато – безброй трудности. Нищо не показва по-добре какво значение придобива за Венеция това сухоземно завоевание на търговията с Леванта[4].

Тук става дума за връзка, призвана да продължи дълго, а не за мимолетен успех. Спалато става главният пункт на връзките между Далмация и Венеция, за които разполагаме с няколко статистически данни: 11 000 colli (денка – бел. пр.) стоки средно от 1586 до 1591 г.; 16 460 – от 1592 до 1596 г.[5]; 14 700 – от 1614 до 1616 г.; 15 300 – от 1634 г. до 1645 г.[6]. Явно тези colli, тези големи опаковки, не са редовна мерна единица; явно собственият трафик на Спалато не е отделѐн, както би трябвало да бъде, от целия далматински трафик по посока на Венеция (същевременно Cinque Savii споменават през юли 1607 г. за 12 000 бали (balla = collo) стоки само за пристанището на Спалато, „освен парите в брой", oltre li contadi in bona suma[7]. Документите отчитат със стотици конете в керваните и скоро множество търговци пристигат във Венеция дори от Бурса[8] – арменци, евреи, гърци,

[1] *V. Lamansky*, op. cit., p. 514.
[2] *F. C. Lane*, op. cit., p. 2.
[3] *V. Lamansky*, op. cit., p. 504 et sq.
[4] Ibid., p. 514.
[5] *Domenico Sella*, op. cit., p. 2 et 55.
[6] Ibid.
[7] Cinque Savii, Riposte 141, f°s 28 et 29, 19 juillet 1607.
[8] Cinque Savii, 4, f° 1083, 19 sept. 1626.

перси, власи, хора от „Богдиана" и от Босна[1]. Усърдието, което ще положи Венеция, за да защити тези близки връзки, като например по време на чумата, която опустошава Спалато през лятото на 1607 г.[2], засилването на търговията в посока към Морея – всичко сочи, че връзката с Балканите се стабилизира, че не е вече временна мярка, а трайно решение.

Що се отнася до точните причини за грабежите, за които голяма част от отговорността се пада на пиратството на ускоци, християни или мюсюлмани, те са ясни. В своята „История" Николо Контарини ясно доказва, че засилването на пиратството в Средиземноморието е обусловило просперитета на пристанището[3], но не само пиратите имат заслуга за това. За нарастващата и необичайна (cosa non pui usata, повече от необичаина, бел. пр. – казва същият Контарини) популярност на сухоземния път може и трябва да има други причини. Тя поставя въпроса за себестойността, за конюнктурата в момент, в който всичко е объркано от покачването на цените и може би от нарастването на трафиците. Себестойност? Тук сигурността има важна роля – ще го видим в края на века при падането на застрахователната морска премия, което така много лишава от предимство венецианските кораби, въпреки зле заплатените им екипажи и ниското им навло[4]. Трябва ли да вземем под внимание евентуалната ниска цена на керванния транспорт в турските земи, които са измъчвани, но с огромно закъснение спрямо Запада, от покачването на цените през столетието[5]? Именно това ни помагат да разберем нашите колеги, турските историци[6].

Във всеки случай в края на века и в началото на следващия не липсват доказателства за покачване на транспортната дейност на Балканите. Що се отнася до Рагуза, търговски документи от 1590-1591 г.[7] (в самото навечерие на разцвета на Спалато) разкриват активността на трафиците към вътрешността; подсказва го и построяването на нов пазар за турските търговци близо до града. Ще отбележим и установяването през 1628 г. на по-обширна карантина в края на пристанището[8]. Този толкова дребен факт, прибавен към няколко други, подсказва, че тези сухоземни контакти премахват или поне намаляват спирките в Сирия или в Египет и дългите морски транспорти между Ориента и Италия. Те засилват прехвърлянето на търговци и стоки от Леванта на Запад. Във Венеция Fontico dei Turchi (Турския склад – бел. пр.) в Сан Джовани Деколато датира от 1621 г.[9] Рагуза е също

---

[1] Ibid., 19, f°s 103 et 104, 20 mai 1636.

[2] Вж. по-горе бел. 7, стр. 280.

[3] *V. Lamansky*, op. cit., p. 514.

[4] Вж. по-долу параграфа „Двойното свидетелство на Венеция" и *D. Sella*, op. cit., p. 41 et sq.

[5] Вж. по-долу фиг. 43, „Цени в Бурса, 1489-1633".

[6] Използвам според моите бележки наблюденията на проф. Лютфи Гючер, изнесени на колоквиума през юни 1957 г. във Фондация „Джорджо Чини".

[7] Ректорите до О. де Черва, Рагуза, 20 май 1593: A. de Raguse, Lettere di Levante, 38, f° 113. Несъмнено нарастващо оживление на сухоземния транспорт около Оран: *Diego Suárez*, op. cit., p. 36, 47, 50, 86, 275, 314.

[8] *Dr. M. D. Grmek*, „Quarantaine à Dubrovnik", in: Symposium Ciba, avril 1959, p. 30-33.

[9] *Giuseppe Tassini*, Curiosità Veneziane, 1887, p. 277-278. Преди тази дата турските търговци във Венеция били прегрупирани: Senato Terra 67 (15 mai 1575). За турски и арменски търговци има множество сведения: Cinque Savii, 3, 4, 13, 15, 17, 18, 19 (1622-1640).

свидетел на притока на еврейски и турски търговци към нея[1]. Тогава, ако през 17 в. се наблюдава едно увеличаване на чумата, специално в Италия, както и на Балканите, според Й. Тадич[2] може би съществува взаимовръзка между това увеличаване и подновяването на сухоземните транспорти.

Проблемът със сухоземния път сам по себе си

Сам по себе си нарасналият транспорт по суша на Балканите поставя проблеми, надминаващи веднага него самия като такъв. Проблеми едновременно структурни и конюнктурни. Ако те се избистрят в края на 16 в., това не означава, че не са съществували по-рано и че не се откриват и по-късно. Конкуренцията на средствата за транспорт съществува през всички времена. Същевременно ние, бидейки историци на Ранното Ново време, често неправилно смятаме, че морето или реката имат преимущество, че редовно взимат връх; според нас един сухоземен път, конкуриран от морски път, веднага е обречен да загине или да залинее. Всъщност каруците и товарните животни са устойчиви и не се елиминират така лесно.

Така например неоспоримо е, че просперитетът на Германския провлак от 15 в. нататък се дължи между другото на ускоряването и модернизацията на превозите. Рене Деерд дори поддържа[3], че „сухоземното" благополучие на Антверпен в края на 15 и началото на 16 в. се дължи на истинското му завладяване от каруците, като по този начин той се свързва тогава със забързания живот на Германия и по-нататък на Италия или на Полша... Това антверпенско благополучие се противопоставя на „морското" благополучие на Брюге през предходните векове – обикновен етап на север в завладяващата навигация на средиземноморците. Впрочем от Европейския север до Вътрешното море конкуренцията, съжителството на морските и сухоземните пътища е явно, като разделението става често, ако не и винаги, между тежкото и евтиното, от една страна, и лекото и ценното – от друга[4], и това върху една огромна шахматна дъска, по-обширна и по-ясна за нас от тази на Балканите. Противно на досега поддържаното от мен мнение вече не смятам, че океанският път и „спускането" на северняците, за които ние пак ще говорим, са декласирали веднага и завинаги в края на 16 в. големите германски и френски пътища, спускащи се към Средиземноморието. В своята книга върху антверпенската фирма на дела Фая, Вилфрид Брюлез[5] дава примери за това. Търгувайки с Италия от 1574 до 1594 г., фирмата на дела Фая е трябвало да избира веднъж на десет пъти морето пред алпийските пътища. Не е без значение, че тя е предпочела вторите пред първия. От точното пресмятане излиза, че тя е избрала истинската си изгода. Сухоземният път също има недостатъци, но е относително сигурен и средните печалби, които той носи (16,7%), надминават тези, ко-

---

[1] Също така: A. de Raguse, Diversa di Cancellaria, 192-196.

[2] В своето вече цитирано писмо от 7 ноември 1963 г.

[3] *Renée Doehaerd*, Études anversoises. Documents sur le commerce international à Anvers, 1488-1514, I, 1963, Introduction, p. 66.

[4] *Jacques Heers*, „Il commercio nel Mediterraneo alla fine del secolo XIV e nei primi anni del XV", in: Archivio storico italiano, 1955.

[5] Op. cit., p. 578.

ито носи дългият морски път (12,5%), с огромни разлики от 0 (или по-скоро отрицателен баланс) до 200%. Сухоземният път е много по-разумен избор (максимум 30%). Точно в този случай явно става дума за луксозни стоки. Нищо не доказва, че ако се преценяват общо, Океанът и напречните европейски пътища в посока север-юг, бихме видели (или не), че първият превозва повече стоки от последните (като тежест – със сигурност, но като стойност е спорно). Във всеки случай по трасето Истанбул-Спалато, както от Хамбург до Венеция или от Лион до Марсилия, земният път поддържа своята активност. Може би едва през 17 в. морето взема връх вследствие от приижданото на корабите от север, от разпространението на морските застраховки и от създаването, пак на север, на мощни търговски компании.

Тези общи преценки имаха своето значение. Те осветляват нашите средиземноморски проблеми, ако не ги решават предварително.

Двойното свидетелство на Венеция

От предходното можем със сигурност да заключим за увеличението през втората половина на 16 в. на сухоземните трафици, дори за реабилитацията на някои изоставени пътища. Остава да разберем какво става по същото време с трафиците по море. Впрочем изглежда те не отчитат никакво намаление, което би компенсирало увеличението на сухоземната търговия. Точно обратно, изглежда, че се поддържа известно равновесие благодарение на общото увеличение.

Именно това потвърждава случаят на Венеция. Едновременно с благополучието на Спалато и дори по-рано ясно се наблюдава огромно намаление на венецианската флота. Това е един от фактите, който несъмнено е накарал да се заговори за упадъка на Венеция. Доменико Села го фиксира към 1609 г.[1] Алберто Тененти вижда предвестниците още от 1592 г. Техният песимизъм е може би прекален, тъй като всъщност трафикът на пристанището остава в същия си обем поне до 1625 г. според данните на самия Д. Села: 1607-1610 г. – средно 94 973 денка (от които около 15 000 идват от далматинските пристанища и по балканските пътища); 1625 г. – 99 361; 1675 г. – 68 019; 1680 г. – 83 590; 1725 – 109 497. Следователно чуждестранните кораби трябва временно да са облекчавали недостига на венецианския флот и че именно така са протекли нещата, го установява изследването на Алберто Тененти[2]. Последното разглежда регистрирането на морски бедствия пред двама нотариуси във Венеция: Андреа Спинели и Джован Андреа Кати – и двамата специалисти по морски транспорт и обединяващи почти всички възможни клиенти. Щом стане известно едно бедствие, заинтересованите идват да регистрират своите застраховки, за да изискат след това полагащото им се. За осемнадесет решаващи години (1592-1609), на прага между двете столетия, тази черна серия обхваща повече от хиляда случая, от които приблизително 660 (или почти 37 на година) представляват корабокрушения или пленявания от пирати, а останалите са „злополуки" или повече или по-малко тежки аварии.

---

[1] *Domenico Sella*, op. cit., p. 72.

[2] *Alberto Tenenti*, Naufrages, corsaires et assurances maritimes à Venise (1592-1609), 1959.

РОЛЯТА НА ГЕОГРАФСКАТА СРЕДА

Този сондаж с рядко срещана пълнота установява и упадъка на венецианската флота, който вече ни е познат, и увеличаването на пристигащите от север кораби във Венеция, тоест от Понанта, или връщащи се там, или вече ангажирани в търговията с Леванта. Със сигурност можем да говорим за *морския* залез на Венеция, а не за упадъка на цялостния трафик през нейното пристанище – реалност, която ни занимава за момента. Малка, особена подробност: процентът на застраховките през тези трудни години не помръдва[1] или поне не до 1607 г., що се отнася до венецианското въоръжение[2]. Тогава трябва да предположим едно от двете: или тези хитри банкери, генуезци и флорентинци, които контролират застраховките във Венеция и създават истински лобита, са слепи за собствените си интереси и застраховат стоки, кораби и товари от чиста филантропия, или ние правим някаква грешка в изчисленията си. Да предположим, и хипотезата е почти разумна, че средният процент на застраховките е 5. За да може застрахователят да компенсира загубите и печалбите, са му необходими двадесет безпрепятствени пътувания срещу едно пълно бедствие. При тази бърза сметка корабите се разглеждат като еквивалентни помежду си, а бедствието върху двадесет и първия – като пълно. Това явно е прекалено опростяване: за застрахователя никога не съществува пълно бедствие – той се е презастраховал, това първо; той е собственик на стоки, които са възстановени, това второ; ако той обезщети потърпевшия, по принцип получава отбив от сумата на застраховката, това трето и накрая четвърто, ако се е получило равновесие между загубата и печалбата, междувременно ще е имало и печалба върху лихвата от получените суми, докато е траело застраховането. Тези данни усложняват проблема, но може би не го правят неразрешим... Накратко, и дотук искахме да стигнем, не е абсурдно да се мисли, че корабокрушенията са компенсирани от множество благополучни пътувания... От една страна 37 загубени кораба, от друга – всяка година 740(?) пътувания[3]. В крайна сметка венецианското пристанище трябва да е било по-активно, отколкото по принцип предполагаме и навигацията – съвсем не анемична в края на този 16 в., който се смята за бедствен. През 1605 г. Венеция наистина притежава само двадесет и седем големи кораба[4], но ако съотношението между големи и малки кораби е както другаде, тя трябва да притежава повече от двеста малки кораба (10 към 1). Във всеки случай в списъка на ancorazzo (пристанищна такса – бел. пр.) от 1 септември 1598 г. до 1 септември 1599 г.[5] аз преброявам четиридесет и шест вероятно венециански кораба, а има и кораби по-малки от тези. Несъмнено този списък от 1598-1699 г. ни дава сведения само за двеста извършени плащания, но всяко от тези плащания не означава само едно пътуване и освен това лодките

---

[1] Ibid., p. 59 et 60: фиксиран размер на застраховките в Рагуза, Йорйо Тадич, вече цитирано писмо от 7 ноември 1963 г.

[2] Cinque Savii, 141, f° 32 – 33 v°, 24 sept. 1607. Процентът на застраховките за Сирия ще да е бил 8, 9, 10 на отиване и толкова на връщане. Процентите (само отиване или само връщане) са обикновено 5 през 1593 г. и 1594 г.: A. d. S. Venise, Miscellanea, Carte Private 46. Дали Cinque Savii преувеличават, за да получат разрешение да изнасят пари в Сирия?

[3] Явно оптимистична хипотеза.

[4] Ibid., p. 567.

[5] Ibid., p. 563 et sq.

не влизат в това число. По тази точка едно сполучливо изследване и също така подробно би разрешило спора. Поставеният въпрос е следният: колко пътувания се падат на едно регистрирано плащане? Но оттук нататък, в присъствието на засилена активност на големите балкански пътища, може би не е редно да си представяме едно Адриатическо или Средиземно море – инертни, мързеливи или празни. Точно обратно, смятам, че в края на века трафикът в Средиземноморието е достигнал значителен обем. Тъй като от какво би се подхранвало пиратството, за което се твърди, че просперира? В Рагуза броят на рагузките кораби несъмнено е намалял, но за късмет в регистрите на канцеларията на малкия град – един англичанин, един марсилец и дори един каталонец, последният със сигурност собственик на кораб[1]. Имало е приемственост.

Нека поне през 16 в. да не прекъсваме съперничеството между двата вида транспорт: просперитетът тласка всичко едновременно напред. Нека да вярваме и на запазването в общи линии на завоюваните позиции, поне в съответните им стойности.

Венеция ни предлага и друга малка проверка относно съперничеството между сухоземните и морските трафици. Случайността е запазила за нас списъка на балите лен и вълна, които пристигат там „от Понант", разбирайте Испания, между 1588 и 1606 г.[2] Разграничени са балите, дошли директно по море, и тези, поели по напречните пътища на Италия. Това, което е задействало първото придвижване, е почти безтаксовото разрешено внасяне на вълната, пристигнала по море през 1598 г. С този директен транспорт се наемат холандските кораби. И все пак въпреки тези преимущества и тези първокласни кораби сухоземният път през Генуа и още повече през Ливорно се запазва и побеждава съперничещия му път. Защо? Можем приблизително да отгатнем. Първо, надделява навикът от завоюваните позиции. Знаем, че генуезците и флорентинците са господари на покупките в Испания; че съществува платежна линия (всъщност управление на кредита от разстояние) от Медина дел Кампо до Флоренция (и обратно), както свидетелства кореспонденцията на Симон Руис[3]; че венецианските търговци купуват с отстъпка, разбирайте на кредит, от Флоренция и че първият подбор на вълната остава за Флоренция, като Венеция работи с втория. Посредническата роля на Флоренция обяснява честото използване на сухоземния път и *вероятно* значимостта на глобалните доставки във Венеция в края на 16 в. отговаря на ранния упадък на флорентинската индустрия, която освобождава суровината.

Следователно ето един добър, но недостатъчен сам по себе си пример за разрешаване на въпроса за липсата на гъвкавост на конкуренцията между двете категории пътища и за сложността на наличните фактори. Но се открива едно структурно постоянство в отношенията, което може да бъде запазено като работна хипотеза.

---

[1] A. de Raguse, Diversa di Cancellaria, 192-196 и по-специално 192 (f° 139, 30 mai 1604, f° 176 v°, 14 1604 каталанът); 194 (f° 44 v°, 2 mai 1605).

[2] Museo Correr, Prov. Div. C 989 (Mercatura e traffici III).

[3] *Felipe Ruiz Martin*, Lettres marchandes échangées entre Florence et Medina del Campo, 1965, p. CXVI et sq.

Движение и статистика: случаят на Испания

Друг пример, но по-обширен е този на Кастилия, обградена от серия континентални и морски митници, и едните, и другите разпръснати по бреговете и по сухоземните ѝ граници, и в последния случай – повече или по-малко във вътрешността на кастилските земи. Сухите пристанища (сухоземните), puertos secos, са тридесет и деветте митнически поста в покрайнините на Навара, Арагон и Валенсия, които регулират достъпа до първостепенните и второстепенните пътища на Кастилия: горните пристанища, puertos altos, са на границите с Навара и Арагон; долните пристанища, puertos bajos, следят за трафиците в посока към Валенсия. Португалските пристанища, puertos de Portugal, на брой четиридесет и шест, някои от които с нищожно значение, контролират сухоземните подстъпи към Португалия. По протежение на двете морски граници, на Бискайския залив и на брега от Валенсия до Португалия, се събират, от една страна, морските данъци, diezmos de la mar, които кралските власти обсебват през 1559 г.[1] (преди те принадлежали на наследниците на конетабъла на Кастилия); от друга страна – множеството такси, които произтичат от всеобхватния фискален комплекс, какъвто е Almojarifazgo Mayor на Севиля, институция, която съществува вече по времето на мавърските владетели и която контролира всички морски входове понякога от постове, разположени назад във вътрешността на земите, но най-често в серия от пристанища (Севиля, Кадис, Санлукар де Барамеда, Пуерто де Санта Мария, Малага...). Към тези стари такси се прибавил и Almojarifazgo de Indias, отнасящ се само за стоките, пристигащи от Индиите, тоест от Америка, или пътуващи натам.

Така Кастилия е заобиколена от митнически постове, представени в Симанкас от огромна маса от документи и цифри, на които е придадено голямо значение в неотдавнашните трудове на Рамон Каранде[2] и на Модесто Улоа[3]. Можем ли да поставим на везната двете движения – морското и сухоземното? И да, и не. Да, предвид тяхната относителна продължителност и размах; грешките се компенсират до голяма степен. Не, защото кастилската данъчна система бърка цифрите, намалява стойността им и най-вече защото Кастилия, взета тук за пример, цени повече Океана, към който се стича целият ѝ живот, отколкото Вътрешното море, на което е обърнала гръб. Във всеки случай от тези документи ще изискваме само величини и съпоставка.

Първото заключение е, че трафиците и таксите значително са се увеличили. 1. Ако доходът от Almojarifazgo de Indias през 1544 г. е 100, средно за периода 1595-1604 г. той достига 666: за петдесет години той е нараснал повече от шест пъти, увеличение, което потвърждават изследванията на Югет и Пиер Шоню. 2. Ако за Almojarifazgo Mayor цифрата 100 е през 1525 г., през 1559 г. трябва да е достигнала почти 300, през 1586-1592 г. – 1000 и за 1602-1604 г. – вероятно 1100 (надута стойност)[4]. 3. За морските данъци: 100 през 1561 г.; повече от 300

---

[1] *Modesto Ulloa*, La hacienda real de Castilla en el reinado de Felipe II, Roma, 1963, p. 187.
[2] *Ramón Carande*, Carlos V y sus banqueros. La hacienda real de Castilla, 1949, p. 292 et sq.
[3] La hacienda real..., p. 137-200.
[4] Simancas, Escrivania Mayor de Rentas, 1603-1604.

през 1571 г.; 250 през 1581 г.; 200 през 1585 г.; малко повече от 200 през 1598 г. Явно, че морският подем се е почувствал най-съществено в Южна Испания, но ние го знаехме предварително. 4. За сухите пристанища: 100 през 1556-1566 г.; 277 през 1598 г. 5. Португалските пристанища представят малко по-слабо развитие: 100 през 1562 г.; 234 през 1598 г., но те са изключително на пътищата на контрабандата.

Същевременно, ако искаме да направим съпоставка между увеличението при сухоземните и морските митници, трябва да поставим индекса 100 към 1560 г., имайки предвид различната дължина на периодите. На тази дата това прави 38 милиона мараведи (стара испанска монета – бел. пр.) данъчни задължения за сухоземния трафик и 115 милиона за морския в цялост, тоест една пропорция от 1 към 3. Ако сравнението се поднови към 1598 г., резултатите са 282 милиона мараведи срещу 97: пропорцията от 1 към 3 се е запазила. От структурна гледна точка като че ли нищо не се е променило в съотношението между двата вида кастилски движения през втората половина на 16 в. Всичко като че ли е прогресирало с еднакъв ритъм, с еднакъв наклон, ако говорим с езика на графиките. Ето това представя, с по-голяма от последните ни примери яснота, двете движения в относително равновесие помежду си: тяхното единство вероятно се запазва при немного изменчиви съотношения.

Двойният проблем в дългосрочен план

От единични примери във времето и в пространството не биха могли да се правят нито изводи, нито обобщения. Всяко заключение в тези области – в които изследването упорито държи да научи не толкова точния обем на всяко от тези движения, колкото начина им на развитие или евентуалното им развитие едно спрямо друго – би било възможно въз основа на едно широко проучване не само върху петдесетте години на тази книга, а на много векове, поне на тези от 15 до 17 или до 18 в., и не ограничено само в пределите на Средиземноморието, макар и толкова обширно и разнообразно. Примамливата хипотеза на Херман ван дер Вее[1] добре обобщава залога на спора. През 15 в. външният тласък ще да е дал живот на една „трансконтинентална" икономика, като сухоземните и морските ѝ пътища били обхванати в единен подем. През 17 в. жизнената или останала такава икономика ще да се е ограничила наново до морските полета и едва през следващия век всичко – земя и вода – ще да е тръгнало отново в крак.

Смятам тези мащабни ритми за възможни. Във всеки случай те могат да ни служат за рамки на проблема. Нашият век – 16-и – ще да е разчитал и на двата едновременно. Що се отнася до него, правилото, взето априори, е да се предположи, че по принцип на всеки известен прогрес на път по суша трябва, общо взето, да съответства прогрес на навигацията и обратно. Не трябва да е имало други случаи на едностранна дейност по море освен през 15 в. на италианците и през 17 в. на холандците. Явно, ако хипотезата е вярна, местните проучвания би

[1] The Growth of the Antwerp Market and the European Economy, 1963, II, p. 311 et sq.

трябвало да я потвърдят. Но тези ритми със сигурност не се проявяват навсякъде ясно и по едно и също време. Времето на холандците явно не прекратява живота и дори подема на някои сухоземни пътища. В регистрите на Cinque Savii[1] на датата 8 май 1636 г. четем: „che molte mercancie che venivano per via di mare habbino presto il camino di terra da Genova o Livorno" („че много търговци, които идваха по море, поеха пътя по суша от Генуа до Ливорно" – бел. пр.). Следователно през 1636 г. не всичко е загубено. Да не вярваме на големите опростенчески схеми освен при наличие на доказателства.

2. Навигацията: тонажи и конюнктури

Хиляди кораби от Средиземноморието са ни познати с имената си, приблизителните си тонажи, товарите и маршрутите си. Но не е лесно да обхванем и да осмислим тези многобройни свидетелства. Читателят трябва да ни прости множеството подходи и на първо място, че толкова сме разширили хронологичното поле на наблюдение, често простиращо се от 15 до 17 в.; и второ, че освен това сме свързали Атлантика със Средиземноморието. Тези неочаквани мерки ще се оправдаят впоследствие, но веднага се налагат три или четири предварителни правила, които ще хвърлят светлина върху спора.

1. *Навигацията в Средиземноморието не е абсолютно различна от тази в океана.* Методите, размерите на застраховките, честотата на пътуванията е различна, инструментът, с който си служат, дървеният кораб, движен от ветровете, има същите технически параметри. Той не може да надвишава определена големина, екипаж, повърхнина на платната и скорост. Друга прилика: нито един нов кораб не се появява в океана, без веднага да се открият образци от него и в Средиземноморието. Във Венеция, която притежава свои типове кораби и не ги сменя лесно, все пак има каравели още от младостта на Марино Санудо, в края на 15 в., и галеони и бертони още преди края на 16 в. Дори турците по това време използват галеони от океански тип[2], navis gravis, navis onerariа, най-големия от товарните кораби, обяснява Швайгер, германски пътешественик, който ги видял в Истанбул и по други места през 1581 г.[3]

2. *Както в Атлантика, така и във Вътрешното море основно и съкрушително предимство имат малотонажните кораби.* Те товарят бързо, напускат пристанището при първия повей на вятъра; морски пролетарии, те често продават своите услуги на ниски цени. През юни 1633 г. двама капуцини се връщат от Лисабон в Англия: господарят на една навигуела от Онфльор (35 тона), натоварена със сол и лимони, предлага услугите си да ги закара в Кале[4] за по 8 лири на пътник. През април 1616 г. на връщане от Испания венецианският посланик Пиеро Грити предпочита да се качи в Генуа на една провансалска фелука, обикновена лодка с две мачти; всъщност той смята да стигне бързо, а на своето семейство запазва място

[1] A. d. S. Venise, Cinque Savii, 4 bis, f° 44, 8 mai 1636.
[2] *R. Mantran*, op. cit., p. 489.
[3] *S. Schweigger*, op. cit., p. 241.
[4] B. M. Sloane 1572, f° 50 v° et 51, 2 juillet 1633.

на един голям кораб, който отива в Аликанте[1]. Фелуката, пише преподобният Бине през 1632 г., „е най-малкият кораб от всички съдове с весла"[2].

Следователно съществува превес на малотонажните кораби, чието родово название варира в зависимост от пристанищата, регионите или епохите: грипи, марани или марчилиани в Адриатика; фелуки или тартани в Прованс; лодки, както казват понякога, без да уточняват, пристанищните статистики... Тези малки съдове, далеч под 100 и дори под 50 тона, оживяват както Океана, така и Средиземно море. Големите товарни кораби са 1:10 според статистиките на Валенсия от 1598 до 1618 г.[3] Когато научаваме, че през 1599 г.[4] във Венеция има 31 кораба (тоест 31 големи кораба), редно е да си представим редом с тях няколко стотици малотонажни корабчета.

3. *Веднъж завинаги трябва да се примирим, че не познаваме добре тонажите през 16 в.*, още повече че не знаем и средния тонаж, който би позволил, знаейки броя на корабите, влизащи и излизащи от едно пристанище, да изчислим техния общ тонаж. Предложих средноаритметичните 75 тона[5] според статистиките на андалуските пристанища. Това число е вероятно прекалено завишено. Във всеки случай точните тонажи никога не са точни: експертите ги оценяват според размерите на съда (височина, широчина, дълбочина...). Когато трябвало да се наеме кораб от някоя държава, разбира се, цифрата била надувана и това се приемало открито, когато ставало дума за наемане от Испания. Но да си представим всички тези истини, събрани заедно; остава да трансформираме салмите, старите, ботите, кантарите и карите в наши актуални мерки. Тук ни дебнат няколко капана: обръщането на номиналните цени в сребърни грамове предлага по-малко рискове! „Номиналните" тонажи намалели през 16 в. изведнъж дори и в Севиля, което постави пред Югет и Пиер Шоню няколко проблема! Работих известно време върху документи на френските консулства (A. N., série B III), които дават данни за пристигането на кораби и техните товари в серия от чужди пристанища през 18 в. Много пъти за един и същи кораб – еднакво име, един и същ собственик, съответстващи си данни за маршрута и товарите – посоченият тонаж в тези официални документи варираще в зависимост от пристанището и консулството... Накратко, оставаме в сферата на приблизителността с всички неудобства, които това налага.

4. *Най-многобройните сведения засягат несъмнено големите и много големите кораби.* Те ни поставят не на прехода между средно- и многотонажните кораби към 100-те тона, а в горната граница, към 1000-та и дори 2000-те тона. В действителност испанските проведитори обикновено няма да наложат ембарго върху

---

[1] A. d. S. Venise, Dispacci Spagna, П. Грити до дожа, Генуа, 30 април 1616 г.

[2] *R. P. Binet*, Essay des merveilles de nature et des plus nobles artifices (éd. 1657, p. 97).

[3] Според още неиздадения труд на Алваро Кастильо Пинтадо.

[4] Museo Correr, D. delle Rose, 217.

[5] Според Simancas E° 160, вж. по-долу стр. 295 и 296. Като нещо любопитно, от голям интерес за историята на техниката *A. Delatte*, „L'armement d'une caravelle grecque du XVIe siècle, d'après un manuscrit de Vienne", in: Miscellanea Mercati, tome III, 1946, p. 490-508. Това е изследване за пропорциите на отделните части на плавателния съд в зависимост от тонажа. Благодарен съм на Елен Бибику, че можа да преведе този труден текст.

една бретонска лодка от тридесетина тона или върху каравела, в която ще се разположат максимум десетина коня, както през 1541 г.[1] по време на експедицията срещу Алжир. Те са хвърлили око на големите кораби, тъй като те са по-подходящи, отколкото обикновено се твърди и тъй като испанското правителство им отпуска премии, съществени наемни цени и щедро снабдяване.

По това време един 1000-тонен кораб е цяло чудовище и рядкост! На 13 февруари 1597 г. Томас Платер[2], базелски лекар, току-що завършил следването си в Монпелие, се оказва в Марсилия. В пристанището той обръща внимание само на един генуезки кораб, който марсилците наскоро са заграбили. „Това беше един от най-големите съдове, пускани на вода в Средиземно море. Бихме казали, огромна къща на пет етажа, изникнала насред морето. Смятам, че товарът тежеше поне 16 000 квинтала (или 800 сегашни тона). Той имаше осем или десет платна, окачени на две големи мачти с огромна височина, на чийто връх се изкачих по въжени стълби. От тази височина погледът се простираше към открито море и към крепостта на Иф, близо до която се въртеше вятърна мелница, подобна на тези от вътрешността на града". И така, този пример трябва да е достатъчен при стотици други.

5. *Проблемът е да ситуираме точно тези многотонажни кораби, ако искаме да получим средните стойности или да се доближим до тях и по този начин да добием представа за общото.* Нека още в началото да отбележим по техен адрес следното:

а) че рекордните тонажи не следват една непрекъсната прогресия, или в такъв случай впечатляващите цифри, които ни предлага 15 в. и които са на висотата на постиженията на 18 в., би трябвало да са неверни, нещо, което въобще не си и помисляме[3];

б) че големите кораби са свързани с големите разстояния; дълго време те монополизират тези безконечни пътувания. Допълнителна характеристика: зад тях винаги стоят държави със своите изисквания и средства, градове и винаги богати снабдители;

в) че тези големи товарни кораби са не по-рядко свързани с тежки и обемисти стоки с обща ниска себестойност и които логично са предназначени за водния път. Тогава те позволяват пренасяне на товари на ниски цени;

г) че преди революцията, която ще предизвика – впрочем късно – морската артилерия, тези огромни плаващи тела са под знака на сигурността. Несъмнено изложени както и най-леката лодка на капризите на лошото време, те поне могат да се изправят срещу нежеланите срещи. Кой би се противопоставил на многобройните екипажи, на войниците, на прашкарите и на стрелците с лъкове, които са на борда им? Големият кораб е идеалният стражар в услуга на богатите.

---

[1] Simancas, Guerra Antigua, XX, f° 15, 15 septembre 1541. За един транспортиран кон са необходими поне двадесетина тона.

[2] *Thomas Platter*, in: Félix et Thomas Platter à Montpellier, 1892, p. 303.

[3] Според *Louis Dermigny*, La Chine et l'Occident. Le Commerce à Canton au XVIIIe siècle, 1719-1833, 1964, тонажът на големите Indiamen остава под 2000 регистър-тона; през 1758 г. „Индустан" официално има вместимост 1248 т и може в действителност да превозва 1890 т (кн. I, с. 202 и сл., с. 212 и 213).

Двата големи кораба, които Сеньорията на Венеция екипира бавно с цената на злато през юни 1460 г., трябва да бъдат и затова и ги строят „spavento a tutti", страшилище за всички пирати[1];

д) накрая, многотонажните кораби не премахват конкуренцията въпреки закрилата на богатите и на търговските центрове, въпреки привлекателността им за разточителните правителства (през 1532 г. кралят на Франция нарежда да се построи в Хавър един кораб с „smisurata grandezza tal che si stima dover esser innavigabile"[2] – такава безмерна големина, че да изглежда, че не става за плаване – бел. пр.);

е) навярно се случва големият кораб да си присвои всички транспорти. Това са времената на монополно или фактическо право, които първо 15 в. е преживял и които 16 в. ще възстанови по посока на Испанска Америка или Португалските Индии. Но тези монополи се разбиват по една или друга причина и цял рояк от средни или по-малки кораби се възползват пълноценно от това. *Този реванш на малотонажния кораб изглежда почти винаги под знака на широко покачване на обмените.* При наличие само на големи кораби конюнктурата е мрачна; при големи кораби, заобиколени от множество малки платноходи, конюнктурата със сигурност е благоприятна. Този критерий има всякакви шансове да е точен, но ние ще се върнем към него: нека читателят го приеме като условен.

Многотонажни кораби и малки платноходи през 15 в.

Средиземно море е познало още от 15 в. успеха на многотонажните кораби. Средиземноморската навигация прекосява тогава морето по цялата му дължина, после стига чак до Лондон и Брюге, като най-дългите плавания обикновено са в актива на Генуа. Това ѝ отрежда първенство в плаванията с многотонажни кораби[3] дотолкова, че тя на практика се специализира в тежките преноси, включително на стипца от Фокея в Мала Азия и на вината от островите на Леванта, които тя доставя в Брюге и в Англия директно по морски път. Генуезката карака, която наближава 1000-та тона и често ги надминава, дълго време е била рационалното разрешение на един труден технически проблем.

Венеция следва движението с голямо закъснение. Първо тя е по-малко отдалечена, отколкото Генуа от Леванта, който остава центърът на нейните основни дейности; после нейната система от galere da mercato[4] (търговски галери – бел. пр.), изцяло организирана от държавата, накъсва трафиците на отделни пътувания: галери за Тана, за Трапезунд, за Романия, за Бейрут, за Александрия, за Егморт, за Фландриите, за Берберия и за trafego (едновременно за Берберия и за Египет). По този начин са разделени трудностите и рисковете и са забранени

---

[1] A. d. S. Venise, Senato Mar, 6, f° 185, 30 juin 1460.

[2] B. N. Paris, Ital. 1714, f° 109: Ж. А. Вение до дожа, Руан, 22 февруари 1532 г., копие.

[3] *Jacques Heers*, Gênes au XVe siècle, Activité économique et problèmes sociaux, 1961, p. 278.

[4] Нашият текст използва първите глави на неиздадения труд на *Алберто Тененти* и *Корадо Виванти* относно венецианската система на търговските галери, който е послужил за база на статията: „Le film d'un grand système de navigation: Les galères marchandes vénitiennes XIVe-XVIe siècles", публикувана от двамата автори в: Annales E. S. C. XVI, 1961, n°1, p. 83-86.

пътуванията по права линия, по генуезки, от Леванта до Брюге, за да се принудят стоките да преминават през Венеция и да се изплащат налозите, от които Сеньорията се издържа. Накрая, срещата на пътищата с тези от провлака на Средна Европа е може би по-необходима за Венеция, отколкото за Генуа. Накратко, ако тази непрекъснато усъвършенствана сложна система може да съществува, това е, защото е родена към 1339 г. от трудностите на упадъка през 14 в. и защото впоследствие налага доста бързо премии за най-рискованите линии. Във всеки случай търговските галери достигат в края на века едва 200-250 тона[1]. Впрочем те пренасят само ценни стоки, пипер, подправки, луксозни платове, коприни и вина от Монемвазия... При тези условия съществува изгода да се разпределят рисковете между различни товари. Единствено галерите за Фландрия, при завръщането си от север, товарят редом с платовете кързи и кехлибара, бали с вълна, олово и калай от Англия, иначе биха се върнали празни. Същевременно практиката на най-дългите плавания, от една страна, в Черно море, от друга – до Англия довежда до увеличаването на тонажите на галерите (през 14 в. те товарели приблизително 100 тона), а после – до тяхното умножаване.

Освен това успоредно с търговските галери във Венеция съществува една свободна или полуконтролирана навигация. Това са големи кораби, „корита", осигуряващи транспорта на големите бали с памук, идващи от Кипър или от Сирия[2]. От 13 в. памукът се превръща във важен текстил, който допълва недостатъчното производство на вълна и триумфира с производството на бархета (ленена основа и памучен вътък). Има две mude (доставки) на памук, едната – важна, през февруари (около половин дузина кораби), другата – през септември, която често се свежда до два кораба. Обемните бали се нуждаят от големи превозвачи. Един документ на Notatorio di Collegio[3] с дата 1 декември 1449 г. предоставя имената и тонажите на петте кръгли кораба, които ще участват в доставката през следващия месец февруари: 1100, 762, 732, 566, 550 и 495 боти, или между 250 и 550 тона. Много внушителни кораби дори за 15 в.

Друго преимущество на големите кораби е, че умеят да се защитават от пирати. През август 1490 г.[4] един каталонски кораб от 2800 боти (или около 1400 тона) преследва галерите от Берберия, които се укриват в пристанището на Сиракуза. През 1497 г.[5] Санудо посочва венециански кораб от 3000 боти, една френска „лодка" от 3500 и един генуезки кораб – „Негрона" – от 4000. Две години по-късно, през 1499 г.[6], той дава сведения за тонажите на венецианските кораби, които ще се присъединят към френската флота. За 30 кораба (от които 7 чуждестранни) средно аритметичното се установява на 675 боти, или приблизително 338 тона. Прекале-

---

[1] *Gino Luzzatto*, op. cit., p. 41 et sq.

[2] Ibid., p. 76.

[3] A. d. S. Notatorio di Collegio, 355, f° 104 v°, 1er décembre 1449. Също в тази серия: 372, f° 108 v°, 12 avril 1450 (915, 1150, 1100 боти); 97, f° 29 v°, 11 juin 1461 (2500 боти); 343, f° 87, 18 février 1471; 368 f° 96, 8 juin 1471 (един нов кораб, повече от 1000 боти).

[4] A. d. S. Mantoue, Ao Gonzaga, Série E, Venezia 1433, Г. Броньоло до маркиза на Мантуа, Венеция, 7 август 1490 г.

[5] Op. cit., I, p. 684, 26 juin 1497; p. 802-803, octobre 1497.

[6] Ibid., II, p. 1244 et sq. Аналогично сведение: Correr, D. delle Rose, 154, f° 69, 1499.

но висока средна стойност, дори за очите на един историк на 16 в. За сравнение, през юли 1541 г.[1] 52 кораба, зачислени на Кадис и на Севиля в навечерието на експедицията на Карлос Пети срещу Алжир, обединяват малко повече от 10 000 тона, или средно по 200 тона на кораб. Следователно трябва да приемем, че 15 в. е познал толкова големи тонажи, колкото рекордите на 18 в.: няколко Indiamen[2] (английската флота за Индиите – бел. пр.), които ще извършват търговията „в Китай", доближават само двете хиляди тона.

Първите успехи на малотонажните кораби

Между 15 и 16 в., малко по-рано или малко по-късно, е имало оттегляне на големите платноходи и широко настъпление на по-нискотонажните кораби. Тази тенденция се разкрива към средата на 15 в. в самата Венеция, където през 1451 г. едно обсъждане на Сената[3] отбелязва вече модата на малките кораби за пътувания до Сирия и Каталония: et ad viagia Sirie et Cathallonie omnes magis desiderant naves parvas. Впоследствие в Средиземно море се умножават малките кораби, дошли от Атлантическия океан, тези бискайски, португалски и испански натрапници che prima non solevano passar il stretto de Zibilterra (които преди това нямаха навика да преминават пролива Гибралтар – бел. пр.) посочва едно любопитно разискване на Сената с дата 21 октомври 1502 г.[4] Много интересен текст и неочакван за онова време. Венеция, ако може да ѝ се вярва, тогава е изправена пред неназовано бедствие: нейните големи кораби, както били 300 (това е една претенция) между 1420 и 1450 г., са вече само 16, като всеки товари 400 боти или отторе, и повечето от тях стават само за разрушаване; освен тези големи кораби има и неголямо количество малки кораби, дори в това число да се включат каравелите на Далмация и мараните...

Причини за тази криза не липсват: отговорностите, с които се натоварва навигацията; прекалено ниските и нищожни навла; забраната да се товари солта на Лангедок в Лионското море; разрешението, дадено на чуждестранните кораби да товарят вина директно в Кандия; а освен това тези новодошли, които са прекосили Гибралтарския проток и „се обогатяват на гърба не само на гражданите, но и на държавата, която поставят в опасност, за сметка на превозите на галерите и на нашите кораби". Тези новодошли са малките кораби.

Еволюцията е еднаква в Океана, в Ламанша и в Северно море. Алоис Шулте го отбелязва в прекрасната си книга за Grosse Ravensburger Gesellschaft, където можем всичко да открием, при условие че го потърсим[5]. Вместо големите кораби или наусите на генуезците и другите средиземноморци триумфират фините и леки каравели, тогавашната младост и надежда на света. Андреа Затлер пише от Брюге през 1478 г.: „Die kleinen haben die grossen Schiffe ganz vertrieben" (малки-

[1] Докладът е изготвен в Малага, юли 1541 г.: Simancas Guerra Antigua, XX, f° 10.
[2] *Louis Dermigny*, op. cit., t. I, pp. 202 et sq.
[3] A.d.S. Venise, Senato Mar, 4, f° 28 v°, 16 janvier 1451.
[4] Museo Correr, D. delle Rose, 2509, 21 octobre 1502, in rogatis.
[5] Op. cit., III, p. 413.

те кораби изцяло изместиха големите – бел. пр.). Впрочем разликата между двете категории е огромна; през 1498 г. четири кораба товарят в Антверпен 9000 квинтала стоки; 28 каравели вдигат само 1150.

Тази победа на финитe платноходи над големите кораби от Вътрешното море, на по-бързия и по-евтиния над мастодонта, бавен за товарене и работещ с привилегиите на монополиста, означава началото на огромната промяна в Океана и в Средиземно море. Тя продължава почти до 1530 г., спира към 1550 г. (поне в Средиземно море), възобновява се с нова сила след 1570 г. и ще задмине края на 16 в.

В Атлантика през 16 в.

Споменатият проблем в атлантическото пространство през 16 в. е обикновено неправилно поставен. За да го поставим на мястото му, е необходимо да се разгледат поотделно двата големи монопола на иберийците: Carrera de Indias от Севиля и безкрайната морска връзка от Лисабон до Източните Индии.

По тези привилегировани оси малките кораби на откривателите изчезват бързо. От трите кораба от флотата на Колумб „Санта Мария" имала вместимост 280 тона, „Пинта" – 140 и „Ниня" само 100. Петдесет години по-късно предписанията от 1552 г. приемат вече в конвоите за Америка само кораби над 100 тона и с екипажи над 32 души; едно решение на Филип II от 11 март 1587 г. повдига минимума на 300 тона[1]. И все пак в края на 16 в. са рядкост корабите за Източните Индии, достигащи 500 тона, още повече че платноходите от 400 тона преодоляват вече трудно преградата на Сан Лукар да Барамеда, на Гуадалкивир, понадолу от Севиля. Едва през втората половина на 17 в. галеоните от 700 до 1000 тона ще станат чести[2] и с пълна сила ще се постави проблемът за преместването на Casa de la Contratación и на монопола на търговията с Индиите от Севиля, до която корабите вече не могат да стигат, в Кадис[3].

В Лисабон, където влизането в пристанището е освободено от препятствия, многотонажните кораби не са рядкост през 16 в. През 1558 г. корабът „Гарса", който превозва вицекраля Константино де Браганса до Португалските Индии, има водоизместимост 1000 тона. Впрочем по онова време той е най-големият съд, който са виждали по пътя за Индиите[4]. През 1579 г., според свидетелството на един венециански посланик, най-големите кораби в Лисабон са от 2200 боти (повече от 1100 тона)[5]. В края на века този тонаж често е надвишаван. Караката „Мадре де Деус", която Клифърт завладява през 1592 г.[6] и която връща в Дорт-

---

[1] *Huguette et Pierre Chaunu*, Séville et l'Atlantique, 1955, t. I, p. 127, note 3, относно нарежданията от 13 февруари 1552 г. и 11 март 1587 г.; ограничения също и на таваните: 400 т през 1547 г. и 550 – през 1628 г. за корабите, предназначени за флота.

[2] *J. Kulischer*, Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit, 1928 (и втори тираж – 1958 г.), II, p. 385.

[3] *Albert Girard*, La rivalité commerciale de Séville et de Cadix au XVIIIe siècle, 1932.

[4] *Barradas*, in: *Bernardo Gomes de Brito*, Historia tragico-maritima, 1904-1905, I, p. 221.

[5] Journal de voyage de... Zane (1579), неиздаден, P. R. O. 30.25.156, f° 32 v°.

[6] *Alfred de Sternbeck*, Histoire des flibustiers, 1931, p. 158 et sq. *Abbé Prévost*, Histoire Générale des voyages, 1746, t. I, p. 355. Дали този любопитен факт е инспирирал детайла, отнасящ се до една португалска карака в La española inglesa от Novelas Ejemplares на Сервантес?

мунд, не може, смятат, да се изкачи до Лондон заради нейната дълбочина на газене. Тя надминава 1800 регистър-тона, носи 900 тона стоки плюс 32 отливки; тя може да приеме 700 пътници. Нейната най-голяма дължина е 166 стъпки (1 стъпка = 0,32 м – бел. пр.), а максималната ѝ широчина на втория от трите ѝ мостика – 46 стъпки и 10 пръста (1 пръст = 2,54 см – бел. пр.); нейната дълбочина на газене е 31 стъпки, килът ѝ е дълъг 100 стъпки; голямата ѝ мачта – 120 стъпки на височина и 10 стъпки в обиколка. Възхищението на англичаните не спада, когато на 15 септември е публикуван безкрайният списък на стоките, предложени на търг. Четиридесет години по-късно португалците построяват още кораби от такава величина. Един пътешественик[1] се възхищава през 1634 г. на една карака от 1500 toneladas (регистър тона – бел. пр.), строяща се в пристанището на Лисабон. „Португалците, разказва той, имаха някога обичай да строят повече кораби и с по-голям тонаж. Използваните за това количества дървесина са фантастични, така че много левги гора не би стигнала за два кораба. Построяването на един от тези кораби изисква труда на 300 човека и те го завършват едва за една година; пироните и другата необходима железария тежат до 500 тона. Едно време караките били от 2000 до 2500 тона. За мачтата се избират осем бора сред най-високите и ги свързват в общо стебло с железни обръчи; екипажът на борда наброява 400 души."

Още през 1664 г. в своята Geographia Generalis Варениус признава, че иберийците имат най-големите кораби: Hodie maximae sunt naves Hispanorum seu Lusitanorum quas vocant carracas[2] (Днес най-големи са корабите на испанците, сиреч на лузитаните, които кораби се наричат караки – бел. пр.). Но по това време, през 1664 г., тези тежки съдове вече отдавна са изгубили надпреварата с леките кораби на Холандия.

Още през 16 в. тези гиганти стават по-малко, а леките платноходи около тях се умножават. Това е второто нещо, което трябва да привлече вниманието ни. Корабите за големите английски подвизи през 16 в., за откривателските пътешествия или пиратските рейдове много често са под сто тона[3]. През 1572 г. Дрейк е на борда на „Паска", който има вместимост само 70 тона[4]; „Прайм Роуз" от Лондон[5] през 1585 г. има вместимост 150 тона. През 1586 г. трите кораба на Кавендиш имат съответно 140, 60 и 40 тона[6]. През 1587 г. на Испания е съобщено за 14 английски кораба край бреговете на Лондон; те имат между 80 и 100 тона вместимост[7]. Пак през 1664 г. Франция притежава общо няколко хиляди кораба над 30 тона, от които едва четиристотин над 100 тона и само шестдесет над 300-тонни[8]. Съществена част от нашите морски връзки, в посока към Балтика например, е подсигурена от

---

[1] B. M. Sloane 1572.

[2] *B. Varenius*, Geographia Generalis, Amsterdam, 1664, p. 710.

[3] *V. G. Scammell*, „English merchant Shipping at the end of the Middle Ages: some East Coast Evidence", in: The Economic History Review, 1961, p. 334: още през 1572 г. средният тонаж е 42 т.

[4] *John Harris*, Navigantium atque itinerantium bibliotheca, London, 1746, I, p. 115.

[5] *R. Hakluyt*, The principal Navigations, Vojages..., II, 2 part, p. 112-113.

[6] *J. Harris*, op. cit., I, p. 23.

[7] La Armada Invencible, публикувани документи от Henrique Herrera Oria, Valladolid, 1929, p. 24.

[8] *P. Charliat*, Trois siècles d'économie maritime française, 1931, p. XXX.

съдове от 30 до 50 тона. През 16, както и през 17 в. моретата и океаните са осеяни от малки платноходи. От 1560 г. до 1600 г. арсеналите на Любек ще построят две хиляди и четиристотин кораба, според изследванията и изчисленията на Баш; техният среден тонаж е от 60 ласти или 120 тона[1]. Но същевременно ние познаваме и големи кораби от Любек: „Голямата лодка" със собственик „Рокересбарт" от 600 тона се намира през пролетта на 1595 г. в залива на Кадис; „Йошуа" от 300 тона е закотвен по същото време в Сан Лукар[2]. Градовете на Ханзата изпращат чак до Испания големи кораби, които севилците наемат или купуват за пътувания към Новия свят, а португалците – за Бразилия или Индийския океан: филиботът „Ла Есперанса" от 160 тона, от Хамбург, със собственик Жан „Неве", въоръжен с 20 оръдия, преминаващ през Кадис през март 1595 г., е предназначен за Бразилия от contratadores de la provision de la frontera de la corona de Portugal[3] (договорящите снабдяването на границите на Португалската корона – бел. пр.).

Но средната стойност от 120 тона, която посочва Баш, показва съществуването наред с големите кораби и на маса малки платноходи, които не се плашели от пътуването до Испания. Едно преброяване в 1538 г. дава списъка на 40 кораба, лодки и мауни по онова време в пристанищата на Астурия, като те са средно по 70 тона[4]. През 1577, 1578 и 1579 г. една статистика[5] на чуждестранните кораби, пристигнали в Андалусия, дава годишната цифра от осемстотин съда с вместимост 60 000 тона, или общо скромната цифра от средно 75 тона.

Явно цифрите са по-високи, когато става дума за големи чуждестранни кораби, мобилизирани за военен транспорт, като тези, които изброяват през 1595 г. три списъка, изготвени в пристанищата на Сан Лукар и Кадис. За първата част от 28 кораба, преброени на 29 март 1595 г.[6], средният тонаж е около 200 тона. За втората част от 37 инвентаризирани на 3 август кораба, в която фигурират част или всички кораби от предходния списък[7], общият тонаж е 7940 тона, артилерията възлиза на 396 оръдия, а екипажите на 665 човека; всеки кораб има средна водоизместимост от 214 тона, носи десет оръдия и наброява екипаж от двадесетина човека (по-точно 18). Или просто, да кажем, че едно оръдие съответства на 20 тона, а един моряк се пада на 10 тона. За последната част от петдесет и четири кораба[8] общият тонаж е 8360 тона, или на един кораб по 154 тона – по-нисък

---

[1] *J. Kulischer*, op. cit., II, p. 1572.

[2] Simancas E° 174.

[3] Ibid.

[4] Simancas, Guerra Antigua, XI, s.f.; en (1538) ibid., f° 56, Relacion de los naos y carabellas que se han hallado entrados los puertos deste reyno de Galicia: сведение за лодки, натоварени със сардини, които отиват в Картахена и Барселона, и за португалски каравели, едната натоварена със захар, а другата – с откраднати в Ирландия кожи. Сред тези пигмеи една карака от 1000 т във Виверо: „que a comun opinion es el major navio que ay desde Levante à Poniente".

[5] Simancas E° 160.

[6] Relacion de los navios q. se han detenido en la baya de Cadiz y puerto de San Lucar de Barrameda y de sus partes, bondad, gente de mar y artilleria en 29 de março 1595. Simancas E° 174.

[7] Relacion particular de los navios q. estan detenidos en los puertos de Cadiz, San Lucar, Gibraltar, Huelva. Simancas E° 174.

[8] Relacion de las urcas y filibotes que han entrado en este puerto de San Lucar de Barrameda desde los 3 de octubre hasta los 21 del dicho de 1595 y en la baya de la ciudad de Cadiz y lo que viene en cada uno dellos. Simancas E° 174.

тонаж не защото става дума за есенен трафик, а защото данните се разпростират този път върху всички влезли кораби, както до урките, разбирайте големите кораби от северен тип, така и до малките платноходи, които текстът любопитно нарича филиботи (от същия корен като filibustar „пиратствам" и като френското flibuster): „Златното куче" от Стокхолм, 80 тона; „Фортуна" от Дюнкерк; „Санта Мария" от Стокхолм; „Сен Пиер" от Кьонигсберг; „Милосърдие" от Дюнкерк; „Ловецът" от Стокхолм, за да цитираме само първите вписани в този списък кораби от Север – от Норвегия, Дания, градовете на Ханзата, от лоялната част на Холандия, които са дошли от 1586 г. в Севиля и в различни съседни пристанища да заменят английските и холандските кораби, които Католическият крал не желае вече в пристанищата на полуострова – кораби, натоварени с платна, дървета, талпи, дъски и жито... и които, за да избегнат английската охрана на Ламанша, заобикалят понякога Шотландия от север.

Но изгонените от полуострова английски и холандски кораби пиратстват с още по-голямо настървение от единия до другия бряг на Океана, плячкосвайки зле охраняваните брегове, атакувайки големите и огромните кораби за Индиите. В тези битки често пъти пигмеите побеждават заради по-голямата си бързина, заради по-добрата си издържливост на морето и на вятъра, както и заради тяхната артилерия, защото, както добре ще обясни по-късно един съвременник[1] на Ришельо (1626 г.), за разлика от някога днес един съд от 200 регистър-тона може „да носи толкова големи оръдия, колкото и съд от 800..."; това откритие, „квинтесенцията на морето", позволява на малките кораби да кацат като мухи на прекалено големите и прекалено бавните кораби на иберийците. Щом завземат някоя от тези плаващи крепости и след като я ограбят както се полага, те я опожаряват: за какво им е при бързите им плавания? Попитан за мнение през 1594 г., принц Джан Андреа Дориа съветва флотите за Индиите да използват занапред по-малки и по-бързи кораби[2]. Испанското адмиралтейство, поучено от опита, и дори преди пленяването на „Ривендж" през 1591 г.[3], несъмнено се постарава да построи по-леки платноходи. Липомано го е потвърдил през 1589 г. в изложението си до Сената на Венеция, от което испанският посланик изпраща резюме на Филип II[4]. „Католическият крал е решен да продължи английското си начинание с надежда да улесни осъществяването му, отстранявайки предишните грешки и пос-

---

[1] Рицарят де Разии до Ришельо, Понтоаз, 26 ноември 1626 г.: B. N. Paris n.a., 9389. f° 66 v°.

[2] CODOIN, II, p. 171, 12 mai 1594.

[3] Пленението кораб ще е послужил за модел на испанците (*Henri Hauser*, Prépondérance espagnole, 2e éd., 1940, p. 148 et 154; *R. Hakluyt*, éd. J. M. Dent and Sons, 1927, t. V, p. 1 et sq.). Оспоримо твърдение, защото „Revenge" потъва малко след своето залавяне, по време на една буря: *Garrett Mattingly*, in: The American Historical Review, IV, n° 2, Jan. 1950, p. 351. Във всеки случай, независимо на коя дата, в края на 16 в. има трансфер на английски технологии в Испания и Средиземно море. Рагузци построяват и съоръжават галеони от английски тип (Simancas, Contaduria Mayor de Cuentas, Segunda época, 904, 20 février 1590); Indice de la Colección de documentos de Fernández de Navarrete que posee el Museo Naval, Madrid, 1946, n° 741. Документът неправилно е ситуиран между 1570 и 1580 г. Една много по-късна дата е по-правдоподобна: Грегорио де Олисте до Филип III, Неапол, 13 януари 1604 г. – той се занимава активно „de la fabrica de los 12 galeones que V. M. me mando hazer mediante el asiento": Simancas, Napoles, Estado, 1100, f°s 8. Множество посочвания в: A.d.S. Naples, Sommaria Consultationum, 14 (f°s 229-233); 29 (f° 44-45); 30 (f° 31, 38-46, 49-53, 58-80, 158-159, 221-225).

[4] Докладван от Франсиско де Вера на краля, Венеция, 29 юли и 5 август 1589 г. A. N., K. 1674.

троявайки по-малки и по-добре адаптирани към Океана кораби, снабдени с по-дълги и по-леки оръдия." „По-малки и по-добре адаптирани към Океана кораби": Филип II е подчертал думите в доклада и е добавил в полето: „Мисля, че процедираме в обратен ред, и ще е добре това да се припомни на Педро Менендес Маркес". Следователно, ако проблемът не е разрешен веднага след Непобедимата армада, то той е отчетен на високо равнище.

На търговско равнище еволюцията е същата: малките изгонват големите, миролюбиво или насила. През август 1579 г. „Govierno" („Правителството" – бел. пр.) на Биская го разисква[1]. Това е една малка държава, но широко отворена към Океана. Стари правила определят там преференциални такси за товаренето на големи кораби за сметка на малките и в полза на националните кораби спрямо чуждестранните; поради което в „Правителството" се провежда дълга дискусия. За нас това е случай да научим, че всичкото желязо на Биская заминава на малки кораби, че последните могат да товарят и да разтоварват там, където големите не могат и да претендират да влязат, en muchos puertos de Francia y Galicia por ser pequeños y de poca agua[2] (в много пристанища на Франция и Галисия, защото са малки и с плитки води – бел. пр.). С големите кораби отплаването се забавя, защото тези мастодонти трябва да се напълнят... Малките осигуряват по-чести пътувания. Раздробяват рисковете. Големите кораби крият неприятни изненади. След една такава един секретар на Сеньорията, Марко Отобон, които наема през лятото на 1591 г. кораби в Данциг, за да откара жито във Венеция, дава предпочитание на корабите от 120 до 150 ластри (от 240 до 300 тона), „чийто брой е голям; те товарят малко, но впоследствие има по-малък риск зърното да се развали по пътя... и тъй като не правят застраховки, евентуалната загуба ще бъде минимална"[3]. Най-вече questi vasselli di mediocre grandezza espediscono più presto il viaggio che li grandi[4], те „експедират" по-бързо своето пътуване, отколкото големите. Накрая, съществен детайл – житото може да се товари в самите трюмове а rifuso (в изобилие – бел. пр.), което спестява купуването на торби или бъчви... Всъщност, колко много преимущества[5]!

В Средиземно море

Това е истината за Атлантика. Ние я изложихме надълго и трябваше, защото тя осветлява историята на транспортите във Вътрешното море, тя предопределя или потвърждава еволюцията му.

За да стане проблемът по-прост, нека от самото начало да изоставим техни-

---

[1] *Fidel de Sagarminaga*, El gobierno... de Viscaya, 1892, I, p. 73.

[2] Антонио де Кинтадуеняс до Симон Руис, Руан, 16 април 1565 г., цитирано от *Henri Lapeyre*, Une Famille de marchands, les Ruiz. Contribution à l'étude du commerce entre la France et l'Espagne au temps de Philippe II, 1955, p. 212. n. 169.

[3] Окончателен доклад на Марко Отобон при завръщането му от Данциг, 1591 г.; справка – глава III, бел. 76.

[4] Пак там, писмо до Proveditori alle Biave, Данциг, 7 юли 1591 г.

[5] За всички тези проблеми, за тонажите, за строеното „à carvel" и „à clin", за имената на корабите и малките съдове се обърнете към страниците и бележките на *Henri Lapeyre*, op. cit., p. 206 et sq.

14. АТЛАНТИЧЕСКИ ПЛАТНОХОД. Малкият кораб „Ла Кордилиера" или „Ла Марешал", опожарен на 10 август 1512 г. във входа на пристанище Брест, B.N. FR.1672, f 9, v°.

15. АНГЛИЧАНИТЕ ЗАВЗЕМАТ КАДИС (1596 г.). B.N. Paris, 13 702.

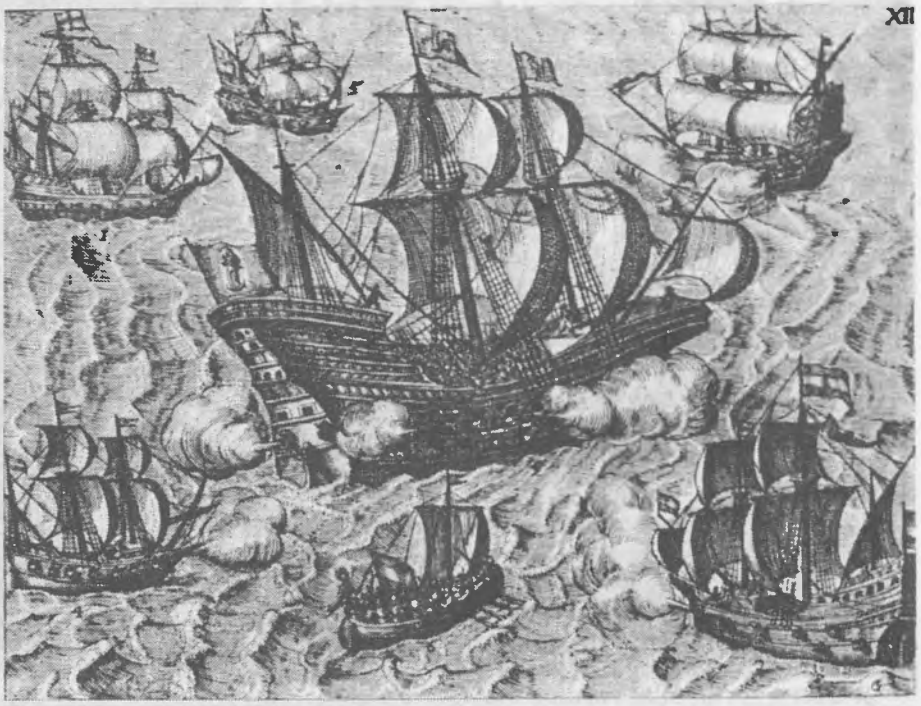

16. ГОЛЕМИ И ЛЕКИ ПЛАТНОХОДИ. Един огромен португалски кораб, атакуван на шириите на Малака от малки английски и холандски платноходи (14 окт. 1602 г.). J.Th.de Bry. Indiae orientalis pars septima, Frankfurt, 1606, pl. XII, B.N.Rés. G 412.

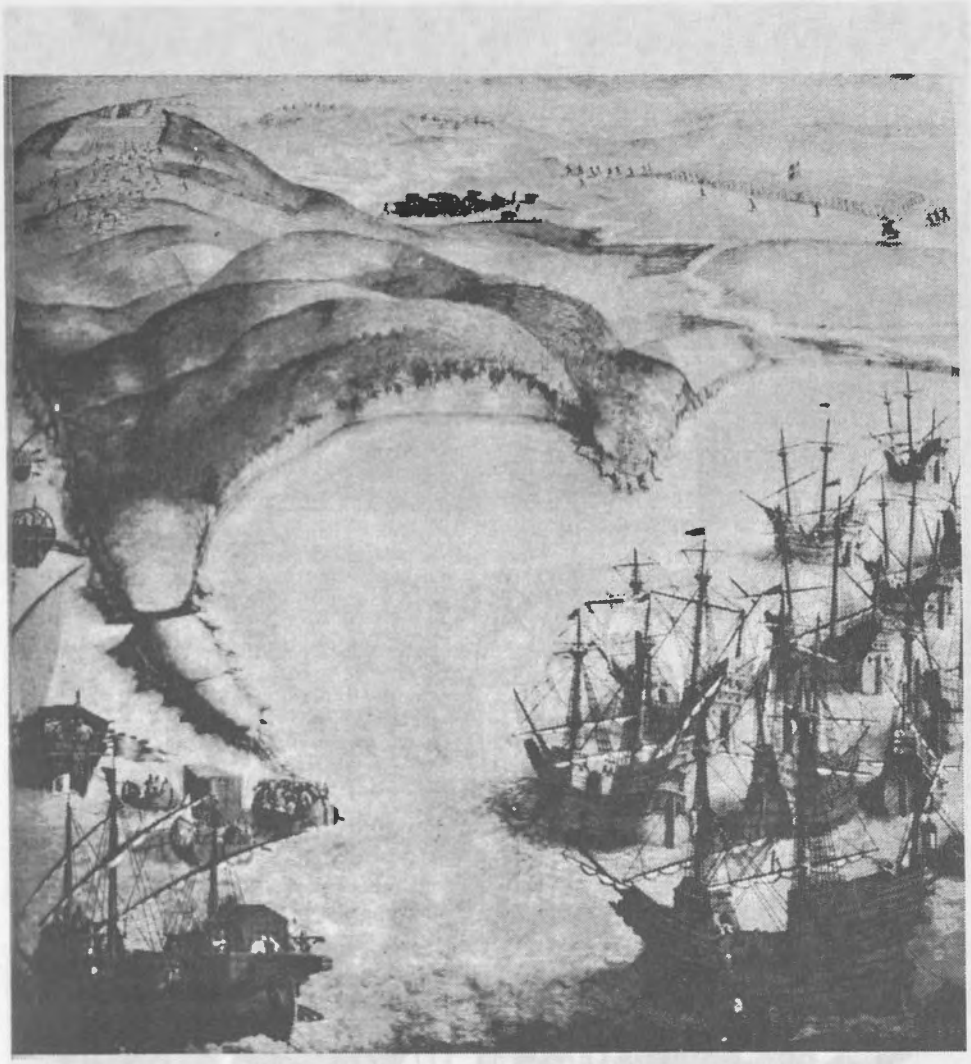

17. ГАЛЕРИ И КРЪГЛИ КОРАБИ В АТЛАНТИЧЕСКИЯ ОКЕАН. Експедицията срещу Азорските острови през 1585 г. Стенна фреска от Баталната зала на Ескориал. На сушата – дебаркирали войски.

18. КРЪГЪЛ КОРАБ. Много вероятно модел на кораба, отвел Карлос Пети в Алжир (1541 г.). Bayerisches National Museum, München.

ческата революция, която интересува най-вече Венеция, но Венеция си е Венеция и нейното значение е голямо. Галерата (galée), на която още през 15 в. не липсвали силни конкуренти, *на практика* ще бъде елиминирана през първите тридесет години[1] на следващия век от кораба (nave): големият товарен кораб е заместил дългия и мощен кораб с гребла, като последният се задържа доста дълго поради, трудни впрочем за улавяне, причини. Галерите за Бейрут остават по времето на Бандело[2] характерен елемент от венецианския живот. Галери осигуряват връзката с Берберия чак до 1532 г., с Египет[3] поне до 1569 г., когато две галери осъществяват плаването до Александия и до Сирия[4]. В края на века галерата остава на служба от Венеция до Спалато[5] вследствие от съществуващия интерес да се разполага по тази кратка дистанция с кораб, господар на пътя, способен с наличните на борда средства – оръдия и хора – да превъзмогне трудностите при набезите на ускоците.

Когато галерата изоставя мястото си, тя го отстъпва на по-големи от нея съдове, които дълго време стоят на авансцената, задържаики се около 600-те тона[6], както при трафика на вино за Англия, транспортирането на жито и сол във Вътрешното море или за плаванията до Сирия.

През 1525 г. венецианският посланик Наваджеро пътува между Генуа и Испания на един нов генуезки кораб от 15 до 16 хиляди кантара, или (при 89 кг за кантар) от 1300 до 1400 тона[7]; през 1533 г. един рагузки кораб от 1200 боти (600 тона) е пленен, после пуснат от турците в пристанището на Хиос[8]; през 1544 г. наи-големият кораб в Средиземноморието (твърдението не е задължително да е точно) изгаря в пристанището на Месина, той има вместимост също от 1200 боти[9]; на 8 март 1565 г. един голям венециански кораб е реквизиран в пристанището на Аликанте, това е съд от 6500 салми (или закръглено, 975 тона), който носи на борда си 60 оръдия[1] . По същото време са реквизирани един генуезки товарен кораб от 450 тона и един португалски от 225 тона[11]. Поредица от вписвания най-вече на нови кораби в регистрите на Sommaria[12] в Неапол за годините 1561, 1568 и 1569 г. ни осигуряват десет действителни тонажа (от които пет на рагузки кораби). Ето ги в обратен ред по големина в тонове: 1000, 700, 675, 450, 300, 270, 190. През 1579 г. в пристанището на Ливорно[13] ведомостите на корабите дават следните тонажи: за един марсилски кораб, който плава към Венеция и трябва да

---

[1] *Frederic C Lane* Venetian Ships and Shipbuilders of the Renaissance, 1934, p. 27.
[2] Op. cit., VI, p. 71.
[3] До 1564 г., ни казва *Frederic C. Lane*, „The Medit. spice Trade", in: A. H. R., t. XLV, p. 581.
[4] Х. Лопес до краля, Венеция, 2 юли 1569 г. Simancas E° 1326.
[5] *Dr Jules Sottas*, Les Messageries maritimes à Venise aux XIVe et XVe siècles, 1936, p. 136.
[6] *F. C. Lane*, op. cit., p. 47.
[7] *Navagero*, op. cit., p. 1.
[8] *S. Razzi*, La Storia di Ragusa, 1903, p. 128.
[9] Ibid., p. 156.
[10] 8 март 1565 г.: Simancas E° 486.
[11] Ibid.
[12] A.d.S. Napoli, Sommaria Partium: 540, f° 51: 546, f° 229 v°, 559, f° 267 v° et 268: 560, f° 73, f° 115 v°, f° 185; 562, f° 55 v°, f° 237 v°, 561, f° 101 v°: 594, f° 28 v° (корабът от 1000 т, 800 кари, строящ се в Рагуза); 595, f° 161 v° et 162.
[13] Май 1579 г. A.d.S. Florence, Mediceo 1829, f° 67.

натовари там коприна – 90 тона; за една урка на път за Неапол – 195 тона; за един венециански кораб – 165 тона; за един испански кораб, който се готви да пътува за Аликанте – също 165 тона; накрая, за един рагузки кораб, „Санто Спирито е Санта Мария ди Лорето", с капитан Антонио ди Велия, който пътува за Генуа, за да разтовари целия си товар от сол и вълна – 1125 тона. През 1583 г. във флотата, която маркиз де Санта Круз води към Азорските острови, има три каталонски кораба от по 733 тона, седем рагузки кораба от по 726 тона, четири венециански от по 586 тона и два генуезки кораба от по 449 тона (тези цифри са средноаритметични от общото тегло, дадено за всяка от тези групи[1]).През 1591 г. е споменат един рагузки кораб от 375 тона[2], един кораб от 450 тона, построен в Антибите през 1593 г.[3]; през октомври 1596 г. в Картахена влязъл един рагузки кораб от 750 тона[4], натоварен с барут и фитили за аркебузи; в същата тази година турците препродават на рагузките пленения през предходната година от Сигала кораб от 350 боти, или приблизително 175 тона, за сумата от 60 000 аспри[5]; през 1599 г. в Трапани спира един рагузки кораб от 240 тона[6]; през 1601 г. – рагузки кораб от 600 тона, „Санта Мария ди Монтенегро", натоварен със сол.[7]

Ето ни доста далеч от рекордните цифри на 15 в. Видна е кризата на многотонажните кораби във Венеция, в Рагуза[8] и в цялото Средиземноморие, където се утвърждава успехът на малките платноходи. Наистина във Венеция, с прекаленото покачване на цените, строежът на големи единици става невъзможен за частните лица още от 1573 г., след края на кризата по повод на турско-венецианската война. Един официален документ го уточнява[9]: „От 1573 г. до днес (4 ноември 1581 г.) всички неща толкова покачиха цените си, както е известно на всички, че никой вече, с малки изключения, не рискува да строи големи кораби; понастоящем нямаме повече от седем." Оттогава производството на големи кораби могло да продължи само с дотации от държавата, които непрестанно нарастват: те били 2700 дуката за корабите над 500 боти, през 1581 г. възлизат на 3500, а по-късно на 4000, 4500, което, когато става дума за кораби от 400 тона, покрива цената на строежа. След 1590 г. за корабите от 800 до 1000 боти дотациите достигат чак до 8, 9, 10 хиляди дуката[10]. Това е кризата от края на века, за която говорихме... В Кандия кризата е аналогична, твърди проведиторът Фоскарини в края на своята служба през 1577 г.[11] Някога кандийците плавали на големи галеони с

---

[1] A.d.S. Venise, Senato Dispacci Spagna, Зане до дожа, 15 юли 1583 г., цифрите се намират, Museo Correr, Donà delle Rose, 154, f° 101.

[2] 31 май 1591 г.: A. de Raguse, Diversa de Foris, V, f° 15.

[3] 2 юни 1591 г.: A. Civico, Gênes, Consolato Francese, 332.

[4] Мигел де Овиедо до краля, Картахена, 19 окт. 1596 г.: Simanscas E° 176.

[5] 4 март 1596 г.: A. de Raguse, D. de Foris, IV, f° 85.

[6] Трапани, 10 май 1599 г.: A. de Raguse, D. de Foris, VIII, f° 25 v°.

[7] Херцог де Македа, вицекрал на Сицилия, до съдебните заседатели на Трапани, 21 август 1601 г.: A. de Raguse, D. de Foris, f° 203 et 203 v°, кораб от 4000 салми.

[8] Йорйо Тадич (писмо от 7 ноември 1963 г.).

[9] A.d.S. Venise, Capitolari, II C 112, 4 ноември 1581 г. цитирано от *G. Luzzatto*, „Per la storia delle costruzioni navali a Venezia nei secoli XV et XVI", in: Miscellanea di studi storici in onore di C. Manfroni, Venezia, 1925, p. 397.

[10] *G. Luzzatto*, ibid., p. 392 et sq.

[11] *V. Lamansky*, op. cit., p. 560.

латински (триъгълни – бел. пр.) платна: erano scuole, nelle quali si facevano de'buoni marinari, в тези „училища" могли да се подготвят добри моряци, способни да управляват галерите, а не на тези корабчета, които въвели, navigando alla vela quadra (плаващи с трапецовидни платна – бел. пр.).

СРЕДНИ ТОНАЖИ НА ПРЕБРОЕНИТЕ ИЛИ РЕКВИЗИРАНИ КОРАБИ В ИСПАНСКИТЕ ПРИСТАНИЩАТА, 1551-1554 Г.

ПРИСТАНИЩА	ДАТИ	БРОЙ НА КОРАБИТЕ	ЕДИНЕН ТОНАЖ В ТОНЕЛАДИ
Кадис[1] експедиция срещу Алжир	27 юни 1541 г.	12	170
Кадис и Севиля[2] (наоси и урки) експедиция срещу Алжир	юли 1541 г.	52	202
Малага[3] експедиция срещу Алжир	14 септември 1541 г.	24	170
Кадис, Сан Лукар, Пуерто де Санта Мария[4]	(1550) вероятно 1541 г.	27	190
Севиля[5] „наосите, които бяха в реката на Севиля"	април 1552	23	267
Всички пристанища на Гипускоа и Биская[6] (нови кораби)	1554 г.	31	237

[1] Simancas Guerra Antigua, XX, f° 13.
[2] Ibid., f° 10.
[3] Ibid., f° 15.
[4] Ibid., f° 9.
[5] Ibid., XLVI, f° 204.
[6] Ibid., LIII, f° 206.

РОЛЯТА НА ГЕОГРАФСКАТА СРЕДА

Тази малки кораби не се явяват само в Кандия; рано или късно цялото море ще ги опознае; като vascelli-quadri от Ливорно през 17 в., по които един английски капитан, Роберто Тортън, бил голям специалист[1]. Винаги присъстващи в морските трафици, те възприемат в зависимост от областта най-различни форми. В Адриатика триумфирали марчиляните, които елиминирали грипите, тези малки галери, които по времето на Санудо[2] за 22 дни докарвали във Венеция младото вино от Кандия, или мараните, които от самото начало през 15 в. пренасят дърва и камъни от Истрия и които по-късно са използвани за по-дълги преходи. Марчиляните са по-ниски от корабите (nave), със същите платна като тях, задната им част е квадратна, а предницата – много дебела. От 1550 г. те участват в търговията на Пулия (зехтин и жито). С малък тонаж, те обсебват трафика на Адриатика в края на 16 в., а след това излизат извън тясното море към островите на Венеция... През 1602 г. Венеция разполага със седемдесет и осем марчиляни, някои от които четиримачтови, достигащи до 140 или 150 тона[3], дори до 250[4]. Красноречив знак – херцогството на Ферара, чиито пристанища са достъпни само за марчиляни, не си прави труда да ги разшири[5]. Все пак Сеньорията ще постави препятствия пред успеха на тези „кораби" още от 1589 г.[6] и през 1602 г. ще им забрани да плават до Закинтос... Броят им веднага спада до тридесет и осем през 1619 г.[7] Доказателство, че Венеция се борила да запази многотонажните кораби въпреки и напук на всичко. Освен това през 1620-1632 г. по време на своето пътуване в Леванта Стошов ще говори за търговските кораби на Венеция[8]: „Толкова тежки и толкова лошо направени, че не биха могли да плават при слаб вятър, което е причина често да се бавят три или четири месеца, докато стигнат в Константинопол. Обратно, съдовете на Прованс са малки и леки, така че и при най-слаб вятър те въобще не губят възможността да пътуват..."

Благосъстоянието на Марсилия след 1570 г. се обяснява по много начини: притока на френски, английски или германски стоки към нея по пътя на Рона; изваждането на Венеция от строя между 1570 и 1573 г. поради войната с турците; привилегиите, които ѝ носят криво-ляво сърдечното разбирателство на „Най-християнския" с турците и берберите. То се дължи и на финеса на корабите на Марсилия и на Прованс – нави, галеони, тартани, саети или барки, както ги обозначава ливорнската номенклатура. Нека тези имена не ни заблуждават, дори тези на навите и на галеоните: една нава, „Сент Мари Бонавантюр", през 1597 г.[9] има вместимост от 700 кантара (шейсетина тона), един кораб „Сент Мари Бонавантюр" (това е най-често срещаното име на марсилските кораби) с вместимост 150 тона. Това не е голяма „нава" като тази, която пленява в Трапани на 5 май

---

[1] *Giuseppe Vivoli*, Annali di Livorno, Livorno, 1842, III, p. 425.

[2] Diarii, LIII, p. 522.

[3] Според *Auguste Jal*, Glossaire nautique, 1848.

[4] *F. Lane*, op. cit., p. 53; *Casoni*, „Forze militari", in: Venezia e le sue lagune, 1847, p. 195.

[5] *Alfredo Pino-Branca*, La vita economica degli Stati italiani nei secoli XVI, XVII, XVIII, secondo le relazioni degli ambasciatori veneti, Catania, 1938, p. 209.

[6] 4 ноември 1589 г., Съвет на молителите: A.d.S. Venise, Busta 538, f° 884.

[7] *F. Lane*, op. cit., p. 52, note 52, p. 53, note 57.

[8] Voyage du Levant, p. 25.

[9] *Pierre Grandchamp*, La France en Tunisie à la fin du XVIe siècle, 1920, p. 88.

1596 г. Педро де Лейва „inventaque sunt in ea coralla... et alia"[1]... (в нея се намериха корали... и други – бел. пр.). Не е известен тонажът на марсилските „галеони", които търгуват в сирийско Триполи през 1591 г.[2]: галеонът „Ла Трините" със собственик Никола Сикар (5 април 1591 г.), или галеонът „Ла Фоа" със собственик Жорж дьо Беле (5 април 1591 г.) или галеонът „Сен Виктор", който товари в Александрета (7 май 1594 г.). Със сигурност те нямат нищо сравнимо с някогашните славни галеони на херцога на Прованс[3]. През 1612 г. един венециански консул в Сирия говори за марсилски кораби от 400 боти[4]... Много често, както посочва един марсилски собственик, това е само един „галеонет", превозвач на бакла, кожи и сирена между Каляри и Ливорно[5]. Марсилските саети в края на века имат вместимост от 30 188 до 90 тона[6]. Ако нава от 3000 салми (450 тона) е построена в Антибите през лятото на 1593 г., да отбележим, че тя е наполовина продадена на един генуезец, Джовани Батиста Вивалдо[7]...

И тъй, барки, тартани, саети, галеони и галеонети, кораби и нави от Марсилия постепенно осеяли през 16 в. обширното море. Няма пристанище в Северна Африка, в Испания или в Италия, чиито кейове те да не са наводнили с множеството си стоки. Във Венеция те налагат своите услуги още от 60-те години. Те плават на цели флоти по цялото протежение на морето, привличайки омразата на големите кораби. Ако през 1574 г.[8] рагузки товарен кораб пленява марсилски кораб, ограбва го, потопява го и удавя пътниците му, в това число и юнгата, не е ли това повече от ревност, отколкото от алчност? Тъй като търговията с големите рагузки товарни кораби страда от транспортната криза. Те още порят морето от Леванта до Понанта, от Сицилия до Испания. Следвайки армадите на Филип II, те рискуват и загиват в Атлантика с края на столетието. Но минават 10, 20 години и Рагуза се отдръпва като Венеция, дори повече от нея, в квадратното поле на Адриатика.

Всичко това става според ритъм, в който няма нищо мистериозно или изключително. Всеки път епохата и конюнктурата диктуват условията. В края на века Марсилия притежава множество, но средноголеми съдове; впрочем през 1526 г. в молба до Франсоа I тя декларира, че нейното пристанище е снабдено „с големи платноходи, кораби и галеони", за да търгува със Сирия, Египет и Берберия[9]. Следователно с течение на века тя се е променила. Рагуза, която според думите

---

[1] B. Com. Palerme, 3 Qq D 77, nº 9, 26, 32.

[2] A. Com. Marseille, série HH, не класиран.

[3] Или с марсилския галеон от 450 т, който през 1561 г. пътува от Константинопол, натоварен със стипца и достига Хиос. Съобщение от Леванта, 12-14 април 1561 г.: Simancas Eº 1051, fº 55.

[4] A. Civico Gênes, sept. 1594, Consolato Francese, 332. За малкия размер на марсилските кораби вж. преброяването на „френските саети", пристигнали във Венеция от 1581 г.: A.d.S. Senato Terra, 96. Всичко 37 пристигания: 6 през 1581 г., 9 през 1582 г., 7 през 1583 г., 9 през 1584 г. и 6 през 1585 г. Най-голямата превозва 164 боти (прибл. 82 т), най-малката – 54 боти (27 т). Оставих настрана 4 кораба, чиято вместимост е дадена в стари (440, 440, 460, 305). Средната стойност за останалите 33 се установява малко над 90 боти, или 45 тона.

[5] 14 февруари 1590 г.:*P. Grandchamp*, La France en Tunisie à la fin du XVIe siècle, 1920, p. 30-31.

[6] 6 август 1596 г., ibid., p, 81.

[7] 2 юни 1591 г.: A. Civico, Gênes, Consolato Francese, 332.

[8] Вж. кн. II, част III, глава 7, бележка.

[9] Histoire du Commerce de Marseille, t. III, p. 193.

на свидетел през 1574 г.[1] все още притежава най-големите кораби в Адриатика, когато през 17 в. се възражда за значим морски живот след дълго отсъствие, от 1734-1744 г. ще прати по пътищата на Адриатика и извън нея десетки и десетки малки кораби: нави, полакри, фрегатони, марчиляни, фелуки, паташи, вашети, тартанели, трабаколи... Естествено, както е логично, имената, формите, оборудванията и корабите са се променили[2].

Всъщност през 16 в. малките кораби, рожба на нарасналите обмени, се появяват отвсякъде. Това са както леките кораби на Гръцкия архипелаг, така и барките на Прованс (и не само на Марсилия). Това са също и осемте карамусали, които плащат ancorazzo (пристанищна такса – бел. пр.) във Венеция[3] през 1599 г. и от които поне пет са водени от собственици от Митилини; това са още повече корабите, дошли от север, бертони, както често ги наричат. Последните са проникнали на две вълни преди 1550 г. и след 1570 г., като наи-любопитното от тяхната история е застоят от около двадесетина години между първото и второто раздвижване на 16 в.

Но истинските измерения на тези проблеми се забелязват постепенно. Много неща играят роля за това: покачването на цените, нарастващото благосъстояние, носените на връщане товари, колебанията на конюнктурата... Така разсъждава един венецианец[4], с чиито думи разполагаме, без да знаем името му, нито точната дата на документа, който същевременно със сигурност е от началото на 17 в. Да, в добрите стари времена с добродушните хора di modesto guadagno (със скромните печалби – бел. пр.) всичко вървяло добре за разлика от днес, когато всеки е воден от интереса си. „Това, което имаме за 100 дуката днес, някога го имахме за 25." Като следствие: няма вече големи венециански кораби; французи, англичани и холандци нахлуват в пристанището con loro navili minori (с малките си кораби – бел. пр.); плащат повече за стоките и съсипват трафиците на другите. Ако само можеше да ги отстранят от Кипър, чиито сол и памук помагат за баласта, за savorna на обратния път! Какви хубави времена – на големите кораби и на пътуванията, които завършвали за пет месеца! Тези доста съкратени разсъждения отразяват начина, по който един венецианец можел да почувства в собствения си град загубата, която Средиземноморието току-що преживяло, на трафиците на дълги разстояния и на своите монополи; да почувства също и общото покачване на цените, което не било спирало от доста дълго време.

В действителност икономиката на Венеция не запада едновременно с флотата ѝ. И роякът малки кораби, които завземат през 16 в. Средиземно море, е, точно обратното – признак на богатството ѝ, за нейната възможност да си позволи и заплати услугите на пролетариите от Атлантика. Ние ще се върнем към този важен проблем[5].

---

[1] *P. Lescalopier*, op. cit., p. 26.
[2] *Josip Luetić*, O pomorstvup Dubrovačke Republike u XVIII stoljeću, Dubrovnik, 1959, p. 190.
[3] Museo Correr, D. delle Rose, f° 217.
[4] Ibid., f° 8 et sq.
[5] Вж. по-долу фиг. 52 и следващите страници.

3. Градските функции

Колкото и престижни да са, градовете на Средиземноморието са както всички останали подчинени на едни и същи закономерности. Както и другаде, те се издържат от овладяването на пространството чрез пътните им мрежи, чрез прехвърлянето на стоки, чрез последователните си адаптации и чрез бавните им или внезапни еволюции. Като кошери те се роят надалеч, много надалеч. Ето един рагузец в Потоси, един друг в Диу[1] и хиляди други, разпръснати по целия свят.

25 – Големият пазар на Истанбул, 16-17 в.

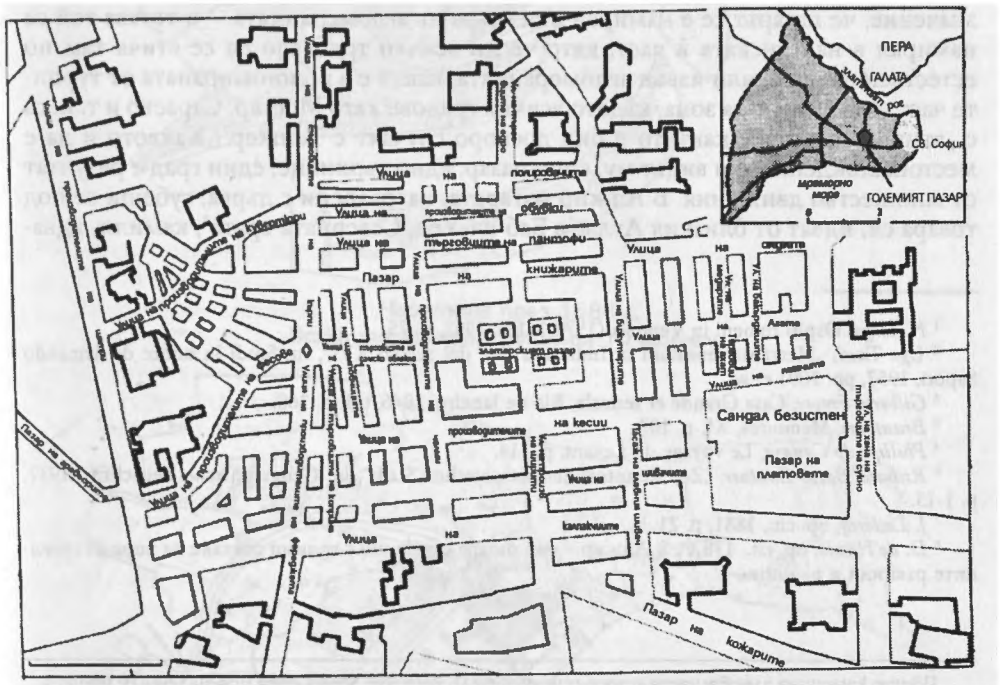
ПЕРА
ГАЛАТА
Златният рог
СВ. София
мраморно море
ГОЛЕМИЯТ ПАЗАР
Улица на производителите на бутилки
Улица на производителите на обувки
Улица на търговците на пантофи
Улица на книжарите
Пазар
Златарският пазар
Улица на производителите на восък
Улица на производителите на свещи
Улица на производителите на восък
Улица на производителите на восък
Улица на производителите на восък

РОЛЯТА НА ГЕОГРАФСКАТА СРЕДА

Според една поговорка, и тя е вярна, винаги може да се открие някой флорентинец, независимо в коя точка на света. Ето един марсилец в Трансилвания[1], венецианци в Ормуз[2], генуезци в Бразилия[3]...

Градове и пътища

Няма градове без пазар и без пътища; те се издържат от движението. Сърцето на Константинопол е „безистенът"[4] с четирите си входа, с големите си тухлени сводове, с обикновените си стоки и ценните си изделия, с пазара си за роби, които се опипват като добитък на панаир, с купувачи, които ги плюят в лицето, а след това ги търкат, за да проверят дали продавачите не са ги разкрасили[5]. Няма значение, че пазарът се е намирал в центъра на агломерацията – и тогава той се намирал в най-ниската ѝ част, като че ли всичко трябвало да се стича там по естествен начин – или извън агломерацията, както е в колонизираната от турците част на Динарската зона, където всички градове като Мостар, Сараево и т. н. са с „външни пазари"[6], какъвто е бил доскоро случаят с Танжер[7]. Каквото и да е местонахождението и видът му, един пазар, едно тържище, един град е резултат от множество движения. В Алжир магарета, натоварени с дърва, губещи се под товара си, идват от близкия Атлас в Баб-ел-Уед, Северната врата[8]; камили, идва-

---

[1] *N. Iorga*, Ospiti romeni in Venezia (1570-1610), 1932, p. 75.

[2] *Ugo Tucci*, „Mercanti veneziani in India alla fine del secolo XVI", in: Studi in onore di Armando Sapori, 1957, pp. 1091 et sq.

[3] *Gilberto Freyre*, Casa Grande et senzala, Rio de Janeiro, 1946, t. I, p. 360.

[4] *Brantôme*, Mémoires, XI, p. 107.

[5] *Phillipe de Canaye*, Le voyage du Levant, p. 114.

[6] *Richard Busch-Zantner*, „Zur Kenntnis der osmanischen Stadt", in: Geographische Zeitschrift, 1932, p. 1-13.

[7] *J. Leclercq*, op. cit., 1881, p. 21.

[8] *D. de Haedo*, op. cit., 178 v°. В Алжир – два пазара седмично с голямо стичане на хора от съседните равнини и планини.

Двете карти на следващата страница според *D. Beltrami*, Storia della popolazione di Venezia..., 1945, стр. 39 и 53, поставят един-единствен пробем: този за структурата на градското пространство. За да се ориентира, читателят ще разпознае най-напред Канале Гранде, през който минава линията, разделяща различните квартали на Венеция; после малкото квадратче, което изобразява пристанището на „Риалто", единственото, което прехвърля Канале Гранде; площад Сан Марко; на северозапад бялото петно, представляващо Арсенала; на юг острова на Сан Джорджо и Джудека, отделени от останалата част на града с широкия ръкав на Дзатере; издатината между десния бряг на Канале Гранде и Дзатере, съответства на митницата. Шесте квартала са: Сан Марко, Сан Поло на десния бряг на Канале Гранде, наляво от пристанището на „Риалто"; Кастело (Арсенала); Санта Кроче (третият квартал на десния бряг); Канареджо от северната страна, където се намира гетото; Дорсодуро. Центърът на града се намира между „Риалто" и Сан Марко. След моста, сред черното петно на магазините на втори план, площадът Риалто, малко бяло пространство, е ежедневният сборен пункт на търговците. Твърде пренаселено, гетото в североизточния край на града съответства на сегрегацията. Кварталите на града са разделени на енории, чиито граници са видими в различна степен на едната или другата карта.

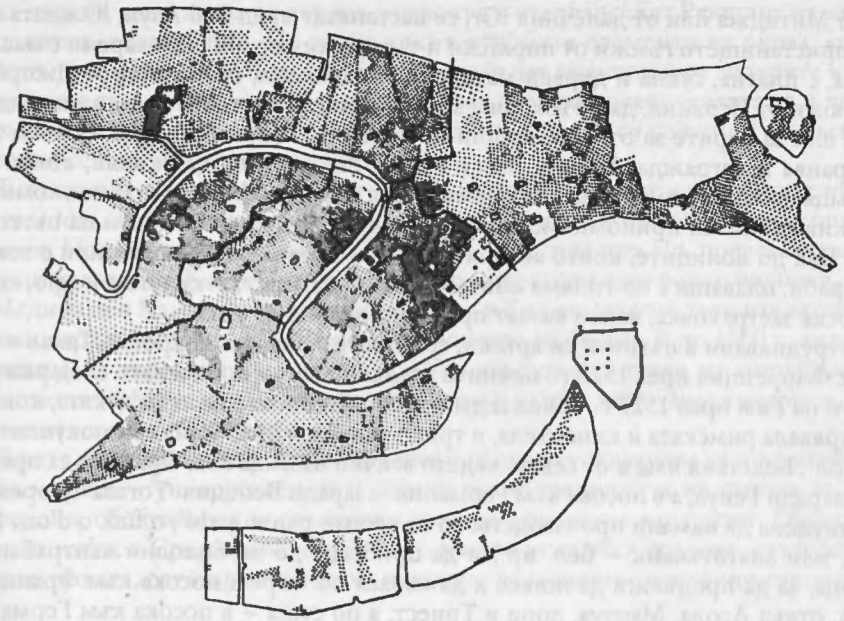

Население през 1586 г.
Всяка точка представлява 10 жители.

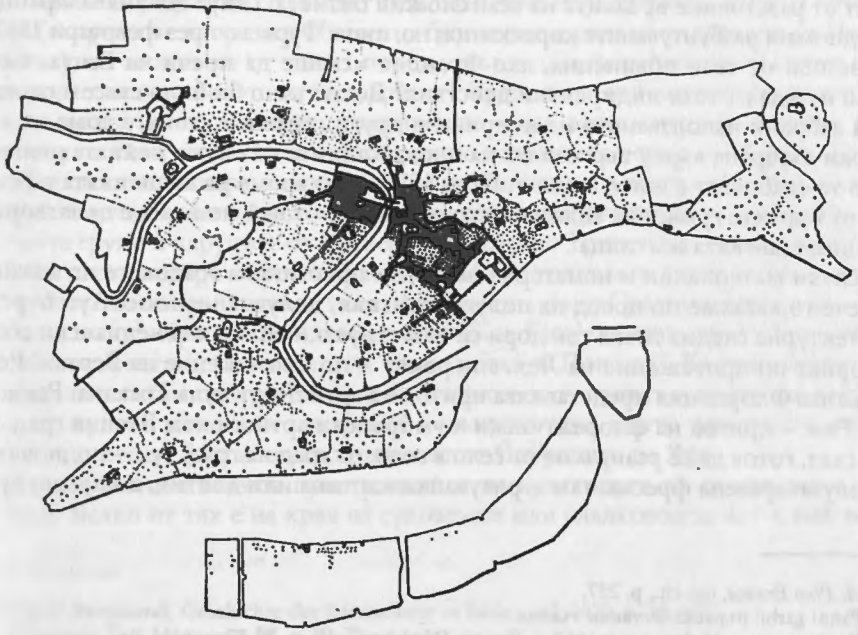

Магазините през 1661 г.
По точка за магазин.

щи от Митиджа или от далечния Юг, се настаняват пред Баб-Азун, Южната врата; в пристанището гъмжи от пиратски и търговски кораби, натоварени с масло в Анаба, с платна, сукна и дървен материал в Марсилия, със зехтин от Джерба, с парфюми от Испания, да не говорим за християнските стоки, крадени из цялото море или за парите за откупи, дошли от Венеция, Генуа и другаде. Всичко това подхранва и изгражда Алжир. Всеки град е създаден от движения, които той поглъща, спира в своя полза и после ги пуска отново. Мислейки за икономическия живот, ние си припомняме картини на движения, на пътища и на пътешествия. Чак до полиците, които авторите от 16 в. сравняват с кораби или с товари на кораби, плаващи с по-голяма или по-малка сигурност, откъдето е и agio, която е морска застраховка, както казват пропорционална на риска.

Затруднявани в пътните си връзки, градовете умират или кретат. Такъв е случаят с Флоренция през 1528 г.: нейните връзки на юг са прекъснати след разграбването на Рим през 1527 г.; всяка седмица тя губи осемте хиляди дуката, които ѝ осигурявала римската ѝ клиентела, и трите хиляди, които ѝ носели покупките на Неапол[1]. Бедствия има и от север, където всички пътища към Франция са прекъснати заради Генуа, а в посока към Германия – заради Венеция. Тогава Флоренция е принудена да намали производството на своите panni garbi[2], o fini, o d'oro (или леки, или златотъкани – бел. пр.) и да прибегне до заобиколни кантрабандни пътища, за да продължи да живее и да изнася по море в посока към Франция и Лион, отвъд Асола, Мантуа, дори и Триест, а по суша – в посока към Германия. Такова е превъзходството на континенталните държави, богати на пространства: те могат както си искат да блокират или да пречат на връзките на градовете и да рушат от разстояние връзките на тези сложни битиета. Генуа обвинява Франция, че подпомага разбунтуваните корсиканци, но, пише Фуркево през февруари 1567 г., раздразнен от тези обвинения, ако Франция искаше да пречи на Генуа, би ли имало нужда от тези индиректни действия? Достатъчно би било съвсем спокойно да забрани използването на коприни и други генуезки стоки у дома си и да наложи възбрана върху търговията на провансалците с Генуа и нейната ривиера, която те снабдяват с жито и вино[3]. През 1575 г., по време на вълненията в Генуа, една от първите грижи на Испания, страхуваща се от най-лошото, е да затвори за нея сицилианската житница[4].

Всички материални и нематериални блага пристигат в градовете по пътищата. Вече го казахме по повод на полугерманския, полуиталианския Аугсбург; от архитектурна гледна точка той дори си има генуезки облик и венециански облик – вторият по протежение на Лех, а първият – по протежение на Вертах. Ренесансът във Флоренция представлява приток на артисти от цяла Тоскана; Ренесансът в Рим – приток на флорентински и умбрийски артисти към Вечния град. Без този свят, готов да се разпръсне от село в село, от град на град, тук – подновявайки полузавършена фреска, там – рисувайки картина или диптих, поставящ купо-

---

[1] *A. Pino Branca*, op. cit., p. 257.

[2] Panni garbi: първокачествени тъкани.

[3] До кралицата, 13 февруари 1567 г.: *Douais*, Dépêches..., III, p. 36-37.

[4] Херцог де Теранова до краля: Simancas E° 1144, 28 август 1575 г., E° 1145, 18 февруари 1576 г.

ла на църква, изоставена от първия ѝ строител, италианският Ренесанс нямаше да бъде онова, което е бил. По-късно архитектурните елементи на онова, което е прието да се нарича италиански „барок", ще бъдат пренесени от зидарите и каменоделците от Алпите[1], които отиват надалеч да упражняват таланта си и посяват след себе си образците на украса и декорация, с които си служили по-късно поколения селски и градски скулптори.

Естествено картата на градовете съвпада в своята цялост и в детайли с пътната карта. Оста, която минава от Таренто през Бари до Анкона и от Анкона през Болоня, Модена и Парма, чак до Пиаченца, за да спре при По, представлява една редица от градове. Както и другият път, по-интересен и по-рядко цитиран, който от Медина дел Кампо до Валядолид, Бургос и Билбао свързва тези изключително активни градове: града на панаирите; столицата на Филип II до 1560 г.; голямото тържище на търговците на вълна и за да свършим – града на моряците и на превозвачите. Минавайки през тях, пътят им е разпределил задълженията, както поточната линия на работниците.

Ясно е, че в Западното Средиземноморие големите градове се притискат близо до морето – универсален път, докато във вътрешността на сушата те са поразредени, обслужвани от сухоземни пътища с по-малък капацитет. Обратно, на юг и на изток в Средиземноморието големите ислямски градове, оттеглени навътре в сушата, отговарят точно на нуждите на мощните пустинни пътища.

Прехвърлянията на стоки

Големите градове не се раждат задължително поради факта, че са на кръстопътища (въпреки че например Пиаченца безспорно е родена от срещата на По с *Виа Емилия*), но те живеят от това. Според утвърдената формула „те извличат своето значение от географското си положение". Срещата на пътищата определя понякога промяната на начините за придвижване; едно задължително спиране. В Арл флотите на Рона се свързват с крайбрежно плаващите лодки на Мартиг, Бук и на провансалската ривиера, които осигуряват транспорта в посока към Марсилия. Във Верона започва навигацията по Адидже, която при спускането си замества мулетарските групи и каруците от Бренер. В берберско Триполи, в Тунис или в Алжир керваните спират при морето. Халеб е рожба не толкова на ресурсите от местността му, колкото на необходимостта от стоварище между Средиземноморието и Персийския залив[2]. При срещата, както казва Жак Гасо[3], на стоките от Индиите „и на сукната и кързитата, както и други, които идват от Понанта". Керваните, дошли от Багдад, спират там срещу Ливанските планини и отстъпват мястото на други кервани от мулета, коне или магаренца – същите тези, които докарват и откарват поклонниците от Запада по съседния път от Йерусалим до Яфа.

По дефиниция всички пристанища са на кръстопътя на сухоземни и водни пътища. Всяко от тях е на края на сухоземен или сладководен път – най-вече на

---

[1] *Jacob Burckhardt*, Geschichte der Renaissance in Italien, ed. 1920, p. 16 et 17.
[2] *Baron de Tott*, Mémoires, IV, p. 71-73.
[3] Le discours du voyage de Venise à Constantinople, 1547, p. 31.

сухоземен, тъй като в Средиземноморието реките са опасни в устията заради техните наноси в едно море без приливи и отливи. Освен това сушата навътре от средиземноморските брегове е барикадирана от релефа; следователно не може да има пристанище без процеп към континента. Генуа в близките Апенини представлява серия от процепи, един от които е „Пътят на Юпитер"; нейните съдбини са били свързани с този решаващ проход. По едни толкова неравен див бряг, по който отрано се разположили малки морски селища, тя дълго време била второстепенен град, да не кажем село. Несъмнено тя била добре защитена в самия край на своя залив, но изолирана от континента и недостатъчно свързана с големия търговски път от Средновековието – Via Francigena, който се промушвал през Апенините чак до Рим... Генуа се ражда за своето величие едва през 11 в., когато се нарушава сарацинското надмощие по море и когато хората от север, заинтересовани от трафиците на Европа и експерти в ползването на планинските пътища (включително и хората от Асти), идват до Генуа да заграбят изгодните морски трафици. Генуа е родена при това континентално заграбване, от усвояването на прохода на „Пътя на Юпитер"[1]. Впрочем сухоземният път е запазил голямата си роля за нея. Редом с Venuta di mare (пристигане по море – бел. пр.) винаги е съществувало и Venuta di terra (пристигане по суша – бел. пр.) – и в двете посоки: изгодни обмени. Освен на своите кораби Генуа е дъщеря и на своите мулешки конвои, които трябвало да следват определения им тухлен път по градските улици като горска пътека сред широк каменен път.

Това двойно лице е характерно за всички пристанища. Марсилия има връзка с пътя на Рона, Алжир – общ интерес с Централен Магреб, Рагуза, безспорно създадена от морето, нито за момент не е отсъствала от обширния балкански свят, чиито брегове и вътрешност тя е проучила. Някога тя се е интересувала от сребърните мини в Сърбия, осигурявайки снабдяването на центровете на добива и на градовете и панаирите в близост до тях – Ускуб, Прилеп, Призрен и Пек[2]... През 16 в. нейната сухоземна търговия получава неоспоримо възраждане на изток[3]. Нейните търговци напредват през Босна и Сърбия чак до Видин; те изиграват своята роля в дунавските провинции; в Ускуб – начална точка за превози към Константинопол[4], те създават многолюдна колония; те се процеждат в България, достъпът до която задълго е бил труден за тях заради генуезките търговци, дошли от Черно море; те са в Белград да продават английско платно на турските офицери, връщащи се от войната в Унгария; те са в Одрин, посрещайки християнските посланици, и, разбира се, те са в Константинопол. Учудващата мощ на Рагуза през 16 в. е свързана с тези търговски колонии, издигнати във вътрешността на Балканите; със стотиците магазинчета, в които нейните търговци препродават на кредит или срещу заплащане в брой английското кързи и сукното от Вене-

---

[1] *Renné Doehaerd et Ch. Kerremans*, Les relations commerciales entre Gênes, la Belgique et l'Outremont, 1952, I, p. 77-78.

[2] *A. Meblan*, „Die grossen Balkanmessen in der Türkenzeit", in: Vierteljahrschrift fur Sozial-und Wirtschaftsgeschichte, XXXI, 1938, p. 20-21.

[3] *J. Tadić*, Dubrovcani po juznoi Srbiji u XVI stolecu, Glasnik Skop. nauc. dro., VII-VIII, 1930, p. 197-202.

[4] *L. Bernardo*, Viaggio a Costantinopoli, Venezia, 1887, pp. 24, 1591.

ция или Флоренция; с пътуванията на търговците купувачи на кожи и вълни, които отиват на място да се пазарят с пастирите и чиито дълги и тесни сметководни тефтери се запазват в архивите на Рагуза.

Целият живот на Рагуза е немислим без ужасните пътища, които достигат до Сараево на север или през черногорските и албанските височини достигат до Ускуб – важна спирка по пътя на изток. Рагуза е свръзката на две движения – едното, което се разгръща по пътищата на Балканите, а другото използва безграничните морски пътища и през 16 в. отвежда разгузците във всички страни на Средиземноморието без изключение, понякога чак до Индия, често чак до Англия, а доколкото ни е известно – един път чак до Перу...

От пътя до банката

Пътищата и обмените способствали за бавното разделение на труда, от което са произлезли градовете, полуотделени от селата и които се освобождават от това непрекъснато обкръжение само с цената на постоянни усилия. От своя страна тези усилия не престават да действат във вътрешността на самите градове, да устройват техните диференциращи дейности, да ги трансформират самите тях по схеми, които, разбира се, действат редовно само в общи линии.

В този процес с безброй вариации всичко тръгва, разбира се, от една вездесъща, първостепенна и организираща търговска дейност. Очевидна истина за Венеция, Севиля, Генуа, Милано и Марсилия... За последната, която разполага само с няколко текстилни производства[1] и фабрики за сапун, това е една неоспорима истина. Същото се отнася и за Венеция, която разпространява на изток собствените си сукна и коприни, но и вълнените изделия и велурите на Флоренция, сукната на Фландриите и кързитата на Англия, бархета на Милано и на Германия и, пак от Германия, платното, кинкалерията и бакъра... Що се отнася до Генуа, още през Средновековието за нея казвали като поговорка: Genuensis ergo mercator (генуезец, сиреч търговец – бел. пр.). Следователно не е прекалено в нашите класификации да говорим за „търговски капитализъм", обозначавайки по този начин една гъвкава, вече модерна и със сигурност ефикасна форма на икономическия живот на века. Не всичко води до неговите успехи, но доста неща зависят от неговата динамика и неговата привлекателност. Императивите на голямата търговия, на далечната търговия, натрупването на капиталите ѝ, имат движеща роля. Именно в лоното на търговската конюнктура в Генуа, Флоренция, Венеция или Милано индустриалният живот се оживява и по-специално в новата и революционна област на памука и на копринатa. Класическата теза на Пол Манту през 16 в. е вече истина: търговията направлява, лансира индустриалния живот. А в Средиземноморието, където обменът, превозването и препродажбите са правило – повече отвсякъде...

Този търговски живот благоприятства, направлява всичко, в това число и кълновете на индустриалната дейност, така както вятърът разпръсква надалеч семената... Но тези семена невинаги откриват благоприятна почва за развитие. През

---

[1] Фабрика за алени платове: Съвет от 20 ноември 1575 г.: A. Com. Marseille, BB 45, f° 330.

1490 г. един флорентинец, Пиетро дел Бантела, въвежда в Рагуза l'arte di fabricare i panni alti di lana[1] (занаята да се произвеждат скъпи платове от вълна – бел. пр.); през 1525 г. там е въведено производството на коприна, този път от Николó Лукари, местен човек[2]. Но нито едното, нито другото от тези две производства не могло да постигне особен успех: Рагуза се задоволява да произведе няколко сукна за собствена употреба и да боядиса или пребоядиса една част от тези, които преминавали през нея. В Марсилия са направени същите опити по отношение на вълната и копринатa[3] към 1560 г., но, казва Ботеро, в случая с копринатa[4] липсата на подходяща вода попречва те да бъдат продължени.

В много общи линии търговските и индустриалните функции се заместват едни други – едните, породени и мобилизирани от другите, предполагайки впоследствие известно икономическо остаряване (при други, разбира се, многобройни условия). Индустриалният град на френския юг е Монпелие[5]: той има зад себе си дълго минало, придобито богатство, капитали за инвестиране, животворен контакт с външния свят. Това, което Колбер е искал да направи през 17 в., е да развие зад френската търговия в Леванта сукнарска промишленост – обстоятелствата на други места отдавна я били създали от самосебе си. Индустрията на Венеция се е развила през 13 в., но тъй като търговията на Сеньорията нараствала по същото време с един доста по-бърз ритъм, тази средновековна индустрия се оказала впоследствие незначителна спрямо обема на външната търговия. Големият индустриален скок на Венеция идва късно – през 15 и най-вече през 16 в., чрез бавно преместване от тезгяха към работилницата – не нарочно търсен опит, а ръководен и изискван от конюнктурата на века; Венеция се стреми да се превърне в индустриално пристанище. И може би единствено успехът на Франция и Северна Европа през следващия век попречва трансформацията да се извърши напълно[6].

Ако широкоекстензивната индустрия е втори стадий от градската дейност, банката е може би третият. Несъмнено още от зората на един град вече се извършват всички икономически дейности – търговията със злато като всички останали. Но тази търговия се обособява доста късно; тя е последната родена самостоятелно и пълноценно. Дълго време всичко е смесено: стока, работилница, банка се смесват и се съсредоточават в едни ръце. Във Флоренция семейство Гуичардини Корси, които дават пари назаем на Галилея, се интересуват от сицилианското жито, от продажбите на сукното и на пипера; Капони, чиито големи книги са се запазили, се занимават както с пренасянето на вино и застраховането на кораби, така и с издаване и получаване на полици; семейство Медичи, повечето банкери, имат през 15 в. своите работилници за обработка на коприна.

---

[1] *Giacomo Pedro Luccari*, Annali di Ragusa, Venezia, 1605, p. 120.

[2] Ibid., p. 139.

[3] *G. Botero*, op. cit., I, p. 35.

[4] *Marc Bloch*, in: Mélanges d'histoire sociale, I, p. 113-114.

[5] *Francesco Guicciardini*, Diario del viaggio di Spagna, Florenzia, 1932, p. 46. За сравнение: Ним през 1592 г.: *P. George*, op. cit., p. 621-622.

[6] Decadenza economica veneziana nel secolo XVII, Колоквиум на фондация „Джорджо Чини" (27 юни-2 юли 1957 г.), 1961, p. 23-84.

Това многообразие и смесване на сделките – разумно разпределение на рисковете – е старо правило. Търговията с пари, тоест, даване на заем на частни лица (повече или по-малко завоалирано, защото Църквата забранява лихвения заем), авансираните явно суми за градове и владетели, инвестициите (accomodite, както ги наричат във Флоренция), морските застраховки, тази чисто финансова игра много трудно се разграничава от другите. Тя ще се утвърди в идеално чистия си вид едва в Амстердам към края на 17 в.

Това не пречи 16 в. да я издигне на много високо ниво и да произведе все повече квазиспециализирани банкери, тези, които Испания нарича hombres de negocios. В смисъла на осемнадесетия френски век това би означавало „финансисти" в услуга на държавите. Но този феномен се затвърждава само в няколко стари търговски града, достигнали до пълната си зрялост. Във Венеция, където банки и банкери датират още от 14 в., дори от 13 в.; във Флоренция, където големите търговски фирми държат Европа и Средиземноморието от Англия до Черно море под техен контрол още от 13 в.; в Генуа най-вече, която въпреки твърдението на Мишле[1], не е била „банка, преди да стане град", но където Casa di San Giorgio е била най-усъвършенстваният орган за кредит, познат през Средновековието. Едно пространно изследване[2] представя града през 15 в. вече модерен, изпреварил своето време, управляващ всекидневно джиросване на полици и споразумения за ricorsa (подписване на втора полица – бел. пр.), което е вече изкуство „да се пусне в ход кавалерията", за да употребим настоящия банков жаргон. Преждевременно издигнатата ѝ роля между Севиля и Новия свят, окончателното ѝ свързване с Испания през 1528 г. сторили останалото: тя става пръв финансов град в света при покачването на вълната на инфлация и просперитет, която бележи вторият 16 в. – векът на Генуа, градът, в който стоката започва да става занаят на обикновения човек. Nobili Vecchi (старите благородници – бел. пр.) спекулират при удобен случай в широк мащаб със стипца, вълна или със солниците на Испания. Но търговията оставят на Nobili Nuovi (новите благородници – бел. пр.), запазвайки за себе си играта със златото, среброто, лихвите и заемите за испанския крал...

Същевременно, във видимо противоречие с тази опростена картина, множество парични бюра изникват в Европа, в почти нови градове. Какво крие този ненадеен и важен разцвет? Обикновено роене на италианските банки, което също е традиция. На панаира в Шампан хора от Сиена, от Лука, от Флоренция или от Генуа държат сарафската теглилка в свои ръце; пак те изграждат благосъстоянието на Женева през 15 в., после това на Антверпен на Лион и на Медина дел Кампо, те са там през 1585 г., когато Франкфурт на Майн създава фондовата си борса. В очите на непредубедените хора този занаят явно крие нещо мистериозно, дори дяволско. Един французин към 1550 г. се смайва от „тези чуждестранни търговци или банкери" (тоест италианци), които пристигат с празни ръце „и са донесли от страната си само себе си с малък кредит, перо, мастило, хартия и

---

[1] Le Banquet, p. 17. cité par *Th. Scharten*, Les voyages et les séjours de Michelet en Italie, Paris, 1934, p. 101.

[2] *Jacques Heers*, op. cit., p. 74 et sq.

познанията си да търгуват, да въртят парите и да обръщат тези пари от парите на една страна в парите на друга, в зависимост от информацията, която имат за местата, където парите са по-скъпи"[1].

Накратко, в цяла Европа малка група от опитни и осведомени благодарение на активна кореспонденция хора държи в ръцете си мрежата на обмена на полици и на парите в обръщение и с това господства в играта на търговската спекулация. Затова да не се впечатляваме прекалено от разпространението на „финансите". Има доста разлики и степени между различните „тържища" – едните търговски, другите индустриални, а трети – частично финансови. Когато през 1580 г. Португалия се свързва с Испания, испанските комисионери се учудват от техническото изоставане на борсата на Лисабон, която е изцяло стокова. В Марсилия в началото на 17 в. инвестициите още идват от Лион, Монпелие и Генуа. Толкова търговски просперираща Рагуза е под финансовата зависимост на италианските градове: през 17 в. цялото ѝ богатство ще бъде в ренти или от Неапол, или от Рим, или от Венеция. Примерът на Венеция е още по-показателен. Дълъг доклад на Cinque Savii от януари 1607 г.[2] посочва, че цялата „капиталистическа" игра – бихме казали – там е в ръцете на флорентинците, собственици на градските къщи, и на генуезците, снабдители с бял метал – и едните, и другите господари на сарафството. „Теглейки" към Венеция, генуезците и флорентинците извличат полза от „обмените" (главно на т. нар. панаири на Безансон и на тези, които се провеждат в Пиаченца) на изобилните пари на венецианските кредитори. Така се „улавят" наличните пари на града. Пиемонтецът Джовани Ботеро забелязва това положение, когато през 1589 г. съпоставя Генуа с Венеция, като видимо предпочита втората. В Генуа успехът на сарафите се развива неимоверно, но за сметка на другите захранващи града дейности. Забелязва се забавяне на индустриалния ѝ живот (текстил, корабостроене); впрочем занаятите са били животът на простия генуезки народ, доста беден в цялост. До своята голяма съперница Венеция остава по-слабо развит град, но развивайки сама почти всички занаяти. Ето защо нейният народ е по-щастлив, отколкото в Генуа и разликата в благоденствието им е по-малка[3].

Градски цикли и регрес

Ако градският живот прогресира, това става на стадии; регресът също се осъществява на стадии. Градовете се раждат, развиват се и залязват, следвайки самите пулсации на икономическия живот. И залязвайки, те изоставят в последователни части атрибутите на своята мощ. Дали е случайност, че в Генуа първият отрицателен признак (присъствието на рагузки товарни кораби) засяга транспортите, това първо богатство на големите градове, докато в другия край на веригата това, което устоява най-дълго, са банкерските операции, които са се развили пос-

[1] B. N., Paris, Fr 2086, f°' 60 v°, 61 r°.
[2] A.d.S. Venise, Cinque Savii, Riposte 1602-1606, f° 189 v°, 195.
[3] Op. cit., I, p. 38.

ледни? През 18 в. Генуа и Венеция, на дъното на своя упадък, са все още градове на златото. Не е ли драмата на Барселона, през 16 в. поне, следствие от нейното минало, цената на едно бързо създадено благополучие, незавършено пълноценно в банкерската сфера, въпреки това, което се твърди? Именно липсата на пари, на обмен, на giro (оборот – бел. пр.) парализират града през 16 в., е отбелязал още Капмани[1].

В рамките на тези наблюдения няма ли да кажем, че развитието на един индустриален стадий често сочи затруднение в движението на живота на един град? Че индустрията е от известна гледна точка вид оттовор на това затруднено движение? Във всеки случай симптоматично е да виждаш как процъфтява индустрията в отдалечените от морето градове и поради това възпрепятствани в дейността си на пътни градове, независимо дали става дума за Лука, родината на фабрикантите и търговците на коприна, или за Милано, Комо или самата Флоренция. Или в градовете, чиито транспорти или стоки са застрашени през 16 в., независимо дали това е Флоренция или Венеция. Накрая бихме казали, че банковият живот също произтича от търговските и индустриалните трудности. Накратко, една дейност се появява за сметка на друга и не задължително в хармония с тях. Споменахме всичко това не толкова за да обясним, колкото за да обхванем с бърз поглед ансамбъла от проблеми на градския динамизъм.

Много непълна типология

Тази обща типология на градовете, която обрисувахме, неизбежно остава непълна. Всичко усложнява тяхното съществуване. Всеки град е обхванат от собствена икономика. В близък план това налага отношения с неговата околност, със съседните му градове, независимо дали е доминиращ или доминиран спрямо тях. В далечен план това означава връзки според разстоянията или на цялото Средиземноморие, или дори на „по-голямото" Средиземноморие. Накрая, съществува и конюнктурата на политическия живот. През 16 в. той срива старата независимост на градовете, подкопава основите на традиционната им икономика, създава и налага нови структури.

Един историк[2], който завършва труд върху типологията на градовете на Кастилия през 16 в., в крайна сметка прави следното разграничение: бюрократични градове като Гранада и Мадрид – последният развиващ се толкова бързо, че снабдяването на неговото безгрижно население често куца, което е видно от една кореспонденция от 1615 г., „че хлябът там липсва по цели дни и хората са по улиците с пари в ръце, мъчейки се да намерят и искащи го per l'amor de Dio[3]; търговски градове като Толедо, Бургос и Севиля; индустриални градове (в смисъл, че модерната индустрия се настанява там с капиталистическите форми на

---

[1] *Antonio de Campany y de Montpalau*, Memorias históricas sobre la Marina, Comercio y Artes de la antigua ciudad de Barcelona, Madrid, 1779, I, p. 205 et sq.

[2] Фелипе Руис Мартин, професор в Университета на Билбао, който ми предаде плана на бъдещата си книга.

[3] A.d.S. Venise, Dispacci Senato Spagna, Франсиско Моро до дожа, Мадрид..., 1615.

Verlagssystem, които не са специфични само за Германия) като Кордова и Сеговия; индустриални, но занаятчийски градове като Куенка; земеделски градове, поддържани от близките им села и завладени от тях, като Саламанка или Херес де ла Фронтера; клерикални градове като Гуадалахара; един град на овцевъди като Сория... плюс няколко военни града, през 16 в. трудно различими от другите градове, както военните кораби от обикновените търговски кораби в морето. Тази класификация показва разнообразието на разглежданите действащи лица. Остава да различим също, независимо от техния тип, първостепенните градове от второстепенните и да видим как (в една специфична за Европа структура) главните и второстепенните градове се отнасят помежду си.

Впрочем всеки персонаж, веднъж завинаги затворен в рамките, които му поставяме, веднага излиза от тях. Раждаща се трудно за паричната търговия (макар че притежава своите банки), Севиля е също и бюрократична, рентиерска и занаятчийска; луксът там настойчиво отстоява правата си и от него се препитава пролетариат, който си представяме наблъскан в къщи, които си поделят множество бедни фамилии, както в предградието на Триана, където се произвеждат луги и сапун[1]. Саламанка е град от селяни, но тя е и известен университетски град, който познаваме. Падуа, блестящ университетски град, е също земеделска метрополия. Някога (преди 1405 г.) в борбата срещу Венеция сеньорите на Карара, които властвали там, „за да поддържат скъпия живот в тяхната съперница", установили данъци за изнесените кокошки, петли за угояване, гъски, яйца, гълъби, зеленчуци и плодове... При този консерватизъм на градовете, доказателства за който има предостатъчно, тези неизгодни за Венеция правила ще се запазят до 1460 г.[2], дълго след подчиняването на Падуа от републиката на Сан Марко.

Същевременно Падуа оставала потопена в своето поле и Байар и неговите спътници я виждат през 1509 г. бореща се със земеделските работи: „Всеки ден събират много сено, разказва Loyal Serviteur, и в този квартал пълнят колите така, че при преминаване през портата те влизат почти насила[3]." Същият спектакъл и в Бреша, където портата Сан Стефано, през която се влиза в Бролето, представлява толкова тесен вход, че „quando vi si trova qualche carro di feno o paglia o legne, per li non ponno transitar gli uomini"[4] (когато там се окаже някаква каруца със сено, слама или дърва, през нея не могат да преминават хората – бел. пр.). Същата действителност, ако не и същият спектакъл – в Лучера, малък град в Пулиите, имащ своите действащи панаири. И там има, за негово нещастие, губернатори, назначени от маркиз дел Вико, от които с основание се оплакват. Те убиват, грабят, мамят и последната им мерзост – те „изпратили голямо количество свине преди разрешената дата на територията на града, в ущърб на другите cittadini (граждани – бел. пр.)... без да броим щетите, от които страдат житата, водите и

---

[1] Удивителните документи на Simancas Expedientes de Hacienda, 170, където се намират освен преброяването и списъкът на жителите на града през 1561 г.

[2] A.d.S. Venise, Senato Terra, 4, f° 138, 22 март 1460 г.

[3] *Le Loyal Serviteur*, op. cit., p. 42.

[4] A.d.S. Venise, Senato Terra, 27, Бреша, 5 март 1558 г.; проблемът се поставя по-рано – пак там, 24, Бреша, февруари-март 1556 г.

27 – Население на градовете на Кастилия

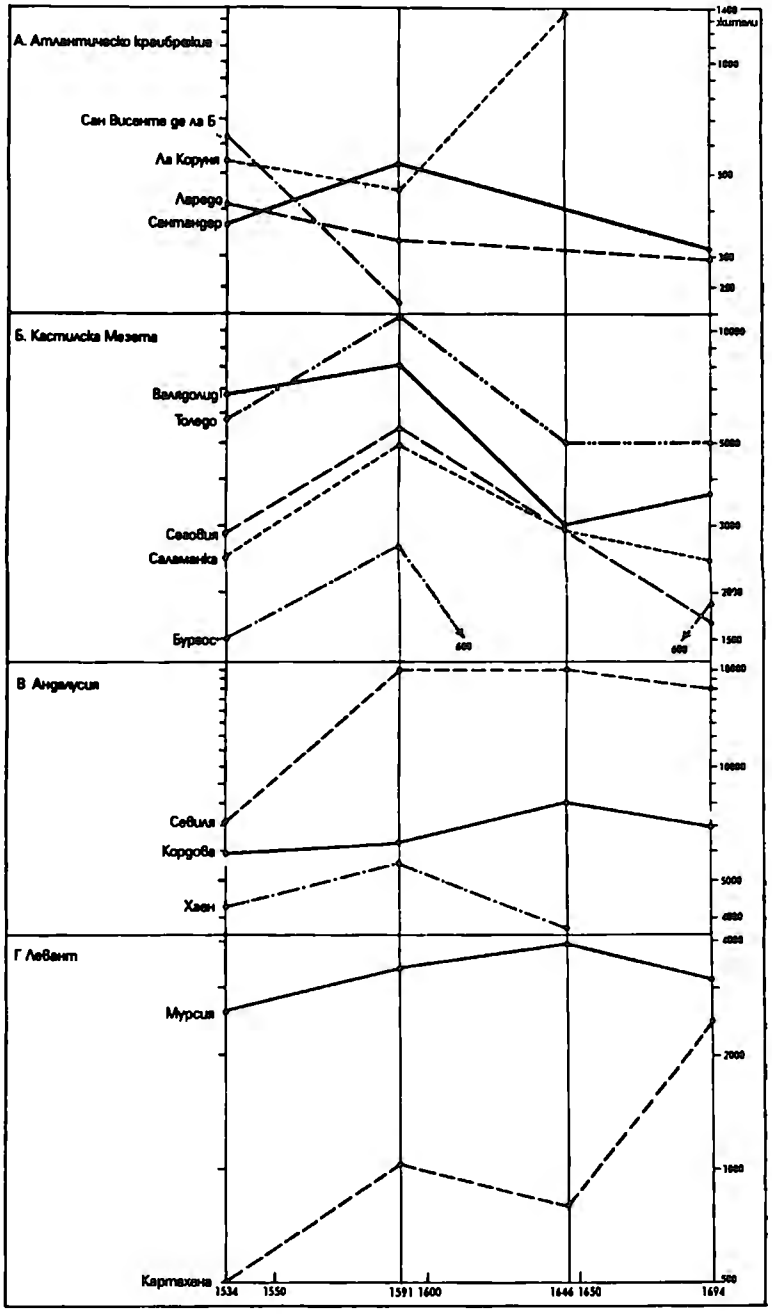

пасищата заради споменатите прасета"[1]. Така отглеждането на голям брой прасета става в пределите на самия град. Тези картини от земеделския живот, борещ се срещу отбранителното военно изкуство или срещу честността на управляващите, показват до какава степен градовете през 16 в. са навсякъде открити, независимо от всичко, към своите поля. Иначе как биха съществували?

4. Градовете, свидетели на века

Тези различни градове, където дейностите се дозират по винаги оригинален начин, сега трябва да се изучат внимателно съобразно спектакъла, в който всички едновременно участват, и да се обърне внимание на това, в което *се повтарят*, доколкото те са подчинени на конюнктура, еднаква или почти навсякъде еднаква през втората половина на шестнадесетия средиземноморски век. За тези, които познаваме доста отблизо, свидетелствата съвпадат: градовете увеличават населението си; отвъд превратностите на живота им, които ден за ден не липсват, те се чувстват доста добре *в дългосрочен план*, понеже тяхното тяло нараства; във всеки случай те преодоляват кризите и трудностите, същевременно всички виждат как се ограничават свободите им спрямо териториалните държави, които растат още по-бързо от тях, обграждат ги, подчиняват ги или дори и отдалеч ги притесняват. Започва нова ера на политиката и икономиката. От тази гледна точка Средиземноморието ще да се е развило преждевременно.

Демографското покачване[2]

Известна ни е само хилядна част от това, което историците биха могли да съберат за движението на градските населения през 16 в. Същевременно общите предвиждания са възможни и почти сигурни .За да дадем по-пълна представа за тях, ние възпроизвеждаме графиката на движението на населението в кастилските градове[3]. Езикът ѝ е ясен: всички прави – изключенията потвърждават правилото – бележат ясни и непрекъснати нараствания до последните години на 16 в.

Почти същата крива представят, общо взето, и цифрите, отнасящи се до Италия[4], европейска и азиатска Турция[5]. Ние можем без прекален риск да разпростерем тяхното свидетелство върху цялото Средиземноморие, както християнското, така и мюсюлманското. Характерно за „дългия 16 в." в Европа, както и в Средиземноморието е, че в основата си е включил това нарастване на броя на хората, от което всичко или почти всичко ще е зависимо.

В това движение нагоре всички категории градове са равни – малките, както

---

[1] A.d.S. Naples, Sommaria Consultationum 2, f° 75 v° et 76, 7 юли 1550 г.

[2] Отнесете се към дългата библиографска бележка по-долу при параграфа под заглавие „Свят от 60 или 70 милиона души".

[3] Ще трябва да се вземе от почти неизползваните архивни извори на Симанкас. Да се надяваме, че обявените изследвания на Фелипе Р. Мартин няма да се забавят.

[4] В тази област събитие е появата на том III и последен на *Karl Julius Beloch*, Bevölkerungsgeschichte Italiens, Berlin, 1961.

[5] Революционната новост в изследванията на Юмер Лютфи Баркан.

и средните, важните, както и значителните, занаятчийските, както и индустриалните, бюрократичните, както и търговските. Няма дискриминация, както е в случая по време на упадъка през 17 в.[1], характеризиращ се с нарастването или стабилизирането на някои привилегировани градове – Париж, Лондон, Мадрид и дори Истанбул, докато повечето от останалите ще бъдат обхванати от обширен отлив. През 16 в. следователно не е никаква изненада, ако видим *всички* градове да се активизират едновременно, да започват обществени или частни строежи, както във Верона, така и във Венеция, Павия и Милано; да се съживяват занаятите както в Куенка, така и в Сеговия; да се активизира корабостроенето едновременно на Мандракио на Неапол и по крайбрежието на Соренто или Амалфи. Тогава става дума за общ ход, като покачването е характерно за всички градски светове. Така йерархията на градовете, тяхното поведение един спрямо друг, тяхното разполагане един спрямо друг и един над друг, въобще не се променя. Една карта като тази на нивàта на градския живот в кралство Гранада през 1591 г., колкото и несъвършена да е тя, тъй като е била създадена въз основа на данъчни справки (millones), отбелязва тази окончателна междуградска география, която няма да мръдне[2]... Големите градове остават там, където са посадени, с преимуществата на високите цени, високите заплати, по-снабдените магазини, а сателитните градове ги гледат, въртят се около тях, обслужват ги и се възползват от тях. Тези планетарни системи, толкова характерни за Европа[3] и за Средиземноморието, никога няма да се променят.

Междувременно се появяват промени, които вдигат шум и светят с ярка светлина: те също са доста логични.

Преди всичко един демографски растеж никога не действа еднопосочно: той е последователно мощ или пречка, равновесие или нетрайност. Доста стари злини се задържат и понякога се задълбочават: 16 в. не е имал нито доблестта, нито силата да ги премахне. Освен това градовете не са единствените, които направляват света. Тяхното досегашно привилегировано властване по време на първоначалния подем на Европа и Средиземноморието от 11 до 14 в. е поставено под въпрос на прага на Новото време. Има държави, развивали се бавно през предходните векове, но които Новото време тласка изведнъж напред. Накрая, селата си остават мнозинство. Те прогресират през 16 в. може би по-бавно от градовете, които се изхранват от тях. Последните имат предимство на старта, което е сигурно, макар да не можем да го пресметнем точно[4]. Градовете следователно са буквално в малко нестабилно положение. Когато през 17 в. настъпи отлив на населението, както в областта Венеция[5], където са възможни изчисления, градовете

---

[1] *E. Hobsbawm*, „The Crisis of the 17th Century", in: Past and Present, 1954, n° 5, pp. 33-53, n° 6, pp. 44-65.

[2] *Alvaro Castillo Pintado*, „El servicio de millones y la poblacion del Reino de Granada en 1591", in: Saitabi, Revista de la Facultad de Filosofia y Letras de la Universidad de Valencia, 1961.

[3] *Otto Brunner*, Neue Wege der Sozialgeschichte. Vorträge und Aufsätze, Göttingen, 1956, p. 87, et *F. Braudel*, „Sur une conception de l'Histoire sociale", in: Annales E. S. C., avril-juin 1959.

[4] *Earl J. Hamilton*, El Florecimiento del capitalismo y otros ensayos de historia económica, 1948, p. 121-122.

[5] *Daniele Beltrami*, Forze di lavoro e proprierà fondiaria nelle campagne venete dei secoli XVII e XVIII, 1961, p. 5 et sq.

ще намалеят по-бързо от съседните села. Ще се промени ли всичко през 18 в.? М. Моо[1] твърди, че по това време селска Франция нараства по-бързо от градска Франция. Тези бързи сравнения ще помогнат по-добре да се разбере съдбата, едновременно стабилна и крехка, на градовете през 16 в.

Стари беди, нови беди: недоимъкът и проблемът с житото

16 в. невинаги се усмихва на градския свят. Недоимък и епидемии непрекъснато бичуват градовете. С бавната скорост и много високите цени на транспортите и с нередовността на реколтите всяка агломерация е застрашена от недоимък във всеки момент от годината. Всяко претоварване я изтощава. Когато Трентският събор се свиква за трети и последен път през 1561 г. (и при това на големия път на Бренер и на Адидже, път на баварското жито, с което понякога се снабдявала Верона) пред отците на събора и техните свити веднага се поставя трудният въпрос за снабдяването, от който Рим с пълно право се притеснява[2]. В средиземноморието и извън него оскъдицата е всъщност обикновено явление. През 1521 г. гладът в Кастилия съвпада с началото на войната срещу Франция и вътрешното надигане на Comuneros. Липсата на хляб плаши благородници и вилани в годината, която в Португалия са нарекли годината на Големия недоимък. През 1525 г. ужасна суша разорява Андалусия. През 1528 г. немотията отприщва в Тоскана ужасни дела: наложило се Флоренция да затвори вратите си пред гладните селяни от нейната територия. През 1540 г. драмата се повтаря: във Флоренция предвиждали пак да затворят вратите на града и да оставят селото на произвола на съдбата, когато корабите с жито от Леванта пристигат в Ливорно и спасяват страната, но това било чудо[3]. През 1575 г. в румънските земи, все пак толкова богати на зърно, стадата измират масово; през март птиците, изненадани от падналия сняг с човешки бой, се оставят да ги улавят с ръце. Що се отнася до хората, те се избиват за късче хляб[4]. През 1583 г. бедствието ще се разрази в цяла Италия и по-специално в Папската държава, където хората умират от глад[5].

Все пак обикновено става дума не за глада в цели области, а за глад в градовете. Онова, което определя своеобразието на тосканския глад през 1528 г., е това, че той се разпростира по цялата съседна на Флоренция земя и че трябва, както вече посочихме, да се отблъснат извън града селяните, подслонили се там. По същия начин в Перуджа през 1529 г. напълно липсва жито на петдесет мили околовръст. Тук става дума за все още редки катастрофи. Селяните изкарват почти изцяло от собствената си земя минимума, позволяващ им да живеят. Обратно, градският глад, ограничен до градските стени, през 16 в. е изключително често явление. Флоренция, която все пак не е разположена в особено бедна земя, ще

---

[1] *M. Mobeau*, Recherches et considérations sur la population de la France, 1778, p. 257-258 и таблицата на стр. 276.

[2] Легатите на Събора до Боромео, Тренто, 7 август 1561 г.: *Susta*, op. cit., I, p. 67-68 et note 68-69.

[3] *G. Vivoli*, op. cit., III, p. 15 et 24, note 17.

[4] *N. Iorga*, Ospiti romeni in Venezia, op. cit., p. 35.

[5] *G. Mecatti*, op. cit., II, p. 766.

изпита 111 слаби срещу 16 много добри реколти за периода от 1375 до 1791 г.[1] Дори пристанищата за преразпределение на жито, като Месина и Генуа[2], изпитват ужасен глад. Всяка година, още от началото на 17 в., Венеция трябва да похарчи милиони в злато за снабдяването си[3].

Поради нуждите и възможностите си основните купувачи на жито следователно са градовете. Цяла книга би могла да се напише за политиката с житото във Венеция или Генуа: втората готова да се заинтересува от всякакви възможности за снабдяване и през 15 в. обърната с тази цел към Франция, Сицилия и Северна Африка, а първата – ангажирана в търговията с жито на Левента, търгувайки с турците още от 1390 г., което не ѝ пречи да се обърне и към други доставчици – Пулиите или Сицилия. Между другото Венеция има своите постоянни наредби, а именно – забрана за всякакъв износ на жито извън нейния „залив" през 1408, 1539, 1607, 1628 г.[4]...

През 16 в. няма град с известно значение, който да не притежава това, което във Венеция се нарича с учудващо модерното име Служба по житото (чиито документи за интересуващите ни години впрочем са загубени). Става дума за чудесна организация[5]. Службата контролира не само вноса на жито и брашно, но и продажбите на самия пазар на града. Брашното може да се продаде само на две „обществени места", едното близо до „Сан Марко", другото в „Ривоалто"[6]. Всеки ден дожът трябва да бъде информиран за наличните запаси в складовете. Щом се убеди, че Венеция има жито само за една година или осем месеца, колегията веднага е надлежно предизвестена и се правят запаси, от една страна, от Службата, от друга – от търговци, на които веднага са отпуснати авансово пари. Хлебарите също са наблюдавани; те трябва да предоставят на гражданството готови хлябове „от добро зърно" и бели, вариращи на тегло според изобилието или недостига на снабдяването, но чиято единствена цена не варира, каквото е тогава правилото в почти всички градове на Европа.

Не бихме казали, че всеки град притежава точно копие на такава Служба по житото, каквато има само във Венеция, но навсякъде се откриват бюра за жито и брашно с различна организация и под различни имена. Във Флоренция Abbondanza е трансформирана от Медичите (които поставили в свои ръце снабдяването със зърно от чужбина), но просъществува поне за дребни задачи и след bando (указа – бел. пр.) от 1556 г., в който обикновено виждат края на нейната дейност[7]. В Комо работите зависят от Consiglio Generale на общината, от Ufficio d'Annona и от Diputati di provvisione[8]. Когато органът не съществува самостоятелно, житната

---

[1] Almanacco di economia di Toscana dell'anno 1791, Florenzia, 1791.

[2] Така през 1539 г.: *Rosario Russo*, art. cit., in: Rivista storica italiana, 1934, p. 435; още и през 1560 г.: Simancas E° 1389, 19 juin 1560. Също така и за Месина през 1577 г.: Simancas E° 1148, 9 mai 1577.

[3] *A. Serra*, „Breve trattato delle cause che possono far abondare li regni d'oro e argento dove non sono miniere", in: *A. Graziani*, Economisti del Cinque e Seicento, Bari, 1913, p. 164.

[4] A.d.S. Venise, Cinque Savii..., Busta 2.

[5] B. N., Paris, fr. 5599.

[6] Т. е. Риалто.

[7] *G. Parenti*, Prime ricerche sulla rivoluzione dei prezzi rn Firenze, 1939, p. 96 et sq.

[8] *Giuseppe Mira*, Aspetti dell'economia comasca all'inizio dell'età moderna, Como, 1939, p. 239 et sq.

политика е поверена на тези, които отговарят или за управлението на града, или на неговата администрация. В Рагуза, прекалено лошо разположена, за да не познава немотията, самите ректори на републиката се грижат за това. В Неапол – лично вицекралят[1].

Когато оскъдицата заплашва, мерките навсякъде са еднакви. Първата стъпка: забранява се при сигнал с рог да се изнася жито от града, охраните са удвоени, претърсва се, проверяват се наличностите. Ако опасността се засили, втора стъпка: старят се да намалят броя на консуматорите, затварят се вратите на града, или пък се изгонват чужденците – редовна постъпка за Венеция, освен ако те не внасят в града такова количество брашно, което да е пропорционално на броя на тяхната свита или на техния дом[2]. През 1562 г.[3] в Марсилия експулсират протестантите: двойна изгода за града, враг на хугенотите. В Неапол по време на глада през 1591 г. Университетът става жертва на бедствието: той е затворен и студентите му са върнати при семействата си[4]. После обикновено се определят дажби, както в Марсилия през август 1583 г.[5]

Но естествено и преди всичко се тръгва на лов за зърно, на всяка цена; първо при обичайните доставчици. Обикновено Марсилия се обръща към хинтерланда си и към благосклонността на френския крал или към „скъпите си и обичани приятели", консулите на Арл, дори към търговците на Лион. Затова е необходимо, като се достигне след Лион до бургундските житници, оттам да се препрати зърното до Марсилия и корабите по реките Сона и Рона да могат да преминат въпреки придошлите им води „мостовете... без особена опасност" .

През август 1557 г. в Барселона инквизиторите молят Филип II да разреши да им се изпрати, поне за лични нужди, малко жито от Русийон[7]. През следващата година[8] инквизиторите от Валенсия молят да внесат жито от Кастилия, молба, впрочем възобновена през 1559 г. Междувременно Верона, очаквайки лоша реколта, моли Serenissima (Венецианската република – бел. пр.) да ѝ позволи да купи жито от Бавария[9]. Рагуза се обръща към Херцеговинския санджак, Венеция моли султана за разрешение да натовари житни култури в Леванта.

Всеки път това представляват сделки, експедиции и големи разходи, без да броим обещанията и премиите за търговците[1] .

---

[1] Вж. по-долу, стр. 337 и 338.

[2] Simancas E° 1326, 29 sept. 1569 – Ier oct. 1569.

[3] Съвет от 13 дек. 1562: BB 41, f° 25 et sq.

[4] *Giuseppe Pardi*, „Napoli attraverso i secoli", in: N. R. St., 1924, p. 75.

[5] Мерки, поискани срещу рибарите от „квартала" Св. Жеан, които излизат извън пристанището, „вземайки със себе си повече хляб, отколкото им е необходимо...", 7 август 1583 г.: A. Comm. Marseille, BB 45, f° 223.

[6] Алесандро Агулфтеки (?) до консулите на Марсилия, Лион, 11 ноември 1579 г.: Archives Com., Marseille.

[7] 28 août 1577. A. H. N., Inquisition de Barcelone, libro I, f° 308.

[8] 12 oct. 1558, Inquisition de Valence. libro I, A. H. N.

[9] A.d.S. Venise, Capi del Consiglio dei X, Ba 594, f° 139: проект за покупка, 23 юни 1559 г.; същата молба, 16 май 1560 г.: Ibid., f° 144.

[10] В Марсилия: Съвет от 4 май 1572 г., премия от 6 су на товар за търговците, BB 43, f° 144 et sq. Archives Comm. Marseille.

Ако всичко се провали, основната надежда е да се обърнат към морето, да се дебнат натоварените със зърно кораби, да се заловят, после да се плати товарът на който се полага, но по-късно и не без пазарене... Един ден Марсилия заграбва две доста непредпазливи генуезки лодки поради това, че са влезли в нейното пристанище; на 8 ноември 1562 г. тя заповядва на една фрегата да инспектира всички натоварени с жито кораби, които намери в открито море около града[1]. През октомври 1557 г. властите разтоварват в Месина кораби, натоварени с жито в Леванта и в Пулиите[2]. Малтийските рицари, немного разглезени по отношение на снабдяването, се задоволяват да следят редовно бреговете на Сицилия: там те не се държат по-различно от пиратите на Триполи. Несъмнено те плащат, но се качват на борда като пирати. И може би никой не практикува повече от Венеция този омразен метод. Щом се появи трудност, не може да има кораб, натоварен с жито, който да е в сигурност в Адриатическо море. Тя не се двоуми да закотви в Рагуза Векия една или две галери, които под носа на рагузците залавят корабите със зърно, натоварени от районите на Волос, Солун и дори в съседните албански пристанища. Или пък отива да търси товарни кораби с жито по бреговете на Пулиите и ги разтоварва в Корфу, Спалато или директно във Венеция... Несъмнено тя не е могла да се задържи на брега на Апулия, където двукратно се настанява, и загубва тази съдбоносна житница, този склад на зехтин и вино. Няма никакво значение! Всеки път, когато е необходимо, тя се връща да се обслужи – било мирно, било с насилие. Не че Неапол и по-нататък Испания не са протестирали с точни, вечни и безполезни доводи; тези кораби, които Венеция залавя, обикновено са онези, натоварени от Неапол за самия него. Изземванията на Венеция рискуват да провокират размирици в градовете, гъмжащи от бедни хора.[3]

В крайна сметка всичко това е много скъпо, но никой град не може да се отърве от тези разходи. Във Венеция големи загуби трябва да се запишат на сметката на Службата по житото, която, от една страна, дава на търговците значителни възнаграждения, а, от друга, често препродава на по-ниски от изкупните цени житата и брашната, които е получила. Още по-зле е за Неапол, където страхът прави властите не щедри, а прахосници. Във Флоренция Великият херцог плаща разликата. В Корсика Аячо взема на заем от Генуа[4]. Марсилия, добра стопанка на своите средства, взема назаем, но винаги предвидливо; в навечерието на жътвата тя забранява вноса на зърно и ликвидира старите си запаси, когато ги има. Така процедират много други градове.

Трудна, тази политика е винаги рискована. От което следват мъки и бъркотии. Мъките за най-бедните, понякога за цял град. Бъркотии за институциите и за

---

[1] A. Comm. Marseille BB 41, f° 1 et sq.

[2] Пиетро Ломелино до Сеньорията на Генуа, Месина, 8 окт. 1557 г.: A.d.S. Gênes. Lettere Consoli, Napoli Messina 1-2634.

[3] През август 1607 г. гладът предизвиква вълнения в Неапол: Archivio storico italiano, IX, p. 266. Гладът решава по-късно въстанието в Месина през 1647 г. Множеството посочвания: 23, 26, 27 дек. 1559; 2 ян. 1560, Sim. E° 1050, f° 3; 28 ян. 1560, E° 1324, f° 72; 5 ноем. 1562, E° 1324, f° 154; 16 дек. 1562, ibid. f° 147; 8 апр. 1563, f° 110; 18 март 1565, A.d.S. Venise Senato, Secreta Despacci Napoli, n° 1; 7 февр. 1566, Sim. E° 1555, f° 25; 18 ян. 1570, Sim. E° 1327; 3 март 1571, Sim. E° 1059, f° 68; 28 февр. 1571, ibid., f° 60.

[4] 1527: *Mario Branetti*, „Notizie de Fonti et Documenti", in: Atchivio storico di Corsica, 1931, p. 531.

самата основа на градския живот. Дали тези тесни единства, тези икономики от едно време, са по мярката на Новото време?

Стари бедш, нови бедш: епидемиите

За гибелния посетител, чумата, може да се направи една общо непълна, но красноречива карта. За всеки град цифрите биха посочили годините, в които е бушувало бедствието. Никой град не би избегнал това общо преброяване, не би отсъствал от това табло за обяви. Чумата се явява такава, каквато е: една от „структурите" на века. По-често от другите, градовете на Ориента понасят многократните й удари. В Константинопол, на опасните врати към Азия, бедствието се е настанило за постоянно. Това е голямото огнище на епидемиите, откъдето те се разпространяват към Запада.

Тези бедствия, прибавени към глада, водят до непрекъснато подновяване на градското население. През 1575-1577 г. Венеция е опустошена от толкова ужасна чумна епидемия, че 50 000 души били отнесени – една четвърт или една трета от града[1]. От 1575 г. до 1578 г. в Месина е имало вероятно четиридесет хиляди умрели. След чумата, през 1580 г. в цяла Италия се шири една смъртоносна епидемия, болестта del montone или del castrone[2] (на овцете – бел. пр.), която, както разказват, като рикошет заплашва живота на хората. Тези цифри, които дават съвременниците, с надутостта си често показват страха от преживените изпитания. Бандело говори за 230 000 жертви в Милано по времето на Лудовико Сфорца[3]. През 1525 г., ако се вярва на един друг информатор, изчезват 9 10 от населението на Неапол и Рим[4]; през 1550 – отново половината от населението на Милано[5]; през 1581 г. чумата ще да е оставила в Марсилия живи само 5000 души[6] и ще да е отнесла 60 000 в Рим[7]... Тези цифри не са точни, но те посочват безпогрешно, че една четвърт или една трета от даден град би могла да изчезне изведнъж по време, когато неговите познания по хигиена и медицина са го защитавали недостатъчно срещу заразата[8]. И те съответстват на обичайните разкази за улици, пълни с мъртъвци, ежедневната каруца, отрупана с трупове, толкова много, че не могат вече да бъдат погребани. Такива бедствия сриват и обновяват градовете. Когато през 1577 г. чумата стихва и напуска Венеция, на място се оказва друг град и друг ръководен персонал. Станала е огромна смяна[9]. Проповядвайки към март 1584 г. в Неапол – дали това е чисто съвпадение? – един frate di San Domenico (монах доминиканец – бел. пр.) твърдял, че „от известно време Венеция се чувс-

---

[1] *H. Kretschmayr*, op. cit., III, p. 41.

[2] *G. Mecatti*, op. cit., II, p. 764.

[3] *M. Bandello*, op. cit., V, p. 167. *Salvatore Pugliese*, Condizione economiche e finanziarie della Lombardia nella prima metà del secolo XVIII, 1924, p. 55, говори за 100 000 мъртви през 1524 г.

[4] *G. Vivoli*, op. cit., III, p. 268.

[5] Ibid.

[6] Ibid.

[7] Ibid.

[8] „Un picciol popolo è facilmente consumato da una pestilenza", *G. Botero*, op. cit., II, Proemio (p. 1), без пагинация в изданието от 1599 г.

[9] Вж. по-горе, бел. 1.

тва зле, тъй като младите поеха ръководството от старите" (poiche i giovanni havevano tolto il governo a vecchi...)[1].

Рано или късно тези рани зарастват. Ако Венеция не се възстановява напълно след 1576 г.[2], то е защото конюнктурата през 17 в. ще се промени в неблагоприятна посока. Чумата и другите епидемии всъщност са тежки само по време на материални и хранителни трудности. Глад и епидемии вървят ръка за ръка – стара истина, позната на Запада от дълго време. Също отдавна всеки град се мъчи да се защити от злото чрез дезинфекция на базата на ароматни треви, унищожаване чрез огън на предмети, принадлежали на чумавите, карантина на хора и стоки (в тази област Венеция била инициаторката), наемане на медици, използване на санитарни свидетелства: cartas de salud в Испания, fedi di sanita в Италия. Богатите винаги намират спасение в бързото бягство. Щом болестта се появи, те се спасяват към близките градове или най-често към скъпите си селски къщи. „Никога не съм виждал град, заобиколен от повече ферми и вили, пише Томас Платер[3], когато пристига в Марсилия през 1587 г. Причината е, че по време на чума (често явление поради големия брой хора, дошли от различни краища) жителите се спасяват на село". Под жители трябва да се разбират богатите, тъй като бедните остават из целия град, засегнат от болестта и оттогава обсаден и наблюдаван, но щедро снабдяван отвън, за да се държи колкото е възможно спокойно. Това е, както е отбелязал Рене Барел[4], стар конфликт, произтичащ от силна класова омраза. През юни 1478 г.[5] Венеция е обхваната от злото; както обикновено, кражбите в града започват начаса; домът на един член на къщата Баластрео е напълно изнесен, както и един склад на къщата Фоскари и на „Ривоалто" офисът на търговските консули. Това е, защото „hoc tempore pestis communiter omnes habentes facultatem exeunt civitatem, relictis domibus suis, aut clausis aut cum una serva, vel famulo..." (по време на чума всички, които имат възможност, обикновено напускат домовете си, като ги оставят заключени или с по една слугиня или прислужник – бел. пр.). През 1656 г. в Генуа, по свидетелство на Capucin Charitable, гледката е абсолютно точно същата[6].

Междувременно големите епидемии от ранния 17 в.: Милано и Верона през 1630 г., Флоренция през 1630-1631 г., Венеция през 1631 г., Генуа през 1656 г. и дори в Лондон през 1664 г., изглеждат по друг начин опасни в сравнение с предходния век. Следователно градовете ще са минали през относително по-леки изпитания през втората половина на 16 в. Веднага ни идват наум обяснения: засилването на влажността и студа, по-преките връзки между Италия и Ориента. Но защо Ориентът страда още по-силно от бедствието?

---

[1] Marciana, Ital. 7299, Memorie publiche dal anno 1576 al 1586, 18 mars 1584.

[2] За тази чума от 1576 г. вж. възхитителния труд на *Ernst Rodenwaldt*, „Pest in Venedig 1575-1577. Ein Beitrag zur Frage der Infektkette bei den Pestepidemien West-Europas", in: Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie d. Wissenschaften, Matematisch-naturwissenschaftliche Klasse, Heidelberg, 1953, p. 119 et sq.

[3] Op. cit., p. 315-316.

[4] *René Baehrel*, „La haine de classe en temps d'épidémie", in: Annales E. S. C., 1952, pp. 315-350, освен това „Économie et Terreur. Histoire et sociologie", in: Annales hist. de la Révolution française, 1951. p. 113-146.

[5] A.d.S. Venise, Senato Misti, 19, f° 72 v° et 73, 3 juin 1478.

[6] *Père Maurice de Tolon*, Préservatifs et remèdes contre la peste ou le Capucin Charitable, 1668, p. 60 et sq.

Градовете през 16 в. не са плячка само на чумата. Сполетяват ги венерическите болести, „потенето", коклюшът, дизинтерията, тифът. Те не пощадяват и армиите, тези движещи се градове, които са още по-податливи. По време на Унгарската война (1593-1607 г.) един вид тифус, така наречената ungarische Krankheit[1] (унгарска болест – бел. пр.), изтребва германските войници, докато пощадява турците и унгарците и ще се разпространи през Европа чак до Англия. Градовете са определени за спирки на тези заразни болести: през 1588 г. един грип, който се следи от Венеция (където покосява без да го унищожи цялото население, изпразвайки изведнъж Големия съвет, което от своя страна чумата никога не могла да направи) достига Милано, Франция, Каталония, после с един скок – Америка[2].

Необходимият имигрант

Друга обичайна черта: градският пролетариат може да се задържи в градовете и още повече да нарасне единствено благодарение на подновените имиграции. Градът има привилегията и задължението да привлича освен вечния планински имигрант, кандидат за всяка работа, и маса пролетарии или авантюристи от всякакъв произход, която задоволява нуждите му. Рагуза открива работната си ръка в съседните планини. В регистрите на Diversa de Foris можем да прочетем множество преписи от договори за домашни помощници, които се наемат за една, две, три или седем години за средната през 1550 г. сума от 3 златни дуката, като заплатата често се изплащала в края на договорирания срок. Такъв famulus (слуга – бел. пр.) се ангажира да служи на своя господар in partibus Turcicorum (в турските предели – бел. пр.); всички получават храна и дрехи плюс обещание да научат занаята на своя господар[3] или да получат възнаграждение в златни пари в края на петте, осемте или десетте години на своя договор[4]... Колко ли сред тях са от местните хора, синове на селяни от рагузките земи или на морлаците – повече или по-малко подчинени на турците, документите не казват.

В Марсилия най-типичният от имигрантите е корсиканецът и по-специално Capocorsino. В Севиля (извън любителите на пътешествия до Индиите, дошли отвсякъде) постоянните имигранти пролетарии са мориските; пристигнали от Андалусия, те пълнят големия град до такава степен, че в края на века властите ще се опасяват от въстания не в планините, а в самия град, във връзка с английските дебаркирания[5]. В Алжир новодошлите са християни – тези, които увеличават тълпата на крадците и пленниците, андалуски или арагонски бегълци (пристигнали в края на 15 и началото на 16 в.), занаятчии и магазинери, чиито имена откриваме в настоящия квартал на тагариите[6]; освен тях и още повече са берберите от близките планини на Кабилия, осигурили първия слой от населението. Аедо ги показва бедни, чоплещи градините на богаташите, с амбиция да получат

---

[1] Op. cit., II, p. 14.
[2] *Pare P. Gil*, Libre primer de la historia cathalana..., f° 81 r°.
[3] A. de Raguse; вж. също поредицата Diversa di Cancellaria, 137.
[4] Ibid., 146, f° 32 v°, 140, 187 v°, 205, 213 v°, 215, etc.
[5] A.d.S. Florence, Mediceo 4185, f° 171-175.
[6] *D. de Haedo*, op. cit., p. 8 v° (за Кабилиите), p. 9 (за андалусците).

когато е възможно войнишко място в милицията: само тогава те ще са сигурни, че ще са сити... В цялата Отоманска империя, въпреки контрола и забраните на държавата и недоверието на съсловията, няма нито един град, който да не приема без ограничения емигранти от ощетените или пренаселени села. „Тази нелегална и отчаяна работна ръка е помощ за богатите, които получават на добра цена слугите, от които се нуждаят техните градини, обори и къщи." Тези нещастници конкурират дори труда на робите[1].

В Лисабон, където новодошлите приждат, най-нещастни са черните роби. Те са повече от 15 000 през 1633 г., спрямо общото население, което е около 100 000, и всички манифестират по улиците в деня на празника Nuestra Señora de las Nieves (Св. Богородица на снеговете) – случай да се облекат с къси туники и цветни платове. „Те имат по-хармонични и по-красиви тела от белите, отбелязва един капуцин[2]; един гол негър има по-хубав вид от един облечен бял..."

За Венеция имигрантът идва от съседните градове (какво разочарование е да си пренебрегван там, да си държан настрана, разказва надълго Корнелио Франджипане, писател от средата на века[3]) и от близките села и планини (Тициан е от Кадоре). Ако хората от Фриули – фурланите, са добро попълнение за домакинството и грубата работа, дори извън града за земеделската работа, то побойниците – има и такива – идват всички или почти всички от Романя или от Марке. Tutti li homeni di mala qualita, се казва в един доклад от май 1587 г.[4], o la maggior parte di loro che capita in questa citta sono Romagnoli e Marchiani. (Всички долнопробни хора или част от тях, които се събират в този град, са от Романя или от Марке – бел. пр.). Нежелани гости и обикновено нелегални, те проникват в града нощем, по редовни канали, обръщайки се към някой barcaruol (гондолиер – бел. пр.), който не може да откаже лодката си на хора, въоръжени често с аркебузи с ударник, de roda и които миролюбиво или не биват превозени до Джудека, до Мурано или до някой друг остров. Да се спрат тези пристигания би означавало да се спре престъпността, но за това е необходима повишена бдителност и внедрени агенти.

Империята на Венеция и съседните области също доставят своя дял хора: готови за бой и за кръвна ревност албанци; гърци – уважавани търговци от „гръцката народност"[5] или бедни дяволи, които карат жени и момичета да проституират, за да преодолеят първоначалните трудности при пристигането, но след това тази лесна охолност започва да им харесва[6]; морлаци от Динарските планини: Славонският кей не е само кей на заминаването... Към края на века Венеция се ориентализира повече отвсякога с пристигането на перси, арменци[7], турци – последните от втората половина на 16 в., настанени в едно от крилата на двореца на

---

[1] Ömer Lutfi Barkan, Неиздадени лекции във Висшето училище, стр. 11.

[2] B. M. Sloane 1572, f° 61, juillet-août 1633.

[3] *B. Geromella*, I forestieri a Venezia, Venezia, 1858, p. 9.

[4] A.d.S. Venise, Senato Terra, 101, mai 1587.

[5] Г. Ернандес до краля, Венеция, 17 юни 1562 г.: Simancas E° 1324, f° 136; *N. Iorga*, op. cit., p. 136: редом с гърци, арменци, черкези и власи.

[6] *M. Bandello*, op. cit., IV, p. 68.

[7] Николо Крото до Антонио Парута, Ангора, 2 май 1585 г.; Кучина до Парута, Венеция, 16 април и 25 юни 1509 г.: A.d.S. Venise, Lettere Com., 12 ter, et N. Iorga, op. cit., p. 19.

Марко Антонио Барбаро[1] в очакване да бъде създаден през 17 в. „fontico dei Turchi" (турския пазар). Венеция става и етапна спирка, повече или по-малко временна, използвана от еврейските семейства от португалски произход, за да отидат от европейския север (на Фландриите или от Хамбург) в Ориента[2]. Освен това тя е убежище на заточеници, после на техните наследници. Така през 1574 г. наследниците на великия Скендербег живеят все още там: „поколението живее там... с почтени средства"[3].

Тези необходими имигранти невинаги са хора на тежкия труд или от второ качество. Често те донасят със себе си нови техники, не по-малко необходими от тях самите за градския живот. Евреите, изгонени заради религията им, а не заради бедност, са играли изключителна роля в тези трансфери на техники. Прокудени от Испания и първоначално търговци на дребно в Солун и Константинопол, те постепенно така развили работите си, че победоносно да конкурират в търговията рагузците, арменците и венецианците. Те донасят в тези големи метрополии на Ориента печатарството, производствата на вълна и коприна[4] плюс, ако се вярва на някои слухове, тайната на изработката на лафети за полската артилерия[5]. Подаръци с последствия! И пак няколко евреи, изгонени от Павел IV от Анкона, забогатели – наистина относително – от турското пристанище във Валона[6].

Има и други качествени имигранти, та било то и пътуващите артисти, привлечени от градовете, които растат и разпростират постройките си. Или търговците, специално италианските търговци и банкери, вдъхнали живот и дори създали Лисабон, Севиля, Медина дел Кампо, Лион и Антверпен. За да се изгради градският свят, е необходимо всичко, включително и богати хора. Градът ги привлича толкова, колкото и пролетариата, макар и поради други причини. Независимо от големия и толкова разискван от историците проблем за l'inurbamento[7] (навлизането в града – бел. пр.), не са само бедните contadini (селяни – бел. пр.), които отиват в близкия град, но също и господарите, богатите поземлени собственици. За сравнение, какви познания ни носят прекрасните трудове на бразилския историк социолог Гилберто Фрейре! Първите градове на Бразилия в крайна сметка привличат към себе си fazendeiros (поземлените собственици – бел. пр.) и техните фамилии. Настъпва пълно преместване към града. В Средиземноморието всичко протича по същия начин, като че ли градът изведнъж се сдобивал с дворци и техните обитатели. Такъв един сеньор от Сиена притежавал замък в Марема и дворец в Сиена, който Бандело описва с рядко използвания приземен етаж и разкошните му стаи, където копринатa се появява триумфално.

Тези дворци са важни свидетели на една история, предшествала новата миг-

---

[1] *G. d'Aramon*, op. cit., p. 3.
[2] Ф. де Вера до Филип II, Венеция, 23 ноември 1590 г.: A. N., K 1674.
[3] *P. Lescalopier*, op. cit., p. 29.
[4] *G. Botero*, op. cit., I, p. 103.
[5] *J. W. Zinkeisen*, op. cit., t. III, p. 266.
[6] *G. Botero*, op. cit., I, p. 99.
[7] Имам предвид специално книгата на *J. Plesner*, L'émigration de la campagne libre de Florence au XIIIe siècle, 1934.

рация на богатите извън града, връщането им към полята, овощните градини и лозята, това „буржоазно" търсене на чистия въздух, така явно във Венеция[1], Рагуза[2], Флоренция[3], Севиля[4] и доста разпространено през 16 в. Тази емиграция е сезонна: дори ако се връщал често в селския си дом, сеньорът, който е построил двореца си в града, занапред е гражданин. Селската къща е само допълнителен лукс и често въпрос на мода. „Флорентинците, пише през 1530 г. един венециански посланик – Фоскари, обикалят света; след като спечелят 20 000 дуката, те изхарчват 10 000 за palazzo (дворец – бел. пр.) извън града, при това всеки следи модата на съседа... така че са направили толкова много и тъй разкошни и прекрасни дворци извън града, че сами по себе си те биха образували втора Флоренция"[5]. Същото е и в Севиля – романите (novelas) от 16 и 17 в. разказват обстойно за вилите в съседство с града и за прекрасните им празници. Съвсем същите са и quintas (вилите бел пр), пълни с дървета и шадравани, около Лисабон[6]. Явно тези вкусове, тези капризи могат да отстъпят пред по-разумни и по-значителни решения През 17 в и още повече през 18 в. във Венеция ще трябва да говорим за възвръщане на богатите граждани към земевладелската собственост. Венеция от времето на Голдони оставя да се сринат наи-красивите ѝ градски дворци и целият лукс се концентрира във вилите по бреговете на Брента. В града с настъпването на лятото остават бедняците – богаташите са по земите си. Модата и капризите, както винаги когато става дума за богатите, не обясняват всичко. Вили, полски къщи, където собственикът живее непосредствено до своите земеделски слуги, bastides (летни къщи – бел. пр.), както ги наричат в Прованс, са жалоните на едно социално завоевание на земите в полза на парите от градовете. И именно това е едно огромно движение, което не пощадява плодородните земи на селяните. В Рагуза, където са запазени в официалните регистри множество селски договори, в Лангедок, в Прованс, няма никакво съмнение в това отношение. Картата на провансалската община покрай Дюранс, която виждаме в дисертацията на Робер Ливе, го демонстрира от пръв поглед. Землището на село Рон през 15 в. и още повече впоследствие е надупчено от селски вили, като всяка от тях е обградена от доста обширно имение; през 16 в. те принадлежат на „forains (външни хора – бел. пр.), т. е. на собственици, които не са се установили за постоянно в Рон. През повечето време това са хора от Екс", забогатели хора от Екс[7].

Така се получава прилив и отлив между градовете и селата. През 16 и 17 в. притокът от селата към градовете преобладава, дори що се отнася до богаташите. Тогава Милано сменя облика си, ставайки град на сеньори. По същото време турските собственици на чифлици напускат селата и крепостните си селяни, за да отидат в съседните градове[8]. В края на 16 в. много испански господари напус-

---

[1] *H. Kretschmayr*, op. cit., II, 194.

[2] *N. de Nicolay*, Navigations et pérégrinations orientales, op. cit., p. 157: рагузките къщи в Гравоса, техните градини с портокали и лимони.

[3] Вж. по-долу бел. 5.

[4] *Mateo Aleman*, De la vida del picaro Guzman de Alfarache, 1615, I, p. 24 et 29.

[5] Цитиран от *G. Luzzatto*, op. cit., p. 145.

[6] B. M. Sloane 1572.

[7] *Robert Livet*, op. cit., p. 157.

[8] *R. Busch-Zantner*, op. cit., вж. кн. II, част II, гл. 5, параграфа „Чифлиците".

кат селата си, за да се установят накрая в кастилските градове и по-специално в Мадрид[1]. Промяната на атмосферата между царстването на Филип II и това на Филип III, приписвана на толкова много промени, е свързана и с установяването на испанското благородничество в градските рамки, където дотогава то пребивава само временно. Дали с това се обяснява т. нар. феодална реакция по времето на наследника на Благоразумния крал?

Градските политически кризи

Този вид трудности на градовете, скучната им история от ден за ден, нямат драматичния характер на политическите конфликти, в които еволюцията на века ги потапя безмилостно един по един. Все пак да не преувеличаваме прекомерно значението на тази впечатляваща история. И най-вече да не я преценяваме чрез чувствата на хората от онова време, палачи или жертви, с жестокостта на пизанците, съдещи Флоренция, а да разберем процеса, който ги смазва или като че ли ги смазва. Тъй като държавите тържествуват, а градовете оцеляват – важни както преди, така и след подчиняването им.

Хроники и политически истории предават един безконечен списък на градски катастрофи. Това, което е било засегнато тогава, не са само институциите, навиците, местната гордост, а икономиката, способността за съзидание, самото щастие на градските общности. При все това, това което се е сривало, не е било винаги солидно и конфликтите често се разрешавали мирно, без видима драма, и новите, понякога горчиви плодове, трябвало дълго време да зреят.

За да видим първите знаци, трябва да се върнем към началото на 15 в., поне в Италия, която за пореден път ще демонстрира особено ранно развитие. За няколко години Верона е покорена, превзета от венецианците през април 1404 г.[2]; през 1405 г. Пиза става флорентинска[3]; през ноември 1406 Падуа е превзета от венецианците[4], а после и Бреша през 1426 г., и Бергама през 1427 г. в миланските покрайнини, след което последните два града ще представляват боеспособният авангард на континентална Венеция на запад[5].

Минават години; вътрешните кризи, неизкупимите свади и икономическите трудности, които ги предхождат и следват, ще разклатят самата Генуа. За четиридесет години, от 1413 до 1453 г., там избухват четиринадесет революции[6]. Плячката е привлекателна; кралят на Франция я заграбва през 1458 г., после семейство Сфорца през 1464 г.; Генуа се освобождава от своите господари, после пак ги вика – първо Сфорца, после кралете на Франция. Същевременно нейната черноморска империя ѝ се изплъзва. Освен това тя губи по-късно Ливорно. Цяло чудо е, че се възстановява въпреки своите вълнения[7], предавайки се частично на Фран-

---

[1] *L. Pfandl*, Introducción al siglo de oro, Barcelona, 1927, p. 104-105.
[2] *H. Kretschmayr*, op. cit., II, p. 251.
[3] *G. Vivoli*, op. cit., II, p. 52.
[4] *H. Kretschmayr*, op. cit., II, p. 254.
[5] Ibid., p. 337-338.
[6] *A. Petit*, André Doria..., op. cit., p. 6.
[7] Ibid., p. 32-33.

ция на Франсоа I, после през 1528 г., изменяйки ѝ чрез Андреа Дориа в полза на Испания, като по това време си изработва олигархична конституция[1]. Но доста преди тази дата тя е достатъчно силна, за да поддържа владенията си и да заграбва тези на другите. През 1523 г. милициите на Генуа завземат Савона; от 1525 до 1526 г.[2] победителите преследвали своята плячка: събарят вълнолома и запълват пристанището, после, след един опит за бунт на града, който доброволно щял да предаде на турците[3], те събарят кулите му през 1528 г., възнамерявайки да построят там крепости[4]. Но по това време се били случили вече доста по-големи катастрофи.

През 1453 г. става завземането на Константинопол – символично по много причини; през 1427 г. Барселона капитулира пред войските на Хуан II Арагонски; през 1480 г. френският крал става господар по мирен път на Прованс и Марсилия; Гранада се предава през 1492 г. Това са наи-важните моменти в поражението на градовете държави, прекалено тесни, за да оцелеят в започналата борба със силните държави. Последните оттогава започват да надделяват в тази борба. В началото на века едни градове завладяват други градове и увеличават територията си. Венеция формирала континенталната си част, Милано създава Миланската област, Флоренция ще стане Тоскана. Оттук насетне победителите ще бъдат турците, арагонците, френският крал и кралете, свързани с Арагон и Кастилия.

Явно има и повторни, но кратки приплямвания: Пиза, завладяна през 1406 г., отново става свободна през 1494 г.; подчинена отново през 1509 г., тя е изоставена от жителите си, които масово се добират до Сардиния, Сицилия и други области[5]. На други места се разпалват нови огнища: през 1521 г. при Вилалар силните и горди градове на Кастилия са принудени да се подчинят. През 1540 г. е ред на Перуджа, която трябва да отстъпи пред папата по време на Guerra del Sale (Войната за солта – бел. пр.) – фискална и безславна война[6]... По същото време, към 1543 г., дори само катастрофалната задлъжнялост на неаполитанските градове суспендира последните им свободи[7]. Акуила, в Абруците, е град с осакатено тяло, поне откакто Филибер де Шалон му отнема през 1529 г. ценните castelli (крепости – бел. пр.) и такси на четиридесет мили околовръст[8]. В началото на 17 в. Алонсо де Контрерас[9], който командва шепа испански войници в тамошния гарнизон, безсрамно тормози градските съветници. Този скандал отбелязва, ако щете, една от последните искри на подновените пожари отпреди два века.

Какво е изчезнало през тази дълга криза? Градът, средновековното cité, господар на своите съдбини, разположен солидно сред околностите си от паркове, овощни градини и лозя, поля с жита, крайбрежия и близки пътища. И той е

---

[1] Ibid., p. 216 et sq.

[2] Вж. по-долу бел. 3.

[3] *P. Egidi*, Emanuele Filiberto, 1928, p. 114.

[4] *Scovazzi et Nobaresco*, Savona, според рецензията в: Rivista storica, 1932, p. 116.

[5] *G. Botero*, op. cit., p. 39.

[6] За Перуджа изследванията на: *Tordi* и *A. Bellucci*, Archivio storico italino, t. IX, p. 114 et sq.

[7] Archivio storico italiano, t. IX, p. 47.

[8] Относно този дребен случай от градската история вж. изследванията на: Léopoldo Palatini, Visca и Casti.

[9] Les aventures du capitaine Alonso de Contreras, 1582-1633, p.p. *Jacques Boulenger*, 1933, p. 222 et sq.

изчезнал както обикновено се изпаряват пейзажите и историческите реалности, оставяйки след себе си учудващи отживелици. Континентална Венеция остава федерация от градове с техните свободи, права, входни такси и полузабрани. Същият декор и в Лука, която можем да наблюдаваме с очите на Монтен, без прекалено да се присмиваме на военната бдителност на миниатюрната република. Още по-добре да се спрем в Рагуза! В лоното на 16 в. тя е живото копие на Венеция през 13 в. – един от онези градове държави, които някога населявали търговските брегове на Италия. Старите градски институции са налице; непокътнати и надлежно подредени и до днес са документите, които се отнасят до тях. Когато ние историците се оплакваме, че никога не откриваме документите от 16 в. на местата им, обвиняваме нехайството, пожарите, разрушенията и грабежите – те са изиграли своята роля. Трябва да обвиним още повече преминаването на града държава към териториалната държава, тези многократни прегрупирвания на институциите, които разбъркали всичко. Тук градът държава не съществува вече с педантичната си бдителност, а териториалната държава не го е заместила все още. С изключение може би на Тоскана, където „просветеният деспотизъм" на Медичите е ускорил прехода. Но в непроменената Рагуза всичко е възхитително подредено в Двореца на ректорите: юридическите документи, свидетелските регистри, актовете за собственост, дипломатическата кореспонденция, морските застраховки, преписите на полици... Ако имаме шанса да разберем Средиземноморието от 16 в., това ще е в този привилегирован център, още повече, че рагузките товарни кораби прекосяват цялото му пространство, между Исляма и Християнството, от Черно море до Херкулесовите стълбове и по-нататък.

Все пак, реалност ли е това или бутафория? Рагуза приема да плаща данък на турците. Само при това условие тя спасява разпръснатите си из Балканите магазини, своето богатство и точната механика на своите институции... Неутрална, тя се възползва от несигурното време на века. Неутрална, впрочем тя умее с героизъм и ловкост да се наежи, за да се защити, да пледира за каузата си и да се моли в полза на Рим и на Християнството като ревностна католичка. Спрямо турците тя говори твърдо... като онзи капитан на рагузки кораб, пленен неправомерно от алжирците, който се оплаква, вие и крещи толкова много, че един прекрасен ден те го хвърлят във водата с камък на шията[1]. Не всичко и винаги се удава на неутралните.

Бутафорията във всеки случай и безспорно е в Лука – едва прикритият протекторат на испанците в областта на Милано. Единственият град в Италия, казва Сервантес простодушно, където испанците са обичани[2].

Но изключенията потвърждават правилото. Градовете не могат да оцелеят невредими при дългата политическа криза през 15 и 16 в. Те понесят последствията от смутовете и трябва да се адаптират. Това означавало едновременно да отстъпват, да изменят, да спорят, да се погубват и да се съвземат, да се предават или да се продават – така сторила Генуа, или да се борят – така направила Флоренция, по-скоро ентусиазирана, отколкото прозорлива; или пък да се борят и

[1] *D. de Haedo*, Topographia..., p. 173 v°.
[2] Novelas ejemplares, „Licenciado Vidriera", I, p. 263.

19 и 20. ГЕНУА ПРЕЗ 15 в. Един град, притиснат между морето и планините, расте във височина. Детайли от картината на Cristofo Grassi, Veduta di Génova, 1485. Civico Museo Navale de Pegli (Génova).

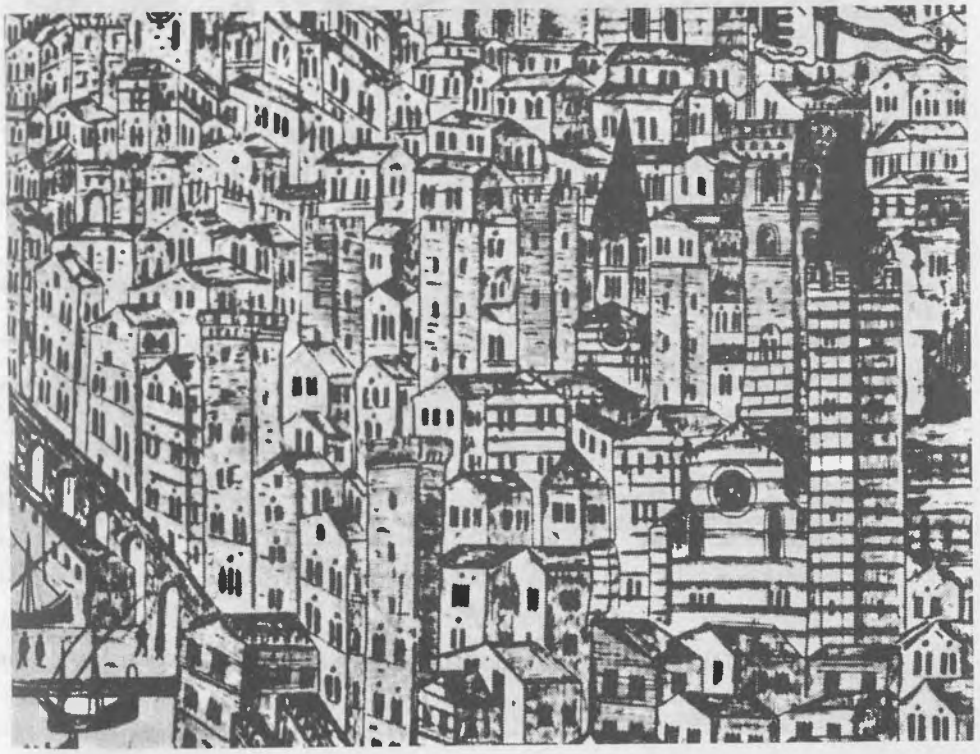

21. АРСЕНАЛЪТ НА ВЕНЕЦИЯ (1500 г.), според обширния план на Jacopo di Barbaro.

22. КОНСТАНТИНОПОЛ. Частичен изглед от Златния рог (16 в.). B. N. Paris, C4

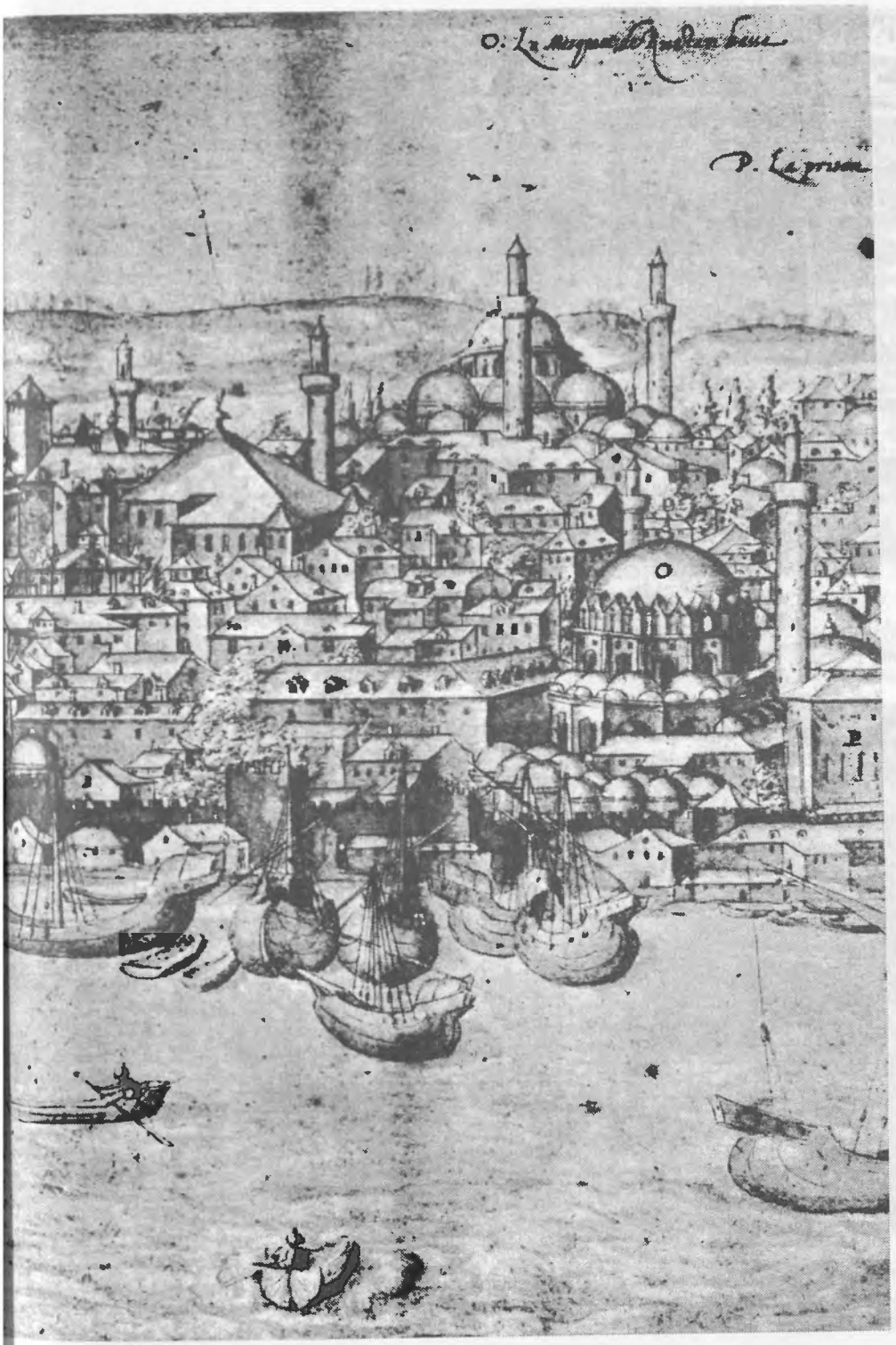

23. КАЙРО. Приблизително точна рисунка. Да се отбележи ориентацията: горе е изток, долу – запад. Следователно пирамидите са правилно разположени. Според Giulio Balbino, De desegni delle piu illustri cità e fortezze del mondo. Venezia, 1569.

24. ПЛАН НА ВЕНЕЦИЯ (16 в.). Дворец на маркизите Санта Крус, в Сиудад Реал. Да се отбележи мостът „Риалто", още дървен, началото на Арсенала, Островът „Св. Георги", Джудека и Дзатере.

освен това да устоят. Венеция ще го стори по нечовешки начин и с нечовешки усилия, но се адаптирала – оцеляването било на такава цена.

Привилегированите градове на парите

Държавите не могат нито да вземат всичко, нито да поемат цялата отговорност. Това са тежки машини, които не могат да се справят с новите си свръхчовешки задължения. Икономиката, наречена *териториална* в нашите ученически деления, се бави да задуши икономиката, наречена *градска*. Градовете остават двигателите. Държавите, които ги притежават, трябва да се пригодят към тях и да ги понасят. Съглашението е толкова по-естествено поради това, че градовете, дори и независими, имат нужда да се опрат на пространството на териториалните държави.

Цялата Тоскана не може сама да поддържа пребогатата Флоренция на Медичите. Тя не произвежда дори една трета от годишната ѝ консумация на жито. Чираците за дюкяните от l'Arte della Lane идват от най-високите тоскански земи, но също и от Генуа, Болоня, Перуджа, Ферара, от Фаенца, от Мантуа[1]. Докъм 1581-1585 г. инвестициите на флорентинския капитал (accomandite) се разпределят в цяла Европа, чак до Ориента[2]; колонии на флорентински търговци присъстват на всички важни тържища, много по-важни, отколкото се е смятало – в иберийската земя, господстващи в Лион, на първа позиция в самата Венеция в началото на 17 в.[3]. С издигане на престола на Великия херцог Фернандо (1576 г.) се очертават нови търсения на пазари. Най-любопитни са кръстосванията на галерите на Сан Стефано или сдруженията с холандците за достигане до Бразилия или Индиите[4].

Големите градове на 16 в. с техния ловък и опасен капитализъм са в състояние да завладеят и да експлоатират целия свят. Венеция не се проявява единствено чрез континенталната си част или империята ѝ от брегове и острови, които експлоатира упорито. Всъщност тя се издържа от Турската империя. Бръшлянът се храни от вътрешността на дърветата, в които се вкопчва.

И Генуа не се задоволява да поддържа охолния си живот от бедните си крайбрежия в Понанта и Леванта или от Корсика – скъпа и обременителна собственост... Трагедията на 15 и 16 в. не е само в политическата ѝ съдба, която е следствие, често привидно; трагедията е, че Генуа загубва една империя, а създава друга, но втората няма нищо общо с първата.

Първата империя на Генуа е изградена изключително от търговски колонии. По този повод да оставим настрана идеите на В. Зомбарт относно феодалната и земеделска експанзия на италианските градове през Средновековието, водеща до създаването на обширни поземлени владения, което сигурно е вярно за Сирия, Крит, Кипър, Хиос, където генуезците ще останат до 1566 г. Но същността

---

[1] Според неиздадената дисертация на Морис Кармона за Флоренция и Тоскана през 17 в.

[2] *Maurice Carmona*, „Aspects du capitalisme toscan aux XVIe et XVIIe siècles", in: Revue d'Hist. moderne et contemporaine, 1964.

[3] Вж. по-горе, специално и стр. 314.

[4] Вж. по-горе стр. 100 и бел. 4.

на богатството на Генуа е отвъд Константинопол; това са колониите, които тя създава на границите на Византийската империя в Кафа, в Тана, в Солдеа, в Трапезунд... Това са били фактории, като една друга такава – Табарка, организирана на североафриканския бряг от Ломелини, за да привлича към Генуа баснословните печалби от кораловия улов; тази все още жива през 16 в. – необикновена търговска цитадела.

Втората империя на Генуа е обърната на Запад, опряна на множество стари пунктове, стари и мощни търговски колонии, които е било достатъчно да се поддържат като тези в Милано, Венеция и Неапол... Генуезката колония в Месина получава през 1561 г. своя голям дял от трафика на жито, коприна и подправки. Официално, според един консулски документ, той възлиза на 240 000 екю на година[1]. Десет, двадесет, тридесет колонии от този тип са изградени около Средиземно море.

Но империята, чрез която Генуа компенсира връхлетелите я в края на 15 в. бедствия в Ориента, се изгражда в испански земи – в Севиля, в Лисабон, в Медина дел Кампо, във Валядолид, в Антверпен и в Америка... Хартата за нейното основаване в Севиля е конвенцията от 1493 г., подписана от Генуа и Католическите крале[2]; тя признава на генуезките колонии правото да избират консул от тяхната народност – consulem subditorum suorum – и да го сменят по собствено усмотрение... Тези колонии на Запад, които щели дълбоко и силно да повлияят във финансово и данъчно отношение на Испания в навечерието на американското ѝ величие, тези колонии са наистина доста своеобразни банкерски колонии. Генуа ще да е компенсирала търговската си катастрофа на Изток чрез финансова победа на Запад.

Посредством cambios (обмените – бел. пр.) генуезците ще създадат севилската търговия в посока към Америка, отрано ще придобият големи монополи – тези на солта и вълната, ще държат изкъсо самото управление на Филип II от средата на века... Победа на Генуа? И да, и не. Тази империя на парите, чиито брънки със създаването през 1575 г. на панаирите на Пиаченца се разпростират из целия западен свят, както доскоро мощта на Лондонската борса – тази империя е империя на големите привилегировани семейства на Nobili Vecchi, а не на нещастния град, държан твърдо от тях от 1528 г., който въпреки новите благородници, народните пристрастия и важните обстоятелства през 1575 г. няма да им се изплъзне. Тази изключителна финансова аристокрация, поглъщаща света, е най-голямата градска авантюра на 16 в. Генуа изглежда по това време като град на чудесата. Тя няма вече собствен флот или поне достатъчен такъв – в точно определено време се появяват рагузките кораби, а след това и марсилските барки. Тя губи колониите си в Черно море, после през 1566 г. Хиос – център на търговските ѝ операции в Леванта. Но регистърът на caratti del mare (морските акции – бел. пр.) от 1550 до 1650 г. посочва, че до нея все още достигали копривните на централна Азия, белият восък на Русия и „Хазария", както през 13 и 14 в.[3] Турците вече не са съгласни с нейния

---

[1] Консулът Рафаело Джустиниано до дожа и губернаторите на Генуа, Месина, 3 юни 1561 г.: A.d.S. Gênes, Lettere Consoli, Messina, 1-2634.

[2] A.d.S. Gênes, Giunta di Marina, Consoli nazionali ed esteri, 1438-1599.

[3] *R. di Tucci*, „Relazioni commerciali fra Genova ed il Levante", in: La Grande Genova, nov. 1929, p. 639.

„превоз и търговия на жито", но при нужда тя яде турско жито... 17 в. е свидетел на свиване на икономиките, но тя остава мощна и агресивна; обявява през 1608 г. пристанището си за свободно[1]. В това се състоят чудесата на парите, които сами по себе си са едно необикновено чудо. Всичко се стича към този град на най-богатите. Няколко закупени „карата" от един рагузки кораб[2] и ето го на служба при господарката. Малко пари вложени в Марсилия и лодките от цялото крайбрежие на Прованс предоставят услугите си. Защо бялата коприна да не идва до Генуа от дълбините на Азия? Необходимо е само малко ценен метал.

Впрочем Генуа от 1570 до 1580 г. е център за преразпределение на белия метал от Америка под контрола на привилегированите във финансите Грималди, Ломелини, Спинола и още толкова други. Парите, които те не влагат във високите си и прекрасни дворци в Генуа, ги инвестират в покупките на земи и имения „в Милано, Неапол, в ниската част на Монферато" (бедните генуезки планини не са подходящи за сигурни инвестиции) или в ренти в Испания, Рим или Венеция[3]. В Испания, където народът инстинктивно мрази тези надменни търговци, където Филип II при удобен случай ги третира като лакеи и ги арестува[4], би трябвало да се направи списък на техните престъпления. Една марксистка историография[5] е изготвила равносметка на опустошенията на търговския капитализъм на Нюрнберг в Бохемия, Саксония и Силезия и му вменява отговорността за икономическото и социалното изоставане на тези откъснати от външния свят области, свързващи се с него само чрез тези лоши посредници. Същото обвинение може да се повдигне и срещу генуезците в Испания. Те блокират развитието на един испански капитализъм. Малвенда от Бургос или Руис от Медина дел Кампо са само второстепенни персонажи и отговорниците за финансите на Филип II от Ерасо и Гарника до маркиз де Ауньон, всички съвсем отскоро въведени в своите титли, изгоди и злоупотреби, са само дребни хора, които могат да се купят или са вече купени...

Така териториалните държави и империите заграбват пространството, но ето че скоро стават неспособни сами да експлоатират огромното му стопанство. Тази неспособност отваря отново вратите за градовете и за търговците. Именно те са онези, които трупат благосъстояние зад претенциите на другите. И дори там, където биха били по-лесно господари, у дома си, спрямо истинските си поданици, държавите хитруват и се преструват. Вижте успеха на привилегированите градове: при Католическия крал – Севиля и Бургос[6], при Най-християнския – Марсилия и Лион... И така нататък!

---

[1] *G. Vivoli*, op. cit., IV, p. 23.

[2] Така Николозо Ломелино притежава 8 карата на рагузкия кораб „Санта Нунчиата", управляван от В. Базилио: A. de Raguse, Diversa de Foris, XII, f° 135, 4 mai 1596.

[3] Museo Correr, Relation de Santolone sur Gênes (1684).

[4] *J. Pas et C. Espejo*, Las antiguas ferias de Medina del Campo, 1912, p. 139-141; имат право да отделят като пример арестуването на принца на Салермо през ноември 1582 г., който отказва да отиде на панаира в Медина дел Кампо.

[5] *Laszlo Makkai*, art. cit., вж. по-долу стр. 378 и бел. 1.

[6] За Бургос: *A. de Campany*, op. cit., II, p. 323-324, и важните бележки на *R. Carande*, op. cit., p. 56.

РОЛЯТА НА ГЕОГРАФСКАТА СРЕДА

Кралските и имперските градове

Следователно няма нищо учудващо в това, че въпреки наложения запор от страна на териториалните държави градовете на 16 в., носени от вълните на икономическата конюнктура и от самите задължения, които им прехвърля държавата, се препълват с хора и богатства, някои дори прекомерно.

Бихме могли да се спрем на случая с Мадрид: късно станал столица, той измества Валядолид през 1560 г. и му отстъпва пак първенството принудително от 1601 до 1606 г. Но Мадрид ще има щастливи дни едва по време на разточителното и могъщо царуване на Филип IV (1621-1665). Бихме могли да се спрем и на примера с Рим, който сега е разяснен в една добра книга[1], но Рим е все пак доста встрани. Като градове, сключили договор с дявола, с териториалните държави, Неапол и Истанбул със сигурност са по-подходящи примери. Забележете, че те са се договорили много отдавна – Неапол още с раждането на Reame (кралството – бел. пр.), сигурно през новаторското царуване на Фридрих II (1197-1250)[2], първият „просветен деспот" познат на Запада; а Истанбул от 1453 г., когато картата на Европа не познава още нито силната Англия на Тюдорите, нито скърпената Франция на Луи XI, нито избухливата Испания на Католическите крале. Империята на османлиите е първата териториална държава, затвърдила властта си и по някакъв начин, чрез разоряването на Отранто през 1480 г., четиринадесет години преди Шарл VIII, започнала Италианските войни. Накрая Неапол и Константинопол са двата най-населени града в Средиземноморието; със сигурност и единият и другият са красиви градски чудовища; паразити с голям размах. Лондон и Париж ще се появят много по-късно.

Паразити: една държава представлява концентрация на пари и средства; от тази концентрация съществуват столиците, които са по-скоро рентиерки. Следователно трябва да си луд като Сикст Пети, за да искаш Рим, идеалният град паразит, да стане производителен град[3]. Доказателство, че това не е било наложително, е фактът, че през 17 в. Рим ще продължава охолния си живот и своето всъщност необосновано нарастване[4], без да се подчинява за това на неблагодарната дисциплина на труда.

В християнския свят Неапол няма равен. Неговото население – 280 000 души през 1595 г. – е двойно на това на Венеция, трикратно на това на Рим, четирикратно на това на Флоренция и девет пъти повече от това на Марсилия[5]. Цяла Южна Италия опира до него, събира там своите богаташи, понякога много богати и бедняците си – непоправимо бедни. Огромното количество население обяс-

---

[1] *Jean Delumeau*, Vie économique et sociale de Rome dans la seconde moitié du XVIe siècle, Paris, 2 vol., 1959.

[2] *Georges Yver*, Le Commerce et les marchands dans l'Italie méridionale au XIIIe et au XIVe siècle, 1903. pp. 1-5 et passim.

[3] *Jean Delumeau*, op. cit., p. 365 et sq.

[4] *K. Julius Beloch*, op. cit., III, p. 357.

[5] *Joseph Billioud*, Histoire du commerce de Marseille, 1951, III, p. 551, приема за града само 30 до 45 хиляди жители, докато той си приписвал 80 000. Archives communales de Marseille, BB 45, f° 207, 23 mars 1583.

нява защо той произвежда по това време толкова луксозни стоки. През 16 в. артикулите на Неапол са приблизително тези на днешен Париж: дантели, връзки, украшения, пасмантерия, коприни, леки платове, джувки и кокарди от коприна във всякакви цветове, фино платно... Намират се чак в Кьолн[1], и то в изобилие. Венецианците твърдят, че четири пети от работниците на Неапол се прехранват от обработката на коприна и е известно, че l'Arte di Santa Lucia (копринарският занаят – бел. пр.) се ползва надалеч с голяма известност. Копринени изделия, наречени на Санта Лучия, се препродават дори във Флоренция. През 1624 г. заплахата от законите против лукса в Испания застрашават неаполитанския износ на коприна и копринени изделия, поставя на карта годишни данъчни приходи от 335 220 дуката[2]. Но там са налице или могат да се приспособят редица други производства, предвид огромния пазар на работна ръка.

Към Неапол има прилив на селяни от всички провинции на обширното планинско и пасторално кралство. Те са привлечени от „изкуството" на вълната и коприната; от обществените строежи на града, започнати по времето на Пиетро ди Толедо и продължени много след него (някои не са били завършени през 1594 г.)[3]; от обслужването на благородническите домове, тъй като се затвърждава модата господарите да живеят в града и там да излагат лукса си; при неуспех те могат да разчитат на многобройните църковни домове с вълните си от прислужници и просяци. Стремейки се към това наемане на работа, лесно „през който и да е сезон"[4], селяните се отърват по този начин от доста тежки задължения към сеньорите, независимо дали господарят е местен или като търговците, често генуезци, е купил земи и титли, които винаги се продават. Поговорката гласи, че „градският въздух те прави свободен", което не означава щастлив или добре нахранен. Прочее, градът не спира да расте: „от трийсетина години, гласи едно изложение от 1594 г.[5], той се е уголемил с къщи и хора, достигнал е две мили обиколка и новите му квартали са пълни с постройки, почти колкото старите". Но вече през 1551 г. спекулацията се пренесла върху празните терени от двете страни на новата стена, построена близо до портата „Сан Джовани а Карбонара" до „Сант Елмо", близо до градината на принц д'Алифе[6].

Неизбежен в големите агломерации, проблемът със снабдяването не престава да се поставя и да държи първо място. Чрез Завеждащия хранителните припаси, който той назначава от 1550 г. (истински министър на продоволствието, натоварен със закупуването, складирането, препродаването на хлебарите и на амбулантните търговци на зехтин), вицекралят контролира тази стара, стриктно общинска служба[7]. Градът не би могъл сам да поеме това управление в дефицит. Един

---

[1] *E. von Ranke*, art. cit., p. 93.

[2] A.d.S. Naples, Sommaria Cinsultationum 31, f° 110, 111, 7 février 1624.

[3] Archivio storico italiano, t. IX, p. 247.

[4] Ibid.

[5] Ibid.

[6] A.d.S. Naples, Sommaria Consultationum, 1, f° 79-84, 27 février 1551.

[7] За повече подробности относно мястото на този префект в изпълнителната власт на Неапол, какъвто е Трибуналът на св. Лоренцо, вж.: *Bartolomeo Capasso*, Catalogo ragionato dell'Archivio municipale di Napoli, 1876, I, p. 120.

достоверен документ посочва, че през 1607 г. градът харчи най-малко 45 000 дуката на месец, докато неговите приходи не достигат 25 000.[1]. Житото и зехтинът често са препродадени на загуба. Заемът покрива разликата, но не знаем при какви условия и това е жалко. Тайната на живота на Неапол отчасти се крие в този дефицит, който от 1596 г. е общо 3 милиона, а през 1607 г. – 8 милиона[2]. Дали бюджетът на кралството (който съвсем не се възстановява през годините) покрива тази разлика? Или способностите на една все още проста и силна икономика? Или пристигането на северните кораби[3], което идва да стимулира дейността на Неапол, донасяйки му житото и рибата на Севера, и улеснява ежедневния му живот? Той непрекъснато е затрудняван дори и заради снабдяването с питейна вода (от водите на Формале през 1560 г.)[4], поддръжката на улиците или движението на пристанището. Вълноломът, който защитава корабите на котва, в края на века е толкова затрупан с нечистотии, с фекалии от каналите и от пръстта, която изсипват там строителите на къщи или обществени сгради, че през 1597 г. трябва сериозно да се помисли не да бъде почистен, а да бъде заменен с нов вълнолом[5]. Всъщност, винаги щом стане дума за огромния Неапол, всичко е в диспропорция: на година той изяжда 40 000 салми жито от Пулиите освен останалите си продоволствия и през 1628 г. внася, бихте ли повярвали, 30 000 кантара захар (или 1500 тона) и 10 000 кантара мед, реекспортирайки огромно количество под формата на siropate, paste et altre cose di zucaro (сладка, пасти и други захарни изделия – бел. пр.), но, разбира се, бедните не ядат от това[6].

Трудно ни е да си представим целия този живот. Знаем, че испанските власти са мислили да забавят растежа на огромния град[7], но без някога да са посмели да вземат реални мерки; в крайна сметка, било ли е разумно да премахнат тази „предпазна клапа", необходима за непрекъснатия кипеж на обширното кралство[8]? Така Неапол ще си остане един пренаселен и обезпокоителен град; там никога не цари ред и през нощта най-силните и най-ловките раздават правосъдие. Дори ако вземем предвид самохвалството на испанските войници, които с такова удоволствие разкарват перата си[9], със сигурност той е най-удивителният, най-възхитително изамамният от всички градове на света. Разбира се, по-работлив отколкото твърди вече лошата му репутация, но репутацията все пак си е негова.

---

[1] Archivio storico italiano, t. IX, p. 264, note 1.

[2] *B. Capasso*, op. cit., p. 51.

[3] *Wilfrid Brulez*, op. cit., p. 576.

[4] A.d.S. Naples, Sommaria Consultationum, 1, f° 235 v°, 4 nov. 1560.

[5] Ibid., 13, f° 373 v°, 20 juin 1597.

[6] За житото на Пулия: ibid., 5, 13 avril 1576; за захарта и меда – ibid., 33, f° 13, 135-137, 4 février 1625.

[7] За растежа на Неапол, спъван от испанските власти, вж.: *G. Botero*, op. cit., I, p. 114; 22 mars 1560, Sim. E° 1050, f° 23; 1568, Sim. S. P. Napoles, I; Arch. st. it., t. IX, p. 247; B. N. Paris, vers 1600, Esp. 127, f° 17 et 19 v°; *Giuseppe Pardi*, art. cit., p. 73, и навсякъде в цитирания вече капитален труд на *Giuseppe Coniglio*.

[8] *Felipe Ruiz Martin*, „Fernando el Catolico y la Inquisición en el Reino de Nápoles", in: V Congreso de la Corona de Aragon, oct. 1952.

[9] Преди всичко: *Miguel de Castro*, Vida del soldado español Miguel de Castro (Colección Austral), 1949, и също: Les aventures du capitaine Alonso de Contreras (1582-1633), op. cit., и по-специално стр. 17-20.

Веднъж трябвало да се преследват скитниците, които заливали града[1]; друг път – техните братства, които бързо се размножавали и станали вече кадрите на lazzaroni[2] (мошениците – бел. пр.).

Неапол съответства на размерите на Южна Италия, на Reame; Истанбул, по подобие на огромната Турска империя, е изграден изключително бързо. В цялата си маса градът следва кривата на тази еволюция: той наброява вероятно 80 000 жители след завладяването, през 1478 г.; 400 000 между 1520 и 1535 г.; 700 000 според твърденията на западняците в края на века.[3] Това е предизвестие за онова, което скоро, през 17 и 18 в., ще бъдат Лондон и Париж, привилегировани градове, където политическият лукс допуска всички икономически парадокси и най-напред този да се живее добре и над своите възможности и собственото си производство. Впрочем както Лондон и Париж, и поради същите причини, Истанбул, напротив, няма да изпита никакво отстъпление през 17 и 18 в.

Истанбул не е град, а агломерация, градско чудовище. Неговото местоположение го противопоставя на самия него и създава както неговото величие, така и неговите трудности. Величието му със сигурност. Без Златния рог – естествено и сигурно убежище от често разлюляваното от лошото време Мраморно море, чак до Черно море, което заслужава репутацията си на „бурно" море, т. е. без Босфора, нито Константинопол, нито неговият наследник Истанбул не биха могли да бъдат разбрани. Но градското пространство е накъсано от последователни водни повърхности, от прекалено широки морски реки. Населението от моряци и лодкари дава живот на безброй лодки, каици, перами, мауни, алегри, общински превозвачески корабчета (за транспортиране на животни между Скутари и европейския бряг). „Румели хисар и Бешикташ на юг от Босфора са две преуспяващи села на превозвачи"[4], едното за стоките, другото – за пътниците. Винаги има желаещи за този непрестанен и изнурителен труд, благодарение на който се осъществява необходимото единство на града. Пиер Лескалопие, който пристига в Константинопол през пролетта на 1574 г., отбелязва: „на перамите (pérames или превозващите лодки) има християни (роби), които печелят колкото да си платят откупа с позволението на техните господари"[5].

От трите агломерации Константинопол или Стамбул, или Истанбул, е най-важната. Тя е този триъгълен град между Златния рог и Мраморно море, прегражден откъм сушата с двойни стени, впрочем немного добри"[6], където „отгоре на това има маса руини"[7]. Той има обиколка от 13 до 15 мили[8], а Венеция – само 8. Но това градско пространство е изпълнено с дървета, градини, площади с фонтани[9], „ливади", места за разходка и наброява повече от 400 джамии, пок-

---

[1] Simancas, Napoles Esto 1038, 1549.

[2] *Felipe Ruiz Martin*, art. cit., p. 320.

[3] За тези цифри и тяхното дискутиране: *Robert Mantran*, Istanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle. Étude d'histoire institutionnelle, économique et sociale, 1962, pp. 44 et sq.

[4] Ibid., p. 84.

[5] Voyage faict par moy, Pierre Lescalopier..., f° 35.

[6] *G. d'Aramon*, op. cit., p. 93.

[7] *P. Lescalopier*, Voyage..., f° 31 v°.

[8] *G. d'Aramon*, op. cit., p. 25.

[9] Ibid., p. 93.

рити с оловни покриви. Около всяка от тях има свободни пространства. Джамията на Сюлейман Великолепни, „Сюлеймание", със „своя площад, своите медресета, своите библиотеки, своя имарет, своите училища и градини заема, само тя, мястото на цял голям квартал"[1]. В крайна сметка къщите са притиснати една в друга, ниски, направени „по турски" от дърво, с „тънки преградни стени от глина"[2] и полуизпечени тухли; фасадите им са „минати с цветна бадана в светлосиньо, розово или жълто"[3]. Улиците „са тесни, криви и неравни"[4], невинаги павирани и често полегати. Там се върви пешком, на кон, но не и с кола. Пожарите тук са чести и не пощадяват даже и Сарая. През есента на 1564 г. 7500 дървени дюкяна изгорели наведнъж[5]. Във вътрешността на този голям град има един друг – Безистенът, „като панаира на Сен Жермен", казва Ескалопие, който се възхищава от големите му стълби от хубави камъни и от много красивите дюкяни за галантерия и памучно бельо, поръбено със злато и сърма... и всякакви красиви и благородни неща"[6]... И друго, „Атпазар" – пазар за коне[7]. Накрая най-ценното от всичко – Сарайт в южния край: редуващи се дворци, кьошкове и градини. Несъмнено Истанбул е пърекселанс град на турците; преобладават белите им чалми; 58% от населението през 16 в., както и през 17 в. Трябва да кажем, че там се срещат много гърци със сини чалми, евреи с жълти чалми, арменци и цигани[8].

На другия бряг на Златния рог Галата заема ивицата на южните брегове, следвайки арсенала на Казим паша с „приблизително сто красиво извити каменни арки, всяка от тях толкова дълга, че да може да се построи галера на закрито..."[9] и свързвайки се пò на юг с втория арсенал на Топ хане, „където се произвеждат барутът и артилерията"[10]. Галата е пристанището, което се посещава изключително от кораби от Запада; тук са евреите комисионери, дюкяните, складовете, известните кръчми, където се леят вино и арак; назад, по височините, са лозята на Пера, където се е намирала резиденцията на първия от всички представители на Запада – посланика на Франция. Това е градът на богатите, „доста голям, гъсто населен, построен а ла франга", населен от латинските и гръцките търговци, последните често много богати, облечени по турски, живеещи в скъпи къщи, гиздещи жените си с коприна и бижута... Тези жени, малко прекалено кокетни, „изглеждат по-кокетни, отколкото са в действителност и използват цялото си богатство да се обличат и да се кичат с много пръс-

---

[1] *R. Mantran*, op. cit., p. 40 et *Ömer Lutfi Barkan*, „L'organisation du travail dans le chantier d'une grande mosquée à Istanbul au XVIe siècle", in: Annales E. S. C., 17e année 1962, n° 6, pp. 1093-1106.

[2] *P. Lescalopier*, Voyage..., f° 32.

[3] *R. Mantran*, op. cit., p. 29.

[4] Ibid., p. 27.

[5] *E. Charrière*, Négociations..., op. cit., II, p. 757-759, cf.: *Tott*, Mémoires, op. cit., I, p. 75. Списък на 22 пожара от 1640 до 1701 г.: *R. Mantran*, op. cit., p. 44 et sq.

[6] *P. Lescalopier*, Voyage..., f° 33 v°.

[7] Ibid., f° 33 v°.

[8] *R. Mantran*, op. cit., p. 44 et sq.

[9] *P. Lescalopier*, Voyage..., f° 37 v°, отбелязва, че „сводовете" на Арсенала във Венеция са трийсетина и са „само дървени подпорни колове".

[10] Ibid., f° 37 v°.

тени по пръстите и скъпоценни камъни по главата, повечето от които са фалшиви"[1]. Галата и Пера заедно, които чужденците бъркат, „е град, сравним с Орлеан"[2]. Гърците и латинците далеч не господстват там, но те живеят там и се молят там както желаят. При това „в този град се изповядва съвсем свободно католическата религия, даже и италианските процесии на battus (бичуващите се – бел. пр.) и на „Тяло Господне", когато застланите улици са пазени от двама или трима еничари, на които дават няколко аспри"[3].

На азиатския бряг Скутари[4] е началото на трети град, различен от двата останали. Това е керванната гара на Истанбул, краят и началото на големите азиатски пътища. Броят на неговите кервансараи и ханове, както и значението на пазара му за коне го издават предварително. На морето няма пристанище, което да дава добра защита; стоките трябва да преминават бързо, разчитайки на шанса си. Турски град, Скутари е пълен с градини и резиденции. Султанът разполага там със собствен замък и е голямо зрелище, когато той напуска Сарая и достига с фрегата азиатския бряг, „за да се забавлява там"[5].

Описанието на Агломерацията ще бъде пълно, ако към Истанбул се прибави и най-важното от неговите предградия – Еюб, на изхода на Златния рог при Сладките води на европейския бряг, както и дългата гирлянда от гръцки, еврейски и турски села на двата бряга на Босфора – села на градинари, рибари, моряци, където отрано били построени летните резиденции на богаташите, „яйли", с каменни цокли, с приземен етаж и един етаж, построени от дърво; на Босфора, където никое съседство не е недискретно, те отварят „многобройните си прозорци без решетки[6]. Няма да е прекалено, ако доближим „тези къщи за развлечение и градинарство"[7] до флорентинските селски вили.

В крайна сметка – една огромна агломерация. През март 1581 г. осем кораба, натоварени с жито от Египет, ѝ осигуряват хляб само за един ден[8]. Данни от 1660-1661 и от 1672-1673 г.[9] посочват размерите на нейния апетит – същият като през предходния век. Ежедневно градът консумира от 300 до 500 тона жито, което осигурява работа на неговите 133 хлебари (в самия Истанбул от 84 хлебари 12 правят бял хляб); почти 200 000 вола на година, от които 35 000 за производство на осолено месо или на пастърма; и почти четири милиона овце (числата

---

[1] Ibid., f° 38.

[2] Ibid., f° 36 v°.

[3] Ibid., f° 37.

[4] *R. Mantran*, op. cit., p. 81 et sq. Множество сведения на пътешественици за конете в Скутари.

[5] Така напр. *P. Lescalopier*, Voyage..., f° 32 v° et 33.

[6] *R. Mantran*, op. cit., p. 85.

[7] *P. Lescalopier*, Voyage..., f° 32.

[8] Саласар до Н. В., Венеция, 5 март 1581 г.: Simancas E° 1339: „Que 8 naves que avian llegado de Alexandria cargados de grano no havian bastado para de un solo dia".

[9] *R. Manrtan*, op. cit., p. 181 et sq. Документите от турския фонд на Bibliothèque Nationale de Paris, 40 et supplément 1201, бяха анализирани за мен от Халил Сахили Оглу. Да се консултира хубавата статия на *L. Gucer*, Le commerce intérieur des céréales dans l'Empire Ottoman pendant la seconde moitié, du XVIe siècle", in: Revue de la Faculté des Sciences Économiques de l'Université d'Istanbul, t. XI, 1949-1950. Както и ценната студия на: *Walter Habn*, Die Verpflegung Konstantinopels durch staatliche Zwangswirtschaft nach türkischen Urkunden aus dem 16. Jahrhundert, 1926.

трябва да се прочетат два-три пъти, преди да им се повярва) и три милиона агнета (по точно 3 965 760 и 2 877 400). Плюс бурета с мед, захар, ориз, торби и мехове със сирене, хайвер и 12 904 кантара топено масло, докарани по море, т. е. около 7000 тона.

Тези цифри, прекалено прецизни, за да са точни, прекалено официални, за да са изцяло погрешни, дават представа за величините. Със сигурност Истанбул черпи безмерно от огромните богатства на империята, съобразно системата, организирана от едно педантично, авторитарно и наставническо правителство. Зоните за снабдяване са избрани най-удобно с оглед транспорта, цените са фиксирани, при необходимост се извършват реквизиции. Един суров ред фиксира точните пунктове на пристигане на стоките на пристанищните кейове на Истанбул. Например точно на Ун капани пристига житото от Черно море. Но цялата търговия естествено не се извършва по този официален начин. Градът със собствената си тежест представлява огромен притегателен център. За търговията с жито забелязваме ролята на големите търговци, които използват малките превозвачи от Черно море и ролята на гръцките или турските капитани от Йени кьой, от европейския бряг на Босфора или от Топ хане, след кейовете на Галата, притежатели на огромни богатства, търговци, превозвачи многократно заинтересовани от контрабандата на жито към Запада от островите на Архипелага[1].

Така Константинопол консумира безброй продукти от империята освен платовете и луксозните предмети на Запада; в замяна градът не връща нищо или почти нищо освен балите с вълна и овчите, волските и биволските кожи, които са транзитират през неговото пристанище. Няма нищо общо с широките изходни врати като Александрия, сирийското Триполи и по-късно Смирна. Градът се ползва с привилегиите на богатите. Други работят за него.

В полза на столиците

Все пак не можем да се ангажираме неограничено в безкрайния процес на много големите градове. Или тогава е редно веднага да посочим, че те ще имат своето оправдание и че историкът може също да защитава тези възхитителни интелектуални и политически инструменти. Те са парниците на всяка цивилизация. Освен това те създават известен ред. А той липсва осезателно в някои жизнени райони на Европа: в Германия, където никой град не налага насока заради неподражаемата си маса; в Италия, която е разчекната между различните си градски „полюси". Градовете, създадени от националните или имперските единства, създават на свой ред тези важни единства. Вижте Лондон и Париж. Малко ли е това?

В Испания на полуостровното единство е липсвала мощна столица. Да се напусне Валядолид през 1560 г. заради този град-прищявка, деспотичен и „геометричен", какъвто е Мадрид, може би не е било добро решение. Историкът Ж. Гунон-Лубенс[2] твърдеше преди доста време, че огромната грешка на Филип II е

[1] *R. Mantran.* op. cit., p. 184 et p. 189.

[2] *J. Gounon-Loubens*, Essais sur l'administration de la Castille au XVIe siècle, 1860, p. 43-44.

била, че не разположил столицата си в Лисабон, където Благоразумният крал пребивавал от 1580 до 1583 г. и който впоследствие напуснал окончателно. Той би могъл да го направи нещо като Неапол или Лондон. Този упрек винаги много ме е впечатлявал. Филип II напомня предварително в Мадрид тези правителства, които установяват самоволно своите столици в „градове-прищевки". Филип II в Ескориал, това е Луи XIV във Версай. Но да се преправи историята е само игра, начин на аргументиране, на фамилиарничене поради липса на нещо по-добро с един огромен, труден за овладяване сюжет.

Тези своеобразни градове, столиците, се появяват през 16 в., но едва следващият век ще ги тласне окончателно напред. Несъмнено, защото при пълната икономическа регресия, модерната държава била тогава единственото начинание, което се противопоставило и просперирало срещу течението. От края на 16 в. се наблюдават сигнали за отстъпление и се очертава дискриминация между градовете, чийто хляб е осигурен независимо от всичко, и другите, които се изхранват от труда си. Последните вече са изпитали момента на спиране, съобразно самото течение на икономическия живот, техните води се забавят и колелата им се въртят по-бавно.

Вече конюнктурата

Във всеки случай динамичната история на тези градове ни поставя извън първоначалните ни цели. Ние имахме намерение в тази първа книга да обърнем внимание на константите, на трайното, на познатите и стабилни цифри, на повторенията, на основите на средиземноморския живот, на неговите масиви от глинестата земя, на спокойните му води или на тези, които си представяме, че са спокойни. Градовете са мотори, те се въртят, оживяват се, задъхват се и пак тръгват напред. Дори техните престои ни въвеждат в този свят от движение, в който ще навлезе втората ни книга. Те говорят за еволюции, конюнктури, оставят ни предварително да гадаем за линията на съдбата: това отдръпване, което вещаят толкова знаци от края на 16 в. и които 17 в. ще задълбочи. Изпреварващо запалване, бихме могли да кажем за градските мотори от 1500 до 1600 г.; но дълго време преди новия век ускорителят е засякъл: повредите, съмнителните шумове се увеличават, въпреки че все още всичко върви напред.

ЧАСТ ВТОРА

КОЛЕКТИВНИ СЪДБИ И ОБЩИ ДВИЖЕНИЯ

В първата част на този труд нашето намерение беше да отделим от пространството това, което се повтаря, което е бавно и продължително.

Търсейки неподвижното или полунеподвижното, ние не се поколебахме да преминем хронологичните ограничения на едно проучване, по принцип ограничено до втората половина на 16 в., и да използваме свидетелствата на други епохи, дори на сегашното време. Виктор Берар откри пейзажите на „Одисеята" в средиземноморския свят, намиращ се пред очите му. Впрочем често самият човек Одисей се открива на векове разстояние, а не само Корфу, островът на феаките или Джерба, островът на лотофагите...[1]

Отвъд този дълъг период втората ни книга има за цел да улови една история с по-добре индивидуализиран ритъм: тази на групите, на колективните съдби, на общите движения. *Една социална история*; където всичко тръгва от човека, от хората, а не от „нещата", за да говорим на езика на Морис Халбвакс, или ако искате от това, което човек е създал, изхождайки от нещата.

Всъщност тази втора книга отговаря на противоположни цели. Тя се интересува от социалните структури, следователно от бавно износващи се механизми. Тя се интересува и от тяхното движение. И в крайна сметка тя размесва онова, което нашият жаргон нарича *структура* и *конюнктура*, неподвижното и движещото се, бавността и излишъкът от скорост. Тези две реалности, както е известно на икономистите[2], на които дължим истинското им разграничаване, са свързани във всекидневния живот, безкрайно разделен между това, което се променя и онова, което остава.

Но не е лесно само с едно усилие да се достигне до това наблюдение. Нашите глави раздробиха тази трудност и ще засягат последователно проблемите, отнасящи се до икономиките, държавите, обществата, цивилизациите, необходимите посредници и накрая – до различните форми на войната. Същевременно читателят няма да бъде подведен. Това са усилия, насочени едно след друго към осмисляне на цялото, тъй като дотам няма възможност да се достигне с един скок.

Всъщност това удобно накъсване беше наложително. То не удовлетворява съзнанието, но който и да е „план" има своята стойност, стига да позволи да се обяснява по възможно най-добър начин и с най-малко повторения.

---

[1] *Gabriel Audisio*, Sel de la mer, 1936, p. 177 sq.

[2] *Jean Weiller*, „Les préférences nationales de structure et de déséquilibre structurel", in: Revue d'Économie politique, 1949, е отбелязал тук своята гледна точка, към която се е връщал многократно, включително и в: Problèmes d'Économie internationale, t. II, 1950; L'économie internationale depuis 1950, 1965. Добро резюме на колективния труд: Sens et usage du terme structure dans les sciences humaines et sociales, 1962, Mouton, p. 148 et sq.

1

ИКОНОМИКИТЕ: МЯРКАТА НА ВЕКА

Още отначало трябва да открием мярката, икономическите пропорции на 16 в. Нашата цел е тази на Люсиен Февр, опитващ се в последната част на своя Rabelais[1] да опише мисловния апарат на 16 в., да улови размера му, за да отърси обичайните проблеми от погрешни решения, които ги деформират, тъй като те са в очевидно противоречие с възможностите и интелектуалното ниво на епохата. Също така има полза да се очертае с едри щрихи това, което може да е икономическата база и границите на мощта на човека от 16 в., преди да се проучи оттук нататък какво действително е създал той или какво се е опитал да създаде в Средиземноморието.

1. Пространството, враг номер едно

Днес пространството не ни достига, то се стеснява около нас. През 16 в. то е в изобилие и това богатство е едновременно предимство и препятствие. От всички теми, които литературата за Средиземноморието предъвква, тази за „морето по мярката на човека" е една от най-разочароващите. Като че ли мярката на човека е била дадена веднъж завинаги! Средиземноморието със сигурност не е по мярката на човека от 16 в. Той много трудно овладява прекалено широкото пространство, както човекът от 20 в. трудно овладяваше пространството на Пасифика.

За тези, които пишат: това, което се губи на отиване и на връщане

За да си дадем сметка, е достатъчно да чуем оплакванията на хората, борещи се със собствения си живот. Тези, които пишат, не мислят без горчивина за дължината на сроковете на пощата lo que se pierde en ir y venir (която се губи на

[1] Le problème de l'incroyance au XVIe siècle. La religion de Rabelais, Ire édit., 1942, 2e édit., 1947, p. 361 et sq.

отиване и връщане – бел. пр.), както се доверява кралицата на брат си Филип II[1]. Калвин признава, обръщайки се към дел Вико, на когото се бил забавил да отговори[2]: „...мислейки колко дълго време моите писма ще прекарат по пътищата, не зная колко пъти бях обезкуражаван да изпълня своя дълг..." Ако някое писмо пристигне бързо, получателят се учудва. „За да дойде от толкова далеч както от Валенсия до Гранада, пише на един приятел хуманистът Антонио де Гевара, Вашето писмо добре е побързало, тъй като, тръгвайки в събота, е пристигнало тук в понеделник". Във Валядолид едно писмо до конетабъла на Кастилия пристига при него за рекордно време: „то ще да е пъстърва, толкова прясно дойде тук". Образът го преследва, тъй като години по-късно „Вашето писмо, пише той на херцог де лос Велес, пристигна много бързо при мен, по-прясно от сьомгите, които ни донесоха тук от Байон"[3]. Както винаги тези изключения потвърждават правилото.

Политиците и посланиците, на които на драго сърце се приписват велики мисли, често са загрижени само от пристигането или закъснението на кореспонденцията. В Антверпен на 24 февруари 1575 г. Д. Луис де Рекесенс пише на Д. Диего де Сунига, посланик на Филип II в Париж: „Не зная как са нещата при Ваше Височество с писмата от Испания, но що се отнася до мен, нищо не узнах от Краля за работите в Холандия от последния 20 ноември... Службата на Негово Величество страда ужасно"[4].

Това е зависимост, фиксидея за куриерите, които минават или ще минат. Дори и обикновената кореспонденция няма точен час, понякога точен ден. „Очаквам всеки момент преминаването на редовната поща от Фландриите", отбелязва Шантоне през декември 1561 г.[5] Разбира се, това притеснение не е привилегия само на посланиците на Католическия крал. Напразни усилия, пише кардинал де Рамбуйе на Шарл IX[6], е да се бърза с експедирането на изпращаните до нас писма „заради мързела и нехайството на управителите на пощите, с които придвижват пратките на Ваше Величество... които са толкова големи... че доста често тези пратки се бавят месец или шест седмици между Двора и Лион. Така че, когато ги получа, времето да се възползвам от тях и условията да изпълня нарежданията, които те носят, са доста често, за мое голямо съжаление, отминали..." Същите оплаквания и при Фуркево: „Пет или шест куриери, носещи герба на краля, пише той от Мадрид през януари 1567 г.[7], жители на гореспоменатия Лион, които сновят понякога, с редовната поща от Рим, се представят, че са на херцог де Немур, когато кръстосват. Това е с цел да получат по-добро заплащане от началниците на пощите." Но те се нагърбват с парите и депешите на банкерите от всякаква националност. Така един от тях „дойде бързо тези дни при генуезците[1] при испанския двор, за да им донесе

---

[1] 28 май 1568 г.: CODOIN, XXVII, p. 6.

[2] 19 юли 1558 г.: Lettres de Jean Calvin, p.p. *Bonnet*, 1854, p. 207.

[3] *Antonio de Guevara*, Epistres dorées, morales et familières traduites d'espagnol en français par le seigneur de Guterry, 1558, pp. 79, 40, 63. На испански в: Biblioteca de autores españoles (B.A.E.), 1850, t. XIII, pp. 86, 96, 103.

[4] A.N., K 1337, B 38, nº 15, copie.

[5] До Филип II, Поаси, 21 дек. 1561 г.: A.N., K 1495, B 13, nº 105, orig.

[6] Рим, 30 януари 1570 г.: B.N., Paris, Fr 17 989, fº 142.

[7] 5 януари 1567 г.: Dépêches de Fourquevaux, III, p. 31.

писмата на други генуезки банкери, живеещи в споменатия Лион.“ Същевременно писмата на Най-християнския остават по пътищата. Така друг път кореспонденцията страда заради „господарите на Ландите“[2] (Югозападна Франция – бел. пр.) и от това винаги произтичат невероятни закъснения. Лонгле, агент на Анри III в Испания, отбелязва през февруари 1584 г., че е от две седмици без новини от своето правителство[3], но „че... са останали много писма в Бургос, които идвали откъм Валядолид“. Следователно безброй случки и произшествия: или връзката между двама редовни куриери[4] не се е състояла, или обичайните пътища са били прекъснати, или при съобщение за разбойничество куриерите са решили да не пътуват нощем... Всеки път това са далечни и неочаквани престои: вицекралят на Неапол стои без инструкции, правителството на Благоразумния крал не знае докъде са стигнали събитията в Холандия, венецианският посланик в Мадрид остава шейсет дни без вести от Италия.[5]

Несъмнено тук става дума за анормални случаи, произтичащи от човешка грешка, от стечение на обстоятелствата или от лошото време, но това „анормално“ нещо се повтаря и влошава едно винаги обтегнато положение. Борбата с разстоянието остава въпрос на бдителност, но и на хазарт и късмет. В морето един благоприятен повей на вятъра, поредица от хубави дни и за една или две седмици се прави онова, което няма да сторят и за шест месеца. Белон дю Ман стига за тринадесет дни от Пропонтида до Венеция, докато често е необходимо около половин година[6]. Освен това по сушата, където отклоненията са по-малки, една война или заплаха, дъжд, който наводнява пътищата, обилен сняг, затрупващ проходите, и най-разумните срокове стават недостатъчни. Пространството не притежава веднъж завинаги определени величини,но десет, сто различни такива и никой, когато се придвижва и иска да действа, предварително не е сигурен за сроковете, които ще му се наложат.

Всъщност хората от 16 в. са подчинени на всякакви забавяния. Едно писмо от Испания за Италия намира пътя си както през Бордо и Лион, така и през Монпелие или Ница. През април 1601 г. едно писмо до Анри IV от М. дьо Вилиер, неговия посланик във Венеция, достига до Фонтебло по пътя през Брюксел...[7] През годините 1550–1560 посланиците на португалския крал често ще изпращат писмата си от Рим през Антверпен.[8] Това е, защото времетраенето на пътуванията не зависи от дължината, а от качеството, от честотата на куриерите. Освен

---

[1] Тоест генуезците.

[2] Лонгле до Вилероа, Барбастро, 8 дек. 1585 г., éd. Albert Mousset, op. cit., p. 211.

[3] Същият до същия, Мадрид, 1 февр. 1584 г.: ibid., p. 17.

[4] Вилероа до Ж.Б. де Таси, Париж, 31 януари 1584 г., оригинал: A.N., K 1563.

[5] A.d.S. Venise, Senato Dispacci Spagna, П. Приули до дожа, Мадрид, 19 ноември 1612 г.

[6] *Belon du Mans*, Les observations..., p. 78.

[7] *Eugène Halphen*, Lettres inédites du roi Henri IV à M. de Villiers, 1887, p. 25.

[8] Или писмото на Фр. Хорхе де Сантяго до краля, изпратено от Болоня, 28 май 1548: „Porque pola via de Frandes que sera mais em breve por ser posta, escrevemos carta comun a Vossa Alteza...“. Corpo dipl. port., VI, p. 254. Или какво да кажем за няколкото реда на Ж. Нико до краля на Франция, Лисабон, 28 май 1561: „Дойдоха новини през Александрия във Фландрия и оттам – тук, че има голямо вълнение и бунтове в Индиите...“: *E. Falgairolle*, Jean Nicot, ambassadeur de France au Portugal au XVIe siècle, Sa Correspondance inédite, 1887, p. 148.

това обикновено три или четири дни повече са без значение... В края на 1587 г. протестантите на „Беарнския принц", завземат Лимузен и пътят на редовните връзки между Бернардино де Мендоса в Париж и правителството на Филип II е прекъснат. Депешите трябвало да бъдат насочени по нови маршрути, по които за нещастие няма организирани пощи – por donde no hay postas. В полето на депешата, която го информира за това, Филип II пише: „Би било по-важно писмата да пътуват по сигурен път, отколкото да се печелят четири или пет дни, освен при случай, когато краткостта би имала значение"[1].

Измеренията на морето: няколко рекордни скорости

Числата, с които можем да работим, се различават доста едни от други. Освен това те много рядко образуват хомогенни поредици. В краен случай ще разполагаме с понятие за разстоянията в чист вид, запомняйки изключителните скорости, които накратко дават минималните размери на морето[2].

Големите скорости от 200 или повече от 200 км на ден са осъществими единствено по море[3], при хубаво време и за предпочитане с усилени галери. Като тази, която Дон Хуан Австрийски изпраща бързо от Месина през юни 1572 г. и която достига до каталонския бряг (Паламос) за шест дни[4]. Моментът бил драматичен: ставало дума Дон Хуан да анулира на всяка цена заповедта, дадена му от Филип II, да остане пасивен с голяма част от флотата си в Месина. Галерата извършва пътуването сама, добре въоръжена; според твърденията на една тосканска кореспонденция тя плава sempre per golfo senzza toccar terra[5] (непрекъснато през залива, без да докосне сушата), тоест направо. Този подвиг не е единичен. Две години по-рано и през зимата (през декември 1570 г.) Джан Андреа Дория стига за пет дни от Генуа до Паламос; разстоянието и скоростта са по-малки, но превъзмогнатата трудност – съпоставима[6]. Също така шестдесет години по-рано двестате километра от Оран до Картахена са преодолени за един ден от кардинал Сиснерос, в сряда, 23 май 1509 г. Чудотворно пътуване, como si tuviera el viento en la manga[7], като че ли вятърът бил под командването му и той „разполагал с него както си искал". Това е

---

[1] Б. де Мендоса до Филип II, Париж, 28 ноември 1587 г.: A.N., K 1566, автентична бележка на Филип II.

[2] Не е лесно от сроковете за пътуване да заключим каква е била дневната скорост, тъй като рядко са ни известни точните маршрути. Заобиколих това препятствие, като пресметнах скоростите в зависимост от директните дистанции по море, по въздух и по суша според настоящите етапи, от което следва явното неудобство, че се намаляват реалните дистанции.

[3] С изключение на тези странни етапни пробези, които отбелязва Пиер Сардела, по 400-те километра от Рим до Венеция, общо 3 от 1496 до 1530 г., за ден и половина, тоест със скорост от 10 до 15 км в час, средно дистанцията е била преминавана за четири дни. Вж. таблиците на Пиер Сардела и таблицата, която сме взели от него по-долу на стр. 355.

[4] Вж. кн. II, част III, глава 4. Нобили до принца, Барселона, 25 юни 1572 г.: A.d.S. Florence, Mediceo, 4903.

[5] Г. дел Кача до принца, Мадрид, 30 юни 1572 г.: A.d.S. Florence, Mediceo 4903.

[6] Леонардо Доната до Сената, Мадрид, 21 дек. 1570 г., in: La corrispondanza da Madrid dell'ambasciatore Leonardo Donà, 1570-1573, p.p. *Mario Brunetti* et *Eligio Vitale*, 1963, I, p. 167.

[7] *L. Fernandez de Retaña*, Cisneros y su siglo, 1929-1930, I, p. 550. Същата скорост: два дни от Оран до Валенсия, реализирана от галерите на Венеция през октомври 1485 г.: A.d.S. Mantoue, Genova 757, 3 ноември 1485 г.

приблизителната скорост на „щастливите" пътувания между Родос и Александрия, които според Белон дю Ман[1] изискват по-малко от три дни и три нощи. И това, да подчертаем, с обикновени търговски съдове.

На сушата, като оставим изключенията настрана, големите скорости са по-малки, но по-редовни, отколкото по море – до такава степен, че за пощенските връзки по-скъпият сухоземен път е предпочитан пред водния. В Европа най-големите скорости са постигани вероятно от куриерите на пощенската организация на Габриел дьо Таси по маршрута Италия – Брюксел през Тирол; маршрут, който бил проучен грижливо и по който периодите за спиране са сведени до минимум, и където, в Айфел включително, се използвали редовно добре познати преки пътища. Самото трасе на този път е вече рекорд сам по себе си. И неговите 764 км са преминати за пет дни и половина, тоест по около 139 км на ден[2]. Далеч сме от изключително големите скорости по море, но и доста над обикновения ход по континентален път. Като пример, сензационната новина за Свети Вартоломей (24 август 1572 г.) ще пътува от Париж до Мадрид с няма и 100 км на ден; ако тя достига Барселона на 3 септември, то пристига в испанската столица едва на 7 вечерта[3].

Друг добър начин да се узнае големината на изключителните скорости е да се следва разпространението на значимите новини. Те имат криле.

Завземането на Никозия на 9 септември 1570 г. е узнато в Константинопол на 24 септември, във Венеция през Рагуза – на 26 октомври, в Мадрид – на 19 декември[4].

Новината за Лепанто от 7 октомври 1571 г. достига Венеция на 18 октомври, Неапол – на 24, Лион – на 25, а Париж и Мадрид – на 31[5].

Турско-венецианският мир, сключен тайно на 7 март 1573 г. и оповестен във Венеция на 4 април[6], става известен в Рим на 6, в Неапол – на 8, в Палермо и Мадрид – на 17[7].

---

[1] Op. cit., p. 93 v°. Различни сведения в: *A. Thomazi*, Histoire de la navigation, 1941, p. 26; *Victor Berard*, Pénélope..., op. cit., p. 181; Г. де Толедо до краля, Собре Деня, 16 юли 1567 г.: Sim. E° 149, f° 22; „...por tener por mucho mas breve el camino de la mar que el de la tierra". Но това убеждение довежда до грешката на Д. Гарсия, който, тръгвайки от Сицилия за Испания на 27 юни, смята, че не е необходимо да предупреди краля по суша, но се оказва пред Деня едва на 16 юли. За високата цена на сухоземния път един последен пример от тогавашната действителност: водният транспорт от Америка до Генуа е по-евтин, отколкото най-краткият път на същата стока по суша от Генуа до вътрешността на полуострова.

[2] *E. Hering*, Die Fugger, 1940, p. 66. За службите на Турн и Таси вж. карта № 102 в атласа на Пуцгер: Zur Geschichte der deutschen Post. (1506-1521).

[3] Сен-Гуар до Шарл IX, Мадрид 14 септ. 1572 г.: B.N., Paris, Fr. 16105. Париж – Барселона: 1001 км, Париж – Мадрид: 1060 км.

[4] Фуркево до краля, Мадрид, 5 дек. 1570 г.: Dépêches..., II, p. 307.

[5] А не на 8 ноември, както пише R. Merriman, The Rise of the Spanish Empire, New York, 1918, IV, p. 145; C. Douais, Dépêches de Fourquevaux, II, p. 97; Нобили до принца, 16 ноем. 1571 г.: A.d.S. Florence, Mediceo, 490.

[6] Г. де Силва до краля, Венеция, 4 април 1573 г.: Sim. E° 1332.

[7] 7 април 1573 г.: CODOIN, C II, p. 72-81; 8 април 1573 г.: Sim. E° 1332; 17 април 1537 г.: Palmerini B. Com. Palerme, Qq D 84; 23 април: A. Vat. Spagna 7, f° 198-199; Кандия, 25 април: Capi del Co dei X Lettre Ba 285, f° 165; Филип II до Г. де Силва, Мадрид, 25 април 1573 г.: Sim. E° 1332; 22 май, новината за мира е оповестена в Константинопол: *G. Mecatti*, Storia cronologica della Città di Firenze, Napoli, 1755, II, p. 753.

Превземането на Ла Гулет и на Тунис на 25 август 1574 г. е известено във Виена на 1 октомври в момент, когато там пристига Пиер Лескалопие, който, натоварен с дипломатическа мисия, напуска Истанбул, прекосява България, Влахия и Трансилвания, за да достигне изтощен столицата на Хабсбургите. Новината го накарала да се замисли: той видял тази победоносна турска армада да тръгва от Константинопол на предходния 15 май, само две седмици преди собственото му заминаване[1]. Колко неща била успяла да направи, докато той бродел по пътищата!

Тези срокове, които описват вълните на разпространение около Никозия, Лепанто, Венеция и Тунис, допускат само най-общи и повърхностни мерки. Така според първия пример ще си помислим ли, че Средиземноморието е дълго деветдесет и девет дни? Цифрата е преувеличена. Всъщност новината, тръгнала от Никозия, трудно напуска обсадения град и е сигурно, че Венеция въобще не се забързала да я препредаде на запад. Всяка мярка впрочем остава съмнителна и неточна още със затварянето ѝ в едно число. И най-вече какво измерваме? Повеят на новините, препускането на писмата, това е само една глава от борбата с пространството.

Средните скорости

Трудността е доста по-голяма, ако оставяйки настрана рекордните скорости, потърсим средните. Дори при документи, с които да ги установим, биха ли имали те особен смисъл при положение, че времетраенето на едно и също пътуване може да варира от един до два, три, четири и дори седем или десет дни? Важното е това разтворено време, това значително раздалечаване на времетраенията едни спрямо други: то има стойност на *структура*. Съвременната революция на транспортите не увеличи само скоростите (по изключителен начин); тя премахна (това също е важно) несигурността, налагана някога от средата. Лошото време днес означава само повече или по-малко липса на удобство. С изключение при произшествие, то вече не влияе на разписанията. През 16 в. всички разписания зависят от него. Нередовността е правило без изключения. Венецианският пратеник, който отива в Англия през януари 1610 г., ще чака четиринадесет дни в Кале пред едно разбунено море, с което никой кораб не ще посмее да се срещне[2]. Освен това един дребен пример е пратеникът Франческо Контарини, когото Венеция изпраща с бърза мисия при султана през 1618 г.[3] и който прекосява плитката и широка Марица за шест часа, и то не без усилие. През юни 1609 г. един венециански кораб, който отива в Константинопол, трябва да остане осемнадесет дни прислонен до незащитения бряг на Света Анастасия, о-в Хиос, очаквайки да се успокои лошото време[4].

Следователно да не очакваме прекалено много от тези средни скорости и фалшивата им простота. Единственото им преимущество е да се опростят, за да

---

[1] Voyage faict par moy Pierre Lescalopier, f° 41 et 64 v°.

[2] Londres, P.R.O., 30/25 f° 65: Франческо Контарини до дожа, Дувър, 26 януари 1610 г., копие.

[3] Londres, P.R.O., 30/25 f° 46: пътуване на Франческо Контарини до Константинопол.

[4] *Tommaso Alberti*, Viaggio a Constantinopoli, p.p. *Alberto Bacchi della Lega*, Bologna, 1889, p. 13.

въздействат на съзнанието и да позволят да се върнем към миналото, въпреки съвременната революция в транспортите, която не чувстваме непрекъснато колко е преобърнала нещата. Следователно да се преценят средните скорости означава да се открие каква перспектива представлявало едно пътуване за съвременника на Филип II.

Прекосяването на морето от Константинопол до Александрия става за около петнадесетина дни, в това число и престоите; за осем дни, без да се смятат спирките[1]. За излизане от замъците на Хелеспонта до остров Хиос са достатъчни два дни навигация[2]. През октомври или ноември 1560 г. един рагузки кораб, тръгнал от Месина, достига до Александрия „fra novi giorni" (за девет дни – бел. пр.) и този срок не е представен като рекорд[3].

Прекосяването на морето в централната зона варира според сезоните, корабите и маршрутите. Същата лодка, която отива за девет дни от Малта до Берберско Триполи, минава за седемнадесет дни от Триполи до Месина[4]. През април 1562 г. един кораб свързва за шест дни Триполи със Скиака на южния бряг на Сицилия[5]. Серия от пътувания от Тунис до Ливорно (едно през 1600 г., две през 1608 г., осем през 1609 г. и две през 1610 г.) дават следното времетраене на курса: шест, седем, осем, девет, девет, десет, единадесет, дванадесет, тринадесет, четиринадесет, двадесет дни, или средно около единадесет дни. Двете най-бързи пътувания – шест и седем дни, като че ли за да оборят предвижданията – са извършени първото през януари 1600 г. от един кораб и второто – през юли 1609 г. от една „лодка"[6].

Липсват сведения за времетраенето на преходите между Марсилия и Испания, от една страна, и Северна Африка, от друга. Често това са тайни пътувания. С галерите на краля посланик на Най-християнския, д'Армон, при хубаво време (поне от втория ден) употребява цяла седмица, за да отиде от Балеарите до Алжир[7]. Две плавания от 1605 и едно от 1610 г. по разстоянието Алжир – Ливорно траят респективно тринадесет, петнадесет и пет дни[8] – пет и петнадесет дни, или едно обикновено колебание от едно към три.

Не дългите разстояния, отклоненията остават значителни. Един венециански кораб отива през октомври-ноември 1570 г.[9] от Кандия до Отранто за дванадесет дни; друг през май-юни 1561 г.[10] прекосява почти цялото Вътрешно море, от Кандия до Кадис, за един месец. Същевременно през юли 1569 г. две алжирски

---

[1] *Belon du Mans*, op. cit., p. 93 v°.

[2] Ibid., p. 85.

[3] A. de Raguse, Diversa di Cancellaria 146, f° 46 v°, 8 януари 1561 г.

[4] 25 ян.-3 февр.-10 апр.-27 апр. 1564 г.: Simancas E° 1393.

[5] 16-22 апр. 1562 г.: Simancas E° 1052, f° 26.

[6] A.d.S. Florence, Mediceo 2079, f° 212, 271, 274, 296, 297, 302, 304, 308, 311, 320, 323, 333, 405, 408. Испански доклад от дек. 1595 г. (B.N., Madrid, ms. 10454, f° 34) твърди обаче, че от Сицилия до Африка се стига за няколко часа; галерите на Дж. А. Дориа ще стигнат за един ден от Ла Фавиняна до Ла Гулет. Но това са подвизи на галерите.

[7] N. de Nicolay, Navigations, pérégrinations et voyages..., Anvers, 1576, p. 12.

[8] A.d.S. Florence, Mediceo 2079, f°s 305, 306, 345.

[9] Кадис, 2 юни 1561 г.: Simancas E° 140.

[10] 2 юни 1561 г.: Simancas E° 140: или 80 километра на ден.

Разтегливостта на новините
(според Пиер Сардела)

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII
Александрия	266	19	89	65	55	17	323
Антверпен	83	13	36	20	16	8	200
Аугсбург	110	19	21	11	12	5	240
Барселона	171	16	77	22	19	8	237
Блоа	345	53	27	14	10	4 1/2	222
Брюксел	138	24	35	16	10	9	111
Будапеща	317	39	35	18	19	7	271
Бургос	79	13	42	27	27	11	245
Кале	62	15	32	18	14	12	116
Кандия	56	16	81	38	33	19	163
Кайро	41	13	10	7	8	3	266
Константинопол	365	46	81	37	34	15	226
Корфу	316	39	45	19	15	7	214
Дамаск	56	17	102	80	76	28	271
Флоренция	387	103	13	4	3	1	390
Генуа	215	58	15	6	6	2	300
Инсбруг	163	41	16	7	6	4	150
Лисабон	35	9	69	46	43	27	159
Лондон	672	78	52	27	24	9	266
Лион	812	225	25	12	13	4	325
Марсилия	26	7	21	14	12	8	150
Милано	871	329	8	3	3	1	300
Неапол	682	180	20	9	8	4	200
Навплин	295	56	60	36	34	18	188
Нюрнберг	39	11	32	20	21	8	262
Палермо	118	23	48	22	25	8	312
Париж	473	62	34	12	12	7	171
Рагуза	95	18	26	13	14	5	280
Рим	1 053	406	9	4	4	1/2	266
Трани	94	14	30	12	12	4	300
Трento	205	82	7	3	3	1	300
Удине	552	214	6	2	2	1 1/2	400
Валядолид	124	15	63	29	23	12	191
Виена	145	32	32	14	13	8	162
Зара	153	28	25	8	6	1	600

I– селища свързани с Венеция; II – брой на наблюдаваните случаи; III – брой на нормалните случаи; IV – максималното времѐ (в дни); V – изравнена средноаритметична стойност; VI – норма в дни; VIII – минимално време (в дни); VIII – нормалното време, изчислено на база минималното = 100; с други думи – съотношението между минималното и нормалното време.

галери достигат Константинопол след седемдесет и два дни навигация; на 7 януари 1564 г. един кораб, тръгнал от Александрия, пристига в Месина на 5 април: неговото пътуване трае осемдесет и осем дни. „Нормалните" цифри през 15 в. от Венеция до Кафа трябва да са от рода на четиридесет до петдесет дни, твърди един историк[1]. Ние публикувахме[2] справка за пътуванията от Венеция до Светите земи, която дава доста по-завишени средни стойности.

Portate на Ливорно[3] предлагат своя дял уточнения. Пет пътувания от Александрия до Ливорно (две през 1609 г., едно през 1610 г., две през 1611 г.) дават следните цифри: двадесет и три, двадесет и шест, двадесет и девет, тридесет и два, петдесет и шест, или средно тридесет и три дни. Осем пътувания (пет през 1609 г., три през 1610 г.) от Картахена или Аликанте до Ливорно дават следните времетраения: седем, девет, десет, петнадесет, двадесет и пет, тридесет, четиридесет и девет, или средно девет, петнадесет, двадесет и пет, тридесет, четиридесет и девет, или средно деветнадесет дни. *В краен случай* това би дало за времетраенето на пътуването Испания-Ливорно-Александрия общо петдесет и два дни[4]; *няма* да твърдим, че това число е средно.

Ако боравим със средни стойности, бихме заключили, че в общи линии, когато става дума за прекосяването на Средиземно море по посока на меридианите, трябва да се смятат една или две седмици и трябва да става дума за два до три месеца, когато се предприема неговото прекосяване по дължина. Да добавим, че тези стойности ще останат същите през 17 в. и дори по късно.

Привилегированото положение на писмата

Пред тези неособено удовлетворителни приблизителни оценки бихме предпочели, разбира се, една хомогенна редица от стойности. Това предлагат в изобилие писмата (пак) на правителствата, посланиците, търговците и частните лица. От 1497 г. до 1532 г. Марино Санудо, винаги в течение на дейностите на венецианската Сеньория, точно е записвал пристиганията на писмата и новините, тоест почти 10 000 използваеми данни. Тази огромна маса, подчинена на статистическите правила на Пиер Сардела[5], позволява да се състави приложената тук таблица, а след това и произтичащата от нея карта за новините. Ето защо трябва точно да интерпретираме свидетелството на тези новини, които се стичат към Венеция и да не изискваме прекалено много от тях.

Явно пространството, което те измерват, е хетерогенно, лишено от *изотропия*. Ако вземем разстоянието Париж-Венеция като радиус и опишем кръг с център Венеция, ще нарисуваме *изотропно* кръгло пространство, в което нови-

---

[1] *Dr. Sottas*, op. cit., p. 183.

[2] Вж. по-горе таблиците на стр. 257.

[3] Тоест пристанищните ведомости за пристигането на кораби и стоки.

[4] A.d.S. Florence, Mediceo 2080.

[5] Nouvelles et spéculations à Venise, 1948.

ната (като бавна светлина) би се разпространила еднакво от всички точки на окръжността към нейния център, но, разбира се, съвсем не е така: новината боксува пред естествените препятствия – Алпите, Па дьо Кале, морето. И големите скорости зависят от добрата воля на хората, от техните сметки, от техните нужди. От 1497 до 1532 г. Венеция е лишена от решенията на Най-християнския крал, от мълвите и новините на Франция. Тези ценни стоки се стичат към нея от Париж.

Тези новини в движение, фиксирани на картата, са само изкуствено уравновесени с помощта на усредняването. В действителност техните пътувания са ужасно променливи, ветрилото на времетраенето им е широко отворено (вж. колона VIII: съотношение между минимално и нормално) и би било още повече, ако се сравнеше минимумът с максимума. Малка изненада: коефициентът за нередовност е в обратна пропорция на преминатата дистанция. Освен това той се усложнява, щом морето се намеси, но това е нормално. По този начин се обяснява защо Зара установява рекорд (от 1 до 6): всъщност тя обединява тези две условия – да е близо до Венеция и да бъде изолирана от нея чрез несигурния прием на Адриатика.

Накратко, въз основа на тези изчисления притежаваме общ план, база за проверка и съпоставки. Единственият му недостатък или неговото качество, ще каже друг наблюдател, е това, че така фиксираните срокове са относително бързи. Те посочват бдителността и самите средства на богатата Венеция. Те съответстват на една сигнална система. Да знае какво става в Париж, във Валядолид, в Константинопол за Венеция не е любопитство, а мъдрост.

Ако променим регистрирането, изразителността вече не е същата. Така в канцеларията на Филип II има куп писма, пристигнали от всички градове на Европа. Правилото изисква на гърба на последната страница (la carpeta)[1] да се напишат датите на изпращане и пристигане и не по-малко ценните, но по-редки дати на отговорите. Така на търпението на изчислителя се предоставят хиляди данни. С изключение на няколко добре познати пътувания до Кордова, Лисабон, Сарагоса, Барселона или Валенсия Филип II въобще не е мърдал от центъра на Кастилия след завръщането си от Холандия през 1559 г. Ако някой се колебае относно положението на неговите кореспонденти или маршрута на писмата, тези съмнения могат да бъдат отстранени.

Беше примамливо сред тези данни да се открият мерки, аналогични на тези на Пиер Сардела, като се вземе отново Венеция за център на координатите. За прехода Мадрид-Венеция (да приемем, че той е равностоен на прехода Валядолид-Венеция от измерванията на Санудо) от 40 запазени индикации от края на 16 в., според писмата на представителите на Испания във Венеция най-краткото време е 22 дена (срещу 12 у Санудо), най-дългото – 85 дни (оставих настрана един отклоняващ се случай от 145 дни). Неизравненото средно аритметично се установява на 40 (срещу 29 – изравнена средна стойност на П. Сардела). За дистанцията Константинопол-Венеция: 16 наблюдения за същите тези години дават времетраене минимум 29 дни, максимум 73; средната стойност се установява някъде

[1] Вж. в края на главата репродукция на една carpeta.

28 – Новини на път към Венеция

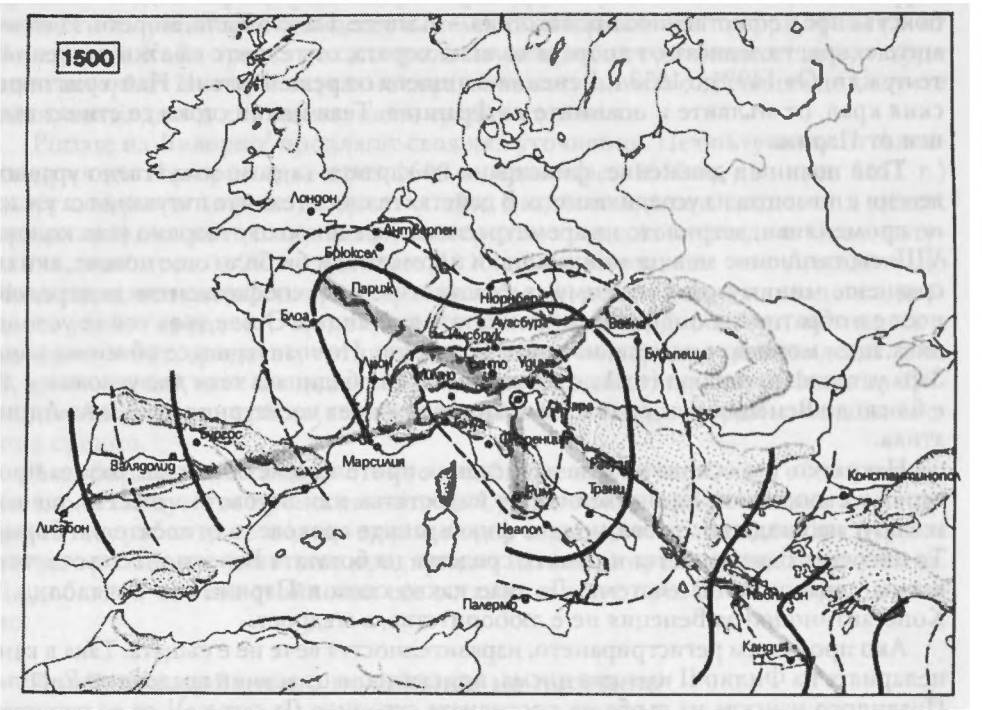

Изохронните линии, от седмица до седмица, посочват в общи линии времето, необходимо за пътуването на писмата, които и на трите скици отиват във Венеция.

Първата карта е съставена въз основа на трудовете на П. Сардела относно годината 1500, по-точно 1496-1534 г. (вж. бел. 5 от стр. 356). Втората и третата – въз основа на ръкописните венециански вестници, запазени в Record Office в Лондон. Преглеждането им бе направено за мен от Ф.К. Спунер.

Сивите лъчове са толкова по-плътни, колкото средната скорост е по-голяма.

Разликите в картите могат да се окажат, в зависимост от осите, много важни. Те се дължат на многобройността на пощите, в зависимост от нуждите на действителността. В общи линии забавянето от последната карта застига това от първата, докато сроковете понякога са видимо по-малки във втората карта. Предстаянето не е категорично. По принцип съпоставката на скоростите би трябвало да се прави въз основа на площите, ограничени от изохронните криви с еднакъв поредeн номер. Но тези повърхности не са обхванати с достатъчна точност. Все пак, ако се опитаме да ги наложим една върху друга, те изглеждат до голяма степен с приблизително еднакъв обсег, като съответното разширение е компенсирано със съответен отстъп. Безсмислено е да се напомня, че преминаването от повърхности в км² към дневни скорости не се прави без предварителна застраховка.

29-30 – Новини на път за Венеция

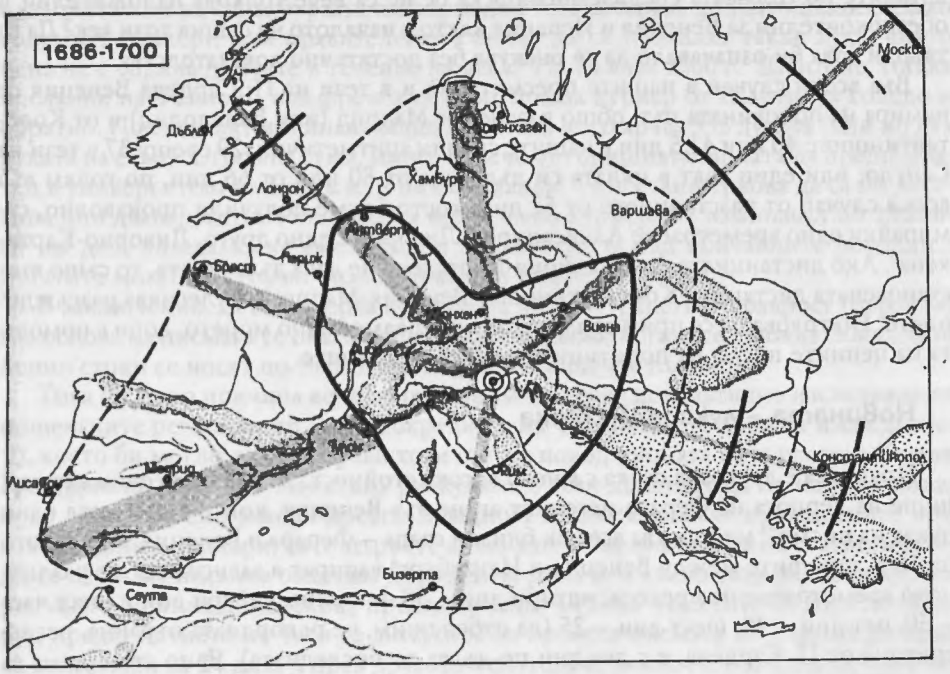

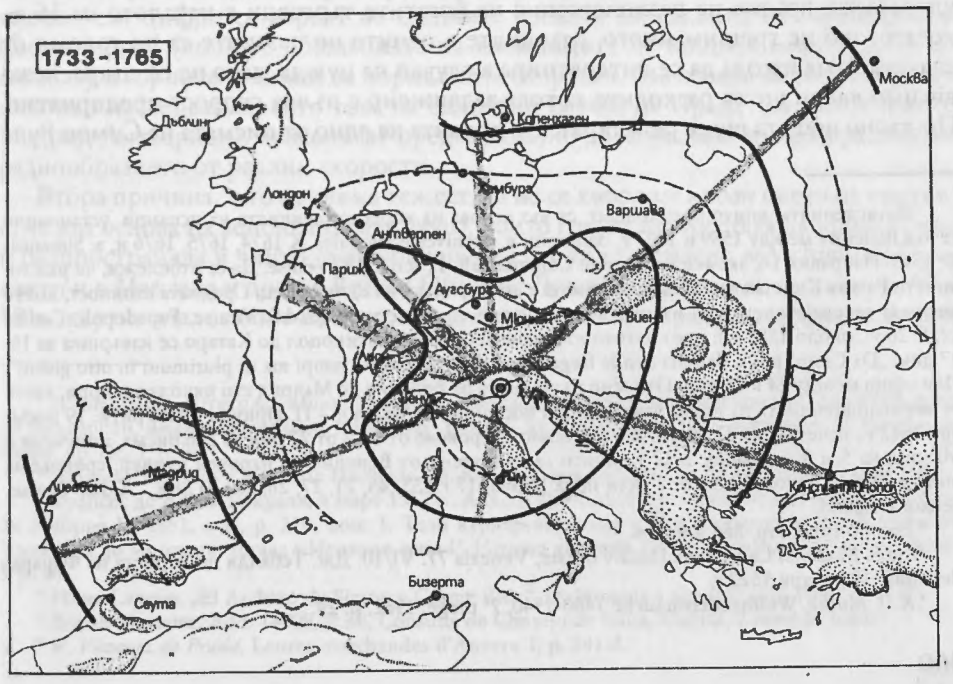

около 41,5[1]. Този път сме по-близко до числата на П. Сардела (установени вярно на иначе широка основа), но винаги над тях. В заключение: дали в края на века връзките по голямата средиземноморска ос не са вече толкова наложителни и обезпокоителни за Венеция и Испания както в началото на същия този век? Да се твърди това би означавало да се рискува без достатъчно доказателства.

Във всеки случай в нашите пресмятания и в тези на П. Сардела Венеция се намира на половината път, общо казано, от Мадрид (или Валядолид) и от Константинопол: 40 или 41,5 дни в нашите средни аритметични, 29 срещу 37 в тези на Санудо; или един свят в цялата си дължина от 80 или от 66 дни, по-голям във всеки случай от разстоянието от 52 дни, което бяхме получили произволно, сумирайки едно времетраене Александрия-Ливорно с едно друго, Ливорно-Картахена[2]. Ако дистанцията Александрия-Картахена не дава дължината, то също възстановената дистанция Константинопол-Венеция-Мадрид не улеснява разсъждението. Но трябва да се примирим, че не измерваме точно морето, дори с помощта на ценните писма на политиците или на търговците.

Новината – луксозна стока

Новината е луксозна стока с много висока стойност. „Няма нито един куриер, пише на херцога на Ферара неговият агент във Венеция, който да не иска един дукат на писмо"[3] между два все пак близки града – Ферара и Венеция. В началото на 16 в. тарифите между Венеция и Нюрнберг[4] варират в зависимост от различното времетраене на прехода: четири дни – 58 флорина, четири дни и шест часа – 50, пет дни – 48, шест дни – 25 (да отбележим, че рекордната бързина, регистрирана от П. Сардела, е с два дни по-дълга от последната). Явно става дума за ултрабързи връзки на разположение на богатите търговци в началото на 16 в., когато, ако не грешим много, разликите в цените по пазарите са по-големи от всякога. Има изгода да се интервенира в случай на нужда, като не се спира, независимо какви ще са разходите за това задвижено с пълна скорост предприятие. По-късно нещата ще се регулират. От прочита на едно от писмата на Симон Руис

---

[1]Изчисленията, които предхождат, са въз основа на кореспонденцията на испанци, установили се във Венеция между 1589 и 1597 г., запазени в: Archives Nationales, K 1674, 1675, 1676 и, в: Simancas E° 1345. Направих 1-2 заемки от: Lettere Commerciali, 12 ter A.d.S. Venise. Да се отбележи, че разстоянието Рагуза-Константинопол през зимата е от порядъка на един месец. Средната стойност, която внушава такова съвременно изчисление, е твърде оптимистична (A.d.S. Venise, Papadopoli, Codice 12, f° 26 v°, около 1587 г.); през лятото пътуването от Константинопол до Катаро се извършва за 16-17 дни: „Da Cataro poi a Venetia con le fregate ordinarie secondo i tempi ma ut plurimum in otto giorni". Или общо между 24 и 25 дни. Относно пътуването от Венеция до Мадрид ето няколко цифри, взети от кореспонденцията на двама венециански посланици в Мадрид – П. Приули и П. Грити: 19 ноември 1612 г., вече 60 дни П. Приули е без новини, срокове от 18 и от 27 дни за две писма, получени в Мадрид на 5 и 9 декември 1612 г., които са изпратени от Венеция по нарочен куриер; срокове за получаване на някои писма от Грити през 1616-1617 г.: 33, 45, 21, 27, 26, 20, 20 дни... A.d.S. Venise, Senato Dispacci.

[2] Вж. по-горе, стр. 356 и бел. 4.

[3]A.d.S. Modène, Cancellaria Ducale d'Este, Venezia 77. VI/10: Дж. Тебалди до херцога на Ферара, Венеция, 19 януари 1522 г.

[4] *K.O. Müller*, Welthandelsbräuche 1480-1540, 2e tirage, 1962, p. 29.

от втората половина на 16 в. не си създаваме впечатление дали търсенето на организацията или на свръхбързата информация тогава струва колкото някога. Само големите банкери или правителствата могат да си позволят такъв лукс, чиято цена не е спряла да расте в течение на века.[1] На 14 юли 1560 г.[2] Шантоне, тогава посланик на ФелипеII във френския двор, праща куриер от Шартр до Толедо и обратно. Последният изминава общо 179 етапа и изхарчва 358 дуката (или по два дуката на етап). Огромна сума, много повече от годишната заплата на преподавател в университета на Падуа или на Саламанка! Тези етапи трябва да са по десетина или дванадесетина километра всеки и ако куриерът е изминавал по 18 левги[3] на ден, виждаме, че сме в даден момент доста над обичайните рекорди... Богатите могат да купуват тези нечовешки подвизи.

В заключение, да се измерва присъщата на пространството бавност (бързина) въз основа на писмата се оказва парадоксално. Даже когато се движат бавно, тези ценни стоки се носят по-бързо, отколкото останалите пътници.

Това би било причина вече да отклоним нашето систематично изследване от пощенските регистрации на бюрокрацията на Филип II или дори от изследването, което би могло да се направи този път по повод писмата на търговеца Симон Руис (около 100 000)[4]. Наистина рискуваме с тези действия да не научим нищо ново, което не сме знаели досега. Всъщност писмата зависят от редовните или извънредните куриери, като първите са по-важни през погледа на статистиките. Да се изучават писмата означава да открием рано или късно тези редовни куриери, чиито официални срокове предварително ни бяха известни. От Рим до Мадрид предприятието на Таси се ангажира да пренесе писмата от 1 април до края на септември за 24 дни, а през другото полугодие, зимното – за 26 дни; именно около тези цифри се въртят не средните срокове на писмата на търговците и посланиците[5] (понеже обещанията на наемниците от пощите много рядко се спазват), а горните граници на нормалните скорости. Въз основа на тези скорости няколко изследвания, като това на Валентин Васкес де Прада[6] (за разстоянието Мадрид-Антверпен), позволяват предварително да изчислим или да предвидим разнообразието от реални скорости.

Втора причина, и то с голяма тежест, да не се хвърлим в този океан от сметки, е, че въз основа на венецианските avvisi, които градът не престава да произвежда и разпространява и чиито дълги ръкописни серии са запазени в Archivio di Stato, както и в Marciana и дори в Record Office на Лондон, може да се съставят за 17 и 18 в. карти, аналогични на тези, за които Санудо ни предоставя фактите. Две

---

[1] Изключение, потвърждаващо правилото. Генуезците изпращат специални куриери от Мадрид до Антверпен, имайки интерес да постигнат „размах" на това, последното, тържище: *V. Vázquez de Prada*, op. cit., I, p. 36.

[2] Simancas, Consejo y Juntas de Hacienda, 28. В списък за разходите на Шантоне на 14 юли 1560 г.

[3] Франсес де Алава до краля, 6 март 1567 г.: A.N., K 1507, n° 70, цитирано от *H. Forneron*, Histoire de Philippe II, 1881, t. II, p. 219, note 1. Този куриер вероятно е бил изпратен от метежници от Холандия до Монтини, тогава в Испания, вж.: *V. Vázquez de Prada*, Lettres marchandes d'Anvers, 1960, I, p. 40.

[4] *Henri Lapeyre*, „El Archivo de Simon y Cosme Ruiz", in: Moneda y Credito, juin 1948.

[5] British Museum, Add. 14009, f° 38, Consulta de Consejo de Italia, Madrid, 2 octobre 1623.

[6] *V. Vázquez de Prada*, Lettres marchandes d'Anvers, I, p. 241-2.

такива карти, създадени от Франк Спунер за периодите 1681-1701 г. и 1733-1735 г., фиксират зоните на наблюдение на венецианското любопитство[1]. Там скоростите на придвижване са общо взето тези от 1497-1532 г., по-бързи през 17 в. и по-бавни през 18 в.

Така заключението е недвусмислено: в тези регистрации търсехме едно „конюнктурно" измерение на пространството, присъщо на 16 в., и се досещаме, преди да е завършил самият анализ, че то има почти перманентни измерения; за пореден път сме изправени пред дълги структури. Човекът може да атакува пространството колкото си иска, да прави на трески греблата на подсилените галери или да убива етапните коне, или да си мисли, че при благоприятен вятър лети по морето, но всъщност пространството му се съпротивлява чрез инертността си и извън тези мимолетни подвизи всеки ден се защитава. Разбира се, тези рекорди винаги ще възбуждат нашето любопитство, както и на съвременниците: от Париж до Краков новината за смъртта на Шарл IX е предадена за тринадесет дни – това ни съобщава Сюли[2] – и „кралят на Полша" напуска своите поданици на другия ден...; новината за раждането на внук на Франсоа I през януари 1544 г. отлита за два дни от Фонтенбло до Лион (420 км)[3]. Подобна турска щафета ще отиде за осемнадесет дни от Инстанбул до Ерзрум, изтощавайки много от своите коне,[4] con far creppar molti cavalli. Всички тези рекорди имат своята стойност, както и много други, които бихме могли да цитираме, и не е необходимо да ги измерваме, като ги съпоставяме с обикновените средни стойности[5]... Но не това е същественото: важното е, че средните стойности и рекордите са осезаемо еднакви преди и след нашия век. Стоки, барки, пътници се движат еднакво бързо или еднакво бавно по време на папите от Авиньон[6] или във Венеция през първата половина на 15 в.[7], както и през века на Луи XIV. Обновление и разчупване ще настъпи едва в края на 18 в.

Актуални сравнения

„Ако отречем всички фактори, в крайна сметка констатираме, пише един икономист[8], че пространството на „световната" икономика по време на Римската ан-

---

[1] Изчисленията и картографирането са на Франк Спунер по мои указания. Възможно е картографиране на пространството през 16 в.; такова е направено с изходна точка Лион от R. Gascon, op. cit., специално стр. 308.

[2] Mémoires du Duc de Sully (ново издание), 1882, I, p. 68.

[3] *R. Gascon*, op. cit. (машинописен текст), p. 318.

[4] A.d.S. Venise, Баюлът до дожа, Константинопол, 8 август, 1605 г.

[5] *R. Gascon*, ibid., p. 308, дава за 16 в. следните скорости: за стоките от 17 до 44 км на ден (44 по пътя от Лион до Холандия през Амиен, 17 по пътя от Бургос през Централния масив); по р. Сона обратно на течението – от 14 до 25, по течението на Рона – до 90. От Роан до Тур, ускорено движение – 65. За конниците – 40; 90 по пощата. Бързите куриери за Италия – от 170 до 200.

[6] *Yves Renouard*, „Comment les Papes d'Avignon expédiaient leur courrier", in: Revue Historique, 1937. Вж. също таблиците от стр. 59 (на отделния отпечатък). Тези скорости, казва авторът, „доколкото ни е известно, са най-високи за епохата". Вж. също високата им цена – пак там, стр. 29. Оценки, аналогични на тези в нашия параграф, в: *Armando Sapori*, Studi di storia economica, 3e éd., 1955, p. 635-636.

[7] *Frederic C. Lane*, Andrea Barbarigo, merchant of Venice (1418-1449), 1944, p. 199 et sq.

[8] *Ferdinand Fried*, Le tournant de l'économie mondiale, 1942, p. 67-68.

тичност е могло да бъде прекосено за около четиридесет или шестдесет дни, използвайки най-добрите средства за придвижване; това пространство се простирало от Херкулесовите стълбове до границите на Партското царство, от устието на Рейн до лентата на африканските пустини. Впрочем в наши дни (1939 г.) са необходими също горе-долу от четиридесет до шестдесет дни, за да се покрие цялото пространство на модерната световна икономика, ако се използват само нормалните начини на транспорт на стоките и ако се пренебрегнат територииите без икономическо значение и без средства за транспортиране."

Не мога да оттоварям за тези мерки, нито за дадените от същия автор цифри за пътните скорости по римско време от около 50 км на ден[1]. Но това съвсем не са точни мерки, ако може да става въпрос за известни величини. В такъв план Средиземноморието през 16 в. в общи линии винаги има „римски" размери, въпреки че вече е изтекло повече от едно хилядолетие. Или ако искате само Средиземноморието от 16 в. оттоваря mutatis mutandis (като се променят нещата, които трябва да се променят – бел. пр.) на целия свят от 1939 г. Следователно то е огромно, безмерно и заслужава репутацията си на „човешко" само за сравнение, защото през 16 в. човекът започва вече да се сражава с други чудовища, с Атлантическия океан, да не говорим за Пасифика. Чудовища, до които Средиземноморието изглежда като домашно животно. Наистина не е „езерото" от 20 в., усмихнатата земя на туристите и на яхтите, където винаги може да се стигне до брега за няколко часа и която „Ориент експрес" обикаляше доскоро на един дъх. За да разберем какво представлява то, трябва мислено да увеличим пространството му, доколкото е позволено, да се приближим до анахроничните картини на пътешествия, в които трябва да изгубим месеци, години от живота си, дори самия живот.

Добри сравнения не липсват. Например пътуванията на татарските търговци, които Алдъс Хъксли описва в своя „Tour du monde", стигнали след Хималаите чак до Кашмир и до Индия, след като напълнили кесиите си със златни пари, монети от по десет рубли от преди Руската революция, уточнява Хъксли.[2] Романтични персонажи! Те могат да припомнят пътешествията до Сирия през 16 в. в този край на Средиземноморието, където различни светове, които не си вярват един на друг, се противопоставят и свързват. Полиците тук не се котират. Всичко се прави на разменни начала или срещу пари в брой. Там трябва да се ходи брониран с жълт или бял метал като тези днешни татари.

Ще се сметне ли за лесно търсене на парадокса, ако заявя, че си мислех за Франция от Религиозните войни по повод на довчерашен Китай, с чудовищните му граждански войни, с чуждоземните му инвазии, кланета и глад и с гъстонаселените му градове сред обширни пространства, които са обградени с градски стени, затварящи се през нощта? Промъквайки се между градовете, банда от съмишленици може безнаказано да си проправи път от Горен Сечуан чак до Шандун. Така се изтощава и Франция на последните Валоа, където потъват чужди или местни авантюристи. С течение на времето там се изразходва цялото богатство и само Господ

[1] Ibid., p. 66-67.
[2] Tour du monde d'un sceptique, 1932, p. 37.

знае, че Франция е богата през 16 в. – истински склад на изобилието! Джовани Ботеро[1] пресмята с възхищение всички възможни войници, събрани там официално или не, които алчно разграбват огромната страна. Огромната през 16 в. Франция. Един венециански документ от същото време (1587 г.) говори за „наплива на въоръжени чужденци, които влизат тогава във Франция"[2].

Странно отклонение? Но то прави осезаемо безмерното пространство, което трудно можем да си представим, когато става дума за Средиземноморието. Не е достатъчно да повтаряме точните изрази на немските историци икономисти: Welttheater или Weltwirtschaft (световна икономика – бел. пр.), които те използват лесно за историческия и жив свят на Средиземноморието, за да подчертаят, че сам за себе си този свят, „икономика-свят", дълго време се е издържал самостоятелно от обиколката си от шестдесет дни, осъществявайки контакт с останалия свят и специално с Далечния изток само за излишъка. Това, което има значение, е да отбележим ръста на този свят; с какво този ръст управлява своята структура, както политическа, така и икономическа. Всеки път ще ни трябва известно усилие на въображението.

Империи и пространства

Да се разбере значението на дистанциите означава да се видят в нова светлина проблемите, които поставя управлението на империите през 16 в.

И най-напред голямата Испанска империя – колосално за онова време предприятие от транспорт по суша и море. Тя изисква освен непрекъснати придвижвания на части ежедневно предаване на стотици заповеди и новини. Политиката на Филип II изисква тези връзки, държи на тези движещи се армии, на тези трансфери на ценни метали, на тези полици. Всичко това са съществени неща, които на свой ред обясняват голяма част от действията на Филип II и значението на Франция за него. Винаги се е твърдяло, че тя е заобиколена от владения на Хабсбургите. Но ако тяхната империя я заплашва отвън, Франция заплашва нея отвътре; кой би казал коя от двете опасности е по-голяма? Франция на Франсоа I и на Анри II е враждебна и затворена. С изключение на бързото ѝ преминаване през 1540 г. Карлос Пети през целия си живот циркулира около обсадената страна, и то на значителна дистанция. Обратно, от 1559 до 1589 г. в течение на тридесет години пътят към Франция е полуотворен за службите на политическия Генерален щаб и Ковчежничеството на Филип II. И ако Благоразумният крал не мърда от Испания, ако стои в средата на своята паяжина, то е заради безброй необходимости, заради финансовото и икономическото превъзходство на Кастилия и виталната ѝ връзка с Америка, но и защото френските граници вече не са напълно затворени за него.

Поради това да седиш редом с Филип II и да възстановяваш неговите документи означава постоянно да се преценява това междинно разстояние до Франция, да се познава пощенското му оборудване, пътищата със или без етапи; да се

---

[1] *G. Botero*, op. cit., II, p. 8 et sq.

[2] A.d.S. Venise, Annali di Venezia, f° 185, 26 sept. 1578.

регистрират движението на куриерите, спиранията, които налагат от време на време нашите Религиозни войни; да се измерват обхватът, времетраенето и относителната тежест; да се проучат освен това отклоненията на пътя на парите и по-специално на полиците към спирките в борсовите средища...

За една държава съществуват наистина не една, а десет битки срещу пространството. Предвид своето европейско и световно разпиляване Испанската империя използва в тях най-големите си сили. Все пак по-добре от всяка друга тя се адаптира към тези свои задължения и се организира за тях; каквото и да се говори за транспорта, трансферите и трансмисиите, тя се равнява, дори надминава най-добрите. Любопитно е дори само това, че от 1560 г. тя има един вид специалист по транспорта на войски и материали в лицето на Франсиско де Ибара, когото ще е интересно да познаваме по-добре, както и неговите съперници.

Историческата литература прекалено много пренебрегва тази огромна работа на испанската машина. Тя умее да говори само за „мудността" на rey papeloro (краля самохвалко – бел. пр.), на този крал бюрократ „с оловни крака", „бидейки едновременно господар и секретар, и което е голяма добродетел...", казва за него през 1560 г. епископът на Лимож[1], „и твърдо отдаден на своите дела, не губи нито час, оставайки цял ден над своите документи"[2]. Това е един крал, преуморен от работа и който четвърт век по-късно няма да иска да се спре в своята нечовешка работа въпреки упреците на кардинал Гранвел[3], напразно желаещ от него промени.[4]

Следователно трябва да разграничаваме „мудностите" на Испания. Съществува мудност на куриерите: информациите пристигат бавно, отговорите и заповедите се придвижват бавно. Всички правителства в света изпитват едни и същи неприятности. А испанското – повече от всички. При все това, при равни разстояния, в общи линии то не отстъпва на другите при преодоляване на дистанциите. Неговите слабости са и техни. И Турската империя е една асоциация от мудности, свързани една с друга. От Константинопол до Адриатика, до Катаро или Спалато могат да се преброят между 16 и 17 бързи пътувания[5]. В Черно море, Mar Maggiore, има различни, изключително непредвидими маршрути. Най-бързите скорости в Егейско море – Бялото море на турците, са смешни... През 1686 г. заслужава да се спомене новината (вярно, че е декември), че една турска галера плава от Истанбул до Черно море цели осем дни[6]. За прекосяването на Червено море през 1538 г. флотата на Сюлейман паша[7] се нуждае от два месеца. Тук става дума за дистанции, неподлежащи на съкращаване, по които би било безсмисле-

---

[1] Докладна записка на епископа на Лимож до кардинала на Лотарингия, 27 юли 1560 г., in: *L. Paris*, Négociations... relatives au règne de François II, I, p. 49.

[2] Ibid., p. 562: епископът на Лимож до кардинала на Лотарингия, 26 септември 1560 г.

[3] *Martin Philippson*, Ein Ministerium unter Philipp II. Kardinal Granvella am spanischen Hofe (1579-1586), 1895, p. 76.

[4] Memorie politiche dal 1576 al 1586, Marciana, 7299, 18 mars 1584: „Che il Re di Spagna haveva molti ministri che desiderano novità come il Cardinale Granvella et don Joan di (Idiaquez...)".

[5] A.d.S. Venise, Fonds Papadopoli, Codice 12, f° 26 v° (1587): това е средното за писмата на венецианския баюл от Истанбул до Катаро според една статистика от онова време.

[6] Londres, P.R.O., 30/25, 21, Venise, 14 déc. 1686.

[7] Florence, Laurentiana, Ashb. 1484. „La retentione delle galee grosse della Illustrissima Signoria di Venetia..."

но да се опитваш, те, така да се каже, не са се променяли с векове. В Pratica della Mercatura (1348 г.). Пеголоти отбелязва, че от Трапезунд до Тавър са необходими от 12 до 13 дни, ако търговецът е на кон и 30-32 дни за керваните. През 1850 г. Гедел, консул на Австрия в Трапезунд, твърди, че по това разстояние са необходими от 27 до 30 дни за керван, „когато пътят е в добро състояние"[1].

Втори вид мудност е тази на разискванията или сроковете преди експедирането на нарежданията. Впрочем свидетелствата на съвременниците са единодушни: французи и италианци се чувстват с друг темперамент в страните на флегматичните хора – толкова бавни да се решат, колкото и умели да го скрият. Впрочем няма гаранция, че този портрет, рисуван толкова пъти, е точен. Представата за една нация, която чужденецът си създава и разпространява, много често е толкова трайна, колкото и погрешна. Все пак изглежда, че правителствената леност или както казва епископът на Лимож, „дължината на тази страна"[2], не подлежи на дискусия. Когато през 1587 г. в Рим става известен героизмът на Дрейк срещу Кадис, папата възкликва, „че Негово Величество е личност без размах, и решава единствено когато възможността вече е преминала". В Париж „на това разсъждение не само че била дадена гласност, но то било публикувано с добавката, че чекръкът на английската кралица струвал повече от сабята на испанския крал"[3].

Вероятно това са злословия. Същевременно, ако още веднъж се обърнем към дипломатическата кореспонденция, изглежда, че френското правителство например е по-бързо в извършването на работата си. Но дали това е винаги по вина на Мадрид, на краля, който иска да прочете всичко? В Испания, обхванатата от имперски живот, с доста по-голям радиус, отколкото френския (или английския), Филип II трябва да изчака и най-отдалечените гласове, за да вземе решение. Ето че стигаме до свързването на двете разглеждани причини. Към тези присъщи мудности испанската машина прибавя и мудността на навигацията в Атлантика, в Индийския океан и дори в Пасифика; всъщност тя трябва да отговаря на първостепенната икономика, на първостепенната политика, които са съпоставими с познатия тогава свят. Това е причината сърцето на Испания да бие по-бавно от това на другите страни. От 1580 г., след завоюването на Португалия, този ритъм се забавя допълнително. Нека да поразсъждаваме редом със Сасети, флорентинеца, който през 1585 г. отива в Източните Индии и чиято ценна кореспонденция сме запазили. Ако мислехме, пише той от Кошин на 27 януари 1585 г. на приятеля си Пиеро Ветори, останал във Флоренция, ако мислехме за седемте месеца плаване, които трябваше да прекараме при режим на сухари и солена вода, затворени в малко пространство сред 800-900 души, измъчвани от глад, жажда, морска болест и неудобства[4], щеше да има малко желаещи за плаване до Индиите. Обаче само като видим кораб, добиваме желание да се качим... А заповедите на испанския крал са задължени да понесат и тези седем месеца пътуване, и други...

---

[1] Уточнение и препратка към Пеголоти във: *W. Heyd*, Histoire du commerce du Levant, II, p. 120, note 3.

[2] 3 юли 1561 г.:B.N., Paris, Fr. 16103, f° 3 v°: „la tardità con la quale caminano qua tutti i negotii", Г. де Нобили до херцога, Мадрид, 20 март 1566: A.d.S. Florence, Mediceo 4898, f° 41.

[3] Б. де Мендоса до Х. де Идиакес, Париж, 16 юли 1587 г.: A.N., K 1448.

[4] Lettere edite e inedite di Filippo Sassetti, p.p. *Ettore Marcucci*, Firenza, 1855, p. 279.

Така не съществува никакво съмнение: битката на Испания с разстоянията е трудна битка и много по-добре от всичко друго тя извежда на яве „измерението на 16 в."

Трите мисии на Клод дю Бург (1576 и 1577 г.)

Един малък пример ще го докаже. Той ще ни постави отново редом с един френски авантюрист, Клод дю Бург, изгладняла и доста необяснима личност; гениален или просто екстравагантен? Този, който направи едно изследване на множеството неиздадени документи от Националната библиотека, може би ще реши...

Тук неговата личност не ни интересува толкова, колкото трите особено любопитни курса, които го отвеждат в Испания: първият през май 1576 г., вторият през септември-октомври същата година и третият през юли-август 1577 г. В двата първи случая – натоварен с интересите на херцог д'Алансон и добавяйки несъмнено много от себе си, той изтъргувал от името на принца неговата евентуална сватба с една от инфантите, дъщеря на Филип II, която ще е донесла като зестра на съпруга си Холандия. Третият път – четем и препрочитаме текстовете, за да повярваме – Клод дю Бург действа от името на Анри дьо Беарн, който моли настойчиво за заем от Католическия крал и за помощта му по повод сватбата на сестра си и принца на Савоя. Всяка от тези екстравагантни мисии създава най-сложни проблеми и завършвайки комедията, развихрят гнева на френския посланик Сен-Гуар.

Първият път нашият персонаж се връща с едно неособено ясно писмо за своя господар и със златна верижка от 400 дуката за себе си. При второто пътуване кралят се опитва да го избегне: „не вярвах, че Клод дю Бург ще се върне, особено след Вашите писма от 30 юли и 13 август", пише той на своя посланик в Париж на 4 октомври 1576 г. Нежеланият при все това е в Барселона на 2 септември. Да се спре, да се избегнат поне големи инциденти с посланика на френския крал, разисквайки всичко писмено – това е въпрос на бързина при експедиране на заповедите. Сайа писал два или три пъти, но Клод дю Бург не се вслушва, минава между капките и „когато отивах от Ескориал до Прадо, разказва Филип II, той застана на пътя ми в Галапагар сутринта на 22 септември и ми връчи едно писмо, написано от ръката на херцог д'Алансон с дата от 19 август, като по-открито от първия път ми предложи уреждането на херцога с една от инфантите, моите дъщери. Аз казах да му отговарят чрез херцог д'Алба..." Любопитният факт от този момент престава да ни интересува: ако един изолиран човек, при това нежелан, успява да се промъкне през цяла Испания без да привлече вниманието на охраняващите служби, и избягва контрола и препятствията, за да изникне пред самия Благоразумен крал, това е един подвиг, който само скоростите и мудностите на времето са направили възможен[1].

---

[1]Относно тази случка има много документи в Симанкас: 2 юни 1576, K 1541; 3 окт. 1576, K 1542, № 4 A; 3 окт., пак там, № 3; 4 окт., пак там, № 4; 8 окт. 1576, пак там, № 11; 12 окт. 1576, пак там, № 15; 13 окт., пак там, № 16; 14 окт., пак там, № 17; 15 окт., пак там, № 19; 17 окт., № 20; 18 окт., № 21; 18 окт., № 22; 21 окт., K 1542; 23 окт., № 30; 25 окт., 30 окт., № 35; 18 ноем., 19 дек., 1576 (№ 64); Анри (от Навара) до Филип II, Аген, 3 апр. 1577, 29 апр. 1577, K 1543, № 38, A; Филип II до М. де Вандом, 8 апр. 1577, K 1542, № 62; 2 юли, № 52; 12 юли, № 45; 2 авг., K 1542; 4 авг. 1577, № 59, 12 авг., № 61; 17 авг., № 62; 19 авг., № 69.

Пространство и икономика

Всяка дейност се препъва в съпротивата на пространството, в него открива своите пречки и своите приспособявания. Осъдена на мудност, тежки подготовки и неизбежни престои, средиземноморската икономика трябва да се разглежда още от самото начало под този ъгъл на дистанциите.

Дори полиците, тези привилегировани стоки, не са пощадени от този общ закон на инерцията. За всички тържища пътните срокове се прибавят към сроковете за плащане, предвидени в полиците. В началото на века тези срокове от Генуа[1] до Пиза са 5 дни, до Милано – 6, до Гаето, Авиньон и Рим – 10, до Анкона – 15, до Барселона – 20, до Валенсия и Монпелие – 30, два месеца до Брюге, три – до Лондон... Парите в брой вървят още по-бавно. Когато през втората половина на 16 в. пристигането на флотите в Севиля става доминиращ елемент от европейската, средиземноморската и световната икономика, възможно е всяка година да се следва придвижването на всяка нова маса бял метал, която се прибавя към монетарния запас и циркулира от тържище на тържище на Запад, съобразно един календар от дълги етапи, както ни го внушават скиците, изготвени от Хосе Хентил да Силва[2]. Същите трудности съществуват и за стоките: те се изработват бавно, забавят се в складовете, сменят собствениците си неособено бързо. Вълната на Испания, внесена във Франция, изисква много месеци[3] от покупката на руната до завършването на сукната, а понякога и години под тази нова форма, за да достигне клиентите си в Египет, в Нюрнберг или другаде. Ние цитирахме характерния случай с житото и ръжта на Италия, продадени година след като са били ожънати и консумирани от шест до десет месеца по-късно, понякога още по-късно, когато поемат към Средиземноморието[4].

Още повече че стоките се изчакват едни други в края на дълги предварителни преходи. В Абруците, в Акуила активната търговия на шафрана поражда всяка година голям приток на търговци. Но шафранът никога не е сам при срещата: той трябва да се опакова в торби от лен (осем такива торби за един товар), а тези торби, четири по четири, на свой ред трябва да бъдат опаковани в кожени калъфи. Освен това плащанията се извършват в медни пръчки, които използва Монетната палата на Акуила за да сече малки монети cavali и cavaluzzi. Така че шафранът се пренася благодарение на пристигането на лененото платно, на медните плаки, идващи от Германия и на кожените бали, които пристигат от Унгария[5]. Осъществява се среща на тези процесии. По същия начин в Леванта подправките, черният пипер, дрогите, копринатa и памукът се срещат със сребърните пари и вълнените платове на Запада... По пътя, проточен от Рагуза до Венеция, после от Венеция до Антверпен и Лондон, ние научаваме от време на време за обмена на стоките, от който се издържат търговските се-

---

[1] *K.O.Müller*, op. cit., p. 39. Сроковете са пресмятани според пристигането на писмата.

[2] *J.G. da Silva*, Stratégie des affaires à Lisbonne entre 1595 et 1607, 1956, p. 92, planche V.

[3] *Federigo Melis*, Aspetti della vita economica medievale, 1962, p. 455 et sq., изучава проблема в края на 14 в. Той изобщо не се е променил през 16 в.

[4] Виж по-горе, стр. 189 и 190.

[5] *K.O. Müller*, op. cit., p. 49.

мейства, Гондола, рагузци, установени в самата Рагуза, в Анкона, във Венеция (по-късно изглежда и в Месина), накрая в Лондон – център на този обмен. Става дума за размяна на стафиди, uve passi, curanti (както се пише на италиански език под влияние на английския) внесени от Леванта, и броеници (paternoster), трудни за пласиране, срещу платовете кързи, изработени в английските села. Транспортът се осъществява по суша и море, през Анкона или Венеция, но сделките са толкова бавни за приключване, че през 1545 г. се налага да се уредят неизплатените сметки, като се прибегне към борсите на Лион чрез посредничеството на Салвиати...[1]

Тази мудност на трасетата е общо зло. Стоки, пари в брой, полици пътуват в една или друга посока, разминават се, срещат се или се чакат. Всяко тържище живее безкрайно от тази многобройна и променяща се конюнктура на стоките, парите в обръщение, полиците, по-точно от реципрочните им компенсации. Тези забавени циркулации задържат дълго време по пътищата стоки, пари и полици. Търговецът ще има естественото желание да възвърне възможно най-бързо капитала си, решаващ коз в една непрекъснато възобновяваща се игра. Никакво съмнение: драмата на частните банки през 16 в. идва от това, че те хвърлят безмерно депозираните от техните клиенти пари в прекалено бавни търговски потоци. Щом настъпи криза или паника, разплащанията не могат да се извършат за няколко дни, тъй като парите са на път, хванати от убийствените мудности на пространството.

Че времето е пари, го знае всеки търговец „с изцапани от мастило пръсти" от писането на безкрайни писма. Формулата витае вече във въздуха. През март 1590 г. Балтасар Суарес, този испанец, установил се във Флоренция, се отчайва от закъснението на един галеон, който ще струва твърде скъпо por el tiempo que pierde la mercaderia[2] (заради времето, което губи стоката – бел. пр.). Благоразумно ще бъде да се разделят капиталите (в пари или стоки) между повече трасета с различен календар или между повече кораби по един и същи път, или още да се избере най-краткият маршрут, този, който най-бързо възвръща парите и тяхната печалба. В началото на 17 в. търговците предпочитат сухоземните венециански пътища пред удобния път на По. Да, казва един венециански дърдорко[3], воднят път „е винаги по-удобен, по-изгоден, отколкото опасния, неудобен и скъпоструващ сухоземен път". Но по протежение на речните пътища има много власти, причини за спиране, за проверка и изнудвания, и за загуба на време, така че разходите в крайна сметка и при двата случая се изравняват.

Впрочем никой няма намерение да разхищава времето. Ако един търговец от 15 в. във Венеция предпочита да заложи на памука от Сирия[4], това значи, че това касае сделки, които могат да се сключат за шест-седем месеца – доста по-бързи за изпълнение, отколкото дългите пътувания в посока на Англия или Фландрия. Само най-големите капиталисти от онова време, най-сръчните, с най-голям шанс –

---

[1] A. de Raguse, Diversa di Cancellaria 131, f°s 1-6.

[2] Б. Суарес до Симон Руис, Флоренция, 30 март 1590 г.: Archivio Ruiz, Archivio historico provincial, Valladolid.

[3] Arringhe varie, Museo Correr 1999 (s.d.).

[4] *F.C. Lane*, op. cit., pp. 101-113.

генуезците, могат да организират от Севиля[1] разплащанията през Атлантика. Огромна операция! Но за иначе грандиозното установяване на редовни търговски връзки между Лисабон и Индийския океан трябва португалската държава да се намеси с целия си кредит и кралят да стане търговец на пипер; а той между другото скоро няма да се справи със задачите си. Неизбежно колкото по-далеч се търгува, по-значителна е масата пари за инвестиране, по-дълго те ще останат заложници на пътуването. Търговията по море от Севиля за Америка или от Лисабон за Азия не би била възможна през 15 в. без предварителните капиталови концентрации в Горна Германия и Италия[2].

А тези далечни връзки винаги налагат подвизи на изпълнителите. През юли 1602 г. една голяма нава от Индиите наближава на няколко мили от Лисабон с повече от два „милиона в злато" на борда, но от екипажа ѝ са живи само тридесет души. Точно тази изтерзана нава завзема англичаните корсари под носа на охранителните галери[3]. През септември 1614 г. – същото събитие (което не приключва зле, in extremis): от „Индиите" близо до Лисабон пристига кораб, богат „с един милион", с 16 оцелели на борда от общо 300 качили се човека[4]. Изключителната случка е в Пасифика, връщането в Акапулко през май 1657 г. на един галеон от Манила без нито един оцелял[5], но всички богатства са на борда и корабът фантом пристига сам в пристанището.

Подвизите на парите. Трябва да се върнем към тях. Трябва да бъдат мобилизирани огромни ресурси, това разкриват отдавна накъсаните ритми на търговските средища. Така през март 1464 г.[6]. Венеция се изпразва от налични пари със заминаването на галерите за Сирия. Нейните парични запаси, всичките ѝ argenti по това време, плават по море, sono navegati per questi navi di Siria, и тя остава един град временно безжизнен и при това парализиран. Такава гледка предлага сто години по-късно и Севиля, но все пак в най-младите си сили. Флотата за „Индиите" дори още не е тръгнала (тя ще прекоси преградата на Сан Лукар едва на 24-29 март 1563 г.[7]), когато вече кореспондентът на Симон Руис ще му пише от Севиля на 15 февруари 1563 г.[8]: „тук на борсата от няколко дни няма и един реал, който да се вземе назаем, независимо на каква цена". Тържището се изпразва за

---

[1] Вж. по-горе стр. 220, бел. 3.

[2] *Hermann Van der Wee*, op. cit., II, p. 319 et sq.

[3] Museo Correr, Cicogna, 1933, f° 162 et 162 v°, 30 juil. 1602.

[4] A.d.S. Venise, Dispacci Spagna, Ф. Морсини до дожа, Мадрид, 22 септември 1614 г.

[5] Diario de Gregorio Martin de Guijo, 1648-1664, p.p. *M.R. de Terreros*, 1953, 2 vol., t. II, p. 76. Що се отнася до дългите пътешествия до Източните Индии, Франсоа Пирар пише в началото на 17 в.: „...в Гоа пристигнаха четири големи кораки...; а от Лисабон бяха заминали пет, но не знаеха какво се е случило с другата... Във всяка карака се бяха качили до хиляда души, а когато пристигнаха в Гоа, не бяха останали и по триста във всяка, при това половината бяха болни": Voyage de François Pyrard, de Laval, contenant sa navigation aux Indes orientales..., 1619, II, p. 385 (така вместо 285!), цитиран според друго издание и с малко по-други думи от: *Stefan Stasiak*, Les Indes portugaises à la fin du XVIe siècle d'après la Relation du voyage fait à Goa en 1546 par Christophe Pawlowski, gentilhomme polonais, Lwow, 1926, p. 33, note 122. Вж. също: Lusiades, V, 81-82.

[6] A.d.S. Mantoue, Ao Gonzaga, Série E, Venezia 1431: Джовани де Стриджи до маркиза на Мантуа, Венеция, 17 март 1464 г.

[7] *Huguette et Pierre Chaunu*, Séville et l'Atlantique, III, p. 36.

[8] Джеронимо от Валядолид до Симон Руис, Севиля, 15 февр. 1563 г.: A.P. Valladolid.

последните покупки на стоки за експедиране и ще трябва да чака връщането на флотите, за да усети отново „размаха" на парите в брой. През предходната 1562 г., тъй като флотата се бавела, се налага задлъжнелите вече търговци да вземат назаем на каквато и да е цена: „от един месец, отбелязва една официална кореспонденция[1], вземаха назаем с повече от 4,5% загуба; всичко това в полза на чужденците..." И ето че идва часът за разплащане на панаирите в Медина дел Кампо: да – но Негово Величество да отсрочи плащанията и да спаси търговците!

Панаирите – допълнителна мрежа на икономическия живот

Търговските борси са главните двигатели на икономическия живот. Те разкъсват враждебността на пространството, прокарват големите движения, които, в зависимост от скоростите на епохата побеждават независимо от всичко дистанциите. Други дейности се прибавят към тяхната, на първо място тази на панаирите, за които е редно да говорим, като че ли все още става дума за градовете, за временни тържища, доста различни помежду си, както и самите градове; едните незначителни, другите средни, някои от тях изключителни, еволюиращи по това време от стокови панаири в обменни[2], но в тази област нищо не е окончателно. Панаирите на Шампан замират през 14 в., те изникват отново в Шалон-сюр-Сон, в Женева, по-късно в Лион... В Северна Италия и в Холандия, страни с интензивна градска дейност, блестящите панаири от 16 в. вече залязват. А там, където оцеляват, както във Венеция, те не са повече от декор. На Възнесение на площад „Сан Марко" се провежда блестящият панаир, точно наречен Sensa[3], на името на религиозния празник, повод за големи радости и за прочутия годеж на дожа с морето. Но не тук е сърцето на Венеция; то бие на тържището и на самия мост „Риалто".

В този диалог на градовете (или ако предпочитате на тържищата) и на панаирите първите работят непрестанно (във Флоренция обмените се котират всяка седмица в събота) и трябва с течение на времето да победят вторите, извънредни събирания... Трябва, но никоя еволюция не е еднопосочна. Възможни са изненади и обрати. През 1579 г. в Северна Италия установяването на обменни панаири в Пиаченца, наречени панаири на Безансон, от гледна точка на историята на капитализма е най-голямото събитие на века. Именно в Пиаченца и за дълги години се намира взискателното „сърце" на икономиката на Средиземноморието и на целия Запад. Но ние ще се върнем към това огромно събитие отново. Всъщност не един град, Генуа, а дискретното събиране на стотина делови люде в Пиаченца четири път в годината дава ритъма на материалния живот на Запада. Там се об-

---

[1] Simancas, Consejo y Junta de Hacienda, 46: Приорът и консулите на Севиля до Н.В., Севиля, 2 юли 1562 г.

[2] Така е вече и за панаирите на Шампан, после и за много други, вж.: *Robert Henri Bautier*, „Les foires de Champagne", in: Recueils de la Société Jean Bodin, V, La foire, 1953, pp. 97-145.

[3] Този панаир в Сенса, за който говори *M. Sanudo*, op. cit., I, colonne 959 (май 1498 г.) и който е отбелязан в кореспонденцията на мантуанци, предизвиква пристигането на чуждестранни търговци; A.d.S. Mantoue, Venezia 1431: де Стриджи до маркиза, Венеция, 10 май 1461 г. Историците на Венеция може би го подценяват.

менят документи и нито един лиар, казва един венецианец, който почти не преувеличава[1]. И все пак всичко – отиванията и връщанията, кръвта от артериите и тази от вените – опира до този решаващ „полюс". Той разпределя полици и комисиони, задължения и кредити, разплащания и компенсации, злато и сребро, симетрии и асиметрии, без които обмените биха изгубили смисъл и сила.

Междувременно, на най-ниското стъпало, местните панаири играят своята роля: наистина по същия начин, както и най-големите търговски панаири – в Лион, Медина дел Кампо, Франкфурт на Майн, скоро и Лайпциг. А историята на тези, неизброими областни панаири се уточнява едва днес, вследствие от неотдавнашни изследвания: панаири в Ланчано[2], в Салерно[3], в Аверса, Лучера, в Реджо ди Калабрия в Неаполитанското кралство; панаири в Реканти и Синигалия в Папската държава, свързани помежду си панаири в Ломбардия[4], без да се броят тези, които Венеция разрешава в Бергамо и Бреша или в Тирол, тези в Болцано, толкова процъфтяващи през 17 в.[5], или в Сирия – морският панаир в Джебла и във вътрешността на страната, на 100 км южно от Дамаск; насред пустинята – керванният панаир в Мзериб[6]... Тук не броим малките панаири, едва нарасналите седмични пазари, които осейват с експлозивните си точки пространството на Запада или на Балканите[7]. В самата Нова Кастилия към 1575-1580 г. се наброяват 22[8] действащи и десетки такива в Португалия[9]. Всички, дори и най-скромните, са набързо построени градове; там, където, както в Медина дел Кампо, в навечерието е имало само една улица, La Rua и голям площад, или само обширен насип извън самия град, както в Ланчано[10]. Петнадесет дни трескава дейност, три седмици, най-много месец. В Дарока, в Арагон, главният панаир започва в деня на Тяло Господне: това е удобен случай за братството на „Св. Троица" да извади от своята черква чудодейни просфори, превърнати някога в плът и кръв, et ciò si vede chiarissimamente (и това се вижда съвсем ясно – бел. пр.) казват с убеденост младите венециански пътешественици през май 1581 г. Този панаир, който трае осем дни, събира тълпа от продавачи на мулета, животни за оран, езда и теглене, последните способни да теглят „тези коли, които в Испания са винаги само с две колела"[11]. (Да обърнем внимание мимоходом на този детайл.)

---

[1] Museo Correr, Donà delle Rose, 181, f° 62: доклад на „zornalier del giro di banco" (de Rialto) Giovan Battista Pereti (?), juillet 1604: „et il più delle volte non vi è un quatriano de contati..."; преведох доста свободно „кватрино" с „лиар".

[2] *Corrado Marciani*, Lettres de change aux foires de Lanciano, 1962.

[3] *Armando Sapori*, Studi di storia economica medievale, 1946, p. 443 et sq. – „La fiera di Salerno del 1478".

[4] *Giouseppe Mira*, „L'organizzazione fieristica nel quadro dell'economia della Bassa Lombarda alla fine del Medio Evo e nell'eta moderna", in: Archivio storico Lombardo, 1958.

[5] *Giulio Mandich*, „Istituzione delle fiere veronesi (1631-1635) e riorganizzazione delle fiere bolzanine", in: Cultura Atesina, 1947.

[6] *Robert Brunschvig*, „Coup d'oeil sur l'histoire des foires à travers l'Islam", in: Recueils de la Société Jean Bodin, V, La foire, 1953, p. 58 et 59.

[7] *J. Cvijič*, op. cit., p. 196-197; *Meblan*, „Die grossen Balkanmessen in der Türkenzeit", in: Vierteljahrschrift für Sozialgeschichte, 1938.

[8] Вж. по-долу стр. 373, бел. 7.

[9] *Virginia Rau*, Subsidios para o estudo das feiras medievais portuguesas, 1943.

[10] Corrado Marciani, op. cit., p. 4.

[11] Пътешествие на Франческо Контарини, май 1581 г.: P.R.O., 30, 25, 157, f° 66 v°.

Щом мине празникът, всичко се задвижва. Демонтираните декори са пренесени по-нататък – истински селища ала Патьомкин, които се движат самички. Търговци, стоки, товарни животни се преместват от един град в съседния. Един панаир приключва, друг започва. Седем-осем фламандски търговци, които напускат Ланчано през септември 1567 г., през „августовския" панаир, все още могат да пристигнат навреме, както искат, на втория панаир в Соренто, който започва на 21-ви същия месец.[1] Този Сперанца дела Марка, който един неаполитански документ споменава през април 1567 г.[2], „придружен от совите агенти", in giro per il Regno (навсякъде из кралството – бел. пр.) обикаля може би всички панаири, продавайки галантерия, копринени чаршафи, Zagarelle[3], златен и сребърен конец, гребени, барети... Ако продавал испанските шапки, които въвежда в Неапол една подражателска мода, той можел да удовлетвори всякаква клиентела.

На тези срещи винаги присъстват едри търговци, познаващи игрите с полиците и кредита (в Ланчано били открити цели купища с полици)[4] и които внасят подправки, дроги, платове... Но дори и в Лион, през март 1578 г.[5], според кръчмарите, „на един търговец, който идва на панаирите с кон и който има средства за харчене и за добър подслон, идват десет други пешком, които са доволни да намерят някоя малка кръчмичка". Панаирите посрещат също и най-скромни амбулантни търговци, автентични свидетели на селския живот, който доставя своята продукция, своите животни, сланината, буретата с осолено месо, кожите и руната, сиренета, новите бъчви, бадеми, сухи смокини, ябълки, вносни и най-известни местни вина като mangiaguerra, качета с аншоа или сардини, сурова коприна. Важното за гъстонаселеното Неаполитанско кралство, чиито цветни картини задържат нашето внимание, е да организира срещата между големите търговски пътища и тези селски друмища, тези магарешки пътеки, тези „артерийки", спускащи с от планината зад Ланчано „по издълбаните от бликащите води долини". Явно, че напредъкът на обмените и на движението, а в крайна сметка и на цяла една поредица от покупки с пари и чрез размяна са сериозно облагодетелствани; мащабно движение, благоприятствано от освобождаването от такси, тъй като пространството, това са също и митниците, бариерните права и пречки...[6]

Всеки път, където и да се направи наблюдението, картината е една и съща. Тендиля[7] в Нова Кастилия, провинция Гуадалахара, не е толкова позната към 1580 г. Кой географ би определил по памет местоположението ѝ в подножието на Сиера Калдерина, към която тя гледа на север, по посока на бреговете на Гуадиана, която после тече към Сиудад Реал, Бадахос и после към Португалия? Със своите 700 семейства по онова време тя представлява голямо сеньориално

---

[1] A.d.S. Naples Sommaria Partium, 566, f° 216 v° et 217: 2 септември 1567 г.

[2] A.d.S. Naples Sommaria Partium, 528, f° 204.

[3] Вид малки панделки.

[4] *Corrado Marciani*, op. cit., p. 1 et 9-10.

[5] *R. Gascon*, op. cit., p. 284, A. Communales Lyon, BB 101, f° 58.[6] *Jacob van Claveren*, op. cit., p. 198, et Regla, in: Historia Social de España, de *J. Vicens Vives*, III, p. 351.

[7] *Noël Salomon*, La campagne en Nouvelle Castille à la fin du XVIe siècle, d'après les „Relaciones Topográficas", 1964, pp. 119-120.

селище от около 3000 жители. Впрочем един от двата му панаира на св. Матей, точно в края на зимата, се радва на изключителен наплив в течене на цял месец. Панаир с благоприятна конюнктура: през цялата зима занаятчиите са тъкали своите платна и това е първият панаир през годината, feria de coyuntura que todo el imbierno se han labrado los paños, y ser la primera del año.

Там идват търговци от всички съседни градове и дори mercadores gruesos (търговци на едро – бел. пр.) от Мадрид, Толедо, Севиля, Куенка плюс бискайски търговци на платно и конци, португалци, „по-многобройни тук, отколкото на всеки друг панаир в Кастилия". Това стичане на хора, истински потоп от търговци, напомня Алкайсерия[1] в Гранада; и колко стоки: сукна от всякакъв вид и с всякакъв произход, коприни, подправки, дроги, дърво от Бразилия, слонова кост, украшения и обикновени блага... От своя страна граф де Тендиля взема всяка година по 1 200 000 мараведи от alcabala (данък – бел. пр.), все пак лек – само 3%, което сочи оборот от 40 милиона мараведи (40 cuentos), повече от 100 000 дуката. Така със сила са унищожени локалните икономики, обикновено затворени и изолирани, и станало възможно създаването или по-добре наченките на „националните пазари".

Икономическите зони с малък радиус

Всъщност Средиземноморието е осеяно от полузатворени икономически зони, тесни или широки, организирани сами за себе си, с безбройните си местни мерки, с носиите и диалектите си. Цифрата им е впечатляваща. Сардиния и Корсика са изцяло настрани от големия живот на връзките. В Сардиния[2] селянинът никога не е подтикван да произвежда повече, да опитва нови култури, да скъса със старите методи; той е свикнал със стърнищата (narboni) и не използва угарта. Някои области, като Оросел и Посада на източния бряг и още повече Галура на север, чак до 1860 г. не познават превозването с коли и търговията „там се извършва винаги на кон"[3]. Много често през 16 в. по-скоро пасторалният, отколкото земеделски остров не познава парите. Отците йезуити, установили се в Каляри от 1557 г., са отрупани с природни дарове: пернати, хляб, козлета, някой угоен петел или прасе сукалче, гълъби, овни, хубави вина, телета. „Обаче, твърди едно от техните писма[4], милостинята в пари, която ни изпращат, никога не достига десет екю".

В Корсика всяка pieve (енория – бел. пр.) е остров в острова, без отношения с долината, която следва зад върховете. Във вътрешността на Аячо хората от Круцина, от Боконяно, от Бестелика са чужденци едни за други[5], принудени са да

---

[1] *J. Caro Baroja*, Los Moriscos del Reino de Granada, 1957, p. 95, note 189: описание на Алкайсерията, на нейните коприни и на нейните платове, според Бермудес де Педраса.

[2] *M. Le Lannou*, op. cit., p. 56.

[3] *M. Le Lannou*, op. cit., p. 13, според *Alberto della Marmora*, Voyage en Sardaigne ou description physique et politique de cette île, 2e édition, 3 volumes, Paris et Turin, 1839-1860.

[4] *Miguel Battlori*, „Ensenyament i finances a la Sardenya cincentista", in: Hispanic Studies in Honour of I. González Llubera, Oxford, 1959, p. 4 et 5. (отделен тираж).

[5] *J. Albitreccia*, in: P. Leca, Guide..., p. 16.

произвеждат всичко, да покриват всички свои нужди (дали затова свинската мас се използва наред със зехтина?). Дрехите правят от селско сукно, произведено вкъщи, и островът протестира, когато генуезки търговци се опитват да държат това сукно в своите магазини. Островът се оплаква и от това, че Господарката (но тя ли е виновна?) не улеснява вътрешната търговия di luogo a luogo[1] (между областите – бел. пр.). Всъщност географията, релефът, трудните пътища са отговорни за непрестанните затруднения. Островът остава почти изцяло извън мрежите на монетарната икономика: данъците там могат да се плащат в жито, в кестени, в буби, в зехтин, в сушени зеленчуци; учителят, който преподава четене и писане, обикновено получава две bacini (легени – бел. пр.) зърно на година (между 20 и 40 литра). При тези условия един корсикански историк от 16 в. обяснява по повод на глада от 1582 г.: „при такава скъпотия зърното не мина четири scudi la meria (4 скудо на мера), тъй като островът се оказа беден на пари; ако бяха в изобилие, цената би се покачила на повече от осем scudi..."[2]

Богатият остров в Сицилия не е обслужван във вътрешността си по-добре от Корсика. Той плаща данъци за строежа на пътни мостове, но правителството харчи парите за други цели, така че вътрешността на Сицилия няма да разполага с поддържани пътища преди 18 в. През 1726 г. все още се гарантират привилегиите на всички търговци, ангажиращи се да отворят магазин във вътрешността на острова[3]. Нека не се учудваме, че сукната за народно потребление през 16 в. са както в Корсика – селски сукна, произведени на място[4].

Хака в Горен Арагон изглежда също като област със затворена икономика. Идеалното, необходимостта там е да се произвежда всичко: жито (това от поливните области или това от montes); лозя (когато разположението, почвата и най-вече височината са подходящи за растенията); маслината въпреки ужасните студове и мразовете в планините; необходимите зеленчуци, на които икономистът Инясио де Асо два века по-късно ще хвали качеството и сладостта. Селски сукна също не липсват за да се облекат – арагонските cordelates имат добра репутация. През 18 в. в някои от тези планински околии все още се прави размяна на жито за зехтин. В Partido (околия – бел. пр.) на Уеска кухненските запаси са едновременно от зехтин и от овче масло[5]. Самата кастилска земя, такава каквато е представена в Relaciones topográficas[6] – тези ценни изследвания, провеждани от 1575 до 1577 г. по заповед на Филип II, – предлага примера на икономика с малък радиус. Да живеят за селата означава да ядат това, което произвеждат, да ползват съвсем малко зехтина, виното, житото на съседното село... Изследвания-

---

[1] *A. Marcelli*, Intorno al cosidetto..., p. 415-416; déc. 1573.

[2] *A.P. Filippini*, Istoria di Corsica, 1re éd., Turnon, 1594, 1 vol., 2e éd., Pisa, 1827-1831, 5 vol., liv. XII, v. 5, p. 382, цитиран от *F. Borlandi*, op. cit., p. 70, note 9.

[3] *Hans Hochholzer*, „Kulturgeographie Siziliens", in: Geogr. Zeitschrift, 1935, p. 290.

[4] *E. Albàri*, op. cit., II, V, p. 477, 1574.

[5] *Ignacio de Asso*, op. cit., p. 53-58.

[6] За тях – основната книга на *J. Ortega Rubio*, Relaciones topográficas de España, 1918, и най-вече публикациите, отнасящи се до провинция Гуадалахара (*J.C. Garcia* et *M. Villamil*, 1903-1915) и до диоцеза на Куенка (*P.J. Zarcos Cueva*, 1927). Да се добавят важните публикации на *Carmelo Viñas y Mey* et *Ramón Paz*, Relaciones de los pueblos de España ordeñadas por Felipe II, I, Madrid, 1950; II, Toledo, 1951; III, Toledo, 1963. За всичко това – вече цитираната книга на *Noël Salomon*, бел. 7 на стр. 373.

та на аграрния режим на Стара Кастилия посочват едно многообразие на културите през 16 в. и всеки път, когато почвата или заслоните позволяват, наличие на маслини въпреки суровостта на климата[1].

Колкото повече тези архаични икономики се изолират в себе си, като правило толкова повече златото и среброто при неуместната си поява много се надценяват. Животът в Сардиния, отбелязва един венецианец през 1558 г., е четирипет пъти по-евтин от Италия[2], разбира се, за този, чиято касия е добре натъпкана. Също така, когато поради рядко срещана случайност се налага един венециански кораб да спре в деня на Възнесение, 1609 г., в пристанище близо до Пола в Истрия – Фазана, пътници и моряци слизат на сушата и намират там всичко в изобилие: телешкото по три солди ливрата, козе за 40 солди, зехтина за три солди, хлябът и виното на много ниска цена; „Insomma, казва един пътешественик, buonissimo vivere"[3] (изобщо, прекрасен живот – бел. пр.). Всъщност средиземноморските страни (както и европейските) са осеяни с такива евтини зони, които всеки път са също светове встрани от общия живот.

В Западна Европа тези зони с ниски цени по принцип са тесни. На Изток има обширни такива, например на Балканите, които се самозадоволяват най-вече с реколтите си, осоленото и сушеното си месо[4]. През лятото на 1555 г. Бюзбек отбелязва в Белград[5]: „...Всичко в тази страна е на ниски цени; рибата, която ни сервираха за вечеря, би стигнала за четиридесет души, а я платих само с половин талер..." Оттук и интересът на рагузците и венецианците да се снабдяват от този огромен и изгоден балкански пазар... Но и техният гняв, когато някой обърка нещата. През януари 1582 г. един венецианец, Фабио Канал, се оплаква разпалено на Съвета на десетте от голямото повишение на цените на конете във вътрешността на Спалато. Значителните покупки на французите (заради гражданските войни) били причината за това ново и плачевно положение на нещата[6].

Многочислеността на тези тесни или обширни области, и едните и другите неангажирани с монетарната икономика, не е характеристика само за Средиземноморието. В Германия по бреговете на Балтика, в Ревал в Естония, във Финландия действителността е една и съща, а понякога и още по-показателна. Връщайки се в Полша през декември 1590 г., споменатият венецианец се снабдява във Виена с всичко необходимо и купува дори своята свещ[7], и има пълно основание за това[8]. Във Франция благодарение на разказите на пътешествениците много от

---

[1] *Jesus Garcia Fernández*, Aspectos del paisaje agrario de Castilla la Vieja, 1963, p. 4 et sq.

[2] *E. Albèri*, op. cit., I, III, p. 267.

[3] *Tommaso Alberti*, Viaggio a Costantinopoli, 1609-1621, Bologna, 1889, p. 6.

[4] Относно българските земи: *I. Sakazov*, op. cit., p. 212.

[5] Op. cit., I, p. 201. Почти един век по-късно Таверние отбелязва в Белград същото изобилие: две екю на ден за 14 души (може би същевременно животът е поскъпнал; хлябът, виното, месото – всичко е превъзходно „и не струва почти нищо в този град"): Histoire générale des Voyages de John Green, traduction et continuation de l'Abbé Prévost, X, p. 118.

[6] Фабио Канал до Съвета на десетте, Спалато, 21 ян. 1582: A.d.S. Venise, Lettere ai Capi del Consiglio dei Dieci, Spalato, Busta 281, f° 67.

[7] Вж. по-горе, стр. 189, бел. 6.

[8] *Léopold Chatenay*, Vie de Jacques Esprinchard Rochelais et Journal de ses voyages au XVIe siècle, 1957, p. 148: пътниците трябва да носят в „странноприемниците на Полша... своите постели... дори месото, пиенето и свещите".

примерите са красноречиви. Можем ли да си представим по-изостанала, по-отегчителна и по-неприятна провинция от Бретан: през февруари 1532 г. Франсоа I предвижда да ходи там (и той го сторил) „противно на мнението на целия си двор, който мрази това пътуване като пътуване в Ада"[1]. В Англия картината е идентична: още по времето на Кромуел[2]е достатъчно да се отделиш от main highways (главните пътища – бел. пр.) за да откриеш архаичната, горска или покрита с истравниче Англия, в която продължава разбойничеството. А какво да кажем за Шотландия или Ирландия[3]! Следователно ние не съдим Средиземноморието, а 16 в. с неговата недостатъчна монетарна икономика, безсилието на хората да координират всичко. И повече от 16 в. – стария режим на икономиката, който нито започва, нито свършва през него.

Въпреки всичко това и най-затворените икономики изпускат малки поточета. Нека се предпазим по съвета на Марк Блок от прибързани заключения относно затворените икономики. Дори корсиканските pievi поддържат обем с външния свят чрез посредничеството на пастирите и според случая разменят прасета или кестени за зехтин, платове или пари... Говорейки за островите, ние показахме с друга цел, че масивната Сардиния не е изцяло затворена за средиземноморския свят[4]. Безсмислено е да го доказваме дълго и по повод на Сицилия – житницата, или за Кастилия – международен пазар на вълната.

Напротив, това е полезно да се подчертае за някои така западнали области, че изглеждат затворени в себе си, като района на Уеска и въобще целия Горен Арагон. Впрочем може ли да се забрави, че през тази partido на Уеска преминава големият път за Канфранк, който още от Средновековието е пътят на вината от Гиен и на английските сукна[5], път, по който през 15 и 16 в. германските търговци все още пътуват, отивайки в Сарагоса за търговията с шафран? Че вероятно от Беарн, тоест отвъд Пиренеите, до овощните градини на Хака са достигнали сочната круша и дребната червена круша, която в Беарн се нарича Божа ябълка[6]; че арагонското жито се спускало някога по Ебро в посока към Тортоса и че и през 16 в. Каталония се осланя на това снабдяване; че дълго време съществува монета на Хака (sueldo jaqués[7]), че cordelates[8] се изнасят далеч от Арагон и накрай не помалко важното, че Арагон се кастилизира през 16 в., че един от неговите сеньори, съвременник на Филип II, пише на кастилски родовата си книга[9]...? Така по пътища, от които познаваме само някои, твърде бедният и пустеещ Арагон сам се отваря за широкия свят.

---

[1] Дж. Антонио Вениер до дожа, Руан, 22 февруари 1532 г.: B.N., Paris, Ital., 1714, f° 189, copie; вж. също: *M. Sanudo*, op. cit., LVI, col. 244-245, 15 avril 1532.

[2] *John Buchan*, Oliver Cromwell, London, 1934, p. 22.

[3] *P. Boissonnade*, „Le mouvement commercial entre la France et les Îles Britaniques au XVIe siècle", in: Revue Historique, mai-sept. 1920.

[4] Вж. по-горе, стр. 144-145.

[5] Col. de doc. ined. del Archivo General de la Corona de Aragon, t. XXXIX, p. 281; *Ignacio de Asso*, op. cit., p. 384; *Aloys Schulte*, op. cit., I, p. 308 et sq.

[6] *Ignacio de Asso*, op. cit., p. 57-58.

[7] Ibid., p. 263.

[8] Изработване на платна в Хака дори през 16 в.: *I. de Asso*, op. cit., p. 208.

[9] *F. Belda y Pérez de Nueros*, Felipe II, op. cit., p. 30 et sq.

Впрочем диалогът между напредналите страни и слаборазвитите райони не би могъл да се избегне. И преди, и сега не може да съществува икономически живот без разлика в нивата или ако предпочитате, във волтажа. Генуезките търговци са в корсиканските градове поради един закон, който най-вече ги принуждава, но същевременно ги оправдава: както венецианците са в Халеб или в Ормуз, рагузецът – в Ускуб, в София, в Темешвар или в Нови пазар, нюрнбергските търговци – в Бохемия или в Саксония, възползвайки се от евтината работна ръка и живот там[1]. Градовете не могат да минат без бедните земи, разположени край техните врати (и които те поддържат в бедността им, съзнателно или не). Всеки град, колкото и блестящ да е той – и Флоренция е блестяща, – трябва да се снабдява за най-необходимото в кръг с радиус от трийсетина километра, начертан около него[2]. От този заобикалящ я кръг Флоренция ще извлече дървесината си, зехтина си, зеленчуците си, птиците си, невъобразимите количества бъчви с вино, дивеч, и птици, които селяните продават навързани на гроздове пред вратите си[3]. Следователно съществува смесване на икономиките, като по-бързите съпътстват по-бавните. Ако Валядолид[4] живее охолно, това е защото богатата Tierra de Campos е пред вратите му. Сеговия докарва червеното и бялото вино, които ѝ липсват, от съседните земи на Медина дел Кампо, Кока и Зебрерос: всеки четвъртък – на пазара, където гражданите се снабдяват. И така нататък... Ако Венеция живее така добре, то е, защото мрежите на речните ѝ пътища ѝ позволяват да се снабдява с дребни храни и овче сирене чак от Казалмаджоре в Ломбардия[5] и защото морските пътища са още по-удобни за житото, зехтина, виното, рибата, добитъка и за необходимите поради зимния студ дърва. Последните идват с пълни лодки от Истрия и Кварнеро[6].

Четириъгълникът Генуа-Милано-Венеция-Флоренция

Така изложихме всичко за и против, което благоприятства и същевременно спъва икономическата организация на едно неподатливо пространство. Или, по-просто казано, едно географско разделение на труда. Впрочем това разделение съществува доста видимо в целия мащаб на морето.

Този свят от шейсетина дни е в общи линии един Weltwirtschaft един свят икономика, сам по себе си отделна вселена. Не всичко там е подредено по стриктен и авторитетен начин, но се очертават големи линии на един определен ред. Така всеки свят-икономика приема за център една главна област, която дава импулс на другите и сама по себе си установява единството, което разглеждаме.

---

[1] *Laszlo Makkai*, „Die Entstehung des gesellschaftlichen Basis des Absolutismus in den Ländern des österreichischen Habsburger", in: Études Historiques, p.p. La Commission Nationale des Historiens hongrois, 1960, tome I, pp. 627-668.

[2] *Giuseppe Parenti*, Prime ricerche sulla rivoluzione dei prezzi in Firenze, 1939, специално стр. 78: нормалната зона за снабдяване на Флоренция не е повече от 30 мили, понякога по-малко, стр. 94.

[3] A.d.S. Florence, Misc. Medicea 51.

[4] *B. Bennassar*, op. cit., и специално II част, гл. II: Les moyens de l'économie (машинописен текст).

[5] И това е от 1444 г.: A.d.S. Venise, Notatorio di Collegio, 8, f° 1, 10 юли 1444 г.: лодките „barchiele", „veniunt Venetias cum caseo, ovis de Casali Maiori, Bessillo et aliis locis Lombardie...".

[6] Museo Correr, Donà delle Rose, 451.

Явно през 16, както и през 15 в. този средиземноморски център е теснят четириъгълник между градовете Венеция, Милано, Генуа и Флоренция, със своите дисхармонии, съперничества между отделните градове, всеки със своята тежест. Една видима еволюция измества гравитационния център от Венеция, където той е в началото на века, в Генуа, където той се установява по брилянтен начин между 1550 и 1575 г.

Без никакво съмнение през 15 в. Венеция е здравият център на Вътрешното море[1] и дори на този двоен или троен свят, роден от скачването на една неопределена Европа със Средиземно море. Явен център, но не абсолютен. В далечината Венеция трябва да е била заменена от Брюге, друг „полюс", повече или по-малко на висотата на своята задача – по това се спори[2], – в края на водните пътища, стигнали на север чак до Балтика, Северно море, хинтерланда на Северозападна Германия и още повече до Англия. Освен това, за да властва, Венеция се опира и на мощните градове от голямото си съседство – Милано, Генуа, Флоренция. И ако бе необходим само един документ, за да се установи това, известната реч на дожа Мочениго[3] от 1423 г. би била достатъчна. Венеция препредава към Леванта, където се стичат големите връзки на търговското богатство, велура на Генуа, златните сукна на Милано, сукното от чиста вълна на Флоренция. Тя се издържа от техния индустриален труд и от търговията им, която се стреми към нея.

Това разностранно сътрудничество не се развива без сблъсъци. Ревност, съперничества и войни разделят това тясно сърце на света. Историята е проучила стъпка по стъпка тези комедии, измами и трагедии (такива не липсвали). До април 1454 г.[4], до решителния поврат след мира от Лоди, авантюристична Италия на градовете и принцовете изживява по свой начин тези икономически, социални и политически конфликти, които обединяваме под лъжливото наименование Стогодишна война; тези времена, които общата рецесия на дейностите прави мрачни, понякога и диви. Градове се сблъскват с градове, с държави... Да видим тези свади от гледната точка на едно бегло появило се италианско единство, което ще се срине пред амбициите на най-прозорливите политици, това означава прекалено голяма чест за една хроника без величие. Във всеки случай заслугата на мира от Лоди е, че бележи връщане към спокойствието и добрите сделки. Това ще трае до неуместния поход на Шарл VIII през септември 1494 г.

През време на това затишие хегемонията на четирите „големи" остава видима. И Венеция властва. При нея въобще не става дума за голяма политика, а за пари, полици, платове, подправки, плаване – и това по един естествен начин, тоест почти невероятно. През май 1472 г.[5] Съветът на десетте във Венеция разисква непрекъснато всеки ден със Zonta на 35-те, както не бил постъпвал (gran tempo fa) отдавна!

---

[1] *Alberto Tenenti*, Cristoforo da Canal, 1962, p. 176.

[2] *J.A. Van Houtte*, „Bruges et Anvers, marchés nationaux ou internationaux du XIVe au XVIe siècle?", in: Revue du Nord, 1952.

[3] Един от класическите текстове за венецианската история, който често е възпроизвеждан, е Bilanci Generali, 1912, vol. I, tome I, p. 577 et sq.

[4] *Corrado Barbagallo*, Storia Universale, III, 1935, p. 1107.

[5] A.d.S. Mabtoue, A° Gonzaga, B 1431: Йоханес де Стригис до маркиза, Венеция, 16 май 1472 г., и следващите писма.

Става дума не за турската война, подновена през 1470 г., а да се обезцени и после да се забрани движението на сребърните пари grossetti и grossoni и първо на тези, които не били сечени от Zecca (Монетния двор – бел. пр.) на Венеция. Трябва да се спре инвазията на лоши пари, каквито Венеция вече познала и срещу които тя била винаги безмилостна. По това време, доста преди Томас Грешам, вече е известно, че „лошите пари ще изгонят добрите", che la cativa cazarà via la bona, както пише агентът на Гонзага през юни 1472 г.[1] „Тук, добавя същият информатор, нищо ново, освен като че ли вече не се тревожат от турците. Нищо не се прави срещу тях". Така Венеция, която изгубва Солун през 1430 г. и току-що през 1470 г. е изоставила на турците житния остров Негрепонт, е загрижена единствено за себе си, защото е сигурна в себе си, в своето богатство и в своето превъзходство. Турската флота е копие на нейната; нейните укрепления с артилерия, редовно поддържани и снабдявани от Арсенала, нямат равни. И тя сключва добри сделки. В цялото пространство на Средиземноморието, че и по-нататък, чак до Фландрия, разпределителната система на търговските галери функционира в най-голяма изгода на благородниците, наематели на корабите на Републиката.

Сеньорията, вярно, е загубила основни пунктове: Солун (1430 г.), Константинопол (1453 г.), „наистина наш град", твърди един сенаторски текст; Негрепонт (1470 г.), да прибавим и Тана на Азовско море (1475 г.), откъдето за Венеция тръгват галери и нави, една от тях – разказва един късен текст – carga de schiave et salumi: натоварена с робини и осолено месо[2]... Всички тези удари са силни, но гъвкавите трафици могат да се опрат на други бази, на Кандия, на Кипър, където Венеция е единствената господарка от 1479 г. Разбира се, всяко сравнение е измамно, но окупацията на Кипър във вреда на генуезците е според мащабите на века това, което ще бъде окупацията на Индия от англичаните спрямо французите след победата при Пласи (1757 г.). Освен това венециански търговци и кораби присъстват в края на века, а и след това в Истанбул и в Черно море. Те са в Сирия и Египет – двете врати на търговията в Леванта, втората – решаваща, първата – значима. През 1489 г. за Венеция Александрия представлява на връщане може би 3 милиона дуката[3]. През 1497 г. Сеньорията изпраща към Сирия и Египет заедно със скъпите си стоки и повече от 360 000 дуката в брой. С това сребърният marc (стара френска монета – бел. пр.) – тъй като вече става дума за белия метал – се увеличава с повече от 5 grossi[4] за мрак. Така Венеция се отървава от белия си метал, за да върне у дома си, съобразно обичайната схема, пипер, подправки, дроги, памук, лен, коприна. Всичко това редовно и стриктно (кой би се усъмнил във възможността на пътешествието на Вашку да Гама?) и политически гаранти-

[1] Ibid., от същия до същия, 6 юни 1472 г.

[2] A.S.V. Venise, Brera 51, Cronica Veneta, f° 105 v°, 1 март 1448. Унищожаването на Тана на 22 май 1453 г.: A.d.S. Venise, Senato Mar 4, f° 181. Още един „Consul Tane", назначен на 28 март 1460 г.: ibid., 6, f° 163; разсъждения относно търговията с робини, купувани в Кафа, 2 юли 1474 г.: A.d.S. Mantoue, A° Gonzaga, Série E. Levante e Corte Ottomana, 795.

[3] А. Гидони до херцога на Модена, Венеция 12 септ. 1489: A.d.S. Modène, Venezia VII-54. II-8. Тези цифри са според слухове. За галерите от Александрия и Бейрут една кореспонденция споменава за 2 млн. дуката на връщане „според венецианците" (secondo loro), Джовани ди Стриджи до херцога на Мантуа, Венеция, 28 февр. 1471 г.: A.d.S. Mantoue, Série E, Venezia, B 1431.

[4] *M. Sanudo*, op. cit., I, col. 734.

рано: Сирия и Египет са обединени в държавата на мамелюците със старите си търговски традиции. Впрочем кой би предвидил успехите на турците срещу суданците от Кайро от 1516-1517 г.? Така Венеция живее в покой, този на богатите. Ще протестира срещу прекаления лукс на дамските тоалети, срещу скандалните разноски за празниците, срещу бродираните костюми на мъжете. Но кой не се възхищава, както Санудо, дълбоко в душата си от разкошните зестри, които стават правило за благороднические сватби – никога под 3000 дуката, а често над 10 000[1]? Няколко крясъка пред Двореца на дожите от страна на моряците от галерите, които искат заплати[2], няколко оплаквания на бедните от Arte della Sete или della Lana (производителите на коприна или на вълна – бел. пр.), един песимистичен сенаторски декрет относно кризата на многотонажните кораби[3] – тези петънца едва се забелязват върху блестящата картина.

Въпреки това новият век ще се опълчи против прекалено богатите градове. Венеция се спасява по чудо от бурята при Анядел (1509 г.). Една след друга Генуа, Милано и Флоренция изживяват непоправими нещастия. Ако сечта в Рим (1527 г.) не надминава всички предишни ужаси, клането в Генуа през 1522 г.[4] ще си спечели ужасната репутация, която заслужава. Нищо не е пожалено в заветния град с изключение – тази подробност е важна – на търговските полици, които са пощадени от войниците по заповед отгоре. В крайна сметка през 1528 г. Генуа се присъединява към Карлос Пети, подпечатвайки така съдбата си. От своя страна миланците се научават да викат „Да живее Франция", тъй като се налага[5], или според случая – „Да живее императорът", а после се приспособяват към испанците, тъй както по-рано – към Сфорца или преди тях – към Висконти. Впрочем една местна аристокрация от висши служители остава, под сянката на испанските власти, господарка на Милано и на Ломбардия[6]. Всичко се променило, те останали.

Накратко, не могло градовете да бъдат премахнати от света на живите и на силните. Конюнктурата останала добра поне докъм 1530 г. В новия свят, в който Лисабон и Севиля заемат нови позиции, една поредица от градове, от Антверпен до Венеция, властват над света, като последната запазва позициите си в Източното Средиземноморие. Не без затруднения, тъй като дълготраен мир с турците ще има едва след 1574 г. Тя запазва и позициите си в Централна Европа. За сметка на това всичко в Северна Африка е загубено за нея след испанските действия от

---

[1] Ibid., I, 885-886. Относно лукса на мъжките облекла: Senato Terra 15, f°s 86 v° et 87, срещу хранителните излишъци: ibid., f° 42, 21 ноемв. 1504 г.; срещу лукса на дамските тоалети: ibid., f°s 190 et 191, 4 януари 1508 г.; срещу празниците: *M. Sanudo*, op. cit., I, col. 822. Но Санудо самодоволно изброява богатите ястия, които опитва на венецианските пиршества.

[2] A.d.S. Venise, Senato Mar, II, f° 126, 21 февр. 1446 г.

[3] Вж. по-горе стр. 293 и сл.

[4] Джакобо ди Капо до херцога на Ферара, Генуа 31 май 1522 г.: A.d.S. Mantoue, A^o Gonzaga, Série E. Genova 758, и Дж. Тебалди до дука на Модена, Венеция, 8 юни 1522 г.: A.d.S. Modène, Venezia 15-77, VI, 67.

[5] *Jean d'Auton*, Chronique, I, p. 55, 1499: „и нямаше нито гвелф, нито гибелин, които за момента да не бяха истински французи..." Милано току-що е завзет.

[6] *Federico Chabod*, „Stipendi nominali e busta paga effettiva dei funzionari dell'amministrazione alla fine del Cinquecento", in: Miscellanea in onore di Roberto Cessi, Roma, 1958, pp. 187-363.

1509-1511 г.[1], или почти всичко[2]. Прекалено вдадената във Вътрешното море Венеция не успява да придобие голямо значение по посока на Атлантика.

Равносметката щеше да бъде отрицателна, ако Венеция не беше изпитала подема на индустриите си – коприна и платно от чиста вълна, стъклени изделия, печатарски преси, – подем, който ще продължи и през следващия век, и най-вече, ако не участваше пълноценно в общия напредък на „втория" 16 в. – така, както го посочват кривата на нейните бюджети и сметките на нейните митници докъм 1620 г.[3] Всяка година Сметната палата вероятно е секла златни монети за един „милион" и за един „милион" сребърни монети[4]. Нейните търговци са разпръснати по света от Нюрнберг до Ормуз, тоест на доста големи разстояния. Те поддържат за града си един вид „капиталистическа империя", чиято тежест трудно ще се прецени, но по този повод ни очакват доста изненади. През 1555 г. поради преустройство на обществото откриваме дейност на венециански търговци в Севиля: Антонио Корнови, Андрея Корнаро, Джовани Корер, Лоренцо Алипранди, Донато Руло, Балд. Габиано[5]. През 1569 г. един неаполитански документ[6] ни предоставя имената на *петстотин* венециански търговци, купувачи на зехтин и жито в Пулиите и главно в Бари; сред неиздадените документи на френското консулство в Алжир от 1579[7] се появява един голям лихвар, Бартоломео Сома, „венециански търговец"... Накрая, към 1600 г., обществената държавна хазна прелива от пари[8]; ако нашите сметки не са погрешни, в пристанището на града всяка година влизат и излизат между седем и осемстотин кораба[9]. Венеция остава най-вече богато средище на налични пари[10]; може би най-снабденото в християнския свят: „forse, казва един венециански текст, без да преувеличава, in Europa non si trova altra piazza più commoda"[11] (вероятно в Европа няма друга по-удобна пиаца – бел. пр.). Разбира се, мърморковците и даващите съвети не са удовлетворени. Би трябвало, казва един от тях, да се сложи данък върху обмените, които предстaвляват „четири пети от трафика на пиацата", quali sono li quattro quinti del traffego della piazza[12]. Няма да се учудим, че балансът на една обменна банка от онова

---

[1] *F. Braudel*, „Les Espagnols et l'Afrique du Nord de 1492 à 1577", in: Revue Africaine, 1928.

[2] Вж. таблиците от стр. 383: пътуванията до Берберия се прекъсват през 1525 г.: *Jacques de Mas Latrie*, Traités de paix et de commerce, 1868, p. 273 (22 mai 1518); както и за нарушаването на търговията с Берберия: *M. Sanudo*, op. cit., XXV, col. 338.

[3] Вж. по-долу, кн. II, графиките под № 57.

[4] Museo Correr, Donà delle Rose, 26, f° 191 et 194 (1588). Като сравнение вж.: Marciana VII, MCCXVIII, 18: монетният двор сече повече от един милион дуката в сребърни монети (6 юли 1671).

[5] *Clemens Bauer*, op. cit., p. 151, note 47 от стр 48.

[6] A.d.S. Naples, Sommaria Partium, 591, f° 225-235, 22 декември 1569 г.

[7] Archives des Bouches-du-Rhône IX B 171, f° 6 v°, Алжир, 7 май 1579 г.

[8] 6 000 000 в дукати през 1605 г., 9 000 000 – през 1609 г. в касите на Deposito Grande de la Zecca. По този повод многобройни сведения в свезките на Senato Zecca, *F. Braudel*, in: La civiltà veneziana del Rinascimento, Fondazione Giorgio Cini, 1958, p. 101.

[9] Вж. по-горе, стр. 283.

[10] Може би от 1575 до 1580 г., ако интерпретирам правилно един текст без уточнение: Museo Correr 161, f° 2, 14 дек. 1593: игрите с обмените, въведени на тържището във Венеция от чуждестранни сарафи „per il più fiorentini".

[11] *E. Magatti*, „Il mercato monetario veneziano alle fine del secolo XVI", in: Archivio Veneto, 1914, pp. 289-292.

[12] Museo Correr, Donà delle Rose, 42, f° 27 v° (s.d., fin XVIe s.).

31-32 – Пътуването на търговските галери на Венеция

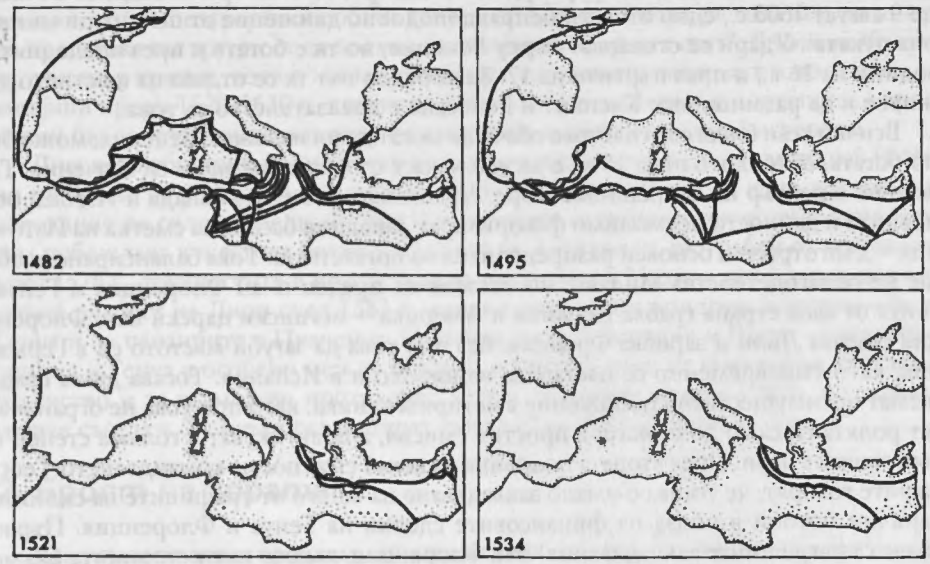

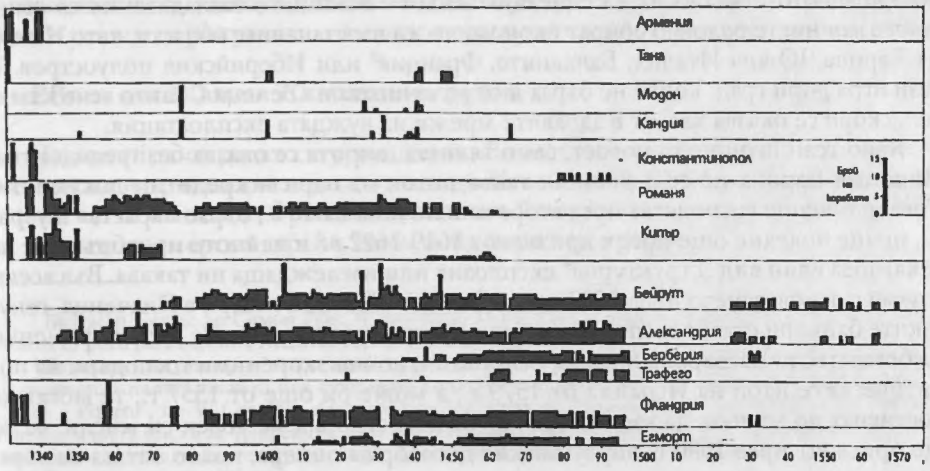

Четирите скици от първата карта, извлечени от дългия филм, публикуван от Алберто Тенênти и Корадо Виванти в Annales, E.S.C., 1961, обобщават етапите на разпадане на старата система на търговските галери и на техните конвои (Фландрия, Егморт, Берберия, "Трафего", Александрия, Бейрут и Константинопол). Всички тези линии функционират през 1482 г. През 1521, както и през 1534 г. оцеляват само печелившите връзки с Леванта. За да опростим скиците, разстоянията са отбелязани от изхода на Адриатическо море, а не от Венеция.

Таблицата, която следва, обобщава количествената история на тези конвои (една непълнота на документацията прекъсва сериите в края на 15 и началото на 16 в.). Разпадането на старата система на конвоите все пак е компенсирано от свободното плаване, което винаги е съществувало, но се развива с течение на времето.

време, тази на венецианеца Бернардо Наваджеро, сочи за три месеца, от 24 май до 9 август 1603 г., едно отчасти неправдоподобно движение от почти три милиона дуката[1]. Удари се стоварват върху Венеция, но тя е богата и през последните години на 16 в., и през първите на 17. За пореден път тя се отдава на щастието да живее и да размишлява. Късният ѝ Ренесанс е доказателство за това.

Всички тези блестящи цветове обаче не могат да ни излъжат. Венеция, може би по-богата, отколкото през 15 в., е загубила част от *относителното* си значение. Тя вече не е център на Вътрешното море. Люшкайки се между Запада и Изтока, основните ѝ дейности неумолимо фаворизират Западния басейн за сметка на Източния – дълготраен и основен разпределител на богатствата. Това балансиране въобще не облагодетелства Милано, но поставя на преден план Флоренция и Генуа. Генуа от своя страна грабва Испания и Америка – истински царски пай; Флоренция създава Лион и заробва Франция, без при това да загуби мястото си в Германия, като същевременно се настанява нашироко и в Испания. Тогава двата града заемат преимуществено положение в четириъгълника, като при това не ограничават ролята си само до стоката в простия смисъл, а практикуват в голяма степен и търговията с пари. През втората половина на века Генуа поема командването. Географите говорят, че тогава е имало завладяване на много от трафиците на силните парични потоци в полза на финансовите сделки на Генуа и Флоренция. Първо обаче са вътрешните завладявания! Във Флоренция, където ние историците бяхме започнали да виждаме нещата малко по-ясно, кредитирането слиза чак до най-обикновеното стъпало на ежедневния живот[2]. Външните завладявания са също много важни: те редовно обират икономически изостаналите области, като Източна Европа, Южна Италия, Балканите, Франция[3] или Иберийския полуостров. В тази игра дори град, който не бърза и от величината на Венеция, както вече казахме[4], скоро се оказва хванат в здравите мрежи на чуждата експлоатация.

Явно тези игри не са новост, само тяхната широта се оказва безпрецедентна. Никога в Европа не се е движил такъв поток от пари и кредитни документи. Това движение господства през втората половина на 16 в., бързо нараства и узрява, но ще повехне още преди кризата от 1619-1622 г.[5] и нейното преобръщане на века, чрез един вид „структурна" експлозия или изглеждаща ни такава. Във всеки случай с основаването през 1579 г. на големите обменни пазари в Пиаченца, генуезките банкери стават господари на международните плащания и едновременно на богатството на Европа и света; оспорвани, но неизкореними господари на политическите пари на Испания от 1579 г., а може би още от 1557 г., те могат да достигнат до всичко, да вземат всичко. За известно време човек си мисли, че те ще присвоят през 1590 г. португалския договор за пипера, който остава на търг.

---

[1] Ibid., 181, f° 61 et 65 v°: става дума за извадка от „zornal de ziri", обща сума от 2 979 090 дуката и 17 денари. Друг дневник, се казва на анкетьора, представя данни за обмени „che non girano", тоест „secchi".

[2] Това съобщава трудът на Морис Кармона, посветен на Тоскана от 17 в.

[3] Вж. думите на един флорентински търговец от 15 в., *A. Monteil*, Histoire des Français, VII, p. 424-425: „Вие, френските търговци, само продавате на дребно и препродавате".

[4] Вж. по-горе, стр. 314 и бел. 2.

[5] *Ruggiero Romano*, „Tra XVI e XVII secolo. Una crisi economica: 1619-1622", in: Rivista Storica Italiana, 1962, pp. 480-531, pp. 31-37.

„Несъмнено, казва по този повод[1] един испански търговец, установил се във Флоренция, който безспорно не обича генуезците, това са хора от този вид, за който не представлява трудност да поемат отговорност за целия свят". *Векът на Фугерови*, толкова кратък, вече е минал, а този на генуезците започва късно и няма да завърши преди 1620-1630 г., когато чрез богатството на новите португалски християни ще се утвърди издигането на смесения капитализъм на Амстердам.

Днес тези обширни исторически хоризонти изпъкват със силна светлина[2]. Именно по време на решителните години 1575-1579[3]; при изхода от едно драматично изпитание на силите срещу Филип II и неговите съветници генуезкият капитализъм побеждава в жестока битка. Падането на Антверпен, разграбен от войниците през 1576 г., трудностите и неуспехите на панаирите в Медина дел Кампо, подчертаната слабост на Лион след 1583 г., всички тези знаци придружават триумфа на Генуа и на панаирите в Пиаченца. Оттогава между Венеция и Генуа, между Флоренция и Генуа и особено между Милано и Генуа и дума не може вече да става за равенство и за възможен противовес. Генуа си отваря всички врати, подчинява[4] своите съседки. Те ще се реваншират, обаче едва през следващия век.

2. Броят на хората

Явно съществения проблем, този над всички останали, който дава смисъл и измерение на века, е проблемът за броя на хората. Колко са те? Първи и труден въпрос. Увеличават ли се, както подсказва всичко? Втори и не по-малко труден въпрос, особено ако решим да разграничим етапите и процентите и да претеглим наличните маси.

Свят от 60 или 70 милиона души

Не могат да се дадат сигурни данни. Единствено приблизителните числа са възможни и приемливи, що се отнася до Италия и Португалия, сравнително сигурни, що се отнася до Франция, Испания и Отоманската империя[5]. За останалите средиземноморски страни липсата на сведения е пълна.

---

[1] Балтасар Суарес до Симон Руис, Флоренция, 15 ян. 1590 г.: „Cierto es gente que les parece todo el mundo es poco para barcale", Archivio Provincial, Valladolid.

[2] Относно това „полярно" изследване, трябва да отбележим прекрасните страници на *Federigo Melis*, „Il commercio transatlantico di una compagnia fiorentina stabilitata a Siviglia a pochi anni dalle imprese di Cortes e Pizarro", in: V. Congreso de historia de la Corona de Aragon, 1954, и специално стр. 183 и сл. Нашият колега мисли за Флоренция като за център на света през „първия" 16 в... Но защо не Лион? Да съобщим и за неиздадените трудове на Фелипе Руис Мартин и Х. Хентил да Силва.

[3] Вж. по-долу, стр. 486 и сл.

[4] A.d.S. Gênes, Materie politiche, pnvilegi, concessioni, trattati diversi et negoziazioni 15-2734, n° 67. Trattato di commercio stipulato tra il Soltano Hacmet Han, Imperatore degli Ottomani e la Republica di Genova.

[5] Всички проблеми, отнасящи се до демографията на Турската империя, бяха разгледани отново от Йомер Люткфи Баркан и неговите ученици. Огромните усилия за разнищване на документите, отнасящи се до турските преброявания от 16 в., са към своя край. Благодарение на учтивостта на нашия колега от Истанбул, можах да използвам още непубликуваните резултати, които обобщава карта № 55 в кн. II. За смисъла и етапите на тези изследвания вижте: *Ömer Lütfi Barkan*, „La Méditerranée de F. Braudel", in: Annales E.S.C., 1954; „Quelques observations sur l'organisation économique et sociale des villes ottomanes des XVIe et XVIIe siècles", in: Recueils de la Société Jean Bodin, VII, La Ville, 1re partie, 1955, p. 289 et sq. Към тези изследвания следва да се добави и машинописното копие от лекциите на проф. Баркан във Висшето училище (1963 г.).

В западна посока правдоподобните цифри *в края на века*[1] са следните: Испания 8 милиона, Португалия 1, Франция 16, Италия 13, тоест общо 38 милиона. Остават ислямските страни. За Европейска Турция Конрад Олбрихт[2] като че ли приема към 1600 г. една цифра от 8 милиона. Имайки предвид обичайната равностойност в Турската империя между двете картини – на Турция и на Европа (или по-скоро преимуществото на втората над първата[3]), бихме могли да присъдим 8 милиона и на азиатската част на Турция. Остава Северна Африка в широкия смисъл на думата. Могат ли да се припишат 2 или 3 милиона на Египет и толкова на Северна Африка[4]? Тогава бихме достигнали максимум 22 милиона за

---

[1] Най-доброто експозе по тази тема все още остава статията на *Julius Beloch*, „Die Bevölkerung Europas zur Zeit der Renaissance", in: Zeitschrift fur Sozialwissenschaft, III, 1900, за Италия ще го допълним с посмъртния труд на големия германски историк: Bevolkerungsgeschichte Italiens, t. I, 1937, t. II, 1939, t. III, 1961. За Франция – старият труд, незаменим до момента *Levasseur*, La population française, 1889 1892. За Португалия Лусио де Асеведо и другите португалски историци приемат население от около 1 милион: *G. Freyre*, Casa Grande, 1946, p. 166; *R. Konetzke*, op. cit., p. 271. За Испания твърде спорен е трудът на *Konrad Haebler*, Die wirtschaftliche Blute Spaniens, 1888 (търпящ критика и критикуващ недостатъчно статията на Белох); *Albert Girard*, „Le chiffre de la population de l'Espagne dans les temps modernes", in: Rev. d'Histoire moderne, 1928 – точен, доста подробен, но оспорим в неговите заключения, от същия автор, „La répartition de la population en Espagne, dans les temps modernes", in: Revue d'hist. écon. et soc., 1929, p. 347-362. Не вярвам на голямата стойност на труда на *Fuentes Martiañez*, Despoblación y repoblación de España (1482-1920), Madrid, 1929; броят на населението на Испания ми се струва надценен по времето на Католическите крале. За трудния въпрос с vecinos коефициентът 4,5 ми се струва, както и на Ю. Белох, точен или поне оправдан. Броя от 8 милиона за края на 16 в. е този, на който се опира Фуентес Мартинес. Само за Кастилия ще погледнем класическите цифри на Томас Гонзалес, които съм възпроизвел в таблица. Открих в Simancas E 166 един документ: Consulta del Consejo de Guerra sobre la introduccion de la milicia de 30 U hombres en estos reynos, 13 ян. 1589 г., копие. Населението на Кралство Кастилия е изчислено на 1,5 млн. vecinos, или при коефициент 4,5 – 6 750 000 жители. Цифрите на *R. Konetzke*, op. cit., p. 260-261, са много ниски.

За всички тези демографски изчисления основите не са особено сигурни. Те не са по-добри от тези на *G. Botero*, op. cit., II, a, p. 64-65, на които, доколкото ми е известно, не са се опирали често (Италия – помалко от 9 млн., Франция – 15, Сицилия – 1,3, Германия – 10, Англия – 3, Италия – по-многолюдна от Испания). От *G. Botero*, Dell'isole, p. 62 et 79, вземам други цифри: Корсика – 75 000 жители, Кипър – 160 000 и най-вече неговата съпоставка между християнския и ислямския свят (т. II, стр. 119): единият страдащ от многолюдност, другият – от липса на хора.

Опасността идва от надутите оценки за доброто старо време, както в случая с Милано през 15 в., доколкото *A. Fanfani* (Saggi, p. 135) го е доказал срещу *S. Pugliese*, както и в случая с Католическите крале. А също и от това, че нашите преброявания са фискални. K.J. Beloch го е казал точно, но също не продължил изчисленията си. И остава фалшификацията: към 1613 г. *Antonio Serra*, Breve trattato delle cause che possono far abondare li Regni d'oro e argento... con applicatione al Regno di Napoli, Napoli, 1613, p. 38, смята „giudicando all'in grosso", че в Неапол има 1 милион домакинства „con li franchi e fraudati".

[2] *Konrad Olbricht*, „Die Vergrosstädterung des Abendlandes zu Beginn des Dreissigjarigen Krieges", in: Pet. Mit., 1939, p. 349, с библиография и карта.

[3] Ако сравним броя на административните окръзи или контингента на спахиите или гребците. По тази последна точка в „Natolia" има 478 000 домакинства, задължени за попълване на гребците, и 358 000 в Гърция, 1594, *E. Albèri*, op. cit., III, V, p. 402: Доклад на Матео Дзано. Едно посочване, Известие от Константинопол, 6-26 февр. 1591 г. A.N., K 1675, споменава един милион домакинства, но в Гърция или в Гърция и в Азия?

[4] Слепешката, що се отнася до Северна Африка, в точния смисъл на думата (но, повтарям, че тази земя е ужасно изтерзана през 16 в.), вземайки за Египет цифрите от началото на 19 в., които като че ли са максимумът: *Richard et Quétin*, Guide en Orient, 1852, p. 303 (2 213 015). Дали не е правилно да се установи равенството Египет=Северна Африка? През 1830 г. се говори само за Алжир, без солидни доказателства, за 2 млн. жители: едно цялостно пресмятане би дало общо население между 4 и 5 милиона жители. *J.C. Russell*, „Late ancient and medieval population", in: The American Philosophical Society, June 1958, p. 131, предлага за населението на Северна Африка цифрата 3,5 милиона (от които 1 милион за Тунис) въз основа на документи, представени от *Elie de la Primaudaie*, in: Revue Africaine, 1877.

Исляма и народите по покрайнините на Средиземноморието, зависими от него. Или за последното едно общо население от шейсетина милиона.

В тези сметки първото число от 38 милиона е сравнително сигурно, второто – доста по-малко. Но общата оценка си остава правдоподобна. Бих бил склонен да намаля цифрата от първата група и да увелича тази от втората. От демографски съпоставки във времето всъщност се откроява едно съотношение, валидно в об-

33 – Населението на венецианската „Континентална земя" през 1548 г.

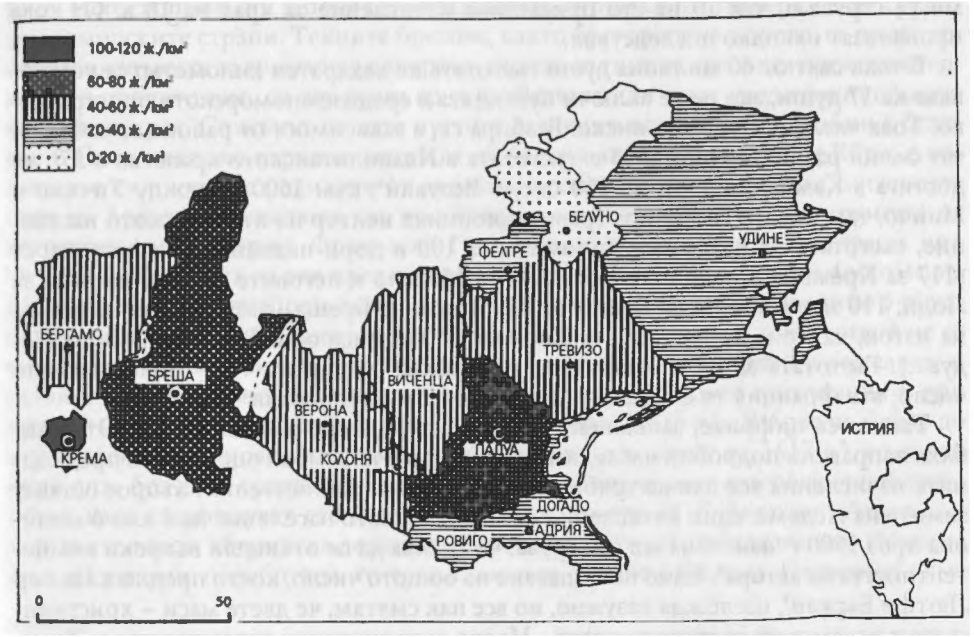

По *D. Beltrami*, Forze di Lavoro e proprietà fondiaria, 1961, p. 3. Гъстотата е изчислена в доста обширни райони. Догадо е територията непосредствено около Венеция, която тя притежавала още преди континенталните си владения.

щи линии по отношение на информацията, че средиземноморският Ислям (и зависимите от него народи през 16 в.) представлява като население почти двойно на италианското. Ако пропорцията е точна към 1850 г.[1], когато нашият блок „А" наброява 78,5 милиона (Франция 35, Италия 25, Испания 15, Португалия 3,5), Ислямът или по-точно Ислямът и народите на Балканите би трябвало да представляват 50 милиона жители[2]. Една обща проверка ни довежда приблизително до същото число. Във всеки случай към 1930 г. от едната страна са 113 милиона

[1] Тези цифри са взети от: *Adolphe Landry*, Traité de démographie, 1945, p. 57.

[2] По-голямо число от това, което дава Пътеводителят на Ришар и Кетен; използвах го за доста приблизително пресмятане, по-близо до 40, отколкото до 50.

(42, 41, 24, 6), от другата – 83: пропорцията е спазена[1]. Явно няма никаква причина тези пропорция да е вечно една и съща. Все пак предвид възможните вариации тя може да даде грубо изчисление. За 16 в. тя би ни предложила цифрата 26 милиона, което е много над 22-та до които достигнахме преди малко. Позволено е да си представим заедно с Й. Лютфи Баркан[2], че Средиземноморският ислям обединява 30, а може би и 35 милиона жители, но това е оптимистичен възглед. Във всеки случай, намалявайки първото число и увеличавайки второто, ние въобще не бихме се отдалечили от тази маса от шейсетина милиона същества, която ми се струва почти 10 на сто приемливо изчисление за края на 16 в. От това произлизат няколко последствия.

В този свят от 60 милиона души гъстотата на квадратен километър се установява на 17 души, ако не се включи пустинята в средиземноморското пространство. Това число е учудващо ниско. Разбира се, в зависимост от раиона се отбелязват силни разлики. През 1595 г. гъстотата в Неаполитанското кралство е 57[3]; тя достига в Кампания дори до 160 около Везувий[4]; към 1600 г. между Тичино и Минчо, там където се намира гравитационният център на италианското население, гъстотата на квадратен километър е 100 и дори надвишава тази стойност (117 за Кремона и нейната област; 110 за Милано и неговите полета, както и за Лоди; 110 за равнината на Бергамо; 103 за тази на Бреша); тази гъстота намалява на изток, както и на запад (49 в Пиемонт; 80 във все още богатата земя на Падуа...). Гъстотата за цяла Италия се установява средно на 44[5] – едно огромно число; във Франция тя е само 34[6], а в Испания и Португалия – само 17[7].

Такива са цифрите, запомнени от първото издание на тази книга. Оттогава бяха направени подробни изследвани и бяха посочени нови оценки. Но предходните изчисления все пак не трябва да се променят. Единственият въпрос остават земите на Исляма: едно изчисление на мароканското население на 5 или 6 милиона през 1500 г. наистина ми се струва, че трябва да се отхвърли въпреки компетентността на автора[8]. Едно повишаване на общото число, което предлага Йомер Лютфи Баркан[9], изглежда разумно, но все пак смятам, че двете маси – християнската и ислямската се уравновесяват... Малко допълнителни доказателства за Християнството и цифрите, до които достигаме, са вече тези на прилежните съвременници – не само на един Джовани Ботеро[10], но и на любопитния Родриго Виверо, чиито документи ще бъдат скоро публикувани[11].

---

[1] Според *A. Landry*, op. cit., и различните томове на *Vidal de La Blache* et *Gallois*, Géogr. Universelle.

[2] Art. cit., „La Méditerranée...", p. 193.

[3] *J. Beloch*, Bevölkerungsgeschichte, I, p. 234. В старата статия дадената цифра беше 54.

[4] Ibid., p. 235.

[5] *J. Beloch*, op. cit., III, p. 379 et sq.

[6] Ю. Белох е надул общия брой на френското население, цит. статия, стр. 783. Всяко изчисление относно него остава *много* несигурно.

[7] Ibid.

[8] *Vitorino Magalhães Godinho*, Historia economica e social da expansão portuguesa, I, 1947, p. 145 et sq.

[9] Art. cit., II a, p. 64-65.

[10] Op. cit. „La Méditerranée...", p. 193, „...Отоманската империя наброява не между 20 и 22 милиона жители (цифри на Бродел), а 30 и може би дори 35".

[11] B.M. Mss Add. 18287, Ps 5633.

Празните средиземноморски пространства[1]

Всъщност гъстотата на населението е още по-ниска, отколкото го твърдят нашите цифри, при положение, че пространството тогава от човешка гледна точка е било по-широко от днес. Трябва да си представим едно население, три или четири пъти по-малобройно от сегашното и размито в пространство, много по-трудно за овладяване.

Там се врязват пустини, налице е анормално градска концентрация и с помощта на естественото безводие в крайна сметка на населеността се придава този оазисен характер, който е все още една от чертите на днешното Средиземноморие[2]. Негостоприемни и понякога враждебни, огромни пустини разсичат средиземноморските страни. Техните брегове, както бреговете на морето, са привилегированите места за градските центрове, където пътникът, преди да прекоси следващото препятствие, си отпочива сред удобствата или поне сред спокойствието на кервансарая. Списъкът на тези пусти и различни по големина Арабии е безкраен. Само няколко картини могат да ни задържат. Ето, недалеч от Ебро, с поливните си площи, с редиците от дървета, с работливите си фелахи, мизерната степ на Арагон, разстилаща чак до хоризонта монотонните си пространства от изтравниче и розмарин. Франческо Гуичардини, когото Венеция изпраща при Фернандо Католика, върви през пролетта на 1512 г. сред тази „...paese desertissima nel quale non si trova allogiamento alcuno, ni si vede pur un arbore: ma tutto è pieno di rosmarini e salvie, per esser terra aridissima"[3] (пустинна земя, в която никой не се е настанил и не се вижда нито едно дърво, но всичко е покрито с розмарин и салвии, за да е най-неплодородната земя – бел. пр.). Същите посочвания и при други пътешественици като венецианеца Навагеро[4] (1525 г.). „В Арагон, близо до пиренейските върхове, отбелязва един френски документ от 1617 г.[5], се върви цели дни, без да се срещне и един жител" и най-бедната от арагонските области – тъй като съществуват степени – все още е земята на Албарасин[6]. Арагонска действителност, иберийска действителност. Дж. Ботеро[7] отбелязва: ако Испания не е достатъчно обработена, то това е, защото е слабо населена. Сервантес няма

---

[1] Няколко бележки и посочвания извън примерите, които цитира параграфът. В Турция „deserti grandissimi", *E. Albert*, op. cit., II, III, p. 387 (1594); дивите животни в Северна Африка през 15 в. *R. Brunschvig*, op. cit., I, p. 267; празните пространства в Сирия: *G. Berchet*, op. cit., p. 60 (16 април 1574 г., 8 10 от страната е празна); *I. de Asso*, op. cit., p. 176; Actas de las Cortes..., I, p. 312-313 (1548); *G Botero*, op. cit., p. 35, относно Прованс; *G. Niemeyer*, op. cit., p. 51, 57, 62 (карта на андалуските пустини в 1767 г.); *C. Bernaldo de Quirós*, Los reyes y la colonización interior de España desde el siglo XVI al XIX, Madrid, 1929; *Marc Bloch*, „Les paysages agraires: essai de mise au point", in: Ann. d'hist. éc. et soc., mai 1935, p. 47; *Arqué*, op. cit., p. 172; *Albitreccia*, op. cit., p. 18... Този ренегат, който отива в Толедо през „montes y los despoblados", Inquisition de Tolède, L° 191, n° 1, цитиран от: *F. Rodriguez Marin*, El ingenioso Don Quijote, 1916, IV, p. 99, note 7.

[2] *A. Siegfried*, op. cit., p. 106; *Jules Sion*, France méditerranéenne, p. 159 et sq.

[3] *Francesco Guicciardini*, Diario del viaggio in Spagna, Firenze, 1932, p. 79; за други аналогични анотации срв. стр. 54, 55 и 56.

[4] Op. cit., p. 5 v°.

[5] *Davity*, Les estats, empires et principautez du monde, Paris, 1617, p. 141.

[6] *I. de Asso*, op. cit., p. 180 et sq.

[7] Op. cit., p. 232.

какво да си измисля, Дон Кихот и Санчо Панса обикновено пътуват в празни пространства. По същия начин в Португалия населението се разрежда на юг, в областите Алгарва, Алемтежу и Бейра[1]. Дори и в съседство с Лисабон има пустош, изпълнена с натрапчивите ухания на диви треви[2]. Но всички ли области в Средиземноморието, набраздени от пусти пространства, са безлюдни? В Прованс човекът владее „една четвърт от областта – дъната на котловините, оазиси за жътви, маслини, лозя и декоративни кипариси; на природата – останалите три четвърти от пейзажа: скални блокове, червено-кафяви или сребристо-сиви"[3]. От което трябва да се отнеме тук-там, за да се предостави на гъвкавото и подвижно земеделие фината ивица от „belts" в подножията на падините и терасираните планински склонове[4] – неособено големи, но както тук, така и по други места селянинът се изхранва от тези тесни земи.

Тези човешки празноти се разширяват като неизлечими рани, колкото повече се движим от юг на изток. Бюзбек пътува в Мала Азия през истински пустини[4]. Леон Африканеца, идвайки от Мароко, преди да достигне Тлемсен, прекосява пустинята на Мулуя[6], където пред пътника бягат стада от газели.

Животинският свят се чувства като в рая в тези територии без села и без къщи. Не без причина планините са относително препълнени с диви животни: в родината на Баяр Дофине е пълно с мечки[7]. През 16 в. в Корсика, за да се защитят стадата, са необходими мащабни хайки за диви прасета, вълци или елени; ето защо островът изнася диви животни за менажериите на принцовете от континента[8]. В Испания са в изобилие дивите и питомни зайци и яребиците и този дивеч се пази от кралските слуги около горите на Аранхуес[9]. Но лисиците, вълците и мечките заемат първо място, даже около Толедо[10] и в Сиера де Гуадарама, където Филип II в последните дни от своя живот ходи на лов за вълци[11]. Няма по-естествена хитрост от тази на андалуските селяни, които, за да се преборят със сеньорите, решават да викнат на помощ вълците[12]; няма по-банално произшествие от това, което се случва с Диего Суарес[13] – дете, което пази стада по южното испанско крайбрежие, обезлюдено от берберските нашествия или от страха от

---

[1] *Fortunato de Almeida*, História de Portugal, III, p. 242-243.

[2] *B. M. Sloane*, 1572, f° 48, v° 1633 (юни или юли).

[3] *Louis Gachon*, in: Nouvelles Littéraires, 10 février 1940.

[4] *Roger Livet*, op. cit., особено стр. 428.

[5] Op. cit., I, p. 138-139.

[6] *Léon l'Africain*, Description de l'Afrique, tierce partie du monde, édit. 1896, II, p. 308 et sq.

[7] *Le Loyal Serviteur*, p. 2.

[8] Относно дивите животни в Корсика: *Giuseppe Micheli*, „Lettere di Mons. Bernardi (1569)", in: Arch. st. di Corsica, 1926, p. 187.

[9] *Fernand Braudel*, „Dans l'Espagne de Charles Quint et de Philippe II", in: Annales E.S.C., 1951. За Боск от Сеговия и Прадо, септември 1581 г.: P.R.O. 30.25.57, f° 87.

[10] *Carmelo Viñas et Ramón Paz*, op. cit., II, p. 90, в Менасалбас „Los mas animales que hay son zorras y lobos"; Карлос Пети ловува около Толедо през март 1534 г. в течение на 4-5 дни, „havendo morto et porci et lupi". A.d.S. Mantoue, Spagna 587, Gio: Аньело до маркиза, Толедо, 3 април 1534 г.

[11] Така през август 1597 г. той заминава за 4 дни на лов за вълци: A.d.S. Gênes, Spagna 12: Чезаре Джустиниано до Сеньорията на Генуа, Мадрид, 7 август 1596 г.

[12] *M. Alemán*, Guzmán de Alfarache, op. cit., I, 1re partie, VIII, p. 140.

[13] Ръкопис на Главния губернатор на Алжир, f° 13, около 1574 г.

тях; един хубав ден вълци изяждат магаренцето на нещастния пастир, който веднага побягва, без да съобщи на господаря си. В Гранада войната от 1568-1570 г. усложнява всичко, създавайки в тази досега богата земя пусти места, в които дивечът се размножава невероятно бързо[1]: диви и питомни зайци, диви прасета, елени, сърндаци (последните „на големи стада"), плюс вълците и лисиците.

Същата картина и даже още по-колоритна ще видим, ако отидем в Северна Африка. През октомври 1573 г. Дон Хуан Австрийски ще лови лъвове и диви бикове на самото място на Картаген[2]. Един испански изменник, опитващ се да се върне в укрепения пост Ла Гулет, разказва, че неговият спътник бил погълнат от лъвовете[3]. Впрочем бедуинските селища в Северна Африка през 16 в. обикновено са защитени от бодливи прегради срещу хиените и чакалите...[4] Аедо говори за големи ловувания на диви свине около Алжир...[5]

Самата Италия, символ на богатство през 16 в., още е набраздена от тези пустоши: гори, разбойници и диви животни изобилстват по времето на Бокачо[6], а трупът на един персонаж на Бандело е изоставен без гроб близо до Мантуа, предоставен на кучетата и вълците[7]. Прованс също изобилства от диви и питомни заици, елени, диви свине, сърндаци; и там се ловуват лисици и вълци[8]. Последните изчезват от полупустинните пространства на Кро едва през средата на 19 в.[9]

Би могло да се напише голяма книга за дивите животни, в която страните от целия свят биха си оспорвали първото място, което, разбира се, не се пада на Средиземноморието. Многото картини, които то ни предлага, не са нито една от неговите особености, нито един от неговите монополи. В него, както и другаде човекът е вече по-силният, без да бъде абсолютен господар, какъвто почти е станал днес.

А че по-населеният Запад е по-добре овладян от ислямските страни, това е ясно. Ислямът е пакселанс животинският свят с обширни естествени или създадени от човека пустини. В покрайнините на Сърбия „земята е пуста, отбелязва Лескалопие през 1574 г., което възпрепятства християните и другите роби да избягат..."[10] В тези празни пространства дивите животни се размножават безпрепятствено. Бюзбек ще изпитва удоволствие по време на престоя си в Константинопол да трансформира къщата си в менажерия[11].

Човешката пустош на ислямските земи обяснява също и значението на тяхното животновъдство и впоследствие на военната им мощ. Понеже онова, което защитава Балканите или Северна Африка срещу християнска Европа, е първо тяхната необятност, а също така изобилието на коне и камили. За турците ками-

---

[1] *Pedro de Medina*, op. cit., p. 172.
[2] B.N. Florence, Capponi Codice, V, f° 343 v° – 344 (съобщение за завземането на Тунис).
[3] Алонсо де ла Куева до Филип II, Ла Гулет, 16 май 1561: Simancas E° 486.
[4] *G. Botero*, op. cit., I, p. 185. Още по-добре: *Diego Suárez*, op. cit., p. 45, 49, 50.
[5] Op. cit., p. 77.
[6] Décaméron, Nouvelle III.
[7] Op. cit., III, p. 337.
[8] *Quiqueran de Beaujeu*, La Provence louée, Lyon, 1614, p. 221, 225, 226, 261.
[9] *F. Benoit*, op. cit., p. 180.
[10] *P. Lescalopier*, Voyage..., p. 27.
[11] Op. cit., II, p. 21 et sq.

лата е завършила овладяването на големите равни пространства на Балканския полуостров чак до краищата на Динарските планини на запад и до Унгария на север. Пред Виена камилите снабдяват армията на Сюлейман Великолепни през 1529 г. „Помощни" кораби (с „врати" за товарене на животни) непрестанно прекарват камили и коне от Азия в Европа: тяхното сновене е част от всекидневната картина в пристанището на Константинопол[1]. Знае се също, че камилските кервани извършват огромни преходи в Северна Африка... Конете, магаретата и мулетата имат предимство в планините на Балканите, в Сирия, в Палестина или по пътищата от Кайро до Йерусалим[2].

Срещу Европа, по протежение на унгарската граница, една от големите сили на Исляма и на непосредствените му съседи дълго време е била една прекрасна кавалерия, предмет на завист и възхвала от страна на християните. Коя ли кавалерия не би изглеждала тромава и непохватна спрямо тези турци, за които Джовани Ботеро казва: „ако са те разбили, не можеш да им се изплъзнеш с бягство; ако са се разбягали при атаката ти, няма да можеш да ги преследваш, защото подобно на соколи веднъж се стрелват към теб, друг път се отдалечават бързо от теб..."[3]

Количество и качество. Това двойно богатство е добре известно. Когато през декември 1571 г. в антуража на Дон Хуан Австрийски става дума за дебаркиране в Морея и Албания, принцът смята, че не е необходимо да се грижат за коне; ще е достатъчно да се натоварят на флота потребните седла и юзди и достатъчно пари за закупуването на животни[4]. Обратно, в християнския свят, в известните с животновъдството си области, в Неапол или в Андалусия, конете са ревниво пазена рядкост и пакселанс контрабандна стока. Филип II не поверявал на никого грижата да разрешава или отказва износа на андалуски коне и собственоръчно разглеждал папките с молбите.

Тогава нека да резюмираме: от едната страна – много хора и недостатъчно коне, от другата – много коне и недостатъчно хора! Толерантността на Исляма може би идва от това нарушено равновесие; той би бил много щастлив да приеме хора, каквито и да са, стига да са му под ръка.

Демографско нарастване от 10%

През 16 в. навсякъде хората ще да са нараснали силно. За пореден път Ернст Вагеман[5] има право в настойчивите си твърдения. Всяко голямо демографско нарастване, твърдеше той, обикновено се разпростира върху цялото човечество. Несъмнено 16 в. е имал тази привилегия на универсалност. Във всеки случай правилото със сигурност е валидно в обсега на Средиземноморието. От 1450 най-късно до 1500 г. броят на хората започва да расте както във Франция и Испания, така и на Балканите или в Мала Азия. Отлив няма да настъпи преди 1600 г., една

[1] *Belon du Mans*, op. cit., p. 135.
[2] Ibid.
[3] Op. cit., II, p. 31.
[4] Lo que paresce a D. Juan de Austria, Messina, 4 déc. 1571, Simancas, E° 113.
[5] *F. Braudel*, „La démographie et les dimensions des sciences de l'homme", in: Annales E.S.C., mai-juin 1960 и особено стр. 497.

гранична дата. Разбира се, това широко движение, разгледано подробно, представя изместванията във времето – избързвания или забавяния: то не става изведнъж, то прилича на процесиите от каещи се, които правят две крачки напред, една назад и така нататък, напредвайки все пак по обичайния си път.

Извън колебанията и предпазливостта, които в този случай не са добри съветници, да кажем, че в общи линии средиземноморското население от 1500 до 1600 г. *може би* в общи линии се е удвоило. То нараства от 30 или 35 на 60 или 70 милиона, тоест *среден* размер на прогресия близо 7 на хиляда на година. Бурното нарастване, революционно за „първия" 16 в. (1450-1550 г.), стихва по принцип през „втория" от 1550 до 1650 г. – в широки граници. Такава е общата картина, която предлагаме, без да я гарантираме и без да навлизаме в дебати, за да не се изгуби читателят сред доказателствата и нескончаемите дискусии, които ще последват. Още от самото начало той трябва да знае, че движението е било всеобщо, че е обхванало едновременно и богатите, и бедните райони; общностите от равнините заедно с тези от планините и степите; всички градове, независимо от тяхната големина, и всички села. Той лесно ще приеме, че тази биологична революция е била главният фактор, определящ съдбите, които ни интересуват; поважен и от турското завладяване или от откриването и колонизацията на Америка или от имперското призвание на Испания. Впрочем без това размножаване на хората биха ли били написани тези блестящи страници? Тази революция е поважна и от „революцията" на цените и която тя обяснява дори преди масовото пристигане на белия метал от Америка[1]. Това нарастване организира едновременно триумфите и катастрофите на един век, през който човекът е бил последователно ефективен съзидател, а после – нарастваща тежест. От 1550 г. колелото се завърта: оттогава хората започват трудно да се разминават. Към 1600 г. това претоварване спира подема и подготвя наред с бандитизма[2] скритата социална криза, поради която всичко се разрушава през горчивото бъдеще на 17 в. Това е казано накратко, нека сега се върнем към доказателствата и признаците за това нарастване.

Равнища и признаци

Най-добре да се опрем на дългите редици от числа. Но такива липсват. Следователно трябва да използваме непълния материал, с който разполагаме, и да се задоволим с шест или седем едновременно много точни и съгласувани отговора.

№ 1. Прованс от 14 до 16 в. предлага едно от най-добрите ни, макар и непълни свидетелства. В широк смисъл, в това число и графството на Ница, което покъсно ще премине под властта на Савоя, той наброява в началото на 14 в. 80 000 домакинства, тоест 350 до 400 хиляди жители. Както югът на Лангедок, чиято съдба е аналогична, той преживява по време на Черната чума (1348 г.) жестока катастрофа: губи една трета или половината от жителите си. Съвземането, което

[1] Вж. показното есе на *René Grandamy*, „La grande régression, hypothèse sur l'évolution des prix réels de 1375 à 1875", in: *Jean Fourastié*, Prix de vente et prix de revient, 13e série, Paris, 1964, pp. 3-58.

[2] Вж. кн. II, част II, гл. 4, „Мизерия и бандитизъм".

ще се забави с повече от век, се чувства от 1470 г. „Броят на домакинствата расте толкова бързо (по онова време), че към 1540 г. се увеличава тройно спрямо нивото си от 1470 г."[1] Населението на Прованс явно се изравнява с това, което е било преди голямата чума. Остава да узнаем как това население е преживяло втората половина на 16 и 17 в. Навярно е имало покачване, после отлив, както и другаде, но не го знаем със сигурност: тук специалистите по средновековна и нова история са забравили да си подадат ръка, както често става. Този същевременно важен проблем в случая не е съществен. Съществено е, че в по-голямата си част демографското нарастване през 16 в. тук е представлявало едно съвземане, една компенсация и че неговата скорост, висока преди 1540 г., се забавя вероятно през втората половина на 16 в.

№ 2. В Лангедок еволюцията е същата: 15 в. предлага картината на една земя, останала без хора, завладяна от дивите животни и разпространението на дърветата. 16 в. е свидетел на бърза и революционна експанзия, която се забавя след 1550 г.; към 1600 г. стагнацията е видима; драматичен и катастрофален отлив се наблюдава след 1650 г. Такава е хронологията, която внушава последният, убедителен труд на Еманюел Льо Роа Ладюри[2].

№ 3. В Каталония се очертава същото движение: прилив, после отлив, като преходът от единия към другия се осъществява към 1620 г.[3]

№ 4. Във Валенсия нарастването е бавно, едва забележимо от 1527 до 1563 г., но за сметка на това много бурно от 1563 до 1609 г. (повече от 50% като цяло и почти 70% за плодовития народ на мориските)[4].

№ 5. В Кастилия доказателството е плод на мощно демографско нарастване през 16 в. То ще се види още по-ясно, ако не се спрем заедно с Конрад Хеблер, Албер Жирар и някои други на посочените преувеличени цифри за населението на Испания по времето на Католическите крале. През 16 в. демографското нарастване изглежда непрекъснато. Във всеки случай от 1530 до 1591 г.: предоставените от стария труд на Томас Гонсалес[5] цифри го формулират ясно въпреки понякога сериозните критики, които могат да му се отправят[6].

Грешките в тези обширни сметки, а е имало такива грешки, не обезсилват общите резултати. За 61 години кастилското население вероятно се е удвоило (с годишен прираст повече от 11 на хиляда) въпреки товара на войните и на емиграциите към Новия свят, чието влияние не трябва да се преувеличава[7]. Във всеки случай две глобални, малко известни изчисления не противоречат на тази обща еволюция: едното през 1541 г., свободно третиращо преброяването от тази годи-

---

[1] *Édouard Baratier*, La démographie provençale du XIIIe au XVIe siècle, 1961, p. 121. С какво това покачване представлява възстановяване и компенсиране ни обяснява: *Roger Livet*, op. cit., p. 147-148.

[2] Op. cit., 2e partie, chap. II.

[3] *J. Nadal* et *E. Giralt*, La population catalane de 1553 à 1717, 1960, p. 198.

[4] *Henri Lapeyre*, Géographie de l'Espagne morisque, 1959, p. 29-30.

[5] *Tomás González*, Censo de la población de las provincias y partidos de la Corona de Castilla en el siglo XVI, 1829.

[6] Особено що се отнася до Гранадското кралство. Ние поправихме последната цифра от таблицата: не 71 904 домакинства, а 48 021. Тази поправка ще бъде потвърдена от предстоящите за публикуване трудове на Фелипе Руис Мартин и Алваро Кастильо Пинтадо.

[7] Вж. по-долу стр. 406, бел. 9 и стр. 407, бел. 1.

на, фиксира броя на кастилските vecinos (селските домакинства – бел. пр.) на 1 179 303[1], тоест над цифрата на Томас Гонсалес; другото, с дата 13 януари 1589 г., по произход от Consejo de Guerra (Военния съвет – бел. пр.), говори за 1 500 000 vecinos[2]. Тези цифри, чиято стойност остава спорна, не оборват общите изчисления на Томас Гонсалес.

Явно нашето любопитство не е удовлетворено, нито са изчерпани огромните документални възможности от Симанкас и другаде. Така при нашите изследвания в Симанкас намерихме наслуки една на сто от данните от общото преброяване през 1561 г. и която вероятно дава padrón (списък на жителите – бел. пр.) на

Население в земите на Кастилската корона

	1530	1541	1591
Бургос	83 440	63 684	96 166
Сория	29 126	32 763	38 234
Валядолид	43 749	43 787	55 605
Леон	28 788	59 360	97 110
Замора	31 398	86 278	146 021
Торо	37 117	41 230	51 352
Саламанка	122 980	133 120	176 708
Авила	28 321	31 153	37 756
Сеговия	31 878	33 795	41 413
Гуадалахара	24 034	26 257	37 901
Мадрид	12 399	13 312	31 932
Толедо	53 943	80 957	147 549
Мурсия		19 260	28 470
Куенка	29 740	33 341	65 368
Севиля	73 522	80 357	114 738
Кордова	31 735	34 379	46 209
Хаен	24 469	35 167	55 684
Гранада		41 800	48 021
Домакинства	686 639	880 000	1 316 237
Жители	3 089 875	3 960 000	5 923 066

Броят на жителите е изчислен при индекс 4,5. Изчисленията по домакинства съответстват на тези по къщи.

[1] CODOIN, XIII, p. 529-530.
[2] Simancas E° 166, f° 3, 13 януари 1589 г.

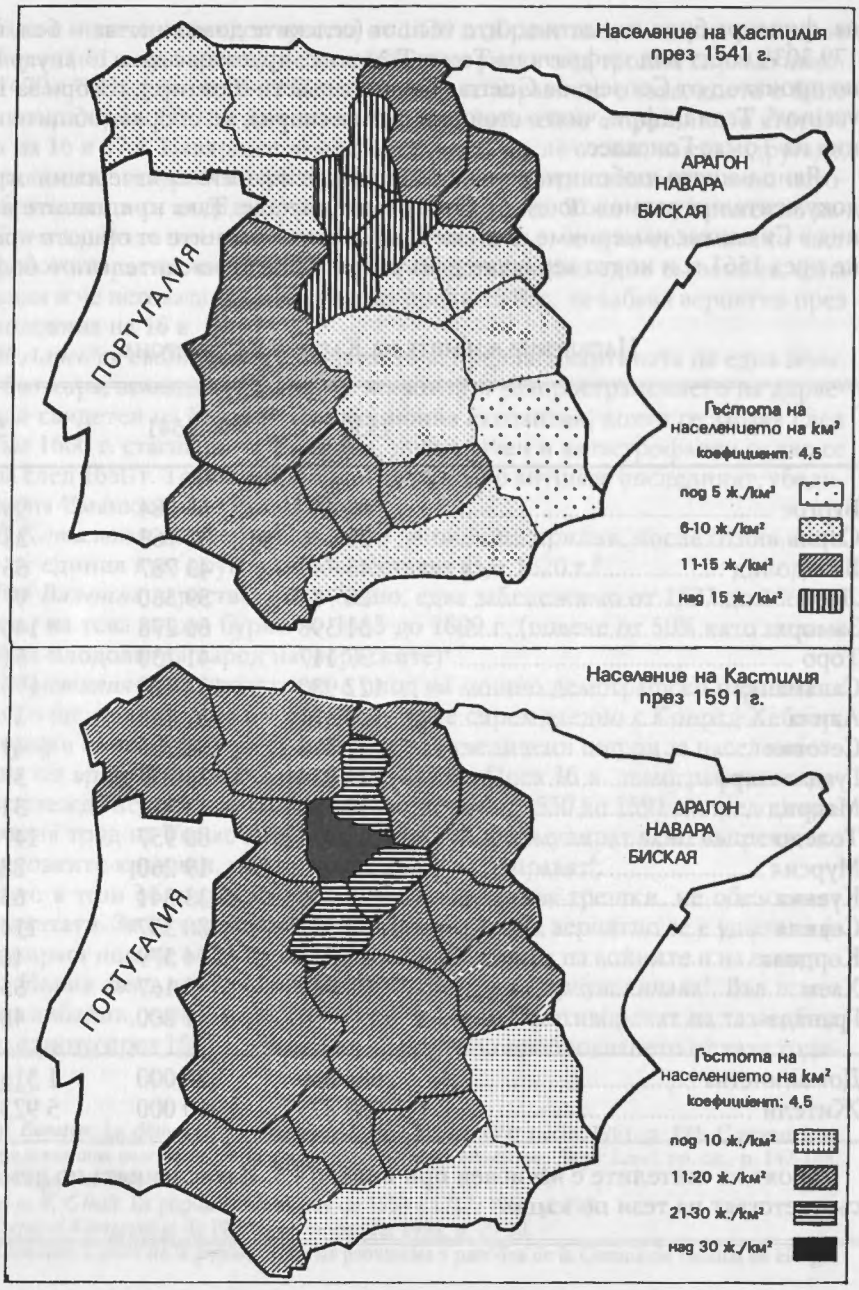

Възприетият коефициент е 4,5 жители на домакинство. Тези карти и следващите две са извлечени от статията на Алваро Кастильо Пинтадо, която ще излезе в Annales, E.S.C. Посоченото делене съответства на отделните провинции.

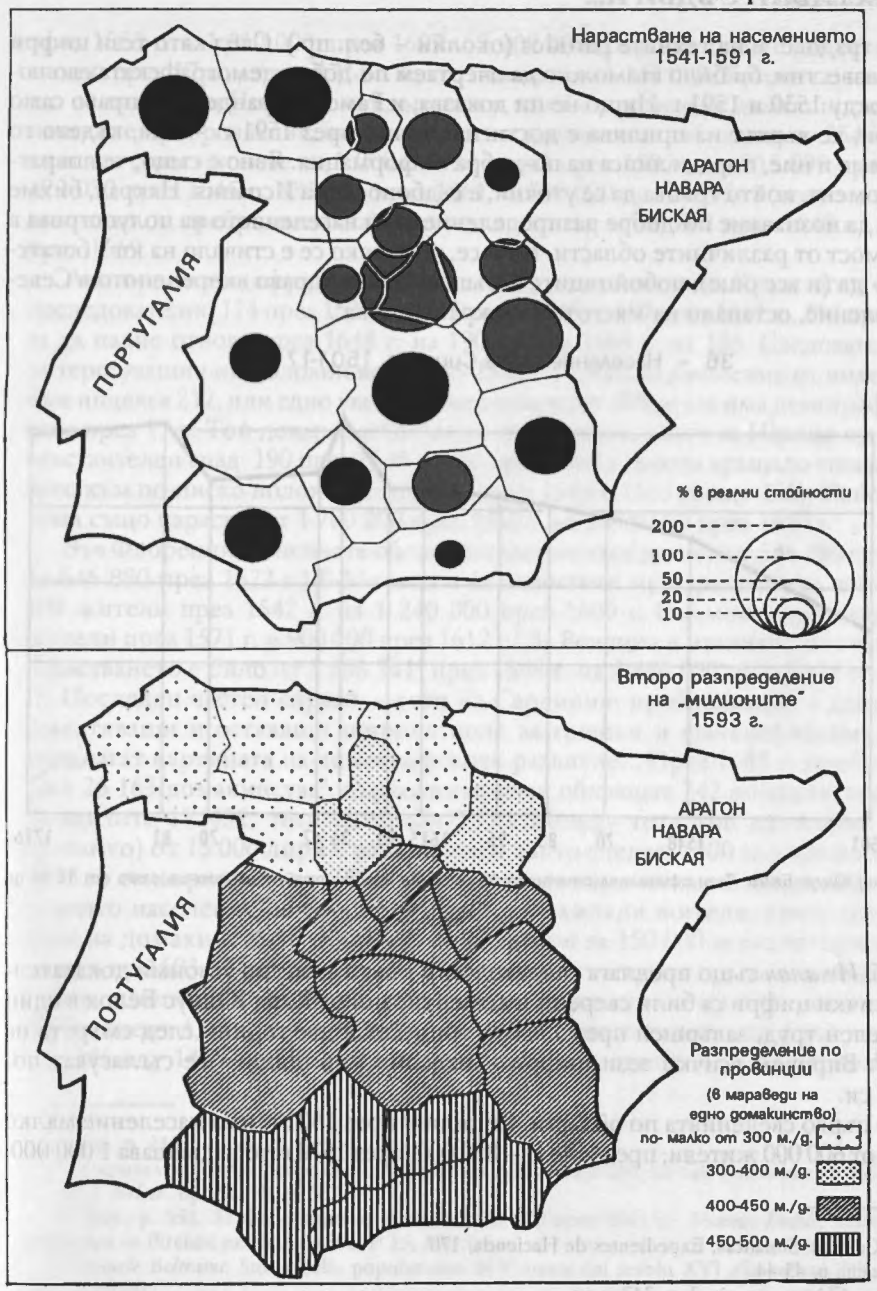

На горната карта най-голямото демографско покачване съответства на развитието на новата столи- Мадрид. На долната карта, разполагането на „милионите" – новия данък върху потреблението, показва в щи линии, че най-населените райони са най-бедни. Освен за „разпределение", както посочва заглавието, пава дума и за принципа на това разпределение.

. Средиземно море

всички градове[1] и на техните partidos (околии – бел. пр.). След като тези цифри станат известни, би било възможно да очертаем по-добре демографската еволюция между 1530 и 1591 г. Нищо не ни доказва, и Рамон Каранде[2] има право само априори, че върхът на прилива е достигнат точно през 1591 г. – там, където го поставяме и ние, поради липса на по-добра информация. Явно е също, че повратният момент, който трябва да се уточни, е съдбоносен за Испания. Накрая, бихме искали да познаваме по-добре разпределението на населението на полуострова в зависимост от различните области. Каза се, че всичко се е стичало на юг[3]: богатството – да (и все още), побойниците – също, но не и здраво вкорененото в Севера население, останало на мястото си в края на века[4].

36 - Населението на Сицилия, 1501-1716 г.

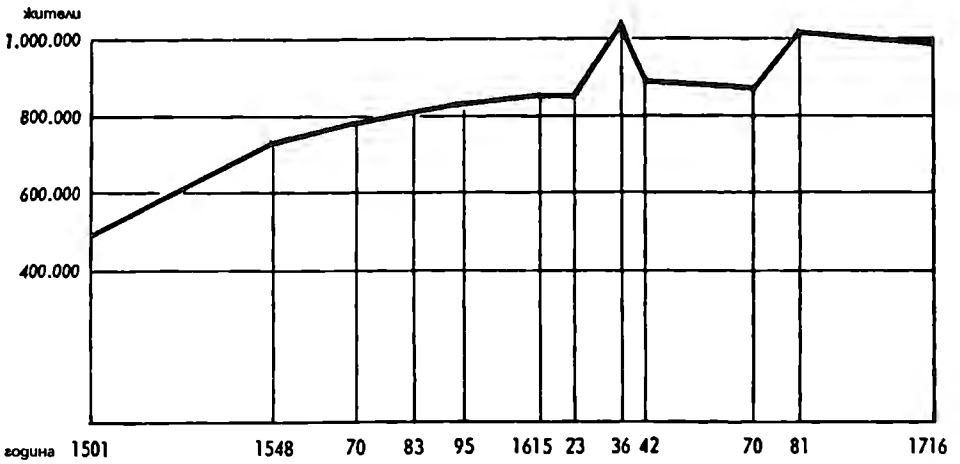

Според *Юлиус Белох*. Тази официална статистика посочва краткотрайно намаление само от 1636 до 1670 г.

№ 6. Италия също предлага свидетелства, които са лесно усвоими доказателства: всички цифри са били сверени и коментирани от Карл Юлиус Белох в един значителен труд, завършен през 1961 г., тридесет и две години след смъртта на автора[5]. Впрочем всички тези цифри – отделни или общи – се съгласуват помежду си.

Ето първо сведенията по области. Сицилия[6] през 1501 г. има население малко повече от 600 000 жители; през 1548 г. – 850 000; през 1570 г. то надвишава 1 000 000;

---

[1] За Севиля: Simancas, Expedientes de Hacienda, 170.

[2] Op. cit., p. 43-44.

[3] *Pierre Chaunu*, op. cit., I, p. 247 et sq.

[4] Според незавършения още труд на *Алваро Кастильо Пинтадо*.

[5] *Карл Юлиус Белох*, починал през 1929 г. Неговата Bevölkerungsgeschichte Italiens съдържа три тома: t. I, 1937, t. II, 1940, t. III, 1961.

[6] *K.J. Beloch*, Bevölkerungsgeschichte, I, p. 152.

през 1583 г. – 1 010 000; през 1607 – 1 100 000. Това население ще остане неизменно през 17 в., а през 1713 г. ще се повиши на 1 143 000. Кривата е аналогична, що се отнася до Неапол[1]; придържайки се към данните за домакинствата от испанските преброявания, виждаме как населението се увеличава от 254 823 домакинства (тоест повече от 1 000 000 жители) през 1505 г. на 315 990 през 1532 г., 422 030 през 1545 г., 481 345 през 1561 г., 540 090 през 1595 г. (което е най-стойностното от преброяванията); за сметка на това – 500 202 през 1648 г.[2] и 394 721 през 1669 г.

Ако приемем цифрата от 1505 г. за 100, населението на Кралството се движи последователно 124 през 1532 г., 164,9 през 1545 г., 187 през 1561 г., 212 през 1595 г., за да падне отново през 1648 г. на 190 и през 1669 г. на 155. Следователно през интересуващия ни половин век (1545-1595 г.) е имало движение от индекса 164,9 към индекса 212, или едно увеличение с повече от 28%, и ще има демографски спад едва през 17 в. Той докарал в Сицилия стагнацията, което за Неапол ще означава чувствителен спад: 190 през 1648 г., 156 през 1669 г., което връщало тогава Кралството към по-ниско положение от това през 1545 г. (165 срещу 156). Папската държава също нараства от 1 700 000 през 1550 г. на 2 000 000 през 1600 г.[3]

Във Флоренция и нейната област населението се движи от 586 296 през 1551 г. на 646 890 през 1622 г.[4] В Милано и околностите му нарастването върви от 800 000 жители през 1542 г. на 1 240 000 през 1600 г. Пиемонт наброява 800 000 жители през 1571 г. и 900 000 през 1612 г.[5] За Венеция и италианските ѝ владения нарастването е било от 1 588 741[6] през 1548 г. на 1 850 000 през 1622 г.[7]

Последен частен случай – този на Сардиния: преброявания с данъчна цел, осакатяващи и оставящи широко поле за грешки и фалшификации, все пак предлагат картината на демографското развитие... През 1485 г. преброяването дава 26 163 домакинства[8], църковните земи обхващат 742 домакинства, тези на феодалите 17 431, тези на краля 7990. Между тези три категории данъкът (donativo) от 15 000 лири е разпределен както следва: 2500 за църковните земи, 7500 за сеньориалните и 5000 за кралските; няма никакво съмнение, че целокупното население не е над сто и няколко хиляди жители, което отговаря на броя на домакинствата. Един историк говори за 150 000 жители; при преброяването от 1603 г.[9] със своите 66 769 домакинства това ще е означавало по неоспорим начин едно огромно увеличение, дори ако се приеме много ниският коефициент 4, за преминаване от броя на домакинствата към броя на жителите... Между 1485 и 1603 г. нарастването на населението, ако предположим че

---

[1] Ibid., p. 215.

[2] Откривам същото преброяване в: Simancas, S.P. Naples 268, но там е датирано в 1652 г.

[3] *K.J. Beloch*, op. cit., III, p. 352.

[4,5] Ibid., p. 351. За Флоренция и Тоскана, 870 000 през 1561 г.: *Vicenzo Fedeli*, Relatione di sua ambasciata in Firenze nell'anno 1561, f° 15, Marciana.

[6] *Daniele Beltrami*, Storia della popolazione di Venezia dal secolo XVI alla caduta della Republica, 1954, p. 69-70.

[7] *K.J. Beloch*, op. cit., III, p. 352. дава през 1557 г. цифрата 1 863 000 и през 1620 г. – 1 821 140; в цит. статия, стр. 178: 1 650 000 през 1548 г.

[8] *Francesco Corridore*, Storia documentata della popolazione di Sardegna, 1902, 2e édit., p. 12.

[9] Ibid., p. 19 et 20.

тези цифри са точни, е от порядъка на стотина хиляди, това за острова е означавало огромно претоварване.

Ако всички цифри сочат общо увеличение, трудно е да се види как е станало то. Имало е диференцирано покачване, но ние не можем да разгадаем нито вида, нито принципите му. Въобще явяват се съмнения, същите, които изпитал и К. Юлиус Белох[1], и които бихме искали да разширим в друга посока от неговата. Сигурно е, че данните към 1550 г. са недостатъчни и че за Италия те водят до доста нисък сбор, което тревожело (може би напразно) К. Юлиус Белох: 9 милиона и половина жители много ли са или недостатъчни за полуостров, който бил изненадан от нахлуването на ШарлVIII? Недостатъчно, заключава нашият водач; най-малко 10 предлага той, към 1550 г. общият брой ще е бил 11 591 000 (нарастващ въпреки Италианските войни) и 13 272 000 към 1600 г., а към 1658 г. – 11 545 000. Следователно първо нарастване, после спад, но не по правилото 1:2, което потвърдихме в началото на нашите обяснения. Нищо не пречи да си представим едно по-бавно нарастване в Италия, отколкото другаде, нали тази страна е по-богата в началото от другите, а богатството от тази гледна точка е лош съветник. Но също така нищо не ни позволява и да приемем надписването на Белох. Няма да разберем с точност и кога започва спадът. Да приемем, *до появата на по-подробни сведения*, че този голям поврат е настъпил на два пъти: през 1630 г. заедно с чумата, която опустошава Севера на полуострова, и през 1656 г. – с тази, която засяга сурово Генуа, Рим и Неапол, но това са късни дати и те остават само поради липса на по-добри ориентири.

№ 7. Преброяванията в Отоманската империя са едни от най-ценните завоевания на историческото дирене от последните години[2]. По времето на Сюлейман (към 1520-1530 г.) населението е от 12 до 13 милиона, към 1580 г. вероятно е нараснало на 17-18 и дори до 30-35 към 1600 г. Тези цифри са спорни, но възможни. Това, което е *безспорно*, е явното покачване, даже и да не е имало революционния размах, който му придава нашият колега от Истанбул.

Явно това тук са изчисления, но на базата на преброявания в процес на проверка и чиито временни резултати използвахме с разрешение на авторите. Съществено за пореден път е съгласуваността между Запада и Изтока. Ако съберем населението от пет големи града към 1501-1509 г. – Венеция, Палермо, Месина, Катаня и Неапол, получаваме 349 000 жители. Същият сбор през 1570-1574 г. дава 641 000 жители, или увеличение от 83,6%. Дванадесет турски града, обхванати преди 1520 г., дават 142 562 жители и съответно 271 494, към 1571-1585 г. или нарастване, достигащо до 90%[3]. Двете движения са съпоставими.

Уговорки и заключения

Всички наши цифри съвпадат. *Все пак тези цифри могат* да ни подведат. В една статия, публикувана през 1900 г., Юлиус Белох вече твърди: тези нарастващи цифри са нещо като данъчна система, която съставя списъците на данъкоплатците си по-добре, отколкото в миналото и изисква повече от последните. През 17 в. тези

[1] *K.J. Beloch*, op. cit., III, p. 352.
[2] *Ömer Lutfi Barkan*, art. cit., p. 191-193.
[3] Ibid., tableau I, p. 292.

цифри са също следствие от едно неоспоримо усъвършенстване на преброяванията[1]. При все това, след като тези уговорки са направени и приемайки в краен случай, че тези грешки са увеличили покачването през 16 в. и, обратно, са спрели демографския спад през 17 в., периодът 1500-1600 г. остава под знака на умножаването на хората. За това имаме безброй доказателства. Едните наивни, другите – по-скоро жестоки. Наивните: населението на нашето село, казват толедски селяни[2] през 1576 г., явно се е увеличило; църквата е станала твърде тясна за вярващите; в съседните селища: „ако са се увеличили, казват свидетелите, говорейки за жителите на Пуерто де Сан Висенте, то е, защото са се родили и са се оженили"[3]. Или жестоките (като думите, приписани на Наполеон I след битката при Айлау): „имаше много убити кандиици на служба на венецианската Сеньория по време на последната воина (1570 1573 г.), казва един проведитор, връщайки се от острова, но след няколко години празнотите ще се запълнят (sera riffatto il numero), защото има много деца между десет и петнадесет години, без да броим по-малките..."[4]

Това са директни доказателства, които са в изобилие. Индиректните не са по-маловажни. Според това, което ни е известно за средиземноморските страни от 1450 до 1550 г., изглежда, че с годините се е преминавало към все по-напрегнати ситуации. Навсякъде се увеличават основаванията на села и малки градове – в Кастилия, както и в Прованс, а може би и другаде. Кастилия ще изглежда празна към 1600 г., но според това разсъждение тя изглежда пуста, ако се наблюдава между 1465 и 1467 г. с очите на наблюдателен пътешественик като сеньора от Бохемия Леон де Розмитал[5]. Също така, ако говорим за жито и храни, за градско снабдяване, непрекъснатото затруднение, което познаваме от 1550 до 1600 г., не се среща през предходните години. Добре ми е известно, че не може да се има доверие на една книга на агроном, дори на тази на Г. Алонсо де Ерера, излязла през 1513 г.[6] и която е била издадена и през 1620 г.[7] Какво ли не е заел от старите римски агрономи! Освен това той защитава с удоволствие доброто старо време. Но това добро старо време не е измама, защото Кастилия тогава изнасяла житото си към периферните области, вместо да го внася. Че животът е бил евтин, е също вярно Поне цените са тези отпреди инфлацията. Аналогична ситуация с житото и храните се открива и в Италия през 1550 г. или по-скоро преди 1500 г., като че ли населението ѝ се чувствало удобно в една широка дреха. Градовете имат вече доста неприятности със снабдяването, но в очите на историка, свикнал с драматичните картини от 16 в., това са все още бели кахъри...[8]

---

[1] *K.J Beloch*, art. cit., p. 767.

[2] *Carmelo Viñas* et *Ramón Paz*, Relaciones de los pueblos de España ordenados por Felipe II, Reino de Toledo, II partie, t. 2, Madrid, 1963, p. 767.

[3] *Carmelo Vrìas* et *Ramon Paz*, op. cit., passim et II, p. 299.

[4] *Luca Michiel*, A.d.S. Venise, Relazioni Ba 63, f° 286 v°.

[5] Различни издания. Удобен е сборникът на *G. García Mercadal*, Viajes de extranjeros por España y Portugal, t. I, 1952, pp. 259-305: Viaje del noble bohemio León de Rosmithal de Blatina por España y Portugal hecho del ano 1465 a 1467.

[6] *Alonso de Herrera*, Libro de Agricultura, 1513, специално f° 3 v° et f° 5.

[7] Други издания: 1539, 1598 г. – това от 1620 г. (Мадрид) B.N., Paris, Rés. 379.

[8] Силните колебания на цените на житото характеризират в Италия периода 1550-1602 г.: *Dante Zanetti*, Problemi alimentari di una economia preindustriale, 1964, p. 93.

КОЛЕКТИВНИ СЪДБИ И...

Доказателства и внушения

Важните изследвания, посветени на Валядолид[1], Паленсия[2], Павия[3], Болоня[4], Удине[5] и Венеция[6], представляват както доказателства, така и внушения. Доказателствата: най-важните явно касаят тенденцията към нарастване в движението на кръщенетата, женитбите и смъртните случаи, в унисон с нашите изчисления. Един историк, Б. Бенасар, го установява безусловно за Валядолид и селата от неговата равнина, понякога богати и оживени. Същевременно той отбелязва, че нарастването бележи известно спиране между 1540 и 1570 г., че е имало пауза в средата на века и че обратът във водещата тенденция се разполага вероятно към 1580-1590 г., изпреварвайки първия жалон, забит от вече остарялото изследване на Ърл Дж. Хамилтън[7]. Така това десетилетие бележи биологичния прелом във величието на Испания преди Непобедимата армада и доста преди отдръпването на севилските трафици (но не преди 1610-1620 г.). Осемдесетте години на 16 в. все повече изглеждат като повратни за съдбата на Испания във време, когато Португалия се предава на мощния си съсед, когато се забавя просперитетът на Кордова, Толедо, Сеговия, когато alcabalas, данъците върху потреблението, прекъсват *действителното* си покачване и когато се увеличават епидемиите[8]. Всичко би било установено точно, стига само часът на Валядолид да беше този на цяла Испания, което е възможно, но остава да се докаже.

В общи линии схемата е аналогична на това, което се наблюдава в Павия или в Болоня, или дори в Удине[9]. 16 в. е свидетел на сензационно нарастване на населението: в Павия от 1550 до 1600 г. населението се увеличава от 12 000 на 26 000 жители и отново спада на 19 000 към 1650 г. В Болоня кривата на кръщенетата е близо до 1000 към 1515 г. и до 3500 през 1585 г. Но за какво да увеличаваме броя на тези сходни примери? Други, по-важни проблеми би трябвало да ни привлекат.

Няколко сигурни неща

Всички населения, които трябва да разгледаме, са, както казахме, „от стария режим", разбирайте отпреди новите равновесия на 18 в. Те са характеризират с неравномерни колебания, като смъртта брутално надвива живота, който търпеливо се отплаща със същото. Дългата крива на кръщенетата във Флоренция[10] сама

---

[1] Неиздадена дисертация на *Bartholoné Bennassar*, вече цитирана, гл. VIII: Les hommes du siècle.

[2] *Guilhermo Herrero Martinez de Azcoitia*, La población palentina en los siglos XVI y XVII, 1961.

[3] *Giuseppe Aleati*, La popolazione di Pavia durante il dominio spagnuolo, 1957.

[4] *Athos Bellettini*, La popolazione di Bologna dal secolo XV all'unificazione italiana, 1961.

[5] *Ruggiero Romano, Frank Spooner, Ugo Tucci*, Les prix à Udine, неиздаден труд.

[6] *D. Beltrami*, op. cit., вж. по-горе, бел. 6, стр. 399.

[7] *Earl J. Hamilton*, „The decline of Spain", in: The Economic History Review, 2 May 1938, pp 169, 171, 177.

[8] Ibid., p. 177, за Андалусия епидемиите от 1560-1570, 1599, 1600, 1648-1649 и 1677 г.· *G. Niemeyer*, op. cit., p. 51.

[9] Неиздаден труд на *R. Romano, E Spooner, U. Tucci*.

[10] Вж. графика № 37.

37 – Кръщенетата във Флоренция, 1551-1600 г.

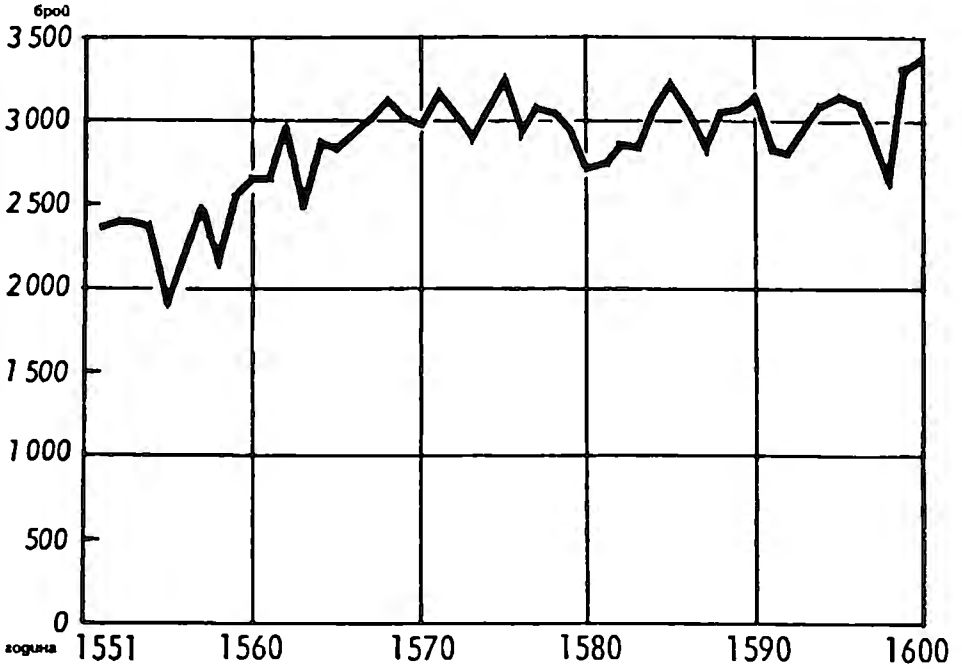

Кривата е възходяща докъм 1570 г.; следва известно стабилизиране докъм 1600 г., около годишната цифра 3000.

по себе си показва колебанията на „естествената" биологическа конюнктура в един относително добре снабден град, във вероятна зависимост от чисто икономически колебания. „Стар режим": коефициентът на раждаемост и смъртност, всеки пък когато е известен, в общи линии съответства на този при слаборазвитите населения в миналото, дори и сега, тоест приблизително 40 на хиляда.

В Тудела де Деуро, голямо лозарско селище близо до Валядолид[1], коефициентът на раждаемостта се колебае между 1531 и 1579 г. (в зависимост от периодите: 1531-42, 1543-59, 1561-70, 1572-78, 1578-91) от 42,7 на 1000 на 49,4; 44,5; 54,2; 44,7. Рекордният размер от 54, 2 (за годините 1572-78) е „изкуствен", но тези цифри са доста над „естествената" раждаемост – 40 на 1000; норма, която за сметка на това не се достига в Паленсия[2], Кастилия, от 1561 до 1595 г., където размерът на раждаемост се колебае от 34,81 до 37,48 на хиляда, но е вярно, че Паленсия е град. Аналогични на нейните цифри откриваме в Болоня (1581 – 37,6; 1587 – 37,8; 1595 – 35,8; 1600 – 34,7; 1608 – 36,4 на хиляда), малко по-ниски във Венеция

[1] Всички следващи подробности са взети от непубликувания труд на Б. Бенасар, вече цитиран.

[2] *G. Herrero Martinez de Azcoitia*, La población palentina en los siglos XVI y XVII, 1961, p. 39. От 1599 г., веднага след чумата, коефициентите се покачват стремглаво над 50 и дори 60; максимумът е 66,87 на хиляда.

(1581 – 34,1; 1586 – 31,8). Но нека не се изкушаваме да кажем, че раждаемостта ще да е била вече обратнопропорционална на богатството, защото цифрите на Флоренция, като за село, са тук да ни опровергаят (1551 – 41,4; 1559 – 35,6; 1561 – 46,7; 1562 – 41,9)[1].

Но нека се върнем към селата от околностите на Валядолид. Процентът на браковете във Вилябанес (през 1570-1589 г.) е 8 на хиляда, интергенезисният интервал е 33 месеца, съотношението между раждаемост и бракове е 4,2 – „малко по-ниско". В Симанкас (през 1565-1590 г.) процентът на смъртност е 38,3 на хиляда. Причината е известна предварително: детската смъртност коси и там, както навсякъде другаде. За периода 1555-1590 г. спрямо 2234 кръщенета се набройват 916 гроба на criaturas, тоест на много малки деца, които представляват 41% от смъртните случаи. Възрастта за женене, първостепенен „показател", се изчислява за село Вилябанес въз основа на една малка, но представителна част от населението: за жените малко пред 20 години, за мъжете – между 23 и 25. Трябва да отбележа, че това са цифри, изпреварващи познатите ни или предполагаемите за други места, въпреки че не е възможно да се гради каквото и да било въз основа на едно проучване, ограничено тук до петдесетина случая[2].

Следователно това е един свят на нетрайни съществувания с краткотрайни надежди за живот след раждането. Това ни беше известно преди още да познаваме цифрите. Знаехме също, че женското дълголетие обикновено надделява над мъжкото: самите анкети за многобройните вдовици от кастилските села между 1575 и 1577 г. ни го съобщават[3]. През юли 1552 г.[4] във Венеция на 48 332 мъже се падат 55 422 жени (количеството деца, момчета и момичета, е дадено общо – 49 923). Несъмнено демографът ще предпочете четворните цифри на Зара[5] от 1593 г. (град Зара, съседните острови, континентална Зара, Зара на имигрантите морлаци, дошли de labrar in quel contado – да работят в тази страна – бел. пр.): 5648, 5419, 2374, 2000, или общо 15 441 „душй". Само първите три цифри са разбити на vecchi (старци – бел. пр.), homini da fatti (трудоспособни мъже – бел. пр.), donne (жени – бел. пр.), putti e putte (момчета и момичета – бел. пр.). Малко са възрастните хора: 181, 190, 94, или 365 срещу 13 441. Децата се разделят така: момчета – 1048, 559, 1170 и момичета – 893, 553 и 1215; общо 2777 момчета на 2661 момичета или съвсем малък превес на първите над вторите. За трудоспособните мъже (homini da fatti от 18 до 50 години): 1156, 1023, 505 – те са общо 2684 на 4854 жени (2370, 1821 и 663), като преимуществото на последните остава решително. Същото е положението и в един последен пример от Кандия[6], чиято обща демографска крива е приблизително следната: 1525 г. – 100 000 жители по изчисленията на Санудо (малко занижени); 1538 – 198 844;

---

[1] Процентите, които имат предимство според *Athos Bellettini*, op. cit., p. 136.

[2] Според още неиздадения труд на Б. Бенасар.

[3] За цялостните текстове на Relaciones срв.: *N. Salomon*, op. cit., вж. по-горе, стр. 373, бел. 7.

[4] Загубен фиш.

[5] Correr, Donà delle Rose 192.

[6] *Sanudo*, op. cit., XL, 25: Константинопол, 24 авг. 1525 г. Correr, Donà delle Rose 21 (1542), A.d.S. Venise, Capi del Conso dei X. Lettere Ba 285, f° 88, Кандия, 30 септ. 1557: Херцогът, капитанът и съветниците до Десетте: населението на Кандия много се е увеличило. Correr, 1586; P.D. 975, 1636.

1606 – 212 000; 1608 – 220 000; 1636 – 176 684. Но нека да вземем само част от острова – собствената територия на град Кандия. През 1636 г. той наброява 98 114 жители, от които 23 169 мъже (от 18 до 50 години), 21 362 момчета и старци, срещу 48 873 жени. Явно е, че трябва да се съберат първите цифри, за да се получи броят на хората от мъжки пол или 44 531 срещу 48 873. Това е приблизително същата пропорция, която откриваме в най-старото „описание" на населението на Болоня през 1581 г.: мъже 19 083, жени 22 531... Същото е преимуществото на жените петнадесет години по-късно, през 1596 г.[1]

Тези цифри отбелязват големия дял на активното население. Мъже, жени и деца, всички работят или почти всички. Това е единственото предимство на тези млади населения, при които старците и безполезните, най-вече старците, заемат малко място. Там всеки изкарва ежедневния си хляб.

Остава само нашите наблюдения и няколко поддържащи ги цифри да разрешат проблема с пропорциите между мъжкото и женското население. Ако допуснем, че правилото е второто да преобладава над първото, тогава се появяват изключения. Точно във Венеция, където констатираме това правило през 1548 г., цифрите от класическата книга на Даниеле Белтрами[2] веднага ни противоречат: през 1563 г., през 1581 г. и през 1586 г. мъжете преобладават (51,6; 51,3; 51 на сто от общия брой). После, през 1643 г., а може би и по-рано, положението се обръща (49,3). Дали Венеция, където младият емигрант играе значителна роля, свидетелства само за себе си или и за всички градове, в които нарастването видимо се запазва и в които по онова време мъжкото население ще е преобладавало? Би било съблазнително да разгледаме тамошните колебания в едната и после в другата посока.

Друга проверка – миграциите

Ако Средиземноморието не беше отворено навсякъде и особено на Запад към Атлантика, то трябваше да разреши само̀ големия проблем със своите излишъци от население, да абсорбира тези хора в повече, тоест по-добре да разпредели масата им в собственото си пространство. Което впрочем то направило до голяма степен.

Доказателство за пренаселеността на Средиземноморска Европа са повтарящите се от края на 15 в. експулсирания на евреи, изгонени от Кастилия и от Португалия през 1492 г., от Сицилия през 1493 г., от Неапол през 1540 и 1541 г., от Тоскана през 1571 г. и накрая от Милано през 1597 г.[3] Най-многобройните сред тези неволни емигранти, иберийските, ще стигнат чак до Турция, Солун,

---

[1] *Athos Bellettini*, op. cit., p. 9, note 9. Населението на Болоня през 1596 г.: Galiani, Cronica di Bologna (Marciana 6114. C III-5) вероятно е било 58 941, от които монаси и монахини 4651, мъже 15 595, жени 18 079, момчета 7626, момичета 6166, слуги 2760 и слугини 4064.

[2] Op. cit., p. 80 et sq.

[3] На 31 януари 1492 г. от Сицилия (изпълнение на декрета 18 септ. и 18 дек.); от Неапол през 1539 г.: *Giovanni di Giovanni*, L'ebraismo della Sicilia, Palermo, 1748, in-8o, 424 p. и най-вече: *Felipe Ruiz Martin*, „La expulsion de los judios del Reino de Napoles", in: Hispania, t. XXXV, 1952; *Leon Poliakov*, Les banchieri juifs et le Saint-Siège du XIIIe au XVIIe siècle, 1965.

Константинопол и Северна Африка, където ще станат родоначалници на нови потекла. За пренаселени спрямо собствените си ресурси земи, какъвто може би е случаят с Иберийския полуостров по време на Католическите крале, религията е по-скоро претекст, отколкото причина за тези гонения. По-късно законът на мозинството ще влезе в сила срещу мориските в Испания на Филип III. Още по-късно, както отдавна е забелязал Жорж Паризе[1], срещу протестантите във Франция по времето на Луи XIV.

Друго доказателство: масовото спускане от планинските области към равнините и градовете. Ние доста говорихме за това... Също така многобройните преминавания на хора от християнския в ислямския свят, които имат вид на компенсаторни движения. Алжир, израснал „по американски", е град на имигранти. Италианската емиграция разпилява надалеч към европейския север, ислямските страни и дори към Индиите квалифицирана ръка от занаятчии, артисти, търговци и артилеристи. В края на века Венеция споменава за своите 4 или 5 хиляди семейства, живеещи в Близкия изток...[2] Тук и там тези емигранти могат да бъдат открити като работниците от Комо, които в края на 16 в. отиват в Германия и Моравия[3], или земеделските надничари от Лигурия, които към 1587 г.[4] се появяват в корсиканските равнини, или „техничарите"[5], които ходят навсякъде и по-специално във Франция да внедряват техниките на производството на Полуострова – тъкането на коприна, везана със злато, тайните на модерните стъкларски изкуства от Мурано[6] или на майоликата (фаянса – бел. пр.) ала Албисола...[7] Италиански изобретатели, художници, зидари и търговци се скитат по пътищата на Европа[8]. Но как да съставим списък на тези отделни авантюри и да измерим настойчивата емиграция в обратна посока към Италия, идваща от Германия? Прекалено сме свикнали да мислим, че и в единия, и в другия случай се е касаело само за малък брой хора. Но всички малки цифри, събрани заедно, дават в крайна сметка значими сборове, поне за мащаба на 16 в. Сто хиляди испанци[9] ще са напуснали по онова време полуострова към Амери-

---

[1] *G. Pariset*, L'État et les Églises de Prusse sous Frédéric-Guillaume 1er, 1897, p. 785.

[2] Вж. по-долу, стр. 542 и 543, бел. 8 и бел. 9, което не означава, че цифрата не е прекомерна.

[3] *G. Rotelli*, Storia di Como, 1803, III, 2, p. 116-117, 145-147, цитиран от *A. Fanfani*, op. cit., p. 146.

[4] *F. Borlandi*, Per la storia della popolazione della Corsica, 1940, p. 66, 67, 71, 74, 82, цитиран от *A. Fanfani*, op. cit., p. 146.

[5] *U. Forti*, Storia della tecnica italiana, 1940.

[6] Дори в Англия; *A. Fanfani*, op. cit., p. 146.

[7] До началото на неверския фаянс, от 1550 г. нататък: *Louis Guéneau*, L'organisation du travail à Nevers aux XVIIe et XVIIIe siècles, 1919, p. 295.

[8] Относно разпръсването на италианците по цял свят има огромна непечатана и неиздадена документация. Ще съдим за неговия обем благодарение на две изследвания: едното по посока Лисабон – *Peragallo*, Misc. di st. ital., 1944; а другото в посока към Женева – *Pascal*, „Da Lucca a Ginevra", in: Rivista storica italiana, 1932; и двете са забележителни. Остава да се направят проучвания за воинишката емиграция, за ролята на жителите на Комо и на долината на Тичино в бароковото изкуство, вече цитирана бележка от *J. Burckhardt*, Die Renaissance, op. cit., p. 16-17; относно италианските архитектурни инженери отнесете се към индекса на името на Фратен или например на Жан-Батист Ториело в: *Douais*, op. cit., II, 110 etc...

[9] *Wilhelmy*, in: Geographische Zeitschrift, 1940, p. 209.

ка; сто хиляди за един век ще рече хиляда на година, което според сегашните ни норми не е нищо съществено. Но вижте колко се тревожи Родриго Виверо към 1632 г.: „С това темпо на нещата, пише той, Испания ще остане без население", а Индиите има опасност да пропаднат с тези мързеливи новодошли (Виверо е роден в Нова Испания и затова има предразсъдъци). Щом дойдат, „тези, които са били обущари, се смятат за господари, а копачите смятат да не въртят повече кирката..."[1] Несъмнено този проблем е раздут от съвременниците и от всички онези, които, видели Севиля, се замислят за съдбините на Испания по тяхно време.

Обратно, мълчанието е почти пълно относно реалните имигрантски вълни към Испания, чийто размах през 16 в. разкриха неотдавнашните изследвания[2]. Типична пренаселена страна, Франция непрестанно тласка занаятчии, амбулантни търговци, носачи на вода и селскостопански надничари към близкия полуостров. Южна Франция е особено засегната и не само тя. Каталония приема голям контингент от тези работници, които често се установяват окончателно в нея; през август 1536 г., сигнализира едно испанско съобщение, вече повече от половината от населението на Перпинян е френско[3]. Каквато ще бъде и по-голямата част от каталонското население в началото на 17 в., „успяло да стане там с една трета повече французи от кореняците", казва един пътешественик[4] през 1602 г. Същият този Бартелеми Жоли посочва, че „всеки ден" в Каталония пристигат хора от „Руерг, Оверн, Жеводан и Гаскон"[5]. Дали въз основа на името Жеводан не се е образувало прозвището „гаваши"[6], което каталонците лепват на бедните френски имигранти? Малко вероятно[7]. Във всеки случая тук става дума за една значима и постоянна имиграция. Тези новодошли отиват и в Арагон: занаятчии, привлечени от високите заплати, „понеже манифактурните стоки в Испания са скъпи"[8]; хора без занаят, които се наемат като пажове и тогава, щом „се облекат в ливреи, техните господари силно се забавляват от тази суета"[9]; или още по-добре – селяни, приети „заради мързела на кореняците" – явно този, който говори, е французин и той добавя: „женейки се, ако успеят, за вдовиците на своите господари"[10], избягвайки при всеки случай прекалено тежките френски „талии" и прелъстени от проститутките на Испания, „тези красиви, напарфюмирани дами, изрисувани и натруфени като френски принцеси"[11].

---

[1] B.M. Add. 18287

[2] *G. Nadal* et *E. Giralt*, La population catalane de 1553 à 1717, 1960,

[3] A.N., K 1690, Ф. дьо Бомон до императрицата, Перпинян, 20 август 1536: „Esta villa esta llena de franceses que son muchos mas que los naturales". Същата информация (B.M. Add. 28368, f° 23 v°): Франко де Салабланка до Н.В., Мадрид, 16 юни 1575 г.: Перпинян губи жителите си, „y son todos gente pobre y gran parte dellos franceses..."

[4] „Voyage de Barthélémy Joly en Espagne, 1603-1604", p.p. *L. Barrau Dihigo*, in: Revue Hispanique, 1909, tirage à part, p. 29.

[5] Ibid., pp. 21 et 29.

[6] Ibid., pp. 21 et 29.

Литрé извежда gavache от испанското gavacho. С това проблемът не се решава автоматически!

[8] „Voyage de Barthélémy Joly...", p. 82.

[9] Ibid.

[10] Ibid.

[11] Ibid.

Не само Каталония и Арагон са цел. Във Валенсия[1] сред пастирите и земеделските ратаи от селата на старите християни се появяват французи, дошли незнайно как. В Кастилия инквизицията редовно ни осведомява относно френските занаятчии и смелия им език, псалмите които пеят, придвижванията им или за кръчмите, служещи им за обичайните срещи. Затворени, те се клеветят един друг... По този повод са посочени всички занаяти: тъкачи, даракчии, бакърджии, производители на лопати, ковачи, златари, ключари, готвачи, пекари, хирурзи, градинари, селяни, моряци, корабни капитани, търговци или по-скоро амбулантни търговци на книги, професионални просяци... Те често са млади, под двадесет или двадесет и пет години. Удивени сме да узнаем за техните пътувания из цяла Франция, като историята на тези печатари на карти за игра, тръгнали от Руан, които трагична съдба застига в Толедо[2].

Ако това имигрантство спира към 1620 г.[3], както вече казахме, то със сигурност се възобновява впоследствие. От Беарн, казва един документ от 1640 г.[4], „всяка година преминава голямо количество косачи на сено и жътвари, скопачи на добитък и други работници, които освобождават своите домове от грижата да ги изхранват и носят известни печалби на семействата си..." Не само от Оверн[5], както се мислеше доскоро, тези временни или окончателни миграции са отговорили на примамките на високите заплати в Испания. Нека да се обзаложим, че полуостровът е успял по този начин да запълни щедро празнините, отворили се от заминаванията към Италия или Индиите.

3. Може ли да се конструира „моделът" на средиземноморската икономика?

Разполагаме ли с всички данни, за да измерим целокупното Средиземноморие и да конструираме общ „модел", в който е обхванато и изчислено (ако е възможно) всичко в цялост? След това тази цялост би могла да се противопостави на другите „икономики-светове", които обграждат или продължават Средиземноморието в пространството.

В такъв план ще бъдат търсени в максимална степен величините и общите линии. Това е наистина един начин на представяне. Такова „моделиране" не визира определена година или самостоятелен период, а века в неговата цялост, извън неговите засечки и просперирания. То цели, ако е възможно, средната, ватерлинията на тези последователни начинания. Явно не всичко е възможно, но заниманието си заслужава усилията независимо от трудностите и многото предварителни препятствия, които налага!

---

[1] *T. Halperin Donghi*, „Les Morisques du Royaume de Valence au XVIe siècle", in: Annales E.S.C., 1956, p. 164.

[2] *Ernst Schäfer*, Geschichte der spanischen Protestantismus, 3 t. en 2 vol., 1902, vol. I, t. 2, p. 137-139

[3] *J. Nadal* et *E. Giralt*, op. cit., p. 198.

[4] *P. de Marca*, Histoire du Béarn, 1640, p. 256-257, цитиран от *Henri Cavaillès*, La vie pastorale et agricole dans les Pyrenées des Gaves de l'Adour et des Nestes, Bordeaux, 1932, p. 137-138.

[5] Response de Jean Bodin à M. de Malestroict, *éd. Henri Hauser*, op. cit., p. 14.

И така, дали Средиземноморието е само по себе си единна зона? Несъмнено да, въпреки несигурните и най-вече мобилни граници откъм континенталните земи, които го притискат към морските му покрайнини: Черно море, Червено море, Персийският залив, Гибралтарският проток и Атлантическият океан. Всичко това са въпроси, до които се докосваме, без да можем да ги разрешим[1].

Довчера, в първото издание на книгата, си мислех, че е възможно да се предложат тези различни измерения на Средиземноморието от 16 в., като се умножат примерите и като се представят едни или други важни и показателни подробности[2]: Истанбул – град от 700 000 жители; флот, който пренася едновременно средно един милион квинтала жито или други житни култури; 3000-те тона, или почти толкова, вълна на кейовете на Ливорно през 1580г.[3]; вероятно 100 000-те боици, събрани в залива на Лепанто на 7 октомври 1571 г. от турците и християните; шестотинте кораба (или 45 000 тона) в експедицията на Карлос Пети срещу Тунис през 1535 г.; максималният трафик на влизания в Ливорно през 1592-3 г. – 150 000 тона, една вероятно преувеличена цифра; нееднаквите годишни суми на Неапол – 1 300 000 дуката от обменни сделки срещу 60 до 70 000 от застраховки...[4] Но това означава да се оставят огромни бели полета между няколко малки цветни точки, възможно най-добре да се представи разстоянието, което трябва да признаем между нашия и мъртвия свят на 16 в.

Впрочем езикът, който ни привлича, е този, който ни предлага „националното счетоводство" на икономистите. Бихме искали да правим „сметките" на Средиземноморието от 16 в. не за да съдим за относителната му посредственост или съвременност, а за да определим основните отношения между масите на неговите активи спрямо общите и едни спрямо други, и в крайна сметка да обхванем най-важните структури на материалния му живот. Трудна и рискована операция. Това е добре известно на икономистите, които днес трябва да осчетоводяват икономиките на слаборазвитите страни, когато парите не ги насищат в тяхната цялост. Същото е и през 16 в. А разнообразието на парите, реални или фалшиви, би направило всякакви изчисления трудни, дори и при наличието на точни дан-

---

[1] Вж. по-горе част I, гл. 3.

[2] La Méditerranée..., 1re édition, p. 342 et sq.

[3] *F. Braudel* et *R. Romano*, Navires et marchandises à l'entrée du port de Livourne, p. 101. Стотици сведения от този род заслужават да бъдат споменати: износ extra regnum на неаполитански вина от 1563 до 1566 г., средно vini latini 23 667 бусти, vini grechi dulci et mangiaguerra 2319 бусти (Sommaria Consultationum 2, f° 223, 2 октомври 1567 г.) – „всяка година в Пулиите се продават и от двете около 80 000 рубии вълна", пак там, f° 75, 8 авг. 1564 г. – френската търговия в Леванта в началото на 17 в., оценена от Савари де Брев на 30 милиона ливри, през 1624 г. е намаляла наполовина: *E. Fagniez*, op. cit., p. 324 – богатството на няколко големи търговци в Генуа: с много надминава 500 000 дуката и повече, що се отнася до Томазо Марино и Адамо Чентурионе, то достига почти милион: Museo Correr, Cicogna..., f° 2 et 2 v° – общите доходи на испанския крал през 1572 г. са 11 милиона в злато: Marciana 8360 CVIII-3, f° 11 v° – монетното обръщение в Европа в края на 15 в.: 1 милиард (ливри): *P. Reveau*, L'agriculture et les classes paysannes, 1926, p. II, note 1 (единицата за съжаление не е ясно определена!).

[4] A.d.S. Naples, Sommaria Consultationum, 1, f° 216, 28 апр. 1559 г.

ни[1], които естествено липсват. Би трябвало да се има предвид и твърде голямата свобода, с която документите на времето боравят – с дукати или екюта в Испания, с дукати, екюта или флорини във Флоренция. Случва се дори във Флоренция да се напише: Ducati 1000 d'oro di monete di lire 7 per ciascun scudo (1000 златни дуката на монети от 7 лири за всяко скудо – бел. пр.). Важното тук е съотношението към монетата от 7 лири...[2]

Земеделието – основна производствена дейност

Предполага се, че годишната консумация на жито (и други житни култури) се движи около два (сегашни) квинтала на човек[3]. Явно има по-малки и по-големи консумации. Но тази средна стойност може, общо взето, да се приеме за цялото Средиземноморие през 16 в. Ако то наброява 60 милиона жители, при тази норма то консумира около 120 милиона квинтала жито и други житни култури, годни за производство на хляб. Останалото – месо, риба, зехтин и вино, е допълнение към необходимото. Ако приемем за средна цена на квинтала към 1600 г. 5 или 4 венециански дуката[4], консумацията на Средиземноморието (предполагаемо равна на производството) достига 480 или 600 милиона дуката всяка година, или едно ниво, непропорционално на няколкото „шест милиона в злато", които пристигат средногодишно в Севиля[5]. Само житото установява смазващо превъзходство на селскостопанското производство над всички други. Земедели-

---

[1] Нека читателят не бъде прекалено скандализиран като види, че нашите приблизителни изчисления са само в дукати. Има венециански, генуезки, флорентински, неаполитански и испански дукати... Всеки има своя определена стойност. Рано или късно *всички* тези дукати са станали разплащателно средство. Би било логично да не говорим за дукати изобщо, а да изчисляваме равностойностите в злато или в сребро. В своите изчисления съвременниците пишат, без да доуточняват за „милиони в злато", разбирайте милиони дуката. В документите на испанските финансови институции дукатът е отбелязан съкратено с триъгълник, буквата Δ, а златното ескудо – действителна монета, с обърнат триъгълник ∇. В Испания съотношението дукат-екю дълго време е 350 мараведи (дуката) за 400 (екюта). Явно финансистите се съобразяват с тези реципрочни стойности на дукатите и екютата, особено когато обмените при предлагане и търсене регистрират променливи котировки. Поради това да се приеме дукатът като общовалидна единица в нашите доста приблизителни сметки, без да се съобразяваме нито с местната му стойност, нито с котировките му, не представлява една незаконна операция. Грешката се губи в несигурността на нашите мерки.

[2] *Maurice Carmona*, „Aspects du capitalisme toscan aux XVIe et XVIIe siècles", in: Revue d'histoire moderne, 1964, p. 85. note 5.

[3] Вж. също: *J. Gentil da Silva*, „Villages castillans et types de production au XVIe siècle", in: Annales E.S.C., 1963, pp. 740-741, който приема за кастилските села два квинтала жито годишна консумация. Спорът за тази средна стойност може да бъде дълъг. Според Сундборг през 1891-1893 г. потреблението ще да е било на глава по 1,2 в Италия, 1,5 в Испания, 2,5 във Франция. Срв.: *Dr Armand Gautier*, L'alimentation et les régimes chez l'homme sain et chez le malade, 1908, p. 296; *André Wyczanski*, Kwartalnik historii Kultury materialej, VIII, 1960, p. 40-41, говори за консумация от 2,2 квинтала ръж през 1571 г. на полския староста Корчин; *I. Bog*, Die bäuerliche Wirtschaft im Zeitalter des Dreissigjärigen Krieges, Coburg, 1952, p. 48, консумация от 2,5 квинтала в Нюрнберг и 1,9 в Неапол през 16 в.: *W. Naude*, Getreidepolitik der europäischen Staaten vom 13. bis 18. Jahrhundert, Berlin, 1896, p. 156. За Франция Вобан дава 3,4 квинтала (3 сетиери; 1 сетиера = 150-300 л – бел. пр.), абат Експили (1755-1764) – 2,7 квинтала и т.н.

[4] Вж. по-долу, стр. 578 за цената на житото във Венеция.

[5] Според изчисленията на Ф. Руис Мартин.

ето е основното производство на Вътрешното море, като се има предвид, че житните култури са само част от земеделския приход.

Предходното изчисление предлага само долната граница. Цифрите, които документите разкриват случайно, са по-високи. Така Венеция[1] към 1600 г. консумира средногодишно около 500 000 staia – крини жито (плюс ориз, просо и ръж). Населението на града по онова време е 140 000 жители; за неговите придатъци трябва да се добавят още поне 50 000, или общо население от 200 000 жители и индивидуална консумация от 4 квинтала, ако става дума само за Венеция, или 3,1 квинтала, ако се включи цялата агломерация. При два квинтала на човек снабдяването би стигнало за 300 000 жители. Може би зад нашите цифри стои тази маса от консуматори. Или може би Венеция, град с високи заплати, консумира много повече от всеки друг град.

Друго изчисление: една венецианска кореспонденция от Мадрид[2] (февруари 1621 г.) е отзвук от новина, според която данък от два реала на фанега (испанска насипна мярка = 55,5 л. – бел. пр.) жито (ch'è come un mezzo staio veneziano – което е половин венецианска крина – бел. пр.) ще да е бил наложен преди смилането на зърното в мелниците et fanno conto di cavar da questa imposition nove millioni d'oro l'anno (сметнаха, че ще извлекат от този данък девет милиона в злато – бел. пр.). Девет милиона в злато, или девет милиона дуката (един дукат = 350 мараведи, един реал = 35), или 45 милиона фанеги за едно общо население от 6 милиона жители и за всеки от тях по 7,5 фанеги, нека да кажем седем, защото броят на населението е теоретичен; при 55,5 литра на фанега ние достигаме до огромното число от 388 литра, което установява или оптимизма на фискалните изчисления, или висока консумация през тази 1621 г., когато на практика нито едно зърно̀ не се изнася от Кастилия.

Друг, пак кастилски, пример: през 1576 г.[3] десет села от областта на Толедо обединяват общо 2975 vecinos или 12 до 13 000 жители, в основната си част селяни; декларираното производство на житни култури е 143 000 фанеги (или приблизително 64 000 квинтала). На глава от населението се падат средно 5 квинтала, следователно има възможност за износ към градовете и дори най-необлагодетелстваното село (бидейки производител на вино) разполага с по два квинтала на жител.

Проверките, които следят, ни осигуряват по-убедителни, но не решаващи аргументи. Те разглеждат: първата – житните провинции на кралство Неапол в Адриатика и Тарентския залив, Абруците, Провинция Бари, Капитаната и Базиликата, през януари 1580 г.; втората – известният Censo de la riqueza territorial e industrial de España en el año 1799[4] (Опис на териториалното и индустриално богатство на Испания за 1799 г.), чиито пропорции могат да ни послужат за сведение и ретроспективна проверка за 16 в.

Неаполитанската цялост (съществена част от Кралството), представена ни от ценен документ на Sommaria, наброява през зимата на 1579-1580 г. 177 634 feux,

---

[1] Museo Correr, Donà delle Rose, 217, f° 131, 1 юли 1604 г. Ibid., 218, f° 328 (1595), 468 000 staia.

[2] A.d.S. Venise, Dispacci Spagna, Алвизе Корер до дожа, Мадрид, 11 февруари 1621 г.

[3] *Carmelo Viñas* et *Ramón Paz*, op. cit., II, p. 99, 132, 140, 169, 272, 309, 397-398, 342-343, 348, 408, 426, 470.

[4] Преиздадена през 1960 г.

или домакинства (от общо 475 727 такива за Кралството)[1], и съобразно приетия коефициент (4 или 4,5) – от 700 000 до 760 000 жители. Реколтата се изразява според официалното преброяване в повече от 100 000 кари жито. Тъй като става дума да се отпуснат tratte (разрешения за износ) за 8500 кари, населението би имало на свое разположение 92 000 кари, или около 1 200 000 тогавашни квинтала, или един дял от под два квинтала за всеки индивид. Още повече че от тези количества трябва да се приспаднат семената за посев. Същевременно Sommaria, която представя тези цифри, декларира, че изчислява за всеки индивид годишна консумация от 6 tomoli, или приблизително 220 кг. Противоречие? Не, защото per ordinario, non si revela tutto il grano che effetivamente si raccoglia (обикновено не се посочва всичкото зърно, което в действителност се произвежда – бел. пр.) и с този недекларирай излишък Sommaria смята да допълни необходимите припаси[2].

Разбира се, Censo от 1799 г. е доста по-късен от епохата, за която става дума, но пропорциите, които разкрива, са почти еднакви с тези от 16 в. В една Испания от 10,5 милиона жители производството на жито възлиза на 14 500 000 квинтала (закръглено число). Приравнявайки производство и потребление, делът на всеки индивид годишно е леко занижен под 1,4 квинтала. Но ако към тях прибавим другите житни култури и бобови растения, трябва да прибавим към тази първоначална маса още 13 милиона квинтала[3]. Така количеството се удвоява и ако всичко от второстепенните житни култури не се употребява за храна на хората, нашето ниво от 2 квинтала на човек със сигурност е достигнато или надминато. Бобовите растения несъмнено са вече от голямо значение (повече от 600 000 квинтала)[4] през 16 в. Венецианските документи посочват и повтарят какво нещастие е за някои села да загубят вследствие от летен ураган баклата и лещата си, които буреносният вятър разпръсва надалеч.

Но нека оставим тези неосъществими проверки и понеже сме почти сигурни за глобалните цифри, да отбележим поне последствията.

№ 1. Житото за обмен по морски път възлиза поне на един милион квинтала, или 0,8% от консумацията – същевременно един огромен трафик за онзи век (един милион същества могат да зависят от него) и един нищожен трафик, ако го сравним с общата консумация. Джино Лудзато[5] следователно има право да го подценява, а и ние наскоро не сгрешихме, че го поставихме на първо място[6]. Драматичната криза от 1591 г., ние ще се върнем на нея, докарва в Испания и в Италия чак до Венеция между 100 и 200 000 квинтала жито от север: това е много за мащаба на трафиците, малко за ежедневната прехрана, но достатъчно да спаси все пак цели градове.

При все това, както и преди, и след тази криза Средиземноморието се изхранва изключително от продукцията на собственото си земеделие. Няма нищо общо с това, което се наблюдава в Холандия в случая с Амстердам или, с онова,

---

[1] *G. Coniglio*, op. cit., p. 24.
[2] A.d.S. Naples, Sommaria Consultationum 7, f° 204, 18 януари 1580 г.
[3] Censo, p. XIII.
[4] Ibid.
[5] *G. Luzzatto*, „Il Mediterraneo nella seconda metà del Cinquecento", in: Nuova Rivista Storica, 1949.
[6] Първото издание на La Méditerranée..., 1949, p. 450 et sq.

което ще стане изцяло, но по-късно в Англия – страна на свободния обмен. Градските светове не се осланят другиму да ги снабдява. „Морското жито" остава спасително средство, храна за бедните, тъй като богатите предпочитат хубавото жито от близките села: в Лисабон известното жито на Алентежу[1], в Марсилия това от провансалските равнини[2], във Венеция житото nostrale (нашенското – бел. пр.). „Днес ни дават, казват венецианските хлебари през 1601 г., житото, дошло отвън, което не дава (брашно – бел. пр.) колкото нашето", разбирайте житото padoan, trivisen, polesene e friul[3] (от Падуа, Тревизо, от долното течение на По и от Фриули). А освен това житото forestieri (чуждестранното – бел. пр.), идващо най-често от Средиземноморието.

№ 2. Земеделието подсигурява за Вътрешното море не само ежедневния живот, но и серия от скъпоструващи износи, понякога по-умерени като шафрана и кимиона, но и с голям дебит като този на стафидите наречени коринтски (uve passe), качествени вина като монемвазийското, чиято известност ще трае дълго, докато не се издигнат портото, малагата, мадейрата, както и вината от островите или виното за ежедневна употреба, което германската жажда ще поема след всеки гроздобер в южното подножие на Алпите. Скоро след това – и ракиите[4], без да броим зехтина и южните плодове – портокали, лимони, както и суровата коприна... Тези излишъци се прибавят към индустриалния износ, за да компенсират покупките на жито или сушена риба, или на атлантическа захар (плюс оловото, калая или медта от Севера). Така и през 1607 г. балансът на сметките между Венеция и Холандия е още в полза на първата според твърденията на Cinque Savii[5].

№ 3. Следователно Средиземноморието остава един свят на селяни и земеделски собственици, свят с негъвкава структура. Начините на отглеждане на житните култури и разпределението между тях, отделеното им като цяло място спрямо бедните пасища и напиращите лозя и маслини (както в Андалусия, Португалия, Кастилия и още повече във венецианските острови), тези начини и тези правила въобще не се променят или трябва комуникациите да го наложат с течение на времето. Именно колониална Америка със своите нужди става причина за увеличението на зехтина и виното в Андалусия. И няма да настъпи „вътрешна" революция преди, изглежда, преждевременното нахлуване на царевицата в баските провинции и в Мароко[6], но бавно по други места – не по-рано от 1600 г. в полетата на Венеция[7], към 1615 г. в Северен Тирол...[8] Революцията на черничевото дърво, не толкова дълбока, била по-ранна.

---

[1] *L. Mendes de Vasconcellos*, Do sito de Lisboa, 1608, éd. Antonio Sergipe, p. 114.

[2] Все още през XVIII в. *R. Romano*, Commerce et prix du blé à Marseille au XVIIIe siècle, 1956, p. 76-77.

[3] Museo Correr, Donà delle Rose, 217.

[4] Като ракията от Кандия: A.d.S. Venise, Cinque Savii 1, f° 14, 6 октомври 1601 г. и 14 март 1602 г.: ракия и лимонов сок „soliti condursi per Ponente". Ракията се появява в митническите тарифи на Венеция едва през последните години на 16 в.

[5] Вж. по-горе, стр. 314, бел. 2.

[6] *V. Magalhães Godinho*, „O milho maiz – Origem e difusão", in: Revista de Economia, vol. XV, fasc. I.

[7] Според неиздадения вече цитиран труд на *R. Romano, F. Spooner, V. Tucci* на тема Prix à Udine.

[8] *Hans Telbis*, Zur Geographie des Getreidebaues in Nordtirol, 1948, p. 33.

№ 4. Земята си остава голяма примамка. Цялото поле, във и извън Средиземноморието, е обхванато от купища ренти, данъчни списъци, дългове, наеми, задължения и безбройни замени в земеделските имения – едно непрекъснато шетане между градовете и селата на заети и изплатени пари. Навсякъде една и съща монотонна история. В близките до Женева[1] села, където сме донякъде осведомени по тази тема, още през 15 в. се открива едно краткосрочно движение на пари, решаващо „за една затворена в кръг и постоянно задъхваща се икономика", където практикуваното от хората в градовете лихварство не се налага (в протестантските страни) да се отклонява през рентите или данъците, за да се прикрие. В Испания един arbitrista (съдия в арбитражен съд – бел. пр.) от 16 в., Мигел Какса де Леруела[2], отбелязва естествената склонност да се инвестират пари в съседни на града земи и лозя, „тъй като всеки виждаше, че 2000 дуката носеха годишно 200 и че капиталът се изплащаше за шест години, това им се струваше привлекателна инвестиция". Комисионерите и държавата рядко предлагат на заемодателите подобни наеми. Така земята ги конкурира, земята – солидно и видимо обезпечение (ако селянинът не си плати лихвите, тогава земята му се отнема). А заемодателят може да види със собствените си очи как парите му принасят полза от това лозе или онази къща. Тази сигурност има цена. Накрая, тъй като този доход е голям, тук се касае също и за голямо богатство. Тогава нека не подлагаме на съмнение думите на Вале де ла Серда от 1618 г., който твърди, че в Испания имало повече от сто милиона дуката, дадени като ducados a censos[3] (дукати от ренти).

№ 5. Този огромен товар от житни растения, от 400 до 600 милиона дуката, хвърлен на нашите везни, може да изглежда едновременно много лек и много тежък. Житните култури представляват само половината от земеделския „продукт", ако приемем наскоро установените *пропорции* по повод земеделската продукция на Франция, през 18 в. наистина[4], и на Испания от 1779 г.[5] Следователно би могло, пресмятайки най-общо наличните количества, да говорим за 800 до 1 200 милиона, отнасящи се до земеделското производство. Това явно означава да се прецени това количество „много нашироко". Цените на венецианския пазар, от които тръгнахме първоначално, са високи и са валидни само за икономиката на един богат град. Освен това, и най-вече, консумираното жито не преминава изцяло през пазарното стопанство. Така че нашата оценка виси във въздуха и е логично да е така. За да се върнем към дадения по-горе пример с кастилските села през 1576 г., те трябва да консумират 26 000 от 60 000-те квинтала на тяхното производство, или приблизително 50%, но останалата половина не минава задължително през пазара; една част отива право в хамбарите на събирачите на църковния данък или на градските собственици. Вероятно 60-70% от глобалната про-

---

[1] *J.F. Bergier*, op. cit., p. 82 et sq.; цитатът е на стр. 83.

[2] *Miguel Caxa de Leruela*, Restauración de la abundancia de España, 1713, p. 50.

[3] *Luis Valle de la Cerda*, Desempeño del patrimonio de S.M. y de los reynos sin daño del Rey y vassalos, y con descanso y alivio de todos, 1618, цитирано от *J. Vicens Vives*, Historia economica de España, 1re partie, s.d., p. 300.

[4] *J.C. Toutain*, „Le produit de l'agriculture française de 1700 à 1958". in: Cahiers de l'Institut de Science Économique appliquée, n° 115, juillet 1961.

[5] Вж. по-горе, стр. 411, бел. 4.

дукция на Средиземноморието се изплъзва по този начин от монетарния обмен, където нашето счетоводство ги включва насила и неправилно.

№ 6. Това широко разпространение на земеделието извън монетарните мрежи и относителната гъвкавост, която те създават, увеличава липсата на еластичност в тази основна дейност както в Средиземноморието, така и на други места. Освен това техниките и добивите са лоши. През 18 в. в Прованс[1] посято зърно все още ражда 1:5 и има опасност този процент в общи линии да се запази за разглеждания век. За да получи своите 120 милиона квинтала годишно, Средиземноморието трябва да разполага поне с 24 милиона хектара засети площи. Огромна площ, тези 24 милиона годишно предполагат поне двугодишен режим, тоест 48 милиона хектара, като едната част от нивите почива, докато другата ражда. Представете си, че към 1600 г. „общата" орна площ на Франция е 32 милиона хектара[2].

Тези изчисления са твърде приблизителни, предложените цифри – много ниски, тъй като житото (и другите житни култури) не ползват навсякъде този двутактов режим. Земите се обработват един път на всеки три, четири, дори десет години. Вярно е също, че са отбелязвани и по-високи от петорни добиви.

В Кипър, където една двадесета част от земята е обработваема, житото дава 1:6, ечемикът 1:8[3]. В Пулиите върху новите земи, които от време на време са изоставяни от пастирския живот, зърното ражда 1:15 или 1:20, но това е изключение[4]. А освен това се случват лоши реколти и катастрофи... Това са климатични произшествия, които управляват всичко и дори упоритият труд на хората не накланя шансовете в добрата посока. Следователно липсва гъвкавост. Данните за земеделския износ, които са ни известни и които имат някаква връзка с продукцията, когато представляват дълги серии, най-често бележат константи, независимо дали се касае за износа на вълна от Испания към Италия или за житото и коприната на Сицилия, доставени на външните пазари[5]. Схематично това са паралелни прави (в общи линии, разбира се) на оста на абсцисите.

Възможен е напредък в техниката: замяната на мулетата с впрегатни волове в Кастилия[6] означава ускоряване на оранта и от броя на последните зависи добивът на жито. Но тази замяна не била завършена. Плугът от Севера се появява през 16 в. в Лангедок[7], където ролята му остава скромна, и може би в Северна Италия[8], но дървеното рало си остава преобладаващото земеделско сечиво, което нито обръща, нито аерира достатъчно почвите.

---

[1] *René Baehrel*, op. cit., p. 152. Бързите изчисления, които следват, са на основата на един квинтал посев на хектар.

[2] *J.C. Toutain*, art. cit., p. 36.

[3] Biblioteca Casanatense, Roma, Mss 2084, f° 45 et sq.

[4] A.d.S. Naples, Sommaria Consultationum, n° 2, f° 140, добив от 1:20.

[5] Вж. графика № 51 и таблица № 53.

[6] Вж. по-горе, част I, гл. 5, стр. 277 и 278.

[7] *E.Le Roy Ladurie*, вече цитиран труд под печат.

[8] Възхитителната книга на *Carlo Poni*, Gli aratri e l'economia agraria nel Bolognese dal XVII al XIX secolo, 1963, за съжаление започва с 18 в. Плугът piò, споменат през 1644 г. (стр. 4), трябва да се е появил по-рано, но текстът не е много ясен.

Ние споменахме за мелиорациите[1], които представлявали значими завоевания и подобрения. Не съществува никакво съмнение, че с недостига си на хора през 15 в. Средиземноморието не е предложило на своите селяни нови земи. Имало е подем, по-скоро възвръщане към старото благоденствие, това на 13 в. Една земеделска революция със сигурност предшества целия стремителен напредък на 16 в. и след това го понася със собственото си движение. Руджеро Романо има право да поддържа това твърдение. Но в крайна сметка този прогрес спира заради самата негъвкавост на земеделието и при същите условия като в края на 13 в. Тези нови земи често са със слаб добив. Броят на гърлата за хранене се увеличава по-бързо от ресурсите и Малтус има право дори преди да се е изказал.

През целия век или може би към 1550 г. и по-сигурно към 1580 г. се появява скрита криза, в момента в който се ускорява движението, да не кажем революцията на парите. Историци, занимаващи се с Испания, смятат, че рано или късно земеделските инвестиции изпитват затруднения, селяните вече трудно получават кредит, неудовлетворените заемодатели заграбват залозите[2] и накрая големите собственици вероятно са били засегнати от финансовата криза от 1575-1579 г.[3], когато генуезците прехвърлили своите загуби върху собствените си заемодатели, така както ще представим това, когато му дойде времето. Всички тези и други обяснения, които подсказва случаят с Лангедок[4], са възможни и правдоподобни. Но ключовото обяснение е негъвкавостта на земеделския живот, когато е в опасност. Достигнат е определен таван... От това непреодолимо положение ще се роди „рефеодализирането" на 17 в., тази земеделска революция в обратна посока.

Производствен баланс

Говорейки за Европа от началото на 17 в., Джон Ю. Неф[5] смята, че при 70 милиона жители, тя може да разполага с 2 до 3 милиона занаятчии. Същата оценка става правдоподобна и за този свят от 60-70 милиона души, какъвто е нашето Средиземноморие. Ако градовете представляват грубо 10% от населението, тоест 6 до 7 милиона души, неправдоподобно е в това общо количество да влизат 2 до 3 милиона занаятчии – между една трета и половината от това население. Не е трудно да се извършат подобни изчисления при един отделен случай – този на Венеция: 3000 работници[6] в Арсенала, 5000 lanaioli[7] (вълнари – бел. пр.), 5000 setaioli[8]

---

[1] Вж. по-горе, стр. 61 и сл.

[2] *B. Bennassar*, вече цитираният неиздаден труд.

[3] Това е обяснението на *Felipe Ruiz Martin*, op. cit., в значимия му предговор към разменените между Медина дел Кампо и Флоренция писма. Веднага щом на генуезците се отдала възможността да се разплатят с техните кредитори чрез juros (пожизнена рента – бел. пр.), те прехвърлили своите загуби върху другите. Явно сред техните клиенти има много поземлени собственици.

[4] *E.Le Roy Ladurie*, op. cit.

[5] *John U. Nef*, „Industrial Europe...", p. 5.

[6] *R. Romano*, „Aspetti economici degli armamenti navali veneziani nel secolo XVI", in: Rivista Storica Italiana, 1954.

[7] Museo Correr, Donà delle Rose 42, f° 77 v° (1607), от които 3300 тъкачи, при съотношение един майстор на двама работници.

[8] Равен с броя на lanaioli, твърде оптимистична преценка.

(копринари – бел. пр.), тоест 13 000 занаятчии със своите семейства, 50 000 души от вече 140 000, които градът наброява. И разбира се, би трябвало да се смятат всички работници в множеството частни арсенали, чиито имена и дейност са ни известни[1]; освен това армията от зидари muratori, тъй като градът не престава да се строи и да се реконструира, да заменя дървото, камъка или тухлата, да чисти своите rii (канали – бел. пр.), пълнещи се с тиня... Би трябвало да се преброят и тепавичарите[2] близо до Венеция и в Маестре. По-нататък – работниците от мелниците, които мелят зърното за нея или късат парцалите, необходими за хартиената каша, или бичат дъски и талпи... Би трябвало да се смятат и казанджиите, ковачите, златарите, специалистите от захарните рафинерии, стъкларниците в Мурано, работниците, които дерат добитък и тези, които обработват кожите[3] – последните са от Джудека, – и още много други. След това и печатарите: през 16 в. Венеция е най-значителният от всички европейски печатарски центрове[4].

Може би трябва да приемем цифрата на Джон Ю. Неф, пояснявайки, че той посочва между 2 и 3 милиона души „издържащи се" от занаятчийството: майстори, работници, жени и деца, а не само активни хора. Такъв е начинът на пресмятане и за самата Венеция; 20 000 души, се казва обикновено, се прехранват към края на века от различните работи по вълната[5].

Към тази обща цифра е редно да прибавим и масата на селските занаятчии. Няма селище без свои занаятчии, колкото и скромни да са те, без своите производствени дейности. Но в тази област всичко или почти всичко се изплъзва на историка, който иска да брои. Освен това, ако този историк отстъпи пред създалите се навици, ще се стреми да подценява този неясен, но същевременно важен за бедните села труд, което често е единственият способ да се достигне до ценните монетарни движения. До този момент историографията е съзряла като че ли само благородството на градските занаяти. При все това селските занаяти съществуват отколе в Арагон, в Пиренеите, около Сеговия[6], в някое обедняло селце на Кастилия[7] или на Леон[8], или в земите на Валенсия[9]. Не е възможно да не се забележат такива и около Генуа[10]. Около Халеб[11] селяните обработват коприна и вълна. Всъщност няма град, който да не създаде близо или далеч от себе си производствата, от които се нуждае и които да не присъедини към собствените си квартали поради липса на място, на суровини или източници на движеща сила. С

---

[1] Cf. *R Romano*, „La marine marchande vénetienne au XVIe siècle", in: Actes du IV Colloque International d'Histoire Maritime, 1962, p. 37.

[2] A.d.S. Venise, Senato Terra 53, 7 май 1569.

[3] A.d.S. Venise, Senato Terra 2, 17 септември 1545 г.

[4] *Lucien Febvre* et *Henri Jean Martin*, L'apparition du livre, 1958, pp. 280, 286, 287, 293.

[5] Вж.. бел. 8 и Cinque Savii, 140, f°s 4-5, 11 март 1598 г.: „al numero di 20 [000] et più persone computando le famiglie et figlioli loro".

[6] *J. van Klaveren*, op. cit., p. 182 (1573).

[7] *Carmelo Viñas* et *Ramón Paz*, op. cit., II, p. 217, например в Пеня Агилера, бедно селище, има въглищари, каменари „e algunos laborantes de lana".

[8] Работилници за селско сукно и дъги за бъчви в селата на Марагатерия: вж. по-долу, стр. 436, бел. 3.

[9] *T. Halpérin Donghi*, art. cit., in: Annales E.S.C., 1956, p. 162: производство на коприна, грънчарски изделия и на еспадрили – обикновени от спарта и фини от коноп.

[10] *Jacques Heers*, op. cit., p. 218 et sq.

[11] Вж. по-долу, стр. 533, бел. 8.

това се обясняват ковачниците, мелниците, хартиените предприятия в планините зад Генуа; различните мини, ковачниците, мелниците за барут в неаполитанската земя, в това число близо до Стило в Калабрия[1]; дъскорезниците на вратите на Верона[2] край Адидже, където с голяма охота спират корабите с дъски и талпи, тъй като мястото е идеално за контрабанда; както и воденичните камъни, постоянно мелещи зърното, с което се изхранва близкият град (повече от 80 в съседство с Венеция) – тези редици от воденици по протежение на Тахо и по долното течение на Талавера дела Рейна[3], или в другия край на Средиземноморието – тридесетте вятърни мелници, които се забелязват от самата Кандия[4]. Лангедок има своите градски производства, но с близкия Централен масив и със Севен започват множество занаятчийски селища[5]. Същото е и в широк радиус около Лион[6] и градът живее от този евтин труд на близките и далечните села.

Все пак възможно е селските производства в Средиземноморието да нямат тази мощност, каквато те имат в Англия (за производството на платовете кързи) или в Северна Европа; там те никога не се явяват като обширни селски архипелази, поддържани отдалеч от градските търговци, какъвто често ще бъде случаят във Франция през 18 в.[7] Дори смятам, че съзвездието от селски производства около Лион през 16 в. няма подобно в Средиземноморието, поне доколкото на мен ми е известно. Ако е вярно, това наблюдение би доказало две неща: че средиземноморските села са по-добре уравновесени в собствения си живот, отколкото тези на Север (и това е възможно, тъй като лозята и маслините често са еквивалент на селските производства в северните страни[8], а овощарството доуравновесява селския бюджет) и че градското производство, това на големите и средните градове, е в състояние само̀ да задоволява нуждите на огромен пазар. Но в края на 16 и в началото на 17 в. придвижването на занаятчиите ще става често от важните градове към малките градове и към селата[9]. Така тези трансфери подчертават едни реалности, едни селски и полуселски възможности, съществуващи дори и в началото на 14 в.: в Неапол, когато Мюра встъпва във владение на Кралството, той облича армията си (за да избегне използването на скъпия английски червен плат) с черен селски плат – същия, който използвали и в селата[10].

Ако приемем тези новооткрити съотношения, трябва да предположим, че селските производства през 16 в. по брой на хората ако не в качество и в количество на доходите се равняват на производствата в градовете нищо не доказва, но и нищо не го опровергава. Максимум три милиона селяни и три милиона бедни

---

[1] A.d.S. Naples, Sommaria Consultationum, безбройно много цитирани документи: 13, f°s 389-390; 21, f°s 51; 31, f°s 139-146, 180-184; 37, f°s 41 v°, 42...

[2] A.d.S. Venise, Senato Terra 30, Верона, 1 март 1559 г.

[3] *Carmelo Viñas* et *Ramón Paz*, op. cit., II, p. 448.

[4] *S. Schweigger*, op. cit. (1581), p. 329.

[5] *E.Le Roy Ladurie*, op. cit.

[6] *R. Gascon*, op. cit., пред излизане от печат.

[7] Да се види като ясен пример: *François Dornic*, L'industrie textile dans le Maine et les débouchés internationaux 1650-1815, 1955.

[8] *Roger Dion*, Histiore de la vigne et du vin en France, des origines au XIXe siècle, 1959, p. 26.

[9] Méditerranée..., 1re édition, p. 345 et sq.; *Giuseppe Aleati*, op. cit., p. 125, вижда там драмата на скъпия живот: случаят на Павия, Кремона, Комо, Милано...

[10] Информация, дадена ми от Р. Романо.

жители на градовете би трябвало да представляват занаятчийският свят, свързан с икономиката на пазара. От това количество 1 500 000 души трябва да са активни. Да предположим, че средната им заплата е съответна на това, което получават помощник-миньорите в медните мини, които Венеция притежава в Агордо[1], или 15 солди на ден, тоест 20 дуката на година (по празниците не работят, но им се плаща), фондът за заплати би бил около 30 милиона в злато. Това е малко, тъй като заплатите в градовете са доста високи (дори често заради високата им стойност градското производство загива). Във Венеция занаятчията от l'Arte della Lana в края на века получава 144 дуката на година и иска още увеличения[2]. От това следва, че нашата цифра би трябвало или би могло да се вдигне на 40-50 милиона в злато. Един последен скок, почти в празното: ако пресметнем произведената „продукция", умножавайки фонда за заплати по три или четири, ще получим общата максимална цифра от 200 милиона[3]. Дори ако се наложи тази цифра още да бъде надувана, тя ще остане доста далеч от 860-те или 1200-те милиона, отпуснати „теоретично" на земеделието. (Трябва ли да се учудваме от това, щом при дискусиите в Общия пазар експертите можеха да кажат във времето и при наличието на свръхиндустриализирани страни като нашата, че комерсиализацията на месото представлявала днес най-голямата афера в света?)

За индустрията на 16 в. е по-обичайно количеството на нейните продукти да влиза в пазарната икономика, отколкото житните култури, зехтина или виното... Въпреки че и тук трябва да се съобразяваме с едно значително самозадоволяване. Последното все пак има тенденция да намалява. Томас Платер[4] отбелязва по повод на Юзес през 1597 г.: „Всяко семейство преде вълната си у дома и след това я дава да се тъче и боядисва, за да я използва с различно предназначение. С чекръка си служат както у нас (в Базел; Томас Платер учи медицина в Монпелие), но не се виждат въобще хурки, тъй като само бедняците предат коноп. Платното се купува при търговците и е по-евтино от това, тъкано вкъщи". Нека изкажем мнението си, че възходът на текстилното производство и на продажбата на платове бил свързан едновременно с демографското нарастване и с концентрацията на работилниците, както и с вероятното намаление на самозадоволяването.

„Ферлагсистемата" и възходът на градските производства

От 1520-1540 г. в Средиземноморието настъпва решителен възход на градските производства, едно съживяване на капитализма, което засяга едновременно и Средиземноморието и Европа: първата „индустриална революция" с която Джон Ю. Неф е почел само Англия от 1540 г.[5], или напредъкът на „големия индустри-

[1] Museo Correr, Cicogna 2987, август 1576 г.: там работят 30 мъже.

[2] A.d.S. Venise, Cinque Savii 1, 139, 20 април 1603 г.

[3] Censo, tableau 3, съотношението 1:4,448 между естествен и индустриален продукт в Испания през 1799 г.

[4] Op. cit., p. 328.

[5] Вж. новаторските изследвания на *F. Ruiz Martín* за Кастилия, op. cit.; *John U. Nef*, „The progress of technology and the growth of large scale industry in Great Britain, 1540-1660", in: The Economic History Review, 1934 и коментариите на *Henri Hauser*, in: Annales d'histoire économique et sociale, 1936, p. 71 et sq.

ален капитализъм", който Й. Хартунг[1] е отбелязал преди доста време само за Германия от 1550 г.[2]. Този подем и възобновяване са само в общи линии, имайки предвид недостатъчната им диференциация, валидни за Европа и за цялото Средиземноморие. Бъдещите изследвания може би ще покажат, че те са компенсирали доста резкия отлив, който пресича рано или късно възхода на 16 в. Навярно е имало замяна на търговския капитализъм, чиито дни на величие са изтекли с индустриален капитализъм, който ще разцъфне истински едва след „металния" напредък на века. Индустрията ще да е имала компенсаторна стойност.

Почти навсякъде (където наблюдението е възможно) тази индустрия е от капиталистически тип, съобразно обичайната схема на Verlagssystem[3] на германските историци – дума, която ще преведа с „авансова система": търговецът, командиторът (Verlager) предплаща на занаятчията стоката, която той ще изработи срещу заплащането. Тази система не датира от 16 в., но разцъфтява там, където не била позната (както изглежда в Кастилия) и там, където все още не била използвана (както във Венеция). Всеки път тя разтърсва занаятчийските корпорации, италианските arti и испанските gremios. Всеки път тя привилегирова търговците, които финансират бавните производствени процеси и запазват за себе си печалбата от продажбата и износа. Ролята на тези търговци, qui faciunt laborare (които стимулират производството – бел. пр.) е още по-решителна за обработката на коприната (относително нова), както и за по-отдавнашното производство на вълна. Естествено концентрацията на занаятите се забелязва в обширните работилници, както в Генуа, където като че ли нищо не възпрепятства тази концентрация[4], или дори във Венеция, където тя предизвиква вече протести и намеси на държавата. Законът от 12 декември 1497 г. забранява на всеки тъкач на коприна да разполага с повече от 6 tellari (станове – бел. пр.)[5]. Въпросът се поставя отново през 1559 г., когато се отбелязва „алчността на някои хора, които, пускайки в ход 20-25 стана, са причина за видими щети"[6].

Да се подаде суровината, да се предплатят парите за заплати, да се запази за себе си реализацията на продукцията – схемата се възпроизвежда още от първата значителна подробност. Ето ни във Венеция през зимата на 1530 г.; посланикът на Карлос Пети, Родриго Нино[7], е натоварен от господаря си да купи коприни: зелени, сини, червени, тъмночервени дамаски и тъмночервени велури. Ще изпратя мостри, казва той, и ще се пазаря за цените, но във всеки случай ще трябва да се предплатят 1000 дуката още при поръчването, като доплащането ще стане при приключването на работата. Тъкачът всъщност трябва да купи коприната от търго-

---

[1] *J. Hartung*, „Aus dem Geheimbuche eines deutschen Handelshauses im XVI. Jahrhundert", in: Z. für Social-und Wirtschaftsgeschichte, 1898.

[2] Въпреки разликите в техниките (въглищата в Англия) и в средствата, в общи линии преобладава идентичността.

[3] За превода на трудната дума да се види: *M. Keul*, in: Annales E.S.C., 1963, p. 836, note 3.

[4] La Méditerranée..., 1re édition, p. 342, според *H. Sieveking*, „Die genueser Seidenindustrie im 15. und 16. Jahrhundert. Ein Beitrag zur Geschichte des Verlags-Systems" (забележително), in: Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Statistik im Deutschen Reiche, 1897, p. 101-133.

[5] Вж. следващата бележка.

[6] A.d.S. Venise, Senato Terra 30, 11 ноември 1559 г.: припомняне на договора от 12 декември 1497 г.

[7] Родриго Нино до Карлос Пети, Венеция, 1 декември 1530 г.: Simancas E° 1308.

веца, който я докарва от Турция на чилета, за да бъде тя обработена впоследствие за негова сметка. Така купувачът, замествайки търговеца, е длъжен да авансира под формата на пари суровината... Един малък инцидент в Катаро през август 1559 г. е още по-красноречив[1]. В един забутан край filatogi (предачите – бел. пр.) са свикнали да работят със сурова коприна, която купуват директно, противно на един категоричен закон от 1547 г., задължаващ ги да не работят per conto suo (за своя сметка – бел. пр.). Нека всичко да влезе в релси, решава Сенатът: предачите ще предат коприите на търговците, за да не бъдат принудени последните да купуват продукцията на цени, които биха се оказали изгодни за прекалено независимите предачи. Ето нещо, което е ясно. Други картини: свидетелство на един занаятчия от Генуа за друг занаятчия[2], от 1582 г.: „Да, той знае какво говори, тъй като е бил съдружник на Агостино Коста, предача, и защото е видял многократно в дюкяна на гореспоменатия Агостино така наречения Батиста Монторио (търговеца), който му носеше сурова коприна, а от него вземаше обработени коприни". Десет години по-рано в Испания, в Сеговия, по случай пристигането на кралица Ана (последната съпруга на Филип II) през 1570 г., се организира шествие на занаятите: първо работниците от Монетния двор, после tratantes en lana (търговците на вълна – бел. пр.), после „производителите на сукно, които простонародният език нарича неуместно търговци (mercadores), казва един историк от 17 в., докато това са истински глави на семейства, които във или извън своя дом издържат голям брой хора (някои по двеста, други по триста човека), произвеждайки по този начин с чужди ръце голямо разнообразие от много фини сукна..."[3]

Системата преуспява

Проблемът не е само в първенството на търговеца, на предприемача, но и в икономическия успех на системата, устойчивостта на която ще е трайна, дори и когато обстоятелствата спрат да бъдат благоприятни. Съществува концентрация, подем на предприятията, по-добро разделение на труда, повишение на производството. Това разкриват Сеговия, Кордова, Толедо, Венеция, несъмнено и Генуа, на огромни разстояния един от друг... Тяхната сила в края на века контрастира с толкова стария индустриален център Флоренция, където старото производство на луксозни сукна и коприна се развива с известно забавяне, дори с известна „дребнавост". Дали структурата е виновна за това и веднага би предоставила за нашите обяснения някой особено интересен детайл? Това твърди един осведомен историк[4]. Или както бихме си помислили априори, Флоренция вероятно е жертва на скъпия си живот. Повече от всеки друг град (Генуа оставяме настрани) тя е засегната от пристигането на цените метали и от бурното покачване на цените, което то причинява. Банките и земята също конкурират занаятите и те трудно намират пазари за висококачествените си изделия в Европа, отдадена на войната

---

[1] A.d.S., Senato Terra 29, 16 август 1559 г.

[2] Archivio Comunale, 572, Genova, 1582.

[3] *Diego de Colmenares*, Historia de la insigne ciudad de Segovia, 2e édit., Madrid, 1640, p. 547.

[4] Обяснението е на *Felipe Ruiz Martín*, op. cit., в предговора към търговските писма на Флоренция в цит. съч.

(освен в Испания). Във всеки случай от 1580 г. индустриалната дейност на Флоренция започва своя залез.

Другите градове и най-вече Венеция, обратно, продължават със същото темпо до следващия век. Всичко спомага за това: изобилието на работна ръка, новата техника – сукното на Венеция е със средно качество, от испанската вълна от втора ръка, приспособено към вкусовете на клиентите ѝ от Леванта, чийто основен снабдител остава; така и сукното на Сеговия и копривите на Толедо и Кордова се приспособяват към испанския или американския пазар. Към това се прибавя и качеството на „новите хора", които ръководят тези предприятия; поне във Венеция тези предприемачи са често чужденци и един хубав ден, след петнадесет или двадесет години лоялна служба, те получават от Сеньорията граждански права, които смятат, че са заслужили, като са произвели стотици или хиляди топчета платно[1]. Накратко, новото е многообразно: новости във внедряването, в методите, в хората – както на нивото на предприемачите, така и на това на занаятчиите, тъй като нищо не е така подвижно както индустриалната работна ръка.

Пътуваща работна ръка

През 14 в. светът на занаятчиите е смесен, рядко е само местен. През 16 в. занаятите на Флоренция използват работници от Фландриите и от Брабант[2]. През 16 в. произходът на чираците от Arte della Lana във Флоренция се вписват в една обширна зона на набиране, задминаваща границите на Тоскана, както вече казахме[3]. Във Верона, която получава от Сеньорията на Венеция правото да произвежда velluti neri (черно кадифе – бел. пр.) през 1561 г.[4], има 25 майстори: нито един венецианец (нещо, което Сеньорията не би толерирала), четиринадесет от Генуа, трима от Мантуа, двама от Верона, двама от Бреша, един от Виченца и един от Ферара. Що се отнася до търговците, che li fanno lavorare (които им поръчват работата – бел. пр.), те са само четирима: двама от Верона и двама от Генуа. Ето един малък прозорец към сферата на занаятчийския и търговския живот.

Същото наблюдаваме и в Бреша: Arte de la Ferrarezza (железарският занаят – бел. пр.), който се е нагърбил с производството на доспехи, хладно оръжие и аркебузи, непрекъснато се раздува, после се свива, за да започне отново според обстоятелствата – губейки работниците си за щастие на другите градове, после прибирайки си ги и така нататък. В края на века, по съвет на новия губернатор, Франческо Молино[5], градът си връща един майстор брешанец, който бил отишъл в Салуци с много lavoranti (работници – бел. пр.); от Пистоя и от Милано

---

[1] Така в A.d.S. Venise, Senato Terra 74, 18 април 1578 г.; 106, 7 март 1584 г.; 112, 24 ноември 1589 г. Негрин де Негрини е произвел от 1564 г. 1884 вълнени платна. Новаторски дух у някои предприемачи: ibid., Cinque Savii 15, f° 21, 7 февруари (1609).

[2] *Alfred Doren*, Wirtschaftsgeschichte Italiens im Mittelalter, trad. ital., 1936, p. 491.

[3] Според Морис Кармона, вж. по-горе, стр. 333, бел. 1. През 1608 г. епидемия (тази на petecchie – тифозните, бел. пр.) изтребва работниците. Довеждат се работници от Милано за изработката на прекрасното платно, необходимо за сватбата на принца: Haus-Hof-und Staatsarchiv, Vienna, Staatskanzlei Venedig, Faszikel 13, f° 359, Венеция, 9 май 1608 г.

[4] A.d.S. Venise, Senato Terra 35, 15 декември 1561 г.

[5] Museo Correr, Donà delle Rose 160, f°s 53 et 53 v°.

също са върнати работници (31 за сметка на Милано) и изведнъж „дюкяните" на майсторите нарастват на 23. После пак криза заради трудностите в снабдяването с желязо и малкия брой търговци – необходими били още един или двама...

Тъй като производството следва търговците, тоест капиталите, Томазо Контарини, който през пролетта на 1610 г.[1] отива в Англия, където ще представлява Венеция, се спира във Верона, после на път за Тренто минава през Роверето. Каква изненада е за него да открие в това малко селище активно negocio delle sede (копринарско производство – бел. пр.) с голям брой filatogi (предачи – бел. пр.) и около 300 и повече telleri che lavorano ormesini (тъкачи, изработващи ормезин – бел. пр.): тези работници току-що били напуснали Верона... Четири години покъсно, през май 1614 г., Сеньорията на Венеция приема[2] следното странно решение: при условие за анонимност, този който предложи услугите си да издаде на правосъдието работници и майстори от всички клонове на производството в града и най-вече тези от копринарския занаят, che intendono partire (имащи намерение да заминат – бел. пр.), ще получи като възнаграждение освобождаването на bandito (разбойник – бел. пр.), или изгнаник, естествено някой от затвора. В същия ред на мисли и по същото време Венеция заплашва да засегне личните блага и на своите работници и майстори от захарните рафинерии (pratico o professore di raffinare zuccari), които, напускайки града, биха отишли да упражняват занаята си другаде[3].

Тези пътувания или бягства на занаятчии се подчиняват на конюнктурата. Компенсации или замествания се осъществяват на големи разстояния: от големите към средните или малките градове, което е нещо често срещано в края на 16 в. Или да си представим разпространението на копринарското производство в цяла Европа в по-широки граници – през 15 в. и през целия 16 в. През 17 в. в Италия има подем на копринарството в Мецоджорно, който преживява повторна индустриална младост, после изведнъж преди и след 1630 г.[4] този просперитет се преустановява и малките градове от Севера изживяват ненадейно благополучие: те наследяват копринарството на южните градове. Това, разбира се, наложило пренасочването на занаятчии.

Общи и отделни движения

Ние не знаем априори дали всички тези бурно развиващи се дейности допускат един и същ общ ритъм. Възможно е, но при положение, че имаме предвид компенсациите и изключенията. В действителност общото в тези дейности ни убягва. За текстилните производства – най-важните наред или след строителството, но не и единствените – е възможен един отговор, засягащ тяхната съвкупност. Всъщност известен ни е износът на стипца от Испания и Папската държава и следователно използваните общи количества от този абразив, необходим за боядисването на платове или поне за приготвянето на боята. „Индикаторът" е

---

[1] A.d.S. Venise, Senato Secreta Signori Stati, Томазо Контарини до дожа, Болцано, 23 март 1610 г.
[2] A.d.S. Venise, Cinque Savii 1, 200, 27 май 1614 г.
[3] Ibid., 16, f° 53, 15 ноември 1611 г.
[4] Според Х. Хентил да Силва, неиздаден труд за панаирите в Италия през 17 в.

определен и отговорът е ясен: колебанията са тези на общата конюнктура с граници от 1590 г. и 1602 г.[1]

Явно остава да разберем дали всички производства се подчиняват на този общ ритъм, което е възможно и правдоподобно. Именно това твърдят и повтарят историците, загрижени да набележат връзките между индустриалната дейност и изискванията на търговците[2]. Последните са режисьорите. Все пак нека приемем, че може да съществуват изключения с различно времетраене. Тъй като индустрията означава заместване или компенсиране. Изглежда че „корабът" е в състояние „понякога" да върви и срещу течението на общите движения[3] и че е имало единични локални конюнктури – започваме да го научаваме от изворите. Няколко криви на текстилното производство наистина са известни. Интересното е, че независимо от времето, в което се открояват, те странно си приличат. Всеки индустриален подем се изразява чрез стрелка, а всеки спад – с вертикала. Двойната крива на производството на бархет в Ондскот[4] описва траектория на ракета; тази от Лайден – двойна, явно различна траектория; тази от Венеция (според Пиер Сардела[5] и Доменико Села[6]) приема класическата форма на парабола. Във Флоренция недостатъчните данни се редят също върху аналогична крива[7]. В Мантуа[8], един малък пример, правилото се потвърждава; то е валидно и в случая с вълненото производство в Бреша и Вал Камоника[9]; видимо е за Сеговия, Кордова, Толедо[10] и Куенка... Дали това е общо правило?

Във всеки случай то е валидно дори и за най-скромните производства. Така Венеция се заема да отстрани всяка конкуренция по източния адриатически бряг – тази на корабите, както и тази на занаятите или търговците. Тя невинаги успява. В пристанището на Пола в Истрия, „търговските галери" и дори корабите напускащи Венеция, имат обичай да попълват екипажите, гребците и запасите си. За тези качили се или качващи се на борда хора Пола става най-добре снабденият пазар на платове, произведени от дебелата вълна на островите, тези rascie или grigie, за които вече говорихме[11] и които идват от вътрешността едновременно на Истрия и на Далмация. Към 1512 г. тези платове достигат до панаирите на

---

[1] *Jean Delumeau*, op. cit., специално графиките на стр. 132 и 133.

[2] *R. Gascon*, op. cit., p. 89; *Clemens Bauer*, op. cit., p. 9, по повод на Антверпен, след мнението на Горис и Шридер.

[3] Andrzej Wyrobisz, Budownictwo Murowane w Malopolsce w XIV i XV wieku (Строителния занаят в Мала Полша през 14 и 15 в.), 1963 (резюме на френски на стр. 166 170).

[4] *Émile Coornaert*, op. cit., p. 493 et sq. et diagramme V bis.

[5] *Pierre Sardella*, art. cit., in: Annales E.S.C., 1947.

[6] *Domenico Sella*, art. cit., in: Annales E.S.C., 1957.

[7] *Ruggiero Romano*, „A Florence au XVIIe siècle. Industries textiles et conjoncture", in: Annales E.S.C., 1952.

[8] *Aldo de Maddalena*, „L'industria tessile a Mantova nel 1500 e all'inizio del 1600", in: Studi in onore di Amintore Fanfani, 1962.

[9] *A. Zanelli*, Delle condizioni interne di Brescia..., p. 247, поставя апогея на сукнарската промишленост – 18 000 топа, към 1550 г.; бих предпочел да го поставя към 1555 г.; всичко било обусловено от митническите тарифи на Венеция: Senato Terra 1, 20 май 1545. Впоследствие е невъзможно да се възстановят нещата: заминалите майстори не се връщат обратно.

[10] Според неиздадените изследвания на Фелипе Руис Мартин.

[11] Вж. по-горе, стр. 122 и 123, и Senato Mar 7, f° 26 v°, 18 август 1461 г.

„Sottovento", Синигалия, Реканати, Ланчано и имат такъв дебит, че Пола вижда как изчезва тази обичайна за нея стока. Това ще трае десетина или петнадесетина години до деня през 1525 г., когато Сеньорията ще възстанови реда. Имало интервал на покачване, а после – на спад.

Аналогични движения се наблюдават и в Отоманската империя. Там производството се осъществява често от имигранти: пленени християни както в Константинопол или другаде, които често стават майстори[1] и произвеждат ценни тъкани[2]; освен това и от занаятчии евреи. Последните внедрили производството на платно в Константинопол и в Солун[3]. Що се отнася до Солун, известна ни е спускащата се надолу част от кривата на сукненото производство от 1564 г. и множеството мерки, предприети от равините, ръководители на еврейската общност, за забавяне на това стремглаво спускане (забрана за свободно купуване на вълната, задължение да се носят дрехи, изработени в самия град). Тези сведения определят към 1564 г. върха на една показателна крива. Това потвърждава и малкият град Сафед, столица на Галилея, на брега на Тивериадското езеро: той ще изживее от 1520 до 1560-1580 г. един бърз вълнен просперитет благодарение на евреите имигранти и техните занаяти[4]. През 1535 г. един пътешественик отбелязва: „Производството на платове преуспява от ден на ден. Говори се, че в Сафед през тази година били произведени 150 000 кързи, без да се отказват от по-дебелите платове. Някои са с толкова добро качество, колкото тези от Венеция. Всеки мъж или жена упражнява занаят, свързан с вълната, и се издържа много добре... Аз купих няколко кързи и други платове, за да ги препродам, и получих добра печалба..." Турската данъчна система потвърждава възхода на малкия град: през 1525-1526 г. таксата, която плащат бояджиите, е 300 аспри, към 1533 г. – 1000, през 1555-1556 г. (само за четири бояджийници) е 2236 аспри... Около тези години възходът спира, тоест в общи линии има съвпадение между залеза на Сафед и кризата на Солун. През 1584 г. евреите напускат Сафед и сгромолясването му се ускорява (през 1587 г. е затворена работилницата за десениране, създадена десет години по-рано). През 1602 г. там вече не се произвеждат никакви тъкани.

Това доказателство трябва да се запише в графата на вероятното обедняване на еврейските общности в Близкия изток и е не по-малък критерий за общото здраве на Отоманската империя след средата на века. Сред обстоятелствата, причина за това буксуване, се включват трудностите за снабдяване с вълна и пристигането към 1580 г. на английски платове директно с кораби от острова. Трябва да се държи сметка и за подема на италианската индустрия, и за монетарната и икономическа криза, която ще потопи Отоманската империя във верижните трусове на инфлацията[5].

---

[1] Конференции във Висшето училище под ръководството на Йомер Лютфи Баркан.

[2] A.d.S. Florence, Mediceo 4279, един еврейски търговец търси да купи в Триполи роби християни, умеещи да изработват велур или дамаска.

[3] *I.S. Emmanuel*, Histoire de l'industrie des tissus des Israélites de Salonique, 1935.

[4] *S. Schwarzfuchs*, „La décadence de la Galilée juive du XVIe siècle et la crise du textile du Proche-Orient", in: Revue des Études juives, janvier-juin 1962.

[5] Вж. по-долу, стр. 523 и сл.

Във всеки случай тези „върхове" на индустриалните криви са интересни сами по себе си.

1. Важно е да се констатира, че към 1520-1540 г. почти навсякъде се очертава общ подем.

2. Че връхните точки на кривите се разполагат към 1564, 1580, 1600 г.

3. Разбира се, индустрията не е още тази безподобна сила, която 18 в. ще оповести, а 19 в. ще наложи, но тя има вече огромни сили. Успехите ѝ са бързи.

4. Сгромолясванията са не по-малко ефектни и сравнително по-лесни за определяне във времето от първите подеми. Така във Венеция изглежда, че производството на вълна е имало триумфално начало към 1458 г.[1], видим застой към 1506 г.[2] поне за континентална Венеция, дълготрайно съживяване от 1520 г.[3]... Около 1600-1610 г. се потвърждава задъхването на този силен подем[4] и вероятно по същото време, към 1604 г., се отбелязва общ подем на сукнарската промишленост в протестантска Холандия[5].

Следователно подеми и сривове си кореспондират в пространството на разстояние, което може да варира безкрайно. Индустрията – или по-точно предпроизводството – е област на непрекъснато сновене, място на непрекъснати New Deal (нови договори – бел. пр.), на непрестанно преразпределяне на картите. Те се изиграват и играта започва отново. Загубилият може да намери отново късмета си: като че ли Венеция го доказва. Но последният от играчите винаги е фаворит. Победата на нови градове в Италия и Испания през 16 в. вече го потвърждава. И победата на Севера през 17 в., колкото и старо да е текстилното производство за кръстопътя на Холандия, е победа на млад конкурент.

Присъстващи навсякъде, дори в малките градове, където никой историк не ги е открил предварително, производствата изникват навсякъде, дори в тези градове, които като Неапол приличат на припичащи се на слънце безработни[6]. Тези производства приличат на хиляди нетрайни[7] огньове, запалени едновременно в обширно поле с изсъхнала трева. Те могат да се разпространят или да изгаснат, но само за да се възобновят малко по-надалеч. Достатъчно е вятърът да духне от една или друга посока и пламъкът да докосне съхранили се досега треви. И до днес, през 1966 г., става така[8].

---

[1] A.d.S. Venise, Senato Terra 4, f° 71, 18 април 1458 г.: „se ha principiado adesso el mestier de la lana in questa città et lavorasse a grandissima furia de ogni sorte pani et principaliter garbi..."

[2] Ibid., Senato Terra 15, f° 93, 23 януари 1506 г.: „... el mestier de la lana che soleva dar alimento a molte terre nostre et loci nostri hora è reducto in tanta extremità che piu esser non potria..."

[3] Вж. бележките на П. Сардела и така често цитираната статия на Д. Села. Трудностите в самата Венеция: Senato Terra 15, f° 93 et sq., 9 февруари 1506 г. и по-ясно в: A.d.S. Venise, Consoli dei Mercanti, 128, 29 септември 1517 г.

[4] Ibid.

[5] *Émile Coornaert*, op. cit., p. 48.

[6] A.d.S. Naples, Sommaria Consultationum 7, f°s 33-39, производство на 26 940 canne (1 кана = 1,71-2,98 м, бел. пр.) копринено платно.

[7] Неустойчивост и на сукнарската промишленост в Бреша, в критично положение заради митническия контрол на вълната, те не могат да се снабдяват от Верчели: Senato Terra 1, 20 май 1545 г.

[8] Бележки на *François Simiand*, Cours d'Économie Politique, 1928-1929, II, passim et p. 418 et sq.

Обемът на търговските сделки

Многообразната търговска дейност се изплъзва от контрола и от изчисленията. Тя е както плодът, продаден от селянката на пазара, или чашата вино, която беднякът изпива на входа на богаташката изба (последните често практикуват този вид търговия на дребно), така и трафиците на търговските галери на Венеция или на Casa de la Contratación в Севиля. Възможностите са големи. Освен това през 16 в. малко остава всичко да бъде комерсиализирано. Пазарната икономика е част от икономическия живот, елементарните форми – размяната и самозадоволяването – я обграждат отвсякъде. Ако приемем тази формула[1], според която търговията завършва производството, смятайте, че тя дава допълнителна стойност на стоките, които придвижва. Може да се каже, че тази придадена стойност и най-вече печалбата трудно ще се изчислят, дори при един вероятно познат случай. От Индия и Индонезия към Европа се превозват около 1560 г. приблизително 20 000 квинтала пипер. В Кожикоде той се купува по 5 крузадос лекия квинтал, а се продава в Лисабон за повече от 64, тоест над дванадесет пъти по-скъпо. Явно е, че не една и съща ръка купува и продава, че разходите за транспорт, данъците и рисковете са огромни и изменчиви и ние не можем да кажем каква ще бъде търговската печалба от продажбата на това количество за повече от 1 300 000 крузадос.

Освен това стоката е само едно от заниманията на „търговеца" от 16 в., както сочат неговите книжа или по-скоро безкрайните равносметки на фалитите. Там могат да се открият всякакви безразборно смесени операции и спекулации: покупки на земи или къщи, индустриални предприятия, банки, морски застраховки, лотарии[2], градски ренти, селски данъци, отглеждане на добитък, аванси от заложни къщи, спекулации с обменните курсове... Смесват се реалните спекулации със стоките и фалшивите с парите. Частта на фалшивото, причина за всички фалшификации, непрекъснато расте, колкото повече се приближаваме до големите търговци, колкото повече минават относително лесните години на изтичащия 16 в. Много добре е известно, че търговските операции могат да се решават на панаирите почти „по чудо". През 1550 г. де Рюбис говори за панаирите в Лион, където „понякога се плаща... без да се изплати и едно су, по един милион лири за една сутрин."[3] Петдесет години по-късно Джовани Батиста Перети, който държи обменната книга в Банко ди Риалто, обяснява в доклад до Сеньорията на Вене-

---

[1] *L.F. de Tollenare*, Essai sur les entraves que le commerce éprouve en Europe, 1820, p. 3: един продукт „не е пълноценен, няма обменната стойност, която може да притежава, докато не стане на разположение на консуматора. Търговията е тази, която му дава крайния му облик..."

[2] Играта заема важно място в живота на благородничеството (особено в края на века), но и в живота на търговците. Всичко е обект на обзалагане: броят на кардиналите, които ще бъдат ръкоположени, смърт или оживяване на известни личности, полът на децата, които ще се родят... Във Венеция, когато се дава премия от 25% за това, че Павия е завзета от французите, един испанец, Калсеран, упорства и играе обратно. Дали той не е бил във връзка с Ланоа и Пескер, във всеки случай печели цяло състояние: A.d.S. Modène, Venezia 8.16.77. VIII, f° 66, Дж. Тебалди до херцога, Венеция, 15 май 1525 г.

[3] Цитиран от *R. Gascon*, op. cit., p. 177; *Claude de Rubys*, Histoire véritable de la ville de Lyon, 1604, p. 499.

ция, че на всеки панаир в Пиаченца се изтъргуват 3 или 4 милиона екю и че повечето от времето non vi è un quatrino de contanti[1] (не видях да се брои и едно куатрино – дребна медна монета – бел. пр.). Обменът и подписването на втора полица – договора за ricorsa[2], които ще увеличат своите добри, но невинаги лоялни услуги през 17 в., започват кариерата си доста по-рано, през 15 в. в Генуа[3] и почти навсякъде в края на 16 в.[4], дори в Лион, откъдето ни е познат един типичен пример от януари 1589 г.[5]: двама италиански търговци предоставят на епископа на Лангр и двамата му братя аванс, като сумата е „взета чрез първа и втора полица" от трети търговец, „един господин Гуичардини".

Да се опитаме все пак да пресметнем. Резултатите със сигурност ще бъдат неверни, но опитът ще се окаже поучителен. Първа отворена врата: тази на данъчните документи на Кастилия. Техният недостатък явно няма нужда да бъде обясняван подробно. Все пак alcabalas (данъците върху потреблението – бел. пр.), вид „косвени данъци", плаващи според конюнктурата, са следователно „индикатори" не съвсем за пренебрегване. Те подчертават също така, в зависимост от градовете и областите, разликите в дейността, богатството и доходите. През 1576 г. едно постъпление във Валядолид[6] от 22 милиона мараведи (данъкът върху потреблението е обикновено една десета от всяка продажба) отговаря в общи линии на обем на сделки за 220 милиона мараведи и на всеки от 40 000-те жители на града се пада дял от 5500 мараведи, или малко повече от 15 дуката, което впрочем не означава, че всеки жител е могъл да получи тази печалба от извършените сделки. Това е „потокът" на сделките, минали по принцип през ръцете му. Читателят се досеща, че при тези обмени, често затворени в себе си, се съдържа и компенсация, игра и илюзия. Несъмнено и тази сума от 220 милиона е доста ниска. Всъщност градовете са „абонирани" за данъците, те плащат договорирана сума, а после си връщат парите не без печалба. Но след 1580 г. градовете ще се откажат от „абонамента" и alcabalas, които вече не носят печалби, ще минат, бихме казали, към данъчните власти[7]... Във всеки случай сумата от 220 милиона и от по 15 дуката на всеки индивид през 1576 г. означава едно относително високо равнище. Ще открием още по-добро такова в Севиля през 1597 г.[8] – градът е доста по-богат от Валядолид и от 1576 до 1598 г. инфлацията изиграва своята роля. В резултат на всеки севилец се падат по 15 900 мараведи (при 100 000 жители, alcabalas от 159 милиона мараведи), тоест тройно на сумата за Валядолид през 1576 г.

Но нека да оставим тези локални стойности, които обрисуват географските показатели на кастилското богатство[9]. Това, което има значение за момента, е

---

[1] *Museo Correr*, Donà delle Rose 181, jullet 1603, f° 53.

[2] *Giulio Mandich*, Le pacte de ricorsa et le marché italien des changes, 1953.

[3] *Jacques Heers*, op. cit., p. 75, 79 et sq.

[4] *F. Braudel*, „Le pacte de ricorsa au service du Roi d'Espagne...", in: Studi in onore di Armando Sapori, II, 1957.

[5] A.d.S. Florence, Mediceo 4745, s.f. janvier 1589.

[6] *Modesto Ulloa*, op. cit., p. 108.

[7] Според мнението на Фелипе Руис Мартин.

[8] *Modesto Ulloa*, op. cit., p. 132.

[9] *Alvaro Castillo Pintado*, „El servicio de millones y la población del Reino de Granada in 1591", in: Saitabi, 1961.

изчисляването на общото количество на договорените сделки. За мащаба на Кастилия през 1598 г. обемът на alcabalas (за съжаление увеличен с този на tercias) възлиза на един милиард мараведи (терсиас са равни на 2/3 от някои десятъци, изплащани на Църквата и е явно, че би трябвало да се извадят от нашите сметки). Все пак при 10 милиарда мараведи ние имаме известен ръст, ако съдим по обема на вътрешните обмени. Ако го сведем към съответната част на всеки жител, получаваме 1500 маравели или точно 4 дуката. Няма да се учудим, че сметката ни доведе под равнището на Валядолид (през 1576 г.) или на Севиля (през 1598 г.): градските икономики са винаги пренатоварени.

Пресмятания са възможни (ако не и сигурни) и за външната търговия, въз основа на митниците. Пресмятаики последната произволно на база 1:10 между данъчната такса и стойността на трафиците, достигаме до сумата от 3,36 милиарда мараведи (внос). Въпреки че балансът на нашите изчисления е нарушен за сметка на Испания, не е съвсем произволно да предположим 3,36 милиарда за износа; да добавим 700 милиона за вносно мито върху ценните метали и без да се оправдаваме прекалено, да съберем 10-те милиарда (съответстващи на алкабалас) и 7 960 000 000 от външната търговия, тоест почти 18 милиарда, или по 9 дуката на жител (Кастилия има 5 милиона жители).

Трябва да сме забелязали, че между външната търговия (износа) и вътрешната съотношението в общи линии е 1:3.

Втора врата: Франция през годините 1551-1556. По отношение на нея ни е известна само една сигурна цифра: сумата на износите ѝ[1], възлизаща на 36 милиона туровски лири, от които, казва изчисляващият, 14 до 15 милиона представляват луксозни стоки, ненужни „дрънкулки". Тези 36 милиона (по 2 лири и 6 су екюто) са еквивалентни на 15,7 милиона екю. Тази цифра я удвояваме, за да получим сбора от износа и вноса, или 31,4 милиона, умножаваме го по 3, за да получим сумата на вътрешните сделки, тоест 47,1. Общият сбор тогава е 78,5 милиона екю. Ако Франция има 16 милиона жители (знаем, че това число е прието от всички историци, но не е доказано), делът на всеки жител би бил почти 5 екю. Тази сума, изразена приблизително в испански дукати, би била около 5,6. Явно това, валидно за 1551-1556 г., е под испанската сума от края на века. Но Кастилия е по-богата от Франция, освен това испанската сума за 1598 г. е била надута от инфлацията, а и не сме сигурни в делителя от 16 милиона за Франция. Всички тези съмнения, взети заедно, не ни лишават от удовлетворението да видим два „индикатора", които подлежат на съпоставка.

Може ли по-ниският от тях да служи за мащаба на Средиземноморието? И да, и не. Тогава нека закръглим френския показател към единица. Ще заключим, „без да сме убедени", че обемът на търговските сделки на 60-те милиона „средиземноморци" е около 300 „милиона в злато".

Тази сума несъмнено не е надеждна. Никой икономист не би я приел. Все пак бихме могли да кажем: 1-во. Този обем е доста над печалбата, над търговските приходи – последните достигат може би до 10, 20, 30 на сто от обема на сделките;

---

[1] *Albert Chamberland*, „Le commerce d'importation en France au milieu du XVIe siècle", in: Revue de Géographie, 1894.

2-ро. Включването на търговските сделки, при положение че нашата сума е точна, не надвишава 1/3 от производството; 3-о. Важно е в този несъмнено несъвършен, но показателен контекст да се вкара и далечната търговия – Fernhandel, сърце на търговския капитализъм. Въпросът изисква, разбира се, известен коментар.

Ограниченост и значение на далечната търговия

Далечната търговия представлява свързване, повече или по-малко удобно, на страни, където купуването е на по-ниски цени, с други, където продажбите са на високи цени. Нека да вземем познати примери: да се купуват кързи или да се произвеждат в английските графства Котсуолдс и да се продават в Халеб или в Персия; или да се купят платове в Бохемия и да се препродадат в Бразилия; или да се купи пипер в Кожикоде и да се продаде пак в Лисабон, Венеция или Любек. Тези дълги пътища предполагат големи разлики в напрежението, наистина огромни в началото на 16 в., специално в Лисабон, където търговската печалба расте при изкуствени условия. Б. Поршнев[1] има право да твърди това по повод на балтийската търговия през 17 в. Това, което е от значение, не е толкова обемът на трафика, колкото окончателният размер на печалбите. Много гъвкавият капитализъм (най-модерната и най-жива сила по онова време) се стреми към тези високи печалби и бързите им „натрупвания". Видно е, че с течение на времето всякакви денивелации в цените имат тенденция да се запълват, особено при благоприятно време за икономиката. Тогава далечната търговия променя преференциите си и ще преживее повече или по-малко благоприятни периоди: много щастлива е първата половина на 16 в.[2] с печалби, които се натрупват през втората половина; и с явно въздържане през 17 в. Относителният застой на търговските сделки вероятно тласнал много търговци през втората половина на 16 в. към заеми на правителствата и обмените към един вид финансов капитализъм. Нека се изясним: не става дума да се диагностицира сривът на обмените, защото те нараства т. Тук предметът е печалбата на големите търговци и само тя.

Един историк, Жак Еерс[3], протестира срещу изключителното значение, придадено на търговията с подправки и дроги, като че ли през 16 в. тя е най-важна от всички в далечната търговия. „Когато след тази на стипцата[4] бъдат написани исто-

---

[1] *B. Porchnev*, Congrès des Sciences Historiques de Stockholm, 1960, t. IV, 137.

[2] За *G. von Below* (Über historische Periodisierungen mit besonderem Blick auf die Grenze zwischen Mittelalter und Neuzeit, Berlin, 1925, p. 51-52) този период е върхът с блясъка на икономическия живот и на изкуството. За Люсиен Февр – щастлив период преди „тъжните хора" от 1560 г. нататък. *Franz Linder*, „Spanische Markt-und Börsenwechsel", in: Ibero-amerikanisches Archiv, 1929, p. 18, твърди дори, че 1550-1600 г. е периодът на Ricorsa=Wechselgeschäft.

[3] *Jacques Heers*, in: Revue du Nord, janvier-mars 1964, p. 106-7.

[4] *J. Finot*, „Le commerce de l'alun dans les Pays-Bas et la bulle encyclique du Pape Jules II en 1506", in: Bull. hist. et philol., 1902; *Jean Delumeau*, L'alun de Rome, XVe-XIXe siècle, 1962; „The Alun Trade in the fifteenth and sixteenth Centuries and the beginning of the Alun Industry in England", in: The collected papers of Rhys Jenkins, Cambridge, 1936; *L. Liagre*, „Le commerce de l'alun en Flandre au Moyen Age", in: Le Moyen Age, 1955, t. LXI (4e série, t. X); *Felipe Ruiz Martin*, Les aluns espagnols, indice de la conjoncture économique de l'Europe au XVIe siècle; *G. Zippel*, „L'allume di Tolfa e il suo commercio", in: Arch. soc. Rom. Stor. patr., 1907, vol. XXX.

риите на търговията с вино и жито, сол, памук, дори на захарта или копринатa... ще получим, казва той, друга икономическа история на Средиземноморския свят, където пиперът и дрогите ще заемат, най-вече от 14 в. нататък, съвсем незначително място..." Всичко зависи от гледната точка. Ако става дума за икономическа география, Жак Еерс има право. Ако става дума за изучаване на първия голям капитализъм, за изучаване на печалбите, той няма право. Трябва да си спомним за бележките на Б. Поршнев. В тази област имат значение само размерът и възможностите за печалба и натрупването на капитала. Да, обемът на житните сделки несъмнено е по-важен от този на пипера. Все пак Симон Руис не се впуска на драго сърце в покупките на жито, причина за разочарованията на търговеца. Житото не е като пипера или кошенилата, „кралска стока", относително сигурна за боравене с нея. При него има сблъсък с изискванията на транспортьорите, с бдителността на градовете и държавите. С изключение на големите борсови удари както през 1521 г.[1] и 1582 г.[2] или по време на масовото изкупване от 1590-1591 г. едрият капитал не участва постоянно в търговията с житни култури[3], поне през втората половина на века. Невинаги и в наблюдаваната търговия със сол...

По този начин в голямата търговия се създава една много фина конюнктура. Цялата икономическа история на Кастилия под генуезка власт го доказва съвсем ясно, откакто Фелипе Руис Мартин[4] разглоби механизмите ѝ. Причината е, че когато не могат да изнасят свободно от Испания белия метал на Америка, генуезците купуват стипцата, вълната, зехтина и дори андалуските вина, за да получат срещу тези стоки пари в брой от Холандия или от Италия, от които пари имат нужда. Последният бум на вълните във Венеция изглежда свързан с една от тези комбинации[5]. Подобна комбинация, ръководена отгоре, се разиграва, убеден съм, и в Неаполитанското кралство за евентуалното купуване на шафрана, копринатa, зехтина и дори житото на Пулиите. Цяла армия от милански, флорентински, генуезки и венециански търговци (най-вече от Бергама) е внедрена в градовете на Неаполитанското кралство. Въпреки значението, което си придават заради големите запаси от зехтин или жито, които притежават, те обикновено са дребни хора, които са там само за да печелят за своите господари или съдружници от получените привилегии и опростените местни такси в течение на годините. Те действат само по нареждане. Като марсилците, които купуват метални монети[6] в големи количества в Халеб или в Александрия и които само изпълняват заповедите на лионските търговци, дърпащи отдалеч конците в зависимост от колебанията на пазара. По същия начин и испанските търговци са в услуга на едрите търговци в чужбина[7].

---

[1] Множество документи в: A.d.S. Naples, Sommaria Partium 96: 1521, f°s 131 v°, 133 v°, 150, 153, „navis celeriter suum viagium exequi posset" (генуезки кораби), 166 v° (за Каталония), 177 (за Оран), 175; 1522, f°s 186 v°, 199, 201, 221, 224-5, 228 v° et 229, 232, 244, 252 v°.

[2] Според Фелипе Руис Мартин, вж. по-долу, стр. 570, бел. 4.

[3] Вж. по-долу, стр. 582 и следващите.

[4] В изследвания, чието появяване е предстоящо.

[5] Ibid.

[6] Вж. стр. 549, бел. 1, и *Micheline Baulant*, Lettres de négociants marseillais: les frères Hermite, 1570-1612, 1953.

[7] Cf. *F. Ruiz Martin*, Introduction aux lettres de Florence, XXXVI-XXXVII.

Така развитият търговски капитализъм представлява едно внимателно избиране. Или ако предпочитате, система за наблюдение и контрол, която функционира само когато има надежда за щедра и сигурна печалба. Цялата „стратегия" прозира и понякога се представя в пълна светлина, играеща ту на едната, ту на другата страна, в зависимост от разликите в нивото и от сигурността. Често пъти с чистата стока може повече да се печели, но и повече да се рискува, отколкото с обмените. Джио Доменико Пери е този добър информатор, който ни казва, че има „многократно повече шанс да се спечелят 1000 екю в стоки, отколкото 10 000 в обмени"[1]. Но ние знаем, че в обмените комисионерите ангажират освен собствените си пари и чуждите и че движението на тези огромни суми е само между няколко ръце. Така също е възможно количеството от печалби да е по-голямо върху петте милиона в злато, колкото може да струва морският трафик на жито в Средиземноморието в края на века, отколкото върху милиона в злато, който може да представлява азиатският пипер при пристигането му в Европа. Но в единия случай има хиляди и хиляди заинтересовани, а в другия – само няколко мощни фирми оглавяват играта. В тяхна полза работи натрупването на капитала. Португалските марани, които отстраняват през 1627 г. генуезките банкери, все пак в основата си са търговци на пипер и подправки.

По същия начин и най-мощните генуезки банкери и финансисти, по времето на своето величие, държат само един съвсем малък сектор от икономиката на имперска Испания. Но там техните печалби се увеличават поради това, че са малцина. Съвременниците често са схващали това относително значение. През юни 1598 г. генуезките „финансисти" биха искали да продължат времетраенето на панаирите в Медина дел Кампо – една възможност да държат в ръцете си по-дълго заетите им пари. Но търговците в Бургос, които някога им били изцяло предани, но станали техни ожесточени противници, не виждат нещата по този начин. Те обясняват, че в обема на сделките, сключени на панаира, тези на asentistas (предприемачите – бел. пр.), които дават заеми на краля, са по-малки от сделките на обикновените търговци и несъизмерими с тях. „В действителност, обясняват тъжителите, можем да повторим на Ваше Величество, че сумите, които трябва да се платят на панаира от тези, които не са включени в декрета, са доста по-високи от плащанията, които трябва да извършат търговците, засегнати от същия декрет."[2] Декретът е от 29 ноември 1596 г., така че нашият текст може да каже накратко: „es mucha mas cantidad la que han de pagar en las ferias los que no son decretados que los que lo son." Това свидетелство е ясно, но не отменя проблема, който ни занимава. Има сектори, в които концентрацията на сделките се е настанила съвсем очевидно и това е съществен факт.

Капиталистическите концентрации

Тази концентрация на предприятията е била доста чест процес през 16 в., но тя е изживяла в зависимост от конюнктурата внезапни забавяния или ускорения. В началото на „първия" 16 в., когато всичко се движи бързо, се развиват

---

[1] Цитиран от *Maurice Carmona*, „Aspects du capitalisme toscan aux XVIe et XVIIe siècles", in: Revue d'histoire moderne, 1964, p. 96 note 2.

[2] Archivo Ruiz, 117, цитирано от *Felipe Ruiz Martín*, in: El siglo de los Genoveses, под печат.

големи семейни предприятия, империите на Фугерови, на Велзер, Хохщетер, Афайтати[1]. След рецесията от средата на века се очертава различна ситуация в полза на по-многобройните предприятия, но единично по-ограничени. Тогава разбирането и възможностите на играта се разширяват. Вилфрид Брюлез[2] го е изтъкнал за Фландриите. За да се отворят тези малки предприятия към широкия свят, трябва транспортите да получат самостоятелност, да се генерализира работата с комисионерство, да се нормализира и разшири ролята на търговските посредници, кредитирането да стане по-лесно и по необходимост по-рисковано. Впрочем серия от фалити бележат всяко раздвижване на конюнктурата след 1550 г.

В Средиземноморието не се открояват съвсем ясно тези високи сфери на капитализма. Мълчанието на генуезките архиви ни осъжда на несъвършени обяснения. Интересно би било да се види как тези висши сектори от търговията, финансите и банките се опират на по-долните слоеве на средните търговци и на множеството наивни клиенти. Без дребните сделки, пречка за икономическия живот, банките не биха съществували нито в Неапол, нито другаде. Без натоварването за сметка на бедните хора самите флоти на Новия свят биха имали затруднения. Накрая без испанските и португалските спестявания, които първи са мобилизирани, asentistas (предприемачите – бел. пр.) на Филип II не биха успели никога в огромните си финансови операции.

Правило в Средиземноморието са семейните сделки, както в основите, така и на върха, и краткотрайните, рядко подновявани асоциации; погледнати под определен ъгъл, съвместната работа, разводите и повторните бракове са ефикасни. Така генуезците, които заемат пари на Католическия крал, са една перманентна асоциация, без определена юридическа форма да ги свързва помежду им преди medio general от 1597 г. Те действат двама по двама, трима по трима, често всички заедно в моменти на тежки удари или при добри операции. Малкият им брой, класовата им солидарност ги свързват здраво. Често ги наричат contratión (договарирането – бел. пр.), доказателство, че при необходимост те са една група. За предприятията, които не се налага да се обединяват, съглашенията не са по-малко полезни. Прецизно проведените генеалогични проучвания от Херман Келенбенц хвърлят обилна светлина върху браковете, родството между братовчеди, приятелствата и съучастничествата, които действат от Амстердам до Лисабон, Венеция и Португалските Индии. Те подготвят или следват големия географски обрат на световното богатство на прага между 16 и 17 в.[3]

Вероятно тези връзки и тези решения обясняват защо Средиземноморието не е почувствало като Севера необходимостта от големи компании, Joint Stock Companies, на които щяло да принадлежи бъдещето.

---

[1] По тези въпроси вж. вече цитираната хубава книга на Клеменс Бауер.

[2] Op. cit., p. 580 et sq.

[3] Включително испано-португалският фронт срещу Индия и ролята на една осведомителна агенция на услугите на германски и фламандски търговци: *Hermann Kellenbenz*, Studia, 1963, pp. 263-290.

Общият тонаж на средиземноморските флоти[1]

За да претеглим общия тонаж на средиземноморските флоти, разполагаме с някои неособено ценни оценки. Англия, Франция, разбунтуваните Нидерланди и Испания притежават всяка по около 200 000 тона кораби към 1580 г.: Нидерландите[2] със сигурност повече (оценени на 225 000 т през 1570 г.), останалите три – сигурно по-малко – Испания около 175 000 т (оценка от 1588 г.)[3], Франция и Англия доста по-малко, но не можем да кажем колко. Ако приемем сумата от 4000 кораба, дадена от Сен-Гуар[4] (той казва от 4 до 5000 кораба) за наличен състав на френската флота и приемем 40 или 50 тона на кораб, резултатът достига най-малко 160 000 тона. През 1588 г.[5], ако приемем за английската флота 2000 кораба, най-високото число би било 100 000 тона. Вярно е, че през 1629 г.[6] според същата таблица би трябвало да се приеме сумата от 200 000 тона, имайки предвид морския подем на Англия. Така в Атлантика има между 600 и 700 000 регистър-тона, без да се смятат останалите флоти на Севера и корабите, които би трябвало а се приспаднат за средиземноморските пристанища на Франция или Испания. Няма значение, защото тези цифри, отнасящи се до Атлантика, са почти извън нашия проблем.

Ако сега се опитаме да изчислим средиземноморския тонаж през последните тридесет години на века, ще му припишем първо и най-много една трета от испанската флота, тоест 60 000 тона. За Венеция от 1605 г.[7] доста сигурни цифри дават 19 100 тона от големи кораби и обща сума на големите и малките от 30 до 40 000 тона. Да впишем същото това число от 40 000 тона на сметката съответно на Рагуза, Генуа и Марсилия, на сметката на флотите на Неапол и Сицилия и двойно за Турската империя, тоест максимум 280 000 тона, които, прибавени към 60 000-те тона на Испания, дават една средиземноморска маса по-скоро под 350 000 тона. Но в края на краищата 300 или 350 000 тона от едната страна срещу 600 или 700 000 от другата: диспропорцията между морето и океана не е огромна, около 1:2. От едната страна е обширното Средиземноморие, от другата – Атлантика и седемте морета на света. И плаванията в Средиземно море са обезателно повече, отколкото по дългите океански маршрути. Един рагузки кораб лесно извършва две или три пътувания на година.

В актива на Средиземно море трябва да се прибавят и северните кораби, които навлизат там след 1570-1580 г. може би стотина от по 100 или 200 тона единия, тоест от 10 до 20 000 тона общо. Във всеки случай този тонаж е спрямо Средиземноморието като 1:15 или 1:35, или в най-добрия случай дребна работа. Не сме

---

[1] За последните съпоставки вж.: *R. Romano*, „Per une valutazione della flotta mercantile europea alla fine del secolo XVIII", in: Studi in onore di Amintore Fanfani, 1962.

[2] Според *J. Kulischer*, op. cit., II, p. 384.

[3] *R. Konetzke*, op. cit., p. 203.

[4] Сен Гуар до краля, Мадрид, 21 май 1572 г.: B.N., Fr. 16104, f°s 88 sq.

[5] *S. Lilley*, Men, Machines and History, London, 1948, p. 72; J.U. Nef, The Rise of the British Coal Industry, London, 1932, I, p. 173.

[6] *S. Lilley*, ibid., p. 72.

[7] Museo Correr, Donà delle Rose 271, f° 46 v°, 7 март 1605 г. Вж. също *Alberto Tenenti*, Naufrages, corsaires et assurances, p. 563 et sq.

включили в сметката стотината кръгли кораба на берберите пирати, може би 10 000 тона към началото на 17 в.

Нашата сметка въпреки несигурността в тези 300 до 350 000 тона същевременно установява: 1-во. Средиземно море принадлежи приоритетно на средиземноморските съдове и екипажи; 2-ро. Северняците са случайност в Средиземноморието и тяхното присъствие не засяга средиземноморските структури, чиято значимост показват нашите сметки; 3-о. Впрочем тези северняци са поне наполовина в услуга на градовете, на морските икономики; там те се въртят в кръг, събират товара от град на град, за да избягат един или два пъти през Гибралтар и да се върнат после по същия път. Тогава нека да не преувеличаваме или да не принизяваме ролята на тези кораби, които всъщност са на служба на прекалено богатите градове, за да искат да правят всичко сами.

Уточненията, които прави един историк[1] относно тонажа на рагузката флота, са: 55 000 т към 1570 г.; 32 000 т към 1600 г. и относно екипажите ѝ от 3000 до 5000 души; относно общата стойност (200 000 дуката към 1540 г., 700 000 към 1570 г. и 650 000 към 1600 г.) и накрая относно годишния ѝ доход от 180 до 270 000 дуката. Могат ли всички тези цифри, които се поддържат от солидна документация, да се разпростират в цялото Вътрешно море? В такъв случай стойността в пари на този плаващ ансамбъл би възлязла в общи линии на около 6 милиона дуката, приходите от него – на около 2 милиона, а екипажите му – на 30 000 души. Ако поне половината от товара се пада на екипажите, какъвто е случаят с Рагуза, а останалото остава за собствениците на „дялове", годишният приход на моряк е около 30 дуката годишно, едно скромно ниво. Все пак тези заплати изяждат печалбата на собствениците. Последните трябва да поддържат кораба, който изисква грижи и поправки: един път руля, друг път трудна за набавяне мачта, понякога обикновени бъчви или някоя лодка... Трябва да се снабдява трапезата на офицерите и моряците. Накрая застраховките на „телата" и товарите често са 5% и повече от капитала. Ако делът на моряците и офицерите се покачи, покачва се и единичната цена за строеж (или за продажба) на един тон. Така и в Лисабон[2], и във Венеция[3] има опасност търговецът „капиталист" да се откаже от този слабо рентабилен бранш: два или три милиона дуката доход е много, но, разпределен между 10 000 кораба, се пада малко на единица от тях. Във Венеция, ако нашите правила за пресмятане са точни, корабите носят от 180 000 до 200 000 дуката – една голяма хапка и нищо повече.

Всички тези изчисления са рисковани. Но са ни известни много малко корабни сметки, няколко недостатъчни листа, едно тефтерче от Archivio di Stato на Венеция[4], късната ведомост (1638 г.) на големия венециански галеон „Санта Мария Торе ди Мар"[5]. Такива документи трябва да съществуват, но и трябва да има-

---

[1] Iorjo Tadič, „Le port de Raguse et sa flotte au XVIe siècle", in: *Michel Mollat*, Le navire et l'économie maritime du Moyen Age au XVIIIe siècle. Travaux du Deuxième Colloque International d'Histoire Maritime, 1959, p. 15-16.

[2] B.M. Add. 28478, f° 238, април 1594 г.: „... se deve ter consideração preço das cousas ser mayor".

[3] Вж. по-горе, стр. 283 и сл.

[4] Което разлистих благодарение на любезността на Уго Тучи.

[5] A.d.S. Venise, Senato Zecca 39, 12 юни 1638 г.

ме късмет да ги срещнем. Накрая, твърде вероятно е нашите изчисления да уловят по-скоро големите трафици, отколкото близките разстояния от каботажа. Само по себе си това е важна грешка. При все това демонстрацията е направена: морските връзки в края на 16 в. са дейност (като оставим настрана няколко богати собственици), оставена на бедните или много бедните. Ако галеоните се снаряжават в Неапол, достатъчно е да се изпратят няколко рекрутьори в пристанищата на Пулиите, за да се набавят необходимите екипажи[1]. Когато след поне двадесет години добра служба един кораб завърши кариерата си, неговото място често е заето от по-беден и по-малък кораб.

Сухоземният транспорт

Ние вече посочихме[2] въз основа на испанските обеми, че съотношението между сухоземните и морските пътища ще е било някъде към 1:3. Ако три милиона представлява обемът на морския транспорт, само сухоземният в мащабите на Средиземноморието би възлизал на едни милион дуката. И за миг не вярвам на общата стойност на тази пропорция. Но ако поставим в равенство двете движения, то общата сума от 6 милиона дуката би изглеждала още недостатъчна, почти абсурдна. Наистина възможно е многобройните движения на средиземноморските пътища, в които съзряхме между много други основните черти на Вътрешното море, да се поставят в тази ниска монетарна стойност.

Съвсем естествено в нашите изчисления се прокрадват и грешки. В края на краищата ние въобще не се заблуждаваме относно мизерията и скромността на живота на превозвачите, от една страна – на моряците, от друга – на селяните полумулетари, полуземеделци, полускотовъдци и занаятчии. Така към края на 16 в. разполагаме с обстоятелствени сведения относно arrieros (мулетарите – бел. пр.) на Марагатериа близо до Асторга в кралство Леон[3]. Тези марагати са бедни и дори ще изглеждат такива, когато се замогнат по-късно през 18 и 19 в.

В края на царуването на Филип II тяхното занимание се състои в товарене на риба, най-вече на сардина, в кантабрийските пристанища, в транспортирането ѝ до Кастилия и във връщането оттам на жито и вино. Те упражняват съвременния превозвачески занаят и днес, а разпространението на рибата в градовете на Кастилия през 16 в.[4] е вече забележително. Целият проблем се избистря когато, изучавайки подробните сведения от 1561 и 1597 г., забелязваме, че превозвачът traginero (разносен търговец – бел. пр.) свързва своята дейност с възможностите на животновъдството, земеделието, занаятчийството и търговията. Беден е този, който се ограничава само до транспортирането като младия Хуан Нието, който превозва риба е mas vezes traia alquilado que por sus dineros „по-често наета, отколкото платена от собствените му пари". А добре е пътуващият търговец (traginero), който купува и продава рибата, която пренася.

---

[1] A.d.S. Naples, Regia Camera della Sommaria, Reg. 14, 1594, 1623-1637.

[2] Вж. по-горе, стр. 286 и сл.

[3] *José Luis Martin Galindo*, „Arrieros maragatos en el siglo XVIII", in: Estudios y Documentos, n° 9, 1956.

[4] *Pedro de Medina*, op. cit., p. 209, в случая на Алкала де Енарес.

Винаги на ръба на мизерията, превозвачът не е само такъв, но и селянин и занаятчия. Така е в цялото Средиземноморие, в цяла Европа, и то доста след нашия 16 в. Изкачването на сол с кораби по Рона през 17 в., от солниците на Пеке към швейцарските кантони, спира близо до Сесел. После каруци я превозват чак до Женева. Но тези превози зависят или от сеитбите, или от жътвите, тъй като селяните осигуряват каруци само при спирането на собствените им дейности[1]. Транспортната индустрия следователно трудно се отделя от селския живот, който я подхранва и често дори от живота на малките градове, които я ползват с особена изгода. Картахена в началото на царуването на Филип II е представен изключително като транспортен град – acarateo[2].

Накратко, придвижването е осигурено от множество движения, слабо заплатени както по суша, така и по море, носещи на моряците и мулетарите постоянните малки облаги на обмените, защото всеки е амбулантен търговец за своя сметка. Оттам превозвачът, свързан с едно често примитивно стопанство, стига до монетарната икономика. Неговото положение на посредник несъмнено има своите преимущества, когато той се обърне към сделките на собственото си село. Не по-малко вярно е, в мащаба на нашите проблеми, че транспортите през 16 в. са евтини и че тази относително ниска цена изпъква с годините, тъй като заплащането на транспорта изостава от движението на цените[3]. Обмените несъмнено са били облагодетелствани.

Държавите са най-големите предприемачи на века

През 16 в. държавите все повече се утвърждават като големи събирачи и преразпределители на доходи; чрез данъка, продажбите на длъжности, рентите и конфискациите те заграбват огромна част от различните „национални продукти". Това многообразно заграбване е ефикасно, тъй като бюджетите плават в общи линии над конюнктурата и следват движението на цените[4]. Поради това издигането на държавите съответства на икономическия живот, а не се дължи на някаква случайна или преждевременна сила, както прибързано мислеше Джозеф А. Шумпетер[5]. Искайки или не, те са най-големите предприемачи на века. От тях зависят съвременните войни с непрекъснато увеличаващи се налични средства и разходи, както и най-големите икономически начинания: Carrera de Indias с начало от Севиля, връзката на Лисабон с Източните Индии на разноски на Casa de India, т.е на португалския крал.

Карера де Индиас това е mutatis mutandis венецианската система на galere da mercato, доказателство, че държавният капитализъм не е начинаещ. В Средиземноморието впрочем той остава доста активен: Арсеналът на Венеция[6] и неговото

---

[1] Archives de Brigue, Papiers de Stockalper, Sch 31, n° 2939, Женева, 10 юли 1650 г., и n° 2942, 14 юли 1650 г.: спирания заради жътвата. Тези сведения ми бяха предоставени от М. Койл. Спирания заради сеитбата: ibid., n° 2966, 18-28 септември 1650 г.

[2] Информация, съобщена от Фелипе Руис Мартин.

[3] *B. Bennassar*, op. cit., предстоящо е неговото излизане.

[4] Вж. графиките по-долу, кн. II, фиг. № 56, 57 и 58.

[5] Op. cit. (édit. ital.), I, p. 174.

[6] *Ruggiero Romano*, art. cit., in: Rivista Storica Italiana, 1954.

копие – двойният арсенал на Галата, са най-големите манифактури в света от онова време. От държавите зависят всички монетни дворове[1], както в християнския, така и в ислямския свят: в християнския често действащи под пряко данъчно управление; дадени под наем, но под близък контрол в Турската империя или в Алжирското кралство. От държавата зависят също и – ще имаме имаме повод да се върнем на това – обществените банки, чийто час ще удари в края на века. Но тук начело вървят градовете държави или ако щете държавите с преобладаващ градски характер. Териториалните държави ще почакат още дълго, като първата от техните банки всъщност трябва да е била тази на Англия (1694 г.)[2]. Филип II няма да обърне внимание през 1583 г. на мнението на фламандеца Петер фон Оудегерсте[3], който напразно го съветва да открие държавна банка.

Тези липси не пречат списъкът на „публичните" операции да бъде дълъг. Както казва един историк, големите съоръжения, инсталирани от папското правителство в Толфа и в Алумиере, представляват истински „индустриален комплекс"[4] за експлоатация на мините за стипца. Самото турско правителство, което използва много повече командни методи от всяко друго, има множество предприятия в своя актив – бързото построяване на джамията Сюлеймание[5], за чиято строителна площадка разполагаме с едно прекрасно неотдавнашно изследване, е добър пример за това. Ако разпростремнашия държавен капитализъм на Запад, до смесените капиталистически и обществени дейности, каквото е построяването на Ескориал[6], толкова забележителен заради използваните техники, бихме разширили още списъка на тези реализации. Чрез всички тези свои дейности държавата вкарва отново в движение парите, които влизат в нейната хазна, но когато войната наложи своите изисквания, тя изразходва далеч повече от своите приходи. Така войните, строежите и предприятията са икономически стимулатори много повече, отколкото можем да си представим. Катастрофата настъпва, когато парите се натрупват в хазните – в трезора, който Сикст Пети основава в кастела „Сан Анджело"[7], в хазната на Монетния двор на Венеция или в тази на Сюли в Арсенала...

След тези бележки, ако искаме да изчислим богатството на държавите, няма да бъдем особено затруднени. Известни са доста неща, що се отнася до техните бюджети, и бихме могли безпрепятствено да научим още повече. Ако запомним за края на 16 в. следните суми за познатите ни бюджети: 9 милиона в злато за Кастилия[8], 5 милиона за Франция на Анри IV[9], 3,9 милиона за Венеция и нейната

---

[1] *Ali Sabili Oglu*, неиздаден труд за сеченето на монети в Турция.

[2] Не забравям предходната на Стокхолмската банка (1672 г.), нито тази на Амстердам (1609 г.), но тук става дума най-вече за градска банка. Вярно е, че Английската банка зависи от Лондон.

[3] Първият опит е през 1576 г. Фелипе Руис Мартин ми съобщи по този повод за важен документ: Simancas E° 659, f° 103.

[4] *Jacques Heers*, in: Revue du Nord, 1964.

[5] *Ömer Lutfi Barkan*, „L'organisation du travail dans le chantier d'une grande mosquée à Istanbul au XVIe siècle", in: Annales E.S.C., 1961, p. 1092-1106.

[6] Имам предвид каменоделството, използването на олово и повдигащите уреди, всички подробности за които напомня посещението на Ескориал и на музея, посветен на изграждането му.

[7] Вж. бележките на *Paul Herre*, Papsttum und Papstwahl im Zeitalter Philipps II, Leipzig, 1907, p. 374.

[8] Изчисленията и графиките в кн. II, фиг. № 58 са на Алваро Кастильо Пинтадо.

[9] *A. Poirson*, Histoire du règne de Henri IV, 1866, IV, p. 610-11.

империя[1], 6 милиона за Турската империя[2] или 24 милиона за тридесетина милиона подвластни; ако умножим това число по две, за да достигнем ориентировачния брой от 60 милиона жители на Вътрешното море, ние ще достигнем до несъмнено надутото ниво от 48 златни милиона. В тази таблица един човек не доставя и един дукат на своя владетел на година (още по-малко на своя господар...).

Сигурен съм, че тази цифра след големите изчисления, които я предхождат, ще изглежда много малка. Тъй обременителните държави искат само за себе си цялата сцена на историята и не само това! Впрочем тези цифри са вероятно най-точни от всички наши изчисления. Но трябва да отбележим и това, че всички държави, дори и Турската империя, са се освободили от немонетарната икономика. Техните вземания всяка година се извършват в „по-бързо течащата кръв" на движещите се звонкови монети, докато изчисленията, които дадохме дотук, са преведени на монетарен език операции, които в голямата си част не се контролират от пазарната икономика. Така държавите придобиват ловкостта на модерните икономики. Модерната държава току-що се е родила, едновременно въоръжена и беззащитна, тъй като не може да се справи със задачите си: за да воюва, да събира данъци, да управлява своите дейности, да раздава правосъдие, тя трябва да се облегне на комисионерите и буржоата, стремящи се към социално издигане. Но и дори това е вече знак за новата ѝ сила. В Кастилия, където нещата се виждат идеално, всеки се залавя по това време с начинанията на държавата – търговците, големите господари, letrados (образованите – бел. пр.)... Осъществява се цяло състезание за почести и изгоди. Както и в работата. Притежаваме докладите, писмата и доказателствата за вярност към краля и обществото дори на най-дребните секретари в Consejo de Hacienda y Junta de Hacienda (Финансовото управление – бел. пр.), както и техните користни искания и техните доноси.

Остава открит въпросът да узнаем дали този тласък на държавите е бил плодотворен или не. Във всеки случай той е бил неизбежен както пъргавия капитализъм на големите търговци. Една безподобна концентрация на средства се извършва в полза на владетеля. 40 или 50 милиона (не предполагаеми, за да улеснят сметките ни, а *реални*) са могъщ фактор.

Ценни метали и монетарна икономика

В професията на историка както и в останалите научни професии класическите обяснения се изхабяват от повтаряне. Вече не гледаме бурния 16 в. на ценните метали и на цените както вчера, във времето на Франсоа Симиан[3]. Франк Спунер и аз[4] се опитахме да изчислим монетната маса и оборот в Европа и в Средиземноморието *преди откриването на Америка*. Нашата сума, получена въз основа на прости, но несигурни уравнения, е около 5000 т злато и 60 000 сребро. Пристиг-

[1] *Bilanci Generali*, op. cit., vol. I, t. I, p. 466; Museo Correr, Donà delle Rose 161, f° 144.

[2] *Ömer Lutfi Barkan*, „Le Budget turc de l'année 1547-1548 et le budget turc de l'année 1567-1568", на турски, в: Iktisat Fakültesi Mecmuasi, Istanbul, 1960.

[3] Op. cit., p. 128.

[4] Допълнение, което ще излезе в Cambridge Economic History.

налите количества от Америка, изчислени от Ърл Дж. Хамилтън[1], за век и половина – от 1500 до 1650 г., са 16 000 тона бял метал и 180 – жълт. Да предположим, без да сме сигурни, че тези цифри в общи линии са точни. Те променят някои от проблемите и потвърждават други:

1-во. Така ние валоризираме анблок положението преди 1500 г. и следователно 15-ия век, който впрочем намира в нас историците своите адвокати[2]. Нека да впишем в неговия актив огромния напредък *на Запад* на монетарната икономика: последната овладява преди 1500 г. цялата сфера на данъците, дължими на владетеля, и част от задълженията, изплащани на сеньорите и на Църквата.

2-ро. Според Франсоа Симиан мините на Америка са предопределили всичко. Монетният запас се е удвоил от 1500 до 1520 г., после отново от 1520 до 1550 г., а много повече от два пъти е нараснал от 1550 до 1600 г., „което общо за 16 в., писа той, е повече от петдесетократно увеличение. За сметка на това през 17, 18 и през първата половина на 19 в., общо за стотина и повече години, ще сме имали едва удвояване на запасите"[3]. Тази картина е неособено приемлива. 16 в. не е бил изстрелян в историята от тази единствена сила. Демографският растеж, монетните девалвации, известният подем в икономическия живот, сигурното увеличаване скоростта на движение на металните пари и на разплащателните средства обясняват също поскъпванията и революциите или *псевдореволюциите* през 16 в.[4] Но ние ще се върнем към този въпрос.

3-о. Във всеки случай, колкото и да се надува кредитът, Средиземноморието не притежава през 16 в. нито наличните пари, нито полиците, които биха позволили всяка година да се осчетоводяват дори за миг обмените и плащанията на една маса от шестдесет милиона души. Тази невъзможност е перманентна. През 1603 г. във Венеция – и при това трезорите на града са пълни – се случва да няма сребърни пари да се платят заплатите на работниците[5]. Какво да кажем за изостаналите икономики, почти затворени в себе си, където вездесъщата размяна довършва работите, които без нея не биха се извършили. Впрочем размяната притежава известна гъвкавост, тя отваря поле за пазарната икономика, но само плащанията в брой я подхранват и ускоряват. Малкото пари, които ханзеанските и западните търговци инвестират по бреговете на Балтика, ускоряват развитието на едно все още рудиментарно стопанство. Разбира се, полиците стават повече в края на века; може би те компенсират забавянето (ако има такова)[6] на пристигащите от Америка ценни метали през второто и третото десетилетие на 17 в. През 1604 г.[7] един венецианец ни говори за трафик от 12 до 16 милиона екю годишно на панаирите в Пиаченца. Доменико Пери обръща внимание на трафи-

---

[1] Op. cit., p. 42.

[2] *J.A. Schumpeter*, op. cit., I, специално стр. 476, бел. 1; *Jacques Heers*, Raymond de Roover...

[3] Op. cit., p. 128.

[4] *Carlo M. Cipolla*, „La prétendue révolution des prix. Réflexions sur l'expérience italienne", in: Annales E.S.C., 1955, p. 513 et sq.

[5] Museo Correr, Donà delle Rose 181.

[6] Холандската информация, която ми посочи Морино, ме кара да увелича броя на контрабандните влизания през този важен период.

[7] Museo Correr, Donà delle Rose 181, f° 62: от 3 до 4 милиона екю на панаир.

ка от тридесет милиона към 1630 г.[1] Но тези цифри не са сигурни, а тези обмени подхранват движението само по върховете на икономическия живот.

4-о. Със сигурност е имало прогрес на монетарната икономика. Този прогрес в Турската империя преминава през каскада от монетни обезценявания, под формата на революция. Това са реалности, които историците откриват всекидневно. Всички цени се покачват, всички стари социални връзки се разкъсват и драмите на Запада като че ли от самосебе си се удължават: същите причини и същите последствия[2].

5-о. Но важното и неизненадващо заключение е следното. Монетната циркулация (и в нея включвам всички монети, дори и най-малоценните) преминава само през част от живота на хората. Всяко естествено движение на реките под влияние на тежестта им прониква в ниските райони. Монетното движение би се отправило по-скоро към горните етажи на икономическия живот. Така то създава непрекъснати несъразмерности между областите с високо напрежение – градовете, и областите без или почти без пари – селата; между модерните и архаичните зони; между развити и слаборазвити страни (тяхното двойствено семейство е вече факт – едните напреднали, другите напредващи, а Турция например не се доближава до челната група); между браншовите дейности – само транспортите, индустрията и най-вече търговията и държавните данъчни системи са разположени покрай паричните потоци; между малкия брой богаташи (може би 5%) и масата от бедни и нещастни, като разстоянието между това малцинство и смазващото го мнозинство се увеличава. Мисля, че ако явните опити за социална революция пропадат и дори не се формулират ясно, то е поради интензивното относително обедняване.

Дали нещастните са една пета от живите?

В Малага[3], която ще вземем за пример (по-скоро благоприятен), едно преброяване, проведено с помощта на енорийските свещеници, дава за 1559 г. 3096 домакинства (vecinos), или ако са по четири човека на домакинство, малко повече от 12 000 жители. Различават се три класи в зависимост от доходите: едните razonables (средни – бел. пр.), другите pequeños (дребни – бел. пр.) и последните pobres (бедни – бел. пр.). Сред последните има повече от 700 вдовици и 300 работници (вдовиците се броят за половин домакинство, работниците за цяло), тоест около 2600 бедняци, повече от 20% от всички. „Средните" (което не означава да се нарекат богати) са 300 vecinos, следователно 1200 души (10%). „Дребните" образуват мнозинството – 70%, тоест около 8500. Точността на тези пропор-

---

[1] *Gino Luzzatto*, Storia economica dell'età moderna e contemporanea, I, 1932, p. 179 et sq.

[2] Според устните обяснения на Йомер Лютфи Баркан.

[3] Simancas, Expedientes de Hacienda 122, 1559. Бих могъл да започна и с примера на Медина дел Кампо (1561 г.) и с хубавата статия на *B. Bennassar*, „Medina del Campo, un exemple des structures urbaines de l'Espagne au XVIe siècle", in: Revue d'histoire économique et sociale, 1961. Във Венеция официалните текстове винаги разграничават poveri, mendicanti, miserabili (бедните, просяците и мизерстващите – бел. пр.); съществуват степени на нищета: *Ernst Rodenwaldt*, Pest in Venedig, art. cit., p. 16.

ции е повече от вероятна. 20% бедняци представлява твърде правдоподобна граница в Средиземноморието, както и извън него[1]. Наблюдателите съобщават впрочем за ужасна мизерия в сърцето и на най-богатите градове: в Генуа, където всяка зима тя се влошава[2]; в Рагуза – така благоденстваща и същевременно толкова зле социално уравновесена и където през 1595 г. според едно свидетелство: „има също голяма мизерия"[3]... Разбира се, нищо не гарантира, че проучването в Малага важи за по-големите градове или за по-необлагодетелстваните от нея и най-вече че таблиците за изчисление са приложими в селска среда, където доходите, изразени в пари, са ниски, но където понякога животът е по-балансиран, макар и да си остава по-тежък, отколкото в града. Приетото съотношение би дало за Средиземноморието между 12 и 14 милиона бедни: това огромно число не трябва да се избягва.[4]

Всъщност ние никога не сме свидетели на пълна заетост в стопанството; на пазарите на работна ръка виси една маса от непълноценно използвани работници, скитници или полускитници, които са една от константите, една от *структурите* на европейския и средиземноморския живот поне от 12 в.[5] Що се отнася до жизненото равнище на селячеството, известно ни е много малко. Ето защо ще използваме няколко сондажа, които явно нямат никаква обща валидност.

Едно село в околностите на Бреша било разрушено на 8 май 1555 г. от силен пожар[6]. Подчинено на алпийската община Кольо де Валнопия, малкото селище Тицо, с обиколка от половин миля наброява все пак 260 къщи, всички изгорели и от които останали само стените; последна подробност: то плаща на Сеньорията на Венеция 200 дуката годишно данъци. В тези 260 къщи, всички изгорели и от които останали само стените; последна подробност: то плаща на Сеньорията на Венеция 200 дуката годишно данъци. В тези 260 къщи 274 семейства обединяват общо 2000 души (което, ако цифрите са точни, а всичко ни кара да мислим, че е така, отрежда по повече от 7 души на къща). Без да се брои цената на къщите, щетите са оценени на 60 000 дуката или по 30 дуката на човек. Един пожар през юли на същата тази 1555 г. разрушава две селски къщи в равнинната област на Тревизо – едната е оценена на 250 дуката, другата – на 150. В първата мебелите, сеното и житото възлизат на 200 дуката, а за втората сеното и зърното струват около 90, без мебелите (дали те не са били спасени?). Двамата пострадали в своите молби се квалифицират като poveri (бедни), наричат се голи (nudi), несъмнено естествени формулировки за просители, но които не би трябвало да са били все пак в противоречие с приетите оценки. Тогава нека предположим, че тези единични данни имат стойността на мярка и връщайки се в Тицо, да допълним равносметката на бедствието: всяка къща ще бъде оценена средно по 200 дуката,

---

[1] Имам предвид подновените оценки на *Hektor Ammann*, Schaffhauser Wirtschaft im Mittelalter, 1948, таблицата от стр. 306.

[2] Вж. стр. 247, бел. 4.

[3] Museo Correr, Donà delle Rose 23, f° 23 v°.

[4] *Heinrich Bechtel*, op. cit., p. 52, note 6, в Ерфурт през 1511 г. 54% от плащания данък в натура е от най-долната класа на притежаващите между 0 и 25 флорина, а 15% – от хората, които са „ohne jedes Vermögen".

[5] Cf. L'Untersicht, colloque franco-allemand de 1962.

[6] A.d.S. Venise, Senato Terra 22, Тревизо, 22 юли 1555 г.; Тревизо, 30 юли 1555 г.; Бреша, 11 август 1555 г., опожаряване на Тицо.

тоест в наличност ще имаме 52 000 допълнителни дуката, които правят общата сума 112 000, и следователно натрупаният капитал на глава от населението е 56 дуката вместо 30. Ако предположим, че всяко семейство е имало реколта, аналогична на по-малко облагодетелствания от двамата пострадали, тоест около 100 дуката, общият годишен доход на селото ще се установи на 27 400 дуката, или 13 дуката и 7/10 на глава от населението. Тази поредица от сметки ни поставя близо до „границата на бедността", за да не кажем, което би било по-правилно, на окаяните. Но ние никога не сме сигурни, че ще открием точната граница.

Твърде късно открих, за да мога да го използвам пълноценно, учудващото богатство на документите от Sommaria, на Сметната палата на Неапол, за да го кажем по-разбираемо. Впрочем тези данъчни документи постоянно ни водят по различни пътища към прага на мизерията и на изключително трудния живот. Пескара[1] на Адриатика е бедно градче от 200 до 250 домакинства, следователно около хиляда жители, всичките чужденци – romagnuoli, ferraresi, comachiesi, mantovani, milanesi, slavoni (от Романя, Ферара, Комо, Мантуа, Милано и Славония – бел. пр.). От тези хиляда чужденци „петдесет семейства (200 човека) притежават къщи, лозя и извършват някакво производство; другите нямат абсолютно нищо освен своите колиби или по-скоро сламени купчини и те живеят там ден за ден, работят на солниците или чоплят земята..." Ако можеха само онеправданите от съдбата селяни да си купят волове за оран, добавя текстът, доказателство, че те нямат такива. Мизерия, бихме си помислили. А при все това градът си има пристанище, складове и дори своя панаир della Annunziata през месец март.

Sommaria предоставя подробности и относно селата, които продава и препродава на купувачи на сеньориални ренти според случая на наследяване. Обикновено един жител плаща под различни форми по един дукат на своя сеньор и тази сеньориална рента се продава „за 5 или 10%", тоест за всеки 20 или 10 дуката – доход от един. Това правило – по дукат на глава, което изложих накратко, има стойност само по себе си. Друго правило: доходът на един селянин е от порядъка на 10 дуката, но ето един единичен случай: Супертино[2], в земите на Отранто, е селище от 395 домакинства през май 1549 г., следователно голямо село, почти градче. То обединява повече жители, отколкото Пескара. Богатството му е създадено най-вече от маслиновите дървета. Правилото за един дукат сеньориална рента на глава от населението там почти не се практикува; от една страна, всъщност има почти 1600 жители, а от друга – 900 дуката за сеньора. Но този път ние разполагаме с ведомостта за десятъка в натура и възможността да се изчисли производството и дохода в пари (3000 бурета вино, 11 000 tomola; 1 томол = 4,5 литра – бел. пр.); 4000 томоли ечемик, 1000 томоли овес, 1250 томоли бакла, 50 томоли нахут и леща, 550 galatri лен, 2500 стаи зехтин или в пари – 8400 дуката). Печалбата, ако списъкът е пълен и данъкът е точно една десета, възлиза на 5 дуката и нещо на човек от населението.

Въпреки това според Relaciones Topográficas[3] от анкетите от 1576 и 1578 г. за

---

[1] A.d.S. Naples, Sommaria Consultationum 2, f°s 68 v° et 69, 27 юли 1564 г.

[2] Ibid., f° 59 v°, 22 май 1549 г.

[3] Отнесете се към общия труд на Ноел Саломон, цитиран в бел. 7 на стр. 373.

селата на Кастилия ни връщат към по-високи цифри. Жизненото равнище, изчислено по представителни извадки[1], ще е 15 522 мараведи на семейство или 44 дуката, доход на глава – 11 дуката, като приемем, че семействата се от по четири члена.

Със сигурност биха били възможни и други изчисления. Богатите архиви на занаятчийските съсловия все още не са достатъчно изследвани. Данъчните счетоводства вероятно биха ни позволили да изчислим в по-голям мащаб „националния продукт" на всеки венециански остров: Корфу, Кандия, Кипър. Документните серии за Сицилия, както в Палермо, така и в Симанкас, са изключителни. Мисля, че макар и трудно, бихме могли да осчетоводим брутния продукт на венецианската или на тосканската държава...

За известно време смятах, че мога да разреша тези проблеми, разграничавайки цената на робите или каторжниците, заплатите на доброволните наемници или на самите войници, на прислужниците... Но не съм сигурен, че тези стойности на човека са наистина *маргинални*. Един роб от Сицилия или Неапол се продава средно за тридесетина дуката[2] през първата половина на века, след 1550 г. неговата цена се удвоява[3]. Нищо не можем да заключим, тъй като пазарът на роби остава твърде ограничен; ако в даден момент се пренасити, цените се сгромолясват: през юни 1587 г., на връщане от експедиция за плячкосване с галерите си, Пиетро ди Толедо (син на известния вицекрал на Неапол) отстъпва уловените от него роби за 30 дуката парчето[4]. Да добавим, че понякога е възможно да си набавиш работна ръка и без да развържеш кесията си. В края на 16 в. от освобождаването на каторжниците ponentini (тоест от Запада – бел. пр.), оковани преди дванадесет години, става ясно, че те били осъдени на веслата от проведитора на Кефалония без друга форма на процес и след това били прехвърляни от галера на галера, strabalzati di galera in galera[5]. Същото разочарование и при откупуването на пленници[6]. В нашите документи става дума само за богати и привилегировани: откупването не зависи от текущата цена на човека, а от средствата, които неговият господар иска. За доброволните наемници, които са заплатени и хранени на борда на галерите, една бележка на командора Хирон[7] ще ни осведоми сама по себе си. Те са наречени също и „доброволни каторжници" (или не съвсем доброволни) – нещастниците, които след края на своята присъда са останали на борда на галерите; тогава им се отпуска по един дукат на месец, казва нашият информатор, докато в Италия им се дава двойно повече. На тази висока цена,

---

[1] *J. Gentil da Silva*, „Villages castillans et types de production au XVIe siècle", in: Annales E.S.C., 1963, n° 4, p. 729-744.

[2] A.d.S. Naples, Notai Giustizia 51, f° 5, 17 октомври 1520 г.: 36 дуката се плащат за нови платове; ibid., f°s 177 v° et 178, 24 август 1521 г.: един 12-годишен черен роб – 36 дуката; Ibid., 66, f°s 151 v° et 152, цената на един кон – 33 дуката.

[3] Ibid., Sommaria Partium 595, f° 18, 28 януари 1569 г.: един 30-годишен черен роб, купен в Лече за 60 дуката.

[4] Ibid., Sommaria Consultationum 9, f° 303-305, Неапол, 18 юни 1587 г.

[5] A.d.S. Venise, Senato Mar 145, 24 март 1600 г.

[6] Cf. *J. Mathiex*, „Trafic et prix de l'homme en Méditerranée aux XVIIe et XVIIIe siècles", in: Annales E.S.C., 1954, p. 157-164.

[7] Simancas Napoles, E° 1046, f° 25, Командор Хирон до Н.В., Неапол, 17 септември 1554 г.

обяснява той, спокойно биха се намерили и в Испания! Следователно войниците ще са били винаги заплатени по-скъпо и привличани от забележително възнаграждение, тъй като през 1487 г. един войник получавал вече три дуката на месец.[1] Накратко, стигам до извода, че доброволните наемници, дори и робите и със сигурност войниците, както и прислужниците (така е в Рагуза[2]), невинаги са от лошата страна при това разделение на хората: и едните, на които им е осигурен хлябът, и другите. Тази разделителна линия се намира доста ниско под тези нещастници и се движи дотолкова, колкото да слезе още повече.

Предварителна таблица

Каквото и да излезе от тези мерки и тези извършени или предстоящи изчисления, в мащаба на ретроспективните мерки няма да сгрешим, ако фиксираме за *работещия* човек следните квоти: под 20 дуката годишно той е беден; от 20 до 40 дуката – „дребен"; от 40 до 150 – „среден". Скàла, която не държи сметка нито за местните колебания между зоните с различни цени, нито за колебанията в течение на годините, значителни по време на инфлация. Ние определяме стойностите от една доста обща „таблица"[3].

Така веднага научаваме, че един професор в университета в Падуа получава заплата от 600 флорини на година, че поради това той е от страната на богаташите, без дори да знаем, че става дума за завеждащ катедра по гражданско право, primus locus lectionis ordinarie juris civilis, и за човек като Корадо дел Бушио, и без да се съобразяваме с общата величина на заплатите през лятото на 1506 г.[4] Всеки път ние ще имаме преимуществото да разполагаме многобройните заплати, цитирани в нашите източници, в тази обикновена таблица. Така ще видим, че в Монетния двор на Венеция тя се ограничава от скромната заплата на натоварените с охраната момчета (20 дуката годишно през 1554 г.)[5] и от най-високата – на един partidor, 60 дуката (1557 г.)[6], служещ да разделя златото и среброто, като

---

[1] Museo Correr, Donà delle Rose 46, f° 65, 11 март 1487 г.: става дума за stradioti, използвани в Морея. Да се види размишлението, вменено на Карлос Пети, по-долу, в кн. II, част II, глава 5, парагр. „Бандитизмът и сеньорите". През 1522 г. еничарите вероятно са получавали между 3 и 8 аспри на ден, тоест при 50 аспри за дукат, по-малко от 2-5 дуката на месец. (Otto Zierer, op. cit., III, p. 29). В Зара през 1553 г. един бомбардир взема 40 дуката годишно. Но бомбардирът е специалист.

[2] Констатациите, които предлагат рагузките архиви, са недвусмислени. Многобройни договори между господари и слуги, запазени в регистрите на Diversa di Cancellaria (vol. 98, 122, 132, 146, 196), ми позволиха бързи сондажи. За чираците, отделна категория, формално няма предвидено заплащане в края на стажа, но в зависимост от практиката в занаята новият занаятчия получава дреха, нови обувки и инструментите си. Заплащането в пари на останалите е давано в края на договора (от 2 до 5, 6, 7, 10 години) и се прибавя към придобивките в натура (квартира, облекло, храна, грижи при болест). Това заплащане, изчислено за година служба, възлиза приблизително на 1-2 златни дуката през 1505-1506 г.; 2,5 през 1535 г.; 3,4-4,5 през 1537 и 1547 г.; (малко над или под) 3 през 1560-1561 г.; 4 през 1607 г.; 8 и 10 през 1608 г. Имайки предвид девалвацията на дуката, положението съвсем не се подобрява с течение на годините. Тук има структурен *таван*.

[3] Вж. за таблицата на Ектор Аман по-горе, в бел. 1 от стр. 442.

[4] A.d.S. Venise, Senato Terra 15, f° 106.

[5] Museo Correr, Donà delle Rose 26, f° 46 v°.

[6] Ibid., f° 48 v°.

заплащането става прилично само за счетоводител със 180 дуката[1] (вярно, че през 1590 г., след познатото ни вече покачване[2]); ще видим, че в Арсенала работникът има скромно положение още през 1534 г.[3], печелейки 24 солди на ден от 1 март до 31 август и 20 солди от 1 септември до последния ден на февруари; калафатникът – квалифициран работник, е платен през същата тази година с 40 солди през лятото и 30 през зимата. Така Венеция и в двата си мощни центъра – Арсенала и Монетния двор[4], разчита на нископлатена работна ръка. Дори и заплатите, които дава на секретарите на Съвета на десетте, правят средно само по 100 дуката годишно[5]. Като противовес, един „инженер" на служба на Сеньорията, Джан Джироламо ди Сан Микеле, иска от нея през март 1556 г. да му увеличи заплатата от 20 на 25 дуката месечно – той е за завиждане, печели на месец толкова, колкото работникът получава за една година...[6]

Накратко, много бедни, много мизерстващи, многоброен пролетариат, който историята постепенно открива в зависимост от трудните изследвания. Един пролетариат, който тежи върху дейността на цялото столетие, при това все повече с приближаването на неговия край. Той ще подхранва едно упорито разбойничество, истинска социална революция, дълга и ненужна. Общата мизерия ще направлява конфликта, като безмилостно отхвърли бедните и онеправданите към нулевото равнище на живота. Старите и трайни богатства и засиленият демографски спад създават през 17 в. в Испания един странен социален сектор, пролетариат, подобен на плебса в Римската империя. Истински бедняци, побойници от градовете, които шмекерските романи направили известни, крадци, фалшиви и истински просяци, цялата тази gente del hampa (сбирщина – бел. пр.), всички тези hampones (паплач – бел. пр.), тези голтаци, са скъсали с труда, но преди това работата и наемният труд е скъсал с тях. Те са се сврели, както бедните московчани по царско време, в собственото си презряно безделие. Биха ли оживели те без раздаването на супа пред манастирските порти? Тези sopistas (бедняци – бел. пр.), тези лапачи на sopa boba (чужда сметка – бел. пр.), хора в дрипи, играещи на карти и на зарове по уличните ъгли, които снабдяват богаташките домове с безбройните им слуги. Младият херцог Оливарес разполага по време на следването си в Саламанка с един управител, двадесет и един слуги и едно муле, което да пренася книгите му от дома до университета[7].

Реалност за Испания, за Франция от времето на Религиозните войни, за Италия на Сикст Пети и дори за Турция в края на века, бремето на бедняците толко-

---

[1] Ibid., f° 100.

[2] Точно установено за периода 1572-1601 г. чрез исканията на хлебарите заплатите им да се удвоят през посочения период: Museo Correr, Donà delle Rose 218, f° 302.

[3] A.d.S. Venise, Senato Mar 23, f°s 36 et 36 v°, септември 1534 г., или малко повече от 63 дуката на година.

[4] Museo Correr, Donà delle Rose 161, f° 80, 1606, в Монетния двор на Венеция има 72 наемни работници (54 за среброто и 18 за златото). Годишно общо 5280 дуката, средно почти 72 на работник; обикновено съществува добавка в заплащането на хората, занимаващи се с парите. Понякога един служител заема две длъжности.

[5] Museo Correr, Donà delle Rose 161, f° 208 v°, 1586, 28 секретари; сума за заплатите – 2764 дуката.

[6] A.d.S. Venise, Senato Terra 23, Венеция, 20 март 1556 г.

[7] *Juan Regla*, in: J. Vicens Vives, H. Social de España, III, p. 300.

ва натежава, че само по себе си предизвиква остра промяна на икономическата конюнктура, от която бедняците от единия до другия край на Средиземноморието няма да спечелят нищо.

Храната – лош критерий: официално супата е винаги добра

Всички тези изчисления и изследвания трябва да се обновят: те могат значително да се подобрят. Обратно, нека не храним прекалени илюзии спрямо проучванията, посветени на изхранването[1]. По тази тема документи не липсват: достатъчно е да се потърсят, за да се намерят. Но техните свидетелства изглеждат оспорими в диренето на ниските жизнени равнища. В действителност, ако им вярвахме, всичко щеше да бъде от хубаво, по-хубаво. Няма да ни учуди, че трапезата на семейство Спинола ще бъде разнообразна и богата. Нищо по-естествено от това, че менюто на бедните отрежда широко място за евтините храни, на хляба или сухарите. Сиренето, месото и рибата също имат място в него. Бавната еволюция, която ограничава консумацията на месо в цяла Европа и несъмнено в цялото Средиземноморие, е започнала, но все още не е напреднала. Но тези ретроспективни проучвания ни учудват, когато поставим на везните менютата, предназначени за войници, моряци, гребци в галерите и бедняци от приютите, защото показват една ежедневна дажба от около 4000 калории.

Следователно всичко щеше да е от хубаво по-хубаво, ако не знаехме, че официалните менюта без изключение са винаги добри, но само *официално*. Всичко е вкусно и прекалено идеално в тези афиширани или предадени на оттоворните власти менюта и не са необходими няколкото разпри на борда на галерите относно разпределението, за да се появи у нас съмнение. Въпреки че цифрите са налице или коментарите на veedor (инспектора – бел. пр.) на галерите в Неапол, натоварен от години с тяхното снабдяване, който доста свободно приказва пред следователите на Sommaria[2]. Дори и на турските галери всекидневното ядене съдържа значителни дажби от сухар[3]. Тогава нека се примирим и да приемем съществено – да, познаваме този уравновесен живот, който разкриват и потвърждават толкова документи, което ще рече чисто и просто, че гребците и войниците са ценни слуги, чието здраве трябва да бъде пазено. И нека кажем веднага и категорично, без да сме знаели предварително: тези менюта се отнасят до привилегированите, до всеки, който ползва интендантство за разпределяне на супа, vaca salada (осолено говеждо – бел. пр.), bizcocho (сухар – бел. пр.), вино и оцет... Съвсем млад, Диего Суарес работил на строителната площадка на Ескориал, където храната била добра за него, el plato bueno. Истинските бедни са тези, които не са намерили военно или благотворително интендантство. Те са много.

---

[1] *Franc C. Spooner*, „Régimes alimentaires d'autrefois, proportions et calculs en calories", in: Annales E.S.C., 1961, n° 3, p. 568-74.

[2] A.d.S. Naples, Sommaria Consultationum 3, f° 204 et sq., 8 март 1571 г.

[3] Piri Re'is, Bahrije, éd. par *Paul Kahle*, 1926, Introduction, II, p. XLII.

Те са драматичният декор на века, съзрян в отделни моменти като жестоки картини: на 27 май 1597 г. в Екс-ан-Прованс, според една хроника, „ректорите и прокурорите на църквата „Свети Дух" раздавали хляб на бедните, заради което последните се втурнали и загинали шест или седем бедняци, както и деца, девойки и една жена, блъснати на земята, стъпкани и задушени, понеже там имало повече от хиляда и двеста бедняка"[1].

Точна ли е сметката?

Ако съберем различните количества на доходите (въпреки че те са съмнителни и частично се препокриват), брутният продукт в Средиземноморието би се очертал между 1200 и 1500 милиона в злато. Това прави от 20 до 25 дуката годишно на глава от населението. Тези цифри са несигурни и вероятно прекалено надути. Средното ниво въобще не може да бъде на такова равнище. Грешката е, че ние неправилно оценявахме всичко в пари и беше невъзможно да процедираме по друг начин. Това щеше да е средното ниво, *ако* всичко преминаваше през пазарната икономика. Но случаят не е такъв. При все това тези теоретични цифри не са абсурдни, още по-малко ненужни. Ние направихме скица и беше необходимо да разположим една спрямо друга големите недостижими съвкупности от пейзажи. С това да обърнем страницата и да изоставим този измамлив начин на изчисление, докато действителните цифри се разкрият през нас. Ако прокараните тук пътища се използват отново и се усвоят плодоносно, ще се наложи до десет години цялата тази глава да се пренапише от край до край.

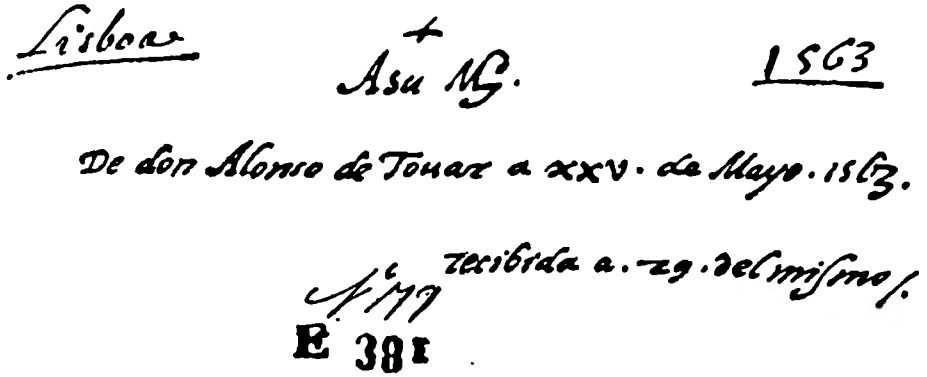

Факсимиле на карпетата (гърба – бел. пр.) на писмо на посланика на Филип II в Лисабон, с датите на изпращане и получаване. (Вж. стр. 357, бел. 1.)

[1] *Foulquet Sobolis*, Histoire en forme de journal de ce qui s'est passé en Provence depuis l'an 1562 jusqu'à l'an 1607, 1894, p. 245.

2

ИКОНОМИКИТЕ: БЛАГОРОДНИ МЕТАЛИ, МОНЕТИ И ЦЕНИ

Ролята на благородните метали никога не е била по-значима, отколкото през 16 в. Без да се колебаят, съвременниците им отреждат първо място, а експертите от следващия век увеличават цената им още повече. За един те са „същността на народа"[1]; според друг ние живеем не толкова „от търговията на стоки, колкото от злато и сребро". И този венециански дърдорко стига дотам, та да каже, че металът, жълт или бял, е „двигател на всяко едно правителство, който му дава пулса си, движението си, духа и душата си; че той е негова същност и дори живот (l'esser et la vita)... Той преодолява всички невъзможни неща, защото е господар, собственик на всичко; той увлича със себе си необходимостта от всяка нещо; без него всичко остава немощно и неподвижно".[2]

Patron del tutto (господар на всичко – бел. пр.) – именно това се оказва спорно. Монетата не е вече този универсален мотор, за който се говори на драго сърце. Ролята на благородните метали зависи от натрупванията през предходните времена, както и от стари произшествия, но не по-малко от скоростта на движение на парите, от връзките между страните, от сблъсъка на икономиките, от играта на държавите и на търговците, че дори и от „мнението на обикновения човек"[3]. А често парите са, както твърдят икономистите, екран, който прикрива реалностите – блага, услуги или обмени... Накрая, златото и среброто (би трябвало да се спомене и медта) не се събират заедно само за да създадат хомогенен метален запас. Монетните метали взаимно се изтласкват и се конкурират[4].

Така всяко повишение на стойността на златните пари (спрямо белите) веднага ги налага в ролята на „лоши пари", които са безкрайно фаворизирани и прогонват добрите, в случая сребърните пари. Във всеки случай играта не е изцяло случайна...

---

[1] *Mathias de Saint-Jean*, Le Commerce honorable..., 1646, p. 102; златото и среброто – „природно богатство" според *W. Petty*, Polit. Arithm., 1699, p. 242.

[2] Museo Correr, Donà delle Rose, 161, f° 239 v°, 240, към 1600 г.

[3] *A. de Montchrestien*, op. cit., p. 94.

[4] *J. van Klaveren*, art. cit., p. 3, неправилно поддържа обратното.

Ако тя упорито се повтаря във Венеция, не е ли за да улесни значителния износ на белия метал, който раздвижва търговията на Сеньорията с Леванта? Така се осъществява един forcing[1] (усилване – бел. пр.) със своите последствия и граници: покачването на златото означава автоматично покачване на обмените и поскъпване на живота. Така е и при абсолютно анормалното връщане на 250 000 секвини[2] през 1603 г., произхождащи от Турската империя; или при спекулацията на Великия херцог на Тоскана по същото време, който продава на Монетния двор на Венеция чрез подставено лице 200 000 златни екю и спечелва без всякакъв риск 12 000 екю, „поради нашето незнание", казва един венецианец, който би искал златото в неговия град да бъде веднъж завинаги в точно съотношение със среброто, както цената на брашното е с тази на житото[3]. Последствията са лесни за отгатване: относителната липса на сребърни пари отваря повече от обикновеното вратите за леките и отсечените от лоша проба бели пари, чийто път Венеция ще трябва впоследствие не особено лесно да разчисти[4]... Дали всички тези злини не произтичат донякъде от необходимостта да се изнася бял метал към Леванта?

Това обяснение, което не е на съвременниците, все пак би дало известен смисъл на странното положение в Сицилия: от 1531 г. поне златото там систематично е надценявано (15:1) спрямо белия метал. Поради тази „диспропорция" Сицилия непрестанно губи бели пари, които има интерес да бъдат купувани срещу злато и да се претопяват, което често се прави в Монетния двор на Неапол[5]. Остава този перманентен скандал да бъде разбран, да се види за кого е изгоден и защо се поддържа.

На други места играта злато срещу сребро е по-разнообразна[6], но въобще не убягва на наблюдаващите, откакто хората внимават за произхода и реципрочното движение на монетите – добри за лоши, силни за слаби, жълти за бели или дори за черни (тези от мед с примеси или по-скоро от чиста мед); а по-късно: метал за банкноти. „Парите" в общия смисъл на богатство или благосъстояние никога не са с един и същ произход.

---

[1] Museo Correr, Donà delle Rose, 161, f° 2, 14 дек. 1593 г.

[2] Необичайно движение, в обратна посока, се учудва Зуан Батиста Порети в своя доклад до Сеньорията, 1603 г.: Museeo Corer, 181, f° 53 v°.

[3] Ibid., Cicogna 1999 (недатиран). На венецианските митници е платено със сребърни монети.

[4] Ibid.

[5] *Antonio della Rovere*, La crisi monetaria siciliana (1531-1802). p.p. Carmelo Trasselli, 1964, по принцип и специално стр. 30 и сл. Перманентен forcing на златото, към което се добавят ненавременните емисии на мед, както от 1602 до 1606 г. по времето на херцог де Фериа: *L. Bianchini*, op. cit., I, p. 336.

[6] Поскъпването на златото би изгонило сребърните монети, както отбелязва и признава Зуан Бат. Порети (вж. бел. 2, по-горе), и впоследствие би спряло всяко покачване на текущите цени, които плават над парите. Това е хипотезата на Франк К. Спунер, лансирана в общия ни приносен труд в Cambridge Economic History. Зуан Бат. Порети поддържа, че обмените, свързани със златото, трябва да нараснат и нараснат заедно с него (f° 53); установен е всъщност курсът на обмените във Венеция на базата на дуката, разплащателната монета; последният с покачването на златото (в случая на секвина) се девалвира като банкнота, следователно ще са необходими повече дукати (покачване на обмена), за да се получи едно екю за марка на панаирите „на Безансон". Освен това всички стоки, купени от играта с обмена (испанските вълни, оцветителите), трябва и ще поскъпнат.

1. Средиземноморието и златото на Судан.

Износът на благородни метали на Изток

Все пак нищо не изглежда на пръв поглед по-лесно от движението на благородните метали в Средиземноморието. Вековете минават, без нищо да се промени. Откъдето и да идват – от сребърните мини на Стара Сърбия, Алпите, Сардиния, от промиване на златоносен суданski пясък или от Етиопия, дори от Софала чрез пристанищата на Северна Африка или Египет, от сребърните мини на Швац по протежение на долината на Ин, от Нойзол в Унгария, от Мансфелд в Саксония, от Кутенберг близо до Прага или от мините на Ерцгебирге[1], или от миньте на Новия свят през първите години на 16 в., – откъдето и да идват, благородните метали, веднъж увлечени от средиземноморския живот, захранват едно постоянно изтичане на Изток. В Черно море, в Сирия, в Египет. Средиземноморската търговия винаги е имала дефицитен баланс; тя съумяла да се добере до Далечния изток само благодарение на пратките със злато и сребро за сметка на собствената си метална субстанция. Дори стана възможно да се твърди, че това изливане на благородни метали дезорганизирало Римската империя, и макар да остава спорно, това е възможно. Факт е, че чак в Цейлон се откриват монети от Юлиево-Клавдиевата епоха[2].

При все това Средиземноморието ще се опита да ограничи тези безкрайни и разорителни износи. По време на Римската империя Александрия плаща със стъкларски изделия покупките си в Далечния изток[3]. През Средновековието Западна Европа изпраща роби вместо злато и сребро. Византия успява да ограничи износа на монети на Изток, като развива в своите земи бубарството по времето на Юстиниан[4]. Тези опити само подчертават безкрайно изтощителната необходимост от многократни плащания в Далечния изток, който изнася много към Средиземноморието, а внася малко от него.

През 16 в. и през следващия следователно в обширното азиатско пространство, производител на подправки, дроги и коприни, ще циркулират ценните златни и най-вече сребърни монети, сечени във Венеция, Генуа или Флоренция, а по-късно много известните испански осмини от сребро. От Изток тези монети излизат от средиземноморското движение, където често се е налагало голямо търпение, за да се вкарат отново. Погледнато общо, Средиземноморието се явява като машина за събиране на благородни метали, каквито впрочем никога не са му били достатъчни[5]. То ги спестява, за да се отърве от тях в полза на Индия, Китай или Индонезия... Великите открития успяват да разтърсят пътищата и цените, но с нищо не променят тази фундаментална реалност. Несъмнено поради съществуването на изклю-

---

[1] За тези последни сведения вж.: *John U. Nef*, „Industrial Europe", art. cit., p. 7.
[2] *André Piganiol*, Rome, p. 389.
[3] *G. I. Bratianu*, Études..., p. 80.
[4] *W. Heyd.*, op. cit., I, p. 1 et sq.
[5] Вижте по тази тема добрите бележки на *Giuseppe Mira*, Aspetti dell'economia comasca all'inizio dell'età moderna, Como, 1939, p. 244 (1587).

чителното преимущество на западняците да си доставят ценните стоки от Ориента и най-вече черния пипер, който според думите на един венецианец „увлича със себе си всички останали подправки...“; вероятно също защото още на прага на Ориента през 16 в., както и някога покупателната способност на благородните метали е по-висока, отколкото в християнските земи. Към 1613 г. според Антонио Сера Венеция все още изнася всяка година повече от 5 милиона в пари към Леванта[1], въпреки че за да пести своите метални резерви, тя експедира платно, стъкларий, огледала, кинкалерия, мед... Ролята на търговските агенти и на посредниците на място, които венецианските търговци поддържат „по пристанищата“ на Леванта[2] и на Сирия чак до Персийския залив, е да се информират, да „предупреждават“[3], да дебнат добрите сделки, но с течение на времето и да продават стока срещу стока, dar a baratto или barattare, тоест да продават и купуват, без да развързват кесиите. Изкушението да се съкратят тези заобиколни пътища и да се прибегне към парите в брой е не по-малко, тъй като тази операция е по-изгодна. Един експерт от Банката на Риалто може все още да напише през 1603 г.[4]: di Levante è venuto sempre li capitali in mercancie – капиталите (парите в брой) винаги са идвали от Леванта във вид на стоки... „Съвсем не е обичайно, отбелязва към 1650 г. Таверние, да връщаш пари от Леванта, а по-скоро да ги използваш за добра стока, от която можеш да имаш облаги“[5]. Едно венецианско изложение от 1668 г. уточнява още, че от въвеждането в Египет на pezze da otto di Spagna[6] (монети осмини от Испания – бел. пр.) се печели до 30%.

Тези търговски практики, приличащи си в общи линии през 16 и 17 в., измерва тежестта на едно едностранчиво, напълно лишено от доверие положение. Полицата, която пътува от тържище, тържище в целия християнски свят, много рядко се движи из света на исляма; толкова рядко, че можем да приемем, че не съществува[7]. Винаги затруднен в своето разплащане, християнският търговец може да намери заем в Леванта само с повишени лихви, стигащи до 40% и отгоре. Рагузки документи от 1573 г. отбелязват заеми, отпуснати при такава лихва от португалските евреи в Египет[8]... В Сирия венецианските търговци се втурват да

---

[1] Op. cit., p. 165. Разбира се, тази цифра е пресилена.

[2] *Belon du Mans*, op. cit., p. 100 v°.

[3] Ibid.

[4] Museo Correr, Donà delle Rose, 181, f° 53 v°.

[5] Op. cit., I, p. 270.

[6] Marciana 5729, Relazione d'Egitto, 1668.

[7] По този повод – писмото на Идиакес до маркиз де Мондехар, Венеция, 26 март 1579 г., A.N., K 1672, G 1, n. 33: във Венеция е невъзможно да се намери кредит за една обикновена откупка дори в самия Константинопол. Има полици между тези два града за съвсем малки суми: *N. Iorga*, Ospiti..., p. 38, 46, 62, 79, 80, 84-85, 88, 90, 92, 97-98, 100, 109, 121 (обмени между Влашко и Венеция между 1587 и 1590 г.). Рагузците плащат своите задължения на Константинопол чрез игра с полици, приемани като изплащане на митнически такси, издължени с рагузки стоки, идващи от Балканите, на входа на града; стоки на техните сънародници, пръснати в европейската част на Турската империя. Именно липсата на пари в брой, недостигът им обясняват клирингите на Медина дел Кампо или на генуезките панаири: *J. Kulischer*, op. cit., II, p. 345.

[8] A. de Raguse, Diversa de Foris, XI, f° 75 et sq. Списък на плащанията, извършени на европейски заемодатели (двадесет и пет имена) от Г. Бонда и Стефано ди Черва. Общо десет плащания, наредени от 3 март до 10 окт. 1573 г. Заемите са за срок от 1 до 4 месеца.

купуват през 1596 г. независимо на каква цена и в крайна сметка заемат от „турците" при 30 и 40%. От което произтичат множество фалити за позор на цялата нация[1]. Впрочем черният пазар на монетите е съществувал поначало в западните градове. Във Венеция малки банки, banchetti, извършват при спуснати кепенци тайна търговия с монети[2] въпреки периодичната строгост на Съвета на десетте[3].

През последната четвърт на века французи, англичани и фламандци (тоест холандци) заемат обширно място в старата търговия с Леванта, защото те плащат всичко в брой. Това разбърква традиционните привички, затруднява старите венециански търговски къщи и покачва безмерно цените. Неумели действия на новодошли! Впоследствие французите остават верни на тази търговия със заплащане в брой[4], но англичаните и холандците успяват бързо да наложат своите стоки – кързи, олово, мед, калай. През 1583 г. англичаните извършват вече само една четвърт от своите покупки срещу пари[5].

Но освен това е било необходимо тези пари да се доставят. В Средиземноморието големите търговски борси – Генуа, Ливорно, Венеция, Анкона и понякога Неапол, снабдяват срещу стоки или услуги с някои от ценните пари... Всъщност всички тези извори са били скрити подводни реки. Парите до тях достигат по доста директните пътища на Испания от Севиля. И ако англичаните предпочитат италианските пристанища пред Севилското, това е защото от 1586 до 1604 г. Испания става труднодостъпна за тях.

Именно чрез Севиля, чрез богатата на злато, а после и на сребро Испания, която се смята за заключена, но изпуска благородните си метали, се подхранва цялата търговия на Средиземноморието, а и на тогавашния свят. Впрочем това подхранване е нов и революционен факт и наистина по-скорошен, отколкото предполага хронологията на Великите открития.

Суданското злато: прецедентите

Преди 16 в., преди златото и среброто на Америка, Средиземно море открива тук или там, близо или далеч от своите брегове (в общи линии доста далеч), благородните метали, необходими за неговите трафици. Дълга и доста позната в общи линии история. Само последната глава, завършена вероятно в средата на 16 в. и която наричаме за по-кратко „за суданското злато", е може би по-слабо осветлена или поне доскоро беше така[6].

Някои не се колебаят да фиксират началото на сахарските трафици през 10 в. Но всичко ни подсказва, че те са още по-далеч в миналото, че дори са предхождали пристигането на камилата в пустинята през 2 в. от нашата ера, тъй като преди тази

---

[1] 16 февруари 1596 г.: *G. Berchet*, op. cit., p. 87.

[2] A.d.S. Venise, Busta 105 C. 838, 24 ноември 1585 г.

[3] Museo Correr, Donà delle Rose 26, f° 54, 26 май 1562 г., забрана за тези обмени „ni in bottega ni in casa", 2 декември 1605 г.: Cinque Savii, 12, f°s 105-6.

[4] *J. B. Tavernier*, op. cit., I, p. 73.

[5] Джон Нюбери до Леонард Пур от Лондон, Халеб, 29 май 1583 г.: R. Hakluyt, op. cit., II, p. 246-247.

[6] Проблемът бе забележително изследван от *V. Magalhães Godinho*, L'économie de l'Empire portugais aux XVIe et XVIIe siècles, 1958 (дисертация в машинопис, Сорбоната), t. I, p. 1-241.

дата „конете и воловете на гуарамантите, теглели колесници в Либийската пустиня“[1]. Възможно е златният прах, идващ от Судан, да е достигнал в „Мала“ Африка през 10 в. и е станал причина след 1000-ната година[2] монолитни и блестящи държави да се образуват на юг, при завоя на Нигер, докато на север в Магреба ценният метал спомогнал за възникването на нови градове като Оран и Алжир. Ислямска Испания, чиито господари през 10 в. се били настанили във важния преден пост Сеута[3], откривала в Северна Африка суровината за златните си дирхами.

Но златото на Судан не е само основа за просперитета на мюсюлманските Северна Африка и Испания, на този блок на Западния ислям, който, отрязан от големите морски пътища през 12 в., бил принуден да се самоиздържа. Това злато се свързва и с голямата история на Средиземноморието; то се включва в общото движение на морето от 14 в., може би заедно с шумното поклонение в Мека на Манса Муса, краля на Мали, през 1324 г.[4] Постепенно „Мала“ Африка, снабдителят с жълт метал, става двигател на цялото Средиземноморие. През 15 в. християнските търговци я завладяват[5]. Те се настаняват удобно в Сеута, Танжер, Фес, Оран, Тлемсен[6], в Бежая, Константин[7] и Тунис. Предходните векове са били свидетели на пристигането на войници авантюристи, на пиратски рейдове като този на Филипо Дориа през 1354 г. в Триполи, „градът богат на злато“[8]. Или на големи проекти за завладяване като този на арагонците и кастилците[9]. През 15 в. всичко се пада на търговците: историята вече говори само за търговски спогодби, привилегии, покупки, обмени. Затруднявани на изток от турското напредване, християнските търговци намират тук компенсации[10]. Магребът има преимуществото да е открит за каталонците, както и за марсилците, провансалците[11], рагузците[12], сицилианците[13], за венецианците, чиито редовни пътувания включват спи-

---

[1] *J. Carcopino*, Le Maroc antique, 1943, p. 139.

[2] *Roberto S. Lopez*, Studi sull'economia genovese nel medio evo, 1936; рецензия на *M. Блох* в: Melanges l'hist. soc., I, 1942, p. 114-115.

[3] През 931 г. По-рано, през 875 г., андалуските моряци основали Тенес на „алжирския“ бряг.

[4] *P. Béraud-Villars*, L'Empire de Gao..., 1941, p. 220.

[5] Основната справка е на *Jacques de Mas-Latrie*, Traités de paix et de commerce divers concernant les relations des Chrétiens avec les Arabes, en Afrique septentrionale au Moyen Age, 1866.

[6] *E. Coudray*, „Les étrangers à Tlemcen“, in: Journal de l'Algérie nouvelle, 1897. От същия автор и на същата тема има ръкописен труд, който ми бе предоставен за ползване.

[7] Като купувача на вълна и платно в Константин през 1470 г. Джорджо Грегорио Стела: *Robert Brunschvig*, La Berbérie..., I, p. 269.

[8] *Laurent-Charles Féraud*, Annales tripolitaines, 1927, p. 16.

[9] Планове на Санче IV Кастилски и на Хайме Арагонски. Зони от двете страни на Мулуя. Плановете на Анри III. Разрушаване на Тетуан около 1400 г....: *R. Konetzke*, op. cit., p. 84.

[10] *K. Brunschvig*, La Berbérie..., I, p. 269, отбелязва тази важна кореспонденция. Трябва да се запомни също и фактът, че Венеция пуска в действие „галеи“ за Берберия през 1440 г. (пак там, I, с. 253). Мирно проникване въпреки португалската акция в Мароко.

[11] *R. Gandilhon*, op. cit., p. 29.

[12] По тази тема в архивите на Рагуза през 1935 г. имаше цяла неиздадена документация.

[13] *G. La Mantia*, „La secrezia o dogana di Tripoli“, in: Arch. st. sic., XLI, p. 476-477, n. 1, относно duplae или duble на Триполи, 1438 г.: „Et quoniam merces et mercimonia pro maiore parte hodie apud Barbaros expediuntur ex quibus duplae veniunt quae ut videtis (става дума за писмо от крал Алфонсо до „stratigoto“ на Месина) non possunt iuxta valorem suum facilem cursum habere, quo fit ut magnum populis nostris detrimentum sequatur“. Впоследствие да се създадат „per coniare moneta di ducati“. Дублите са златни монети в мюсюлманския свят на Северна Африка още от 16 в. *R. Hakluyt*, op. cit., II, p. 176 (1584).

ране в Триполи, Тунис, Алжир, Хона, Оран; за генуезците, на които през 1573 г. победоносните испанци ще открият в Тунис не пазара, а старите им цистерни. В Тлемсен, „града на честните търговци", са представени всички „нации" на християнския свят. Агентите на семейство Гонзаго, купувачи на расови коне, се оказват по волята на своите господари в Тунис, както и в Оран, Генуа или Венеция заминаващи или връщащи се с полици за Берберия (които отиват там за кредитиране на християнските търговци, настанили се вече там) или връщащи се с техните коне – неудобни спътници на венецианските галери[1]. През 1438 г. Алфонсо Велики, който снабдил със сицилианско жито Триполи и Тунис, опустошавани от глада, нарежда да се отсекат със златото от плащанията 24 000 венециански дуката, за да финансира борбата си срещу Неапол[2].

С помощта на златото и робите търговското проникване се засилва далеч на юг чак до Туат и до Нигер[3]. Всичко, което Християнството може да предложи и което присъства по търговските улици на Северна Африка – платове, кързи, кинкалерия, дребна стока, прекосява Сахара, след като Магребът още по-лесно се поддава на тази инвазия, на този транзит, тъй като не е особено монолитен политически. По принцип той е разделен на три зони (трите географски, културни и политически зони от неговата история): Мароко на Меринидите, Тлемсения на Вахабитите и Ифрикия (Тунис) на Хафсидите. Но във всяко от тези пространства колко много автономии, дисидентства, диви планини и независими градове. Оран и Сеута са истински градове републики. Грешка би било (и най-информираните я допускат) да се разглежда „Мала" Африка като една общност от селски страни. През 14 и 15 в. градовете там се развиват, понякога без никаква съизмеримост със заобикалящите ги земи. Те не живеят само обърнати към Вътрешното море, но и на юг – към Земята на чернокожите, Bled es Soudan. От сахарските покрайнини до бреговете на Гвинейския залив тези връзки образуват една стара *структурирана* система „от неизменни геоикономически условия", както пише Виторино Магаляеш Годиньо[4].

Пет стоки се нуждаят от представяне: златният прах (tibar[5]), черните роби, медта, солта и платовете. Чернокожите притежават първите две. Обмените се извършват на границата между камилските кервани на Севера и върволиците от носачи или пироги на Юга. Като цяло Северът има предимство, с други думи – ислямът, а понататък търговците на Запада. Разказват, че през 1450 г. солта се разменя в Мали на еднакво тегло със златото[6]. Във всеки случай през 1515 г. според Леон Африканеца

---

[1] Например: A.d.S. Mantoue, A° Gonzaga, Genova 757, 5 януари 1485 г., 7 юли 1485 г.; Spagna 585, 6 дек. 1486 г., 7 ноем. 1486 г.; Genova 757, 21 юли 1487 г. (полица на Федерико Кривели); 25 август 1487 г. (полица за Тунис), 11 септ. 1487 г., 200 добии от Тунис са равни на 220 дуката; 15 октомври 1487 г. и т.н.

[2] *C. Trasselli*, „Transports d'argent à destination et à partir de la Sicile", in: Annales E.S.C., 1963, p. 883.

[3] *Richard Hennig*, Terrae incognitae, III, 1939; *Lefèvre*, „Il Sahara nel Medioevo e il viaggio a Tuat del genovese Malfante", in: Riv. delle Colonie, 1936; *C. de La Roncière*, „Découverte d'une relation de voyage du Touat décrivant, en 1447, le bassin du Niger". in: B. de la Section de Géogr. du Comité des Travaux Historiques, 1919. По тази тема вж. също студиите на: *G. Piersantelli, P. Schiarini, R. di Tucci*...

[4] Op. cit., I, p. 194.

[5] Да се казва „златото тибар" е плеоназъм: вж. по-долу стр. 461, бел. 10.

[6] *R. Hennig*, op. cit., III, p. 286.

венецианските платове се продават в Томбукту на прекомерно високи цени и благородниците доста са задлъжнели към левантинските или магребските търговци[1]. Такава е общата конюнктура. Но и локалната конюнктура играе своята роля: в края на краищата за златото всичко ще е зависело от гъвкавостта на производството в трите съвсем не загадъчни зони за промиване на злато, известни и до днес[2] – Горен Сенегал, Горен Нигер и самият бряг на Гвинея.

Португалците в Гвинея: златото все още пристига в Средиземноморието

Напредването на Португалците по атлантическия бряг на Африка представлява важно събитие. Още от ширината на Кап Блан се установява контакт между откривателите и Mouros brancos от Берберия. Малко златен прах вече бил отклонен към Океана. Гвинейският залив е достигнат към 1440 г. и набавянето на роби, злато, слонова кост става в устията на реките, на местните панаири срещу почти винаги лошокачествени яркоцветни платове, халки, гривни или медни легени, груби вълнени платове плюс жито и коне. През 1444 г. първият конвой с черни роби достига Португалия в Лагуш, а през 1447 г. е създадено cruzado – първата златна национална монета на Португалия. През 1460 г., когато умира Енрике Мореплавателя, всичко на гвинейските брегове е почти уредено. Завладяването завършва през януари 1482 г. с внезапното построяване за няколко седмици на замъка „Сао Жоржи да Мина", издигнат с материали, донесени от Португалия, включително и предварително дялани камъни.

Внезапният просперитет на обмените (злато, роби, слонова кост, неистински пипер, включително и малагета) не подлежи на никакво съмнение. Що се отнася до златото, експлоатацията му се извършва едновременно от името на краля и на частни лица. За периода 1500-1520 г. вероятно става дума[3] за износ от около 700 кг злато годишно. След 1520 г. упадъкът е чувствителен и към 1550 г. започва дълга криза, която няма да приключи преди 1580 и дори 1600 г. – с холандския добив от 1605 г. Следователно е имало три периода: забележима дейност от 1440 до 1520-1550 г., после дълъг отлив – 1550-1600 г., накрая – възстановяване през новия век[4].

Тези широки граници на отлива, от 1520 до 1600 г., пораждат проблем. Приемливи са три обяснения: съществувала е английска, френска и испанска конкуренция през тези години на забавяне (и тук доказателствата са многобройни); имало е покачване на разноските по експлоатацията, свързани с португалските армади и гарнизони и златото станало прекалено скъпо (и тези причини са приемливи); накрая, съществувала е и конкуренцията на американското злато: Но-

---

[1] *Léon l'Africain*, Description..., III, p. 300; P. Béraud-Villars, op. cit., p. 90.

[2] *G. Balandier*, L'Afrique ambiguë, 1957, p. 67 et sq.

[3] *V. Magalhães Godinho*, op. cit., II part., chap. 1, p. 671 et sq от машинописния текст.

[4] Може би по-рано: A.d.S. Venise, Senato Dispacci Spagna, Дзана до дожа, Мадрид, 14 февруари 1583 г.; Католическият крал кара „molto artigliare un navilio" със 150 войници на борда, за да го изпрати в Ла Мина да вземе известно количество злато, намиращо се там „di ragion della Corona di Portugallo".

вият свят доставил на Европа първоначално, от 1551-1560 г., *официално* 43 тона в Севиля, тоест повече от 4 тона на година срещу най-много 700 кг от атлантическите брегове на Африка.

Най-важното е да се констатира, че експлоатацията чрез Атлантика от 1440 до 1520 г. не прекратява пратките на сахарско злато в Африка и по-нататък в Средиземноморието. Доказателства са ни предоставени от сеченето на монети в Сицилия и реекспедицията на жълтия метал от острова във вид на монети и кюлчета. През 1489[1] както и през 1455 г., значителни пратки на сицилианско жито в Африка (75 000 квинтала) обуславят пристигането на половин тон злато в замяна. Друго доказателство е дейността на венецианците. Галерите за Берберия продължават всъщност да посещават пристанищата на Магреба и да товарят там злато. През декември 1484 г. две от тези галери са пленени от флотата на Католическите крале, et una cum ingenti auri quantitate (заедно с огромно количество злато – бел. пр.), гласи жалбата от Венеция[2]. През 1505 и 1506 г. един венециански търговец, Микеле Да Леце[3], дава нарежданията си на своя търговски агент на борда на галерите за Берберия. За всяко от двете пътувания той му поверява сребърни пари и платове (първият път: 2000 дуката в сребърни монети, di moneda di Zeccha – монети на венецианския Монетен двор – бел. пр. – и алено сукно; вторият път: 3000 дуката in moncenigi di Zeccha, плюс камлоти от Халеб и кързи). Това, което получи в замяна, трябва да бъде в tanti hori boni, orj che sieno boni. Става въпрос за злато на прах, което комисионерът ще даде за претопяване в Монетния двор на Валенсия, когато галерите достигнат Испания, и ще го използва, ако е възможно, за покупка на вълна.

Десетина години по-късно трафикът се поддържа. На 15 юли 1519 г. е заповядано на три подсилени галери да напуснат Корфу и да докарат от Тунис в Зара li ori de li mercadanti de le galie nostre de Barberia et altro haver sottile – едновременно златото и скъпите стоки[4]. Същото назначение през юни 1521 г.: търговците молят да се закара във Венеция li ori che se trovarono haver de Tunis (златото, което се намирало в Тунис – бел. пр.)[5]. Архивите съдържат доста други доказателства за тези трафици[6]. Оцеляване, бихте казали. Все пак има почти три четвърти век, откакто е открит атлантическият път в полза на португалските търговци. От френска страна хронологията е почти същата. „Трафикът от Берберия е доста залинял", се казва в Монетния двор на Монпелие, но през 1518 г. се добавя: „златният прах оттам се транспортира от Монетния двор на друго място". „От зоната на Берберия вече не се носи злато заради войните", се казва също, но тази забележка е от 10 октомври 1526 г.[7] Последното пътуване на галерите за Берберия ще се състои през 1525 г., именно около тази дата, към 1524 г., ако интерпре-

---

[1] *Carmelo Trasselli*, „Un aureo barbaresco battuto in Sicilia", in: Numismatica, 1963.

[2] Simancas, Venecia, E° 1308, f° 2, Дожът на Венеция до Католическите крале, Венеция, 23 декември 1484 г.

[3] Тези ценни писма от 1497-1511 г. са класирани наскоро: A.d.S. Venise, Lettere Commerciali, XV, 9.

[4] Ibid., Senato Mar 19, f° 101.

[5] Ibid., f° 166 v°.

[6] Ibid., f° 152 v°, 17 септември 1520.

[7] Вж. съответните бележки на *R. Gandilhon*, op. cit., p. 254; *Jacques Raymond Collier*, Histoire du Commerce de Marseille, 1951, t. III, p. 123, относно съсредоточаване в ръцете на няколко търговци на търговията на града със Северна Африка.

тираме правилно едно по-късно решение на Съвета на десетте[1], Венеция е свидетел на разреждането на пратките със злато или на златни монети за претопяване. Същевременно от 1524 до 1531 г.[2] от тях ще бъдат сечени монети за още 29 617 марки (1 марка = 8 унции – бел. пр.), или по 4231 на година... Три пъти колкото от добитото чрез Атлантика суданско злато. Във Венеция златото не постъпва само от пазарите на Северна Африка.

Все пак при липсата на ясни документи може да се запитаме какво точно се крие зад промените на дуката. През 1517 г. той престава да бъде реална златна пара, за да стане при постоянната оттогава стойност от 6 лири и 4 солди разплащателно средство. Смятайки, че разплащателната монета може да се сравни с нашите банкноти (което впрочем понякога е добър начин за разбиране) и че ситуацията от 1517 г., с една от многобройните инфлации в наше време, нека да не твърдим, че по този начин венецианската монета е била откъсната от златото. Дукатът, една жива пара, само е преминал към фиктивните монети – soldo, lira – и той ще бъде водеща монета. Секвинът, една реална пара, през 1517 г. струва 6 лири и 10 солди (следователно 6 солди повече от дуката); десет години по-късно, през 1526 г., той ще струва 7 лири и 10 солди[3]. Дали това надценяване е с цел да се привлече златото?

38 – Курсът на венецианския секвин

Отговорностите на конюнктурата

Успехите и кризите на златото са свързани. Когато гвинейското злато пристига в Лисабон, то се включва в големите търговски движения: в Антверпен то се сблъсква

[1] Museo Correr, Donà delle Rose, 26, f° 23 v° et sq., 16 юли 1532 г. (in: Consiglio di X con le Zonta), напомня създаването през 1524 г. на „maestro di cesca", предназначен да ускори сеченето на монети. Рядко се намират пари назаем: A.d.S. Mantoue, Ao Gonzaga, Venezia 1456, Венеция, 14 септември 1533 г. Джанбатиста Малатеста до херцога: покачване на златото във Венеция през 1526 г.: A.d.S. Venise, Senato Zecca, 36.

[2] Museo Correr, Donà delle Rose, 26, вж. предишната бележка.

[3] A.d.S. Venise, Senato Zecca, 36.

39 – Златото срещу среброто

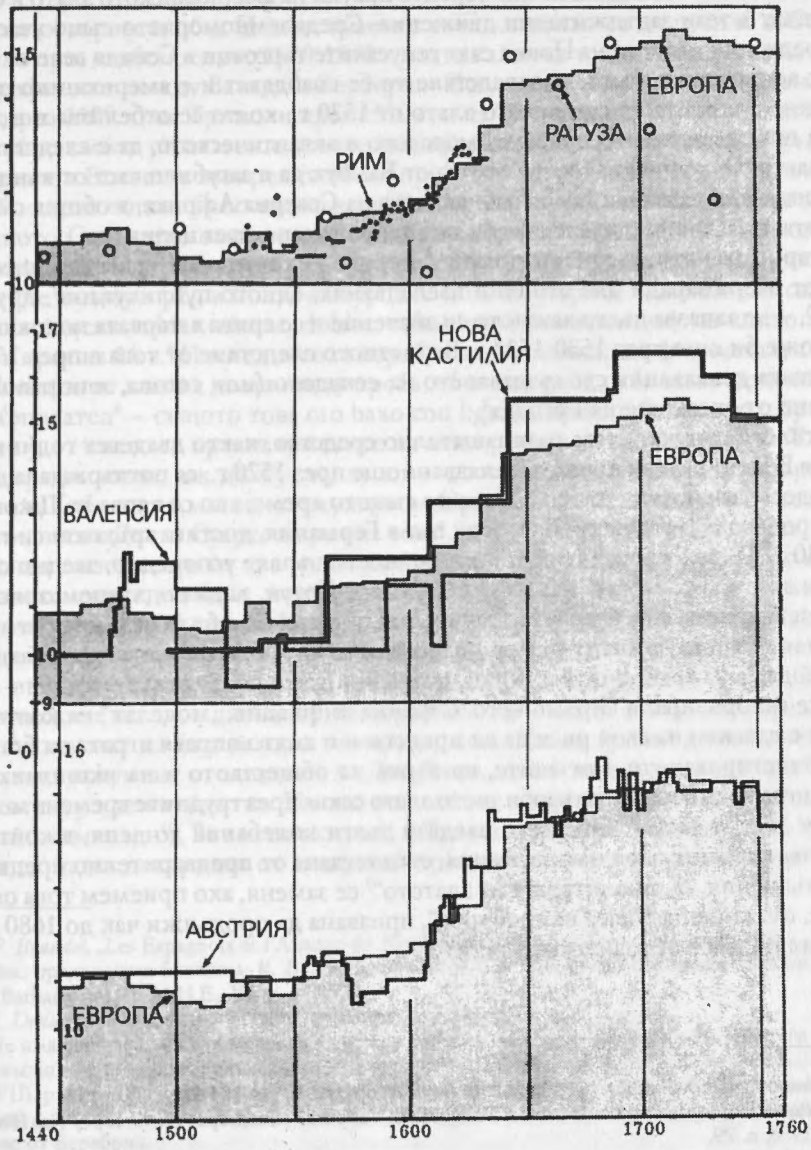

Графиката предстои да излезе в т. IV на Cambridge Economic History (дело на *Ф. Бродел и Ф. Спунер*). Средната европейска стойност на металното рацио (съотношението злато-сребро) в общи линии не престава да спада до началото на 18 в., както го показва графиката, която ограничава площта в сиво. Именно спрямо тази средна линия (Европа) са посочени отклоненията на реалните котировки: в Рим и в Рагуза (няколко пръснати данни) на първата графика; във Валенсия и Нова Кастилия – на втората и в Австрия на – третата. Тези денивелации, спонтанни или провокирани, увличат парите – златни или сребърни според случая – в игрите на спекулациите. Да се отбележи силното покачване на златото през 17 в.

с белия метал от немските мини[1], в Средиземноморието то уравновесява счетоводните баланси. По същия начин първите пратки на американското злато в Севиля участват в тези задължителни движения. Средиземноморието също участва в тях. Преди откриването на Новия свят генуезките търговци в Севиля вече се снабдяват с африканско злато; впоследствие те се снабдяват и с американско злато. Възможно е кризата на суданското злато от 1520 г., която се отбелязва и в двете морски пространства – средиземноморското и атлантическото, да е следствие от американските доставки; тоест златото от Бамбук да е загубило част от външната си клиентела, запазвайки само снабдяването на Северна Африка, в общия смисъл на думата, където присъствието му е засвидетелствано през целия век.

Но промиването на златен прах в Америка – което ни е известно днес по-добре от вчера заради две отлични изследвания, едното публикувано[2], другото още не[3], – не запазва дълго важното си значение и се срива в първата половина на века, може би още през 1530-1534 г. Вероятното следствие от това е през 1537 г. кастилската девалвация със създаването на ескудото (или corona, или pistolete), заместено от excellente на Гранада[4].

Кастилският дукат става разплащателно средство, както двадесет години по-рано във Венеция. Тази криза, забелязвана още през 1520 г., се потвърждава десет или двадесет години по-късно. Обаче по същото време, ако се вярва на Джон Ю. Неф[5], производството на сребро, този път в Германия, достига връхната си точка към 1540 г. Тогава всички тези минни дейности вървят успоредно, заедно се засилват и заедно отслабват. Какво се е случило? Дотук, за да подхванем описанията и разсъжденията на Франк К. Спунер[6], икономиката е била увлечена от *относителна* инфлация на златото. Дори изобилието му е благоприятствало като рикошет подема на сребърните или медните мини, като последните (метали – бел. пр.) са се валоризирали спрямо него. Странна инфлация, „моделът" на която историкът е длъжен на свой риск да си представи и която оправя играта на богатите, привилегированите, могъщите, на върха на обществото и на икономиките. Но тази игра на относително изобилното злато секва през трудните времена между 1530 или 1540 и 1560 г. Откъдето следват дълги колебания до деня, в който се установява огромна парична инфлация, съпътствана от предварително предвижданите вълнения. „Конюнктурата на златото"[7] се заменя, ако приемем това определение, от „конюнктурата на среброто", призвана да продължи чак до 1680 г.[8] и до първия подем на бразилското злато[9].

---

[1] *Vitorino Magalhaēs Godinho*, op. cit.; *H. van der Wee*, op. cit., II, pp. 124-127.

[2] *Jean-Pierre Bertbe*, „Las minas de oro del Marqués del Valle en Tehuantepec (1540-1547)", in: Historia Mexicana, 1958, n. 29.

[3] *Alvaro Jara*, неиздаден труд.

[4] *Henri Lapeyre*, op. cit., p. 257.

[5] *John U. Nef*, „Silver production in Central Europe", In: The Journal of politic Economy, 49, 1951.

[6] L'économie mondiale et les frappes monétaires en France, 1493-1680, 1956, p. 8-9.

[7] Изразът е на *Jacob van Klaveren*, op. cit., p. 3.

[8] Ibid.

[9] *Roberto Simonsen*, Historia economica do Brasil, 1500-1820, São-Paulo, 1937, 2 vol.

Суданското злато в Северна Африка

Нека отворим скоби. Ние не знаем с точност какво се е случило в Северна Африка през съдбоносните 1520-1540 г., нито какви са точните причини за кризата в трафиците между Запада и Берберия. Испанското нахлуване[1] (завземане на Оран през 1509 г., на Триполи през 1510 г. и на Тлемсен през 1518 г.[2]) като че ли е изиграло своята роля и още повече „вълната" на ислямската реконкиста дошла от Турция и Египет и възпрепятствала превръщането на Магреба в „Европейски пазар"[3], което тогава било възможно. Във всеки случай, ако износът на злато в Западното Средиземноморие на практика престава[4], златото от Судан щяло да продължи да подхранва северноафриканските градове, най-вече след като там щял да се въдвори ред в полза на турците и на шерифите. Именно със сахарско злато са сечени rubias, zianas, doblas, soltaninas (или секвини), за които говори Аедо в края на 16 в.[5] Последните са изработвани в Алжир от фин метал, а другите в Тлемсен от злато с доста ниска проба; of course gold, отбелязва един английски наблюдател[6] – същото това oro bajo con liga[7] (долнопробно злато с примес – бел. пр.), от което се правят гривните на алжирските жени. Златото на Тлемсен се котира на изток чак до Тунис, на юг – до страните на негрите; то прониква също и в Кабилския масив, циркулира в „Орания". „Златните пари от тези провинции, писал Диего Суарес в края на века[8], някога били с по-висок карат, отколкото след завземането на кралството от турците". Пак със суданско злато са сечени мароканските moticals, които към 1580 г. имат преимущество по пъстрите монетни пазари на Алжир[9]. През октомври 1573 г. Дон Хуан завзема Тунис. Решен да се задържи там, той праща в Мадрид дълъг доклад, в който са изброени доста любопитно всички доходи на хафсидските владетели на Тунис. Редом с митническите такси, с данъците, плащанията е споменат и златният прах на Тивар: плеоназмът на изказа няма значение; може би не трябва да се приема буквално този аргумент от защитата на Дон Хуан, който желае да представи Тунис с всичките му преимущества. Но все пак малко е вероятно този детайл да е бил напълно измислен[10]. Във всеки случай в Триполи, където черните роби продължават да бъдат докарвани от сахарския трафик (имаме доказателство за това от

---

[1] *F. Braudel*, „Les Espagnols et l'Afrique du Nord, 1492-1577". in: Revue Africaine, 1928.

[2] Вж. предходната бележка: *R. B. Merriman*, Carlos V, p. 210; *Francisco Lopez de Gómara*, „Crónica de los Barbarrojas", in: M.H.E., VI, p. 371-379.

[3] *J. Denucé*, L'Afrique au XVIe siècle et Anvers, p. 9.

[4] Че има още търговски обмен, както между Венеция и Северна Африка през 1533 г. (и несъмнено по-късно), ни подсказва един инцидент, разказан от *G. Cappelletti*, Storia della Republica di Venezia, 1852, VIII, p. 119-120. Но има и явно забавяне, доловимо по дребни признаци: A.d.S. Mantoue, Genova 759, Генуа, 3 март 1534 г., Стефано Спинола до херцога – на генуезкия пазар вече не се намират плодове от Беребрия.

[5] *D. de Haedo*, op. cit., p. 24 et 24 v°.

[6] 1584 г.: *R. Hakluyt*, op. cit., II, p. 184.

[7] *D. de Haedo*, op. cit., p. 27 v°.

[8] B.N. de Madrid., ch. 34.

[9] *D. de Haedo*, op. cit., p. 27 v°.

[10] Relacion que ha dado el secretario Juan de Soto... копие, 20 юни 1574 г., Simancas E° 1142. Известно е, че tibar или tivar = злато.

1568 г.[1]), е сигурно, че и златният прах пристига по същото време[2]. Нищо не доказва, че в Тунис през 17 в., в този град на полезните срещи, в този „Шанхай"[3] на Средиземноморието, не идва също и злато. Обратното по-скоро би било учудващо.

Последно доказателство: домогванията спрямо Сахара, като тези на шерифите през 1543, 1583 и 1591 г.[4] (последното както знаем завършва с превземането на Томбукту) или това на Салах Реис през 1552 г. срещу Уаргла[5] биха били не особено разбираеми без привлекателността на златото и робите, идващи от Черните страни. Аргументите на В. Магаляеш Годиньо, които свързват възхода на мароканските „Хорфа" с възобновяването на трафиците на злато, имат своята тежест. В края на 16 в. златото на Судан се появява отново към Атлантика[6], както и към Магреба. Последният вижда може би в това допълнителна причина, за да умножи своите връзки с християнските страни, и тогава, ако всички тези симптоми не са лъжливи, той преживява един вид обновление[7].

2. Среброто на Америка

Америка, която заменя в Средиземноморието африканските източници на злато, заменя още по-всеобхватно и немските сребърни мини.

Богатствата на Америка и на Испания

Всичко, което цифрите и официалните документи можеха да ни научат за влизането в Испания на американските благородни метали, беше извлечено от трудовете на Дж. Хамилтън. Първите скромни доставки започват през 16 в. Чак до 1550 г. пратките са смесени, от сребро и злато. Едва през втората половина на века жълтият метал губи всякакво относително значение. Галеоните оттогава докарват в Севиля само сребро – вярно че в големи количества. Това е, защото в Америка започнали да третират сребърната руда по нов начин, чрез живак. Тази революционна техника на амалгамата, въведена през 1557 г. от испанеца Бартоломео де Медина в мините на Нова Испания, прилагана в Потоси[8] от 1571 г.,

[1] 4 и 8 ноември 1568 г., Simancas E° 1132.

[2] Но по време на християнската окупация Триполи престанал да бъде град на златото. *M. Sanudo*, op. cit., XI, col. 112; *Rossi*, op. cit., p. 17.

[3] Изразът е на *Carmelo Trasselli*, „Note preliminari sui Ragusei in Sicilia", статия под печат.

[4] *Emilio Garcia Gómez*, „Españoles en el Sudan". in: Revista de Occidente, 1935.

[5] *D. de Haedo*, op. cit., p. 27 v°.

[6] Ibid.; *J. Gentil da Silva*, op. cit., p. 89, много холандски кораби извършват resgate на златото по крайбрежието на Гвинея.

[7] Имам предвид търговските връзки на Испания, Ливорно, Венеция в посока към Магреба, за които съществува богата документация. Да се отбележат търговските сделки на Алжир с Венеция чрез посредничеството на венецианския баюл в Константинопол: Cinque Savii 3, f° 721, 29 май и 22 юни 1600 г.: „вицекралят" на Алжир предлага пропуски за 8-10 венециански марчилиани, които да се натоварят с вълна, восък и кожи. Търговски договор на Тоскана с краля на Мароко: A.d.S. Florence, Mediceo 4274, 1604 г.

[8] *Jean Cassou*, Les conquistadors, p. 213-214. Преди метода с амалгамата се използвали huairas, малки фурнички с множество дупки, пак там, стр. 211. *Gerolamo Boccardo*, Dizionario universale di economia politica e di commercio, 1882, I, p. 160. *P. Pivet* et *H. Arsandaux*, La métallurgie en Amérique précolombienne, 1946, p. 21. За датата 1571 г. основен текст: *Lizárraga*, Hist. de Indias, II, p. 556.

40 – Двете епохи на американското сребро

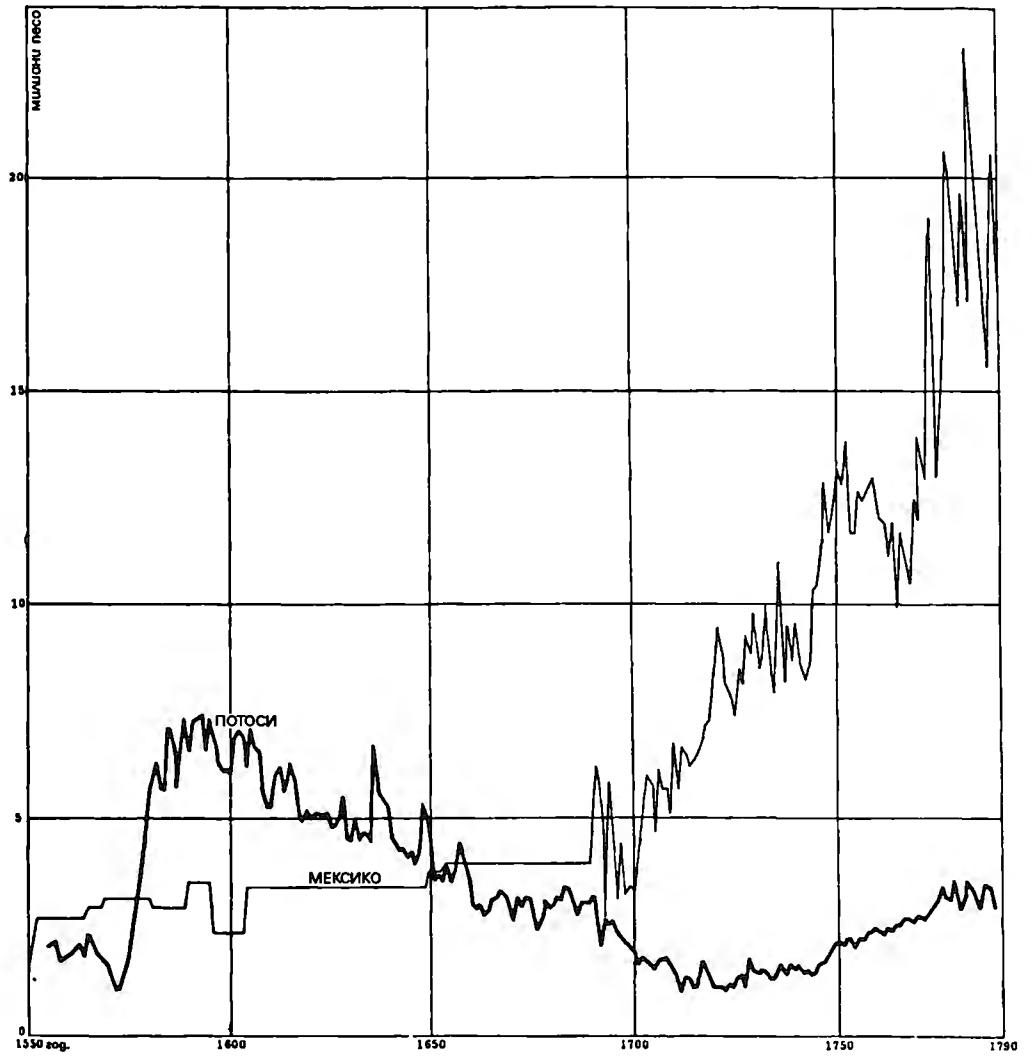

Кривата на Потоси – според *M. Moreyra Paz-Soldan*, „Calculo de los impuestos del Quinto et del Ensayamiento en la Mineria Colonial", in: Historia, IX, 1945.

Тази на сеченето на монети в Мексико – според *W. Howe*, The mining guild of New Spain, 1770-1821, 1949, p. 453 et sq.

Потоси е това, което определя важния подем на първото американско сребро. Развитието на мексиканските мини в края на 18 в. ще получи недостигнати дотогава върхове.

удесеторява износа, който достига тавана си от 1580 до 1620 г., съвпадайки така с великата епоха на испанския империализъм[1]. През януари 1580 г. Р. Хуан да Идиакес пише на кардинал Гранвел: „Кралят има право да казва, че императорът... никога не е събирал толкова сребро за своите начинания, колкото него..."[2] Индиите, според думите на Монкретиен[3], започват да „бълват" своите богатства.

Тази река от сребро се излива в една протекционистка страна, барикадирана

41 – „Политическите" пари на Испания в Европа, 1580-1626 г.

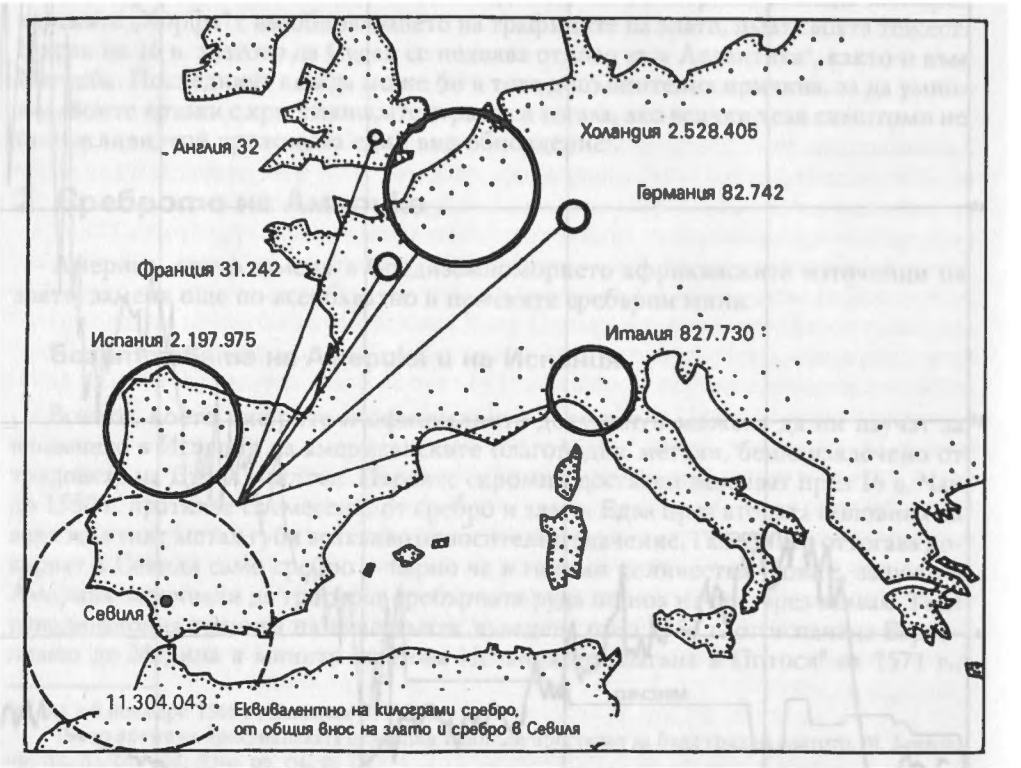

Става дума за изхарчените пари от Католическия крал при сключването на asientos, споразумите с търговците. От тази скица излиза, че най-големите разходи били направени, както е известно – в Холандия. След това, което е по-малко известно, се нареждали разходите, направени от двора и за защита на Испания (1580 г. е началото на войната за Атлантическия океан: Полуостровът трябва да бъде защитаван откъм застрашените брегове); после – сравнително умерените разноски за Италия и почти несъществените – за Франция. Последната не се продала на Испания, тя се отдала на собствените си страсти. Естествено тези плащания са на испанското правителство и не съответстват на глобалното движение на благородните метали в посока към Европа.

Скицата е на Ф. Спунер, на базата на цифрите и изчисленията на А. Кастильо Пинтадо.

---

[1] Забележката е на *L. von Ranke*, цитиран от *Piarthoff*, op. cit., p. 17.

[2] Correspondance de Granvelle, éd. Piot, VII, p. 2, цитиран от *R. B. Merriman*, op. cit., IV, p. 430, n. 2.

[3] Op. cit., p. 159.

от митници. От Испания нито излиза нещо, нито влиза без одобрението на едно правителство, недоверчиво и настървено да дебне и да наблюдава влизането и излизането на скъпоценните метали. По принцип огромното американско богатство завършва пътя си в затворено пространство. Но оградата не е идеална... Иначе Кортесите не биха се оплаквали толкова често през 1527, 1548, 1552, 1559 и 1563 г.[1] от изтичането на благородни метали, което според тях не престава да прави по-бедна страната им. Или ще кажем по-просто, че Испанските кралства са „Индиите за другите чуждестранни кралства"[2]?

Всъщност благородните метали не престават да напускат испанските хазни и да обикалят света, още повече че всяко излизане означава незабавното им валоризиране[3]. А някои продавачи имат своите изисквания... Монкретиен пише още през 17 в., имайки предвид необходимостта, която испанците изпитват, за да прибегнат до услугите на французите по повод ценните платове за корабни платна: „Ако те имат корабите, ние пък разполагаме с крилете"[4]. Впрочем плат за платна или жито, за да не цитираме и други неща, са стоки, които не би могло да се получат без плащане в брой. Тъй като средиземноморските и другите търговци имат спешна нужда да се набавят парите, не е за чудене, че измамите с пари са многобройни. Така един ден френският кораб „Лью кроасан" от Сен Мало е задържан в Андалусия[5] за нелегална търговия с пари; други път две марсилски барки са спрени в Лионския залив и се установява, че са натоварени с испански пари[6]. Франсес де Алава отбелязва през 1567 г. значителен износ на пари по посока на Франция[7]: „Пишат ми от Лион, обяснява той, че според митническата книга на този град човек можел да види как от Испания в Лион са влезли повече от 900 000 дуката, от които 400 000 в златни монети... Тези пари идват от Арагон, скрити в кожени торби... И всичко минава през Канфранк. Големи количества монети пристигат и в Париж, и в Руан без разрешение на Ваше Величество..." През 1556 г. един венецианец, Соранцо, твърди, че всяка година във Франция пристигат до 5 милиона и половина златни екю[8]... Чуждестранни търговци, установили се в Испания, не престават да репатрират монети[9]. През 1554 г.[10] португалският посланик разказва, че по заповед на принц Фелипе, държана за известно време в тайна, Дон Хуан де Мендоса пристъпва към претърсване на пътниците, които неговите галери превозвали от Каталония до Италия. В резултат – хванати 70 000 дуката, като най-голямата част – у генуезки търговци. Следователно съкровищата на Испания не са особено добре пазени. А официалните наблюдения (като историци често разполагаме само с тях) не разкриват всичко, което би трябвало да знаем.

---

[1] Actas, I, p. 285.
[2] B.N. Madrid, 9372, f° 41.
[3] Около 1569, Paris, op. cit., I, p. 339-340.
[4] Op. cit., p. 66.
[5] *P. de Ségusson de Longlée*, op. cit., p. 128, 129; Requête..., 1585, A.N., K 1563.
[6] 18 март 1588 г.: Simancas E° 336, f° 153 и (недатирано) E° 336, f° 154.
[7] Ф. де Алава до Филип II, 6 май 1567 г., A.N., K 1508, B 21, n. 6.
[8] *E. Albèri*, op. cit., II, p. 405.
[9] Така както по-рано германските saftaneros, *A. Schulte*, op. cit., I, p. 354. Контрабанда към Лисабон.
[10] Рим, 20 юни 1554 г., Corp. dip. port., VII, p. 360. Други генуезки контрабанди (1563 г.): Simancas E° 1392; английски контрабанди, 10 юни 1578 г.: CODOIN, XCI, p. 245-246.

Редом с тайния износ съществува и законен такъв[1]. Така всяко внасяне на житни култури в Испания предвижда определеното право на вносителите да бъде заплатено в свободно износими пари. Но най-големите износи на пари са дело на самия крал и на глобалната политика на Испания. Вместо да харчат парите си на място и да ги използват за различни полезни начинания, както Фугерови оползотворяват в Аугсбург парите от техните мини в Швац, испанските Хабсбурги се увличат във външни разходи, огромни по времето на Карлос Пети, баснословни по времето на Филип II... Лекомислена политика, са казвали често. Остава да разберем дали империята е струвала толкова, дали нейното съществуване и често нейната защита не са налагали тази жертва. Историкът Карлос Перейра говори за испанска лудост по повод на Холандия, която поглъща ако не всички, то поне голяма част от богатствата на Америка. Но Испания въобще не можела да я напусне, защото това би означавало сама да доближи войната до себе си.

Каквото и да станало, натежалият от богатства полуостров изиграл, искаики или не, ролята на водна кула за благородни метали... Проблемът за историците сега, когато знаем как ценните метали са дошли от Новия свят в Испания, е да открият как те са си заминали...

Богатствата на Америка по пътя за Антверпен

През първата половина на 16 в. се организира износът от Испания към Антверпен – истинска столица на Атлантика, толкова колкото Лисабон и Севиля, ако не и повече. Антверпенски документи посочват връзките между града на Шелда и далечни океански земи: Западна Африка и зараждащата се Бразилия. Нима семейство Шец не притежава голяма engenho, захарна мелница, близо до Сао Висенте? През 1531 г. е създадена Борсата в Антверпен. Оттогава парите достигат до Антверпен и Брюге, транспортирани от големите zabras (вид кораб – бел. пр.) на Биская. През 1544 г.[2] те използват все още услугите на бискайските кораби, които през същата година транспортират и испанската пехота[3], както през 1546-1548 г.[4] и през 1550-1552 г.[5]

Това е общоизвестен факт; венецианските посланици информират Сеньорията през пролетта на 1551 г., че 80 000 дуката, дошли от Перу, ще бъдат сечени в Холандия с 15% печалба. В замяна Холандия ще достави на Испания артилерия и барут[6]. През 1552 г., годината на изненадващото нападение на Инсбрук, трагичното положение на Карлос Пети ще отвори широко предпазваните шлюзове на Испания[7]. Тогава са намалени износите на пари от частни лица, но са увеличени тези на държавната хазна. Това не пречи на чуждестранните фирми, установили

---

[1] Винаги било позволено да се иска разрешение за износ, като искането на Джорджо Бодоер, април 1597 г., A.N., K 1676. Обикновено разрешението било давано за пътните разноски.

[2] Cambios para Flandres, Simancas E° 500.

[3] Ibid.

[4] Simancas E° 502.

[5] Simancas E° 504.

[6] Морозини и Бадоер до дожа, 5 март 1551 г.: *G. Turba*, Venet. Depeschen..., t. I, 2, p. 517, note.

[7] Фактът е посочен от *R. Ehrenberg*, op. cit., II, p. 63, 160.

се в Испания, за които паричният износ е въпрос на живот или смърт, да продължат своите пратки, възползвайки се от това, че те самите често са посредници при износите на правителството[1]. През 1553 г. в Антверпен пристигат официално пари за Фугерови[2].

При един непредвиден случай самата Англия получила своя дял. Пътуването на бъдещия Филип II през 1554 г. закарва на острова значителни суми. Това позволява едно възстановяване на английските пари, които през 1550 г. са достигнали най-ниската точка на своето движение[3]. Между тази 1554 г. и своето завръщане в Испания през 1559 г. Филип непрекъснато е снабдяван с пари – в Англия, после в Холандия, по океанския път[4]. По време на трудните години на войната от 1557-1558 г. пристигането на кораби, натоварени с метал, става голямо събитие за пристанището на Антверпен. Днес, 20 март 1558 г., отбелязва едно съобщение, пристигнаха в Антверпен четири кораба от Испания след десетдневно пътуване; те носят 200 000 сребърни екю в брой и 300 000 в полици[5]. „Последните пари дошли от Испания в Холандия, писал Ерасо на Карлос Пети на 13 юни[6], пристигнаха на борда на забрите на Перо Мендес в точно определеното време, за да позволят плащането на една заплата на германската пехота и кавалерия, която в момента събираме..."

Биха могли да бъдат цитирани хиляди документи, отнасящи се до това движение. Най-показателни несъмнено са asientos (договорите – бел. пр.), „partis" би казал французинът от 16 в., които Карлос Пети и Филип II сключват със своите заемодатели. След кризата в Инсбрук Фугерови, а после и генуезките банкери издействат техните договори да бъдат придружени от licencias de saco, тоест от разрешителни за износ на пари в брой, съответстващи на предплатите, които те дават. Например двата договора, сключени през май 1558 г.[7] с генуезките банкери Николо Грималди и Джентиле, предвиждат между другото стипулации за трансферите на пари от Ларедо към Фландриите.

Тази циркулация на монети и кюлчета по море на голямо разстояние от враждебната Франция е от особен интерес не само за историята на последните борби на Валоа и Австрийския двор през 16 в. Тя доказва, че Холандия не е само плацдарм за империята на Карлос Пети, но и парично средище, чрез което американският метал се преразпределя по посока на Германия, европейския Север и Британските острови. Ролята на това преразпределение е решаваща в европейските дейности, които все пак не са породени от самосебе си. Една система от обмени, движения, лансиране на банки се изгражда между пристанището на Шелда и Горна Германия, Англия и достига дори Лион, който през годините поддържа връзки с голямото северно тържище.

---

[1] *K. Häbler*, Die wirtschaft. Blüte..., p. 53; *R. Ehrenberg*, op. cit., II, p. 63, 150, 155, 155, n. 92, относно Silberzüge на Фугерови, от техния архив.

[2] *R. Erbenberg*, op. cit., I, p. 158.

[3] *Salzman*, op. cit., p. 5.

[4] Moderacion de cambios, 1557, Simancas E° 514-515. Correspondancia del factor Juan Lopez del Gallo sobre cambios y provision de dineros, ibid.

[5] *H. van Houtte*, „Les avvisi du Fonds Urbinat", 1926, p. 369-370.

[6] Брюксел, 13 юни 1558 г.: A.E.Esp. 290, копие.

[7] B.N., fr. 15 875, f°s 476 et sq.

За да подчертаем по-добре тази роля на антверпенския център, би трябвало да проследим отблизо това снабдяване с благородни метали, повече или по-малко важно и невинаги навременно. Така към 1554 г.[1] съществува чувствително буксуване, тъй като и самият Полуостров е останал без пари. Не войната е виновна за всичко. Томас Грешъм, който тайно движи английските финанси, извършва през 1554 г. едно любопитно пътуване до Испания в търсене на скъпоценни метали. Неговите изисквания или неговите маневри допринасят за нарушаването на един вече компрометиран кредит– банките на Севиля стигат дотам, че преустановяват плащанията си. „Опасявах се, писал Грешъм, че съм виновен за банкрутите на всички тях"[2]. Конюнктурата повече от Томас Грешъм е творец на тези трудности.

Във всеки случай, съвършено или не, това движение, необходимо за икономиките на Англия и на Холандия, може би обяснява необикновено продължителните миролюбиви връзки между Испания и северните страни. Една политика на разбирателство между Филип II и Елизабет била възможна дотолкова, доколкото кралицата и английските търговци съумяват, чрез своите заеми на антверпенското тържище[3] да участват в златната американска мина. Впрочем целият този ред, цялото това равновесие е нарушено с кризата от 1566 г. и застрашителното пристигане на херцог д'Алба в Холандия през 1567 г. През 1568 г. Грешъм, „търговецът на кралицата", напуска Антверпен, своята обичайна резиденция. Тогава в обширния атлантически сектор всичко се променя. До този момент английските пирати често атакуват корабите и владенията на Испания, но още по-често се задоволяват с миролюбиво пиратство, по-скоро с контрабандна търговия, отколкото с истинско пиратство. Хоукинс[4] често е в разбирателство с местните испански власти. От 1568 г. започва ерата на безпощадното пиратство[5]. Английските кораби атакуват бискайските забри, натоварени с пари за снабдяването на херцог д'Алба[6]. От този момент Елизабет трябва, разбира се, да се откаже от всякакъв заем от Антверпенското тържище; тя губи кредита си там и възприема с помощта на сънародниците си търговци[7] една нова финансова организация. Кой може да каже дали тази националистическа политика[8] е била желана, включително и от Грешъм, или е била наложена от обстоятелствата[9]?

Пленяването на бискайски забри не довежда до война. Англия запазва завладения от корабите метал и го използва за производството на нови монети[10]. Дори

---

[1] Р. Гомес до Ф. де Ерасо, 6 окт. 1554 г.: A.E.Esp. 229, f° 85.

[2] Май 1554 г.: *R. Echrenberg*, op. cit., II, p. 64.

[3] CODOIN, LXXXIX, p. 32, 4 септ. 1564 г. Елизабет заема още от Антверпен в края на 1568 г.: CODOIN, XC, p. 152, Лондон, 6 ноем. 1568 г.

[4] *Antonio Rumeu de Armas* за пореден път го показа в хубавата си книга: Piraterías y ataques navales contra las islas Canarias, 1947, I, p. 335 et sq.

[5] Documents concerning English Voyages to the Spanish Main, p.p. *I. A. Wright*, 1932, p. XVII.

[6] 18 дек. 1568 г.: CODOIN, XC, p. 160.

[7] В. Сесил влага спестяванията си в Хамбург; CODOIN, XC, p. 227, Лондон, 9 май 1569 г.

[8] Грешъм до В. Сесил, Лондон, 14 август, 1569 г.: *R. Ehrenberg*, op. cit., II, p. 34. Аналогична мярка – затварянето на Стийлярд през 1576-1577 г. Но този национализъм не изключвал прибягването до чуждестранни тържища, като това в Кьолн поне, през 1575 г.: CODOIN, XCI, 10 дек. 1575 г.

[9] CODOIN, XC, p. 184, 14 февруари 1569 г.

[10] Ibid., p. 185, 14 февруари 1569 г.

се възползва от контрабандата на испанските търговци, които нелегално изпращат сребро на кораби, натоварени уж с вълна... Цялата тази „черна" търговия е допълнителна печалба за Острова[1]. Шумната афера би могла да бъде проследена в подробности, но това, което ни интересува, са нито отговорността на Уилям Сесил, нито доста безсмислените спорове и безкрайни дискусии[2], нито решенията на Филип II, войнствени за момент през 1570 г. и които са осуетени единствено от благоразумието на херцог д'Алба[3]. Дипломатическата бдителност не би трябвало да прикрива икономическия залог на спора.

Нарушен може би още от 1566 г.[4] с началото на бунтовете в Холандия, трафикът на благородни метали между Испания и Севера е на практика блокиран през 1568-1569 г. Което не означава, че по този стар път няма да премине дори минимално количество монети. Все пак транспортът е вече доста труден и загубва своето значение. Той ще се осъществява само с нарочно сформирани флоти, като тази, която през 1572 г. ще ръководи херцог Медина Сели, тоест почти форсиране на блокадата. Връзката по море става рискована. Генуезкият консул в Антверпен. Лазаро Спинола и неговите помощници Грегорио ди Франки и Николо Ломелино пишат за това на Генуезката република през юли 1572 г.[5]: нацията има дългове и не знае как да ги погаси, attento il cativo temporale che corre alle mercantie per questi movimenti di guerra (става дума в частност за напрежението с Франция) con quali non si può tratar in Spagna restando chiusa la navigatione, e per Italia dificilmente... (имайки предвид трудното време, което преживяват всички търговци в това военно раздвижване, тъй като не може да се търгува в Испания, останала затворена за навигация, а в Италия е трудно... – бел. пр.)

Флотата на Медина Сели през 1572 г. е сравнително скромна. Искат да съберат по-голяма в Биская през 1573-1574 г. Това означава по-скоро да се подчертае значението ѝ, отколкото да бъде наречена първата Непобедима армада. Тя е поставена под командването на престижен пълководец – Перо Мелендес, но той почива през 1574 г.; после кредитите не достигат, епидемиите се намесват и флотата загива, без да напусне пристанищата[6]. Така тази 1574 г. нанася решителен удар на силата на Испания от Бискайския залив до далечната Холандия. Впоследствие са осъществени няколко връзки между Полуострова и земите на Шел-

---

[1] Ibid., p. 254, 1 юли 1569 г.

[2] CODOIN, XC, p. 173 et sq.; CODOIN, XXXVIII, p. 11.

[3] *O. De Törne*, Don Juan d'Autriche, I, p. 109 et sq. За подробностите, засягащи търговския живот, пленяванията, първата блокада на Антверпен през 1568 г. и втората – 1572-7 г.: *V. Vázquez de Prada*, op. cit., I, p. 55 et sq., 58 et sq.

[4] Симптоматично е, че от 1567 г. херцог д'Алба със своите войски, своите пари и своите полици стигнал до Нидерландия през Генуа, Савоя и Франш-Конте (*Lucien Febvre*, Philippe II et la Franche-Comté, p. 520 et sq.), Лорен и Люксембург. Една показателна подробност: през 1568 г. 150 000 екю, предназначени за херцог д'Алба, са спрени по Рейн от Палатинския граф. Отговорните за транспорта, генуезците Лучано Чентурионе и Константино Джентиле, успяват да си възвърнат отнетите им пари срещу възнаграждение; Шарл IX до Фуркево, 24 март 1568 г., стр. 169; Фуркево до Шарл IX, Мадрид, 6 април 1568 г.: *C. Douais*, op. cit., I, p. 345; известие от Брюксел, 7 март 1568 г.: H. van Houtte, art. cit., p. 437.

[5] Антверпен, 31 юли 1572 г.: A.d.S. Gênes, Olanda, Lettere Consoli, 1 265.

[6] Armada reunida en Santander para ir a Flandes, Simancas E° 561; *C. Duto*, Armada española, II, p. 288 et sq.

да. През 1575 г. една малка флота под командването на Рекалде преминава от Сантандер до Дюнкерк, където пристига на 26 ноември. По пътя си тя спира на остров Уайт, което показва, че все още имало възможност за помирение с Англия. Но впрочем нищо не гарантира, че флотата на Рекалде е пренесла пари[1].

Във всеки случай тя въобще не може да се справи със задачата си. Уместно е да се констатира анормалният характер на няколкото изпращания на пари по океанския път. Веднага след банкрута от 1575 г., станал в негова полза, Филип II разполага с няколко милиона екю в ликвидни пари. На пръв поглед няма нищо по-просто от това да се вземат парите от Ларедо или Сантандер и да се откарат на север, след като Холандия се нуждае от тях. Но никой търговец не иска да се нагърби с това. Трябва да се молят Фугерови да се съгласят да прекарат 70 000 екю (които им доставили в запечатани с кралския печат каси, за да не ги спират на митницата) до Лисабон, където в замяна те получават от търговци марани от тържището изгодни полици от Антверпен, тъй като тези търговци се нуждаят от парите за търговията си в Индиите и в Португалия. Дори и за тази не толкова значителна сума Томас Мюлер, посредникът на Фугерови, предпочита отклонението около Португалия и полунеутралитета на нейните търговци относно разприте със Севера. Благодарение на тази хитрост парите са транспортирани по косвен път[2].

Но понякога, при удобен случай, това може да стане и директно. През есента на 1588 г. Балтазар Ломелини и Агостино Спинола рискуват, за да осигурят плащанията на херцога на Парма във Фландриите, una suma de dinero que ambian en tres zabras que han, armado[3] (една сума пари, които изпратили по заобиколен път с три забри, които били въоръжени – бел. пр.). Една година по-късно, през 1589 г., кредит от 20 000 екю, който Малвенда, испански търговци от Бургос[4], изпращат с една галеонета, е отбелязан в Хавър[5]. През същата тази година, пак през Океана, Агостино Спинола повтаря подвига си от предишната година, като изпраща две галеаси, които сам е въоръжил и които превозват за негова сметка пари чак до Холандия[6]. Но тези изключения потвърждават правилото: всъщност както го посочва през 1586 г. един венециански вестник, пътят през Океана става изключително труден[7], с малка пропускливост. А той за Испания бил от особено значение.

Френският обиколен път

След като пътят от Ларедо или Сантандер до Антверпен става неизползваем, той трябва да се замести с друг. Филип II прибягва до пътищата на Франция. Къси, но зависими от вътрешните вълнения, те изискват дълги конвои и многочислени ескорти на транспорта. Като пример транспортът само на 100 000 екю от

---

[1] Антонио де Гуарас до Саяс, Лондон, 29 ноем. 1575 г.: CODOIN, XCI, p. 108.
[2] *R. Ehrenberg*, op. cit., I, p. 180-181, 213, 215.
[3] Филип II до херцога на Парма, С. Лоренцо, 7 септ. 1588 г.: A.N., K 1448, M.
[4] *Р. Еренберг* ги смята извън играта от 1577 г., но греши: op. cit., I, p. 362-363.
[5] Филип II до Б. де Мендоса, Мадрид, 17 март 1589 г.: A.N., K 1449.
[6] От същия до същия, С. Лоренцо, 6 май 1589 г. и 14 юни 1589, пак там.
[7] *Bart. Benedetti*, Intorno alle relazioni commerciali... di Venezia e di Norimberga, Venezia, 1864, p. 30.

Флоренция до Париж[1] използва в края на века седемнадесет каруци, ескортирани от пет роти кавалерия и двеста пеши войника... За да се намали теглото, можело да се пренася само злато. Така правят неколкократно към 1576 г. няколко сигурни хора на испанска служба, които отнасят от Генуа до Холандия, зашити във всяка от своите дрехи, до 5000 екю[2]. Но това били и можели да бъдат само крайни решения, отчаяни и опасни[3].

Именно в края на 1572 г., след Вартоломеевата нощ, се осъществило първото значително пренасяне на благородни метали за сметка на Испания[4]. Херцог д'Алба, на който още с пристигането в Холандия не достигат пари, се намирал в отчайващо положение. Мълвата, че е изхарчил вече 5 милиона в злато, се разнася в началото на 1569 г.[5] Две години по-късно, през 1571 г., документите вече настойчиво говорят за „ограничеността на парите" – estrecheza del dinero, в която се намира. Търговците не искат вече да търгуват с него[6]. Без пари в брой и намален кредит, херцогът вижда как намалявала възможността да прибегне до полиците; по същия начин банката има нужда от особено големи резерви, когато нейните клиенти се усъмнят, че тя вече няма такива. През 1572 г. положението е вече толкова тежко[7], че херцогът се решава през април да поиска помощта на кредита на Великия херцог на Тоскана. Постъпката му се увенчава с успех, но испанското правителство, в разпра с Великия херцог и съмняващо се, че той интригантства във и извън Франция срещу испанската кауза, дезавуира херцог д'Алба и отпуснатият кредит не е използван[8].

Междувременно Филип II, който отправя през Франция 500 000 сребърни дуката, пише на своя посланик Диего де Сунига:[9] „Бихме искали да изпратим на херцог д'Алба от Кралствата на Испания до 500 000 дуката, както в злато, така и в сребро. Тъй като понастоящем не можем да ги транспортираме по море без голям риск, понеже пътят наистина е непроходим, изглежда, най-доброто решение би било да се изпратят през Френското кралство, ако Най-християнският крал, моят брат, намери за добре да го позволи и да даде заповеди, за да може да се премине с необходимата сигурност..." Разрешение е дадено и парите – транспортирани на няколко пъти. На 25 декември 1572 г. Саяс предупреждава посланика на Франция Сен-Гуар[10] за преминаването на 500 000 екю по силата на даденото разрешение. Николо Грималди изпраща 70 000 в реали (тоест в сребро), а

---

[1] *L. Batiffol*, La vie intime d'une reine de France au XVIIe siècle, Paris, 1931, p. 18.

[2] Идиакес до херцога на Мондехар, Венеция, 26 март 1579 г.: A.N., K 1672, G. 38, копие. Идиакес предава спомен от времето, когато бил посланик в Генуа, оттук и несигурността на датата.

[3] През 1590 г. от шестима куриери, идващи от Италия, са ограбени близо до Базел 50 000 екю, предназначени за Амброджо Спинола в Антверпен. Всеки куриер може да пренася 10 000 екю в златни монети: *V. Vazquez de Prada*, op. cit., I, p. 37.

[4] Memorial de Ysoardo Capelo en que dize de la manera que se podra llevar a Flandes dinero de contado pasandolo por Francia, 1572, A.N., K 1520, B. 33, n. 49, копие.

[5] Фуркево до Шарл IX, Мадрид, 13 ян. 1569 г.: *G. Douais*, op. cit., I, p. 46.

[6] Херцог д'Алба до Филип II, Брюксел, 7 юни 1571 г.: A.N., K 1523, B. 31, n. 78.

[7] *C. de Mondoucet*, op. cit., I, p. 71-72, Брюксел, 21 окт. 1572 г.

[8] Дел Какса до принца, Мадрид, 21 септ. 1572 г.: A.d.S. Florence, Mediceo 4903. *G. Mecatti*, op. cit., II, p. 750. Следователно грешка на *Lavisse*, op. cit., VI, 1, p. 123.

[9] Филип II до Диего де Сунига, Мадрид, 25 септ. 1572 г.: A.N., K 1530, B. 34, n. 65.

[10] Сен-Гуар до Шарл IX, Мадрид, 26 септ. 1572 г.: B.N. Paris, fr. 16104.

Лоренцо Спинола – 40 000 кастилски екю (тоест в злато)... Тези преминавания не са единични. През март 1574 г. Мондусе пише от Холандия: „Ако вярвах на това, което тук се казва публично... дукатите на Кастилия припкат през Франция, за да унищожат всички добри намерения[1]". Впрочем „политическите" пари не са единствените, които бързат по френските пътища; има и пари на търговците, без да броим тези на контрабандата – често едни и същи с последните.

През 1576 г. Филип II и неговите служби разглеждат преимуществата, предлагани от пътя през Нант, където силният кредит на испанския търговец Андре Руис можел да служи за опора на трансферите през „Нормандия и Франция". Удобен случай за Диего де Сунига, който прави това предложение, да посочи френските претенции и в това число намерението да се „замразят", бихме казали, една трета от транзитираните пари. Добър случай и за испанския посланик да се оплаче от лошата френска организация на credito, trato и commercio[2] (кредита, полиците и търговията – бел. пр.), което несъмнено е така.

По същото това време – според казаното от Рихард Еренберг – пари преминават от Сарагоса през Лион чак до Фландриите[3]. Томас Мюлер, посредникът на Фугерови, използва пристаните на Флоренция и Лион. През 1577 г. едно венецианско писмо[4] съобщава за пратка от 200 000 „крони" за Дон Хуан Австрийски през Париж. Същата тази година семейство Малвенда от Бургос реализират една пратка от 130 000 екю, част към Милано, част към Париж, все за сметка на Филип II[5]. През същата тази 1577 г. във Франция се говори за истинско нашествие на испански златни и сребърни пари – escudos de oro, doblones y reales de plata d'Espagna. До такава степен, че френското правителство смята да валоризира тези чужди пари[6], за да извлече полза, като ги задържи при преминаването им.

Транзитът се извършва през следващата година. През юли 1578 г. Анри III разрешава преминаването през Франция на испански войници и пари (150 000 дуката)[7]. Но посланик Варгас[8], символ на новото време, се пита, дали тези пратки са благоразумни, щом крадците, наети от херцог д'Алансон, дебнат преминаването им. Най-добре би било да се прибегне, добавя той, до „търговска полиция".[9]

Испанските пари продължават да циркулират из Франция доста след 1578 г., та било то и тези, предназначени от Католическия крал за самите французи, парите, отделени за херцозите Гиз[10] и за другите. Един документ[11] сочи изпращането през 1582 г. към Лион и Париж по 100 000 екю от Фелипе Адорно на разположение на Алесандро Фарнезе. През 1585 г. – доставка на 200 000 екю в Лион от

---

[1] Op. cit., II, p. 136, n. 1, B.N. Paris, fr. 127, f°s 181-182.
[2] Диего де Сунига до Филип II, Париж, 1 дек. 1576 г.: A.N., K 1542, B. 41, orig. D.
[3] Op. cit., II, p. 215.
[4] C.S.P. Venet. VII, p. 565, 19 окт. 1577 г.
[5] *R. Ehrenberg*, op. cit., I, p. 362-363.
[6] Варгас до Филип II, Париж, 12 дек. 1577 г., получено на 21: A.N., K 1543, B. 52, n. 113, D.
[7] Варгас до Филип II, Париж, 11 юли 1578 г.: A.N., K 1545, B. 43, n. 9, D.
[8] От същия до същия, 27 юли 1578 г., пак там, n. 22, D.
[9] Ibid.
[10] *O. de Törne*, „Philppe II et les Guises", in: Revue Historique, 1935.
[11] Филип II до Ж. Б. де Таси, Лисабон, 20 авг. 1582 г.: A.N., K 1447, p. 186.

Бартоломео Калво и Батиста Ломелини[1]. Нищо обаче не ни позволява да твърдим, че тези пари са били в брой и че след Лион те са били препратени във Фландриите... Поради липса на по-подробни сведения нека смятаме, че използването на френски път не е продължило след 1578 г. и че то е било само крайно средство. Дори може би той е бил изоставен и по-рано, преди трудностите, които възникват от 1575 до 1577 г. между Филип II и неговите генуезки заемодатели. Договорът, който те сключват през 1577 г. – medio general, щял да даде преимущество на морския път от Барселона за Генуа.

Големият път от Барселона до Генуа и вторият цикъл на американските благородни метали

Не бихме могли да кажем точно на коя дата този път придобива значимостта си. Може би през 70-те години на 16 в., които в Средиземноморието съвпадат с началото на голямата война срещу турците. Резултатът: испанските капитали се отклоняват към Италия. Със сигурност не става дума за нещо, появило се от нищото. Доста преди 1570 г. злато и сребро от Америка са достигнали центъра на Средиземноморието, обаче никога в количества, сравними по значимост с широкия поток, снабдявал Антверпен. През октомври 1532 г. от Испания и Монако пристигат галери с 400 000 екю, предназначени за Генуа[2]. През 1546 г. Карлос Пети заема 150 000 дуката от генуезците[3]. Възможно е този аванс да е предизвикал компенсаторен износ на метали в посока на Господарката. Португалска кореспонденция[4] сочи недвусмислено за предаване на пари в Генуа през 1551 г. в полза на папата. Р. Еренберг сочи, че през 1552 г. големи количества пари идват в Генуа едновременно с тези за Антверпен[5]. През януари 1564 г. писмо от Балтазар Ломелини до Ерасо говори за извършено плащане по заповед на Филип II през месец ноември на предходната година, възлизащо на 18 000 дуката, осъществено на тържището на Милано за сметка на тъста на Балтазар Ломелини – Николо Грималди[6]. През 1565 г. един заем от 400 000 дуката, платим във Фландрите, е предоставен от флорентински търговци. Дали в самата Флоренция са искали тази доставка на благородни метали или не?[7] През 1566 г. Фуркево, посланик на Франция в Испания, отбелязва два генуезки заема – единият за 150 000, другият – за 450 000 екю[8]; а тосканският посланик Нобили говори през май за пратка от 100 000 екю, този път в Генуа[9]. Преминаването на херцог д'Алба от Испания в Генуа през 1567 г. е придружено от транспортиране на войскови части и на пари[10]. Накрая, от време на време се налага да се снабдяват Сицилия и Неапол,

---

[1] Лонгле до Анри III, Сарагоса, 3 май 1585 г.: Dépêches de M. de Longlée, p.p. *A. Mousset*, p. 186.
[2] A.d.S. Mantoue, Série E, Genova 759, 15 октомври 1532 г.
[3] *R. Ehrenberg*, op. cit., I, p. 343.
[4] Командор Майор до краля, Рим, 1 ноем. 1551 г.: Corpo dipl. port., VI, p. 38.
[5] Op. cit., I, p. 155.
[6] Генуа, 28 януари 1564 г.: Simancas E° 1393.
[7] Филип II до Педро де Мендоса (1565 г.): Simancas E° 1394.
[8] 4 февруари 1566 г.: *C. Douais*, op. cit., I, p. 50.
[9] До принца, Мадрид, 11 май 1566 г.: A.d.S. Florence, Mediceo, 4897 bis.
[10] Херцог д'Алба до Филип II, Картахена, 27 април 1567 г.: A.E.Esp. 4, f° 357.

често впрочем чрез cambio (обмен – бел. пр.), договорен на тържищата на Генуа или Флоренция, където по необходимост е притегляно малко от съкровищата на Америка[1] като противовес. „През изминалите дни закараха в Барселона осемнадесет пратки с пари за Италия", пише Фуркево през декември 1566 г.[2] През лятото на 1567 г. Нобили успява да експедира една част от парите, предназначени за заплати на тосканските галери на служба при Католическия крал. Но не без затруднение, тъй като отпуснатата сума от църковни приходи е разпръсната из цяла Испания[3]. От това, което получава, Нобили възнамерява да изпрати през май[4] 25 000 „ескуди"; през юни той обявява изпращането на осем хиляди сандъка, съдържащи 280 000 „реала"[5]; накрая, през септември, без да дава точни сведения, той се надява, че всичко е натоварено успешно на галерите[6].

Тези свързани един с друг примери не създават впечатление за редовно движение, докато dinero de contado, тоест парите в брой, следват фламандския път (използван много по-рядко от генуезките заемодатели) и Средиземноморието извлича много скромна част от тях. Негативни доказателства има в изобилие.

Така е възможно да се засекат парите, които циркулират в Рагуза, където търговските къщи записват в официалните регистри на Diversa di Cancellaria ведомости за средствата, поверени на този или онзи техен агент за покупки на Балканите или в Леванта, или тези, които те изплащат за уреждане на задължения, дори за конституиране капитала на това или онова дружество. Златните пари играят дълго време изключителна роля, независимо дали са сечени във Венеция, Унгария, Родос, Хиос или Халеб. И това поставя под особен ъгъл монетарния проблем на отношенията на Рагуза с Леванта – под знака на златото[7]. Джулиано ди Флорио поверява на 5 юни 1551 г. 650 екю d'oro in oro (златни пари – бел. пр.) на капитана на един кораб – Антонио Парапаньо. Тези 650 екю се разделят на 400 sultanini – турски секвини и 250 veneciani, тоест венециански секвини[8].

Същото поверяване на 100 екю auri in auro (златни пари – бел. пр.) за пътуване от Неапол до Александрия и от Александрия до Генуа – на рагузеца Йоханес де Стефано, през ноември 1558 г.[9] Йеронимус Йоханес де Бабалис получава през юни 1559 г. 500 екю в злато за пътуване до Александрия[10]. Често пъти тези златни пари са турски секвини. Когато белият метал заема накрая своето място, през август 1560 г. става дума за турски аспри от mille quingentos aspros – 1500 дребни монети, които получава на заминаване в Леванта един съдружник на Андреа ди Сорго – Джовани ди Мило[11]. Освен това и най-вече след 1564 г. монетите в обра-

---

[1] Гарсес до херцога, Мадрид, 13 юни 1565 г.: Mediceo 4897, f° 122 v°. Вицекралят на Неапол до Филип II, 30 април 1566 г.: Simancas E° 1055, f° 116, а също и f° 137 et 184.

[2] Op. cit., I, p. 153.

[3] Нобили до принца, Мадрид, 18 юни 1567 г.: A.d.S. Florence, Mediceo 4898, f° 68 v° et 69.

[4] Същият до същия, 30 май 1567 г., ibid., f° 60 v°.

[5] Ibid., f° 64.

[6] Ibid., 20 sept. 1567, f° 99 v°.

[7] A. de Raguse, Diversa di Cancellaria, 127, f°s 106 et 106 v°, 3 октомври 1539 г.

[8] A. de Raguse, Diversa di Cancellaria, 139, f°s 23 et sq.

[9] Ibid., 146, f° 34.

[10] Ibid., 145, f° 23 v°.

[11] Ibid., 146, f° 145, 20 август 1560 г.

щение ще станат talleri – турските или унгарски талери[1]; испанските реали, reali da otto, идват по-късно в Рагуза, едва между 1565 и 1570 г.[2]

Всъщност парите в обращение липсват по средиземноморските тържища. През 1561 г. в Барселона Филип II моли в писмо от 26 март вицекраля на Каталония, Дон Гарсия де Толедо, да му осигури 100 000 дуката за панаирите през октомври и май. Невъзможно е, оттоваря вицекралят на 5 май[3]. „Възможността за кредит е толкова ограничена, а търговците разполагат с много малко средства!... Нека Ваше Величество ми повярва: за 8 до 10 хиляди дуката, които намирах тук понякога, за да помогна на войниците, се налагаше да дам гаранция на местните търговци и освен това да заложа сребърните си съдове. След всичко това те ми заемаха с 9-10% лихва."

Ето ни в Неапол през 1566 г. с едно partido (споразумение – бел. пр.) за 100 000 дуката oro di Italia (италианско злато – бел. пр.), сключено в Генуа през април[4]. Става дума за asiento (спогодба – бел. пр.) от стандартен тип, по-точно за параграфа с множество клаузи в тези споразумения, каквито монархията сключва с банкерите. В замяна на 100 000-те дуката, които му плащат на тържището в Генуа, Филип II дава асигнация за donativo (дарение – бел. пр.) на Неапол или при липса на такова за данъка от Кралството, което ще се плати още следващата година. Споразумението, сключено в Генуа, благодарение грижата на испанския посланик Фигероа е изпратено в Неапол, който служи като разплащателна каса, за подпис от вицекраля. Последният, посредством своя ковчежник и един експерт, разучава клаузите и формите на разплащането и след края на проучването парите са заети с огромната лихва от 21 3/5%. „Не пропуснах да подпиша капитулацията, пише херцог д'Алкала, въпреки че лихвата ми се струва прекалена." Не е ли това доказателство за „ограничеността" на генуезкото тържище? Една подробност от тази дискусия показва това, което подозирахме предварително – че парите в обращение в Генуа са по-скъпи, отколкото в Испания, от което следва, че трябва да се приспадне премия от 2% от печалбите на търговците, добавят коментаторите, понеже плащането става в Генуа. Тази валоризация представлява малко повече от транспортните или застрахователните разходи[5].

Ограниченост има в Генуа и през 1566 г. В Неапол по същото време положението не е по-блестящо. В началото на тази 1566 г. става дума да се сключи споразумение (asiento) за 400 000 или 500 000 дуката[6], да се асигнира върху дарението (donativo) на Неапол и тази сделка, ако не се лъжа, довежда до cambio (размяна – бел. пр.) на 100 000-те дуката, които разглеждахме допреди малко. Впрочем по този повод херцог д'Алкала препоръчва само едно нещо: поне „обменът" да не се прави в Неапол, тъй като тържището не е в състояние да осигу-

---

[1] *Vuk Vinaver*, „Der venezianische Goldzechin in der Republik Ragusa", in: Bollettino dell'Istituto della Società e dello stato veneziano, 1962, p. 140-141.

[2] Ibid., p. 141.

[3] Барселона, 4 май 1561 г.: Simancas E° 328.

[4] Simancas E° 1055, f° 137.

[5] Това навло за парите през 1572 г. е 1,5%. Дж. Андреа Дориа до Републиката на Генуа, Мадрид, 27 април 1572 г.: A.d.S. Gênes, L. M. Spagna 5.2414.

[6] Вицекралят на Неапол до Филип II, Неапол, 7 февруари 1566 г.: Simancas E° 1055, f° 29.

ри заеми дори от порядъка на 100 000 дуката; търговците биха се наговорили и биха повишили изискванията си. По-добре било операцията да се извърши в Испания или в Генуа.

Но през 70-те години на 16 в. се разкрива нова ситуация: испанската машина е принудена да ориентира по друг начин от досегашния нуждите си от пари в брой и в полици[1] за мащабните военни приготовления в Средиземноморието. Джан Андреа Дориа посочва пред Генуезката република, че през април 1572 г. ще отиде в Картахена, за да вземе парите, които генуезките търговци предпочитат да натоварят там на кораби, отколкото да ги карат по сушата чак до Барселона, тъй като пътищата не са сигурни[2]. Пратките не са прекъснати дори и от втория банкрут на испанското правителство през 1575 г., който разтърсва Генуа чак до основи, но и допринася за разрушаването на остатъците от антверпенския цикъл. През април 1576 г. Филип II урежда изпращането на 650 000 дуката de contado (в брой – бел. пр.) за Генуа[3]. През същата година той предлага на Фугерови да транспортира техни 10 000 екю „пари в злато" на своите галери чак до Италия[4]. По същия път търговският представител на Фугер ще прехвърли между 1575 и 1578 г. до два милиона couronnes към Холандия[5]. Когато през юли 1577 г. Филип II заповядва на Джан Андреа Дориа да отиде в Барселона, то е за да натовари там парите, предназначени за Италия. Налага се, след като е натоварил парите, капитанът да тръгне бързо със или без Адмирала на Кастилия, който трябвало да вземе участие в пътуването, тъй като паричните нужди на Италия са спешни и е важно „пиратите да не научат, че парите се превозват само с една галера"[6]. Нека да уточним: новият път не свършва в Италия; Генуа става разпределителна гара на движението на пари и полици в посока към Севера. Което не пречи, а, точно обратното, Италия да получава своя дял, като започнем от Великия херцог на Тоскана, спечелил благосклонността на Испания след 1576 г., от когото Филип II ще поиска през 1582 г. кредит от 400 000 дуката за Фландриите[7].

С покачването на доставките на пари в Севиля след 1580 г. цялото това движение набъбва. Нищо не може да предаде по-добре мащаба му през 1584-1586 г. – за да не се загубим в огромната маса от изследвани документи[8] – освен уведомителните писма на френския шарже д'афер в Испания, секретаря Лонгле.

---

[1] Филип II до Гранвел, Мадрид, 25 март 1572 г.: Simancas E° 1061, f° 208. Гранвел до Филип II, 21 април 1572 г., пак там, f° 27; Г. де Какса до принца, Мадрид, 19 дек. 1572 г.; Mediceo 4903 – 500 000 екю в полици за Генуа.

[2] Посочвания в предходната бележка, Mediceo 4903.

[3] *R. Ehrenberg*, op. cit., II, p. 215.

[4] Ibid., p. 214,

[5] Ibid., p. 179. През 1576 г., пратка от един милион за Дон Хуан с галери от Барселона до Генуа: *O. de Törne*, op. cit., II, p. 30.

[6] Филип II до Приора Д. Ернандо де Толедо, С. Лоренцо, 16 юли 1577 г.: Simancas E° 335. Адмиралът ще се качи на борда на флагманския кораб, който ще плава заедно с четири галери. Приорът Д. Х. де Толедо до Филип II, Барселона, 27 август 1577 г. (получено на 31): Simancas E° 335, f° 402.

[7] Филип II до Великия херцог, Лисабон, 23 дек. 1582 г.: Simancas E° 1451.

[8] За повече подробности вж. *Felipe Ruiz Martin*, Lettres marchandes..., op. cit., p. LXXXIV et sq.

Година 1584, 18 януари[1]: две галери ще заминат от Барселона, за да закарат пари в Генуа; 12 януари: изпраща се един милион в злато „в Милано, за Фландриите" и след него – друг милион, който ще се сложи в резерв в миланския замък[2]; 22 март: изпраща се голямо количество пари в Италия за сделките на Фландрия[3]; 26 май: Джан Андрея Дориа ще отплава от Барселона към 18 или 20 юни с двадесет галери и няколко други съда, като на борда на флотата ще пътуват 2 милиона за Католическия крал – единият в „екю пистоли", другият – в „реали", както и още около милион в полици на Фугерови и на генуезките търговци; 1 юни: генуезците приготвят „още една пратка от четиристотин хиляди екю, за да ги доставят в Италия" след четири-пет месеца[4]; Джан Андреа Дориа носи повече от два милиона и половина на галерите си за Католическия крал „и около един милион", принадлежащ на частни лица, едно от които е херцогът на Тоскана, плюс 300 000 екю – собственост на самия Дж. А. Дория, 300 или 400 хиляди екю на сметката на други генуезци, към които трябва да се добави „онова, което тридесет или четиридесет сеньори и благородници от Италия са изтеглили и взели със себе си, връщайки се в Италия при плаването на галерите. Освен това има петстотин хиляди екю за къщата на Фугерови в Германия, дадени по сметките на споменатия крал, доколкото съм запознат с описа на парите, излизащи от Испания".[5] Всъщност на 30 юни разбираме, че тези пари принадлежат на Фугерови: „Католическият крал им ги е писал на свое име, за да ги изнесе от Испания"[6]. Резервният фонд в Милано достигнал до 1 200 000 екю; 17 август: кредит от 80 000 екю е отпуснат от италиански банкери, един от които е Дж. Б. Корвати, по сметката на Х. Б. де Тасис[7].

Година 1585, 4 април: голяма пратка пари в Милано и в Генуа за краля[8]; 25 април: 400 000 екю, а може и повече, качени на кораба от Барселона за Италия[9]; 14 май: деветнайсет генуезки и савойски галери, осем неаполитански и двайсет и пет испански, с лоши екипажи, качват в Барселона пет хиляди души войска. Те ще отнесат в Италия 1 200 000 екю; „освен това" седемдесет и шест товара с пари са прекарани през Сарагоса към Барселона[10]; 9 юни: на флота от галери – 500 000 екю за херцога на Савоя[11]; 15 юни: флотът отнесе 1 833 000 екю за Италия, от които повече от 1 000 000 нерегистрирани[12]; 20 септември: ново отплаване на галери с 400 000 екю за Италия. 300 000 екю току-що пристигнаха в Монсон, където по това време се намира Филип II[13]; 18 септември: обсъжда се договор с Фугерови, които ще „отнесат 500 000 екю в Германия".

---

[1] Dépêches de M. de Longlée, p.p. *A. Mousset*, Paris, 1912, p. 9.
[2] Ibid., p. 19.
[3] Ibid., p. 42.
[4] Ibid., p. 77.
[5] Ibid., p. 76-77.
[6] Ibid., p. 87.
[7] Тогава veedor general на армията на Фландриите. 100 000 екю са изпратени на Ж. Б. Таси от експедираните 692 722 в Италия, A.N., K 1583: 23 юли 1585 г.
[8] Dépêches de M. de Longlée, op. cit., p. 120.
[9] Ibid., p. 129.
[10] Ibid., p. 139.
[11] Ibid., p. 147.
[12] Ibid., p. 149.
[13] Ibid., p. 175.

КОЛЕКТИВНИ СЪДБИ И...

Година 1586, 25 март: изпращане на 1 200 000 екю в Италия за делата на Фландрия[1]; 31 май: седем галери носят 600 000 екю в Генуа, пак за сделките на Фландрия[2]; 29 септември: беше сключен „договор" преди осем дни с Фугерови за 1 500 000 платими във Франкфурт, 250 000 – в Безансон, 250 000 в Милано[3]; 11 октомври: сключва се още една сделка за изплащане на 700 до 800 хиляди екю в Италия...[4]

През следващите години потокът от благородни метали ще нараства още; за да се убедим, е достатъчно да видим до каква степен се увеличават споразуменията през последните дванадесет години от управлението на Филип II. През 1586 г. Фугерови без съмнение му заемат 1 500 000 златни екю, платими в Италия и в Германия[5]; през 1587 г. Агостино Спинола му авансира 1 000 000 скуди; през 1589 г. флорентинците – 600 000 екю[6]; през същата тази година генуезките търговци договарят обмен от 2 000 000 за Холандия. През следващата година Амброзио Спинола плаща в Холандия 2 500 000[7]. През 1602 г. Отавио Чентурионе авансира повече от 9 милиона – нещо, което по-предпазливите историци поставят под съмнение[8], но съвсем несправедливо[9]. Откривам също посочването на сключена сделка през 1587 г. от Агостино Спинола, която възлиза на 930 521 ескудо под формата на полица за Холандия за херцога на Парма[10], противно на това, което твърдеше Еренберг, че е сключена за Италия.

Подробностите не са толкова важни; фактът, който трябва да се запомни, е това огромно набъбване на трафика на монети и на кредити из цялото Западно Средиземноморие, издигнало се до ролята на имперски път на парите. Никой няма да оспори историческото значение на непрекъснатите пътувания на галерите, натоварени със сандъци или бурета, пълни с пари. Когато говорим за злато и

---

[1] Ibid., p. 242.
[2] Ibid., p. 269.
[3] Ibid., p. 312.
[4] Ibid., p. 315.
[5] Посланикът на Генуа до Републиката, Мадрид, 29 март 1586 г.: A.d.S. Gênes, L.M. 9-2418.
[6] Филип II до Великия херцог, С. Лоренцо, 17 юни 1589 г.: Simancas E° 1542.
[7] *R. Ehrenberg*, op. cit., I, p. 351. Да се съпостави със сведението за А. Спинола от бележките на Лонгле, 3 март 1590 г.: op. cit., p. 391.
[8] *Antonio Dominguez Ortiz*, „Los estrangeros en la vida española durante el siglo XVII", in: Estudios de historia social de España, 1960, p. 304, n. 10.
[9] Точното сведение – в *Ralph. de Turri*, Tractatus de cambiis, Disp. 3. Qu. 13. No 78; С. Контарини до дожа, Валядолид, 16 декември и 30 декември 1602 г. (A.d.S. Venise, Senato Dispacci Spagna); Lettres missives de Henri IV, v. VI, p. 16. Кралят до г-н де Бомон, 18 януари 1603 г.: „Кралят на Испания предоставя своя заем от единадесет милиона в злато, към които ми писаха, че ще прибави още един милион..." Заемът ще бъде в сила три години: по 3 милиона на година за Фландриите плюс други два милиона за кралския двор. Тези цифри са доста близки до реалността. Подписаният във Валядолид на 31 декември 1602 г. asiento възлиза точно на 7 200 000 ескудос (платими във Фландриите на 36 pagas) и 2 400 000 дукадос (платими на 36 pagas в Мадрид, Севиля и Лисабон): Simancas, Contadurias Generales, 1° 96. В тази серия се намира цялата колекция от тези договори, която аз разгледах лично през 1951 г., оставяйки по-нататъшната работа на Алваро Кастильо Пинтадо, който я доведе до нейния край. Вж. графиката 59 в гл. 4 на част II, която, давайки ми пълните данни, ме подтикна да мисля, че не е било необходимо да се предоставят всички тези справки и да се поправя старият текст на моя труд, който само въвежда този голям проблем.
[10] Филип II до Хуан де Ластур, С. Лоренцо, 4 април 1587 г.: A.N., K 1448, чернова.

сребро от Америка, е важно към известните галеони от флотите за Индиите да причислим не по-малко важните забри и бискайските кораби, както и галерите, които, сред възстановяването на мира в Средиземноморието, са толкова странно заети да превозват вместо бойци пътници и планини от сребърни пари[1]. Разбира се, има и произшествия: през април 1582 г. една галера от Барселона за Генуа, изненадана от лошото време, трябва да се отърве от част от скъпоценния си товар: 56 сандъка с реали са изхвърлени в морето плюс цял сандък с ескудос и други златни пари.[2] Въпреки това тези произшествия са редки и самата застрахователна премия от 1,5% говори сама по себе си за това. Произшествията по суша са също толкова чести, ако не и повече. През януари 1614 г.[3] 140 000 екю, принадлежащи на генуезци, са задигнати на шест левги от Барселона от стотина крадци.

Средиземноморието – залято от испански монети

Това средиземноморско благополучие е точен противовес на пресъхването на атлантическите трафици, на упадъка на Антверпен и след него на всички тържища и дейности, които зависят от доброто функциониране на антверпенския център. Напълно вярвам, че упадъкът на Антверпен и на Холандия се ситуира преди 1584-1585 г. – годините на големия поврат, чието значение е неоспоримо; дори преди плячкосването на града през 1576 г., преди втория испански банкрут от 1575 г. Мисля, че можем да се спрем на 1567 г., както го е направил А. Гори[4], или по-точно на 1569 г. Има пълни спирания през тази последна година, та било то и това на вълнения център Ондскот, който все пак е в пълен разцвет и от световно значение[5]. При пристигането на херцог д'Алба текстилната индустрия е толкова засегната, че последният няма да може да открие на място достатъчно син плат за хората от своя дворец[6]. Несъмнено грабежите от ноември 1576 г. разрушават един вече не напълно жизнен град Антверпен[7]. Едно португалско свидетелство от 1573 г. посочва, че поне от 1572 г. цялата търговия с Фландриите е унищожена[8]. Един испански търговец, завърнал се в

---

[1] *Amedeo Pellegrini*, Relaz. inedite di ambasciatori lucchesi..., Roma, 1901, p. 13-14, по повод пътуването на Компаньо Компани през 1592 г. – зимно пътуване с корабокрушение на една галера (120 гребци се удавят). Флотата превозва между 600 и 800 хиляди екю и сандъци с монети. Да се отбележи точността на сведенията на *Cervantes*, La Gitanilla, I, p. 64, относно този генуезец, който изпраща пари от Испания в Генуа с галери, според възможностите на галерите в Картахена. Испанските пари са транспортирани също, законно или не, от търговски кораби, както на борда на навата „Сан Франсиско", натоварена в Аликанте и в Ибиса, която пристигнала в Ливорно на 3 март 1585 г. с 21 700 реала: A.d.S. Florence, Mediceo 2080.

[2] Симон Руис до В. Суарес, Медина дел Кампо, 17 април 1583 г.

[3] A.d.S. Venise, Senato Dispacci Spagna, Ф. Морозини до дожа, Мадрид, 18 януари 1614 г.

[4] Вж. в обратна насока рецензията на *Émile Coornaert*, in: Revue du Nord, вече цитирана от нас.

[5] *Émile Coornaert*, op. cit., p. 28-29: за просперитета докъм 1569 г.; стр. 30: „през 1580 г., когато вече много хора заминаха..."

[6] *R. B. Merriman*, op. cit., IV, p. 285-286. Нуждата от монети в Нидерландия през 1585 г. (*Émile Coornaert*, op. cit., p. 46): не е ли тя следствие, не е ли последен стадий?

[7] През 1579 г. в Антверпен вече има само една важна испанска търговска къща, а 4 от Лука, 5 от Генуа, 14 от Италия и 10 от Португалия: *R. Ehrenberg*, op. cit., II, p. 192.

[8] A. Vaticanes Spagna 27, Le cause per le quale il sermo Re di Portugallo..., 1573, f°s 161-162. Банковите затруднения в Севиля през 1565-1567 г.

Антверпен през 1571 г.[1], се чувства като в друг град. Самата борса no es... lo que solia – не е вече онова, което беше...

В общи линии и упадъкът на Лион се вмества в същите дати. Това, което му остава от неговите основни парични функции, е преведено в Париж между 70-те и 80-те години[2]. През 1577 г. на Площада на обмените тревата започва да никне[3] като на истински селски мегдан.

Приблизително по същото време се очертава и краят на големите обменни панаири в Медина дел Кампо, ритуално фиксиран от историците около втория банкрут на испанската държава (1575 г.). На север от Медина обикновено послабо се забелязват почти съвпадащите по време затруднения на Бургос и Билбао. На практика тогава са закрити важните регистри на морски застраховки[4] на Консулата на Бургос. Това, което се разпада, е голямата ос от Медина до Билбао и по-нататък до Фландриите – едно от направленията на Испанската империя от началото на управлението на Филип II.

Така Средиземноморието отклонява в своя полза една голяма част от световното монетно обращение. Възраждайки се за един нов живот, Барселона, символ на новите времена, реорганизира през 1592 г. обменните си панаири и след Сардиния, Неапол и Сицилия, които като че ли очертават крайните предели на нейната търговска зона, в края на века тя реекспедира платноходи чак до Рагуза и Египетска Александрия[5]. Освен това тогава цяла Италия е завладяна от благородните метали. Посланикът дю Ферие, представлявал дълго време Франция във Венеция и в течение на делата на Италия и на Леванта се тревожи през 1575 г.[6] от заплахите за война, които тегнат над полуострова: дали испанците няма да се възползват от раздорите в Генуа, за да завладеят града и покрай него – цяла Италия? Тази Италия, която „никога не е била толкова богата", уточнява той в едно писмо до френския крал. Какво да кажем тогава за следващите десетилетия на Италия? Един толкова начетен човек като херцог де Ферия пише в един дълъг доклад към 1595 г., че най-добре за Англия би било да се подчини на властта на Испания „по примера на Неапол, Сицилия и Милано, които при

---

[1] *V. Vázquez de Prada*, op. cit., I, p. 28, n. 30.

[2] Според *A. von Reumont*, op. cit., I, p. 355, през 1575 г. няколко флорентински фирми, които са все още там, напускат Лион, за да се преместят в Безансон, Шамбери, Авиньон... Според *R. Ehrenberg*, op. cit., I, p. 306, през 1575 г. в Лион остават само няколко италианци – другите заминали за Париж. През 1592 г. единствено оцелялата банка на Капони е съживена от известния Замети от Лука през 1594 г. За тази важна глава от историята вж. труда на *L'Hermitte de Solliet*, La Toscane française, Paris, 1661, който се занимава с италианските банкери, установени в Париж. В тоскански план упадъкът на Лион не е ли една от причините за испано-тосканското сближаване след 1576 г.? За начина, по който тосканският живот се насочва към Испания вж.: *R. Galluzzi*, op. cit., III, p. 505 et sq.

[3] *R. Ehrenberg*, op. cit., II, p. 191.

[4] Ordenanzas del Consulado de Burgos de 1538, p.p. *Eloy Garcia de Quevedo y Concellon*, Burgos, 1905. Дълго въведение. Упадък от 1556 г.? (стр. 71). Датата ми се струва много точна. Според Мари Хелмер, която ми потвърждава гледната си точка в бележка от 21 март 1965 г., признаците на упадъка се появяват към 1566 г.; кризата се изостря през 1568, 1570 и 1572 г. Упадъкът е свършен факт през 1573 г. и неговите последствия са невъзвратими.

[5] *A. de Capmany*, op. cit., IV, p. 337 (1594 г.). Създаване на Nuevo Banco в Барселона (1609 г.), „per mes ampliar la Taula del Cambi", *A. P. Usher*, op. cit., p. 437.

[6] Дю Ферие до Анри III, Венеция, 8-13 май 1575: *E. Charrière*, op. cit., III, p. 595.

настоящото си управление процъфтяват повече от когато и да било..."[1] Да посветим този пасаж на онези, които бързат да говорят за упадък на Средиземноморието в началото на 16 в.

Всъщност испанските монети постепенно нахлуват в цялото пространство на морето. Скоро те обуславят всекидневния живот. Към 1580 г. на пазарите в Алжир парите в обращение са златното испанско екю, сребърните реали, парите от 8, 6 и 4 и най-вече монетите de ocho reales (от по осем реала – бел. пр.). Всички тези монети имат преимущество на пазара и са едни от най-важните стоки в посока към Турция, където реалите се експедират с цели каси[2]. Регистрите на Френското консулство в Алжир, които датират от 1579 г.[3], и тези от Френското консулство в Тунис[4], които започват от 1574 г., посочват най-често предимство за испанските пари. Именно в такива монети се уговарят най-често цените на покупките. През февруари 1577 г. в Тетуан въстават пленници на борда на един алжирски кораб. Турците се хвърлят бързо във водата, но пострадват: натоварени с реали и злато, мнозина са завлечени на дъното[5]...

В Ливорно, редом с официалните пристигания на големи кораби, барките, идващи от Генуа или направо от Испания, носят сред балите със стоки сандъци с „реали"[6]. В Рагуза, в самия край на века – през 1599 г., от две регистрации на монети, предназначени за Родосто и Александрия, първата съдържа talleri и reali[7], втората – само reali d'argento di Spagña a reali otto per pezza...[8] (сребърни испански реали по осем реала монетата – бел. пр.). Предишната година един рагузки кораб е изоставен в Китера от своя екипаж, който се добира до сушата с лодка, за да не попадне в ръцете на Сигала[9]. Капитанът и бегълците отнасят със себе си 17 000 reales de a ocho. Друга подробност: през май 1604 г. един марсилец признава в Рагуза, че дължи на един флорентинец „duo centum sexaginta tres peggias regaliorum de 8 regaliis pro qualumque pezzia"[10] (двеста шестдесет и три монети от по осем реала всяка – бел. пр.). Така по това време Рагуза е широко засегната от инвазията на испанските монети. Но кой град, коя страна не е? Реалите пристигат в Турция, както вече казахме, а дори и в Полша – с големи каруци, свързващи Лвов с Истанбул[11]. Явно няма смисъл да се ходи в Леванта, където толкова много италиански, рагузки, марсилски и английски търговски писма ни представят една отдавна позната картина.

Тези лесни за мултиплициране подробности не трябва да отвличат нашия поглед от съществения. Ще го разберем по-ясно, ако приемем, че от 1580 г.

---

[1] Simancas E° 343 (1595).

[2] *D. de Haedo*, op. cit., p. 24 et 24 v°; *R. Hakluyt*, op. cit., II, p. 176 (1584).

[3] *R. Busquet*, „Les origines du consulat de la nation française à Alger", in: Inst. hist., Provence, 1927.

[4] *P. Grandchamp*, op. cit., например: I. p. 17, 18, 23, 87 etc. Факт, вече забелязан от *A. E. Sayous*, Le commerce des Européens à Tunis depuis le XIIe siècle, 1929.

[5] *D. de Haedo*, op. cit., p. 177 v°.

[6] A.d.S. Florence, Mediceo 2080, 26 юли 1578 г., 3 март 1585 г.

[7] A. de Raguse, D. de Foris, VIII, f° 172, 24 август 1599 г.

[8] Ibid., f°s 113 v° – 115 v°.

[9] A.N., K 1676, Иниго де Мендоса до Филип III, 2 януари 1599 г.

[10] A. de Raguse, D. di Cancellaria, 192, f° 139, 30 май 1604 г.

[11] Вж. по-горе, стр. 193, 194.

истинският център на разпространение на белия метал е Италия с големите си градове – толкова, колкото, че и повече от самата Испания. От тази роля тя извлича огромни печалби, понеже се е нагърбила да изнася към Леванта – което е лесно и изгодно – една част от голямото изобилие на бели испански монети; че се е наела да снабдява с по-трудните за доставяне златни монети, с бели монети и с полици ограниченото тържище на Холандия, където Испания брани своята империя и съдбата на Католицизма и където самият поток на звонковите монети храни както въстаналата Холандия, така и войските и верните поданици. По този начин Италия е в сърцето на една система, създаваща връзки, синхрони и явни асиметрии.

Италия в плен на „moneda larga"

От 1580 г. количествата благороден метал, докарани в Генуа от пристигналите от Испания галери, не престават да растат до несъмнения рекорд от юни 1598 г.[1]: 2 200 000 екю (200 000 в злато, 1 300 000 в сребърни кюлчета и 700 000 в реали), докарани наведнъж. Освен ако рекордът не е бил поставен от пристигането в Генуа на 20 юни 1584 г. на 20 галери под командването на Дж. Андреа Дориа, който вероятно е пренесъл между 3 и 4 милиона екю, но нашите сведения не са достатъчно точни[2]. Нека запомним мащаба на тези пратки. Според разчета на Contaduria Mayor (Главното счетоводство – бел. пр.) от 1594 г. всяка година в Испания пристигат десет милиона в злато, изнасят се шест – три за краля и три за частни лица. Четирите милиона в повече или остават в Испания, или са стойността на незаконния износ от куриери, пътници или моряци... Един историк[3] смята, че всяка година в края на века шест милиона в злато ще да са достигали до Италия, за да се разпръснат после във всички части на полуострова и извън него. Тези пари изиграват своята роля дори преди да са стигнали в Генуа (или Вилфранш, или Портофино, или Савона, или Ливорно). Дори само новината за предстоящото им пристигане създава „изобилие" на италианските тържища, както в Севиля, Мадрид или Медина дел Кампо съобщението, че флотата от Индиите е там; тази галери са един вид втора флота от Индиите. Скоро в Италия това изобилие става натрапчиво, дори смъртоносно. Навсякъде е пълно с евтини пари, „moneda larga", които развалят доста сметки. Кредитните игри трудно се приспособяват към продължителното изобилие. Те съществуват от прилива и отлива. Полиците се продават от всеки, който иска да вземе пари назаем, но кой ще иска това, когато парите са в изобилие? Нека добре да разберем този прост механизъм: парите в обращение са в изобилие, което означава, че всеки притежава горе-долу своята част, така че вземащият пари назаем, тоест продавачът на полици, изчезва или поне става все по-голяма рядкост на тържището; полиците също са рядкост и на много високи цени. При обратното положение парите в брой липсват, полиците се продават навсякъде и заемодавецът е господар да ги купува на

[1] A.d.S. Florence, Mediceo 5032, Заноби Карнезеки до архиепископа на Пиза, Генуа, 27 юни 1598 г.
[2] *Felipe Ruiz Martin*, Lettres marchandes..., p. XLVIII.
[3] Tanteo general B.N., Madrid, 1004, цитирано от *Felipe Ruiz Martin*, ibid.

ниски цени. Симон Руис е объркан и неудовлетворен от тези наглед лесни години. Към своя занаят на търговски посредник в големи сделки той е добавил и този на заемодател, на купувач на полици на тържището на Медина дел Кампо. Обикновено тези, които му продават, са търговци на вълна, които не могат да уреждат делата си, без да получават аванси, тъй като вълната, купувана в Испания, се изплаща във Флоренция месеци по-късно. Симон Руис купува документа, който представлява неговият кредит, изпраща го на своя приятел и сънародник във Флоренция, Балтасар Суарес, който ще стане зет по сватовство на Великия херцог на Тоскана. След като полицата е пристигнала по предназначение, тя се превръща в пари с печалба. Но тези пари трябва да се върнат в Медина дел Кампо чрез нова полица, купена във Флоренция. Ако има изобилие от пари на тържището, полицата ще се купи на висока цена и Симон Руис няма да спечели при тази втора операция. Ако го кажем по-просто, банкерът губи в тази игра или поточно през следващите шест месеца не печели петте процента, с които е свикнал. Да не спечелиш означава да загубиш, да ангажираш неправилно „парите от собствената си къща". Няма нищо по-разбираемо от оплакванията на възрастния мъж от Медина дел Кампо или от обясненията и оправданията на приятеля му от Флоренция[1]. „Днес, обяснява последният, който има пари на ръка, трябва да ги дава на цената, която иска вземащият..."[2] Нищо не би било по-опасно, продължава старият приятел от Флоренция, от това да се върви срещу течението; „онези, които са искали да окажат натиск на тържището на Флоренция (violentar la plaza), въобще не са спечелили", отбелязва той на 9 септември 1591 г.[3] Какво да се направи срещу прилива на монетите и кюлчетата сребро? Основната игра, характерната игра на обмени е развалена; за да функционира, трябва процентите да се вдигат и спадат и да позволяват изгодни разлики.

При простото проучване на производството в монетните дворове на Полуострова бихме получили друга картина на това наводнение на Италия от „парите в брой". Никой не остава без работа. Вероятно ще е възможно въз основа на документите от Sommaria да възстановим някои покупки от Regia Zecca (Кралския монетен двор – бел. пр.) на Неапол[4]. Нека да отбележим, че от 1599 до 1628 г.[5] там са сечени пари за 13 милиона. Същата дейност се осъществява и в Палермо, и в Месина[6] или в Генуа[7]. Едва емитирани, монетите влизат в обра-

---

[1] Вж. писмата, разменени между Симон Руис и неговите търговски партньори в цитираната книга на *Ф. Руис Мартин*. Да отбележим в писмата на Балтасар Суарес това от 24 февруари 1590 г. (Бонвизи в Лион): No quenan creditos sino débitos... и това от 9 септември 1591 г.: sta oy dia el cambio de manera que qien tiene el dinero lo a de dar a como quiere el tomador... etc.

[2] Пак там, писмо от 30 март 1590 г.

[3] Балтасар Суарес до Симон Руис, Флоренция, 9 септември 1591 г.

[4] A.d.S. Sommaria Consultationum, 22, f°s 9-10, 8 февруари 1608 г.

[5] Според *Turbolo*, Discorso..., p. 3 et 4, Naples, B. di Storia Patria XXVIII, D. 8. И само 10 500 000 дуката от 1548 до 1578 г., тоест 260 000 на година, кръгло (A.d.S. Naples, Sommaria Consultationum, 9, f° 168, 29 ян. 1587 г.), срещу 400 000 средногодишно от 1599 до 1628 г., което, като се има предвид девалвацията на дуката, означава още едно ускоряване.

[6] *Antonio della Rovere*, op. cit., p. 43, n. 40 bis.

[7] *Ubaldo Meroni* (p.p.), I „libri delle usate delle monete" della Zecca di Genova, dal 1589 al 1640; Mantua, 1957.

щение и, най-вече през 17 в., напускат бързо местата, от които произхождат. Във Венеция Zecca[1] (Монетният двор – бел. пр.) сече без да спира; рискува благоденствието на града. Средно всяка година става дума за един милион в злато и един милион в сребро. Тъй като обикновеното снабдяване чрез посредничеството на търговците, доставящи монети или verghe (кюлчета – бел. пр.) на неговите гишета, не е достатъчно, Монетният двор пристъпва към договаряне на покупки. Тези договори често са доста големи: през 1584 г. – 500 000 дуката (на 2 юни с Капони); 140 000 марки с От, агенти на Фугер във Венеция; един милион дуката пак с От през 1585 г.; един милион през 1592 г. с Агостино Сенестраро, Маркантонио и Дж. Батиста Джудичи; 1 200 000 дуката през декември 1595 г. с Оливиеро Марини и Виченцо Чентурионе; един милион на 26 март 1597 г. със задължение за Йеронимо и Кристофоро От... Впоследствие договорите са по-незначителни, но все пак през март 1605 г. е сключен договор за 1 200 000 дуката с Дж. Паоло Маруфо, Микел Анджело и Джио Стефано Борлоти... Нашето намерение не е да направим равносметка на покупките на Монетния двор, а да покажем тази паст, този апетит на Монетните дворове, който в основната си част се задоволява от испанското сребро от Америка.

Впрочем не би трябвало да събираме броя на отсечените монети, за да се надяваме да контролираме впоследствие обема на далечното производство на Новия свят. Играта не е толкова проста. Отлетите тук монети се претопяват на друго място; минават няколко месеца или години и те са на гишетата на друг монетен двор. От 1548 до началото на 1587 г. Неаполската монетарница произвежда дукати за десет и половина милиона и в края на тази дейност in tutto il Regno non ne siano settecento millia ducati – не остават и 700 000 дуката[2]. Това, че металът в Италия е толкова много, не пречи той да се движи с голяма скорост.

Разбира се, Италия не дължи тази привилегия на простия факт, че се намира на имперския път на испанското сребро. Това съвпадение ѝ помага, но още повече – дейността ѝ, която историците упорстват да подценяват и която е дотолкова активна в последните години на века, че ѝ носи положителни баланси в обмените с Германия, европейския Изток, Холандия, Франция и Испания[3] (не се държи сметка за отрицателния баланс на Флоренция поради покупките ѝ на кастилска вълна). Тези положителни салда ѝ позволяват да натрупа за себе си и да покрива дефицита по посока на Леванта и на Турция, за което говорихме подробно и което покриване чрез плодотворната си възвращаемост отново задвижва цялата

---

[1] Давам последователно сведенията, които съответстват на цифровите означения от следващия параграф: Marciana 7299 (2 юни 1584 г.) Correr, Donà delle Rose, 26, f° 93, 2 юни 1584 г.; ibid., f° 93 v°, 13 юли 1584 г.; ibid., f° 95, 5 декември 1585 г.; ibid., f° 104, 14 юни 1591 г; A.d.S. Venise, Senato Zecca 2 (1591); ibid., 4 декември 1595 г.; 3 януари 1596 г.; ibid., 5, 26 март 1597 г.; ibid., 8, 19 март 1605 г.

[2] A.d.S. Naples, Sommaria Consultationum, 9, f° 168, 29 януари 1587 г.

[3] Тези твърдения са почти сигурни; относно Франция да се види класическата статия на *А. Шамберлан* (стр. 429, бел. 1); за Германия и Нидерландия – простият факт, че Венеция и Флоренция разполагат с отстъпка по отношение на Севера; за липсата на равновесие между Флоренция и Испания вж.: *F. Ruiz Martín*, Lettres marchandes... Понятието баланс на сметките остава чуждо на 16 в.; същевременно в отговора на комисионерите до испанското правителство (1575, B. M. Harl. 3315, f° 155) чета следната важна фраза: „...a estos reynos por ymportar mas las mercaderias que vienen a ellos que las que salen, y este inconveniente no es de poca consideracion".

търговска и индустриална дейност на Полуострова. Така той се оказва в сърцето на търговията с благородни метали и полици, истински господар на едно движение, при което всичко се направлява. При инфлацията на среброто златото става стабилната валута – тази на трупането на пари, тази на международните плащания. С изключение при обратните ангажименти полиците са платими в злато. Пак със злато искат да им се плаща войниците във Фландриите – ако не изцяло, то поне частично. Накрая, само златото може да се движи по пощата, както вече казахме. Следователно, ако Италия се нуждае от Испания, то и Испания има нужда от Италия за разплащанията си по посока юг-север, които дължи, и много често плаща в злато чрез Генуа във Фландриите. Именно тържищата от Полуострова са в състояние да осигурят златните пари и полиците, които се появяват в Антверпен в ръцете на касиерите, плащащи на испанските армии.

Ето Италия е кръстопът: от една страна, оста юг-север, която поддържа политиката на Испания и договорите чрез генуезката връзка, от друга страна – оста по паралелите, която стига до Леванта и после до Далечния изток; единият път – на златото от Генуа до Антверпен, другият – на белия метал, начертан чак до далечен Китай.

За втория – няма никаква изненада; по него белият метал циркулира с предимство; той се валоризира още в Леванта, тъй като Турската империя е зона на златото от Египет и неговото африканско снабдяване; той се валоризира още повече на Изток, прекосявайки Персия и Индиите, за да достигне понякога кръстопътя на Филипините и Китай: китайското злато се разменя в отношение „две марки злато за осем марки сребро", тоест 1:4, докато в Европа съотношението е поне 1:12. Тази ос Италия-Китай, чието трасе започва в Америка и обикаля земята или през Средиземно море, или през нос Добра надежда, е *структура* с постоянно присъствие, основна черта на световната икономика, която ще изчезне едва в началото на 20 в. Обратно, оста Генуа-Антверпен зависи само от дълготрайността на конюнктурата. Тя ще трае, докато Испания владее Холандия, тоест до 1714 г., докато трае инфлацията на среброто, която тя контролира, тоест до 1680 г.[1] Следователно през целия 17 в. Италия остава на кръстопътя на двете оси. От пристанището на Кадис английски, холандски, кораби от Сен Мало и понякога генуезки платноходи, „военни" или не, транспортират в Генуа или в Ливорно монетите осморки, наричани обикновено пиастри[2]. Целият този трафик достига до „Александрия, Кайро и околностите му, Смирна, Халеб и други тържища в Леванта". Пиастрите „там много се търсят – във всички горепосочени места и дори в Персия...", пише Самуел Рикар[3], дядото на известния Рикардо, чиято книга се отпечатва още през 1706 г. Сребро, а не злато. В Египет, разбира се, твърди един доста по-ранен доклад (1668 г.)[4], могат да се харчат и ungari или zechini

[1] Това е дата, внушена от *J. van Klaveren*, op. cit., p. 3. *Jean Meuvret*, „La conjoncture internationale de 1660 à 1715", in: Bulletin de la Société d'Histiore Moderne, 1964, изглежда, вижда в нея само началото на кратък период на покачване: „Касаеше ли се за истинско оживление?" Да се отбележи, че от 1604 до 1609 г. част от белия метал на Америка поема пътя за европейския Север.

[2] Думата е на Самюел Рикар – вж. следващата бележка.

[3] *Samuel Ricard*, Traité général du Commerce, 2e éd., 1706, p. 371.

[4] Marciana 5729, Relazione d'Egitto, 1668.

„senza perdervi cosa veruna; ma bisogna esser pratico" – без да се губи, но трябва да познаваш сделките си... Със сребърните пари осморки може да се спечели до 30%. Що се отнася до оста юг-север, тя си остава. Несъмнено надмощието на Генуа намалява след 1627 г.[1], но през 1650 г. нейните банкери все още правят доставки за Холандия за сметка на Испания[2].

Векът на генуезците[3]

Тези предварителни обяснения помагат по-добре да се ситуира векът на генуезките банкери, който се разполага на часовника на големия капитализъм от 1557 до 1627 г., след краткия век на Фугерови и преди века на смесения капитализъм на Амстердам. Признавам, че бих предпочел да кажа 1640 или 1650 г. пред 1627[4], но какво от това. Явно богатството на генуезците не изниква с магическа пръчица през 1557 г., на следващия ден след странния банкрут на испанската държава, и не изчезва напълно през 1627 г., във връзка с петия или шестия кастилски банкрут, когато граф херцогът Оливарес издига португалските марани на първо място сред заемодателите на Кастилската корона. Генуа остава още задълго една от опорите на международните финанси.

Старото богатство на Генуа и внезапната ѝ политическа промяна от 1528 г. подготвят предварително нейното благосъстояние, ранното ѝ внедряване в Андалусия и Севиля[5], както и участието ѝ не само в търговията между Испания и Индиите, както е добре известно от работите на Андре Е. Сею, но и в тази между Севиля и Холандия, като едната търговия подхранва другата. Отбелязвам, въз основа на Рихард Еренберг[6], че генуезците се налагат късно в Антверпен, не преди 1555 г., но те са активни на тържището на Шелда още от началото на века и от 1488 до 1514 г. са първи сред всички италиански търговци[7]. Изглежда, че впоследствие са финансирали връзките север-юг, и то поне до 1566 г.

Във всеки случай благоприятното положение за тях е създадено от слабостта и умората на Фугерови и на техните сподвижници, ударени пряко от тежката

---

[1] Това е мнение на *F. Ruiz Martin*, Lettres marchandes...

[2] A.d.S. Gênes, Spagna 38, документи от 1647 до 1650 г.

[3] В следващите страници включих два труда на *Felipe Ruiz Martin*, Lettres marchandes échangées entre Florence et Medina del Campo, става дума за изпратени или получени писма от Симон Руис (после от неговия племенник Косме Руис) за или от Флоренция, от 1577 до 1606 г. Тези писма са предшествани от дълго и прекрасно въведение. Вторият труд, който ми бе предоставен преди отпечатването му, е El siglo de los Genoveses en Castilla (1528-1627): capitalismo cosmopolita y capitalismos nacionales; според мен това е най-хубавата книга за Испания от 16 в., след класическите трудове на Рамон Каранде.

[4] Наистина съм впечатлен от масовото пристигане на белия метал в Генуа още в края на века. Да се види кореспонденцията от 1670 г. на френския консул в Генуа, Компанс: A.N., Affaires Étrangères B 1 511, Gênes. Вж. също правата на сечене на монети от монетния двор на Генуа, според публикациите на У. Мерони (по-горе, стр. 483, бел. 7).

[5] *Ramón Carande*, „Sevilla fortaleza y mercado", in: Anuario de Historia del Derecho español, II, 1925) отделен отпечатък (pp. 33, 55 et sq. *Jacques Heers*, op. cit., и множество посочвания при думата „Севиля" в индекса.

[6] *Франк Спунер* добре е отбелязал, че генуезците са успели да се възползват в тези повратни години от валоризацията на златото – цит. съч., стр. 21.

[7] *Renée Doehaerd*, Études anversoises, I, 1963, p. 33.

рецесия от средата на века, които ще се оттеглят (с изключение на кратки появявания през 1575 и 1595 г.) от опасната игра на asientos.

Asientos са спогодби с множество клаузи, сключени между кастилското правителство и hombres de negocios (търговците – бел. пр.). Това са краткотрайни аванси, платими преди всичко при пристиганията на благородни метали в Севиля: те са периодични и що се отнася до краля, заместват постоянната хазна и в това число ежемесечното изплащане, *най-често в злато*, на заплатите и другите разходи на испанските войски в Холандия. Ловкостта на генуезците се състои в това, че от 1557 г. не само се осланят на различни ресурси на Католическия крал в Кастилия или извън нея, но и използват обществените спестявания, испански и дори италиански, за да съберат и гарантират огромните аванси. Кралят всъщност им отстъпва (от 1561 до 1575 г.) juros de resguardo[1] (пожизнените ренти за обезпечение – бел. пр.) – по принцип ценни книжа за обществена рента, присъдени като гаранция за отпуснатия заем, но които договорителите (asentistas) имат право да ползват по собствено усмотрение. Те продават тези книжа на своите приятели и познати, както и на поръчителите, които се надпреварват да ги купуват. Разбира се, генуезците след това ще трябва да откупуват рентите, за да ги върнат на краля, но едва след като последният ги е изплатил. Втора ловкост: sacas (изнасянето – бел. пр.) на парите в обращение било забранено от 1559 до 1566 г.[2] – годините на възстановяване на кастилските финанси, като всички дотогавашни дългове били прехвърлени върху Casa de la Contratatión, която става един вид Casa di San Giorgio[3] със своите ресурси, за да осигури изплащането на juros, „ситуирани" в Casa. Това е целта на голямото уреждане на сметки в Толедо през ноември 1560 г.[4], което историците смятат за един допълнителен банкрут, извършен като първия през 1557 г. с мълчаливото съгласие на комисионерите. Последните получават чрез ренти сумата на голяма част от старите си дългове и успяват да платят с тези пари на собствените си кредитори. По време на това уреждане на сметките генуезците страдат по-малко от Фугерови, тъй като, макар да не могат да изнасят вече своите печалби под формата на пари, те могат лесно да инвестират в испански стоки – стипца, вълна, зехтин, коприна и т.н., които, експортирани в Италия и в Холандия, ще им доставят ликвидностите, от които се нуждаят в тези далечни страни. Явно всичко ще стане още по-благоприятно, когато след 1566 г.[5] заради други вълнения във

---

[1] Cf. *F. Ruiz Martin*, Lettres marchandes..., p. XXIX et sq., и прекрасната статия на *Alvaro Castillo Pintado*, „Los juros de Castilla apogeo y fin de un instrumento de credito", in: Hispania, 1963. Juros de caución (гаранционни) не се продават. Получавайки търгуеми полици (juros de resguardo) или както се казва resguardos, комисионерите се сдобиват с обществените спестявания в Испания и извън нея, специално в Италия. Продадените resguardos на спестителите са изплащани в момента на плащането на т. нар. asiento (finiquito) чрез полици със същата лихва. Следователно генуезците са господари на все още неединния пазар на ренти, различаващи се по своя размер, естество и предназначение. Но съществуват и рискове: така през 1575 г., заради спекулациите си с resguardos, принцът на Салерно, Николо Грималдо, банкрутирал с трясък: *Алваро Кастильо Пинтадо*, цит. статия, стр. 9.

[2] *Felipe Ruiz Martin*, Lettres marchandes..., p. XXXII.

[3] Simancas Consejo y Juntas de Hacienda, 37, Decreto sobre la paga de las mercedes y otras deudas. Toledo, 14 novembre 1560.

[4] Ibid.

[5] *Felipe Ruiz Martin*, Lettres marchandes..., p. XXXII.

Фландриите ще им бъде разрешено отново да изнасят монети и кюлчета от сребро и, така да са каже, по тяхно собствено усмотрение.

Най-важният проблем все още си остава този на трансферите и разплащанията в злато към Холандия. За да го разреши, Католическият крал не може да се лиши от задължителната помощ на международните капиталисти – германците от Горна Германия преди средата на века и генуезците – след 1557 г. Филип II е осъден на това съдействие много повече, отколкото Карлос Пети. Той е господар на международния пазар на белия метал, но не и на медта, полиците и златото. Медта е само един фигурант. Същевременно скромният метал за монети е чужд на Иберийския полуостров и е само германски, преди да стане през 17 в. шведски и японски. Испания ще го получи лесно срещу заплащане и положението ще се обтегне единствено в Португалия, където покачването на медта ще бъде баснословно до 1550 г.[1] поради търсенето в източните Индии. През 1640 г. все още се разказва, че по времето на крал Дон Мануел медните пари в Португалия изпреварват златото[2]. При полиците трябва да се различават тези, които представят кредитната игра, получила понякога размах, по-голям от разумния, от тези, които покриват излишъците на търговските баланси. И тъй, Испания, претоварена от американските си богатства, има дефицитен баланс във всички посоки; Холандия е страна с излишък, а италианските тържища не само били, но и си остават такива. Именно полиците на последните трябвало да се изкупуват. Тъй като са били платими по принцип в злато, тези полици ръководят сложните движения на жълтите пари. Следователно снабдяването на Европа със злато от Новия свят е било лошо и често се е налагало да се живее от старите запаси.

Генуезкият капитализъм бързо ще установи своето превъзходство във всички посоки, но нека дебело да подчертаем, че това не би било възможно без помощта на цяла Италия. Тази помощ осигурява успеха на операцията. Продавачи на сребро, генуезците намират у тях си и най-вече в Италия златни пари и полици. През 1607 г.[3] Cinque Savii го обясняват с една дума, тъй като нещата са очевидни: генуезците, доставчици на бял метал (и на кредити за купуване на захар и пипер в Лисабон), hanno sicuro modo di ustrazer da questa città quanto oro vogliono – са сигурни, че ще извлекат от Венеция толкова злато, колкото искат, и също толкова полици за Германия и Холандия. Амброзио Спинола и Дж. Джакомо Грималди обясняват на Генуезката република положението след банкрута от 1596 г. – трудностите, както казват те, за доставките, които обещават да направят за Холандия (по молба на Филип II и от името на останалите генуезки търговци от Contratación, бихме казали – на Синдиката), „тъй като тържищата на Флоренция и Венеция, с посредничеството на които обикновено се правеха такива доставки, са почти напълно разстроени“[4] от жестоките последици на банкрута. Без тях е невъзможно да се намерят толкова много редовни купувачи на реали и сребърни кюлчета, както и доставчици на кредити и злато, позволяващи, от една страна, да не се карат на Север прекале-

---

[1] *V. Magalhães Godinho*, op. cit., p. 420: през 1435 г. квинталът – за 3072 réais, през 1564 – за 33 421. Внезапен спад през 1568 г.

[2] B.N., fr. 9093, f° 78 (1640).

[3] A.d.S. Venise, Cinque Savii, Riposte 1602-1606, f°s 189v°-195, 16 януари 1607 г.

[4] 2 април 1597 г.: A.d.S. Gênes Spagna 12.

но големи количества неудобни за носене сребърни монети, а от друга – да се експедира необходимият жълт метал. Нека да повторим: необходимият. Войниците в Холандия изискват винаги голяма част от своите заплати в златни монети – в тях откриват преимущества и удобства. Златните монети имат предимство и позволяват лесно транспортиране поради много малкия си обем. Така се налага непрекъснат обмен на сребърни монети срещу златни. Търговците ще се опитат да се освободят от това неприятно задължение, налагайки белите монети и дори парите от плат като част от заплащането на войниците... По този повод напредъкът е бавен. Белият метал въобще няма да се наложи в изплащането на заплатите преди царуването на Филип III с инфлацията на билона, която маркира първия му етап; не и преди бавното издигане на испанските реали в ранг на международна монета, приета от всички. Още по-малко преди възстановяването на мира в края на века и в началото на следващия, което обезсилва исканията на войниците и слага край на действителната заплаха от тях.

Но до този момент златните пари са тяхно изискване, и то толкова основно, че стават една от важните особености на голямото монетно движение на века; една от структурните му черти, както пръв ясно го посочи Фелипе Руис Мартин[1]. От време на време се появяват и инциденти. Така през февруари 1569 г. херцог д'Алба изпраща във Франция експедиционния корпус на Мансфелд на помощ на католиците[2]. За да снабдят със златни пари колата с трите коня на командирования с войската касиер Диего де Гейнес, се налага да използват търговци от Руан, Париж и Лион и да обменят, не без разходи, monedas de plata como se rescibieron de los mercaderes a escudos de oro en oro – сребърните пари, получени от търговците, в златни екю. Този дребен факт има преимуществото да ни докосне до едно реално ежедневие и да ни разкрие една широка панорама. Общата система на генуезците, която приключва организирането си през 1579 г. с панаирите в Пиаченца и ще трае и след края на века, е, погледнато от страната на Холандия, едно мащабно обсебване на златото, което предполага серия от предварителни циркулации, отнасящи се до стоките, парите, полиците и, с една дума – до цялото богатство на Запада. Тази печеливша игра включва съблюдаването на някои наложителни правила.

Панаирите на Пиаченца

Победата на генуезците се разкрива в пълната си светлина едва след 21 ноември 1579 г.[3], когато т. нар. панаири на Безансон се преместват в Пиаченца, където ще останат с кратки прекъсвания чак до 1621 г.[4] под генуезки контрол. Възниква-

---

[1] По-специално в: Lettres marchandes..., ch. II, „L'argent vassal de l'or", p. LIII et sq.

[2] Според счетоводната книга на Франсиско Ликалде, pagador del exercito de Flandes от 12 март 1567 г. В ръкописа тя носи заглавие Tanteos tomados en Flandes al pagador Francisco de Lixalde hoja de catorze meses antes que falleziese, Simancas, p. 26. Публикувана е по едно латинско копие от: *M. F. Rachfahl*, Le registre de Franciscus Lixaldius, trésorier général de l'armée espagnole aux Pays-Bas, de 1567 à 1576, 1902, 187 p., 8°.

[3] *L. Goldschmidt*, Universalgescichte des Handelsrechtes, 1891, p. 127.

[4] *G. Luzzatto*, op. cit., p. 180.

нето на панаирите на Безансон води началото си може би от 1534 г.[1] Генуезките търговци срещат големи трудности в Лион поради факта, че кралят на Франция не им прощава предателството от 1528 г.; оттеглили се после в Шамбери, те имат същите трудности с херцога на Савоя, който ги изгонва от своите владения подбуден от френския крал. Налага се те да определят друго място за среща на своите комисионери и техните съдружници: в началото на 1535 г. в Лон-льо-Соние, на Панаира на кралете, после в Безансон, за първия след Пасха панаир, един от дългата серия. Не Карлос Пети, а самата Генуезка република организира преместването, понеже много се привързва към новото място за срещи, след като французите завзели Савоя и Пиемонт през 1536 г., а Безансон можел да бъде достигнат направо през Ломбардия, швейцарските кантони и Франш-Конте, от друга страна, това отдалечено средище, „нездравословно и досадно", все пак има преимуществото да бъде в близост до Лион и струпванията на пари и стоки, каквито представляват тамошните панаири и чийто ритъм дълго време ще се следва точно в Безансон[2]. Лион остава все още истинската столица на световното богатство, на средата на пътя между Средиземно море и Антверпен, което обяснява защо когато се сблъскват с трудности в Безансон, които не са ни добре познати, генуезците преместват своите панаири в Полини, без съмнение през 1568 г.[3], после в Шамбери, приближавайки се по този начин на юг, но оставайки все още в лионската орбита. Съседството се налага: доказват го редица плащания, извършени в Монтюел, първото важно селище по пътя от Лион за Савоя[4].

Преместването на панаирите в Пиаченца, на територията на херцога на Парма, следователно е много важно. Това означава скъсване с Лион, който преградата на Алпите отделя от новото средище. Това настаняване в Пиаченца е последният акт от една продължителна криза, обхванала предходните четири години, чиито истински причини историците започват да съзират едва днес[5]. Тук става дума за един много важен епизод от генуезкия успех.

Системата на asientos, подплатени с juros de resguardo, е, както посочват кривите на нашата графика № 59 (в част II, гл. 4), широко развита след вълненията на Фландриите от 1566 г. и умножаването на licencias de saca[6] (разрешителни за из-

---

[1] Люсиен Февр ми посочи, че според градските регистри на Безансон (прошение на Томазо Дориа до градските магистрати от 27 юли 1566 г.) през 1534-1535 г. имперският град привлякъл към себе си генуезки банкери, „които напуснали канторите си в Лион и Монлюел и се установили в град Лонс-льо-Соние". За тези панаири: *Castan*, „Granvelle et le Saint-Empire", in: *R. Historique*, 1876, t. I, p. 113, note; *P. Huvelin*, Droit des marchés et des foires, 1907; изложението на Контарини (1584): *A. Lattes*, La libertà delle banche a Venezia, Milano, 1869, p. 121; *R. Ehrenberg*, op. cit., I, p. 342, II, p. 227; *Jacques Savary des Bruslons*, Dic. universel de Commerce, Copenhagen, 1760, V, „Foire", II, p. 679-680; *L. Goldschmidt*, op. cit., p. 237.

[2] Относно предходното: *Domenico Gioffré*, Gênes et les foires de change: de Lyon à Besançon, 1960, p. 115-119.

[3] *Lucien Febvre*, op. cit., p. 22, n. 4, p. 110, n. 3; аз открих (Archives du Doubs, B. 563) молбата на генуезките банкери, искащи разрешение да провеждат панаирите си в Полини, 13 август 1568 г.: *R. Ehrrenberg*, op. cit., II, p. 227.

[4] *J. Savary des Bruslons*, Dictionaire universel de Commerce, II, p. 227.

[5] Имам предвид трудовете на *Ф. Р. Мартин* и *Х. Х. да Силва*.

[6] Целият следващ параграф се опира на обясненията в двата труда на *Ф. Руис Мартин*, цитирани по-горе в бел. 3 на стр. 486.

нос на пари – бел. пр.) въпреки прекъсването на океанския път. Това необичайно благополучие на генуезците, настанили се пред очите на всички в новата столица Мадрид, където се подписват важни спогодби и където те организират едно обменно тържище във връзка с Алкала де Енарес, не остава, без да повдигне силната завист на испанското обществено мнение и, което е по-опасно, в самия антураж на Филип II. Кортесите наистина се надигат против тези чужденци от 1573 до 1575 г.[1]. Освен да ги ударят, те трябвало и да ги заменят с някого. Съветниците на Филип II и самият крал много бързо си въобразяват, че биха могли да се обърнат към испанските търговци и другите чужди тържища. Следователно цялото генуезко благополучие е застрашено изведнъж с декрета от 1 септември 1575 г. Всички сделки, сключени след 14 ноември 1560 г., са анулирани като „незаконни" и мошенически. Всички сметки трябвало да бъдат подновени съгласно едностранно фиксираните норми от прагматиката, която излиза през декември 1575 г. (въпреки че носи дата 1 септември). Това за генуезците означава огромни загуби. Те го оспорват, внасят апеляция пред юрисдикцията на Camara (Камарата на Кастилия), но най-вече блокират ефикасно системата за плащания в злато по посока на Фландриите. Твърде възможно е дори да са поддържали протестантските бунтовници в Холандия. Същевременно през месец декември на същата драматична година Генуа въстава, обзета от политическа и социална революция с особена острота (чиито дълбоки подбуди за съжаление не са достатъчно известни), противопоставяйки, от една страна, Nobili Vecchi (старите благородници – бел. пр.), които се занимават изключително с търговия на пари, и Nobili Novi di San Pietro (новите благородници на Сан Пиетро – бел. пр.) от друга, които са обикновени търговци, поддържани от arti – занаятчийското съсловие. Въстаниците побеждават, вземат в ръце командните лостове и повишават заплатите. Банкерите се оттеглят близо до града, „някои в земите на Батиста Спинола, около Серавале, близо до Нови, по пътя за Милано"[2] или в Савоя. Но победилата страна не може да ръководи града, още по-малко да задвижи отново огромната финансова машина, дотолкова разстроена от септемврийския декрет на Филип II, че в Лион Буонвизи се питат с безпокойство през октомври 1575 г. „дали великденският панаир в Безансон ще се състои и къде ще се състои"[3]. Следователно нищо от започналата голяма битка не изглежда предрешено в края на 1575 г. Борбата в Генуа, борбата в Испания, съревнованието между генуезки и испански търговци по всички европейски тържища представляват една единна борба.

Победата на генуезките банкери ще се забави с още две години до компромисния за тях medio general (общо споразумение – бел. пр.), подписано с испанския крал на 5 декември 1577 г., което премахва драконовските мерки от 1575 г. Тази победа е постигната само поради безсилието и неопитността на кастилските търговци и на всички онези, в това число и Фугерови, „безпрекословни слуги" на Хабсбургите, които се намесват в разприте. Задвижените капитали са недостатъчни, много бързо усвоени и същевременно бавни в своето придвижване. Освен това

---

[1] Actas, IV, p. 225-226, 316, 411.
[2] *J. Gentil da Silva*, труд под печат, въз основа на първия му машинопис, стр. 24.
[3] Ibid., p. 21.

блокирането на полиците и златото от генуезците е ефикасно. Те държат в ръцете си много голяма маневрена маса, за да е възможно техните противници да действат както им е удобно. В Лисабон, Флоренция, Лион, дори Париж и по френските пътища нищо не става с желаната бързина. Резултатът: испанските войски, които не са получили заплатите си, се разбунтуват и вследствие от ред превратности, завземат и ужасно разграбват Антверпен през ноември 1576 г.[1] Тези драматични събития, в които би било неблагоразумно да се мисли, че генуезците въобще нямат пръст, както би било неблагоразумно да се мисли, че испанците въобще не са отговорни за въстанието от 1575 г. в Генуа, та тези драматични събития тласкат краля към помирение. Дотогава той е демонстрирал poco voluntà di mitigare il rigore dil decreto (малко воля да смекчи строгостта на декрета – бел. пр.), както твърди една генуезка кореспонденция[2]. Но как да се придържа към тази суровост, която в дълбините на сърцето си предпочита? От март 1577 г. започват серизони преговори. Те ще завършат едва на 5 декември 1577 г. Търговците веднага ще предоставят на разположение на Католическия крал пет милиона в златни екю, платими в Генуа, Милано и евентуално в Неапол или в Сицилия.

Същевременно в Генуа всичко влиза в крак с помощта на търговци и банкери от областта на Милано и от Тоскана и се оформя ново решение на въпроса: това за панаирите, разположени в Пиаченца, в земите на херцога на Парма. С изключение на няколко спънки (така на Великден 1580 г. те ще се състоят в Монлюел, близо до Лион в Савоя) те ще останат там, както ще остане да съществува и системата, която те въплъщават под контрола на Генуа, чак до 1621 г. Чрез Генуа Средиземноморието си присвоява задълго световното богатство.

В Пиаченца[3] ефектът от този успех е привидно скромен. Това не е нито бумът на Лион, нито известните панаири на Франкфурт или Лайпциг. Девизът е: дискретност.

Четири пъти в годината на панаирите на Сретение (1 февруари), на Великден (2 май); през август (1 август) и на деня на Вси светии (2 ноември) се събират шестдесетина делови мъже. Това са banchieri di conto (банкери на курса – бел. пр.) – няколко генуезци, миланци, флорентинци, всичките членове на един вид клуб, в който, за да влезеш, е необходим вотът на хората от тържището и доста висока гаранция (4000 екю). Именно те, през третия панаирен ден, фиксират курса на обмените, чието значение не е необходимо да обясняваме. Редом с тези banchieri di conto фигурират и сарафите, или cambiatori, както често се наричат, упълномощени срещу гаранция (2000 екю) да следват панаирите и там да предлагат своите плащания (казвало се: *своя баланс*). Трета категория са heroldi (trattanti), представителите на фирми, посредниците; най-много 200 души, подчинени на един регламент, като крайното решение при случай на контестация, се взема от последната истанция – могъщия Сенат на Генуа.

Тези панаири служат и за „виремент (прехвърляне на сметки – бел. пр.) и сконтрация (съпоставяне на сметки – бел. пр.)" – думите са на Савари[4]; на итали-

---

[1] *Henri Pirenne*, Histoire de Belgique, IV, 1927, p. 78.

[2] A.d.S. Gênes, Spagna 6.2415, Саули и Леркаро до Генуезката република, Мадрид, 17 юни 1576 г.

[3] Следващите подробности са според обясненията в неиздадения труд на *Х. Хентил да Силва*.

[4] Op. cit., „Foire", t. II, Copenhagen, 1760, col, 68.

ански се казва riscontro. Всеки търговец представя там подвързана книга – scartafaccio, в която са събрани полиците, които трябва да изплати или да му се изплатят – traites и remises. Първата грижа е да се подредят счетоводните книжа, да се получат съгласията за издължаване на полиците и след като се съпоставят всички панаирни операции, се стига до серия от анулирания и компенсации. В крайна сметка остават актив или пасив, който няма нищо общо с фантастичните суми за изплащане в началото. Всичко се е стопило като сняг на слънце. За разликите изплатени в злато, както го изисква панаирната практика, малки количества в наличност са достатъчни. И често пъти кредиторът приема отлагане на своя кредит за друго тържище или друг панаир. Така се създава кредит в полза на длъжниците. Разбира се, подробностите на операциите са по-сложни; ако се позовем на класическата книга на генуезеца Доменико Пери, Il Negociante („Търговеца" – бел. пр.), излязла в Генуа през 1638 г.[1], ще забележим, че изпълнението не става без сериозни затруднения въпреки предварително подготвените сарафски маси. Спорните случаи са в изобилие. За участниците, които нямат опит, отговорниците за панаирите разпространяват на петия ден модели на полици, които само трябва да се попълнят.

Така на тези експедитивни панаири се уреждат огромни плащания. От 1588 г. там се уговарят сделки за повече от 37 000 000 „екю в марки" според Давандзати[2] и няколко години по-късно тази цифра достига 48 000 000 според думите на Доменико Пери[3]. Обменните котировки могат да бъдат възстановени благодарение на търговските писма, с които разполагаме. Но докато не се сдобием поне със счетоводството и кореспонденцията на някой от генуезките банкери, ще бъдем осъдени да наблюдаваме нещата отстрани. Всъщност цялото богатство на генуезците се опира на една доста фина система, която те ловко експлоатират. Тяхното царство е това на полицата, както казва с насмешка търговският агент на Фугерови в Испания, който ги обвинява през 1577 г., „че имат повече полици, отколкото налични пари": mehr Papier als Baargeld[4].

Векът на полиците

Векът на полиците не започва през 1579 г. с първия панаир в Пиаченца – подготвя го цялото столетие. Но след 1566 г. и по-точно от 1579 г. те заемат толкова важно място, че всички, които повече или по-малко се доближават до играта на сделките, ще забележат това. Задълженията се разграничават помежду си: банкерският занаят се отделя от търговската дейност; банкерският или поточно финансовият, тъй като в началото играта се отнася до парите на принцовете... Това е занаят, на който ние историците трябва да открием спецификата, за да доловим веднага учудването на толкова съвременници. Парите следват стоките, смятат мъдреците или честните; под „реален обмен" те разбират този, който

[1] Поне първия том. Вж. каталога на библиотеката Kress Library, p. 23. Аз използвах венецианското издание (Gio. Giacomo Hertz) от 1682 г., в един том.

[2] *Gino Luzzatto*, op. cit., p. 180.

[3] Ibid.

[4] *R. Ehrenberg*, op. cit., I, p. 350.

следва от този честен трафик, но че парите се отделят от стоките в отделна търговия или че в Пиаченца често пъти всичко се решава чрез игра с ценни книжа, те трудно възприемат. Самият Филип II доверява, че нищо не разбира[1] и може би поради това непознаване на нещата той е толкова враждебен спрямо генуезците.

Във Венеция, която остава наполовина потопена в своето минало, полицата ще бъде дълго време дискретен посетител. Един венециански документ от 1575 г.[2] прави равносметка на големите военни заеми, отпуснати по времето на борбата срещу турците: общо повече от 5 500 000 дуката. От тази сума tutte le lettere di cambio (всички полици – бел. пр.), които поръчителите възстановяват, за да се разплатят, възлизат на 216 821 дуката, или малко по-малко от 4% от цялото. Сама по себе си тази проверка не е убедителна: заемите се сключват на място и е логично да се платят в златни кюлчета (57 772), в сребърни кюлчета (1 872 342) или в пари (3 198 420). Същевременно винаги ще се намери венецианец да протестира, когато се представи случай, срещу умножаването на полиците и игрите, законни или не, които те позволяват. Нашите съдници са строги на драго сърце като венецианския посланик от Мадрид, който пише на Сеньорията през 1573 г.[3], че генуезките asientistas оставят настрана истинската и честна търговия със стоки, за да се занимават само с negoziatione dei cambi (обменна търговия – бел. пр.), смятайки дори, че да се занимават със стоки би било cosa da bezarioto e da gente più bassa – добро за голтаците и хората от долен произход. През 1573 г. такова разсъждение е все още разбираемо. Но тридесет години по-късно във Венеция, където като че ли настъпва „век на просвещение", който се проявява за момент, за да се изпари много бързо и през който толкова умове се интересуват от икономически изчисления като един Леонардо Донà, и се явяват превъзходни, малко поукрасени, но написани с вещина „трактати" за търговията, политиката и парите, ние по-трудно разбираме трайното учудване на тези хора пред нововъведението на тези плащания, които сега стават чрез обмен вместо di farsi con denari да стават в пари. Що се отнася до менителниците с техните повтарящи се прехвърляния, които също са въведени по инициатива на чуждестранните банкери – флорентинци или генуезци, то те им се струват pernicioso et perpetuo ziro tra mercante e mercante, godendo quali banchieri particolari le facultà de infiniti negocianti[4] (вредно и безкрайно прехвърляне на полици от търговец на търговец, използвайки, както частните банкери, способността на безброй търговци – бел. пр.). Следователно търговците и богаташите на Венеция ще се хвърлят насила в този измамен свят на fieri di Bizensone (панаирите на Безансон – бел. пр.).

Все пак този свят „има своя смисъл", „тъй като бъдещето му принадлежи и неговата игра, каквито и да били критиките на тези, които нищо не разбирали от нея, е интелектуална игра. Появата на полицата, нейното първоначално развитие, ако не и раждане, всъщност е началото на нова структура на икономическия живот, на едно допълнително измерение, което занапред ще трябва да се добави

---

[1] *J. Gentil da Silva*, „Réalités économiques et prises de conscience", in: Annales E.S.C., 1959, p. 737 (с дата 11 февруари 1580 г.).

[2] Museo Correr, Donà delle Rose, 26.

[3] Цитиран от *F. Ruiz Martí*, Lettres marchandes..., p. XXXIX.

[4] Museo Correr, Donà delle Rose, 181, f° 53.

към него. Генуезците се явяват като предвестници и те отрано дават предимство на най-напредничавите техники. Тяхната грешка е, че се доверяват изцяло на това превъзходство и хвърляйки се в успехите на финансите, се откъсват от атлантическата стока, където мястото им през 1566 г. е все още значимо. Този океански свят, почти изоставен на себе си[1], ще се развие, ще узрее и ще тласне напред своите търговци и много скоро и своите финансисти. Поражението на генуезците не е, както прибързано се твърди, фалит на финансите или на полиците и триумф на търговеца, останал верен на традиционната търговия; то се дължи на тласъка на един нов капитализъм, роден от географската революция, започнала с откриването на Америка и която се извършва в продължение на цял век. В крайна сметка това е триумфът на нови финансисти – португалските заемодатели, които ще се намесят в Мадрид през 1627 г., а след тях и важните заемодатели от Севера. Това всъщност е един етап от холандския капитализъм, който от 1609 г. поне притежава свои суперструктури, в това число тази на най-модерното кредитиране, и който ще замени средиземноморския капитализъм. А последният, търпеливо изграждан, му предава всички свои модели.

От последния банкрут на Филип II до първия на Филип III (1607 г.)

Последният банкрут на Филип II през 1596 г. и първият на Филип III през 1607 г. ни въвеждат в точно определено време, в едни прекалено обширни проблеми. За нас е по-малко важно да излагаме перипетиите им, отколкото да уловим мотивите им и перманентните им игри, за да проверим нашите обяснителни схеми, които неотдавнашните изследвания значително подобриха.

За да ни стане ясно, е необходимо да не бъдем заслепявани от една драматична и редовно следена отблизо история. Нека си представим, а после да си повторим, че всяко политическо, икономическо, социално или културно господство има свое начало, апогей и залез и че етапите на капитализма, което ще рече неговите прекъсвания и мутации, стават по подобие на други прекъсвания и мутации... Както векът на Фугерови, така и векът на генуезците, а по-късно и този на Амстердам е траял едва две или три човешки поколения.

Затова, за да влезем в същността на нашия сюжет, добре е веднага да отбележим:

1-во: че разприте между кастилската държава и „деловите мъже" представляват винаги два последователни етапа – карат се, после се споразумяват; карат се дълго през зимата (няма за какво да се бърза), както през 1596-1597 г., после всеки бърза, тъй като неотложната нужда да се разберат се връща с лятото и тогава компромисът се нарича medio general. Един такъв има през 1577 г., един през 1597 г., два през 1607 г. и един през 1627 г. Разпрата или ако щете банкрутът винаги се нарича decreto.

2-ро: че ако кастилската държава губи всеки път, това е защото тя не преценява тежестта на търговците, които имат цели векове преднина спрямо нея. Гневът

[1] Вж. прекрасната статия на *H. van der Wee*, под печат в Annales E.S.C.

на Филип II срещу генуезците доказва неговото упорство, обузданата му воля, а не неговата трезвост. Ако беше такъв, той трябваше да създаде Държавна банка, както му предлагали през 1582 г., или Monti (заложни къщи – бел. пр.) по италиански образец, както му внушават през 1596 г., или да въведе (а би ли могъл да я контролира?) инфлационна политика... В крайна сметка Филип II, струва ми се, постоянно е бил в положението на южноамериканско правителство от 19 в. – колкото по-богато с доходи, имоти или плантации, толкова по-безпомощно спрямо международните финанси. Свободно да се сърди, дори да удря, споменатото правителство ще трябва впоследствие да се подчини, да продаде своите ресурси и ръководни постове и да прояви „разбиране"...

3-о: че всеки път, когато има банкрут, с други думи – насилствено уреждане на сметки, има и ангажирани в голямата игра играчи, които губят, падат изведнъж в капан или дискретно се скриват зад кулисите: през 1557 г. – търговците от Горна Германия; през 1575 г. – италианските търговци, не генуезци; през 1596 и 1607 г. – испанските търговци; през 1627 г. – самите генуезки търговци. Такива като Фугерови обаче не напускат напълно сцената през 1557 г., но иначе правилото не поражда никакво съмнение.

4-о: че всеки път загубите се отразяват значително в ущърб на кастилските данъкоплатци, наистина смазани под данъчното бреме, и в ущърб на спестителите и собствениците от Испания и Италия. Докато има банкери, ще има по необходимост и „притежатели на руски капитали".

От 1590 г. и още повече през 1593 и 1595 г. всичко предвещава следващия банкрут на кастилското правителство. Неговите разходи са безгранични, а неговите доходи спадат с видимия спад на данъците; лошото икономическо време умножава фалитите и арестите за дългове. На фона на тези трудности само доставките на сребро от Америка се увеличават, така че цялото движение на метала в Севиля, Барселона, Генуа, Венеция или чрез плаване по Рейн, използвано за транспортите към Холандия, е в ред и функционира добре. Тези улеснения в базата могат да създадат и създават илюзии и фалшиво спокойствие дори у търговците, въпреки многото битки, които Испания започва срещу голяма част от Европа, и въпреки обикновената им предпазливост и затруднението, което за пореден път причинява забраната за износ на пари от 1589 г. Най-тревожният знак несъмнено е фискалното напрежение, което в Кастилия става прекомерно: всички данъкоплатци са обезпокоени – големите хора, висшата аристокрация, духовенството, градовете и дори търговците без „комисионерите", а на все още сравнително ненаситния пазар са хвърлени огромни суми от juros. С други думи – ситуация, по-компрометирана в очите на историците, които са осведомени от последвалите събития, отколкото в очите на едрите заемодатели. Те са напълно изненадани[1] от кралския декрет от средата на ноември, чрез който Филип II преустановява плащанията и с това присвоява доходите и ангажираните в ръцете на комисионерите парични суми[2]. Непредвидимо решение, ще си помислят в Ли-

---

[1] *J. Gentil da Silva*, Stratégie des affaires à Lisbonne entre 1595 et 1607, 1956, p. 50, 22 ноем. 1596 г. в Лисабон, 27 – в Лион.

[2] *F. Ruiz Martin*, El siglo de los Genoveses, под печат; ние следим отблизо превъзходната му, солидно обоснована и нова аргументация.

он[1] в края на ноември, докато флотата от Индиите е пристигнала, прекосявайки Океана по-бързо отвсякога[2]. Предвидима или не, мярката се отразява на всички тържища и на първо място в Испания. В Европа страховете и неправилните преценки веднага деформират безпричинно положението. „С това спиране, твърди посланикът на Филип II във Венеция, Дон Иниго де Мендоса[3], Ваше Величество без дори да докосне сабята, ще победи всички свои противници, чиято енергия и сила идваха от парите, които Ваше Величество трябва да изхвърли от дома си... Тези пари са същите онези, както го е доказала практиката..., с които боравят турците, французите и всички останали нации..." Остава само, разбира се, и положението на Католическия крал да бъде добро след този шумен удар, което само по себе си не е толкова просто. Чрез собствени средства кралят насочва огромни количества налични пари (вероятно четири или пет милиона дуката[4]) към Италия, но при всичките огромни трудности и изненади, дебнещи подобен транспорт. Изненади, понякога смешни, но реални. Така властите на Валенсия се противопоставят за известно време на качването на галерите за Италия на един милион, принадлежащ на краля, тъй като кралският пътен лист не е достигнал до тях, а трябва да се бърза с пратката[5]. Тъй като бързината е крайно необходима, ако искат системата за разплащане във взривоопасния район на Холандия да не спре. Затруднения за краля, от които той не излиза, а и не може да излезе въпреки упорството, твърде показателно за неговия характер, което го кара да действа отново срещу комисионерите, които той не обича. Но има затруднения и за тях. Декретът припомня на всеки от тях последиците за Генуа през 1575 и следващите години: тогава „старите благородници" са принудени да продадат „сребърните предмети от масите си, златата, перлите и всички бижута на своите жени..."[6] В края на 1596 г. всеки от asentistas може да се бои от поставяне под въпрос на своите операции през последните двадесет години и трагедията с плащанията, които трябва да се уредят или да се получат от други, е непрестанна: отлагания от седмица на седмица, „удължаване" на панаирите в Медина дел Кампо или другаде (не можело да се вземе на заем и един реал[7]) – това са еднократни решения, които трябва непрекъснато да се повтарят.

В началото на това премерване на силите правителството на Филип II, ако не можело да избегне контактите, нàтиска и разговорите, умело избягва всякакви ангажименти. „Няма никакво решение, отбелязва един флорентинец, и всичко остава висящо и много объркано" – molto confuso[8]. „Досега, отбелязва на свой ред посланикът на Генуа в Мадрид (е имало контакти), но не може да се съобщи нищо хубаво..."[9] Явно, изглежда кралят и неговите съветници не

---

[1] *J. Gentill da Silva*, op. cit., p. 51, 27 ноември 1596 г.

[2] Ibid., p. 50; *Victor von Klarwill*, The Fugger News-Letters, London, 1926, II, p. 283, nº 573, Венеция, 25 октомври 1596 г.

[3] A.N., K 1676 (G.S.), Венеция, 4 януари 1597 г., Иниго де Мендоса до Н.В.

[4] *F. Ruiz Martin*, El siglo de los genoveses..., под печат.

[5] A.d.S. Gênes, Spagna 11.2420, Чезаре Джустиниано до дожа, Мадрид, 20 януари 1597 г.

[6] A.d.S. Gênes, Relazione delle cose di Genova, 1597, fº 26.

[7] *J. Gentil da Silva*, op. cit., p. 52, 30 декември 1596 г.

[8] Точното посочване е загубено.

[9] A.d.S. Gênes, Spagna 11.2420, Х. Пикамильо до дожа, Мадрид, 25 ноември 1596 г. Същевременно надежда за бързо уреждане в писмото на Ч. Джустиниано, 25 декември 1596 г., пак там.

желаят metter per terra la contratatione[1] да разрушат системата на asientos и групировката на могъщите комисионери – contratación, както се нарича обикновено. Това, което те искат, е известно още преди декрета: да се ограничат претенциите на комисионерите, да подрежат печалбите на asentistas и да получат едри и дългосрочни договори, поне за три години, валидни дори и в случаи, че „флотите от Индиите не пристигнат"[2], което е прекалено изискване, тъй като движението на полиците и на сандъците с пари е възможно само благодарение на този непресъхващ извор. Комисионерът забързва, изпреварва това движение и това са скъпоструващи операции. Проверителите, кралските contadori, които ревизират сметките (на испански: tanteos), потвърждават, че една такава сделка за 400 000 екю, касаеща Фландриите, сключена с Амброджо Спинола, струва на краля 35% разходи[3]. Отговорът на asientistas, които оспорва тази подробност от tanteo (ревизията – бел. пр.), не отрича тежестта на тези операции, но оставя само търговецът да спечели онова, което кралят губи, и поради това нека да вярваме по-скоро на комисионера.

Накратко, врязките щели бързо да се възстановят – без съмнение неискрени (но могат ли да бъдат други между краля и неговите заемодатели?), ако Фугерови не влезли в играта. Тогава те последват, ако уточним хронологията си, или поне придружават португалците, разбирайте новите християни, които авансират на Филип II 250 000 екю[4] техни авоари в стоки. Може да са предложили и повече, говори се за 4 милиона екю, но договорът не е сключен или защото те не разполагат с налични средства (часът им ще удари по-късно), или защото техните претенции се оказват твърде високи[5]. Спасителният изход е отворен от Фугерови или поточно в началото на декември от един от тримата им агенти в Испания – Томас Карг, който, без да се консултира с другите двама, сключва договор с Католическия крал за дванадесет месечни вноски от по 300 000 екю, платими „чрез търговското представителство в Холандия", срещу аванс в брой за половината от общата сума плюс съответните асигнации[6], плюс обещанието да се изплати огромният просрочен дълг. Генуезците отначало не вярват в успеха на маневрата; искат да ги излъжат; това е „хитрина", безпочвена сделка[7], „aereo". Впрочем те предлагат на краля по-добри условия и за по-дълго време – поне го твърдят с видима искреност[8]. Към февруари генуезците узнават, че тази хитрина се превръща в нещо сериозно и че за да бъде всичко в ред, зависи само от съгласието на Фугерови в Аугсбург[9]. Малката история, която тук би се сторила крайно увлекателна, би се състояла в проследяване на препирните и ходовете на това голямо семейство от търговци, вътрешно разединено, както и на бурното пътуване на Антон Фугер до Мадрид през април

[1] Ibid., думите са на Пикамильо, 7 декември 1596 г.
[2] Чезаре Джустиниано до дожа, Мадрид, 31 януари 1597 г.
[3] От същия до същия, Мадрид, 20 януари 1597 г.
[4] От същия до същия, Мадрид, 24 декември 1596 г.
[5] *J. Gentil da Silva*, op. cit., с бележки, с. 53, Рим, 25 януари 1597 г.
[6] A.d.S. Gênes, Spagna 11.2420, Ч. Джустиниано до дожа, Мадрид, 5 февруари и 22 февруари 1597 г. Относно ролята на Томас Керк (Карг); същият до същия, Мадрид, 2 март 1597 г.
[7] Същият до същия, Мадрид, 5 януари и 22 февруари 1597 г.
[8] Същият до същия, 22 февруари 1597 г.
[9] Ibid.

1597 г.[1] Що се отнася до проблема, който ни интересува, намесата на Фугерови дава една година отсрочка на правителството на Филип II и обяснява обезсърчителния низ от ненужни преговори и предателства на търговците едни срещу други – някои само замислени, други извършени, както в случая в Батиста Сера[2]. Но към края на 1597 г. прекъсването, причинено от Фугерови, изтича и тогава договорът ще се подпише относително бързо. Кастилското правителство не може да си позволи лукса да чака толкова дълго.

Сключен между двама „министри" на Филип II и четирима представители на комисионерите, приетият на 13 ноември 1597 г. договор се превръща в medio general от 29-и същия месец. Жертвите на декрета от 1596 г., decretados, авансират на краля в 18 месечни вноски 4 500 000 екю във Фландрия и 2 500 000 в Испания – от края на януари 1598 г. до края на юни 1599 г. От своя страна кралят им отпуска поредица от съществени привилегии, включително и огромно количество juros за повече от 7 милиона дуката. Спорът именно за тези постоянни или временни ренти е остър или по-точно за тяхната лихва, която комисионерите искат да покачат, за да продават по-изгодно тези и други книжа (libranzas) на испанската общественост... Ето кое ги ангажира още повече в спекулациите с juros, на които са ни познати по-скоро общите правила, отколкото подробностите. Да се купува на ниска цена, да се препродава на висока – е по-лесно да се каже, отколкото да се направи... Относителната стабилност на курсовете (с понесени загуби все пак от порядъка на 14% върху някои книжа с ревалоризирани цени) улеснява значимата операция[3]. Естествено генуезците и техните комисионери плащат на своите кредитори с тези полици въпреки протестите на последните, които, веднъж дали пари в брой, искат да получат пари в брой. Но от самото начало банкерите отказват да плащат di altra moneta che di quella che li darà S. Mta[4] (с други пари освен с тези, които били дали на Н.В. – бел. пр.). С други думи, банална криза, ще си помисли читателят, която няма нищо общо с насилията от 1575 г., но би било неточно да се мисли, че тази година (почти ежедневно), изпълнена с трудности, остава без последствия. Наистина тя завършва със сплотяване на групата на комисионерите, на този „синдикат", бихме казали ние, на decretados от 1596 г. – истинско общество, създадено за много години под управлението на четирима търговци: трима генуезци (Еторе Пикамильо, Амброджо Спинола и Джан Джакомо де Грималди) и един испанец, Франсиско де Малвенда. Няма съмнение, че става дума за концентрация на сделките в полза на decretados и на най-богатите сред тях. Кредитите, които отбелязвал самият декрет през 1596 г., са разпределени както следва: за генуезците, в милиони мараведи – 2050, за флорентинците – 94, за германците – 4,5, за испанците – 2523; следователно огромна част, дори най-голямата, за испанците. Ето защо те пострадват повече от другите и не успяват може би да прехвърлят своите загуби върху някой друг, както правят генуезците специално за сметка на венецианските заемодатели, ко-

---

[1] Например *Ernst Hering*, Die Fugger, Leipzig, 1940, p. 301 et sq.

[2] *J. Gentil da Silva*, op. cit. и бележки, с. 55, 12 юни 1597 г.

[3] Следвам вече цитирания текст на *Ф. Р. Мартин*.

[4] Относно тези разплащания трябва да се цитира цялата прецизна кореспонденция на Чезаре Джустиниано.

ито са поблазнени от големите печалби, които им носят cambii. Новите разпределения след medio general (в ескудо или в дукати) са: за генуезците – 5 581 000, за флорентинците – 256 000, за германците – 13 000 и за испанците – 2 200 000, което напълно отразява състава на директорията: трима генуезци и един испанец. Лъвският пай е за първите.[1]

Десетина години по-късно всичко започва отначало, като че ли системата налага структурно необходимостта от банкрут на интервали с различно времетраене. Струва ми се абсолютно ненужно да излагам тук подробно декрета от 9 ноември 1607 г. и medio general от 14 май 1608 г.; да показвам как Испания изживява нова криза само десет години след последния банкрут на Филип II въпреки миролюбивата политика на херцог де Лерма, но поради разкоша на новото управление, ограбването на обществените средства и общата рецесия на икономиката от 1595 г. Спогодбата от 1608 г. създава в полза само на генуезците една сложна, но ефикасна система за погасяване на висящия дълг, чиито ценни книжа са все още в ръцете на техните комисионери. Последните създават нов синдитат под името Diputación del medio general de 1608. Съществено е, че от единия до другия банкрут концентрацията се засилва. Испанските търговци изчезват от contratación след шумни фалити: през 1601 г.[2] – тези на Агилар и на Косме Руис Ембито, племенник и наследник на Симон Руис[3]; през 1607 г. – този на Педро де Малвенда[4]. Следователно генуезците остават сами и още повече мразени и обругавани. И те сами ще понесат атаката през 1627 г., по волята на граф-херцог д'Оливарес, на португалските търговци, предусетени през 1596 г., предизвикани през 1607 г. и после хвърлени в стълкновението през 1627 г., след като вече са заели в редица градове на Кастилия (и най-вече в Севиля) ред важни търговски позиции. Тяхната победа ще бъде венец на предходните успехи, както и прелом в историята на международния капитализъм – непосредствена прелюдия на техните безбройни трудности с навъсената и непоклатима Инквизиция[5].

3. Покачването на цените

Общото покачване на цените през 16 в. възбужда силно средиземноморските страни, най-вече след 1570 г. Там то предизвиква множество обичайни последици. Силата и времетраенето на тази „революция" – всъщност тя прелива и в 17 в. – неизбежно привличат вниманието на съвременниците. Това е повод за тях да разсъждават по сложния проблем на парите, за новата им революционна власт, за общата съдба на хората и държавите. На свой ред историците търсят виновника или виновниците, често смятайки, че са разрешили проблема, но той се ус-

---

[1] Според сведенията на *Ф. Р. Мартин*. Относно банкрута от 1607 г. генуезките кореспонденции (A.d.S. Gênes, Spagna 15.2424) са очевидно интересни, но не добавят нищо или почти нищо към книгата на Ф. Р. Мартин, която има предимството да разположи правилно кризата в рамките на финансовата история на Кастилия.

[2] Ibid.

[3] Ibid.

[4] Ibid.

[5] Вж. кн. II, част II, гл. 6, парагр. 3.

42 – Цените на житото в Средиземноморска Европа

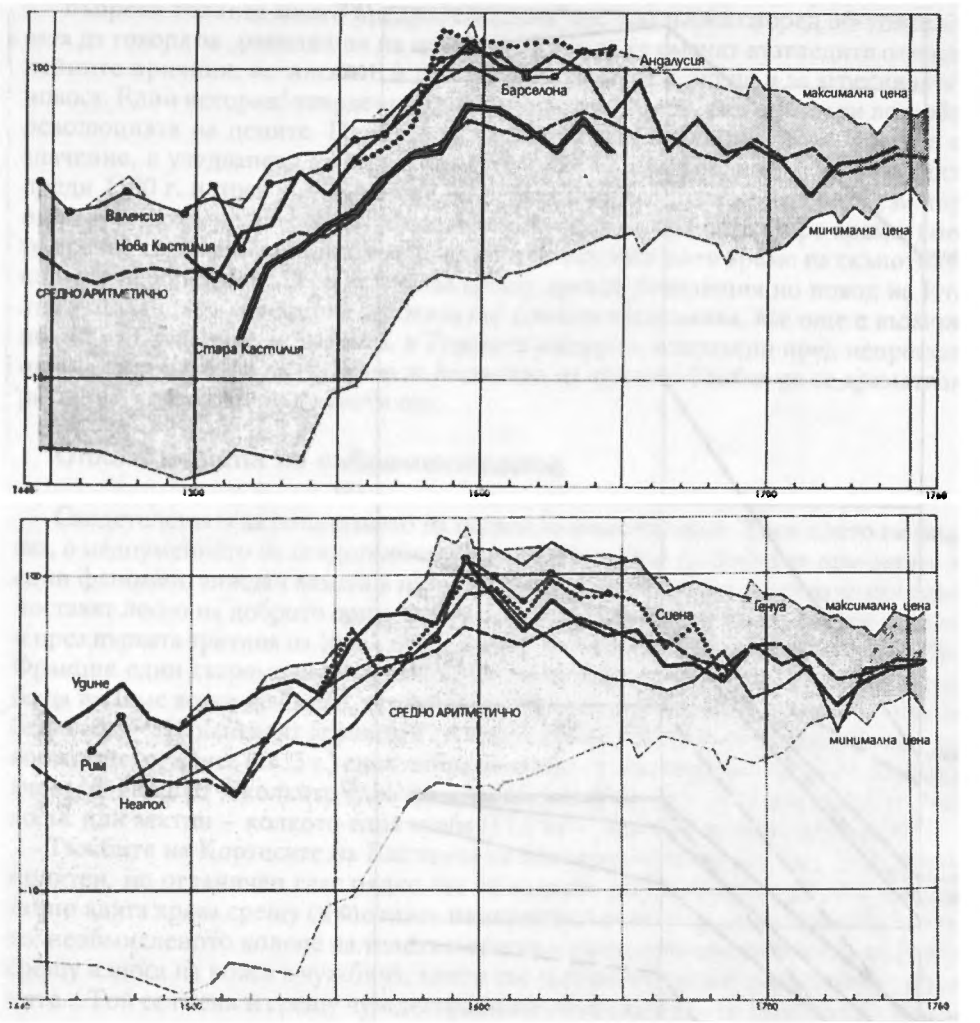

Според Ф. Бродел и Ф. Спунер, Cambridge Economic History, т. IV.

Петдесетина криви на цените на житото, измерени в грамове сребро и в хектолитри ни позволиха да изготвим „обвивките" на колебанията в цените на зърнените култури (линиите на максимума и минимума, които обграждат зоната в сиво) и да очертаем средното аритметично (пунктираната линия) на всички тези цени. Разбира се, покачването през 16 в. е общо. Върху тази мрежа сме разположили една над друга две последователни графики на различните средиземноморски криви, улесняващи разчитането. Ще забележим съвпадението на средната аритметична стойност на европейските цени с кривата на Стара Кастилия. Всички останали средиземноморски криви са много над средната, поне до 1620 г., понякога и до по-късно. Средиземноморието, поне християнското (тъй като нямаме поредици от данни за източната част на морето, където цените със сигурност били по-ниски), е зона на скъп хляб, близка до горните нива. След средата на 17 в. те се отклоняват доста по-малко от средната стойност, но трябва да отбележим, че тогава съществува обща тенденция на сближаване на европейските цени, както ясно го показва значителното стесняване на зоната в сиво. Разстоянието между минималната и максималната цена все повече ще намалява през 18 в.

43 – Цените в Бурса, 1489-1633 г.

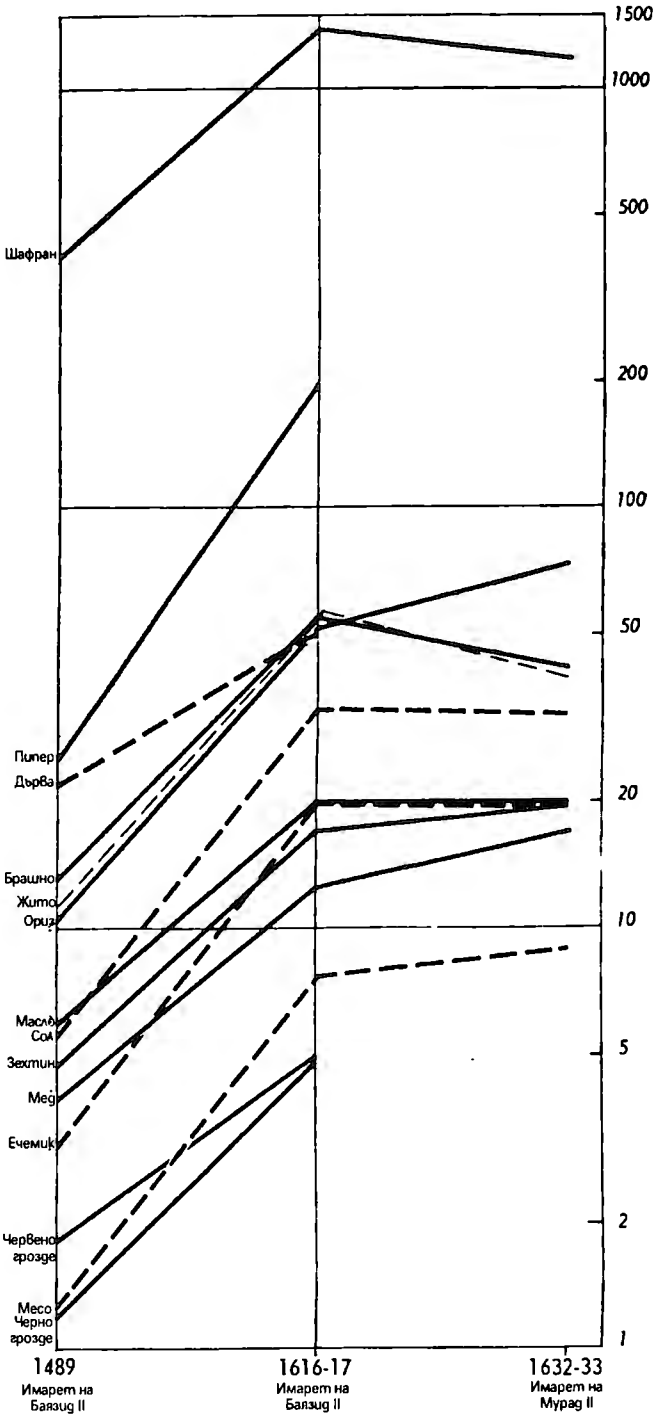

Дължа на Йомер Люткфи Баркан тези няколко турски цени, които доказват, че поскъпването през 16 в. е засегнало и Турция. Имаретите са духовни фондации, където се хранят бедни и учащи се. Цените са в аспри. Още не сме загубили надежда да открием в турските архиви поредици от цени, които ще бъдат важни за познаването на общото движение на средиземноморския свят. Забележете, че тези „номинални" цени не се съобразяват с девалвацията на аспрата.

ложнява поради това, че познатите факти с всеки ден стават повече и се утвърждава, защо да не го кажем, една ретроспективна икономическа наука.

Въпреки толкова много предупреждения[1] ще продължа според обстоятелствата да говоря за „революция на цените". Може да се сменят възгледите относно нейните причини, истинските ѝ двигатели и размаха ѝ, но не и за агресивната ѝ новост. Един историк[2] твърдеше, че ние, хората от 20 век, сме опознали по-добре революцията на цените. Проблемът не е поставен правилно. Това, което е от значение, е учудването на тези хора в течение на цял век, който започва доста преди 1500 г. и през който цените не престават да се движат нагоре. Тези хора имат чувството, че изживяват нещо безпрецедентно. Доброто старо време, когато всичко се давало за нищо, е последвано от нечовешкото време на скъпотията, която е необратима. Да се възразява срещу думата революция по повод на Италия – една стара монетарна държава със сложна икономика, все още е възможно, но на Балканите, в Анадола, в Турската империя, изправени пред непрестанни вълнения, как да не говорим за *революция* на цените? Трябва да се драматизира онова, което е било драматично.

Оплакванията на съвременниците

Свидетелствата за покачването на цените са многобройни. Това, което ги свързва, е недоумението на свидетелите и тяхното безсилие да разберат причините за един феномен, виждан винаги в неговите местни проявления и който те противопоставят лесно на доброто старо време, изживяно в края на 15 в. с високи заплати и през първата третина на 16 в. с относително евтиния живот даже и в Полша[3]. Във Франция един съвременник на Шарл IX пише през 1560 г.: „По времето на моя баща имахме всеки ден месо, ястията бяха обилни, поглъщахме виното като че ли беше вода"[4]. Испанският агроном Г. Алонсо Ерера, мърморко и празнодумец, говори същото: „Днес (1513 г.) една либра овнешко струва толкова, колкото цял овен вчера; един хляб – колкото една фанега (55,5 литра – бел. пр.) жито; една либра восък или зехтин – колкото една ароба (11,5 кг – бел. пр.) и така нататък..."[5]

Тъжбите на Кортесите на Кастилия се повтарят през целия век. Този силен, приятен, но ограничен глас рядко ще се издигне до обобщението. Той непрестанно вдига врява срещу скъпотията на зърното, катастрофалния износ на златото, необмисленото колене на телета и агнета – също причина за поскъпване; или срещу износа на кожи в чужбина, което със сигурност увеличава цената на обувките... Той се гневи и срещу чуждестранните спекуланти – те увеличават цените на месото, конете, вълната, тъканите, копривите...[6] Изплашени от американски-

---

[1] Най-симпатичната е: *Carlo M. Cipolla*: „La prétendue *révolution des prix*, réflexions sur l'*expérience italienne*", in: Annales E.S.C., oct-déc. 1955, p. 513-516.

[2] *Gaston Zeller*, La Vie économique de l'Europe au XVIe siècle. Cours de Socbonne, p. 3 et sq.

[3] *St. Horzowski*, Les prix à Lwow (XVIe-XVIIe siècles), 1954, p. 60: животът е по-евтин между 1521 и 1525 г. отколкото между 1451 и 1500 г.

[4] *G. d'Avenel*, Hist. économique de la propriété..., 1898, III, p. 246.

[5] *C. Alonso Herrera*, op. cit., f. 353.

[6] Резюме у: *Earl J. Hamilton*, op. cit., p. 283 et sq.

те искания, през 1548 г. Кортесите стигат дотам, че да предложат на краля[1] да насърчи развитието на колониалните индустрии и да спре износите от полуострова към Новия свят, смятани за бедствени. Кортесите от 1586 г. (във Валядолид) искат от краля „занапред да не толерира вече вноса на свещи, стъклени изделия,

44 – Движението на цените в Париж според болничните архиви

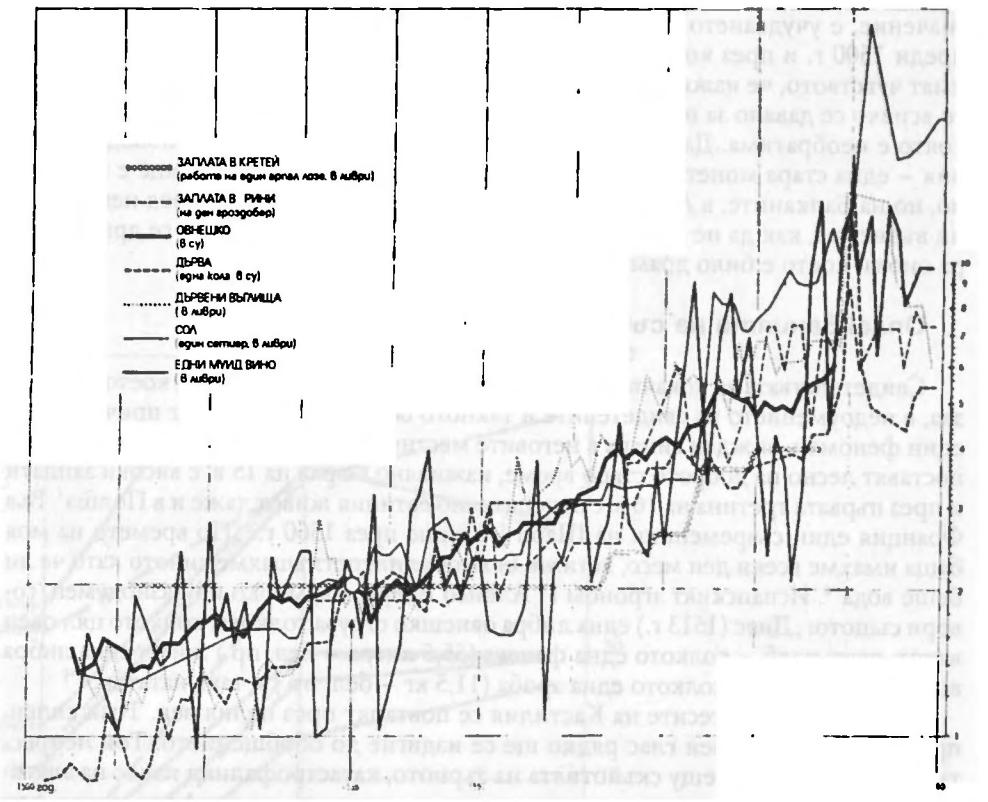

Да се отбележи изместването на заплатите спрямо движението на цените, повишенията по вертикала на солта; цената на овнешкото представлява средната цена спрямо останалите Схемата е направена според болничните архиви – неиздаден труд на Мишлин Болан.

бижутерия, ножарски стоки и аналогични предмети, идващи от чужбина, тъй като са обменяни за злато, макар и ненужни за живота, като че ли испанците са индианци..."[2] Така разсъждават разумни хора и те понякога са прави[3].

---

[1] Actas..., V, p. 472-474, цитирано от *Earl J. Hamilton*, op. cit., p. 286.

[2] Подробност, цитирана от K. Marx, Contribution à la critique de l'économie politique, trad. Molitor, 1954, p. 179.

[3] По повод оплакванията на Кортесите Ф. Р. Мартин отбелязва, че покачващите се цени са главно тези на стоките, купувани от генуезките търговци.

През 1580 г. един венецианец отбелязва, че цените в Неапол са се покачили с повече от две трети. Едва изрекъл това, той го приписва на грабителството на чиновниците, на масовите покупки, на огромните запаси на Католическия крал за завземането на Португалия[1]... В Биская цените се покачват, защото хората от равнината (tierra llana), казва един официален доклад от 1588 г., пият и ядат без задръжки в таверните и защото придобиват порочните навици на мързела, като вече не обработват нивите си и не берат плодовете от градините си. И нека пак да се чудим, че сидърът е рядкост и че се продава на прекомерно високи цени! Ето – скъпотията е по вина на бедните...[2]

В стария си труд Сетбер[3] цитира не по-малко от тридесет и трима автори преди 1600 г. и тридесет и един между 1600 и 1621 г., които спорят с по-голям или по-малък успех за общото покачване на цените, свидетели и жертви на което са били. Би било досадно да им се дава думата... Да се увеличи броят им, което е лесно, би имало все пак преимуществото, че ще даде възможност да се установи значимостта и патосът на това осъзнаване.

За отговорностите на Америка

Доколкото ни е известно, преди средата на 16 в. няма предложено общо обяснение. Двете първи изложения на *количествената теория* през 1556 и 1558 г. остават почти непознати за съвременниците. Творбите на Мартин де Аспилкуета, преподавател в университета в Саламанка и ученик на Витория, са публикувани в Рим едва през 1590 г., четири години след смъртта му.[4] Същото се случва през 1558 г. и с историографа на Карлос Пети – Франсиско Лопес де Гомара, който също предполага взаимосвързаност между покачването на на цените и пристигането на благородните метали от Америка[5]. Но книгата му трябва да почака да бъде публикувана чак до 1912 г.!

Проблемът е поставен публично едва чрез спора, който противопоставя Жан Боден на М. дьо Малестроа между 1566 и 1568 г.[6] Съвременниците отдават правото на Жан Боден, подценявайки малко прибързано девалвацията на парите в брой, което изтъква неговият противник. Много скоро количественото обяснение ще стане вече банално. През 1585 г. Ноел дю Фай в своите Contes et Discours d'Eutrapel[7] обяснява накратко: „...то (поскъпването – бел. пр.) се дължи на новооткритите земи и на рудниците за злато и сребро, с които испанците и португалците търгуват и които в крайна сметка те доставят в този вечен рудник – Франция, без земите и обработването на която те въобще не могат да минат..." Марк Лескарбо в своята Histoire de la Nouvelle France (1612 г.) ще използва още по-

---

[1] *E. Albèri*, op. cit., II, V, p. 470.
[2] Gobierno de Vizcaya, II, p. 406.
[3] Literaturnachweis über Geld-und Münzwesen, p. 9-14.
[4] *Josef Höffner*, Wirtschaftsethik und Monopole, 1941, Berlin, 1892, p. 110.
[5] *E. J. Hamrlton*, op. cit., p. 292.
[6] *Henri Hauser*, La response de Jean Bodin à M. de Malestroit..., et Paradoxes inédits du Sieur de Malestroit touchant les monnoyes, éd. Luigi Einaudi, Torino, 1937.
[7] 1585, p. 125.

конкретен език[1]: „Преди пътуванията до Перу можеше на малко място да събереш голямо богатство, докато днес, след като златото и среброто са обезценени заради изобилието, са необходими големи сандъци, за да се прибере всичко, което някога можеше да се събере в малка кутийка. Можеше дълго да се пътува с кесия в ръкава, а не като днес, когато трябва да имаш куфар и отделен кон". Джерард Малинс (1586-1641 г.), английски експерт по търговия, заявява от своя страна през 1601 г.:[2] общото покачване на цените се дължи „на моретата от сребро", идващо от Индиите; „те намалили мярката, което на свой ред увеличило цифрите, за да се възстанови равновесието."

В крайна сметка, количествената теория достига до нас без много превъплъщения. Тя е подновена от монументалния труд на Ърл Дж. Хамилтън, който продължава да защитава обосноваността ѝ; напоследък бе защитена и от Александър Шабер[3], който смята, че тя е способна да обясни монетарния феномен в слаборазвитите днес страни, които напомнят старите икономики. За него основният аргумент остава съгласуваността между пристигането на бял метал в Севиля и покачването на цените във и извън Испания. От теоретична гледна точка Франсоа Симиан[4] има право да настоява за крива на натрупванията, а не на петгодишните средни стойности на пристиганията на благородни метали, което налага по-особен поглед върху явлението. Но фактът, че цените и петгодишните средни стойности съвпадат, доказва, че тези пратки са действали като последователни тласъци, разтърсващи движещата се парична маса, ускорявайки нейния ход до деня, в който тази маса станела много тежка, а тласъкът недостатъчен, за да поддържа покачването ѝ. Всяко пристигане на американския метал се разпространява бързо, като един вид експлозия...

За и против отговорностите на Америка

Президентът Луиджи Ейнауди[5] в своя труд, посветен на М. дьо Малестроа, приписва на тласъците на метала 299,4% от увеличението на цените, изчислено за Франция от 1471 до 1598 г. на ниво от 627%. Никой не би могъл да каже дали изчисленията му са точни, но тласъците на метала са видими. Нека все пак споменем нашите резерви:

1-во: Американското минно производство като средство за инфлация не е задължително primus movens (начален тласък – бел. пр.). То не действа самостоятелно. Именно подемът на Европа и неговите изисквания увеличават и направляват отстрани работата на златотърсачите и на индианците от сребърните мини. Нека повторим, че във връзка с тази маса от злато и най-вече от бял метал, както казва един документ от втората половина на 18 в. по повод огромните богатства

---

[1] P. 43 v°.

[2] Цитирано от *E. Heckscher* в класическия му труд, издаден на испански: La época mercantilista, 1943, p. 668; на немски: 1932, II, p. 207.

[3] „Encore la révolution des prix au XVIe siècle". in: Annales E.S.C., 1957, p. 269 et sq; Structure Économique et théorie monétaire, 1956.

[4] Recherches anciennes et nouvelles sur l'histoire des prix, 1932, p. 403-420, 457-478, 492, 546...

[5] Paradoxes inédits..., p. 23.

на Новия свят: „Това е един плод на Америка, който щеше да остане заровен, ако (европейската) търговия чрез продажбата на стоки не принуждаваше американците да го извличат от недрата на земята“[1]. В тази посока и граници ще подкрепим твърдението, че европейската конюнктура определя всичко отдалеч.

45 – Страсбург изпреварва Валенсия

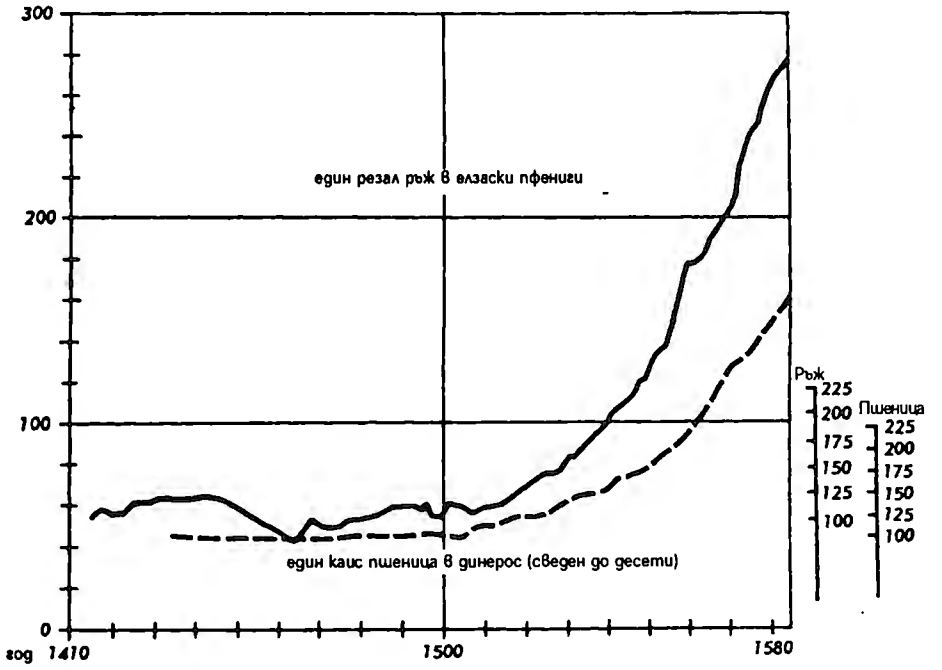

Според: Rene Grandamy, in: *J. Fourastié*, Prix de vente et prix de revient, 13e série, p. 26. С непрекъсната линия – кривата на ръжта в Страсбург, с пунктир – тази на пшеницата във Валенсия (мобилна средна стойност за 30 години, 1451-1500 г. = 100). Отдясно е скалата на процентите. Вижда се, че кривата на Страсбург се изкачва по-бързо от тази на Валенсия. Явно, ако разглеждахме само тласъка на американските пари, то той би установил обратен ред.

2-ро: Трябва да приемем, че преди 1500 г. са съществували по-значителни монетни запаси, отколкото се твърдеше доскоро. Появяването през 15 в. на модерните държави, на наемните войски, на „офицери“ на заплата, на парични данъци; доизграждането на монетарни икономики в някои привилегировани пунктове (преди всичко в морските региони на Италия, Испания, Португалия, Англия и Холандия, които представляват активната ивица на континента), всичко това предполага значима монетна циркулация. Предполагам, без прекалено да им се доверявам, цифрите 5000 тона злато и 60 000 тона сребро, като се базирам

[1] B.N., Paris, fr. 10766, f° 100 (s.d.).

на евентуалното равновесие на количествата от злато и сребро в наличност и на слабото придвижване от 12 на 15 на съотношението между металите[1], от 1500 до 1650 г. Ако се изчисляваше приблизително, въз основа на познатите или поне преценените движения към 1600 г., наследената от предните векове метална маса би представлявала значителна величина[2] и количественото обяснение щеше да пасне. Металът от Америка, „безплатна инвестиция", задейства не по-малко монетното обращение в самия ритъм на покачването на цените. Този метал изиграва ролята на мултипликатор[3].

3-о. Но остава място и за други обяснения. Девалвациите на наличните пари изиграват също своята роля. Читателят може да се обърне към нашата таблица от фигура 48. Друго доказателство е това на Жан Фурастие и на неговите ученици[4]: покачването на цените в Германия започва от 1470 г., а в много френски области още преди края на 15 в., тоест по-рано, отколкото в привилегированите страни – Италия, Иберийския полуостров, Холандия и Англия. Ако се придържаме към кривите на номиналните цени, не може да съществува никакво съмнение в това отношение. В демографското си развитие бедните страни ще са имали известно предимство пред другите, включително и пред Средиземноморието. В лоното на европейските страни ценовата революция започва преди Христофор Колумб. Тя достига до Средиземноморието едва към 1520 г., а се утвърждава едва към 1550 г....

4-о. Кривата на пристиганията на сребро в Севиля има типичната форма на кривите на индустриалното производство, подобна на тази на Потоси според стойностите на Пас-и-Солдан. Тя бързо се изкачва, спуска се бързо и достига върхната си точка през 1601-1610 г.: в този момент се преобръща съдбата не само на Средиземноморието, но и на целия свят.

---

[1] Ако x и y са количествата злато и сребро през 1500 г. и ако има равновесие между тях, x (тона сребро) = 12y (тона злато). Ако нарастването от 1500 до 1650 г. е, общо взето, 18 000 т сребро и 200 т злато, второто равенство е: x+18 000 = 15(y+200).

[2] Трябва да се тръгне от изчисленията, да се отнесат към дадено население и да се изчисли съотношението на определената величина към другите маси. В началото на 1587 г. Неапол, който има повече от 300 000 жители, трябва да е имал наличен запас от 700 000 дуката. При тази мярка, Европа би трябвало да има повече от 20 млн., а Средиземноморието – 14... Това изчисление изглежда в началото малко слабо. Натрупването се разглежда доста често от икономистите като равно на сумата от сеченията на пари от последните 30 години. *P. Boissonnade* (art. cit., p. 198) говори относно Англия за 4 млн. лири стерлинги през 16 в.; *René Baebrel* („Économie et histoire à propos des prix", in: Hommage à Lucien Febvre. Éventail de l'histoire vivante, Paris, 1953, t. I, p. 309, n° 72) споменава за 2 млн. ливри за Франция в края на 18 в. Цифрите са доста малко и доста несигурни, нашите изчисления се отклоняват в основата си, но те ни помагат да си представим по-добре една завършена икономика, да уточним моделите ѝ и да обхванем нейните реалности. Да се види неособено убедителната, но стимулираща дискусия на *R. Baebrel*, op. cit., passim et p. 40, n. 26. Никой модел няма да бъде приемлив без изследването – по възможност количествено – на дребните монети, тези на бедните. Впрочем сеченията на такива са незначителни в сравнение с тези на злато и сребро. Във Венеция, където тези сечения възлизат годишно на 2 млн. дуката, са сечени 60 000 дуката от bezzi през 1604 г., 15 000 gazette и гросети през 1606 г.: A.d.S. Venise, Senato Zecca, 9.

[3] *Pierre Chaunu*, L'Amérique et les Amériques, 1964, p. 93 et sq.

[4] Вж. по-долу графика № 47.

Заплатите

Присъстващото навсякъде поскъпване развива обичайните си последствия.

Бързото движение на цените повлича след себе си по-бавната каруца на заплатите, която понякога почти не се движи. Че бедните живеят трудно, аз вече го доказах. Номиналните заплати набъбват повече или по-малко бързо заедно с покачването на цените и остават да висят горе за известно време в периодите на рецесия, но превърнати в реални заплати, всички цифри говорят еднакво и разкриват мизерията на бедняците.

46 – Реални цени и заплати във Валенсия

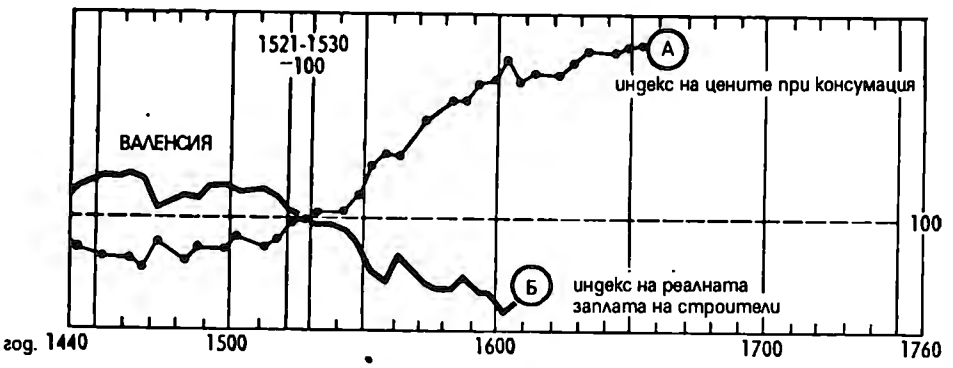

Примерът за процесите е на *E. H. Phelps Brawn* и *Sheila Hopkins*: поскъпване на "потребителската кошница" и съпътстващото го спадане на реалната заплата.

В Испания на база 100 за 1571-1580 г. реалните заплати, които през 1510 г. са с индекс 127,84, падат през 1530 г. до 91,35; при максимумите и минимумите те достигат през 1550 г. – 97,61; през 1560 – 110,75; през 1570 – 105,66; през 1580 – 102,86; през 1590 – 105,85; през 1600 – 91,31. Едва след кризата от 1600 г. и големите епидемии, които намаляват населението на Полуострова, и инфлацията на билона, заплатите се изкачват стремително до 125,49 през 1610 г. и до 130,56 през 1611 г. Ценовата революция въобще не обогатява наемните работници в Испания[1], въпреки че тя е по-благоприятна за тях, отколкото за занаятчиите във Франция, Англия, Германия или Полша[2]. Същото неблагоприятно положение е и във Флоренция,[3] където реалните заплати се свиват по време на покачване на цените.

Монетарните белези са видими, тъй като заплатата на бедните, разходите им, ежедневният им живот не зависят никога, така да се каже, от златните пари, много рядко от сребърните, а най-често от медните монети, от онова, което във Флоренция наричат la moneta nera (черна монета – бел. пр.) като противопоставка на бялата сребърна монета. Именно медната монета, обяснява Даванцати, ин-

[1] *J. Kulischer*, op. cit., I, p. 280-281.
[2] Ibid., p. 281.
[3] *G. Parenti*, op. cit., p. 224.

тересува бедняците, а агрономът Антонио Ерера уточнява по своя опростителски начин: „именно чрез монетите от по-нисши метали можем по-добре да съдим за

47 – Реални цени на житните култури в Страсбург, Лвов и Валенсия

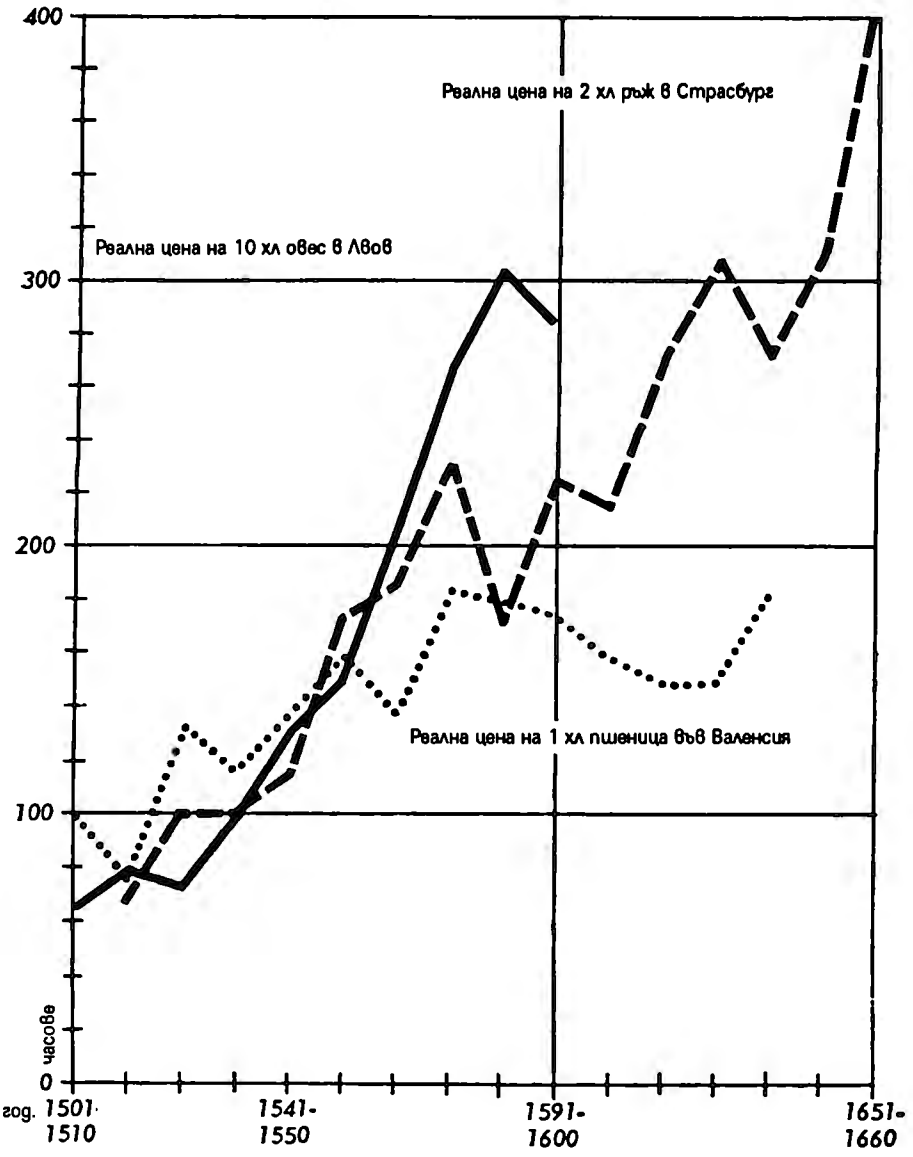

Според René Grandamy, in: *J. Fourastié*, Prix de vente et prix de revient, 13e série, p. 31. Цените са изчислени в работни часове на помощник-зидари. Спадането на жизненото равнище е по-слабо във Валенсия, отколкото в другите два континентални града.

плодородието и изобилието на една страна, тъй като с тях се купува на дребно и ден за ден необходимото за ежедневния живот..."[1] Следва теорията му за нисшата парà , която би ни отвела твърде далеч от нашата тема.

Всъщност би трябвало да говорим за триметализъм, а не за биметализъм. За да се актуализират, монетите от чиста и примесена мед непрестанно се изтеглят от обращение и се нарежда да се върнат в монетните дворове. Там те се секат отново и вече олекнали се връщат в обращение. Това непрекъснато девалвиране на медта се оказва непропорционално на необходимото равновесие на парите. Всеки път държавата печели от това, но не и обществото и по-специално бедните. Тези манипулации са преждевременни в случая на Испания и Сицилия, където piccioli (дребните монети – бел. пр.) са претопявани и сечени отново още от 1563 и 1568 г.[2]...

Поземлените доходи

Инфлацията удря богатите, както и бедните, но не всички богати. Тя засяга „индустриалците", търговците, финансистите (извинете ме, че използвам тези удобни, но полуанахронични думи). Тя се стоварва върху тези, които пряко или косвено са увлечени от опасните течения на парите. Тя засяга по-малко сеньорите земевладелци. Това именно сочи прецизното изследване на Карло М. Чипола, „Finanze dei Borghi e Castelli sotto il dominio spagnuolo"[3], което разглежда замъка Теджиоле близо до Александрия в Италия, старо имение на епископа на Павия, в края на 16 и началото на 17 в. Въз основа на този отделен случай констатираме, че не всички данъци в натура и ангарии се превръщат в парични задължения (а когато има плащане в пари, правото за определяне на стойностите винаги принадлежи на сеньора или на неговия представител); накрая, наред с доходите от феодален характер с доста ниски стойности, Castello (замъкът – бел. пр.), има и други, бихме могли да кажем модерни, съответстващи на наемите и които струват на contadini (селяните – бел. пр.) доставки на чували с жито, овес, бамя, бъчви с вино, каруци сено... Впрочем тези доходи са съществена част от бюджета на замъка.

Нека, изхождайки от тези данни, си помислим за испанския посланик Бернардино де Мендоса[4], чиято сестра управлява владенията му в негово отсъствие, продавайки всяко лято житната реколта; или да си спомним за херцог д'Алкала, вицекрал на Неапол, който през 1559 г. се явява притежател на 1500 васали от кралски имения[5]; или за сеньорите от Арагон, господари на малки държавици; или за големците на Кастилия, притежатели на земи, стада и житни ниви; или за сеньорите от Сицилия, продавачи на житни култури, вино и коприна... Впечатлението е все същото: земята носи доход на тези толкова различни едни от други

---

[1] Op. cit., pp. 351 v° – 352.

[2] *L. Bianchini*, Della storia economico-civile di Sicilia, Napoli, 1841, I, p. 331 et sq.

[3] In: Bollettino Stor. pavese, VIII, 1945.

[4] *Alfred Morel Fatio*, Études sur l'Espagne, 4e série, 1925, p. 373.

[5] Принцеса Хуана до Филип II, 13 юли 1559 г.: Simancas E° 137, f° 22, 1500 васали, спадащи към Севиля, за 150 000 дуката.

господари, тя ги поддържа над бездната на инфлацията в несигурното време на покачване на цените. Ако този сеньорски свят господства над Европа в началото на 17 в., това е защото той загубил по-малко, отколкото обикновено се твърди. Тогава не е лудост, дето толкова търговци и градски богаташи купуват земя или имения. Настървението на богатите тосканци и на пребогатите генуезци да купуват имения и титли е може би от суетност, но и от пресметливост и от предвидливост на глави на семейства.

Дори и най-несъстоятелните са привлечени от тези сигурни ценности. Към края на живота си (той умира през 1570 г.) Бенвенуто Челини става собственик на малко имение близо до Флоренция, което купува през март 1560 г., в замяна на пожизнена рента, от повече или по-малко честни селяни. Дали те са искали или не да го отровят, никога няма да научим, доколкото не може да се вярва на Челини, който е имал силно и до известна степен преувеличаващо въображение. Но интересното е, че е искал чрез земята да осигури спокойствието на старините си[1]...

Банки и инфлация

С изключение на земята всички сектори на „сделките" и особено банките са разтърсени[2]. Всички банкови операции, извършвани с пари по сметка, а не с пари в брой, са изложени на превратностите на инфлацията. Защото тези фиктивни пари – lire на Венеция или Генуа, oncie или tari в Сицилия, мараведи и дукати в Испания, livres tournois във Франция, непрекъснато губят от присъщите им стойности. Сицилианската унция, която съответства все още през 1546 г. на 91,09 италиански лири от 1866 г., през 1572-1573 г. вече има стойност на 20,40. Също така и туровската лира, изразена във франкове от закона Жерминал, минава от 4 през 1515 г. на 3,65 през 1521 г. (тази девалвация е начин да се притеглят във Франция чуждите пари в обращение и специално кастилското злато), на 3,19 през 1561 г., на 2,94 през 1573 г., на 2,64 през 1575 г. и на 2,46 през 1602 г.[3] Така диалогът между реални пари и пари по сметка продължава и едната от двете страни – първата, е винаги печеливша. Остава да узнаем в чий пасив се записват загубите. Ако, един банков депозит, открит преди много години с пари по сметка, се изплати по старата тарифа на заема, собственикът му губи от това; ако се изплати авансово от банкера при тези условия, загубата се вписва на негова сметка. Времето работи против осчетоводените пари, колкото и за кратко да са в неподвижност.

---

[1] Vie de Benvenuto Cellini, édit. Crès, II, p. 598 et sq. В съвсем друг район – в землището на Арл – вижте също арендата от 1/2 или от 1/4 през 16 в.: *Quiqueran de Beaujeu*, op. cit., p. 400-401.

[2] Никой не го е отбелязал по-добре от *Mario Siri*, La svalutazione della moneta e il bilancio del Regno di Sicilia nella seconda metà del XVI secolo, Melfi, 1921, in-16, 22 p.

[3] Според *Albert Despaux*, Les dévaluations monétaires dans l'histoire, Paris, 1936, p. 362.

Графиката ще се отпечата в частта от т. IV на Cambridge Economic History, дело на Ф. Бродел и Ф. Спунер. Различните монети бяха класирани в зависимост от присъщата им стойност в сребърни грамове: има тежки и леки монети. Някои са относително стабилни, като лирата стерлинга, други – много нестабилни, като полския грош, турската аспра и дори туровската ливра. Числата за рублата и аспрата са приблизителни.

ф.п. рех. = фунт, пфениг, рехенгулден; фл. гu. = флорин, а от 1579 г. – гилдер; ф. х. = фунт, хелергулден

48 – Девалвацията на разплащателните средства

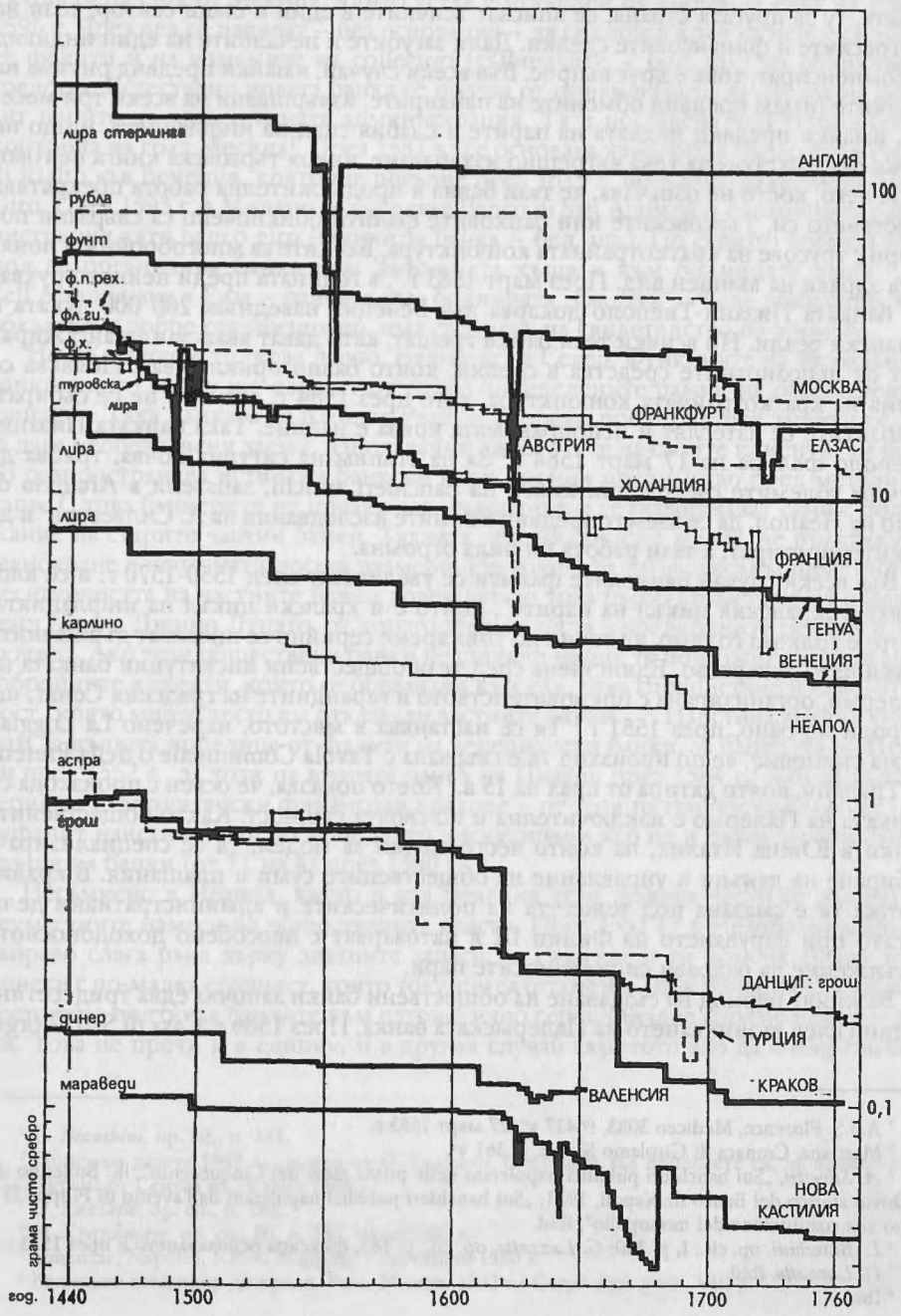

Марио Сири смята, че по този начин става едно омаломощаване на всички банки и сделки през 16 в. На теория той има право: загубите, които са ту за едната, ту за другата страна, се вписват всичките в един и същи сектор, този на търговските и финансовите сделки. Дали загубите и печалбите на един индивид се компенсират, това е друг въпрос. Във всеки случай, имайки предвид ритъма на сделките (имам предвид обмените на панаирите, извършвани на всеки три месеца), имайки предвид лихвата на парите и слабия спад на инфлацията, нищо не може да се отгатне за това вътрешно изхабяване, никоя търговска книга не говори за него, което не означава, че тази бавна и продължителна работа прекратява действието си. Търговските или банковите фалити обикновено са свързани поскоро с трусове на краткотрайната конюнктура. Банките са многобройни и понякога здрави на външен вид. През март 1583 г.[1], в годината преди нейното рухване, банката Пизани-Тиеполо докарва във Венеция наведнъж 200 000 дуката в испански реали. Но всички тези банки грешат, като дават аванси или ангажират част от депозираните средства в сделки, които бавно приключват. Появява се отлив на краткотрайната конюнктура, като през 1584 г. заемите не се събират, депозитите се изтеглят и непоправимата криза е налице. Така банката Пизани-Тиеполо фалира на 17 март 1584 г.[2] За да стъпим на сигурна почва, трябва да изучим големите счетоводни книги на banchieri antichi, запазени в Archivio di Stato на Неапол, да се вземат предвид важните изследвания на А. Силвестри[3] и да се интерпретират, а тази работа би била огромна.

Във всеки случай банковите фалити се увеличават след 1550-1570 г. и се влошават с „кралския цикъл на парите", който е и кралски цикъл на инфлацията. Злото е толкова голямо, че точно по това време серийно се появяват държавните банки като лекарство. Единствена сред тези обществени институции банката на Палермо, организирана с покровителството и гаранциите на градския Сенат, ще се роди по-рано, през 1551 г.[4] Тя се настанява в мястото, наречено La Loggia[5]. Няма съмнение, че по произход тя е свързана с Tavola Communale o della Prefetia на Трапани, която датира от края на 15 в.[6] Което показва, че освен с произхода си Банката на Палермо е изключителна и по своята същност. Както обществените банки в Южна Италия, на които често служи за модел, тя се специализира в събиране на данъци и управление на обществените суми и плащания. В крайна сметка тя е смазана под тежестта на политическите и административни дела, когато при царуването на Филип III я натоварват с неособено доходоносното задължение да оздрави сицилианските пари.

Важният период на създаване на обществени банки започва едва тридесетина години след възникването на Палермската банка. През 1586 г. Casa di San Giorgio

---

[1] A.d.S. Florence, Mediceo 3083, f° 417 v°, 27 март 1583 г.

[2] Marciana, Cronaca di Girolamo Savina, f° 361 v°.

[3] *A. Silvestri*, „Sui banchieri pubblici napoletani nelle prima metà del Cinquecento", in: Bolletino del Archivio storico del Banco di Napoli, 1951; „Sui banchieri pubblici napoletani dall'avento di Filippo II al trono alla costituzione del monopolio", ibid.

[4] *L. Bianchini*, op. cit., I, p. 340; *G. Luzzatto*, op. cit., p. 183, фиксира основаването ѝ през 1553 г.

[5] *G. Luzzatto*, ibid.

[6] Ibid.

поема отново банковата дейност, от която се е отказала преди повече от век, през 1444 г., по време на кризата на златото. На 23 септември 1587 г. се учредява Tavola della città di Messina, чийто устав е утвърден от Филип II едва на 1 юли 1596 г. Чрез нея се надяват – без основание – да се сложи край на непрекъснатите фалити и на измамите на collectori (събирачите – бел. пр.) на обществени средства. Естествено новата банка се ползва от привилегията да държи на депозит парите на обществената администрация. Тя е поставена под гаранцията и контрола на град Месина[1]. През 1587 г.[2] се основава известната Banco della Piazza di Rialto във Венеция, която ще погълне през 1619 г. по-малко известната Banco Giro. През 1593 г. в Милано се учредява Banco di San Ambrogio с автономна администрация като banco giro (оборотна банка – бел. пр.). По същото време в Неапол се организира банка към Заложната къща и към болницата Santa Casa dell'Annunziata; в Рим – банката към болницата „Св. Дух"... Това движение, всеобхватно и добре организирано, има стойност на свидетелство на времето.

Но не всичко е толкова лесно. Най-вече на Север. Функциите на държавните банки много скоро ще излязат от точно определените рамки на обществените финанси. Така Банката на площад Риалто, въпреки предприетите защити веднага дава необезпечени заеми, използвайки депозитите на своите клиенти. Тя щедро разпространява истински банкови пари, имащи предимство пред металните пари. С това банкерите не правят нововъведение и се ограничават само с подражание на старите частни банки. Тяхната оригиналност е в това, че практикуват авансиране в непознати досега размери. Но точно фалитът, несъвършенството и несигурността на частните банки довеждат до това бързо зараждане на обществени банки. Джино Луцато, от когото заехме доста в предходните редове, е заключил: „Ако тези обществени банки не създали нищо, те поне осигурили за многобройните клиенти, които се обръщали към тях, това спокойствие и тази сигурност, която много често им отказвали частните банки..."[3]. Наистина нека си спомним за дългата поредица от фалити на венециански банки, за банкрута на Приули през 1552 г., за този на втората банка на Пизани през 1584 г.[4] или за дългата серия от неаполитански финансови крахове – от този на генуезеца Раваскес (полуфалит наистина) чак до тези дълго дискутирани ако не и реализирани съкращения на банки (от 11 на 4) през 1580 г.[5]

Несъмнено в Неапол, както и във Венеция тези фалити често се дължат на неуместните намеси на обществените власти. През 1552 г.[6] в Неапол вицекралят направо слага ръка върху златните запаси на Раваскес и ги обменя срещу нови монети с по-малка стойност, които току-що са отсечени... Във Венеция Сеньорията постоянно подтиква банките към патриотично servилничене спрямо нейните заеми. Това не пречи и в единия, и в другия случай скритото зло да е инфлацията.

---

[1] *L. Bianchini*, op. cit., p. 341.

[2] Приемам датата 1587 г., дадена от G. Luzzatto. Откривам във фишовете си, че банката била оторизирана от Сената на 28 юни 1584 г.

[3] *G. Luzzatto*, op. cit., p. 188.

[4] *H. Kretschmayr*, op. cit., III, p. 187, казва 1582 г.

[5] Simancas, Napoles, S.P. 4, Мадрид, 7 октомври 1580 г.

[6] Великият командор до краля, Рим, 24 септ. 1532 г.: Corpo dipl. port., VII, p. 172-173.

Последната налага навсякъде необходимостта от държавна интервенция. Един детайл от новата банкова организация на Cassa di San Giorgio ни кара да се замислим – случай да се заблудим непоправимо или да уловим решителния момент?! През 1586 г. банката отваря за своите депозитори своя cartulario-oro – златен фонд; през 1606 г. – своя сребърен фонд (cartulario-argento) и накрая през 1625 г. може би най-любопитната си сметка – за испански монети от 8 реала. Какво трябва да се каже за това? Че депозиторът е кредитиран с парите от собствения си депозит, изплаща му се в тези пари и в случай на нужда е осигурен със златна и сребърна гаранция?[1] Самата банка едновременно с депозиторите си се предпазва от опасностите на парите по сметка и се осланя на силните позиции на металните монети.

„Индустриалците"

Други жертви на покачването на цените са „индустриалците". Част от нашето незнание по отношение на тях се разсея благодарение на книгата на Джузепе Паренти. Това, което той казва за Флоренция и разпростира за цяла Италия от края на 16 и началото на 17 в., е само един опит, но с видима стойност. Покачването на цените във Флоренция и в италианските индустриални градове надува „номиналните" заплати на занаятчиите. Във Флоренция при индекс 100 за периода 1520-1529 г. се преминава към индекс 99,43 през 1550-1559 г., за да се стигне до 162,63 през 1590-1599 г. и 178,95 през 1610-1619 г. Това покачване е доста по-малко от испанското (от 100 през 1520-1529 г. на 309,45 през 1610-1619 г.), но доста над покачването на френските заплати (1550-1559 г. – 100, 1610-1619 г. – 107,4) или дори на английските (1520-1529 г. – 100, 1610-1619 г. – 144) и несъмнено доста над покачването на холандските заплати. С това покачване, което същевременно не означава щастлив живот за работниците, печалбите на „индустриалците" във Флоренция намаляват. Не остават ли те неизменни сред общото покачване?[2] Ако те все още са над страшно спадналите испански печалби, то те не могат да се сравняват с френските печалби от същия период или с английските. Така покачването на цените въвежда елемент на слабост чак до сърцето на италианската индустрия. Дали това не е причината в началото на 17 в. тя да не е на нивото на съкрушителната конкуренция на Холандия, а и на не по-малко опасната конкуренция на Франция?

Държавите и покачването на цените

И при най-малка трудност държавите се измъкват от нея. Техният финансов живот съдържа три пункта: приходите, разходите и дълговете. Този трети пункт, не най-незначителният, се оказва автоматично облекчен от прилива на цените.

---

[1] *G. Luzzatto*, op. cit., p. 186. В същия ред на мисли този дребен детайл от една марсилска кореспонденция: Жил Ермит до брат си, Генуа (април 1593 г.), Fonds Dauvergne, n. 47, съобщава за пратка от триста монети осморки от капитан на барка, „който трябва да ви плати в същия вид монети осморки или четворки, без да може да плати стойността на същите в други монети, както сме се разбрали..."

[2] *G. Parenti*, op. cit., p. 235.

Същевременно разходите и приходите растат в единен ритъм. Всички държави успяват да умножат своите приходи и да устоят на покачването на цените. Разбира се, те имат големи и невъзможни разходи, но и, за мащабите на века, огромни и нарастващи приходи.

Доста отдавна Рихард Еренберг е посъветвал историците – които не са го послушали – да не се доверяват на бюджетните оценки, които често дават посланиците, нито на другите, бихме добавили ние. Думата бюджет, натоварена със съвременните уточнения, не отговаря на реалността на 16 в. Все пак неточните цифри могат да ни дадат известни величини. Те достатъчно ясно посочват общото покачване на бюджетите. Ето два бюджета на Сицилия, на четвърт век разстояние един от друг: през 1546 г. – приходи 340 000 скуди, разходи 166 000 скуди, което би оставило едно положително салдо, но има погасяване на стари дългове. През 1573 г. – приходи 750 194, разходи 211 032. Върху положителното салдо на този „баланс" се присаждат серия от извънредни разходи, така че испанските министри на Сицилия ще бъдат принудени да вземат заем при 14 и 16% лихва, за да изравнят разходите и приходите[1]. В Неапол се наблюдават подобни нараствания[2]. В Испания доходите на Карлос Пети се утрояват по време на неговото царуване[3], а тези на Филип II се удвояват от 1556 до 1573 г.[4]. През 1566 г. те възлизат на 10 943 000 дуката[5], през 1577 г. – на 13 048 000 дуката[6]; да прескочим половин век: към 1619 г. доходите на Филип III ще са били от порядъка на 26 000 000[7].

В бюджетите на Филип II се оттатва и се измерва огромното покачване на дълговете, консолидирани или не. В един бюджет от 1562 г.[8], на който не трябва сляпо да се доверяваме, откриваме следните *позиции*: за лихви на пожизнените ренти на Кастилия – 500 000 дуката; за лихви на пожизнените ренти на Фландрия – 300 000, на Арагон – 50 000, на Сицилия – 150 000, на Милано – 200 000; за атлантическите острови – 30 000, тоест общо 1 230 000 дуката лихви, които отговарят на номинален капитал между 12 000 000 и 24 000 000 дуката, в зависимост от това дали общата лихва се смята при 10 или при 5%[9]. Нека фиксираме този капитал на двадесетина милиона. Впрочем през 1571-1573 г. дълговете ще са възлизали[10] на петдесетина милиона, без да може да се направи разграничение между отделните съставки. През 1581 г.[11] един венецианец споменава за 80 000 000 дългове: за по-малко от двадесет години дългът на Филип II ще да се е учетворил.

Повече и по-точни цифри би трябвало да се търсят в огромната съкровищница на Симанкас. След като съберем този материал, остава да изчислим чрез балансите на Благоразумния крал неговите доходи, разходи, дългове и лихвите на

---

[1] *M. Siri*, art. cit., вж. по-горе, стр. 512, бел. 2.
[2] *L. Bianchini*. Della storia delle finanze del Regno di Napoli, 1839, p. 315 et sq.
[3] *R. Konetzke*, op. cit., p. 197.
[4] *R. B. Merriman*, op. cit., p. 443; Häbler, op. cit., p. 122.
[5] *R. Konetzke*, op. cit., p. 199.
[6] Ibid.
[7] *J. de Salazar*, Politica Española, 1617, p. 18.
[8] Memoria de las rentas y patrimonio del Rey de España de 1562, A.E.Esp., 234.
[9] Намаление на лихвите ще има през 1563, 1608 и 1621 г.: Nueva Recop, libr. X, XIV.
[10] *R. Merriman*, op. cit., IV, p. 443.
[11] *E. Albèri*, op. cit., I, V, p. 294.

неговите дългове; и ако е възможно, да се съставят кривите на *реалните* му бюджети. И тук, както при заплатите, надуването на числата е измамно. Превръщайки цифрите в количества благороден метал, Марио Сири е показал за Сицилия, че от един до друг бюджет е имало увеличение, а не намаление.

Описателното изучаване на бюджетите оставя настрана истинските проблеми, които съдържат степента на покачване на цените. В общи линии има прогресивно обезсилване на държавите пред покачващата се цена на живота. Оттук и тяхната ожесточеност да си създават ресурси и да вървят срещу течението на цените. Най-ясното в историята на държавите през 16 в. остават техните фискални борби. Войната в Холандия не е само драма за свободата на съвестта, за защита на исконните свободи, но и опит, впрочем неуспешен, да се асоциира по един плодотворен начин испанската държава към икономическото благополучие на големия търговски кръстопът...

Факт е, че империята на Филип II вижда как едно след друго нейните европейски владения престават да бъдат за нея позитивен източник на доходи. В Холандия, Милано, Неапол, Сицилия „страничните доходи", както се казвало във Франция, прогресивно са усвоявани на място. Остава Испания или по-точно Кастилия. Присъствието на Филип II на полуострова позволява с помощта на вътрешния мир, продължил докъм 1569 г., да бъдат подчинени данъкоплатците, в това число и големите. „Католическият крал, пише епископът на Лимож през 1561 г.[1], става все по-пестелив в желанието си да се погрижи за бъдещето и издава заповеди на тези, които надзират неговите финанси и владения, отнасящи се до такива усилия и бдителност, че трудно бихме ги нарекли разумна пестеливост..." Това означава да се каже, че кралят непрекъснато се консултира със своите експерти. Техните съвети никога няма да му липсват по време на дългото му царуване, толкова драматично във финансов план. Аз отбелязах голямото събрание в Толедо и неговите решения от 14 ноември 1560 г.[2] Оттогава насетне списъкът на кастилските данъци непрекъснато се увеличава и се деформира чрез прибавяне на нови позиции и вътрешни изменения на съществуващите данъци. Alcabala, данъците върху потреблението, при договорен абонамент на градовете, представляват по принцип една десета от цената на всички продажби. Направени са четири добавки по една стотна и така процентът става 14. Сумата на alcabala, която през 1561 г. възлиза на 1 200 000 дуката, достига 3 700 000[3] през 1574 г. През 1577 г. дори се налага да ги намалят с един милион.

Разбира се, данъкоплатците се оплакват: през 1563 г.[4] Кадис заявява, че с наложените през 1560 г. такси върху неговата търговия трафикът му е разорен; общи оплаквания са изразявани многократно от Кортесите, които при тревожното повишение на цените и не мислят да обвинят за това парите на Америка, а това, което е пред очите им – тази нарастваща и чудовищна фискална система на кралското управление. „От това следват, казват Кортесите от 1571 г.[5], такива данъци и

---

[1] Мадрид, 5 септ. 1561 г., копие: B. N. Paris, Fr. 16103, f° 45.
[2] Вж. по-горе, стр. 487-488.
[3] *R. Konetzke*, op. cit., p. 199.
[4] Контадурията до Филип II, 13 септ. 1563: Simancas E° 143, f°s 59 et 60.
[5] Actas..., III, p. 357.

такава скъпотия на всичко необходимо за човешкото съществуване, че онези, които можеха да живеят без затруднения, бяха доста по-малко..."

Тръгнали зле, тези огромни данъци се събират според възможностите на времето, което означава, че само малка част влиза в касите на държавата. Несъмнено Кастилия е най-добрият данъкоплатец на империята с доброволната си понякога щедрост – патриотичните жестове на Кортесите са в изобилие – и поради волята на краля, който е прекалено близо, за да не бъде изпълнявана. Кастилският живот е затруднен, неговата индустрия е поставена в неблагоприятни условия, реалната цена на живота се е увеличила[1]. Обратното би ни учудило. Следователно, какъв е резултатът от тези усилия, тези благодеяния и тези неприятности? Често несигурните излишъци потъват в общия дефицит на империята. Излишъци, които впрочем ще са само за определено време: в Кастилия, както и в останалата част от Европа, управлявана от Филип II, дефицитът ще стане правило.[2]

Такава е борбата на всички хазни. Във Флоренция – страна, която лесно бихме приели за модел на управление, данъчната експлоатация през 1582 г. е такава, че според думите на съвременниците е последвало масово напускане на населението[3]. В Португалия, в навечерието на филипинското завоевание, вдигат таксите върху продажбите с 20% и с 50% върху морските продукти[4]. Във Франция кралското правителство откровено възнамерява в началото на 1587 г. да удвои данъците в Париж – мярка, която впоследствие ще се разпростре върху всички градове на кралството, въпреки ужасния глад, който ги опустошава по това време[5]. Това са си турски или персийски прийоми.

В борба с един враждебен век, държавите нямат никакъв избор на средства. Да се върнем в Испания: правителството променя най-малко три пъти процентите на рентите в своя полза – през 1563 г., през 1608 г. и през 1621 г.[6] То многократно отсрочва падежите на своите плащания или, както се казва в Холандия, налагат „удължаване на панаирите"[7]; то валоризира златото през 1566 г. и златното ескудо, създадено от Карлос Пети през 1537 г., е оценено от 350 на 400 мараведи[8]; през 1609 г. то ще стане от 400 на 440[9]. Накрая испанското правителство пристъпва към серия от банкрути по дълговете с краткосрочен падеж: през 1557-1560 г., 1575 г., 1596 г., 1607 г., 1627 г. и през 1647 г.... То черпи без ограничения от богатството на градовете, от грандовете, от Църквата, като винаги събира повече от дължимото.

Едно пълно изследване на бюджетите през 16 в., сравнено с това, което ни е известно за английските приходи и разходи през тази епоха, би позволило да се

---

[1] *C. Pereyra*, Imperio español, p. 27-31.

[2] През 1581 г. иберийските приходи на Филип II трябва да са 6,5 млн., а разходите – 7 млн: *E. Albèri*, op. cit., I, V, p. 294.

[3] *A. Segre*, Storia del commercio, I, p. 492, n. 3.

[4] *Jerónimo Conestaggio*, Dell'unione del regno di Portogallo alla corona di Castiglia, Genova, 1585, p. 14.

[5] Б. де Мендоса до Филип II, Париж, 8 януари 1587 г.: A.N., K 1566.

[6] Вж. по-горе, стр. 487, бел. 1; *A. Castillo*, art. cit., p. 14 et sq. (отделен отпечатък).

[7] *H. Lonchay*, art, cit., p. 945.

[8] *E. J. Hamilton*, op. cit., p. 62.

[9] Ibid., p. 65.

отговори на един важен въпрос: дали държавите от Средиземноморието или в близост до него са били по-разтърсени в тази буря на цените от другите или не. Положителният отговор ни се струва по-вероятен, що се отнася до Испания. Още повече ако имаме предвид големия разход, който представлява войната за тази прекалено обширна империя. „Войната, пише в един френски пасквил от 1597 г.[1], му (на Филип II) струва повече, и то доста, отколкото на някой друг принц. Ако искате, вземете за пример една морска армада – той трябва да събира по-голямата част (от екипажите) най-вече в отдалечени и чужди страни, което му изяжда много средства. А войните по суша, като тази в Холандия и която е главната, за него струват шест пъти по-скъпо, отколкото за неприятелите му, тъй като още преди да е мобилизирал един войник в Испания и да го е поставил на границата с Артоа, готов да се бие с французите, той вече му струва 100 дуката, докато френският войник ще струва на своя крал само десет..."

По същия начин и морската екипировка, която трябва да отговаря едновременно на изискванията на океанските и на средиземноморските сражения, не дава предимство на Испания. И тук цените не престават да растат. Томе Кано в своя „Arte de Navegar"[2] обяснява, че кораб от 500 тона, който по времето на Карлос Пети струвал 4000 дуката, днес, през 1612 г., струва 15 000; един квинтал платна от Фландриите, който някога струвал 2 дуката и половина, се купува за 8 дуката. Аз карах, добавя той, стоки от Индиите в Картахена за 14 дуката за тон, а днес искат за това 52 дуката „и въпреки всичко това корабите не печелят дори това, което печелеха едно време". При всички тези движения на цените не само заплатите, но и печалбите от експлоатацията често са унищожени. И това обяснява, поне частично, затрудненията на атлантическата флота на Испания в края на 16 в. Това, което е истина за големите атлантически кораби, е вярно и за финитe средиземноморски галери. Да се екипира една галера в Испания през 1538 г.[3] без артилерия струва 2253 дуката (корпусът на галерата възлизал на 1000 дуката). И така, през 1582 г. става въпрос за Дж. Андреа Дориа да продаде своите галери по 15 000 екю всяка. Явно съвсем безпочвени цифри. Не знаем дали не става дума за галери, екипирани с гребци и артилерия, но разликата на цените е огромна.

Намаляване на „богатствата" от Америка

Пристигането на „богатствата" от Америка забавя ход след първото и особено след второто десетилетие на 17 в. Знак, следствие или причина, това спиране бележи един момент от историята на света. В общи линии не е правилно това „явление" да се обяснява единствено с американски причини, като че ли в случая Америка е primus movens. Вярно, че има повишаване на експлоатационните разходи в мините съобразно правилото за намаляващия добив. А и самата Америка чрез контрабандата и поради собствените си монетни потребности ще е задър-

[1] Placcart et décret..., 1597, B.N., Paris, Oc 241, in-12.
[2] 1612, p. 43 v°.
[3] Simancas, Guerra Antigua, IV, f° 108 (към 1538 г.).

жала едно по-голямо количество от своето производство[1]. Част от метала вероятно е била отбита от спекулацията по посока от Нова Испания към Далечния изток и Китай с галеона за Манила.[2] Пак в Америка едно катастрофално намаляване на населението ще е попречило и забавило набирането на индианска работна ръка, необходима за добива на сребро[3].

Всички тези обяснения са само част от истината, но може би изпреварват изследванията, които остава да се направят не само в архивите на Севиля, но и в Симанкас и още повече в хранилищата на Америка. Не е доказано априори, че едно намаляващо население не е в състояние да захрани особен и привилегирован сектор като този на мините; значителната контрабанда по Рио де ла Плата като че ли спира с общата рецесия на минната дейност около 1623 г.[4]; изнасянето на благородни метали с галеона за Манила също спира след 1635 г.[5] Но съществения недостатък на тези обяснения се набива на очи: те всички се поместват главно в Америка, като че ли например в началото нямало такава контрабанда, както и по-нататък. Но най-вече те не се съобразяват с икономическата цялост, която свързва движещата сила на Европа чрез Испанската империя с Новия свят. С други думи, никакъв намек за конюнктурата, за отстъпленията на режима, които се отбелязват в Европа след 1580 г., после от 1595 г. и накрая между 1619-1622 г., за да се стигне до големия срив от 1640 г. и нещастието, сполетяло Испания в Каталония, Португалия и по-късно в Неапол през 1647 г., както и унищожаването на флотата на Барловенто[6], защитаваща Антилите...

Да се говори за конюнктура означава да се говори за цени, себестойности, заплати и печалби. Родриго Виверо[7], който много добре познава Новия свят, не предвижда, че американската машина ще се повреди към 1632 г., за което явно греши; той греши и като говори за годишна продукция от 24 милиона в злато, от които двадесет ще са били експедирани към Севиля; но пък има право, като посочва как предприемачите на мините са хванати във водовъртежа на неблагоприятната конюнктура: „Всички задлъжнели, тъй като се увеличила цената на солта, на царевицата, надниците на индианските работници се удвоили, а господарите същевременно се оплакват, че им се отнема контингентът (repartimentos), още повече това не е особено подходяща работна ръка (a proposito) за работа в мините." Съществуват също и игралните маси и тези „пиявици за миньорите" – заемодателите, които накрая плащат белия метал „с платове и други видове стоки, от които печелят още, или, което е най-лошото, с вино..." Но, за да ни стане ясно, би трябвало да погледнем и към Испания и Европа и да обхванем проблема в поголямата му цялост.

---

[1] *E. J. Hamilton*, op. cit., p. 36 et sq.: за всички споменати мотиви.

[2] Ibid., p. 37.

[3] *François Chevalier*, La formation des grands domaines au Mexique. Terre et Société aux XVIe et XVIIe siècles, 1952, p. 235.

[4] *Alice Piffer Cannabrava*, O commercio português no Rio de Plata 1580-1640, São Paulo, 1944.

[5] *Pierre Chaunu*, Les Philippines et Pacifique des Ibériques XVIe-XVIIIe siècles, 1960, p. 41.

[6] *Albert Girard*, Le commerce français à Séville et à Cadix au temps des Habsbourgs, 1932, p. 7.

[7] B.M. Add. 18287, PS 5633.

Девалвирани и фалшифицирани монети

Във всеки случай в средата на 17 в. със сигурност се слага край на голямата тема за американското сребро. Тогава фалшивите монети се разпространяват масово. В това отношение и 16 в. не е останал по-назад, но през 17 в. парите с ниска проба заемат основното движение в Средиземноморието и течението ги отнася чак до Леванта, докато през петдесетте предходни години те са изтласквани от силните му води.

Лошите пари се чувстват удобно само в европейския север и страните от ислямския свят, тоест в периферията на Вътрешното море и освен това в тези две зони те се появяват доста по-късно. По това време на север английската монета, оздравена от Елизабет, не трябвало повече да варира, докато монетата на разбунтувалата се Холандия изпитва доста големи преображения до своята девалвация през ноември 1585 г.[1]. Дори и преди тази мярка, поне от 1574 г., фалшификаторите специално в Лиеж запретват ръкави[2] и през същата година тяхната продукция стига до самите врати на Испания. Да се разменя измамнически срещу истински пари[3] е начин както всеки друг да се отвори пукнатина в испанския монопол и да се задържи част от благородните метали. Трафикът в самите пристанища се развива неимоверно след подписването на Дванадесетгодишния мир през 1609 г. Холандците доставят тогава големи количества дребни пари, което дотогава е възможно само с посредничеството на корабите от Любек и Хамбург или благодарение на англичаните (тъй като Англия е подписала мирен договор с Испания през 1604 г.[4]), или с посредничеството на французите. Тези дребни пари с ниска проба пристигат с цели сандъци или бурета. На връщане под солта или други стоки крият златни или сребърни пари. През 1607 г. четири „монетарници" в Бордо и околностите му са заети с претопяване на дошли по различен начин испански монети, които, само с преминаването си през пещите, осигуряват повече от 18% печалба[5].

За времето си това е почти почтена търговия. Но в този си вид на относителна почтеност тя просъществува за кратко. От 1613 г. става дума вече за фалшиви монети от медна сплав, имитация на испански монети. Произвеждат се повече от два милиона песос на година, а впоследствие производството се увеличава. Според експертите от тези фалшификации се печели до 500%. Освен в Холандия подобни фалшифицирания се правят в Дания, Англия и Италия. С цели кораби quartillos falsos достигат до кантабрийския бряг или до Сан Лукар де Барамеда[6].

Фалшивите монети, настанили се удобно в Атлантика, минават по-късно и в Средиземноморието. През 1595 г. херцогиня де Пиомбино нарежда да се секат в

---

[1] *Émile Coornaert*, op. cit., p. 46; не съм чел Baja de la moneda, 1591, Simancas E° 601.

[2] Филипе до Великия командор на Кастилия, 10 февр. 1574 г.: Simancas E° 561, f°s 16 et 65.

[3] Simancas E° 561, Moneda falsa que venja de Flandes en España.

[4] Държавният съвет до краля, 13 януари 1609 г.: A.N., K 1426, A37, n° 110.

[5] Същият до същия, 27 ноември 1607 г.: A.N., K 1426.

[6] 26 април 1613 г.: A.N., K 1428, A 39, n. 28; ibid., K 1478, A 78, n. 173; ibid., K 1479, A 80, 1624; ibid., K 1456, 1622; Simancas E° 628: Valor de la moneda en Flandes, 1614.

нейната малка държава монети от muy baxo quilate[1] (с много ниска проба – бел. пр.). През първото десетилетие на 17 в. „малоценните монети" достигат до вратите на Леванта; заразяването на морето тогава става пълно. Едно венецианско изложение от 1611 г.[2] посочва, че в удивителната монетна бъркотия на Халеб истинските пари, които обикновено носят премия от 4 до 5% върху парите в обращение, са надплащани през същата тази година с 30 до 35%. Продължението на тази история трябва да се търси в труда на Пол Масон, Le commerce français dans le Levant au XVIIe siècle[3]...

Ако през разглеждания от нас период чисто средиземноморските трафици са слабо засегнати от тези странни сътресения, то тежка криза измъчва турските земи, от Алжир до Египет и Константинопол. Говорихме доста за прекрасните и ненакърними турски финанси. Може би те са притежавали тези си качества по време на дългото царуване на Сюлейман Великолепни (1522-1566 г.), но в самата година, когато това славно властване завършва, след несполуката срещу Малта, в Кайро – единствената турска монетарница, където се секат златни пари, е имало девалвация на последните с 30%, ако е точно сведението в старата книга на Хамер[4]. Възможно е това да е било корекция, станала необходима заради обезценяването на парите. Би било интересно да узнаем какво е станало, ако девалвацията през 1566 г., след голямото напрежение при обсадата на Малта – е белязала първия знак на умора на Турската империя.

През 1584 г. няма никакво съмнение – развихря се тежка монетарна криза[5]. Монетата в обращение в Турция е малка сребърна пара, по-скоро квадратна отколкото кръгла[6] – аспрата (на турски акче), направена от чисто сребро, „без примес, така изчистена", уточнява Белон дю Ман[7]. Изпробвахме ги, казва един пътешественик[8], като ги хвърляхме в нагорещена до червено печка. По тегло те представляват четвърт сребърна драхма; тяхната стойност е между 10 и 11 туровски дение[9], 7 1/2 венециански quattrini, 2-2 1/4 германски Kreuzer и равни на едно римско bajocco или на старото венецианско marchetto[10]. Аспрата „струва токова, колкото е за нас един каролус (медна пара при Шарл VIII – бел. пр.)", пише Белон[11]. В началото на века тя представлява 1/135 част от секвина или султанина, който е от фино злато[12], малко по-лошокачествен di bontà от венецианския секвин, но равен и често по-доброкачествен от най-добрите ongari на Германия[13].

---

[1] B.N., Paris, Esp. 127, f°s 8 v° et 9.
[2] *G. Berchet*, op. cit., p. 133.
[3] P. 429 et sq.
[4] Op. cit., VI, p. 213.
[5] *Ami Boué*, op. cit., III, p. 121; *M. Siri*, art. cit.; *J. W. Zinkeisen*, op. cit., III, p. 798 et sq.
[6] *Philippe de Canaye*, op. cit., p. 42, n. 4.
[7] Op. cit., p. 158 v°.
[8] *G. d'Aramon*, op. cit., p. 42.
[9] Ibid.
[10] *Cantacuscino*, Commentaria, II, p. 102; Luigi Bassano di Zara, in: *Francesco Sansovino*, Dell'historia universale dell'origine et imperio de Turchi, Libro 3, Venezia, 1564, f° 43 r° et v°; *S. Schweigger*, Reissbeschreibung..., op. cit., p. 267.
[11] Op. cit., p. 158 v°.
[12] Ibid.
[13] *Geminiano Montanari*, Zecca in consulta di stato... (1683), p. 253.

При възкачването на Селим I султанинът струва 60 аспри по официален курс и, изглежда, не е променян до 1584 г. Така че ако е имало девалвация през 1566 г., тя не е засегнала сребърния еквивалент на новата формула на секвина. Турският thaler, сребърна пара с по-ниско качество от австрийския Kronenthaler или от италианското escudo, струва 40 аспри, докато кроненталерът или ескудото струват 50. Тези стойности са потвърдени от нашите документи[1]: през 1547 г. 300 аспри струват 6 екю...[2] Баюлът на Венеция посочва през 1564 г., че неговите редовни разноски за три месеца възлизат на 34 487 аспри, или 547 дуката и 47 аспри, което дава на дуката редовния му курс от 60 аспри. След това той изготвя полица за 9170 scudi и получава техния еквивалент от 50 аспри на екю...[3] През 1561 г. друг баюл получава, поради недостига на парите, обмяна само от 47 аспри за екю[4], през 1580 г. ние още откриваме такъв обмен – за 50 аспри.[5]

За да допълним картината на отоманските монети, остава да представим този път една арабска, която е в обращение в Египет и Сирия и заема пространството между Средиземноморието, Персийския залив и Червено море – maidin, вид аспра, съдържаща един път и половина повече чист метал[6]. Следователно са необходими четиридесетина от тези медини, за да се получи един секвин и 35 – за едно екю или един кроненталер[7]. Както казва английският пътешественик Нюбери през 1583 г.[8], 40 medins maketh a ducat (40 медина правят един дукат – бел. пр.).

Голямата девалвация от 1584 г.[9] е извършена вследствие от аналогична девалвация в Персия, причинена от огромните разходи, направени по време на войната, за увеличаване на наемните войски. Султанът, комуто Египет отстъпва златни секвини срещу 43 медина, през 1584 г. ги прави заради плащанията си по 85. Така че секвинът се повишава от 60 на 120 аспри. Тъй като секвинът, разбира се, не се променя, аспрата е олекотена и част от чистия метал е заменена с мед. През 1597 г. от една сребърна драхма вместо 4 ще се отсекат от 10 до 12 аспри. След вълненията от 1590 г. секвинът ще стане от 120 на 220 аспри. Тогава в Турция с тази монета от ниска проба ще има точно копие на инфлацията на медната пара с примеси, чиито механизъм и поражения в Кастилия от 1600 до 1650 г. посочи Ърл Дж. Хамилтън[10]. Но кризата, която трае докъм средата на 17 в., започва двадесетина години по-рано. Тя е трудна за удържане. Към 1625-1630 г. се налага ново повишение: секвинът стига 240 аспри, талерът – 120; едно авторитарно понижение от 50% връща секвина през 1642 г. на 151-157 аспри (но не на 120), но поскъпването, възобновено след 1561 г., и дългата война с Венеция за Кандия довеждат до хаос. Ако през 1660 г. секвинът може да

---

[1] *J. W. Zinkeisen*, op. cit., III, p. 800.
[2] *J. von Hammer*, op. cit., VI, p. 5.
[3] Даниел Бадоер до дожа, Пера, 21 април 1564 г.: A.d.S. Venise, Senato Secreta..., Cost. Filza 4/D.
[4] Х. Феро до дожа, Пера, 6 май 1561 г.: A.d.S. Venise, Senato Secreta... 3/C.
[5] Документ без дата (1577 г.): Simancas E° 1147, копие.
[6] Константинопол, 16 март 1580 г.: Simancas E° 1337.
[7] *J. W. Zinkeisen*, III, p. 800.
[8] *R. Hakluyt*, op. cit., II, p. 247.
[9] Вж. кн. II, част III, гл. 6, парагр. 1.
[10] Op. cit., p. 211 et sq.

струва все още 240 аспри в Сърбия, в София той се котира за 310 аспри през 1663 г.[1]

Влиянието на тези девалвации върху икономическото здраве на империята, където аспрата играе ролята едновременно на счетоводна и на реална валута, е необикновено.[2] Това са най-видимите аспекти на турския монетарен безпорядък. Има и други. В това число и политиката на парите с ниска проба на алжирците, наложена по необходимост. На техния пазар предимство имат златото и среброто на Испания. Това е начин да си привлекат и задържат необходимите чуждестранни пари; а като че ли има и нещо като индексация: през 1580 г. Джафер паша, намирайки че курсът е нисък, вдига испанското екю от 125 на 130 алжирски аспри[3]. Възможно е, както смята един испански учен – Мануел Галярдо-и-Виктор, тази девалвация да е предизвикала откупуването на Сервантес през 1580 г.[4] Но преди девалвацията на турския секвин от Константинопол, той се разменя за 66 турски аспри, но струва 150 аспри в Алжир, което сочи едно учудващо предимство за златната монета на султаните, привличана в Алжир на същото основание като испанското екю[5]. На последното, ако нашите изчисления са точни, му е отредена премия от 30% на алжирския пазар.

Три метални ери

Ще си спестим по-обширни обяснения. Скици и графики допълват това дълго, макар и доста посъкратено изложение и ние ще имаме повод отново да се върнем към трудните проблеми на конюнктурата. Както и да е, но се откроява една доста ясна схема. Историците са изправени пред три наслоили се метални ери: суданското злато, златото и среброто на Америка и после – ерата на медта и на фалшифицираните монети, разрешени официално или не, появили се срамежливо в края на 16 в., а после, в първите десетилетия на 17 в., залели всичко. Проста схема, но тъй като тези ери не са разположени мъдро една над друга, а има заплитания, разместванията и смесвания, на тях следователно трябва да дадем измеренията и обясненията.

Периодът на златото: всички разплащания се правят предимно в злато. През 1503 г. Байар залавя близо до Барлета един ковчежник на испанската армия: „щом пристигнаха, пише Loyal Serviteur, бяха разтворени техните сандъци и намериха хубави дукати". Ето кое потвърждава правилото[6]. Или още, че кралят на Франция плаща на своите войници (1524 г.) „със злато, което извлича от Испания"[7]. Всичките борби през ранните години на конфликта между Хабсбургите и

---

[1] Според *B. Vinaver*, „La crise monétaire turque 1575-1650", in: Publications historiques de l'Académie des Sciences de Belgrade, 1958.

[2] Според неиздадената дисертация на *Али Сахили Оглу* относно турското монетосечене, текущ френски превод.

[3] *D. de Haedo*, op. cit., p. 24 v°.

[4] Memoria escrita sobre el rescate de Cervantes..., Cadix, 1876, 8°, 23 p.

[5] *R. Hakluyt*, op. cit., II, p. 176.

[6] *Le Loyal Serviteur*, op. cit., p. 34.

[7] *R. B. Merriman*, El Emperador Carlos V, p. 131, превод на том III от обширния му труд: The rise of the Spanish Empire in the Old World and in the New, 4 vol., 1918-1934.

Валоа се правят с пари от злато. Достатъчно е един човек да се отправи на път, за да се извършат ценните плащания. През май 1526 г. посланикът на Карлос Пети се тревожи: през Мирандола ще са минали „четирима конника, натоварени с пари от папата..." – явно има за какво да се притеснява.

По-късно, по време на дългото владичество на среброто (от 1550 може би до 1650 или 1680 г.), на движението на парите ще се гледа по друг начин, тъй като белият метал е неудобен пътник, необходими са му каруци, кораби, товарни животни, без да броим хората за ескорт: най-малко петдесет аркебузиери при транспортирането на белия метал от Генуа във Фландриите през 1551 г.[1] Големите движения на златото обикновено се прикриват и никой освен заинтересованите не знае за тях. Но щом научават, че през септември 1586 г. Филип II е изпратил в Италия 100 000 екю в златни пари, всички разискват каква вътрешна необходимост го е тласнала към тази необичайна стъпка. Тъй като обикновено златото не напуска Полуострова[2]. Много рядко то се валоризира и всеки път, когато се включи в играта, „урежда всичко подобно на господар". Майсторите на монети и експертите обясняват надълго на тези, които ги слушат, че всичко би било в ред, ако златната марка струваше дванадесет сребърни марки, както го изисква традиционното благоразумие, но във Венеция, където златото непрестанно се валоризира, точните изчисления показват, че старият ред е лишен от съдържание. Така мислят с неособено удоволствие отговорниците на венецианската Zecca през ноември 1593 г.[3] Една златна марка, обясняват те, струва 674 ливри и 9 су, дванадесет сребърни марки – 633 ливри и 16 су, тоест едно предимство за златото спрямо среброто от 40 lire 13 soldi – лек, но видим аванс.

Минават години в монетния календар на Европа и – ето ги и медните пари. Медта триумфира с подема на мините в Унгария, Саксония, Германия, Швеция и Япония. Португалия ще бъде залята с тях, в съседство с Испания, където инфлацията е в разгара си. Но Португалия разполага с изхода на Индиите; тя по същество дори в тези бедствени години се освобождава от своята мед. Третият метал там има предимство: през 1622 г. трябва да се дадат не 12, а 13 реала за един дукат, платен в малка медна монета[4].

Но скоро златото пак ще покаже лицето си. Експедирано от Бразилия в края на 17 в., то ще достигне до Лисабон, Англия и Европа. И Средиземноморието ще получи своя дял, но няма да се окаже в центъра на тази златна вълна, както е било толкова дълго време в центъра на прилив на сребро.

---

[1] Simancas E° 504, 17 декември 1551 г.
[2] A.d.S. Venise, Senato Dispacci Spagna, 27 септември 1586 г.
[3] Museo Correr, Donà delle Rose 161, 26 ноември 1593 г.
[4] *V. Magalhães Godinho*, op. cit., машинопис, стр. 422.

3

ИКОНОМИКИТЕ: ТЪРГОВИЯ И ТРАНСПОРТ

Ние нямаме намерение да описваме търговията на Средиземноморието в нейната комплексност. Това, което ни интересува, е общата му съдба. В крайна сметка трябва да запомним три проблема: кризата на пипера, житната криза и нахлуването на корабите на Атлантика в Средиземно море. Тези проблеми включват всички измерения на икономическия живот на морето; свързани един с друг, те описват доста добре широкия му периметър – от една страна, чак до Индийския океан, от друга, до Атлантика и другите северни Средиземномория: Ламанша, Северно море и Балтика...

1. Търговията с пипер

Заобикалянето на нос Добра надежда не преустановява изведнъж средиземноморската търговия с пипер. Германските историци[1] са първите, които са го установили: могли ли са те да не забележат, че Германия не спира да получава подправки и пипер от Венеция и следователно, че португалците не са заграбили веднъж завинаги движенията на ценния трафик?

Несъмнено след португалските успехи във Венеция настъпва ужасна криза и там става модерно да се правят песимистични предсказания. Представят си последиците от португалските открития и катастрофата изглежда непоправима... За града на св. Марко загубата на подправките означава „на едно кърмаче да липсват млякото и храната", пише Джироламо Приули в своя дневник през юли 1501 г.[2] Изведнъж изникват учудващи вариации в цените и безброй трудности, особено след като португалският крал Дон Мануел фиксира през 1504 г. официалната цена на пипера и превръща съсредоточената две години по-късно в Лисабон „търговия с подправки" в монопол на

[1] *J. Kulischer*, op. cit., II, p. 235; *Johann-Ferdinand Roth*, Geschichte des Nürnberger Handels, Leipzig, 1800-1802, I, p. 252; *Carl Brinkmann*, „Der Beginn der neueren Handelsgeschichte", in: Historische Zeitschrift, 1914; *A. Schulte*, op. cit., II, p. 117 et sq; *W. Heyd*, op. cit., II, p. 525-526; *J. Falke*. Oberdeutschlands Handelsbeziehungen zu Südeuropa im Anfang des 16. Jahr., p. 610.

[2] *H. Kretschmayr*, Geschichte von Venedig, II, p. 473.

короната[1]. През 1504 г. венецианските галери по време на своето пътуване не откриват подправки в Александрия и Бейрут[2].

Новият снабдител доста бързо заграбва част от европейските пазари. Той се налага неособено трудно в атлантическата част на континента: в Холандия още от 1501 г.[3], в Англия – от януари 1504 г. с пристигането във Фалмът на пет португалски кораба, натоварени с 380 т. черен пипер и подправки от Кожикоде[4]. Той се намесва също и в Долна и Горна Германия, където голямата търговска къща на Антон Велзер и Конрад Вьолин от Аугсбург се обръща от 1503 г. към изгряващата звезда на Лисабон[5]; и когато Magna Societas от Равенсбург решава през 1507 г. да направи своите покупки на пипер и подправки в Антверпен – спирка на португалската търговия[6]; а също и когато търговците от Виена се оплакват през 1512-1513 г., че не могат да си доставят необходимите количества пипер и подправки от Венеция, и помолват императора да разреши на чуждестранни търговци да ги докарат от Антверпен, Франкфурт или Нюрнберг[7]. Новият доставчик тържествува и в Западна Франция и Кастилия, където през 1524 г. Медина дел Кампо, по твърденията на свидетели, препродава португалския пипер[8]. Няма никакво съмнение, че същият този пипер е проникнал доста отрано в Средиземноморието, където португалските платноходи играят важна роля. Може би от 1530 г. и в Генуа: Венеция затваря своята граница с континенталните земи през месец юни на същата година[9] за изделията, идващи или от Генуа (и се определя: за златотъкано платно, сребротъкано платно, вълна, *подправки*, захар...), или от други чужди места. Тя (Венеция) заповядва на градовете от континенталните си земи да се снабдяват от самата Венеция. За да увеличи доставките на пипер и подправки от Леванта, тя разрешава през май 1514 г.[10] транспортирането им на всякакви кораби, а не само на търговските галери, които по този начин са били силно конкурирани[11]; освен това тя премахва митата при влизане във Венеция. Това не пречи през следващата 1515 г. Сеньорията да натовари в Лисабон необходимото допълнение за своето снаб-

---

[1] *A. Schulte*, op. cit., II, p. 118.

[2] Според Санудо венецианците не товарят в Бейрут и Александрия заради турско-венецианската война през 1499-1500 г., нито през 1504 и през 1506 г. Относно този недостиг през 1506 г. вж. *J. Mazzei*, op. cit., p. 41. От 1502 г. галерите намират в Бейрут само 4 бали пипер според *W. Heyd, A. Fanfani*, Storia del lavoro..., p. 38. За редукцията на венецианския трафик през 1512 г. вж. *A. Fanfani*, op. cit., p. 39. Всички тези трудни въпроси обикновено са неправилно поставени и разрешени по категоричен начин. За този параграф използвах таблицата, изготвена от *V. Magalhães Godinho*, „Le repli vénitien et égyptien de la route du Cap", in: Hommage à Lucien Febvre, II, 1953, p. 287 et sq.

[3] *E. Prestage*, Portuguese Pionners, London, 1933, p. 295.

[4] *Tawney and Power*, Tudor Economic Documents, II, p. 19. Цитиран от *L. F. Salzman*, English Trade in the Middle Ages, Oxford, 1931, p. 445-446; *Dr Sottas*, op. cit., p. 135.

[5] *A. Schulte*, op. cit., II, p. 118.

[6] *Ibid*, I, p. 279.

[7] *J. Kulischer*, op. cit., II, p. 234.

[8] *A. Navagero*, op. cit., p. 36.

[9] A.d.S., Venise, Cinque Savii alla Mercanzia, Busta 2, 20 юни 1503.

[10] A.d.S., Venise, Senato Mar 18, 3 май 1514 г.

[11] *Dr Sottas*, op. cit., p. 136. През 1524 г. монополът на галеите бил възстановен за десет години, впоследствие окончателно премахнат.

дяване[1]. През 1527 г. венецианският Сенат предлага на португалския крал Жоао III да вземе под аренда всичкия пипер, идващ от Лисабон, като се приспадне собствената консумация на Португалия. Планът не успява. Той показва докъде стига Венеция през 1527 г. и представя победоносния подем на лисабонския пазар[2].

Средиземноморският реванш: просперитетът на Червено море след 1550 г.

Трудно е да се каже кога положението се е възстановило, тъй като то наистина се възстановява в полза на Венеция и на Средиземноморието[3]. Несъмнено трябва да се има предвид отливът на цените след 1540 г. и да се предположи, че той е затруднил процъфтяващата търговия на Лисабон; трябва да се вярва и на по-ниското качество на португалските стоки, чийто аромат се губи по време на дългото им пътуване по думите на познавачи. Мълвата, разпространявана от Венеция, не е без основание, откриваме я и в испански документ от 1574 г., който обаче е враждебен спрямо Венеция[4]. Възможно е средиземноморската търговия, свързана с арабски посредници, да е съумяла да си запази качествени изделия, заплащайки ги по-скъпо. Португалците вероятно прекалява т, като поддържат в Азия изключително ниски изкупни цени[5]. Вярно е, че те трябва да плащат разходите по дългото пътуване, честите загуби на кораби, дефицитите при самите товари, често повреждани по време на пътуването. Обратно, средиземноморската търговия, подемана от множество посредници, на по-кратки и познати от векове маршрути, понася по-малко рискове. За венецианците рискът се ограничавал до пътуването до Египет и той е възнаграждаван с изгодни печалби, предвид учудващите разлики в цените, които варират между Изтока и Запада. „Те печелят, отбелязва Тено през 1512 г., сто на сто и повече от наличните тук стоки с ниско качество"[6]. Дори когато липсва пипер (единствената стока, която обуславя масова търговия и която Португалия обсебва с предпочитание пред другите), е било възможно да се търгува с луксозните подправки, дрогите и другите изделия от Леванта. От своя страна източните търговци имат спешна нужда от благородни метали: злато от Египет или сребро от Запада, които се отправят към Индийския океан само благодарение на подправките и на всичко, което ги придружава по пътищата към Средиземноморието. Индия и Далечният изток ценят корала и шафрана на Средиземноморието, опиума на Египет, платното на Запада, живака и брожда на Червено море. Поддържайки тези стари трафици, около Индийс-

---

[1] *W. Heyd*, op. cit., p. 531, 538; *Goris*, op. cit., p. 195 et sq; *J. Kulischer*, op. cit., II, p. 234.

[2] *Visconde de Soveral*, Apontamentos sobre as antigas relações politicas e commerciaes de Portugal com a Republica de Veneza, Lisbonne, 1893, p. 6 и 7.

[3] Според *V. Magalhães Godinho*, съживяване поне от 1514 г.; частични прекъсвания през 1517, 1519, 1523, 1529 г., добри натоварвания през 1531 г.

[4] Simancas E° 564, f° 10.

[5] *R. Hakluyt*, op. cit., II, p. 223-224. Доклад на Лоренцо Тиеполо, 1554, стр. 21.

[6] Цитиран от *G. Atkinson*, op. cit., p. 131; *Père Jean Thénaud*, Le voyage... s.d., B.N., Rés. 02, f° 998. Вж. също *Samuele Romanin*, Storia doc. di Venezia, VI, p. 23 (1536); A.d.S. Venise, Cinque Savii alla mercanzia, Busta 27, 26 януари 1536 г.

кия океан просъществуват мощни и организирани търговски общности, които португалското настъпление разтърсва, но не премахва: те са в състояние да реагират доста бързо.

Тъй като интересът към търговията в посока на Ориента не е изчезнал за посредниците, то той би могъл да бъде възпрепятстван единствено чрез сила, тоест чрез наблюдение на източниците за снабдяване. Португалците успяват в това неколкократно и винаги когато пожелаят – както в началото на своето проникване, когато те удрят приоритетните трафици на Червено море[1], така и покъсно: през зимата на 1545-1546 г. по протежение на малабарския бряг „португалска ескадра провела толкова успешна акция, че всякакъв нелегален износ на пипер бил предотвратен"[2] или поне контрабандата е значително намалена. Но тези сурови мерки траят само известно време; надзорът се преустановява от самосебе си. Португалското присъствие, разпростряно бързо и надалеч в целия Индийски океан и по-нататък както поради необходимост от интернационални трафици, така и поради авантюристичен дух или от алчност, довежда до създаването на огромна и крехка империя. А Португалия не е достатъчно богата, за да поддържа тази обширна мрежа, своите крепости, скъпоструващите си ескадри и своите чиновници. Трябвало е империята да изхранва империята.

Тази слабост отрано превръща португалците в митничари, но митниците са изгодни само в случая, когато се движат стоки. При тези условия контрабандата или онова, което наричаме контрабанда (и която е била необходима), е облагодетелствана. Тя е била необходима, защото не е можело да се заеме важният Ормузки проток (1506г.) и веднага да се затворят подстъпите към него. Необходима – защото турците се разполагат в Сирия (1516 г.), в Египет (1517 г.) и в Ирак (1534 г.). Срещу тях португалците трябва да се облегнат на Персия; впоследствие да пазят важните отношения между Индия и Персия и да запазят в границите на възможното трафика ѝ в посока към Сирия и Средиземноморието. В това се крие и нещо друго освен простия аспект на корумпираността на португалските чиновници, бързащи да забогатеят и глухи за далечните нареждания на своето правителство. Тази корупция е съществувала, но тя не е определяща.

Въпреки това тази предпазливост и реалистична политика не се налагат веднага. На Португалската империя ѝ трябва доста време, за да открие истинските си основи – време и за Турската империя, за да измери в посока на Индийския океан своите слабости, своите граници и разумни интереси, за да се откаже от първоначалните си планове да концентрира цялата търговия на Леванта в Истанбул и, накрая, за да подготви сериозно настъпление на юг и на изток и след това на практика да се откаже, като от своя страна Португалия прави всичко възможно да не обърне срещу себе си тази опасна мощ... Турците чакат повече от десет години, преди да действат от завладения Египет. Едва през 1529 г. е започнат канал между Нил и Червено море, но тази подготовка е прекъсната от необходимостта от противопоставяне в Средиземно море: 1532 г. е годината на

---

[1] Вж. по-горе стр. 174 и сл.

[2] *V. Magalhães Godinho* поднови тези проблеми: Os descobrimentos e a economia mundial, II, 1963, p. 487 et sq.

Корон[1]. Ново шестгодишно прекъсване, преди флотата на Сюлейман паша, която завладява Аден през 1538 г., да пропадне през същата тази година при Диу[2]. През 1542 г.[3] португалците едва запазват християнска Етиопия; през 1546 г.[4] те по чудо спасяват Диу, тяхната крепост на отново обсадения полуостров Гуджарат. От всички краища на Индия, от далечната Суматра, не престават да пристигат посланици в Константинопол, търсещи помощта на султана срещу португалците, като му носят най-редки дарове: папагали с приказни цветове, подправки, парфюми, балсами, роби негри, евнуси...[5] Но през 1551 г., при излизане от Червено море галерите, командвани от Пири Реис[6], претърпяват поражение; през 1553 г. – ново поражение при излизане от Персийския залив[7] – на Сиди али, поета на „Огледало на държавите". Все пак след тези години се наблюдава подобряване на връзките между португалци и турци. Това разведряване облагодетелства търговията в посока на Средиземноморието.

Всъщност старият път на подправките се съживява и преуспява в средата на века. Оттогава зоната на средиземноморския пипер се налага по западното крайбрежие и изтласква към Атлантика пипера на краля търговец от Лисабон, без обаче да очертае ясна демаркационна линия. Така средиземноморският пипер никога не престава да пристига в Антверпен през първата половина на 16 в.[8], а може би и по-късно. През 1510 г. един кораб осъществява директната връзка между Александрия и Антверпен[9]. Към 1540 г. средиземноморският пипер влияе на цените на пазара на Шелда. През същата тази година, опитвайки блокада на пипера спрямо Франция[10], иберийците облагодетелстват съперничещия трафик на Марсилия, който Франсоа I като че ли желае да защити. Той не приема португалските обещания и предложения от май 1541 г. относно подправките, искайки да зарадва, съобщава един венецианец, Signor Turco и не желаейки да подпомогне Фландриите, „където Антверпен, изглежда, би станал първият град в света".[11] Във всеки случай една справка за марсилския износ през 1543 г. свидетелства за пратки чак до Лион и вероятно по-надалеч, както и в посока на Тулуза.[12] През 1565 г. те достигат Руан и конкурират в Тулуза лисабонския пипер, препродаван там от Бордо[13]. Към средата на века французи и англичани разменят пипер, включително и в Руан, Ла Рошел и Бордо[14]. Явно става дума за различни продукти,

---

[1] Вж. *R. B. Merriman*, Carlos V. 2e éd. 1949, p. 182.

[2] *A. B. de Bragança Pereira*, Os Portugueses em Diu, p. 2, 83 et sq. *N. Iorga*, op. cit., II, p. 356; *A. S. de Souza*, Historia de Portugal, Barcelona, 1929, p. 129; *F. de Andrada*, O primeiro cerco que os Turcos puzerão na fortaleza de Dio, nas partes de India, Coïmbre, 1589.

[3] Corpo diplomatico port., VI, p. 70-71.

[4] *A. B. de Bragança Pereira*, op. cit., p. 2; *J. Corte Real*, Successos do segundo cerco de Dio, Lisbonne, 1574; *J. Tevins*, Commentarius de rebus in India apud Dium gestis anno MDXLVI, Coïmbre, 1548.

[5] 1547, *J. von Hammer*, op. cit., VI, p. 7.

[6] *Ibid.*, p. 184-186.

[7] *Ibid.*, p. 186.

[8] *J. Denucé*, L'Afrigue et Anvers, p. 71; *M. Sanudo*, op. cit., LVIII, col. 678, sept. 1533.

[9] *J. Denucé*, op. cit., p. 71.

[10] Prohibicion de introducir especeria en Francia, Simancas E° 497 et 498.

[11] Донато до дожа, Амбоаз, 2 май 1541 г., B.N., Paris, Ital., 1715 (copie).

[12] *A. des Bouches-du-Rhône*, Amirauté de Marseille, IX ter.

[13] *Paul Masson*, Les Compagnies du Corail, 1908, p. 123-125.

[14] *P. Boissonnade*, „France et Angleterre au XVIe siècle", art. cit., p. 36.

произлизащи от единия и от другия източник. Обстоятелствата облагодетелстват ту единия, ту другия. Така през 1559 г. установяването на митнически такси ad valorem (според стойността на стоките – бел. пр.) от 10% поставя в неблагоприятно положение лузитанския (португалския) пипер на кастилския пазар, но същият, може би поради своята близост, като че ли не е елиминиран от Полуострова[1]. Ливорнският износ в края на века оставя същото впечатление като френско-английския обмен, като се знае, че двата пипера са различни стоки, които се конкурират, но не се изключват взаимно. Всъщност съществува само един европейски пазар на пипера[2] до края на 16 в. и дори след това. Ето, наслуки, думите на един испански търговец (20 ноември 1591 г.), установил се във Флоренция: „при новината, че naos de Indias (корабите от Индиите – бел. пр.) няма да дойдат в Лисабон през тази година, цените на подправките се покачиха. Само пиперът не варира, отбелязва той, тъй като пристигна голямо количество от Леванта във Венеция..."[3]

Неоспоримо е, че Средиземноморието завладява отново голяма част от трафика на пипера, дори най-голямата. Търговията на Леванта просперира; множество кервани я оживяват – едните, идващи от Персийския залив, другите – от Червено море. И в края на тези пътища към Средиземноморието две двойки градове, които живеят от това: от една страна, Халеб и активното пристанище на Триполи, от друга – Кайро и неговото пристанище Александрия, макар че последното като че ли е изпразнено от съдържание поради съседството на прекомерно голямата, огромна столица. Откъм Запад подновяването на трафика е изгодно за венецианците, основни господари по онова време, спрямо които марсилци и рагузци изглеждат нищожни. Техните търговци се придвижват дори учудващо навътре в земите между Александрия и Кайро (1552 г.)[4] и от Дамаск (който залязва и където впрочем индивидуалните интриги – garbugli – влошават състоянието на сделките на венецианската колония[5]) чак до Халеб, на изхода на керванния път от Вавилон. В Египет придвижването е мотивираното желанието да се елиминират посредниците – еврейски търговци и продавачи от Кайро, пребогати конкуренти, които, ако бъдели оставени да действат, нямало да се задоволят да останат неоспоримите господари на търговията в големите керванни градове, но щели да заграбят и морския трафик към християнския свят. Впрочем еврейската търговия ще бъде най-често принудена да работи в съдружие с тях[6]. Независимо от тези проблеми от местно естество пристигането на венецианските търговци в Кайро, както и в Халеб символизира просперитета на тези вътрешни пазари, на техните капиталисти, на керванните им връзки и отвъд тях – сполучливи покупки на арабските търговци в Индия, Индонезия и Филипините. Средиземноморието си възвръща богатствата от Океана...

---

[1] *R. B. Merriman*, op. cit., IV, p. 441.

[2] Mediceo 2080, също и документите от архива Guicciardini Corsi.

[3] Балтасар Суарес до Симон Руис, Archivo Ruiz, Valladolid, 29 ноември 1591 г.

[4] *Wilken*, p. 44, цитиран от *F. C. Lane*, op. cit., p. 582.

[5] Без да броим турско-венецианската война от 1538-1540 г. Относно трудностите на Сирия и на Дамаск, A.d.S., Venise, Cinque Savii, Busta 27, 23 януари 1543 г., юли 1543 г., 14 юни 1544 г., 7 дек. 1548 г., 19 дек. 1548 г.

[6] *Lorenzo Tiepolo*, Relatione... (1554), p.p. Cicogna, p. 15-16.

Пътищата на търговията в Леванта

Множество документи доказват това възвръщане. Същевременно, тъй като обратното мнение се шири по принцип, да отбележим, че някои подробности могат да ни заблудят. За да не се объркаме, трябва да знаем, че двата пътя, които достигат до Халеб и до Кайро, открай време си съперничат: когато единият се затвори, се отваря вторият. А Халеб, в тези години на всеобщо възраждане, страда от това, че се намира на пътя за Персия – и то предимно по време на войната от 1548-1555 г., и на пътя за Ормуз – този на португалската война. По време на турско-португалската война от 1560 до 1563 г. керваните за Басра ще бъдат малобройни[1]. Няма нищо учудващо, че един ден процъфтяващият Халеб[2] ще бъде разорен вследствие от анормалното покачване на цените[3]. През юли 1557 г. Кристофано Алегрети, рагузки комисионер, се оказва обезсърчен, когато решава да отиде в Египет. „Мисля, че никога земята на Халеб не е била толкова бедна на стока, че да няма нищо освен сапун и сода. Дъбовите шикалки там струват от 13 до 14 дуката и тъй като пристигнаха четири френски кораба (в Триполи), смятам, че цените ще се покачат до небето. Тъй като в момента има осем френски кораба, те разоряват всички, като купуват на всякаква цена.“[4] Две години по-рано, през 1555 г., може би поради края на турско-персийските войни, множество търговци – маври и венецианци от Халеб son passati in le Indie – отишли в Индиите[5]. Наистина остава само всички търговци да сторят като нашия рагузец или като онези пътници, за да опразнят тези места. През 1560 г., когато Лоренцо Тиеполо[6] пристига в Халеб, той е посрещнат от 250 търговци на коне. През ноември 1563 г. венецианският баюл съобщава от Пера, че galee grosse (големите галери – бел. пр.) са тръгнали от Сирия за Венеция[7]. Предходната година един венециански доклад посочва, че Халеб разполага с 5000 работници тъкачи[8]. Независимо от своите кризи градът си остава голям търговски и индустриален център и трудностите му си остават лични. Те не касаят винаги цялото Източно Средиземноморие.

Те не засягат най-вече Червено море, което често остава единственият, но толкова важен път за търговията към Далечния изток. „Това Червено море, пише Белон дю Ман, който вижда бреговете му към средата на века[9], е само тесен канал, не по-широк от Сена между Арфльор и Онфльор, където може да се плава трудно и много опасно, тъй като много често има скали.“ Там се движи рояк от малки платноходи, странни кораби от незаковани дъски, „но свързани с въжета от кокосово влакно и закалафатени с фибри от финикова палма, натопе-

---

[1] *F. C. Lane*, op. cit., p. 580.

[2] Така през 1556 г., през 1563-1564 г.

[3] През 1562 г., доклад на *L. Tiepolo*, op. cit., p. 40.

[4] Писмо до Гоце и Андреа ди Катаро в Месина, Сирийско Триполи, 15 септ. 1557, A. de Raguse D. di Canc., f°s 37 et sq.

[5] A.d.S., Venise, Relazioni, B 31, Халеб, 10 юли 1557 г., Г. Басадона, консул на Сирия, до Сеньорията на Венеция.

[6] *L. Tiepolo*, op. cit., p. 30.

[7] A.d.S., Venise, Senato Secreta, Costant. Filza 4/D.

[8] *L. Tiepolo*, op. cit., p. 39.

[9] *Belon du Mans*, op. cit., p. 124.

ни в рибено масло"[1]. Там могат да се видят и големи „улки" и галери[2], последните пренесени на отделни части от Кайро до Суец – лошо и „неудобно"[3] пристанище сред пясъците, незащитено от ветровете[4]. Малки и големи кораби, било през Аден, било през Абисинския бряг, превозват на север богатствата на Индиите, на Суматра и Молукските острови плюс поклонници от целия азиатски ислямски свят. Необходимостта да се избягват големите катастрофални събития умножила пристанищата по тези опасни брегове: Суаким, Аден, Джеда – пристанището на Мека, Тор – съперникът на Суец. Джеда, „Джуда" или още Зиден според текстовете е това, което събира най-много кораби за дълги разстояния. От което следват огромните струпвания на кервани в близост до Мека – до 200 000 души и 300 000 животни едновременно. Месо не липсва никога в свещения град, докато житото често отсъства[5]. От Джеда корабите и лодките тръгват отново към Тор, откъдето керваните достигат до Кайро за девет-десет дни.[6] В зависимост от отправната точка големите морски конвои от Индийския океан, Суматра, Камбей (на излаза на земите на Инд), малабарския бряг, Кожикоде, Бул, Канамор и други подветрени земи достигат с подправките до Червено море през май или ноември всяка година[7].

Така вратата, труднодостъпната врата на Червено море е широко разтворена: тя поглъща огромна търговия. Дори само наличието на скъпи порцелани, със сигурност китайски, въпреки че Белон отказва да приеме, че са дошли наистина от далечните „Индии", е достатъчно доказателство[8], тъй като крехкият порцелан може само да придружава потока от други стоки. Що се отнася до подправките, сред които пиперът отдавна заема първото място, става дума за годишен приток от 20 000 до 40 000 леки квинтала[9] между 1554 и 1564 г. Само венецианците изнасят от Александрия през 1554 г. 600 кòли подправки[10], или приблизително 6000 квинтала. Впрочем венецианците държат само част, най-много половината от търговията на Александрия и трябва да прибавим към западната търговия и консумацията на източните страни, която е винаги значителна. От 1560 до 1564 г. копие от консулски документи на Кайро предоставя годишна цифра от 12 000 квинтала като венециански покупки[11] – цифра голяма, колкото била и навремето, преди Вашку да Гама, и която съвпада с оценките на португалския посланик в Рим, според когото глобалното количество на трафика на подправки от Александрия възлиза на 40 000 квинтала[12]. През октомври 1564 г. един шпионин на служба на Португалия оценява този трафик на 30 000 квинтала, от които 25 000 са

---

[1] *Sonia E. Howe*, Les grands navigateurs à la recherche des épices, 1939, p. 106.
[2] *Belon du Mans*, op. cit., p. 131.
[3] *Ibid.*, p. 132 v°.
[4] *Ibid.*, p. 120.
[5] *R. Hakluyt*, op. cit., II, p. 207-208, към 1586 г.
[6] *L. Tiepolo*, op. cit., p. 21; D. Barbarigo, in: *E. Albèri*, op. cit., III, II, p. 3-4.
[7] *Ibid*, p. 21.
[8] *Belon du Mans*, op. cit., p. 134.
[9] Около 50 кг всеки.
[10] *L. Tiepolo*, op. cit., p. 20.
[11] *F. C. Lane*, op. cit., p. 581.
[12] Corp. dipl. port., IX, p. 110-111; *F. de Almeida*, op. cit., III, p. 562; *F. C. Lane*, op. cit., p. 5.

пипер[1]; а венецианският консул в Кайро споменава през май 1565 г. за 20 000 квинтала пипер, пристигнали в Джеда[2]. На тази дата се очаквали и конвоите от Гуджрат, от Кожикоде и другаде, които обикновено пристигат през зимата, а през август в Джеда разтоварват двадесет и три кораба[3]. Следователно се изправяме пред количества от около 30-40 хиляди квинтала, които включват само египетската търговия, без да се смята тази на Сирия.

Да кажем – 30 000 или 40 000. Тези цифри нямат статистическа стойност. Ще заключим само, че през Червено море преминават толкова подправки и пипер, колкото никога до този момент, тоест количества, равностойни поне, а според Фредерик Лейн и по-големи, на тези, които достигат до Лисабон по същото време[4]. Накратко, подправките се изсипват в огромни количества в Средиземноморието. Те представляват „златни милиони", както се казвало навремето. А с пипера и подправките пристигат медицинските дроги, като опиум, противоотрови, орнаментирана керамика, коприни, парфюми, тоалетни принадлежности, тези pierres de besouard или еленови сълзи, за които говори Белон[5], скъпоценни камъни, перли... Търговия на лукса и излишъка; но не е ли тя инстинктивно онова, което за хората „изглежда най-необходимо"[6]? Търговията с подправки ще бъде през 17 в. все още пръв от всички световни трафици, ако не и през 18 в.[7]

Оттогава големи кораби, натоварени с пари или лесно обменими стоки, бързат към Александрия или Сирия. През януари 1552 г. три венециански кораба отиват в Триполи с 25 000 (дублони – бел. пр.) и с над 100 000 екю. Този звън на пари разтревожва португалския посланик в Рим[8]. Той няма съмнения относно това за какво ще бъдат използвани. През пролетта на 1554 г. един рагузки кораб се забелязва в Александрия[9]. През есента на 1559 г. една рагузка нава, една хиота и два венециански кораба, всичките натоварени с подправки, са пленени от „капитана" на Александрия[10]. Един от тях, „Контарина", се връща във Венеция през януари с подправки и пипер[11]. И можем приблизително да се досетим какво пренасят тези кораби по товара на „Кросе", венециански платноход от 540 тона, който през 1561 г. отнася на Изток сурова мед, на пръчки или обработена, платно, вълна, коприна, кързи, барети, корал, кехлибар, дрънкулки, хартия, плюс пари в брой. На връщане той донася пипер и джинджифил с различен произход, канела, индийско орехче, карамфил, тамян, гуми арабик, захар, санталово дърво и безброй други стоки...[12]

---

[1] *F. C. Lane*, op. cit., p. 586.
[2] *Ibid.*
[3] *Ibid.*
[4] *R. Ebrenberg*, op. cit., I, p. 14, говори за 10 127 бали пипер, пристигнал в Лисабон за Афаитати, производители на пипер.
[5] *E. Charrière*, op. cit., p. 776 et note; *Belon du Mans*, op. cit., p. 158 v°.
[6] *Ernest Babelon*, Les origines de la monnaie considérées au point de vue économique et historique, 1897, p. 248, цитиран от *Alfred Pose*, La monnaie et ses institutions, 1942, I, p. 4-5.
[7] *J. Kulischer*, op cit., II, p. 258.
[8] 23 ян. 1552 г., Corp. dipl. port., VII, p. 108.
[9] Л. Тиеполо до дожа, Кайро, Collegio Secreta, Busta 31.
[10] 24 ноем. 1559 г., Senato Secreta, Cost. Filza 2/A, f° 190 v°.
[11] Г. Ернандес до Филип II, Венеция, 3 ян. 1560 г., Simancas E° 1324, f° 27.
[12] *F. C. Lane*, art. cit., p. 581-583.

Скоро тревогата завладява Лисабон, към който се стичат неверни и истински новини. През същата тази 1561 г. там научават, че турците – като че ли това естествено стичане на трафици към пристанищата им не било достатъчно – пленяват в Индийския океан двайсетина хиляди квинтала португалски пипер и ги пренасочват към Александрия...[1] Дори се разнася мълвата, че вицекралят на Португалските Индии се е разбунтувал срещу своя господар и изпратил към Египет пипера от кралската флота[2]. Въз основа на докладите на неговите информатори португалският посланик в Рим, експерт по тези проблеми, заключава през ноември 1560 г., че предвид огромните количества пипер и подправки, дошли в Александрия, не трябва да се чудят, че в Лисабон пристига толкова малко[3]. Френският посланик в Португалия Жан Нико се радва открито през април 1561 г.[4]: „Ако това източване през Червено море се увеличи, складовете на португалския крал силно ще пострадат – нещо, от което той се страхува най-много и за предотвратяването на което неговите оръжия толкова време са се сражавали."

Тогава страните, клиентки на Португалия, изпитват истински недостиг на пипер. С риск да прекалим, нека да припомним опита на англичаните да се придвижат от Москва до Каспийско море и оттам чак до Персия. Първото пътуване на Дженкинсън е през 1561 г.[5] Във Франция, предвид невъзможността да се форсира португалската „магазия", която упорито се затваря за тях[6], са посъветвани от Нико да отидат на гвинейския бряг, за да вземат „малагета" – фалшивия пипер, чиято продажба продължава дълго време, включително и в Антверпен[7]. Още от 1559 г. Фугерови организират връзка с Александрия през пристанищата на Фиуме и Рагуза, където те изпращат комисионер[8]. В Испания се развихря ненадейно покачване на цената на подправките, почти стабилна от 1520 до 1545 г. След редовното повишение между 1545 и 1558 г. поради общото поскъпване тя се покачва стремглаво и по-бързо от тази на останалите продукти, като в Нова Кастилия се утроява между 1558 и 1565 г.[9] Ърл Дж. Хамилтън е първият, констатирал това анормално покачване и отбелязал вероятното влияние на високите цени на пипера върху предпоставките за експедицията, която Легаспи предвожда до Филипините през 1564 г.[10]. А през 1558 г. в Генуа вече се оплакват от прекалено високата цена на „дрогите" от Португалия[11].

Дали турско-португалската война (1560-1563 г.) не е реакция на Португалия срещу това състояние на нещата? Или обратно, знак за нейната слабост? Напразно бихме търсили отговор в обикновените истории. Войната, нелогична както

---

[1] *Jean Nicot*, Sa correspondance diplomatique, p.p. Ed. Falgairolle, 1897, 12 апр. 1561 г., p. 127.

[2] *F. C. Lane*, op. cit., p. 585.

[3] Corpo dipl, port., VII, p. 215, 238, 258, 277; VIII, p. 79, 97, 115, 250, 297, 372; IX, p. 110-111, цитиран от *F. C. Lane*, op. cit., p. 585.

[4] *J. Nicot*, op. cit., p. 127, 12 апр. 1561 г.

[5] Вж. по-горе стр. 186 и сл.

[6] *J. Nicot*, op. cit., p. 31, p. 107-108, XXXIII et sq.

[7] *J. Nicot*, op. cit., 12 дек. 1559 г., p. 39.

[8] *F. C. Lane*, op. cit., p. 588.

[9] *E. J. Hamilton*, op. cit., p. 232-233.

[10] *Ibid.*, p. 233, note 2.

[11] *R. di Tucci*, Relazioni..., p. 639.

много пъти, се води срещу Баб-ел-Мандеб и Ормуз, на изхода на двата залива, които турците държат със своите галери. Този път турците хвърлят силите си в Персийския залив[1], докато се разнася мълвата за измяна на турски агенти в полза на португалците в Йемен[2]. В това време, без да ни е много ясно защо, в Константинопол се редуват пратеници от Индия и Асиското кралство (Суматра) с шепи пълни с редки перли[3]. Една от тези делегации пристига през Египет в столицата с турски галери[4].

Тези подробности трудно се свързват помежду си: вярно е, че турско-португалската война може би не е била истинска война, с начало и с край. В тези огромни предели са необходими месеци или години, за да се нанесе удар, а после да се разберат резултатите. Джовани Агостино Джили, таен агент на Генуа в Константинопол, разбира доста ясно нещата, когато подчертава особеното нежелание на султана да се намеси в тези отдалечени събития. На всеки от индийците той дава златна дреха и 20 000 аспри, а не артилерия и умели артилеристи, от които се нуждаят[5]. В края на тази 1563 г. сериозно става дума за мир с португалците. Потвърждават го писма, изпратени на 7 и 8 декември 1563 г. до вицекраля на Неапол от агент на испанските шпионски служби в Константинопол – „човек, който има навика да съобщава истината". „Посланикът на Португалия, уточнява този информатор, изтъргувал мира с турците, опитвайки се да получи за португалците правото да пренасят техните стоки от Индия в Червено море, откъдето те можели да достигнат по суша до Кайро, Александрия и Сирия и там да бъдат продадени. Но все още нищо не било сключено." А посланикът иска да не бъде подлаган на митническа проверка – право, „което досега не искали да му отстъпят"[6].

Тази сделка, която според Венеция си струвала известно безпокойство, си заслужава да бъде запомнена, въпреки че остава без последствие. В края на тази 1563 г., едва шестдесет и пет години след пътешествието на Вашку да Гама, тя представлява доста любопитно съответствие на безплодната венецианска постъпка от 1524 г. В нея може да се съзре победата на Червено море, реваншът на Венеция и на Средиземноморието.

Възстановяването на португалския пипер

Не ни е известно при какви условия е завършила войната в Индийския океан. Отговорът се намира може би в Лисабон, но с тази война нещастията на португалската търговия не свършват.

В Европа вълненията в Холандия около Антверпен ѝ нанасят огромни щети. От 1566 г. фирмата на Велзер, която е във връзка с Португалия, изпитва големи

---

[1] *J. Nicot*, op. cit., 28 юли 1561 г., p. 63-64.

[2] Х. Феро до дожа, Пера, 16 септ. 1561 г., Senato Secreta, Cost., Filza 3/D.

[3] Джио: Агостино Джили до Генуезката република, Константинопол, 5 юли 1563 г., A.d.S., Gênes, Costantinopoli, 1558-1565, 1-2169. Г. Ернандес до Филип II, Венеция, 10 юли 1563 г., Simancas E° 1324, f° 221; Петремол до Шарл IX, Константинопол, 11 февр., 22 април 1564 г., *E. Charrière*, op. cit., II, p. 748-750; Даниел Бадоаро до дожа, Пера, 6 май 1564 г., A.d.S., Senato Secreta, Filza 4/D.

[4] *E. Charrière*, op. cit., II, p. 748-750.

[5] Вж. по-горе бел. 3.

[6] Simancas E° 1053, f° 10.

неприятности вследствие от спекулациите с пипера и спогодбата за Индиите. С техните италиански съдружници Ровалеска, Фугерови носят последствията[1]. През 1569 г. ще започнат любопитни преговори за трансфера от Антверпен в Лондон на търговията с португалските подправки[2].

По същото време покрайнините на Индийския океан си остават разбунтувани и този път турците са засегнати толкова, колкото и техните противници. През 1567 г., когато научава, че в момента в Суец се въоръжават четиридесет галери, в Мадрид[3] Фуркево ги вижда вече как напредват чак към Суматра. Ако турчинът прекъсне навигацията за Източните Индии, „това би унижило прекрасната Португалка, а във Франция биха имали подправките на най-добра цена, от Александрия и другите пристанища в Сирия, ако нямало да се ходи вече в споменатата Португалия". През 1568 г. се съобщава и от Венеция, че двадесет турски галери се готвят в Барса да се нахвърлят върху португалците и да им отнемат остров Бахрейн и неговите бисери[4]. Но през същата тази 1568 г. Арабия въстава. Развихрят се продължителни вълнения и най-вече в Йемен[5]. Извън неправдоподобните политически подробности не успяваме да разберем какво става тогава с Аден, пропускателен пункт за Червено море. Редът там ще бъде възстановен едва през 1573 г. от Синан паша, призван по-късно да стане велик везир[6]...

Навярно Португалия се е възползвала тогава от турските затруднения независимо от собствените си (Гоа е обсаден през 1570г.[7] в течение на четиринадесет месеца, крепостта Тернате ще бъде загубена през 1575 г.). Тя усеща как намалява заплахата от султанските галери. От друга страна, през 1570 г. важното преустройство на португалската организация за подправките изиграва своята роля. Чрез regimento от 1 март 1570 г.[8] всъщност кралят Д. Себащяо изоставя монопола на короната в полза на своите васали – реформа, която някои, в това число и Пириш[9], отдавна искат. През същата година вицекралят Дон Луиш де Атайде се хвали, че така добре пази моретата, че само два кораба, а не 16 или 18, както в предишни години, са успели да стигнат от Кожикоде до Мека[10].

Ново уравновесително движение започва може би с венецианската мярка от 25 ноември 1570 г., която разрешава на чужденците да доставят подправки във Венеция както с чужди, така и с нейни кораби[11], въпреки че тази мярка може да има различни значения и че във всеки случай тя е безобидна. Скоро обаче нещата се обръщат срещу Венеция. Войната с Турция (1570-1573 г.) е за нея ужасно изпи-

---

[1] *H. Fitzler*, art. cit., p. 265-266.

[2] Филип II до херцог д'Алба, 21 ноем. 1569 г. и 23 ноем. 1569 г., Simancas E° 542, f° 9 et 22.

[3] 13 ноем. 1567 г., *C. Douais*, op. cit., I, p. 288; Известие от Корфу, 27 септ. 1567 г., Simancas E° 1056, f° 86.

[4] Х. де Корноса до Филип II, Венеция, 22 май 1568 г., Simancas E° 1326.

[5] Вж. по-долу, кн. II, част III, гл. 3, „Подемът на войните".

[6] Пак там, част V, гл. 1, бележките към „По времето на дон Хуан".

[7] *R. Hakluyt*, op. cit., II, p. 219.

[8] Leis e provisões de el Rei D. Sebastião, Coïmbre 1816, p. 68 et sq. цитиран от *F. de Almeida*, op. cit., III, p. 562.

[9] 14 февр. 1560 г., Corp. dipl. port., VIII, p. 355.

[10] B.N., Paris, Fonds portugais, n° 8, f° 197.

[11] A.d.S., Venise, Cinque Savii..., Busta 3, 25 nov. 1570.

тание. Всичките ѝ съперници – рагузци, анконци и още повече марсилци, се възползват от това. Товарителници от юли до септември 1573 г. сочат последните (поне веднъж според Манлих Стария) да изнасят от египетска Александрия цели товари с zimbre и пипер d'assy[1]. Намалението на пратките от бали с коприна в Халеб (заради войната или по-скоро заради заплахата от война с Персия) не е толкова обезпокояващо, казва венецианският консул през април 1574 г.[2], колкото разоряващата конкуренция на френските търговци, които започнаха да щъкат от началото на войната. Обратно, никакви оплаквания относно подправките, чийто път като че ли отново става този за Сирия. През октомври 1574 г. от Венеция тръгва богатият кораб „Лудовика" със 150 000 дуката в стоки на борда. Буря го заставя да спре в Анкона; губернаторите на града откриват, че е натоварен с мед и го смятат за добра плячка, тъй като транспортира контрабандна стока; те завземат кораба и товара, а капитана и моряците затварят[3]. От няколко случайни търговски писма от 1574 г.[4] се вижда, без да ни е известна същността им, че в Сирия пребивават френски кораби (30 януари 1574 г.), една френска барка (3 април), една венецианска нава „Моченига", която е в Триполи през март, после през ноември; саетата „Алтана", навярно венецианска... И те трупат на своя борд кора от индийски орех, памук, арсен, преден памук, подправки, джинджифил, сандък с mirobolani (лековити сушени екзотични плодове – бел. пр.); на 12 май 1575 г.[5] корабът „Жирарда" отнася памук, овчи кожи, коприна, дроги и подправки.

Следователно трафиците на Леванта не са преустановени, нито към Сирия, нито към Египет. Същевременно португалският пипер отново завоюва място в Средиземноморието. Установява го на едно заседание Съветът на молителите (de Pregadi), на 13 септември 1577 г.[6] Въз основа на доклада на Cinque Savii alla Mercanzia Съветът научава, че в Лисабон четири кораба са натоварили за Венеция una bona suma di pevere (голямо количество пипер – бел. пр.), но размислили, като научили, че трябвало да платят във Венеция такса от 3% съгласно старо решение от 1519 г. (датата е от значение), облагащо само подправките, идващи от Понанта, но вече не и тези, идващи от Леванта. Корабите решили да отложат пътуването си с надеждата да получат отмяна на тази такса, която им се разрешава за две години, „предвид че тази стока (португалският пипер), твърдят експертите, би могла да поеме към други места за сметка на това тържище и на изходните такси". Следователно по-уместно е, „тъй като от Александрия пристига малко пипер, да се осигури свободен достъп на пипера от Понанта". Две години покъсно Кристобал де Саласар пише на Филип II: „В Александрия търговията и трафикът са унищожени, най-вече този на подправките, тъй като пътят им е изоставен" – porque se ha dexado el camino[7].

---

[1] Fonds Dauvergne n° 113, 115 (относно Манлих Стари), 117, 118, 122-125. Zimbre „belladin" или „méquin".

[2] *G. Berchet*, op. cit., p. 61.

[3] Х. да Силва до Филип II, Венеция, 5 ноем. 1574 г., Simancas E° 1333.

[4] Lettere commerc., 12 ter. A.d.S., Venise.

[5] Simancas, E° 1331.

[6] A.d.S., Venise, Busta 538, f° 846 et v°.

[7] Венеция, 8 юли 1679 г., A.N., K 1672 GI, n° 84.

Планове и сделки относно португалския пипер

Веднага трябва да се обяснят поне три опита за обсебване на печалбите от търговията с пипер в Средиземноморието.

Първи опит – португалския: той се определя от едно писмо, което пише на Филип II на 10 ноември 1575 г. брат Мариано Азаро, босоног кармелит и бивш студент от Падуа, много вещ по тези въпроси.[1] Става дума за проект да се внася португалски пипер в испанските владения в Италия – Милано, Неапол, Сицилия и Сардиния, и да се измести венецианският пипер, който обикновено се продава там; да се опитат също да въвлекат в този трафик папата и другите властимащи в Италия и да организират било в Пуерто де Санта Мария, било в Картахена или в друго пристанище на Полуострова разпределителен център за Италия и ако искат – и друг за Антверпен. Транспортът щял да се осъществява с кралските галери. Това, че проектът показва мимоходом, че португалският пипер е завладял испанските кралства след 1516 г., не увеличава стойността му. С какви ли неверни данни щяхме да бъдем засипани, ако разполагахме с всички съдържания на испанските arbitristas! Но зад този босоног брат стоят две, а може би и три важни личности: първо Руи Гомеш да Силва, както знаем – португалец, който „малко преди смъртта си се нает да предложи на В. Величество известен съвет, който му бях дал относно подправките от Леванта"; секретарят Антонио Грасиано, комуто първо пише братът; и накрая кралят, загрижен по онова време за търговията с пипер и португалския монопол и който, уведомен от секретаря, иска втори доклад – този, за който става дума тук. Следователно това е сериозен проект за атака от висока класа срещу Венеция. Тъй като Турция я държи чрез житото и подправките си и защото поради долен интерес тя предава християнството, нека бъде ударена в името на морала и за най-голяма изгода на португалския пипер, който е с много по-благороден произход. Впрочем добре е известно (и това е отговорът на долнопробните упреци, отправени към стоките от Лисабон), че турците, след като използват сварените подправки за напитките си и медовината си, ги продават безскрупулно на панаирите в Сирия.

Втори опит – този път тоскански или по-скоро на Медичите. Великият херцог Франческо се опитва от 1576 до 1578 г.[2] да получи appalto (на търг – бел. пр.) подправките, идващи от Индиите в Португалия. С тази цел той играе с обещания за кредит на странния потомък на кралете на Лисабон, този истински кръстоносец Дом Себащяо, който, отдаден на идеята да победи неверниците в Мароко, е загрижен да получи необходимите пари за онова, което ще стане гибел за него, за неговите благородници и за неговото кралство... Великият херцог има тогава много амбициозни намерения: той преговаря същевременно и със султана и предмет на преговорите е монополът на пипера в целия свят, както сочат венецианците, които в случая са добри и злоезични съдници[3]. Тези всеобхватни проекти в крайна сметка ще се ограничат до просто договаряне на заем от 200 000 екю

[1] Севиля, 10 ноем. 1575. Simancas, E° 564, f° 10.

[2] *G. Vivoli*, op. cit., III, p. 155. Ролята на Джакоме Барде и на агента му Чиро Алидозио в тази афера. B.N., Paris, Fonds Portugais, n° 23, f°s 570 и 571 v°.

[3] Кр. де Саласар до краля, Венеция, 11 септ. 1577 г., Simancas E° 1336.

между флорентинските търговци, Медичите и един португалски пратеник, Антонио Пинту[1] – несъмнено причина за масово пристигане на португалски пипер в Ливорно като противотежест. Може би Великият херцог за малко не успял да получи монопола през 1587 г.[2] Все пак, след тези сделки, между Флоренция и Лисабон се установяват по-активни връзки.

Трети и последен опит: този на самия Филип II. Той трябва едновременно да държи под опека съседното кралство, да блокира въстаниците в Холандия (замислено е да я лишават ту от сол, ту от жито, ту от подправки) и да организира активна испано-португалска търговия със сол и подправки[3]. Също трябва да приеме доводите на големите търговци, копнеещи да завладеят отдалеч огромната Азия: един Рот или един Натаниел Юнг, и двамата германци, които мечтаят от 1575 г. да вземат под аренда договора за португалския пипер.

Онова, което е само план, става реалност, когато Филип II завзема Португалия. За него 1580 г., както 1547 г. за Карлос Пети, е апогеят на мощта му. Ако Португалия му се отдава, тъй като тя наистина му се отдала, то е за да получи тройна защита: на парите, армиите и флотите на Филип II, и по този троен начин да засили властта си в Индийския океан. След 1580 г. би било логично кралят да е имал желание да запуши дупките, през които се захранва търговията с Леванта, като по този начин да разруши наведнъж богатството на Турция и на Венеция в полза на собствената си империя. Но, решил да организира Азия и Новия свят и да ги свърже в едно, Филип II среща много по-малко препятствия около Индийския океан, отколкото около Атлантика и по-специално около Северния Атлантик. Ето защо той действа повече срещу протестантите – разбунтуваната Холандия и срещу Англия, отколкото срещу турците, с които поддържа състояние на неофициален мир. Оттук странната политика на Благоразумния крал, който, като господар на Португалия, се опитва да придвижва и да пласира в Средиземноморието пипера, който току-що е завладял. По този начин той смята да преразпредели ценната мàнна по пътища, по-сигурни от този на Атлантика, и най-вече да лиши от нея своите противници. Тази политика, която бавно ще се отърсва от предразсъдъците и колебанията, доста ще се забави, преди да се конкретизира през 1585 г. Тя не е нищо друго освен мобилизиране на испанските сили срещу Атлантика и срещу Севера.

Португалският пипер – предложен на Венеция

Следователно предложеният на Венеция договор за препродажба на португалския пипер в края на 1585 г. не е неочаквана промяна. От четири или пет години вече въпросът е висящ. Първото му проявление е предложението, несъмнено на испанците, и предадено на Сеньорията в края на 1581 г. от венецианския посланик Морозини и венецианския консул в Лисабон Дал'Олмо, за експедиция на „галеи" в португалската столица[4]. През декември Колегията разисква във Венеция с доку-

[1] Абат Бризеньо до краля, Флоренция, 26 ноем. 1576 г., Simancas E° 1450.
[2] *R. Galluzzi*, op. cit., IX, p. 108; *G. Parenti*, op. cit., p. 80 et 90.
[3] Филип II до Рекезенс, 23 ян. 1576 г., Simancas E° 569, f° 60.
[4] Вж. доклада на Дал'Олмо през 1584 г. и бел. 2 от стр. 542.

мента в ръце. Трябва ли да изпращат корабите? Да, но първата трудност е някой да ги въоръжи. Никое частно лице не разполага с необходимата сума за това въоръжаване и покупките в Португалия. Впрочем в тази страна „венецианците нямат никакъв кредит" – разбирайте, че обикновено те не търгуват там и не умеят да ползват там полици. Втората трудност: какви стоки да се изпратят за размяна, когато стъклото, стъкларските изделия, вазите и други подобни стоки са забранени в Португалия? Последната трудност – положението в Португалия не е все още стабилизирано; има опасност галерите да бъдат нападнати по пътя от английски, „нормандски" и други пирати – всички те врагове на Филип II. На това привържениците на авантюрата отговарят, че кредит би се намерил, че Сеньорията би дала гаранциите си, че Католическият крал би пропуснал стоките и че с две-три ескортиращи галери сигурността на конвоя би била осигурена. В крайна сметка е решено, преди да се отиде по-нататък, да се изслуша следващият доклад на Морозини... Такова е резюмето на испанския посланик във Венеция, Кристобал де Саласар, в писмото му от 8 декември 1581 г.[1] През 1584 г. дискусията все още е отворена, тъй като венецианският консул Дал'Олмо изпраща във Венеция обемна рецензия за способите за възстановяване на търговията на Сеньорията в Лисабон[2].

Следователно дълги преговори предшестват направеното на Сеньорията предложение от 1585 г. Само по себе си предложението е странно и бележи доста особен поврат на съдбата. Няма нищо по-подходящо за разглеждането му от доклада, направен в края на 1585 г. от „експертите" Антонио Брагадино и Якопо Фоскарини[3]. Испания предлага всяка година да прехвърля в Лисабон по 30 000 кантара (около 15 000 квинтала) пипер по 30 дуката на кантар; една трета в брой, останалите две трети – разсрочени за шест месеца. Плюс няколко облаги, заслужаващи внимание: ескортиране на галерите на испанския крал от Полуострова чак до Сицилия; tratas (разрешения за износ – бел. пр.) на жито за галерите при пристигането им на острова; накрая, намаляване в полза на Сеньорията на gabelle (митата – бел. пр.), толкова тежки за Португалия...

Но има и неудобства. Да се приеме испанската игра, казват докладчиците, означава да се съдейства за срива на търговията на Леванта, от която се е издържала и все още ще се издържа Републиката; това означава също впоследствие да се нанесе чувствителен удар на „занаятите", свързани с вълната и копринатa, които са заинтересовани от този трафик и които хранят значителна част от населението; това означава накрая да се затъне под тежестта на тези 30 000 кантара. Не е ли този пипер толкова много, че не знаят какво да го правят? Дори цената (от 30 дуката вместо 36 до 38 дуката обичайна цена), предоставена на договарящите (contrattatori), има опасност да се превърне в капан. Такива са аргументите срещу проекта, които докладващите излагат, за да го оборят по-добре.

Тоест трафикът на Леванта би спрял. Що се отнася до пипера и подправките, не е ли било вече така? „Ясно се вижда, че с всеки изминал ден... намаляват

---

[1] Simancas E° 1339.

[2] Informazione sul commercio dei Veneziani in Portogallo e sui mezzi di ristorarlo, 1584, p.p. *B. Cechetti*, Nozze Thiene da Schio, 1869.

[3] *A. Bragadino et J. Foscarini*, Parere intorno al trattato fra Venezia e Spagna sul traffico del pepe e delle spezierie delle Indie Orientali, 1585, p.p. Fr. Stefani, Nozze Correr-Fornasari, 1870.

трафиците от Леванта. Не само нашите кораби, идващи от Сирия и Александрия, не докарват подправки, но научаваме, че самият Левант, за собствената си консумация и особено Константинопол, се нуждаят от тях и се снабдяват от Венеция с пипер и подправки, които пристигат от Лисабон."[1] А Католическият крал е в състояние да устрои ефикасна блокада, която би пресушила подхранващите извори на Леванта. Той ще отнесе където си иска подправките, с които разполага отсега нататък. Тогава, ако Венеция не приеме неговите предложения, той може да ги отправи на Тоскана. От друга страна, ако подправките липсват в Сирия и Египет, търговията на Леванта все пак не е преустановена; пътуванията продължават: венецианско сукно се обменя срещу коприна, камелот, памук, дъбови шишарки и сода[2]. Що се отнася до количеството, малка е вероятността да е прекомерно, тъй като пиперът удвоява цената си[3], като тогавашните фермери извършват продажбите не на обичайната цена от 100 дуката, а по 180[4]. Следователно нека да приемем, заключават докладчиците...

Това не е доклад, а пледоария. Вярно е, че положението на търговията с пипер и подправки на обичайните пазари в Леванта през 1585 г. е трудно, но тази търговия просъществува. Португалският пипер е също в затруднено положение. В самата реч на докладващите се казва, че ако Филип II търси нови contrattatori, то е, защото старите не вършат работа, не са превозили определени количества и противозаконно са повишили цените. Що се отнася до тези, които са в Индиите, те оставят там запаси от стоки, „изоставени на контрабандата и на пътя за Леванта"[5].

Удивителната сделка няма да се сключи. Вината не е само в ограничеността на Венеция, на политическите ѝ страсти и съмнителен антииспанизъм. Явно всичко това е имало значение: от 1582-1583 г. Сенатът е особено враждебен към Католическия крал[6], към бързо нарасналата му мощ. Дали Италия отказва богатството заради политическата си лудост? Някои, като посланика Липомано, ще го повярват и след отказа на Сеньорията той ще се амбицира да развие търговията между Лисабон и Венеция[7]. Дали това е лудост или загриженост да избегне отмъщението на турците и да спаси 4000 венециански фамилии, вкоренени в Леванта – в Дамаск, Халеб, Александрия, Кайро и дори в Багдад?[8] Смятам този аргумент за малко пресилен, въпреки че присъствието на венециански търговци чак до Ормуз ни беше известно.[9]

Във всеки случай Венеция не е единствената, която да не желае договора. Милано, Генуа, Флоренция[10], също призовани, не приемат. Този всеобщ отказ на

---

[1] Пак там, 1, 12-13.
[2] Пак там, стр. 14.
[3] Пак там, стр. 15.
[4] Пак там, стр. 10.
[5] Пак там.
[6] *H. Kretschmayr*, op. cit., III, p. 179.
[7] Пак там.
[8] Пак там.
[9] *U. Tucci*, „Mercanti veneziani in India alla fine del secolo XVI", in: Studi in onore di Armando Sapori, 1957, II, p. 1091-1111.
[10] П. Рикарди до кардинал Медичи в Рим, Неапол, 12 март 1587 г., Archivio storico italiano, t. IX, p. 246-247.

Италия, на пръв поглед неособено обясним, не може да е представлявал колективна лудост. Капитализмът упорства срещу начинанието. Всичко се изяснява в светлината на големия договор на Велзерови и Фугерови от 1586 до 1591 г. и от двойната история на търговията на Португалия и Леванта – историята на тези две реки от пипер и подправки, които по най-различни пътища, от Молукските острови, от Зондските острови или от малабарския бряг, достигат до страните на Европа и на Средиземноморието.

Договорът на Велзерови и Фугерови (1586-1591 г.)

Португалският пипер представлява една средна и две големи сделки. Средната е продажбата на пипер в самата Португалия. Двете големи сделки са азиатският и европейският договор. Азиатският договор съдържа покупката на подправки и пипер от Индиите и отправянето им към Лисабон. Европейският договор се отнася до препродажбата на стоките. Кралската власт с огромните си складове на Casa da India е връзката между двата договора: от откупвачите от Азия тя получава пипера на определена цена, на откупвачите за Европа тя го препродава на двойна цена.

Филип II упорито предлага на италианците европейския договор, за да лиши от техните подправки и техния пипер холандците и англичаните, свикнали да идват и да ги купуват в Лисабон. Проектът за азиатския договор е предложен на Филип II от един германец – Гиралдо Парис, в Монсон на 29 ноември 1585 г. Той е подписан от краля във Валенсия на 15 февруари 1586 г.[1] и поет от поредица капиталисти, сред които Велзерови и Фугерови. Подробностите по договора нямат значение! В крайна сметка пиперът, придвижван на собствен риск от откупвачите, е продаден на краля по 16 cruzados, после препродаден от същия по 37.

Матеус Велзер, когото виждаме през 1587 г. да търгува в Мадрид, се нагърбва изцяло със сделката; той приема и европейския договор, стремейки се да въвлече в него и Фугерови. Но и те изразяват недоволство подобно на италианците. „Това не е сделка за нас, пишат те през ноември 1587 г., какво ще правим в подобен лабиринт?“[2] Все пак през 1591 г., с доста напразната надежда да подредят посполучливо трудните си сделки в Испания, те ще се оставят да ги въвлекат в европейския договор[3]. Последният по онова време е в ръцете на голям международен консорциум – Велзерови и Фугерови за Германия, Ровалеска и Гиралдо Парис за Италия, Франсиско и Педро Малвенда за Испания, Андре и Томасо Хименес за Португалия. Тази асоциация притежава тридесет и два дяла, от които седем за Фугерови, пет за Велзерови, четири за Ровалеска, четири за Малвенда, единадесет за Хименес и техните съдружници. Тя е представена в Антверпен, в Миделбург, Зееланд, Хамбург, Любек и Венеция, където Велзерови откриват активен филиал през 1588 г. От 1591 г. чрез асоциацията се разпределят огромни количества пипер. Така 14 000 квинтала са натоварени за Любек. Значителни

---

[1] *R. Konetzke*, op. cit., p. 126; *F. Dobel*, „Über einen Pfefferhandel der Fugger und Welser, 1586-1591“, in: Zeitschrift des hist. Vereins f. Schwaben u. Neuburg, XIII, p. 125-138; *H. Fitzler*, art. cit., p. 266.

[2] 8 ноем. 1587 г., *H. Fitzler*, art. cit., p. 266.

[3] Пак там, стр. 267.

товари са отправени и към Венеция, като Сеньорията се ангажира да закриля адресираните ѝ стоки и да получи разрешителни за тях от англичаните[1]. Това огромно мобилизиране на капитали и на капиталисти все пак не успява да стане добра сделка. Само Католическият крал извлича изгода. От 1591 г., в годината на нейното основаване, Фугерови предвидливо се избавят от нея, продавайки своите дялове на 7 юли на Евора – португалски марани, свързани с Хименес и Калдейра[2].

Това е така, защото в Атлантика навигацията след Непобедимата армада става по-опасна отвсякога. Разгромът на Испания означава поражение за нейните съдружници и отстъпление на антлантическия пипер от всички страни. С покачването на продажната цена пиперът на консорциума започва да струва по-скъпо от пипера от Леванта. Писмо на Фугерови от 9 ноември и 7 декември 1587 г. до техния комисионер в Лисабон установява тази странна истина[3]. Тогава доста клиенти се обръщат отново към венецианския пазар...

В заключение, ако Италия систематично се отказва да мине през условията на Филип II, трансформиран под името Филип I – краля-търговец от Лисабон, то е, защото тя открива своето снабдяване, поне известна част от него, чрез пътищата на Египет и Сирия. Как затруднението на движението по Атлантическия океан няма да доведе до възстановяване на дейността по преките пътища на Близкия изток? Освен това самият атлантически пипер е принуден да стига до Италия. Един търговец от Флоренция го казва малко по-късно в писмо до Симон Руис от 4 май 1589 г., а неговото обяснение е валидно и за предходните години: „тъй като е невъзможно да се изпраща пипер във Фландриите, Англия и Германия от Лисабон, търговците ще бъдат принудени да го изпращат в Италия във всички възможни кораби, понеже германците се снабдяват във Флоренция и Венеция..."[4] Дори и атлантическият пипер поема пътя на Средиземно море.

Устойчивостта на левантинските пътища на подправките

От 1580 г. до края на века Близкият изток със сигурност остава открит за търговията с подправки до пълното овладяване на Индийския океан от холандците. Последните проникват там за първи път чрез Корнелиус Хутман през 1596 г.; те са негови господари към 1625 г. и оттогава пренасят своя завоевателски устрем към Америка. Именно към същата 1625 г., малко по-рано или малко по-късно[5], търговията на Леванта се оказва безвъзвратно засегната. През 1609 г. вече се очертава една по-ранна граница и Дванадесетгодишното примирие официално отваря Индийския океан за търговската авантюра на новодошлите. През 1614 г. – друг жалон – първият голям холандски кораб се появява в Червено море[6]. Това

---

[1] Фугерови до Оти, Аугсбург, 24 авг. 1591 г., пак там, стр. 268.

[2] Пак там, стр. 274.

[3] Писмо до Крел, посочено от *H. Fitzler*, ibid., p. 265.

[4] Bibliothèque municipale Valladolid, Archives Ruiz.

[5] B.N., Paris, Fonds Dupuy, n° 22, f° 89 et sq., 1610. Спадане на португалските доходи от 12 или 13 години „заради трафика на холандците в Индиите".

[6] *Cl. Heerringa*, op. cit., I, p. 154-155, цитиран от *J. Denucé*, op. cit., p. 71.

настъпление в тил, тези полусухоземни, полуморски завоевания на трафика към Ориента (между тях и на коприната от Персия[1]), разпространението на холандското сукно в това пространство, войнственото пристигане на англичаните[2] и на французите[3] бележат началото на втората европейска епоха на Индийския океан, по-катастрофална за Леванта, отколкото непълноценното властване на португалците.

В така широко очертаните рамки да подхванем отново непълната с течение на годините хроника на нашите документи, като разгледаме последните двадесет години на века. Запомнящите се картини невинаги ще са решаващи, но възкресяват (и това е съществено) оцеляването на традиционните обмени с явни колебания.

Марсилски документи от лятото на 1578 г. говорят за покупката на индийско орехче в Сирия[4]. През януари 1579 г. едно търговско писмо от Халеб[5] отбелязва отплуването на два венециански кораба (а един венециански кораб с голям тонаж обикновено товари в края на века стоки за 500 000 дуката), навата „Балбиана е Константина" с капитан Марко Факинето и навата „Гратарола" с капитан Кандидо ди Барабри. Трети кораб зимува при солниците на Кипър и има намерение да достигне „плажа" на Триполи през януари. Големият брой акостирания по правило намалява цената на сукното и изцяло ново снабдяване със сукно е поръчано на следващите кораби; в това число сукно от Бергама плюс perlete и paternostri от Мурано, плюс gtoro от венециански монети... Същата година, ето и друг венециански кораб, имащ трудности с турските галери от Модон на път към Александрия[6]. Едно писмо от 12 май от Халеб[7] съобщава за пристигането на керван с 200 товара коприна и 250 с подправки, придружен от персийски и християнски търговци, поданици на Софи (персийският владетел – бел. пр.). В навечерието на Великден се състоял голям пазар. През август венецианският консул в Сирия огласява отплаването на два венециански кораба, „богати с коприна и подправки"[8]. Накрая, пак през същата година, на 4 юли, тосканските галери на „Сан Стефано", правейки списък на своята плячка, нанасят в инвентара 17 парчета абанос (тежащ 205 ливри), захар (936 ливри), 1 балета коприна (102 ливри), тамян (1185 ливри), джинджифил (150), карамфил (1114), индийско орехче (236) и накрая пипер (7706 ливри в различни пратки, чието тегло се колебае между 20 и 522 ливри)...[9]

След като през годините 1582-1583 г. настъпва криза, през декември 1582 г. едно писмо от Халеб[10] говори за малкия обем на сделките, а тези, които се сключват, са катастрофални. Само коприните се задържат. През юли 1583 г. всичко върви толкова зле, че капиталите, вместо да дават печалба, се възвръщат с 8% загуба и

---

[1] *G. Berchet* (1625), op. cit., p. 163.
[2] Пак там, стр. 162.
[3] *G. Atkinson*, op. cit., p. 128.
[4] Fonds Dauvergne, n° 111, 23 юли 1578 г.
[5] Изпратено на Марко Руби, януари 1579 г., A.d.S. Venise, Lett. Com., 12 ter.
[6] Х. де Корноса до Филип II, Венеция, 18 юни 1579 г., A.N., K 1672, Gl, n° 73.
[7] Същият до същия, Венеция, 10 юли 1579 г., пак там.
[8] Същият до същия, Венеция, 9 септ. 1579 г., пак там.
[9] Mediceo 2077, f° 590.
[10] Адресирано до Зуан Балбиани, A.d.S., Venise, Lettere Com., 12 ter.

според последните информации от Египет същото е и в Александрия[1]. Дали поради тази причина англичанинът Нюбери пише от Багдад през юли 1583 г.: „Мисля, че никога сукното, „кързито" и калаят не са имали по-ниска цена тук от днешната"?[2]

Но от 1583 г. се чуват други неща. Един марсилски търговец пише на 10 април, че цените на пипера се покачват много, „въпреки че от Халеб тук пристигат много подправки". Нищо не се разбира, оплаква се той, „и аз ви уверявам, че в страната няма опитен търговец, който да не е объркан в своите намерения"[3]. Що се отнася до него, още от следващата година той възнамерява да отиде в Индиите, придружен от венециански търговец, за да рискува 2000 екю „от нашите". Джон Елдред описва сирийско Триполи през 1583 г. като най-посещаваното пристанище от християнските търговци[4] и Халеб като гъсто населен. Той сочи огромен транзит от Багдад до Халеб. В Басра, където отбелязва присъствието на двадесет и пет хубави турски галери, всеки месец акостират, казва той, множество кораби между 40 и 60 тона от Ормуз, „натоварени със стока от Индиите: подправки, дроги, индиго, платове от Кожикоде". Всичко това не е достатъчно уточнено. Същевременно през лятото на 1584 г., когато Джон Елдред се връща в Халеб, той се включва в един керван от 4000 камили, „натоварени с подправки и други скъпи стоки". А в Александрия към 1584 г. можеш да намериш all sorts of spices[5] (всички видове подправки – бел. пр.)

Според друга информация от 1587 г. в Суматра всяка година тръгват кораби към Мека[6]. Казват ни също, че към 1586 г. митницата на Мека печели 150 000 дуката (половината за султана, другата половина – за шерифа на града) и че всяка година там акостират между четиридесет и петдесет големи кораба, натоварени с подправки. Нещо повече, на португалския тормоз в Индийския океан след 1590 г. съответства развитието на тържищата, които са извън нейния контрол. Така пристанището на Шаул расте за сметка на Диу и Гоа. Впрочем всички търговци, които търгуват с Мека и Ормуз, са настанени там и поради това кралят на Португалия губи от своите митници до 150 000 fardâos (товара – бел. пр.) на година[7]. Друго свидетелство[8] е това на един августинец – Фреи Агущиньо д'Асеведо, португалец, завърнал се от Индиите по суша и който докладва на Филип II между 1584 и 1587 г., според историците[9], открили този хубав текст; аз бих казал от своя страна – към 1593 г.[10] Във всеки случай няма никакво съмнение относно принадлежността

---

[1] Кр. де Саласар до Филип II, Венеция, 30 юли 1583 г., Simancas E° 1341.

[2] *R. Hakluyt*, op. cit., II, p. 347.

[3] Fonds Dauvergne, n° 28, Жил Ермит до своя брат посочва също висококачествена канела с „хубав цвят". Относно плановете му за пътуване до Индиите през 1584 г. пак там, стр. 32, 34, 35.

[4] *R. Hakluyt*, op. cit., II, p. 268.

[5] Пак там, I, стр. 176-177.

[6] Пак там, II, стр. 250-265, 1583-1591.

[7] A. B. de Bragança Pereira, Os portugueses em Diu (s.d.), p. 277 et sq.

[8] B.N., Madrid, Ms 3015, f° 149 et sq., Apontamentos para V. Mag. ver sobre as cousas do Estado da India e Reyno de Monomotapa, por frey Augustinho Dazevedo, da Ordem de Santo Agostinho que veyo por terra da India, in s.d.

[9] Откритият от Х. Хентил да Силва текст ми бе посочен от В. М. Годиньо. Неговата дата (1584-1587) според детайлите, които предлага текстът за Португалска Индия.

[10] Като се има предвид, че е споменато използването на пристанището на Александрета от венецианците.

на този документ към последните десетилетия на века. Ето благодарение на него една незабравима картина от Ормуз, отворен за всякакви имиграции, всякакви търговии, всякакви контрабанди – на венецианци, на арменци, на самите турци и на португалските ренегати, които сме изненадани да видим как масово заминават за Турция, където ценното им познаване на Индиите обслужва чудесно контрабандната търговия с подправки, перли, ревен, смирна и санталово дърво в едната посока, а в другата – с контрабандни стоки – муниции и модерни оръжия. Именно така о melhor de India – най-хубавото от Индия, отива към Венеция, която в замяна заплаща своите покупки с дребна стока, стъклени изделия, огледала, изкуствени перли и тапети... И да добавим, че към нея, която винаги е готова да установи връзки с турците и еретиците англичани, благочестивият августинец ще е видял как се отправят в пустинята до шест хиляди камили, натоварени с богатства, и как пред очите му да отплавали от Александрия пет големи венециански кораба! Трябва ли да заключим, че след видимите затруднения за венецианския сектор от 1580 г., е настъпило съживяване?

В края на този век в Леванта се възстановява пътят за Халеб заради своята краткост, заради континенталния си характер (пиратството се вихри в Индийския океан след 1590 г.) и най-вече заради коприната и нарастващата ѝ роля в европейската икономика. Няма писмо за Венеция или Марсилия с клеймо от Халеб, от Триполи или от Александрия, което да не говори предимно за коприната[1] – местни коприни от околностите на Триполи или красиви коприни от Персия, които пристигат в Халеб с обичайните си арменски или татарски търговци. В течение на много години Халеб се оказва затруднен от турско-персийската война (завършила през 1590 г.). Навярно последната е протекла на север, около Табриз, по протежение на пътищата, които се стичат към Каспийско море от двете страни на Кавказ. Но ѝ се е наложило да слезе брутално и на юг, чак до Багдад. Във всеки случай, тя отприщва турски и персийски монетарни кризи, които принудително повлияват на тържището в Халеб[2], където трудността да се намерят пари непрекъснато расте, дотолкова, че през юни 1586 г. се налага да се покачат митническите такси от 1 на 1,5% в полза на cottimo върху стоките, пристигащи от Сирия във Венеция[3]. Въпреки тези трудности търговията просъществува, както вече казахме. Венеция, която през 1593 г. признава трафик в Сирия от милион в злато[4], през 1596 г. съобщава за два милиона[5]. Основните стоки са коприната и подправките. Изчислението от два милиона се отнася до вноса: сукна, коприни, дрънкулки и стъкларии, оставени в суковете на Халеб, но товарите, които в замяна са качени на четири-пет големи кораба, увеличават чудодейно цената си, приближавайки към Венеция.

От 1593 г. пратките не тръгват вече от Триполи, а от Александрия, където венецианците прехвърлят своя пристан, последвани от други християнски кора-

---

[1] Марсилски писма, série HH, 29 март, 5 април 1591, 7 май, 11 май 1594 г., A. Com. de Marseille.
[2] Алвизе Кучина до А. Парута, Венеция, 24 дек. 1588 г. Lettere Com., 12 ter.
[3] A.d.S., Venise, Cinque Savii..., Busta 27, юни 1586 г.
[4] *G. Berchet*, op. cit., p. 77.
[5] Пак там, 79-80.

би. Това ново пристанище не изпитва затрудненията на старото: несъмнено понездравословно, то е по-близо до Халеб. Все пак липсата на помещения за подслон на запасите от стока е доста смущаваща за венецианците (верни на своя метод на търговия – baratto – размяна, бел. пр., и поради това натоварени с огромен багаж), повече, отколкото за марсилците, които носят само пари[1]. Вероятно засилването на трафика идва не от смяната на пристанището, а от турско-персийското примирие.

Донякъде и поради края на турско-португалската война, която от 1584 до 1589 г. е по-скоро война за златото на източноафриканското крайбрежие, отколкото за пипера. Поражението на флотата на Али бей през 1589 г.[2] я приключва и относителното примирие се разпростира върху Източните Индии, прекъсвано само от местни принцове и от пиратите.

Цяла служба за осведомяване и за директни връзки между Испания – или поскоро португалското правителство – и Индиите функционира чрез посредничеството на испанското посолство във Венеция: това, което един документ нарича las nuevas de India por tierra[3]. Посредниците са евреи, агенти на търговските къщи, например комисионерите на Велзер[4] или братята Бонтемпели – Антонио и Йеронимо, които са на служба при голям венециански търговец – Агостино Да Понте[5]. След 1589 г. припевът на тези новини е мирът и покоят в Индиите независимо от появата на малабрийски пирати в центъра и по краищата на океана[6]. Всичко ще се наруши, но по-късно, с бруталното холандско нашествие от 1596 г.

Друга определяща причина: Атлантикът става труднодостъпен. Това са английските корсари около ключовите острови – островите Зелени нос, Канарите, Азорските острови, а понякога те достигат до Света Елена, където връщащите се от Индиите кораби подновяват водата си и с лова на диви кози – и менюто на екипажите. Транспортната криза вилнее в океана, а пиратските набези допълват множеството корабокрушения. Прекалено големите кораби за Индиите с покачването на цените стават луксозни предмети. От което следва икономия на използвания дървен материал и на качеството на екипажите. В тези огромни търбуси се прекалява с теглото на товарите. Плава се с недостатъчно платна, с проядени от червеи рулове; както и в Средиземно море килът на кораба се поправя, без чудовищата да се изкарват на сушата. От което по време на дългите бурни плавания следват „трагично-морски" произшествия, чийто списък, съставен от Г. де Брито, бележи след 1580 г. пунктираната линия на скоро неумолимото падение на Португалия: от 1592 до 1602 г. така са загубени, понякога при хубаво време, вследствие от пробойни или други технически неизправности, тридесет и осем кораба от Индиите[7]. Според стойността, на

---

[1] Пак там, стр. 132 (1611).

[2] *H. Fitzler*, art. cit., p. 254-255.

[3] 10 април и 10 август 1589 г., A.N., K 1674.

[4] Х. де Корноса до краля, Венеция, 8 февр. 1589 г., A.N., K 1674.

[5] Ф. де Вера до краля, Венеция, 12 май 1590 г., пак там.

[6] Относно тези писма през Венеция, 16 май, 4 юли 1598 г., Memoria para las cartas..., 1598, 25 юли, 24 август 1598 г., Ормуз, 15 май 1599 г., Венеция, 14 август 1601 г., A.N., K 1678 г.; март, 6 юни, 28 ноем. 1609 г., 19 февр., 27 март, 4 юни 1610 г., A.N., K 1679.

[7] Op. cit., II, p. 530 et sq., p. 556.

която оценяваме венецианските кораби, 20 милиона в злато, а може би и повече са потънали по този начин.

Тези огромни загуби, непрестанните обсади на Лисабон (като тази през зимата на 1597-1598 г.), както и успешните плячкосвания на алжирските пирати пречат на португалския трафик на пипера. Между 1595 и 1599 г. в Нова Кастилия цената на пипера се удвоява[1]. Тези трудности и покачвания на цените разтварят вратите на складовете на старото Средиземноморие. Едно писмо на германски търговци от 17 февруари 1593 г. съобщава, че muda de Suez (опразването на Суец – бел. пр.) достига до 30 000 кантара, „което означава, пише един историк, че пазарът на Александрия доставя същото количество пипер като Лисабон"[2].

Тогава търговията на Леванта е съвсем жизнена. Ще цитираме прогреса на венецианците. Той ясно се очертава през 1596 г., когато таксите на cottimo на Халеб спадат от 5 на 2%[3]. Три години по-късно, през 1599 г., е зарегистриран спад, но венецианската търговия все още достига респектиращата цифра от 1 милион и половина в злато, като за християнския свят общата сума възлиза на около 3 милиона, от които половин милион за французите или търговците, работещи под флага с лилиите[4]. През същата година, след бурни разпри, венецианците получават множество привилегии в Египет (сред които свободно да товарят лен и кожи) и негласно свободна контрабанда на жито от Дамиета и Розета – помощ за снабдяването на Кандия[5]. През 1600 г. шестнадесетте венециански търговски къщи в Халеб, посочени от консулския доклад от 1593 г., са все още действащи[6]. През 1603 г. венецианската търговия в града е все още за милион и половина в злато[7]. През 1599 г., друг знак: марсилските служби по товаренето посочват пратки от индиго, индийско орехче и карамфил от Александрета.

Така през 1600 г. триумфът на океанския път на подправките и пипера далеч не е пълен. С върхове и спадове, борбата между двата съперничещи си пътя продължава повече от век и както за единия, така и за другия има кризи и последвали възраждания. Нейната развръзка убягва на воденото от този труд дирене, спряло някъде до 1600 г. Остава само да уточним датите и обстоятелствата на средиземноморското поражение. То не е много далечно в началото на 17 в., но още не е консумирано сто години след датата, която официално дават повечето от общите истории като дата на смъртта на старата кралица, детронирана от новия крал на света – Океана...

Възможни обяснения

Предшестващият разказ не решава всички проблеми. Той е непълен и като всеки разказ има опасност да се придържа както към привидностите, така и към

---

[1] *E. J. Hamilton*, op. cit., p. 347.
[2] *H. Kellenbenz*, art. cit., p. 447.
[3] *G. Berchet*, op. cit., p. 81.
[4] Пак там, 12 дек. 1599 г., стр. 103.
[5] *A. Paruta*, Relazione di Andrea Paruta..., p.p. L. Baschiere, Venise, 1893, p. 9 et sq.
[6] A.d.S., Venise, Cinque Savii..., Busta 26, 21 април 1600 г.
[7] *G. Berchet*, op. cit., 17 февр. 1603, стр. 122. През 1609 г. все още се движела и изчезнала в морето една венецианска нава с товар от 500 000 дуката, принадлежащи на благородниците. Алонсо де ла Кеува до Филип III, Венеция, 1 май 1609 г., A.N., K 1679.

реалностите. Три-четири нови книги помагат да се уловят по-добре събитията в Далечния изток[1] – единият от краищата на този непрекъснат обмен. Грабителството и непредвидливостта на португалците в Индонезия, островите на „дрогите", отбили течението на луксозните подправки, притеглени някога в посока на Малака. Създава се независимо движение на индонезийските дроги и висококачествения пипер на Ява и Суматра с помощта на яванските джонки. През последните двадесет години на века тези движения, освободени от контрола на португалците, се установяват в Ахем на остров Суматра, сборен пункт на мюсюлманските кораби, които след това се отправят към Персийския залив или Червено море. Дори висококачествената канела, която произвежда остров Цейлон, е пренасяна до Ахем, откъдето кораби я товарят за Средиземноморието. Този подем на Ахем, където в началото на 17 в. съществува пребогато турско търговско представителство, е толкова по-важен и поради това, че през същия период китайските и индокитайските покупки (също и индийските извън малабарския бряг) значително се увеличават и също толкова намаляват възможния износ на португалците през нос Добра надежда. Нека уточним, че този износ ще остане значителен дори и през първите години на 17 в.; така накрая продължителният просперитет на Средиземноморския път намира своето обяснение.

Нека в знак на удовлетворение да не казваме като математиците: именно това трябваше да се докаже. В действителност тези косвени, наредени едно след друго обяснения – португалската лековерност; турското благоразумие; персийските или атлантическите войни; огромното настъпление на Исляма и на зависещите от него търговии на пипера и на подправките към Индокитай; предизвикателното поведение на португалските ескадри в началото на века; турско-венецианската война от 1570-1573 г., издигаща Марсилия, от една страна, а от друга – съживяваща второстепенния път между Табриз и Полша, Лвов и Данциг, – накратко всички тези *събития* от войната за пипера и подправките рискуват да скрият целостта на проблема, наблюдаван в световен мащаб: от сребърните мини на Америка до Молукските острови или до западния край на остров Суматра. Цялостта? Тя се състои в едно своеобразно, но последователно движение на златните и сребърните пари, придвижващи всичко от запад на изток, в същата посока като въртенето на Земята, и увличащи със себе си най-разнообразни стоки както и толкова допълнителни монети; същевременно те отприщват в обратна посока – от изток на запад – едно движение на други стоки и ценни блага.

В това затворено в себе си движение, което и в двете посоки замита Средиземноморието, явно всичко е взаимносвързано. И тъй, ако от 1550 до 1620 г. – приблизително фиксирани дати – пиперът и подправките минават през Средиземноморието, дали това не е така, защото американското сребро в крайна сметка се оказва там, и то за години наред? Тази конюнктура определя всичко.

---

[1] *A. P. Meilink Roelofsz*, Asian trade and European influence in the Indonisian Archipelago between 1500 and about 1640, La Haye, 1963, *C. R. Boxer*, The great ship from Anacom. Annals of Macao and the old Japan trade, 1555-1640, Lisbonne, 1959; *F. Glamann*, Dutch Asiatic Trade, 1620-1740, La Haye, 1958; *V. Magalhães Godinho*, L'économie de l'Empire portugais aux XVe et XVIe siècles. L'or et le poivre, route de Guinée et route du Cap; *от същия*: Les finances de l'État portugais des Indes orientales au XVIe et au début du XVIIe siècle, дисертация в машинопис, Paris, 1958, Bibliothèque de la Sorbonne.

КОЛЕКТИВНИ СЪДБИ И...

Един венецианец – Пиеро Дзен, през 1530 г. обръща внимание на турците в Константинопол, че l'arzento va dove è il piper[1] – парите отиват там, където е пиперът. Но обратното не е по-малко вярно. Подробностите, разбира се, са от значение. Така ние спорим, поради липса на точни цифри, за началната дата на съживяването на левантинската търговия. Херман Келенбенц предлага 1540 г., аз бях казал и повтарям – 1550 г., а Виторино Магаляеш Годиньо подкрепя мен[2]. Всъщност нищо не ни е известно – и едните, и другите само предполагаме... Струва ми се, че точната дата би ни станала ясна, ако един ден разберем напълно еволюцията, която води Средиземноморието от постоянната липса на пари в началото на 16 в. до относителното изобилие през втората му половина (понякога и до излишък, както през 1583-1584 г.[3], когато се чудят къде да инвестират парите). Мисля, че разглеждан например от Венеция, повратът би трябвало да се разположи между 1545 и 1560 г.: на 9 юни 1545 г.[4] служителите в Монетния двор на Венеция са без работа, тъй като в града пристига твърде малко злато и сребро. За да се предотврати тяхната grandissima povertà (огромна бедност – бел. пр.) и да им се осигури работа, ще бъдат сечени съвсем малки монети на стойност хиляда дуката. През 1551 г.[5] се осигуряват облаги за тези, които доставят злато в Монетния двор: те няма да плащат обичайните 3,5% за сеченето на монети. През 1554 г.[6] cechini per navegar (заслепените от желание за плаване – бел. пр.) са вече толкова много, че се възстановява данъкът от 3%. През 1561 г.[7] на склад в Монетния двор има такова количество сребро (но не и злато), че вече не успяват да го секат на съществуващите малки монети. За това е необходима повече от година! Следователно се решава (и това е новост) да се секат големи монети от сребро – ducati d'argento. Накрая, през 1566 г., се поставят условия за този, който иска да сече злато в Монетния двор![8] Накратко, необходимо е да се знае моментът, в който американското сребро пристига (което например масово се стича към Антверпен още от 1550 г.[9]) в италианското Средиземноморие в достатъчни количества, за да задейства отново трафика с Леванта. Значението на съвпаденията: струва ми се, че застоят от 80-те години на 16 в., пак в Леванта, съответства на кратка промяна в конюнктурата, видимо влошена в Средиземноморието в момент, в който белият метал на Испания се насочва към Атлантика по време на завладяването на Португалия и на голямата житна криза на Полуострова.

---

[1] *M. Sanudo*, XL, colonnes 530-1, 7 август 1530 г.
[2] Op. cit., машинопис, p. 1035 et sq.
[3] *F. Ruiz Martin, op. cit.*
[4] Museo Correr, Donà delle Rose, 26, f° 38.
[5] Ibid., 26, f° 45 v° – 46.
[6] Ibid., 26, f° 48.
[7] Bilanci Generali, serie seconda, t. I, Venise, 1912, p. 595-596.
[8] Museo Correr, Donè delle Rose, 26, f° 56.
[9] *J. van Klaveren*, op. cit., p. 74.

2. Равновесия и кризи на средиземноморското жито

Средиземноморието никога не е живяло под знака на голямото изобилие, дори трудното му положение и търсенето на компенсации го подтикват към определени хитрости. Да се изучава проблемът с житото означава да се докоснем до една от слабостите на неговия живот и едновременно с това да уловим този живот в цялата му пълнота. Пиперът и подправките подхранват една луксозна търговия, и като си помислим, големите имена на търговския 16 в. – Афайтати, Хименес, Малвенда, Велзер и Фугер се нареждат под перото ни. Житото не разполага с такива блестящи имена, но то е огромна търговия и успоредно с няколко значителни обмени то подхранва една циркулация в артерии и второстепенни артерийки, с която би било погрешно да не се съобразяваме.

Снабдяването с жито в основната си част се извършва на място, в затворено стопанство и на къси разстояния. Градовете черпят от житниците, непосредствено до тях. Само големите градове могат да си позволят лукса да пренасят тежката стока на далечни разстояния.

Житата

Тези трафици, независимо дали са кратки или на далечни разстояния, не се задоволяват само с пшеницата или с житата с високо търговско качество – тези, които в Сицилия наричат grani forti или grani di Rocella[1]. Във Флоренция различават три качества: cima delle cime, mezzano и debole. Зърното от cima предполага липсата на всякакви примеси и тежи 52 ливри за крина или 72 500 кг за хектолитър. Цените, в зависимост от категорията, са съответно 7, 6 и 5 ливри за крина според тарифата от 1590 г.[2] Deboli са долнокачествени жита – обикновено доста лоши от Леванта, не по-добри от Абруците[3] или от Урбинското херцогство, но които Венеция не пренебрегва, или пък житата, отглеждани в Испания и другаде в поливани земи, които се изтощават от непрекъснатото производство.

Останалите житни култури са ежедневно на средиземноморската трапеза редом с житото – най-вече ечемикът и просото. През 1550 г. десет кораба, натоварени с ечемик и жито, пристигат от Пулия в Неапол[4]. През 1559 г. Верона се оплаква от катастрофалната просена реколта[5] и предлага за продан това, което има в резерв за по един дукат на венецианска стара. През 1562 г. заради ужасно засушаване – нова лоша реколта. Цялото просо, „с което се хранят бедните хора", е похабено, уточнява испанският посланик[6]. В Занте, в селата, се яде само черен хляб, омесен от ечемик[7]. Близо до Троя, в Мала Азия, Филип дьо Канеи

---

[1] Вицекралят на Сицилия до Филип II, Палермо, 8 ян. 1563 г., A.N., AB IX, 596, copie.
[2] *G. Parenti*, op. cit., p. 78 et 79.
[3] Arch. st. ital., t. IX, p. 251.
[4] 7 май 1550 г., пак там, стр. 217.
[5] Х. Дзане до Съвета на десетте, Верона, 19 септ. 1559 г., A.d.S. Venise, B 594, f° 139.
[6] Х. Ернандес до Филип II, Венеция, 25 авг. 1562 г., Simancas E° 1324, f° 156.
[7] *Philippe de Canaye*, op. cit., p. 184, недоимък в Занте през 1573 г.

отбелязва, че поради липса на жито турските села ядат овесен хляб[1], който впрочем, предвид рядкостта на овеса в Средиземноморието, сам по себе си остава лукс. В Корсика заместител е кестеновият хляб, който наричат дървесен хляб. Оризът, който в Ориента, както и в долината на По и във Валенсия заема известно на нас положение, е случаен заместител. Бобовите култури, нахутът от земите под испанска власт или баклата, специално тази от Египет, също се смятат за хляб при необходимост. Алонсо де Пиментел, новият управител на Ла Гулет, получавайки количества жито и ечемик, се провиква: „Какво нещастие, че не са ни изпратили нахут!"[2]

Следователно има жито и жито, и под честото множествено число los panes (хлябове – бел. пр.) от испанските документи трябва да разбираме най-различни неща. Има хляб за бедните и хляб за богатите; само последният е от пшеница. В Лисабон, когато е предназначено за богатите, северното жито им се предоставя едва след като е прочистено грижливо от камъчета и други боклуци, а жените на Лисабон се занимават с това на прага на своите къщи...[3]

Няколко правила на търговията със зърно

Като историци ние разглеждаме само повърхностно сложната игра на търговците на зърно по повод на дадена покупка, снабдяването на град, някоя спекулация или нечия частна сметка. Всичко прави играта рискована: Несигурните реколти; бдителността на държавите, най-вече на градовете; спекулациите на търговците и дори на най-дребните препродавачи; значимостта на разиграваните суми; рискът да се загуби всичкият товар заради нехайни моряци... Колко много посредници включва тя! Накрая, професията не се упражнява самостоятелно, а остава свързана с други дейности, което усложнява проблемите.

Така ведомостите на Якопо и Бардо Корси разкриват, че тези големи търговци от Флоренция са загрижени както да авансират пари в Галилея или да препродадат на кредит арнаутски пиперки и копринени изделия, така и да реализират в Палермо мащабни операции с жито за сметка на Великия херцог на Тоскана... Бартоломео Корсини, работил по тяхна заповед, прави баланс на своите операции – едните вече приключили, другите още в ход. За серия покупки през 1595 г. флорентинците остават длъжници за 11 766 дуката. Нови сделки, сключени през 1596 г., съдържат покупката в Палермо на 3500 салми жито, което да се натовари на две рагузки нави в товарителницата на Агриджento. Разходът възлиза на 10 085 дуката или малко по-малко от три дуката за салма, докарана до Ливорно. Следва серия от изчисления, отнасящи се до 2000, 7000, после 6000 салми жито, складирани в различни товарителници в очакване на тяхното качване на кораб. След това финансови подробности относно разплащането и обмена плюс счето водство на *актива и пасива*[4]. Бихме разбрали по-добре спекулациите с житото, ако можехме да уловим смисъла на операции като тези, които обяснява все съ-

[1] Пак там, стр. 166-167.
[2] Lo que D. Alonso Pimentel scrive..., 30 ноем. 1570 г., Simancas E° 1133.
[3] *A. Fortunato de Almeida*, op. cit., III, p. 313.
[4] Arch. Guicciardini-Corsi, V, VII, 7.

щият агент на Корси през 1598 г. Поради неуточнени причини кораб, натоварен с пшеница, принадлежаща на Корси, я стоварва в Месина, с други думи – 3700 салми, доста голямо количество, от което трябва да се избавят. Това жито произхожда всъщност от покупки, извършени през 1595 г.; има опасност то не само да не става за хляб, но дори да е непригодно за направата на сухари, а да става само за храна на домашните птици. Част от житото тогава е продадено на кредит, останалата част– превърната в сухари, които впоследствие като че ли не се продават лесно. От 2500 кантара 564 са продадени през юни; през август 620 са доставени на тосканските галери; остават още 1316 на склад... С течение на времето цените падат – от 37 тари на 30, после на 16[1]. А агентът се оплаква от злонамерената на купувачите и хлебарите, нагърбили се да правят сухарите[2]. Това е само едната страна на проблема. Неаполитанците, които убиват по времето на Осуна един изкупвач на жито или уж такъв, тъй наречения Стараче[3], трябва да са имали друга представа за търговците на зърно.

Но от цялото внимание и алчност около житото тези на правителствата съвсем не са най-незначителните. Всички държави, дори най-малките, се намесват – дори херцогът на Савоя, дори трансилванците. Житото е свързано с повече шпиониране, пише старият историк Биянкини, отколкото обектите на Инквизицията. За това има доста причини. Както и за солта, лакомията за данъци, що се отнася до житото, е неутолима. Освен това житната търговия отваря вратите на редица закрили и опрощавания. Тя е лост за управление, средство за натиск, начин за изплащане на услуги, за създаване на привилегии. Консулът на испанската нация във Венеция – Томас Корноса, който според твърденията на експерт добре върши работата си и когото португалски документи представят на служба при краля-търговец на Лисабон, иска като възнаграждение през 1573 г. транзитирането на жито от Пиемонт за Гризоните през Миланската държава без митнически такси. Едно малко благоволение сред морето от присъждани такива[4]. В Сицилия премиите за житото са правило[5]. Една извадка от разрешенията за износ (tratas) посочва, че Дж. А. Дориа е снабден с „6000 tratte" – разбирайте разрешение за износ на 6000 салми сицилианско жито, или по две екю на трата – с рента от 12 000 екю[6] – повече от само 45 000-те салми, които му били отпуснати през 1566 г.[7] За снабдяването на тържищата на Ница и Вилфранш, където се намират испанските гарнизони и савойските галери на служба на Испания, през 1566 г. херцогът на Савоя ходатайства пред Филип II за tratta perpetua (постоянно разрешително – бел. пр.) за 6000 салми сицилианско жито[8]. Кралят решава да му се отпусне еднократна трата за 1500 салми. Без никакво допълнително пояснение става ясно, че Еманюел Филибер ще търгува с това жито, уж предназначено

---

[1] Пак там, писма от 4, 23, 25 юни, 21 окт. 1588 г. и 2 юли 1599 г.

[2] Писмо от 2 юли 1599 г.

[3] Archivio storico italiano, IX, p. 218, note I.

[4] Силва до краля, Венеция, 23 май 1573 г., Simancas E° 1322.

[5] През 1522 г. възнаграждението на Уго де Монкада, *J. E. Martiniz Ferrando*, Privilegios ortogados por el Emperador Carlos V..., 1943, p. 172, n° 1543.

[6] Notamento di tratte..., 1578, Simancas E° 1148, тратите са по 32 тари.

[7] Нобили до принца, Мадрид, 20 февр. 1566 г. Mediceo 4897 bis.

[8] 28 февр. 1566 г., Simancas S. R. Napoles I.

за испанските гвардейци, които са при него[1]. Така процедира и „господарят на Монако" – Карло Грималди, който доста отдавна се ползва от трата за 6000 салми в Сицилия. Писмо на Филип II от 13 октомври 1584 г. му отнема това благоволение, тъй като е продал разрешеното му количество, вместо да го използва за продоволстването на Монако, и го е продал под цената в Сицилия[2]. Друг свят и същите случки: по повод на едно разрешение за износ, дадено на рагузците през 1562 г. за около 1600 салми, които трябва да се вземат от Валона, научаваме, че става дума за личния домен на султанката-майка...[3]

Дребни детайли и дребни истории. Това, че житните трати са източник на доходи и разплащателна монета в ръцете на властващите, свързва още по-тясно правителствата и трафика на жито, което впрочем никога няма за цел да омаловажи последния – нито в Турция, нито в християнския свят. А надзорът на държавите не може въобще да се сравнява със слабия контрол на градовете[4].

Житото напомня за себе си само когато го няма: средиземноморските реколти по принцип граничат с недостига. Богатите култури, лозята и животновъдството непрестанно го конкурират[5]; първа и не единствена причина. В Средиземноморието житото остава екстензивна култура; то изисква големи пространства за неособено високи добиви, като при това един и същ участък не може да се засява всяка година. В Сицилия двугодишното сеитбообращение (жито и угар) е правило[6]; двугодишно сеитбообращение се прави и в Таволиере в Пулиите[7]. В Испания идеалното би било тригодишното сеитбообращение (трите hojas), тъй като двугодишното изтощава земята. Практикуването на поливно земеделие изисква наслагващи се орани – едните дълбоки, другите – плитки, заместващи редките дъждове[8]. Накрая, всички правителствени мерки да се оцени житото и да се уредят продажбите смазват селячеството, което може само да стене или в Испания – да бъде привлечено от живота на мулетарите или от американската авантюра.

Нека прибавим драмата на зимните наводнения и драмата на летните суши, които страстните религиозни процесии не могат да предотвратят[9]. Резултатът: едно изключително вариране на цените, които се колебаят при най-малката новина. Едва през 18 в. се постараят да обяснят механизма на тези колебания и малко книги са по-подробни по въпроса от тази на един анонимен автор (вероятно Сестрини), излязла във Флоренция през 1793 г.[10] Тя е богата на интелигентни разсъждения относно разликите в цените на житото между различните области на Средиземноморието. По онова време, както и през 16 в. се открива разликата между Изтока с евтиния хляб и Запада със скъпия хляб. Обяснява се също как

---

[1] *P. Egidi*, op. cit., p. 135-136.

[2] Consulta, Palerme, 10 януари 1586 г., B. Com. Palerme, 3 Qq E 70.

[3] Андреа Дандоло до дожа, Пера, 1 май 1562 г., A.d.S. Venise, Senato Secreta Cost. Filza 3/C.

[4] Вж. по-горе стр. 320 и сл.

[5] *I. de Asso*, op. cit., p. 108 et sq. Развитието на лозята в Андалусия и в Нова Кастилия, *E. J. Hamilton*, op. cit., p. 242; *K. Häbler*, op. cit., p. 40.

[6] Филип II до Вицекраля на Сицилия, Толедо, 12 окт. 1560 г., B. Com. Palerme, 3 Qq Z 34, f° 7.

[7] *L. Bianchici*, op. cit., I, p. 359.

[8] *I. de Asso*, op. cit., p. 77.

[9] 1540, в Неапол, Arch. St. Ital, t. IX, p. 105.

[10] Confronto della ricchezza dei paesi..., 1793.

лошата реколта тук или там създава зона на скъпо жито, с още по-високи цени в периферията на тази зона, отколкото в нейния център[1]. Така е още от 16 в. Щом се очертае зона на недоимък, търговците се втурват към нея, изпращат там корабите си и ликвидират своите запаси. Цените се повишават от това разлюляване, понякога доста надалеч от зоната. Но щом корабите се стекат в скъпите земи, напливът на зърно срива цените... Добра схема за курс по политическа икономия.

Така се случва в Константинопол през 1561 г. – лоша година за цялото море: в Португалия, където пролетта е „необичайно суха"[2]; в Испания, където реколтата е катастрофална[3]; в Сицилия, където цената на салмата след събиране на реколтата се покачва на 2 дуката и половина[4]; в Ориента, където не остава реколта до новата, така че се разтревожват още през пролетта[5]. Една венецианска нава – „Коломба", е отклонена към Никомидия, за да натовари жито, предназначено за столицата[6]. Четири други също венециански кораба, които товарят жито във Волос, са пленени от галерите на солунската охрана и изпратени в Константинопол[7]. В този притегателен център масовото стичане на кораби скоро запълва дефицита и цените се сгромолясват. „Килото" (равно на една девета от салмата) пада на 17,5 аспри при съотношение 1 дукат = 60 аспри, тоест по-малко от три дуката за салма[8]. През следващата година цената на житото спада според гръцките мащаби на 12 аспри „килото" – по-малко от два дуката салмата.

Друг пример: ужасен недоимък засяга Испания през 1578 г. От Сицилия вицекралят Маркантонио Колона се мъчи да прати бързо кораби на помощ. Търговци изкупуват 24 000 салми и се ангажират да откарат 6000 салми в Испания. За останалото количество те не искат прекалено много да рискуват, „тъй като става така, обясняват те, че всеки отива там, където смята, че може да спечели повече, откъдето следват и прекомерното изобилие на зърно", и търговските катастрофи[9]. Този случай има предвид съставителят на доклада от 1584 г., който цитирахме по-горе. Той предупреждава правителствените власти, които искат да се заемат с транспортирането, за риска, който поемат в случай, че търговците се стекат в Испания, привлечени от мириса на зърно, el olor de la ganancia[10].

Катастрофа за търговеца е да види кораба си отправен към страната в затруднение и пленен по пътя от някой град, който винаги ще го плати както си иска и доста по-евтино. Разбираме гнева на онези генуезки търговци, чийто кораб, натоварен с жито в Пулиите, плава през 1578 г. към altissimi (най-високите – бел. пр.) цени на Испания, но е арестуван и от самата Генуезка република![11]

---

[1] Ibid., p. 17.

[2] *J. Nicot*, op. cit., p. 127, 12 април 1561 г.

[3] Филип до Вицекраля на Сицилия, Мадрид, 19 авг. 1561 г., B. Com. Palerme, 3 Qq E 34.

[4] Вицекралят на Сицилия до Краля, Палермо, 16 окт. 1561 г., Simancas E° 1126.

[5] Е. Феро до дожа, Пера, 27 авг. 1561 г., A.d.S., Vinise, Dispacci Senato Secreta Cost. Filza III/C.

[6] Същият до същия, 3 март 1561 г.

[7] Корфу, 10 април 1561 г. Simancas E° 1051, f° 51.

[8] Е. Феро до дожа, 29 май 1561 г., Х. Ернандес до Краля, Венеция, 8 септ. 1561 г., Simancas E° 1324, f° 15 et 16.

[9] Вж. следващата бележка.

[10] Simancas E° 1087, f° 209, 5 дек. 1584 г.

[11] Консулът Гарбарино до Генуезката република, Неапол, 11 септ. 1578 г., A.d.S., Gênes, Lettere Consoli, Napoli, 2.2635.

По принцип търговската игра е проста: да се пренасочва от добра към лоша година, освен това (тъй като зърното трудно се запазва и не може да стои на склад дълго време) излишъците жито, които могат да се купят, да се насочват от област с добра към област с лоша реколта. Тогава, в зависимост от капризите на реколтите, обменните течения се обръщат. Всичко може да се види, всичко е видяно, що се отнася до зърното. Няма крайбрежна област или такава в близост до брегове, няма пристанище, което не е в състояние да предложи излишък някой ден. Достатъчно е да се върнем в 15 в., за да открием, че Корфу тогава е износител на formento grosso[1], както и към първата половина на 16 в., за да станем свидетели на износ на жито и най-вече на ечемик от Кипър за Венеция[2]. През 1570 г. Спалато е свидетел на прилив на турско жито от околностите към него и го оставя да замине към Венеция до момента, в който забелязва въоръжаването на турците[3]. Внезапно изплашен, той задържа житото, което е все още в града. В някои години възникват учудващи аномалии: през 1555 г. – експедициите на испанско жито за Рим[4]; през 1564 г. – Андалусия изпраща зърно в Генуа с надлежно разрешение на Католическия крал[5]; Кастилия отваря своите шлюзове през 1571 г.[6]. През 1587 г. вицекралят на Сардиния е доволен от своите подвизи: 4000 салми жито са изпратени в Генуа по време на неговото управление.[7] Всичко се случва! И дори това, че Оран става изход за африканското жито[8]. Диего Суарес пояснява това[9]: около форта местното жито струва често четири или пет пъти по-евтино от испанското. Печалбата е значителна при положение, че има жито, но това несъмнено не е така всяка година[10]. Алжир също се оказва пребогат или много беден в зависимост от годината.[11]

Пълните хамбари за нещастие не са достатъчни да запълнят винаги дупките по време на честите, жестоки и убийствени оскъдици на храни. През 1554 г. има такава, horribilissima in tutta Italia[12] (най-ужасната в цяла Италия – бел. пр.), а облекчението не идва лесно от чужбина, тъй като десетки хиляди души измират и житото достига във Флоренция цена от 8 лири за stagio...[13]

---

[1] „Хубава стока", която се продава във Венеция, Юлианус де Пиченардис до маркиза на Мантуа, Венеция, 20 май 1473 г.; Arch. Gonzaga, B 1431.

[2] *M. Sanudo*, op. cit., II, col, 87:301, Кипър, 9 ноем. 1498 г.: жито натоварено за Пиза. A.d.S., Venise, Senato Mar, f°s 54 (1515), 116 v° (1516). Museo Correr, Donà delle Rose, 46, f° 43 v° (1519), 47 (1535).

[3] Андреа Микиел, граф и капитан, до Десетте, Спалато, 10 март 1570 г. A.d.S., Venise, Lettere di Capi del Consiglio dei Dieci, Spalato, 281, f° 60.

[4] 7 март 1555 г., B.N., Paris, Esp. 232, f° 89.

[5] Simancas E^o 1293, Sobre los capitulos que dieron las personas... (1564).

[6] Actas, III, p. 373-374.

[7] 21 август 1587 г. *V. Riba y Garcia*, op. cit., p. 317-318.

[8] Пак там, стр. 288-289.

[9] Ръкопис на бившето главно правителство на Алжир, стр. 471.

[10] Покупка на чуждестранно жито в Мерс ел-Кебир, 12 март 1565 г., Simancas E^o 486.

[11] *R. Hakluyt*, op. cit., II, p. 176, към 1584 г. През 1579 г. е такъв глад, че се налага гребците на галерите да бъдат освободени, Х. де Корноса до Филип II, Венеция, 7 юли 1579 г., A.N., K 1672.

[12] *G. Mecatti*, op. cit., II, p. 693.

[13] Пак там. Да си спомним за войната на Сиена и за навика на воюващите да tagliere il grano, пак там, стр. 683.

Търговията на жито – свързана с морските пътища

Житото е прекрасна, но тежка за пренасяне стока. Колкото и да е ценна, тя не може да понесе огромните транспортни разходи. На сушата, разбира се, с изключение на случаите на недоимък и прекалено покачване на цените житото циркулира само на кратки разстояния.

Ето един проект от 1584 г. за изпращане на зърно от Италия в Испания[1]. Товаренето ще се извърши в предните постове на Тоскана – Орбетело, Таламоне или „Пуерто Еркулес". Покупката (70 000 фанеги, кастилска мярка) се извършва в Корнето и Тосканела, на папска територия; в Гросето и в Маремата на Сиена, подчинени на Великия херцог на Тоскана; в Кастро и Монталто, притежание на херцога на Парма. Или понякога на петнадесет, двадесет и пет или тридесет мили навътре в сушата (24, 40 или 48 км – бел. пр.). Последствие: към покупната цена – 10 испански реала за фанега, трябва да се прибави за транспортирането до товарно пристанище по суша по три екю на moggio (модий – стара мярка за жито, бел. пр.) или 3 реала на фанега. Следователно ето ви жито, чиято цена се увеличава с 30% по време на относително краткото му пътуване. Така ни стават ясни разсъжденията на вицекраля на Неапол по повод на проект за превръщането на пътя от Пулиите до Неапол в удобен за пътуване с кола (29 юли 1562 г.): „Що се отнася до откриването на удобни за каруци пътища за придвижването на продоволствието за град Неапол, ние се занимаваме с това с цялото възможно внимание, но бихме казали, че предвид огромната сума, която ще струва придвижването на житото с каруци от Пулиите, малко хора ще се осмелят да го сторят"[2]. Не, житото не може да циркулира по сушата, от единия до другия край на полуострова. Зърното прави понякога този неаполитански преход, но нищо не доказва, че то изминава целия път между Адриатическо и Тиренско море. И е малко вероятно, тъй като около Флоренция само от 4 до 13 мили (6 до 21 км – бел. пр.) от града са достатъчни, че транспортът да повиши цената на житото с 4,24% през 1570 г. и 3,35% през 1600 г.[3] (което би доказало, че цената на самата стока се е покачила повече от тази на сухоземния транспорт, но от този пример би било рисковано да преминем към обобщения, които други проценти биха опровергали, дори в самата Флоренция). През януари 1559 г. се отказват да изпратят до Малага ечемика на селищата Санта Ела и Рамбла, тъй като цената на превоза е равна на цената на самия ечемик[4].

Нека да съжалим венецианския секретар Марко Отобон[5], който отива в Полша през зимата на 1590-1591 г. и се информира по пътя – както в Инсбрук, така и във Виена, за евентуалната цена на житото в Краков или в Унгария, а после пресмята за Proveditori alle Biave колко би струвала една крина (staio), докарана във Венеция. Трябва да се преизчисляват пари и мерки, да не се забравя нито една

---

[1] Неапол, 5 окт. 1584 г., Simancas E° 1087.

[2] Simancas, Secretarias Provincales, Napoles I.

[3] *G. Parenti*, op. cit., p. 82.

[4] Ф. Вердуго до Филип II, Малага, 21 ян. 1559 г., Simancas E° 138, f° 264.

[5] A.d.S., Venise, Secreta Archivi Propri Polonia, Марко Отобон до Проведиторите alle Biave, Виена, 24 ноем. 1590 г.

такса или комисионна на посредник, за да се констатира почти винаги неизпълнимостта на операцията. Купена в Краков, еквивалентът на една венецианска крина е 8 венециански лири. От Краков до Виена транспортът добавя още 7 лири и 12 солди, от Виена до Вилах – 7,10 лири, от Вилах до Венцон – 3 лири, от Венцон до Порто Груаро – 1,4 лири, от Порто Груаро (с лодка) до Венеция – 3 солди. Към което се прибавят таксите, цената на чувалите или бъчвите, комисионите. Всичко – 30 лири и 19 солди или приблизително между 31 лири и едно су: транспортът е учетворил цената на стоката. Той е основният елемент, който се намесва при диференциацията на цените на пазарното жито[1].

Веднага разбираме предпочитанията на житото към водните пътища. Експанзията на бургундското жито на юг е възможна само благодарение на пътя по Рона. Чуждестранните и по необходимост скъпи житни култури, които се отправят към Флоренция, се изкачват по Арно възможно най-дълго време, до Синя, речно пристанище на столицата[2]. Богатството на територията на Лентини (Леонтиной) в Сицилия произтича от нейните земеделски ресурси и от допълнителен късмет: тя не е много отдалечена от брега и неговата fiume grande (голяма река – бел. пр.), Сан Леонардо, е достъпна за корабоплаване до няколко левги от града; поне така е през 1483 г.[3]

Транспортът по море е относително евтин. За да се върнем към примера, който дадохме по-горе, с италианското жито за транспортиране в Испания, изкупната цена на фанега възлиза на 10 кастилски реала; транспортът до флотата – 3 реала; износната такса – 5 реала, транспорт с хубав рагузки кораб – само 3,5 реала. Към това трябва да се прибавят доста високите застрахователни разходи поради късния сезон на годината (9% ad valorem) или с 30 мараведи повече на фанега. Така стойността на морския транспорт възлиза на около 4 реала за фанега и цената на последната в Аликанте или Картахена – на 22 реала и 3 мараведи (реалът при тези изчисления е смятан по 54 мараведи). При превоза на жито морският транспорт е относително по-евтин от всички останали операции: превозване с каруци, транспортиране с товарни животни или експортни такси. При това тази цена не държи точна сметка за дистанцията: тя не се променя от това дали се отива от Италия в Барселона или във Валенсия, тръгвайки от Сицилия или от Тоскана. Капитаните на кораби дори смятат, че за да се отиде в Испания е по-изгодно да се прекоси „Залива", тръгвайки от Сицилия, отколкото да се премине той пò на север, на ширините на тосканските предни постове. От Сицилия, твърдят те, tener el golfo mas lançado – сме в по-добро положение за навлизане „в залива".

Впоследствие именно вътрешната част на средиземноморския свят, лесно погълната от морския живот, може да си позволи лукса на голямата търговия със зърно. Констатация, достатъчна да обясни защо могат да нараснат само тези градове (с изключение на привилегировани градове като Милано), които са пряко

---

[1] *E. Levasseur*, „Une méthode pour mesurer la valeur de l'argent", in: Journal des Économistes, 5 май 1856; „В наши дни (1856) в Алжир хектолитър пшеница е продаван за 29 франка в Алжир и 21 франка и 50 сантима в Оран, докато в Тиарет и Сетиф тя струваше само 10 франка...".

[2] *G. Parenti*, op. cit., p. 83; *A. Doren*, Storia econ. dell'Italia..., 1936, p. 366.

[3] *Matteo Gaudioso*, „Per la Storia... di Lentini", in: A. st. per la Sicilia Orientale, 1926-1927, p. 83.

свързани с морето. Ако средиземноморските острови могат да се посветят на някоя богата, завладяваща монокултура, то е, защото морето им е под ръка със своите кораби със зърно. Бидейки непрекъснато в хранителни затруднения, те постоянно уравновесяват своя нестабилен живот. Гимнастика, която само морето разрешава или предизвиква. По вода житото извършва невероятни пътешествия. Във Валенсия, в Испания[1], в Генуа, в Рим ядат жито от Египет или от Егея. През януари 1572 г. епископът на Дакс пише на Шарл IX от Рагуза: „В този град не се изяжда нито едно зрънце жито, което да не се е наложило да вземат на петстотин мили оттук"[2]. Доста по-стара и от 16 в. истина. Житото пътува така още от Античността – в кораби, които невинаги имали палуба. През 16 в. арагонското жито се спуска по Ебро, после, след Тортоса, по дългия диагонал на морето, отива да подпомогне изключителните нужди на Сирия[3].

Пристанища и страни износители

Всички пазари, които търговията с жито използва, са разположени по брегове на морето или на реки. Такъв е случаят с малките пристанища, чиито лодки се стичат към Ливорно. Гросето, Монталто и Корнето[4] или онези пристани на Абруците, Гротамаре и Синигаля, чийто активен трафик по посока към Венеция е споменат в една осигурителна полица[5]. Подобно е положението и на големите пазари: тези от Дунавската равнина, свързани от голямата река с Черно море (едно съобщение от Леванта през декември 1575 г.[6] посочва, че предложеното от Влахия и Богдиана жито ще трябва по заповед на турците да бъде превърнато в сухари и после доставено на брега на Дунава, където ще бъде натоварено); тези от Егейско море, свързани с крайбрежните области, производителки на жито; Галиполи е свързан с Тракия; Патмос е близо до азиатския бряг; Солун е на вратите на Македония[7] и освен това Волос – голям снабдител на купувачите от Понанта и износител на житото от Тесалийската равнина[8]. В Египет Нил подобно на Дунав изпраща към морето огромни маси жито наред с ориза, баклата и нахута. На запад големите пазари износители са Пулиите и Сицилия, като последната е един вид Канада или Аржентина за 16 в.

По този повод нейният случай заслужава да се задържим по-дълго на нея. Той има и предимството да е по-ясен от другите. Да се управлява и ръководи Сици-

---

[1] *E. J. Hamilton*, op. cit., p. 257, note 4.

[2] *E. Charrière, op. cit., III, p. 244-249.*

[3] *I. de Asso*, op. cit., p. 108-109.

[4] Mediceo 2079 et 2080.

[5] A. de Raguse, Diversa de Foris, XI, f°s 56 et sq., множество данни за трафици на кратки разстояния, жито от Фиуме и от Спалато за Венеция; извадки от застрахования, на които е присъствал Паскал Черва (1601-1602).

[6] Г. да Силва до краля, 10 дек. 1575 г., Simancas E° 1334.

[7] Нито един венециански кораб в зърненото пристанище на Солун, отбелязва Е. Феро до дожа, 16 февр. 1561 г., A.d.S., Venise, Senato Secreta Cost. Filza 2/B, f° 334.

[8] A. de Raguse, Lettere di Levante, 33, f°s 11 v° – 13 v°, Ректор и Съвет на Рагуза, Биаджо Водопиа, sopracarico на навата на Дж. Паскуале, изпратена в Леванта. Добро изброяване на caricatori в Егея: Митилин, заливът Марга, Кавала, Солун, Волос, Зотон... Но навсякъде „se ne trovano sempre caramusali con li grani da vendere".

лия за испанските вицекрале означава преди всичко да се грижат за житото. Няма тяхно писмо, което да не споменава за реколти, цени, разрешения за износ, за сключване на сделки с чуждестранни търговци, установили се в Палермо, където живеят сицилианските сеньори, забогатели от голямото производство на острова[1]. Тази основна роля на снабдител в Западното Средиземноморие Сицилия играе от векове, още от Античността – с различен блясък, но непрекъснато. Договорът, който Генуа подписва през 1261 г. с краля на Сицилия, Манфред, за доставка на 10 000 салми годишно (20 000 квинтала), ако беше с по-висока цифра (тъй като междувременно Генуа е нараснала), би приличал напълно на един договор от 16 в.[2] Целият Запад мечтае за сицилианско жито, а повече от всички – съседният берберски бряг. Леон Африканеца разказва, че арабите залагат своите деца, за да получат жито от сицилианците[3]. Когато християните си възвръщат Триполи, в Сицилия веднага се загрижват за таксите, които ще трябва да плаща житото в Африка: само 2500-те салми, предназначени за крепостта, щели да бъдат освободени от такси[4].

Списъкът на caricatori, кейовете за жито на острова, е установен още по времето на Фернандо Католика: Солунто, Термини, Рочела, Катаня, Брука, Теранова, Ликата, Джирдженти, Сикулиана, Мацара, Кастеламаре. Данните от износа за 1532 г.[5] сочат първенството на Юга и на неговите хълмове. Общо за тази 1532 г. официалният износ е почти 260 000 салми, или 520 000 квинтала, жито, четирикратно на това, което иска Генуа според една преценка от 1577 г.[6] Генуа внася на година между 60 и 70 хиляди салми сицилианско жито[7]. Но няма град в средиземноморския Запад, който да не консумира от векове прекрасното зърно на острова.

Този стар пазар е строго организиран. От търговска гледна точка той е съсредоточен в Палермо, който все пак не участва нито в товаренето, нито в превозването, но обединява всичко, което се отнася до negozio frumentario[8] (търговията със зърно – бел. пр.), навярно защото самите собственици-търговци на зърно живеят там и още повече заради агентите на големите търговци от Флоренция или Генуа, които имат нужда да са близо до вицекраля (който наистина живее ту в Месина, ту в Палермо), във всеки случай – близо до неговите канцеларии и до portolano, този чиновник, който усложнява още повече книжата и постъпките, необходими за получаване на трати, ценните разрешителни за износ. Тези позволителни не са безплатни и цената им варира в зависимост от таблицата за индексиране, която Марио Сири[9] е възстановил и която взимаме от него.

---

[1] *E. Albèri, op. cit., 1574, II, V, p. 477.*
[2] *L. Bianchini*, op. cit., I, p. 346.
[3] *G. M. Amari*, op. cit., III, 3, p. 831.
[4] *La Mantia*, art. cit., p. 487.
[5] *L. Bianchini*, op. cit., I, p. 241.
[6] Relatione di quel che occorre al Duca di Terranova... 1577, Simancas E° 1146.
[7] Пак там.
[8] *E. Albèri*, op. cit., II, V, p. 243 (1574).
[9] *M. Siri*, art. cit.

49 – Сицилианските товарни рампи през 1532 г.

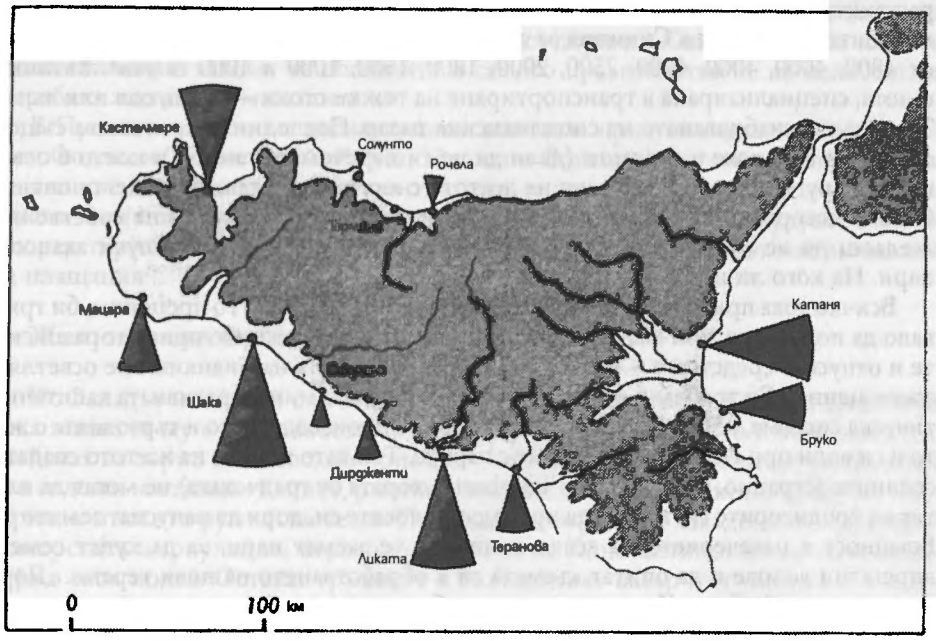

Според *L. Bianchini*, op. cit., I, p. 241.
Пристанищата-износители на жито, съответстват на равнините и хълмовете на острова. С изключение на Кастелмаре няма друго пристанище износител на северния бряг. Предимство на южния бряг. Рекорд в полза на Шака (изнесени 40 000 салми от общо 260 000 или 520 000 от нашите квинтали).

Ето кое натоварва сицилианските цени. Може би това е една от причините, които към 1550 г.[1] предопределят успеха на житото от Леванта, най-евтиното

Сицилианска плаваща скала на износа
(според Марио Сири)

Цените на салмите	Такса за една салма
—	—
18-22 тари	6 тари
22-26 –	10 –
26-30 –	12 –
над 30 –	16 –

според твърдението на стария историк Бианкини. Съсипването на сицилианската флота, превозваща зърно, вероятно е следствие от това. Или пък, което е по-

[1] *L. Bianchini*, op. cit., I, p. 337.

вероятно, това съсипване е свързано с нарастващата роля на венецианските и рагузките товарни кораби, способни да натоварят хиляди салми жито. През 1573 г. корабите, товарещи в Сицилия за сметка на Венеция, са с вместимост съответно от 4800, 4000, 4000, 4000, 2500, 2000, 1800, 1500, 1000 и 1000 салми[1]. Възниква флота, специализирана в транспортиране на тежки стоки – жито, сол или вълна. Тя допълва снабдяването на сицилианския пазар. Последният притежава също и обширни складове в caricatori (дали да не ги наречем elevatori?) и което е освен всичко друго и вид гарантиране на житото с квитанции, давани на депонентите. Остава историята да създаде и cedola – тази разписка, връчена на собственик, желаещ да не продава веднага житото си и въпреки това да получи авансово пари. На кого ли продавал той при нужда тази cedola?

Всичко това притежава странен модерен акцент. Но за да го преценим, би трябвало да познаваме тези магазии, техните книжа, лицата, които приемат разписките и отпускат средствата – всички неща, които книгата на Бианкини не осветлява пълноценно[2]. Би трябвало да познаваме по-добре и административната капиталистическа система, която обхваща едновременно производството и търговията с жито и ги води при тези, които боравят с парите. Тъй като цените на житото спадат и селяните (странно, че ги наричат borghesi – хората от градчетата) не могат да платят на кредиторите си, трябва да продадат воловете си, дори да напуснат земите си. Всъщност в навечерието на всяка кампания те заемат пари, за да купят семе и впрегатни волове и да опитат късмета си в обработването на нови терени. „Дори сеньорите и caballeros (благородниците – бел. пр.), сочи един испански доклад от началото на 17 в., вземат пари на заем по този начин, които да изплатят в жито, и ако след това не могат да го сторят, принудени да понесат толкова големи лихви, те прибягват до вицекралете, за да получат намаляването им и понякога го получават..."[3] Такова именно е положението на селяните и сеньорите, което наблюдаваме в началото на 17 в. в Кастилия, около Валядолид...[4]

Струва ни се, че през 16 в. системата се разрушава отгоре надолу. Например странни спекулации се развихрят с разписките за дължимите суми. Със съучастничеството на magazinieri (чиновниците в магазиите – бел. пр.) се пускат в обращение фалшиви разписки и след това се продава несъществуващо жито. В момента на разплащането в магазиите се констатират аварии или кражби. Така магазинерите банкрутират. Напразно правителството защитава обществения интерес, заплашвайки с каторга нарушителите, изисквайки честни регистрации и забранявайки предварителните покупки и продажби на зърно, лихварските договори наречени alla voce e secondo le mete, или залозите върху цените на продуктите[5]. Скандалът продължава и някои собственици предпочитат да оставят житото

---

[1] Relatione delle navi venute a carricar di formenti in Sicilia per Veneciani le quali sono state impedite. Simancas E° 1139.

[2] Op. cit., I, p. 337.

[3] Memoria del governo del Reyno di Sicilia (s.d.), Biblioteca Comunale, Palerme, Qq. F. 29.

[4] *B. Bennassar*, Valladolid au XVIe s., машинопис.

[5] Прагматика от 26 август 1559 Г., акт 61, n° 4. Относно практикуваните и в Неапол „voce" правилно тълкуване у *G. Coniglio,* op. cit., p. 21 et sq. Търговецът давал аванс на селянина, който се задължавал да му продаде своето жито по цена – à la „voce" – на следващия пазар.

си да изгние в ямите, в които го съхраняват, отколкото да го предоставят на спекулантите и контрабандистите от пристанищата. Освен ако това не било начин да се спекулира с продукт, станал рядкост дори и в Сицилия в края на 16 в. Положението е такова, че общините и самото правителство не се колебаят да заграбват житото от магазиите.[1]

В Пулиите, където мащабният износ използва пристанищата на Манфредония, Фоджа и Трани за към Рагуза, Неапол и Венеция, системата е аналогична. Разрешителните, използвани от митниците, са продавани от кралската хазна неограничено и предварително. Тези полици се обезценяват и се купуват евтино. Според търговците Венеция икономисва по този начин до 32% от митническите си плащания[2].

Житото от Ориента

Но Западът не живее от собствените си компенсации. Най-вече в средата на века животът му е уравновесен чрез пратки от Леванта, който е по-ненаселен, по-богат на зърно за износ, по принцип с по-ниска цена. Ориентът разполага с три големи житници: Египет, равнините на Тесалия, Македония, Тракия и България, и ниските румънски земи. Последните отрано са извадени от средиземноморската циркулация: огромният търбух на Константинопол ги монополизира в своя полза. Остават гръцкият и българският пазар и египетският килер. Консулът Лоренцо Тиеполо пресмята през 1554 г., че султанът извлича от последния 600 000 ribebe жито, ечемик и бакла (тук не се споменава за ориза и въпреки това[3]!). Тези 600 000 рибеби (на базата на 100 сицилиански салми = 165 рибеби[4]) отговарят на 363 636 салми, или 720 000 квинтала. Това е огромен запас, повече от онова, което може да осигури Сицилия[5]. Ако голяма част от това снабдяване е предназначена за Константинопол, друга част остава на място за поддръжката на турските войски и също такава се експедира към Мека. Освен това „житото" на султана не е задължително цялото жито на Египет – представените от Тиеполо цифри (в това число и тези 1 200 000 дуката, които би струвала тази търговия на султана) са дадени само като обобщено сведение. Всъщност, добавя самият той, всичко варира с нивото на приижданията на Нил, епидемиите и ценовата конюнктура. Сведението предлага две цени за една рибеба бакла и три цени за житото[6].

Впрочем от Александрия, както и от Волос, Солун, Валона, Превеза или о-в Левкада турското жито се товари за Запада законно, с разрешението на султана. Рагузките или венецианските документи го потвърждават многократно. А в Константинопол непрестанно се чува ехото от безкрайните западни искания: през

---

[1] *L. Bianchini*, op. cit., I, p. 356.

[2] *Karl Otto Müller*, Welthandelsbraüche, 1480-1540, 2e tirage, Wiesbaden, 1962, p. 54.

[3] Relation, p.p. Cicogna, p. 24.

[4] Според съответствията на мерките, които дава *A. de Capmany*, op. cit., IV, приложение, p. 63, и които впрочем той заимства от Пеголоти.

[5] Вж. фиг. 51.

[6] 32 и 45 maidini за ribeba бакла; 41, 48, 60 за житото, тоест в дукати за една салма – 1,2; 1,7; 2,4.

1528 г. – вече тоскански[1], през 1563 г. – генуезки[2], през 1580 г. всички искания са отхвърлени, в това число и френските[3], но активният черен пазар постоянно залива Запада с турско жито, дори в периоди на забрана. Центърът на този пазар е Архипелагът, чиито острови като Патмос[4] имат впрочем прекрасно жито, но където по принцип може да се намери контрабандна стока, дошла от континента, главно от Гърция с леките карамусали – тези корабчета мародери, без които венецианските острови, от Кандия до Корфу, биха гладували. Понякога е трудно да се ползват тези снабдители[5] и се налага да се изхарчат огромни суми. Но в годините с добра реколта те препродават големи количества зърно. През 1564 г. товарите на карамусалите, купени от венецианските управители на Кандия, доставят повече жито, отколкото е необходимо за населението на острова. Излишъкът, част от който е превърнат в сухари, е превозен до Венеция[6].

Все пак, търговията със зърно в Архипелага винаги е рискована, изцяло зависи от недоволството или исканията на някой санджак или от появата на турските галери, прочистващи житните пристанища[7]. Ето защо важно събитие за Венеция е назначаването на турски „офицери" в Архипелага. През март 1562 г. някой си Суил паша (не съм много сигурен в разчитането) е назначен на Митилини с благоволението на султанката и на Мехмед паша и е готов да поеме поста си. „Имах известно желание, разказва венецианският баюл Андреа Дондало, да не му направя обичайния дар заради щетите, които беше причинил напоследък на Ваше Благородие, но мислейки си, че разстоянието от този санджак до житните пристанища, където най-доброто зърно струва понастоящем 12 аспри килото, изплаших се, да не би той сам да си плати..." И баюлът предпочита да се подчини на необходимостта[8]. През 18 в. Архипелагът остава все още контрабанден пазар на жито със същите гръцки мародерски кораби[9].

Равновесия, кризи и превратности

Тези дълги разяснения позволяват да подходим по-добре към изучаването на превратностите на 16 в. Би било опасно да се драматизира в област, в която преценките на съвременниците рядко са безпристрастни. В общи линии обаче положението с храните се влошава с напредването на века и „селската конюнктура" става все по-обезпокоителна. Гладът нараства не по честота – той винаги е бил чест, – а по сериозност. Той нанася сурови удари. Шест пъти carestie (глад – бел. пр.) опустошава Неапол между 1560 и 1600 г.: през 1560, 1565, 1570, 1584, 1585 и 1591 г. Последните три са по-тежки от първите три[10]. Не защото „годините са по-

[1] *K. O. Müller*, op. cit., p. 275.
[2] *E. Charrière*, op. cit., II, p. 717, note.
[3] Султанът до Краля, 15 юли 1580 г., Recueil..., p. 21.
[4] *R. Hakluyt*, op. cit., II, p. 308, 1594.
[5] Пера, 6 окт. 1560, A.d.S., Venise, Senato Secreta 2/B, f° 274.
[6] На съвета на Десетте, Кандия, 4 ян. 1563 г. (f° 102), 7 ян. (f° 103); Capi del Consc dei X, Lettere Ba 285.
[7] Занте, 31 март – 6 април 1563 г., A.d.S., Venise, Senato Secreta, 3/C.
[8] A.d.S., Venise, баюлът до дожа, Пера, 22 март 1562 г.
[9] *Baron de Tott*, op. cit., IV, p. 88.
[10] *Giuseppe Pardi*, art. cit., p. 85.

лоши от предишните, пише един добър познавач на неаполитанската действителност към 1600 г.[1], но хората стават повече, както го доказват преброяванията: 95 641 домакинства в повече през 1545 г., 53 739 през 1561 г.; смята се, че това, което се извършва в момента, ще даде увеличение от 100 000. Когато житото е точно или надминава нужното с малко, всеки се мъчи да го укрие." Злото за съжаление не се ограничава само до кралството или до града Неапол. Навсякъде в Средиземноморието хората са се увеличили прекалено много спрямо ресурсите му.

Следователно примамливо е да се говори за „средиземноморска конюнктура", за житна криза, което все пак води до опростенчество или поне до по-бързо напредване в работата. В действителност единствените критерии, с които разполагаме по отношение на общата картина, се отнасят до голямата търговия с жито. Тези движения са важни, но:

1. Те засягат само известен *малцинствен* живот на средиземноморското пространство, а ние вече го разтълкувахме[2];

2. Ако я разгледаме отблизо, тази привилегирована история на търговското жито открива поне четири големи кризи: пристигането на северното жито още в началото и в течение на 16 в. в иберийските пристанища и градове от атлантическите брегове; „бумът" на турското жито от 1548 до 1564 г., който впрочем измерва кризата на италианското производство; италианското самозадоволяване – цяло чудо на полята на полуострова от 1564 до 1590 г. и, накрая, от 1590 до 1600 г. и след това – пристигането на северното жито в Италия;

3. Нека отбележим, че тези кризи водят до решения и до равновесия, дори и последната, чиито размах и относителност не трябва да се отричат. Кризи и равновесия – това е още един прост начин да се гледа на тези реалности. Съществува криза на предела, биха казали икономистите, и следователно скрити равновесия в дълбочина ограничават катастрофите и напреженията. В силно затруднение, на 16 ян. 1591 г. Сенатът на Венеция може и има право да каже: „практиката показа, че обикновено в нашата държава се прибира пшеница и зърно малко по-малко от онова, от което имаме нужда" – un pocho men che bastevoli al bisogno[3].

Следователно, смятам, че нашето внимание трябва да се разпредели между тези четири кризи, първо и второ, да не се гледа през черни очила една картина, която никога не е весела. Драмата на търговското жито, внесено отдалеч или много отдалеч, измерва глада на хората; тя измерва и богатството на купувачите.

Първите кризи: северното жито в Лисабон и Севиля

Именно това сочи пристигането на северното жито в Португалия и Андалусия. Португалия е засегната отрано – още от началото на 16 в.; Андалусия, все още богата на собствено жито, е засегната много по-късно – от началото на 1550 г. или по-скоро от 1570-1580 г. Ние присъстваме не на една, а на две кризи – испанската и португалската, аналогични в своето протичане и осветляващи предварително близката еволюция на Италия.

---

[1] B.N., Paris, Esp., 127, f° 52.

[2] Вж. по-горе стр. 413-414.

[3] A.d.S., Venise, Senato Terra, 120, 16 юни 1591 г.

КОЛЕКТИВНИ СЪДБИ И...

В Португалия морската експанзия създава любопитна модерна държава: с други думи, като неоформената още Англия, която се свежда до своята столица Лондон, и тя се ограничава със своя Лисабон, но превъзхожда Англия, особено след възкачването на династията Авис през 1386 г., с безбройните си малки градове и големи селища, всички действащи в нейна полза. Една ненаселена патриархална Португалия, хранеща се със собствено жито, дори изнасяща за Англия[1] и пиеща собственото си вино изчезва, за да отстъпи място на една Португалия, която е все по-малко сигурна за ежедневния си хляб. Овощните култури, маслините и лозята все повече заемат своето място. Наблюдава се значително усилие за увеличаване производството на зърнени култури, както на юг от Алентежо, където са аклиматизирани нови сортове. Тази нужда от жито, този „империализъм"[2] на житото, кара португалците да заграбят излаза на обширните мароканси равнини, да въведат свое производство за известно време на Мадейра и да го наложат покъсно и на Азорските острови. Но най-доброто решение е да се купува жито отвън и да се отърват у дома от едно неособено доходно производство.

Много скоро Лисабон ще изяде чуждото жито – това, което дълго време му доставят Андалусия и Кастилия и което му праща (но невинаги) Сицилия. Още през 1546 г. посланикът на португалския крал в Рим, Симау де Вейга, ще отпътува спешно, но безполезно до Палермо[3]. Португалците, отдавна свързани с Брюге, после с Антверпен, се обръщат също и към Фландриите, може би още през 15 в.; във всеки случай през 1509 г. те купуват там много добро жито, o muito bom, за 10 патаки (медни монети от по 5 песети – бел. пр.) и o melhor (най-доброто – бел. пр.)[4] – за 11. Тези покупки продължават през целия век.

Това жито, дошло от север – от Балтика или не оттам, най-често е придвижвано с малките бретонски барки, които пристигат със стотици едновременно в Лисабон. Бедняци над бедняците, бретонските моряци не биха се лишили от плащанията в златото, осигурени им от португалския купувач. И от правото законно да изнесат ценния метал. Те „акостират тук всеки ден, пише от Лисабон на 4 септември 1559 г. френският посланик Жан Нико, с огромни количества жито без никакво разрешение (от краля на Франция). А аз съм там, за да се разпореда."[5] Но той въобще няма да успее. Та нали Португалия, според неговото собствено свидетелство, е „страна... изцяло лишена от всякакво жито"? И почти един век по-късно, през 1633 г., ето ги в Лисабон стотина от същите тези барки, които португалското правителство секвестира, а после освобождава. За да живеят, моряците ще продадат платната, руля, самия кораб и в крайна сметка ще пукнат от глад[6]. Тази почти контрабанда търговия на бретонските барки тежи като хомот – el qual es muy fuerte[7] – върху португалската икономика и политика. Тя не поставя под съмнение търговските движения, без които нищо от това наглед спонтанно

---

[1] *Gilberto Freyre*, Casa Grande e Senzala, 1946, I, p. 411-412.

[2] Изразът е на *Vitorino Magalhães Godinho.*

[3] Рим, 18 април 1546 г., in: Corpo diplomatico Portuguez, VI, p. 35 et 36.

[4] *Braacamp Freire*, „Maria Brandoa", in: Archivo historico portuguez, VI, 1908, p. 427.

[5] Correspondance de Jean Nicot, op. cit., p. 5.

[6] British Museum, Sloane, 1572.

[7] Simancas E° 171, Portugal, Д. Х. де Мендоса до Н.В., Лисабон, 30 март 1558.

движение не би било възможно: именно търговците от Билбао, от Бургос и Симон Руис в Медина дел Кампо са тези, които през същата тази 1558 г. обезпечават тези трафици[1].

На тази дата житото, което карат бретонските барки, вече е достигнало до Кастилия, за която то е harto dañoso – изключително вредно.[2] Кастилия ли? Въпреки че това е малка грешка, разбирайте – до бискайските и галисийските пристанища. Ние не сме достатъчно осведомени относно първото му пристигане в Андалусия. Все пак е възможно французинът Гийом Солиман, който през август 1557 г. продава кораба си в Кадис, където е докарал жито, да е бретонец...[3] Във всеки случай оттогава пътуванията на бретонските барки стават по-чести – удобен случай за тях, в зависимост от пристанищата, да се върнат с „червеното злато" на португалците или белия метал на испанците...

В Кадис, в Севиля, в Андалусия, в Южна Испания чак до Малага и Аликанте се наблюдава еволюция по португалски вследствие от американския подем на Севиля. Този подем облагодетелства маслините и лозята. Същевременно житното богатство е такова, че тази еволюция е бавна. Севиля е затруднена, докато съседните градове – Пуерто де Санта Мария, пребогатият Херес де Фронтера и най-вече далечната Малага, продължават да осигуряват с лекота своето снабдяване. В Малага отговорниците за снабдяването на армадите са дълго време улеснени: едно надплащане с един-два реала на фанега[4] и житото потича. То е доста поевтино, отколкото в Каталония[5], почти на толкова ниска цена както в Неапол или в Сицилия[6]. Липсва не жито, а товарни животни за транспортирането му. Достатъчно е да се реквизират животни, за да започне цената на житото да зависи изцяло от официалните власти[7]. Така всичко върви прекрасно до средата на века. През 1551 г. Фугерови все още успяват да изнесат от Андалусия и от partido (околията – бел. пр.) на Калатрава 36 000 фанеги, от които 16 000 за Барселона[8]. Две години по-късно, през август 1553 г., граф Тендиля[9] иска за себе си като възнаграждение (ayuda de costa) експортно разрешение за 4 до 5 хиляди cahizes (мярка за зърно = 666 л – бел. пр.) жито от Малага. Имайки предвид свръхизобилието на пазара, би могло да му се отпусне и още, без да му се дава нищо друго освен „малко мастило и хартия" – sin poner en ello mas que tinta y papel. И селяните биха се отървали от своята реколта. „Имахме, пише на 23 ноември 1553 г. един от проведиторите на Малага[10], шест или седем плодородни години... Възможно е бъдещите да не бъдат такива".

---

[1] Archivo Simón Ruiz, Valladolid, Legajo I, f° 75-76, както Бенедито Угонкери до Симон Руис, Лисабон, 27 авг. 1558 г. и много други писма.

[2] Вж. по-горе стр. 568, бел. 7.

[3] A.N., K 1490, Cadix, 4 авг. 1557.

[4] Мондехар до Карлос Пети, Алхамбра, 19 юли 1541, Simancas Guerra Antigua, XX, f° 96.

[5] *R. Carande*, Carlos V y sus Banqueros, p. 24-5.

[6] Мондехар до Карлос Пети, Алхамбра, 2 дек. 1539, Simancas, Guerra Antigua, XVI, f° 145.

[7] Пак там.

[8] Валядолид, май 1551, Simancas, Guerra Antigua, XLI, f° 247.

[9] Граф де Тендила до Хуан Васкес де Молина, Màлага, август 1553, Simancas, Guerra Antigua, LIII, f° 43.

[10] Ф. де Диего до Ф. де Ледесма, Màлага, 23 ноември 1553, Simancas, Guerra Antigua, LIII, f° 40.

Всъщност положението ще се влоши около 1560 г. През 1561 г.[1] Севиля протестира на всеослушание срещу генуезците, господари на митниците, които я тормозят по повод на зърното (жито и ечемик), което е докарала в големи количества от Франция, Фландриите и Канарските острови. Да не би да искат бедните да умират от глад? Със сигурност това не е първото морско жито, пристигащо в Севиля, но големият поврат все още не е направен: през 1564 г.[2] например един проект за транспортиране на андалуско жито в Генуа е доста напреднал (той няма да има развитие). Именно между 1561 и 1569 г. – гладна година, трябва да се е извършила трансформацията. Андалусия – пребогата на зехтин, вино и сребро, ще привикне към чуждото жито. Най-късно към 1560 г.[3] еволюцията е завършена, андалуското брашно вече е недостатъчно за производството на необходимия за флотата сухар, испанската корона търси средно 100 000 фанеги (55 000 квинтала) северно жито на година. Това е и много, и малко. През 1583 г. нищетата завладява цяла Испания и разтърсва икономическия ѝ живот[4].

Задачата се състои в това да се разбере дали този дефицит, перманентен от този момент нататък, е фундаментално свидетелство или не за икономиката на Испания и за „селската ѝ конюнктура". Това означава да искаме от историка да каже повече, отколкото може. За многоликата действителност на земеделието на Полуострова (в това число и португалското) той не разполага дори с общ еskиз, подобен поне малко на книгата на Марк Блок[5] относно оригиналния характер на френското земеделие, или на скицата, която Емилио Серени[6] нарисува наскоро за Италия, нейните поля и оран. Онова, което ни е известно, се свежда до твърде малко. Полуостровът е изключително разнообразен; той има множество бедни и изостанали области; по време на нашествието в Навара през 1522 г. френските войници умират от глад в тези земи, обречени на хляб от просо, и връщайки се в Байон след поражението, някои от тях се натъпкват с храна до спукване[7]. По същия начин през 1581 г. Галисия е онеправдана земя, където грубият ръжен хляб се струва на един богат венециански пътешественик недостоен за хората[8]. Същевременно е известно, че навсякъде е имало подем на селския живот, започнал отдавна и разцъфтял още през първата половина на 16 в. Умножаването на впряговете с мулета, относително ниската търговска цена на животните[9], силата, с която те теглят лекото рало на плитката оран[10], тласъкът в разработването на земите, разпространението на маслините и най-вече на лозята, когато земята и почвата го позволяват и благоприятстват, както и явният отлив на

---

[1] Град Севиля до Н.В., 7 авг. 1561, Simancas, Consejo y Juntas de Hacienda, 28.

[2] Sobre los capitulos que dieron las personas..., Simancas E° 1389 (1564).

[3] *J. van Klaveren*, op. cit., p. 155, note I.

[4] *F. Ruiz Martin*, op. cit., p. CXXXV et note 4.

[5] Les Caractères originaux de l'histoire rurale française, 1931.

[6] *Emilio Sereni*, Storia del paesaggio agrario italiano, Bari, 1961.

[7] *Loyal Serviteur*, op. cit., p. 102.

[8] Public Record Office, 30, 25, 157, Giornale autografo di Francesco Contarini da Venezia a Madrid, Lisboa...

[9] *Noël Salomon*, La campagne de la Nouvelle Castille à la fin du XVIe siècle d'après les Relaciones Topograficas, 1964, p. 95 et note 2.

[10] Пак там.

много места от овцевъдството (дори и на тънкорунното) – всичко говори за разрастване и за земеделски прогрес. Справки с нотариалните актове във Валядолид[1] посочват censos (ренти – бел. пр.), основаващи се на покупки на земя. Лихварският капитализъм на градовете и големите селища също е допринесъл за този подем.

Този тласък се осъществява за сметка на montes blancos или albales, тези бели „върхове", оголени от своите дървета и предадени на култивация, насаждения и временни кошари за животните. От Candelaria, от Сретение Господне, до следващия Ивановден всеки селянин може да си присвои част от тази празна земя и – временното след това става постоянно – да посади там дървета, дори маслини или няколко корена лози, да направи кошара за защита на своите животни. Безброй текстове разказват за дългата битка срещу празнотата на враждебните каменисти земи и редица думи, дошли от миналото (escalias – необработена земя, escaliar – разработвам земя, artigar – разчиствам от храсти и корени, presuras – присвояване, baldios – необработена земя, dehesas – общински ливади, ejidos – общинска собственост и пусти земи в началото на селото, където всеки селянин има право да овършее реколтата си под копитата на животните...); всички тези думи, произлезли от простонародния латински и които можем да открием във варианти в Каталония или Андалусия, както и в Кастилия, където са свойствени, изглежда, ни навеждат към сърцевината на проблема, който до известна степен е проблем на всички села на Запада. Изглежда... Но тези тласъци трябва да се измерят, да се види дали се запазват (тъй като демографското нарастване в Испания променя посоката си още преди края на века), да се претегли селското благополучие, което наблюдателите доста са надценили. „Селската буржоазия", която ще е модерно да бъде хвалена, е доста крехка[2]. Има криза в селата скоро след средата на 16 в. Дали земята се е изтощила? Едно любопитно писмо на Филип II с дата 12 октомври 1560 г. поддържа точно обратното[3]. Може би както във Франция, селянинът е жертва на един лихварски режим, не по-лек от неотслабващото бреме на сеньориалния; лихварството го е обслужвало в течение на „първия" 16 в., а след 1550 г. се обръща срещу него, измества го от собствеността му и лошите часове на конюнктурата идват бързо. През 1571 г. в земите на мориските, депортирани от Гранада, 12 542 семейства, събрани от Астуриите, Галисия, Бургос и Леон, са настанени в 400 села. Двадесет години по-късно официална анкета от 1593 г. показва неособения успех на операцията: някои селяни са продали наследството си, другите са оставили дяловете си в ръцете на кредитори и са заминали незнайно къде; няколко привилегировани са се възползвали от този продължителен безпорядък, купили са маслините на един, половината земя на друг и се явяват villanos ricos[4] (богати селяни – бел. пр.). Проучванията на селата в Нова Кастилия (1575-1580 г.) създават същото впечатление на един историк[5], който

---

[1] Според неиздадената дисертация на *Bartolomé Bennassar*, op. cit. Всичко, отнасящо се до Валядолид, в този параграф се опира на неговите изследвания.

[2] *N. Salomon*, op. cit., p. 302 et sq.

[3] Филип II до Вицекраля на Неапол, Biblioteca Comunale Palerme, 3 Qq Z, 34, f° 7.

[4] *Joachim Costa*, Colectivismo agrario en España (Édit. de Buenos Aires, 1944), p. 214 et sq.

[5] *N. Salomon*, op. cit., p. 48 et sq.

неотдавна е проучил изцяло това изключително досие – в тези солидни селища сенките се увеличават: има премного хора за слаборазрастващите се земи, прекалено много нископлатени надничари; започват емигрираниятa към градовете и Индиите; селата западат.

В своята цялост в испанската икономика вероятно настъпва обрат около 1580-1590 г.[1], а земеделието първо поема по лошия път, без да узнаем нито как, нито защо, нито точно кога играта станала губеща. Забелязваме участниците и условието на заданието: стада за миграционна паша и пребиваващите на място; обичайните култури от regadios – поливаните градини с портокалови, черничеви и овощни дървета; secanos – сухите земи, в които са лозята, маслините, засетите ниви (веднъж на две или три години там се сеят наполовина ечемик, наполовина жито); угарите (barbechos), засети с бакла... Но често по тези montes се отглежда и нещо съвсем случайно: algunos años labrase aqui algo, както казва едно старо проучване от 1492 г. по повод на кварталите на Гибралтар...[2] В края на 16 в. играта се превръща в губеща[3].

Разбира се, внесеното от чужбина жито не е виновно за това. То е най-много предварителен знак за лошо здраве. В Португалия, където болестта е стара, съвременниците са отбелязали странни последици. Испанският посланик в Лисабон посочва на 1 октомври 1556 г.: „страната е много болна и в много области хората измират, както казват, от отвратителните храни, които са поглъщали и продължават да поглъщат. Настоящата година даде още по-малко хляб от изминалите, всички са изтерзани при мисълта за бъдещето, ако Господ не донесе изцеление. Тук, в Лисабон, понастоящем има малко хляб от този, който е дошъл от Франция по море, но всичко изчезва незабавно..."[4]

Това е страна, разлагаща се отвътре, огромно мъртво тяло, което Филип II ще завладее през 1580 г. по време на завземането на Португалия. Но нека запомним връзката между недохранването и болестите – тя не е случайна. Епидемиите, които ще ударят Испания в края на века, изпреварвайки упадъка в цяла Европа, се обясняват с нея. Настъпила е криза на невидимите равновесия.

„Бумът" на turckomo жито: 1548-1564 г.

В средата на века започва кризата на италианското земеделско производство[5]. Полуостровът преживява поредица от лоши реколти, видим недостиг в снабдяването, повишаване на цените. Причините за тези трудности не са ясни: многолюдност, лоши метеорологични условия, забавяне на инвестирането в земеделието, наличие на война в чужбина... Всичко е възможно или поне се прибавя и се

---

[1] Това е тезата на бъдещ труд на Фелипе Руис Мартин.

[2] Ф. де Сафра до Католическите крале, 20 юни 1492 г. (или 94), CODOIN, LI, p. 52-3.

[3] Относно тази „игра" вж. прекрасните трудове на испанските географи и като пример *Alfredo Floristan Samanes*, La Ribeba tudelana de Navarra, 1951.

[4] Д. Луис Сармиенто до Хуан Васкес де Молина, Лисабон, 1 окт. 1566 г., Simancas, Diversos de Castilla, nº 1240.

[5] Целият този параграф се опира на неиздадения труд на Maurice Aymard. Ние заехме от него заглавието на една от главите му. Документите без справка от тази глава са разгледани в този труд.

влошава вследствие от carestia di formento et altri grani (недостиг на пшеница и друго зърно – бел. пр.), който не подминава дори една по-скоро защитена страна, каквато е Венеция[1]. Във всеки случай Италия намира лесен цяр за зачестилите си големи трудности: няколко пратки със сребро и големите ѝ житни кораби или тези на Рагуза стигат до пристанищата на Леванта и турския пазар.

Това движение е доста значимо и довежда до набъбване на наблюдаваните средни тонажи до около 600 тона, а скоро и повече. Сред тези големи кораби е характерно да бъдат открити и някои турски кораби, специализирани за дългите плавания от Истанбул до египетска Александрия. Един от тях, собственост на Великия везир Рустем паша, пристига във Венеция през декември 1551 г., натоварен за сметка на Зуан Приули, и Сеньорията му прави отбив от пристанищата такса[2]. Впрочем през тези години се наблюдава активно съдействие сред големите турски сановници, владетели на земя и на жито и алчни за пари в брой. Турция, особено в началото, се намира в положение на просител, като че не знаела какво да прави със своите излишъци. „Колкото по-резервирани бъдат нашите търговци, пише един венециански баюл на 4 септември 1551 г., толкова по-изгодни условия ще намерят те, тъй като има много жито, принадлежащо както на сеньорите, така и на народа, и поради войната с императора няма други възможни купувачи освен венецианците и рагузците."

През тази 1551 г., която е свидетел на победоносната експедиция на Синан паша срещу Триполи, Венеция изнася от пристанищата от 300 до 400 хиляди стаи (240 до 320 хиляди хектолитра, около 180-240 хиляди квинтала). Ако към това се прибавят и останалите товари, включително и тези на генуезките кораби, за които за съжаление няма точни данни, може би 500 000 квинтала жито са били внесени от Турция през споменатата година. При тези цени всички, пристанища на империята са на разположение – по-малко тези в Египет, повече тези в Гърция и доста често тези на Мраморно море, а понякога и Варна на Черно море. Рагузки кораби, които по принцип отиват в Родосто да товарят кожи или вълна, спират нелегално във Волос и там товарят жито. Всичко това би означавало отлични сделки, предимно за няколко венециански търговци, установени в Константинопол, начело с Антонио Приули. Разликата в цените между покупките в Леванта и продажбите в Италия е такава – от 1 към 2, 2,5 и дори 3, – че търговците са „сигурни, че няма да загубят".

При все това, било във Венеция, било в Рагуза, а може би и другаде, тази привилегирована търговия, снабдявана от италианските градове с парични аванси, с премии за търговците и с гаранции на курса при продажба (доказателство, че в началото е имало големи затруднения при събирането на пари в брой, необходими за покупките), не минава без лоши изненади. В пристанищата много търсеното жито бързо се увеличава. То все още си остава добра сделка, но може би привлича по-малко венециански купувачи, понеже на 24 октомври 1554 г. Сенатът се съгласява чуждите кораби да не плащат пристанищна такса, по-голяма от тази за местните кораби, ако при влизането си са натоварени само с

[1] Marciana, италиански ръкопис, 8386, 1550.
[2] A.d.S., Venise, Senato Mar 31, f° 153, 23 дек. 1551 г.

жито[1]. Тази мярка показва поне, че Венеция въпреки разрастването на нейната флота, изпитва затруднения да осигури транспортирането на житните култури, идващи от Леванта.

След 1555 г. житото липсва ту в Египет, ту в Константинопол, ту в Сирия... Цените не спират да растат: от 51-55 аспри за кило през 1550-1551 г. те отиват на 63-65 през 1554-1555 г., а през 1557-1559 г. ще станат по 100[2]. По същото време, през 1555 г., е прокарана първата турска забрана за износ. От което следва намесата на отоманските галери срещу западни платноходи около обичайните пристанищни кейове[3]. Контрабандата веднага заема мястото на западните кораби; тя отваря пролука към Кания на остров Кандия, където се настанява активна контрабандна търговия със собствени специалисти като Стефано Таработо или Маркио ди Поджо... Каици и карамусали докарват до големите зърнени кораби контрабандното жито. Златните и сребърните пари разрешават успешно наглед неразрешими проблеми. Пиетро Медичи дори пише на Козимо I на 14 октомври 1559 г., че „е чул от сигурен източник, че тези сеньори (венецианците) с маневрите си почти са получили остров Евбея като владение от турците; те им предлагат голям данък – толкова голям, че трудно биха извлекли толкова голяма полза. Всичко това е за да получат жито, съобразно нуждите си, без да минават през Франция или Испания"[4]. Това са чисти клевети веднага след Като-Камбрези, когато пристига втората забрана за износ от Турция, „предупредителен изстрел", който не пречи на контрабандната търговия да продължи. През 1562, 1563, 1564 г. венецианските търговци, подсигурени повече от всякога от Сеньорията, загрижена за общите интереси и за тези на търговските агенти, продължават да пътуват до Леванта, за да търгуват там дори „с опасност за живота им".[5]

Все пак, изглежда, че трудностите се увеличават: от 1561 г. започват инциденти – пленяване на натоварени или още празни кораби, завръщания без товари... През 1564 г. Сеньорията назначава Стефано Таработо в Кания, за да подсили тамошните нелегални трафици, но без особен резултат. Поради липса на подобро венецианските галери завземат рагузките товарни кораби (декември 1563 г., март 1565 г., януари 1566 г.). Шест познати пленявания представляват общо малко по-малко от 37 000 стаи, или 22 000 квинтала, за повече от две години[6]. Но този улов не е в състояние да възстанови едно компрометирано положение. Щастливото време на турското жито няма да трае дълго.

Ако Италия е принудена от този момент нататък да разрешава по друг начин проблема с ежедневния хляб, то е, защото в Турция започват трудни години. Един историк различава там следните бедствени периоди: от 1564 до 1568 г., от 1572 до 1581 г. и от 1585 до 1590 г., което не означава, че междинните периоди са били изобилни. В Истанбул, един огромен град, се срещат всякакви злини: оскъдица, скъпотия, зрелищна немотия и за да приключим – чумата. „От 1561 до 1598 г.,

---

[1] Museo Correr, Donà delle Rose, 46, f° 45 v° et 46.
[2] *M. Aymard*, op. cit., p. 177, 4 април 1561 г.
[3] Донесение от Занте, 31 март – 6 април 1563, Simancas, E° 1052, f° 148.
[4] A.d.S., Florence, Mediceo 2972, f° 551, цитиран от *A. Tenenti*, Cristoforo da Canal, p. 113, note 52.
[5] *M. Aymard*, op. cit., p. 178.
[6] Пак там, стр. 185.

въз основа на кореспонденцията на венециански баюл, се набройват 94 месеца чума (общо почти осем години), а цифрата е по-ниска от действителната."[1] Тези свидетелства са от значение, но има опасност да прикрият съществено. Поради победите си, които я замесват до голяма степен в световния живот (Сирия 1516 г., Египет 1517 г., Родос 1522 г., Белград 1540 г., Унгария 1541 г.), та дори и заради този „бум" на житото, който е траял няколко години, тази изтощена страна, изградена като „по каролингски" върху пожизнени владения (вид „облаги"), се оказва сграбчена от монетарната икономика, вече достатъчно силна, за да може да разкъса старите връзки, и достатъчно слаба да създаде нови, наистина модерни връзки. Тази монетарна икономика, със своите девалвации, покачвания на цените, неограничени натрупвания и разпространение на чуждестранния лукс, се наслоява върху една архаична икономика; тя установява сред нея отличаващи се острови и островчета.

Кризата на житото и монетарната криза облагодетелстват до голяма степен развитието на наследствена собственост – преминаването (бихме казали на Запад) от „облагите" към „владенията", от несигурната собственост, зависеща от благоволението на държавата, към пълноценното владение, напомнящо съвременните имения в Полша и Московия. Ако историците говорят за „рефеодализация" (двусмислена дума, но с какво да я заместим?) на Запада между 16 и 18 в., то в Турция се развива аналогично явление, което не знаем как точно да го определим, чакайки изследвания, които все още липсват. Пионерската книга на Буш-Цантнер[2] е отбелязала (но за самия край на 16 и началото на 17 в.) чифлиците, тези владения, създадени според него под знака на облагородяването на земите и в областите с житни култури. Йомер Лютфи Баркан и неговите ученици с предприетото от тях огромно изследване са установили това нарастване на модерната собственост в полза на султаните и пашите, за които ни е известно, че са ангажирани в житния „бум". С изключения, които само потвърждават правилото, те запазват за себе си продажбите на жито на западните купувачи – нещо, което е забранено на „народа". Може само да предполагаме размаха на тази трансформация. По времето на „революцията" на цените Турция подобно на Западна Европа понася и селскостопанска революция, наложена ѝ както и другаде от демографското нарастване.

Ние ще се въздържим да констатираме тези истини с тежест при една съпоставителна история в мащабите на Средиземноморието, преди турските проблеми да бъдат поставени на своето място. Дотук трудно ще научим причините за отварянето, а след това за отлива от турските пазари: покачване на населението (да, несъмнено); войни по границите и армиите поглъщат зърнените излишъци както градовете[3]; икономически и социални вълнения... По-нататъшните изследвания ще решат. Но едно е сигурно, че след 60-те години настъпват големи промени.[4]

---

[1] Пак там.

[2] *R. Busch. Zantner*, op. cit.; вж. т. II, главата за „Обществата" (част II, гл. 5, „Чифлиците").

[3] Това е една от тезите на труда на *M. Aymard.*

[4] Думи като тези на Андреа Малипиеро, консул на Сирия, Халеб, 20 дек. 1564 г., A.d.S., Venise, Relazioni..., B 31, „Quivi si sente penuria grande di fromento, cosa molto insolita...", ми се струват важни.

Да ядеш собствения си хляб: италианската конюнктура от 1564 до 1590 г.

„Постигнато в действителност от 1560 г. и окончателно през 1570 г., затварянето на Леванта върнало към собствените си ресурси една Италия, принудена да храни нарастващото си население"[1]. Впрочем, въпреки драматичните и драматизираните примери, които са ни известни, от 1564 до 1590 г. Италия устоява. Разбирайте една определена Италия – тази на големите паразитиращи градове: Рим, Генуа, Флоренция, Венеция, които, застрашени, единствени или най-много превъзмогват това изпитание. Откриват се три обяснения:

1. Тази Италия е разполагала с излишъци от една все още разточителна друга Италия: Сицилия, Пулиите, Романьола, Романиите, Абруците, Корсика[2], дори Сардиния в определени моменти – тоест една все още архаична Италия, понякога неособено достъпна за експлоатация от търговците. Случаите на Генуа, Рим и Венеция доказват правотата на обяснението. Във Венеция, с малки допълнителни решения, е налице евентуално житото на Бавария, покупките в турските пристанища по Адриатика и ограничените помощи на Албания – все пак помощи, въпреки незначителността на пазара и ниското качество на житото, чийто сладникав вкус никой не харесва. В Албания купувачът не открива никакви спънки, тъй като поземлените сеньори действат „по полски" и при слабото процеждане на монетарната икономика, цените въобще не мърдат, според една класическа схема на колониална размяна.

2. Повече, отколкото в миналото се прибягва към други зърнени култури освен житото. Доказателството би имало голямо значение, но ни се изплъзва. Една описателна история ни го предлага настойчиво. Така във Венеция през юли 1604 г., в навечерието на новата реколта, в складовете на града остава толкова просо, колкото и пшеница[3]. То е храна за бедни, като живите животни, внесени от Унгария, сухия зарзават – бакла, грах, леща или ръжта – дискретен персонаж, който ще се задържи през всички векове. Впрочем просото, тъй като се запазва по-добре от житото (често за повече от десет години)[4], е пракселанска култура за военните складове в континенталната част, в Далмация или в Леванта. А то е и една от старите култури в Северна Италия. През 1372 г.[5], по време на драматичната война на Коджа, притиснатата от генуезците Венеция е спасена от 10 000 стаи просо от нейните складове. През 16 в., освен спомагателна култура просото е и хлябът на бедните. На няколко крачки от Венеция, във Виченца, през зимата на 1564-1565 г. „почти цялото население се храни с просо"[6], тъй като страната не

---

[1] *M. Aymard*, op. cit.

[2] Абонданцата на Генуа до Агостино Саули и Джио: Bata Lercaro, Comri Generali in Corsica, Генуа, 30 април 1589, A. Civico, Gênes.

[3] Museo Correr, Donè delle Rose, 217, f° 131.

[4] A.d.S., Venise, Senato Terra 120, 6 юни 1591 г., до Ректорите на Бергама: просото е пред развалянe, тъй като е купено „fino l'anno 1579...". Относно венецианските зони – производителки на просо, Museo Correr, D. delle Rose, 42, f° 39 v°, 1602.

[5] Marciana, 9611, f° 222.

[6] A.d.S., Venise, Senato Terra 43, 14 януари 1565 г.

50 – Жито от морето и от Континентална Венеция

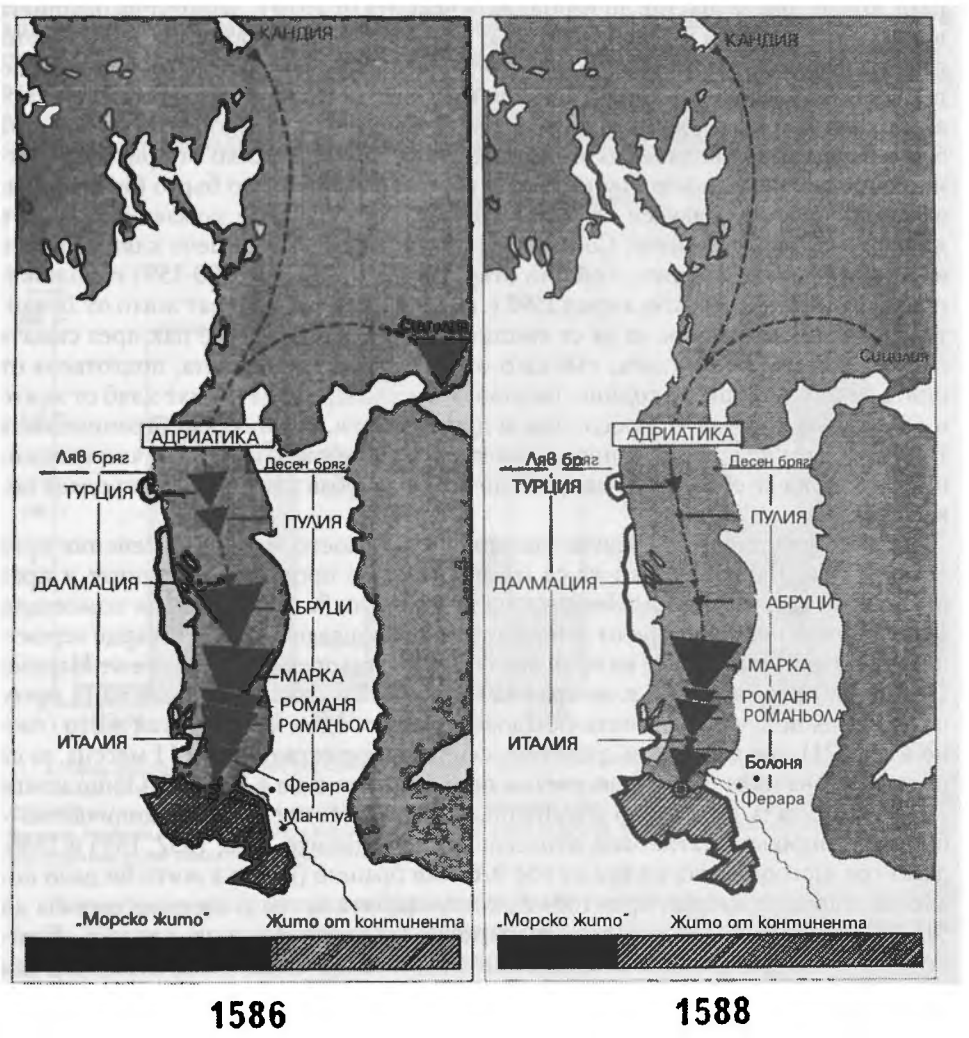

Според Museo Correr, 217. Венеция винаги е яла собствено жито и това, което ѝ носи морето. В края на 16 в. последното престава да бъде приоритетно (както през 1588 г.). Никакво съмнение, че този житен подвиг на континенталната част, който ще продължи през 17 в., е една от основните черти на венецианската икономика. Да се отбележи също, че сред морското жито първостепенна роля играе италианското жито от Абруците и по-северните области. Прибягването до Неапол и Сицилия е ограничено. По това време – повече нищо от Левант и нищо от Понанта. Романьола е на север от Романя и по-точно Романя Естензе, територията на Луго и Банякавало.

е произвела жито. Във Венеция, по време на вихрещия се през октомври 1569 г. глад, който трае за щастие до изобилната реколта от 1570 г., пазарът на брашната в „Сан Марко" и този на Риалто раздават всеки ден брашно, взето от резервите на гр[illegible]. Купоните предвиждат по два хляба дневно на човек, mezo formento, mezo miglio[1] (наполовина пшеница, наполовина просо – бел. пр.). Двадесет години покъсно, пак във Венеция, пшеницата бързо се покачва след реколтата от 1589 г. на 5, 6 и 7 дуката. Позволяват на хлебарите да произвеждат хляб от ориз при съотношение три части жито към една част ориз. Но „решението бързо било изоставено, тъй като този вкусен хляб изострял апетита. За да се запазят истинските интереси на нещастниците, Сеньорията издала заповед да се пече хляб от просо и да се продава на бедните; той бил отвратителен..."[2] През 1590-1591 г. положението е още по-обтегнато, а през 1592 г. ще се наложи да докарат жито от Леванта, от Англия и Бавария, за да се възстанови положението. Все пак през същата година тревогата е по-слаба, тъй като още отначало Сеньорията, подготвена от опита си от предишните години, разрешава на хлебарите да правят хляб от която и да е житна култура – „просо, ръж и други смески, без никакво ограничение в теглото... така че в града се продавали смесени хлябове с най-различни големини, като всеки се стремял да направи по-голям и хубав хляб, за да го продаде поизгодно."[3]

Така второстепенните житни растения имат своето място във Венеция през лошите дни. Дали е дръзко да се мисли, че те се продават на бедните и през останалото време? *Да се предположи*, че тази продажба се покачва, би помогнало да се свържат някои цифри от венецианското снабдяване, които е твърде вероятно да са точни, въпреки че на пръв поглед си противоречат. Първата е от Марино Санудо: от октомври 1511 г. до края на август 1512 г., тоест в течение на 11 месеца, Венеция получава от своите складове повече от един милион стаи жито (точно 1 080 721); ако добавим и средномесечното количество за тези 11 месеца, за да получим една цяла година, достигаме приблизително до 1 200 000. Общо почти 700 000 квинтала, che è sta un grandissimo numero[4] (което е огромно количество – бел. пр.). Впрочем статистики, отнасящи се до годините 1548, 1552, 1555 и 1556, дават средногодишната цифра от 656 970 стаи брашно (което в жито би дало повисока цифра), а накрая, през 1604 г., консумацията на града ще е достигнала до 515 257 стаи жито[5]. Тъй като междувременно населението не намаляло, а обратно, ни остават две възможни обяснения: относително намаляване консумацията на хляб или намаляване на частта на житото в съвкупността от хлебните житни култури. Ние сме склонни да приемем по-скоро второто.

3. Последно общо и най-важно обяснение: Италия се е спасила, увеличавайки производството си. Това е дълготрайно явление, вероятно започнало през 1450 г. Този напредък приема познати форми: обработване на хълмовете, отвоюване на планинските склонове, оздравяване на равнините от всякакъв калибър, отделяне

---

[1] Marciana, Chronique de Girolamo Savina, f° 325 et sq.
[2] Marciana, ibid., f° 365 et sq.
[3] Marciana, ibid.
[4] *M. Sanudo*, op. cit., t. XV, col. 164, 30 септ. 1512 г.
[5] Museo Correr, Donà delle Rose. 217, f° 131; 218, f° 328.

на нивите от пасищата – първите отблъскват вторите и стадата, които те хранят, тъй като постоянно има необходимост от повече място за хората. Тази нужда води до унищожаване на дървета, диви животни и до намаляване на домашните стада. Стар процес: разработването на земите в Ломбардия през 13 в. за разширяване на житните ниви намалява броя на овцете. Франко Борланди е прав, като вижда в това една от причините за кризата на вълната и за успеха на бархета – полувълна, полупамучна тъкан, впрочем продукт-заместител.

51 – Сицилианският износ

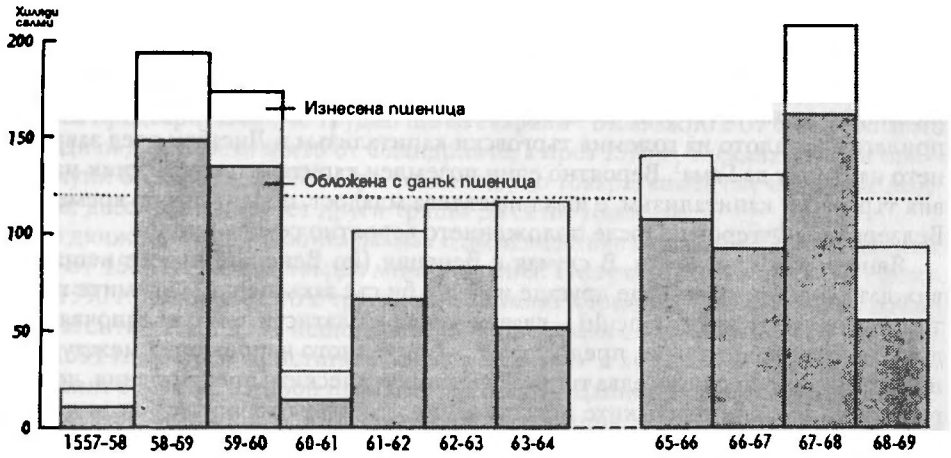

Според архивни документи от Симанкас. В сиво – изнесеното жито, което е платило, с бяло – което не е платило (разрешително за износ) tratte. Средната стойност на тези цифри (дадена с пунктир) е около 120 000 салми. Вариациите се дължат повече на разликите в реколтите, отколкото в колебанията на търсенето. На всеки три или четири години Сицилия има лоша реколта. Износът се задържа през 17 в. на същото равнище и със същите периодични колебания.

В това движение напред аграрният пейзаж се променя[2]. Хълмове, оставени необработени, предназначени за паша още от Античността, са овладени по време на средновековния взрив чрез постоянно терасиране, засаждане на дървета, които да задържат лозята и да предложат фураж на стадата от своята зеленина. През 16 в. това отвоюване се разпростира още по-нависоко. Аз цитирах думите на Франческо Гуичардини относно една Италия, обработена чак до планинските върхове[3]. През 1580 г. Мишел дьо Монтен се възхищава от картината, която наблюдава от баните на Лука: „планини... всичките добре обработени и зелени чак

[1] „Futainiers et futaines dans l'Italie du Moyen Age", in: Hommage à Lucien Febvre, Éventail de l'histoire vivante, 1953, t. II, p. 133 et sq.

[2] *E. Sereni*, op. cit., и дългото експозе на *Georges Duby*, „Sur l'histoire agraire de l'Italie", in: Annales E.S.C., 1963, p. 352 et sq.

[3] Вж. La historia d'Italia..., op. cit. (Venise, 1587), p. 1 v°.

до върха, пълни с кестенови и маслинови дървета, а по другите места – лозя, които се засаждат около планините и ги опасват под формата на кръгове и на стъпала. Краят на стъпалото, малко повдигнат навън, е лозето, а вдлъбнатината му – пущинакът..."[1] Но италианците методично разширяват действията на своето земеделие и към ниските заблатени равнини.

Този прогрес изисква хора, все повече хора и пари, и още пари. Той привлича огромни инвестиции от градовете. Буржоата собственици, новоизлюпените благородници, постепенно откриват в земята начин да оползотворят или да опазят парите си. Правейки това, те се сблъскват с ключов проблем: да подчинят, да използват селските маси, да турят ръка на това, което съвременният език нарича „принадената стойност" на техния труд. За нещастие ние не познаваме добре това многообразно движение. В общото си обяснение, от което заимствахме много, Руджиеро Романо[2] твърди, че печалбите са високи по време на първите поземлени инвестиции през 15 и началото на 16 в. Касае се за първоначални малки вложения, но за доста големи печалби; накратко: съобразно същата схема, която се прилага в началото на големия търговски капитализъм в Лисабон след завръщането на Вашку да Гама[3]. Вероятно един поземлен капитализъм, връстник на първия търговски капитализъм, е имал щастлива младост, преливаща по времето на Велзерови и Фугерови. После положението вероятно се е влошило.

Явно това са хипотези. В случая с Венеция (но Венеция, където нещата се виждат по-добре отвсякъде другаде и може би със закъснение) големите инвестиции в областта на beni inculti – главно ниски и блатисти земи, не започват, ако документите не ни лъжат, преди 1550 г.... Социалното напрежение между селяни и сеньори се проявява едва тогава. След политическите престъпления, дело на големите, идват земеделските престъпления – дело на малките. В края на века тези напрежения се израждат в скрита социална революция, тъй като това е истинската същност на бандитизма, към който ще се върнем отново[4] и чиято хроника постепенно се сгъстява с изтичането на века. Това е моментът, в който на историка се струва, че вижда как огромното богатство на Венеция се отделя от търговската авантюра, инвестира се, каквото и да се случи, в лихварските заеми на тържищата в Безансон и освен това в нивите и скъпоструващите облагородявания... Един класически цикъл на предкапитализма се затваря.

Цялата тази вероятна и несъвсем установена история трябва да се спусне като временна рамка върху историята на италианското жито. Тя я осмисля и я продължава, но нашата информация ни изневерява в заключителния момент. Повратът в селската конюнктура вероятно става след 1550 г. и може би не преди 1600 г. А конюнктурата на поземлените собственици не е същата. Последните побеждават, тъй като селяните губят, почти както в Кастилия. Във всеки случай, няма никакво съмнение: многократните усилия на италианските селяни и алчността

---

[1] Journal de voyage d'Italie, „Collection Hier", p. 227.

[2] *R. Romano*, „Rolnictwo i chlopi we Wloszech w XV i XVI wieku", in: Przeglad historyczny, LIII, n° 2, p. 248-250; вж. също *C. M. Cipolla*, „Per la storia della terra in Bassa Lombardia", in: Studi in onore di Armando Sapori, 1957, I, p. 665 et sq.

[3] *E. J. Hamilton*, „American treasure and the rise of capitalism", in: Economica, ноември 1929 г.

[4] Вж. по-долу, кн. II, част II, гл. 5, „Мизерия и бандитизъм".

на собствениците обуславят, въпреки всички сътресения, поне видимото равновесие през годините 1564-1590.

Последна превратност: северното жито след 1590 г.

Всички трудности на средиземноморското снабдяване подготвят доста отрано масовото пристигане на северното жито, което холандски, ханзеатски и английски кораби превозват от брегoвете на Балтика чак до Средиземноморието от началото на 1590 г. Това не е първото жито, пристигнало от север. Като не вземем предвид Иберийския полуостров, Генуа получава такова вече в средата на 15 в.[1] През 1527 г. Венеция си докарва от Фландрия или от Англия[2]. Също така изглежда, че и към 1530 г. Строци докарват за снабдяването на Рим[3]. През октомври 1539 г. един сътрудник на Гонзага в Антверпен сигнализира за отпътуването на 16 големи кораба, натоварени с жито за Италия (Генуа, Флоренция и Лука), за което казва предварително, че трудно ще се съхрани[4]. Възможно е от 1540 г. Козимо де Медичи да е внасял жито от Фландриите, а през 1575 г. Тоскана поне се опитва да купи бретонско жито[5]. При тези няколко товара, които случайно сме забелязали, десет или двадесет други трябва да са ни убегнали.

Но движението придобива размах едва вследствие от няколко лоши реколти, които от 1586 г.[6] засягат твърде много Италия. Получава се кумулативен ефект. През 1590 г. положението е трагично: Великият херцог на Тоскана първи праща бързо агенти в Данциг[7] – нещо, което Венеция прави с идването на зимата[8]. През 1590-1591 г. *вероятно* пристигат кораби в Ливорно[9] и в Генуа[10]. През 1591 г. венецианският секретар Отобон праща пет кораба от Данциг. През юни същата година „вали толкова, пише един търговец от Флоренция, че се опасявам от реколта като миналогодишната; житата, поне тези в равнината, са полегнали и има толкова влага, че вместо да съхнат, те гният."[11] Причината отново да се разгледа за известно време климатът е, че той е оттоворен за това. През септември същият

---

[1] Вж. *Jacques Heers*, „L'expansion maritime portugaise", art. cit., p. 7: Два баски кораба, всеки от около 5000 кантара (общо 470 тона) отнасят в Генуа жито от Миделбург.

[2] *W. Naudé*, Die Getreidehandelspolitik der europäischen Staaten vom 13. bis zum 18. Jahrhundert., Berlin, 1896, p. 167.

[3] *R. Ehrenberg*, op. cit., p. 299: „de Flandre ou de Bretagne".

[4] Батиста Кортезе до маркиза на Мантуа, Антверпен, 12 окт. 1539, A.d.S. Mantoue, Archives Gonzaga, Série E, Fiandra 568.

[5] Méditerranée, Ire édit., p. 469, загубена справка.

[6] *W. Naudé*, op. cit., p. 142.

[7] Рикардо Рикарди и Й. Джиралди пристигнали на 3 септември 1590 г. в Данциг, Relatione de negotii tanto di mercantie che cambi di Danzica (дек. 1590) с подпис на Амброзио Лериче, A.d.S., Venise, Secreta Archivi Propri Polonia 2.

[8] Пак там и вж. по-горе стр. 189 и сл.

[9] Б. Суарес до Симон Руис, Флоренция, 26 февр. и 28 дек. 1591, Archives Simón Ruiz, Valladolid (най-тежкото положение – това на Рим).

[10] Поне в края на 1591 г. Балтасар Суарес до Симон Руис, Флоренция, 29 май 1591 г., Пак там, „En Génova del grano que va llegando de Osterdam y Amburgo se a vendido a 24 (escudos) la salma que es preçio jamas oydo; pero como llegue la gran cantidad que se espera, no pongo duda sino que abajarà". Arc. Simón Ruiz.

[11] Камило Суарес до Симон Руис, Флоренция, 17 юни 1591, пак там.

търговец е категоричен: „имаме тежка година поради липсата на жито; най-добрата и сигурна помощ се очаква от Хамбург и Данциг."[1]

Така започва пътуването на житните кораби от Севера. Големите пристигания на кораби не се извършват преди зимата на 1592-1593 г. Пристанищните ведомости на Ливорно посочват за 1593 г. внос на почти 16 000 тона северно жито и ръж[2], от които почти половината за сметка на Великия херцог, а остатъка – за сметка на търговци: Буонвизи от Лука, Лукини от Болоня, Вернагали, Буонакорси, Биакорали, Биакинели, Капони, Ланфранки, Берцигели, Орландини, Мендес, Хименес, Рикасоли, Мелинки, Барди, Гуарди, Тади, Масеи... от Флоренция. При необходимост това изреждане, взето от пристанищните ведомости[3] (с известна възможност за правописни грешки), би доказало разпръснатостта на търговията със зърно. От 1590 до 1594 г. ливорнските поръчки са толкова значителни, че предизвикват плащания за Англия, за Данциг и за холандците за повече от два милиона екю[4]. През 1596 г. те са още в сила. Великият херцог изпраща още един представител в Полша и в Данциг и се опитва да вземе в свои ръце всички покупки на Север[5]. Установява се грамаден трафик, чийто господар благодарение на огромни капитали, става Великият херцог. Ливорно дължи своя видим подем на този прилив на зърно. Градът се ползва от всякакви предимства пред останалите пристанища на Италия: той е на седмица разстояние от Гибралтар, казват моряците от Данциг, и с попътния вятър, който им позволява да прекосят протока, там те натоварват за завръщането си стипца, както и една-две седмици по-късно – сол от Испания... Да се отиде във Венеция представлява съвсем друга авантюра.

Пътуването до Ливорно, предприето от цели флоти, все пак не е лишено нито от опасности, нито от препятствия, нито дори от съблазни. При прекосяването на Ламанша или при заобикалянето на Британските острови през Шотландия те се натъкват на англичаните, които разрешават или отказват преминаването, и – на лошото време; в испанските пристанища се появява рискът от ембарго; в Средиземно море се появяват берберите. След това в Лисабон или в Кадис, или в Севиля само житото да се развали и да склонят компетентните консулски служби, желанието да се разтовари, да се продаде зърното и да се поеме възможно най-бързо за дома е голямо. В крайна сметка именно чрез парите, платени наполовина авансово, Ливорно и италианските градове държат тези бедняци от Севера. Разбира се, Тоскана и съседните области не са единствените нуждаещи се от новите припаси. Цяла Италия свиква с тях и независимо от пристанищата и нуждите – цялото Западно Средиземноморие, в това число и Северна Африка.

Още повече че започнала под знака на необходимостта, операцията се оказва доста изгодна. Симон Руис, търговецът от Медина дел Кампо, в началото е доста скептичен. „Съжалявам, пише той на 24 април 1591 г. на своя съдружник от Фло-

---

[1] 9 септември 1591 г., пак там.

[2] *F. Braudel et R. Romano*, Navires et marchandises à l'entrée du port de Livourne, p. 106 и 117.

[3] A.d.Stato, Florence, Mediceo 2080.

[4] *W. Naudé*, op. cit., p. 142.

[5] Пак там, вж. също *G. Vivoli*, op. cit., III, p. 182, 317, 350.

ренция, за липсата на хляб в Италия. Дано Господ ѝ донесе изцеление! Житото, което се транспортира от Фландрия и Данциг, според мен не може да пристигне в добро състояние, тъй като е вече похабено пристигайки в Севиля. Тогава какво ли ще стане с него, докато стигне чак дотам! Обикновено транспортирането на жито по море е добра сделка. Тази песен ми е позната. Тя ми струва доста скъпо. Всичко това е изгодно (и още как!) само за хората от морето, които плават в едни и същи кораби с житото. Видял съм мнозина, които загубиха много в тези сделки."[1] Самият Руис говори от опит, тъй като в началото на своя живот участва в снабдяването на Лисабон със зърно. Но той греши. От пет кораба изпратени във Венеция от Отобон, само три пристигат във Венеция[2], един трябва да разтовари в Лисабон, а петият изчезва. И все пак от търговска гледна точка операцията остава леко печеливша. При големите договори, които урежда Великият херцог на Тоскана, търговците Хименес – в това число Фернандо Хименес от Антверпен, който включва своите съдружници Вейга и Андраде в работата, за да ги привърже към спогодбите, – отначало ще спечелят от това до 300%[3]. Тъй като превозът на зърно от Севера не изисква само кораби, товари, покупки на зърно, но и огромни движения на фондове (първо) към Антверпен и другите тържища на Севера, както отбелязахме по повод пътешествията на Марко Отобон и както показват копията на полици, издадени от Абонданцата на Генуа, от тези операции е възможно да се извлекат печалби.[4]

Въпреки това започналата през 1590 г. криза не трае непрекъснато. Изглежда, че с навлизането в новия век тя се смекчава и Италия и Вътрешното море, които получават само помощ, продължават да се самозадоволяват. След 1600 г. царевицата чувствително ще ги подпомогне[5]. Все пак проблемът не е решен. Северното жито изисква нови изследвания. Би трябвало то да се проследи доста преди 17 в., да се начертае цялата му крива, която си представям низходяща, може би от 1607-1608 г. и да се постави тя отново в историческия контекст, което ще сторим донякъде след малко, тъй като житото не е дошло само̀.

Сицилия си остава Сицилия

Тук не северното жито само̀ по себе си, а самото море трябва да привлече нашето внимание; неговата структура в основния му център, Италия, а не стеченията на обстоятелствата – случката. Подведен от документи и от твърдения на историци, неотдавна, при първото издание на тази книга[6], аз бях уголемил случката до размерите на упадъка в Средиземноморието. Но този упадък ми се струва

---

[1] Archives Ruiz, Valladolid.

[2] Вече спомената кореспонденция на Марко Отобон. Вж. по-горе стр. 189, бел. 6 и A.d.S. Venise, Papadopoli, Codice 12, f° 18, 16 окт. 1591.

[3] Балтасар Суарес до Симон Руис, Флоренция, 26 февр. 1591, „en que ganan larguisimo pues tengo por cierto açen con uno mas de tres", Archives Ruiz, Valladolid. Относно размера на ангажираните суми: Венеция вероятно е ангажирала през 1590 г. повече от 80 000 дуката от държавната хазна, Marciana, Memorie di Malatie..., 8235 CVIII, 5, f° 198 v° et sq.

[4] Archivio Civico de Gênes, Abbondanza Lettere 1589-1592.

[5] Неиздаден труд на *R. Romano, F. Spooner и U. Tucci* относно цените в Удине.

[6] 1re édit., 1949, p. 466-467.

доста по-късен, особено в Италия. Големите икономически поврати не се разполагат преди 1620-1621 г., а големият биологичен поврат на епидемиите – преди 1630 г.[1]

В моите очи решаващият аргумент беше онова, което бях нарекъл фалита на Сицилия, на сицилианското жито. Имах всички основания да съм убеден в това. Но фалит на сицилианското жито не е имало.

Две поредици аргументи ме бяха накарали да повярвам. Първо, лошите реколти и гладът в Сицилия след 1590 г. Няма никакво съмнение, че през 1591 г. там върлува мизерия. Поддържат се нечувани цени, като житото се плаща по 78,10 тари в Палермо и навсякъде si trovanno le persone morte nelle strade per la fame (се виждаха хора да умират по улиците от глад – бел. пр.). По думите на съвременниците това се дължи едновременно на необмислени добиви и на лоши реколти. В крайна сметка салмата достига 40 екю, нещо невиждано дотогава. Намират се богаташи, които да продават житото много скъпо, а peso di sangre, както се казва тогава. Палермо и Месина, които продават по-ниско от курса, задлъжняват ужасно много – Месина за повече от сто хиляди дуката[2]. Положението няма да се възстанови преди 1595 г.

Това беше първата подбуда за драматизиране на нещата. Впрочем точно тогава се запознах с едно изследване на Ханс Хохолцер, направено по неговия маниер, между история и география, и посветено на Сицилия[3]. Той прибавяше към дискусията и една ретроспективна статистика, открита в архивите на Виена, с дата 1724 г. – от краткото време, през което Австрия притежава острова. В нея става дума за постъпления на жито в Месина. Започналото през 1592 г. движение достига върхната си точка през 1640 г., после намалява, за да достигне почти до дъното през 1724 г. Документът урежда проблема: ако Сицилия внася редовно житни култури от края на 16 в., то тя престава да бъде житница на Западното Средиземноморие. Впрочем сицилианските документи – имах доказателството благодарение на публикувания през 1951 г. каталог на Симанкас, посветен на поредицата „Сицилия" – сочеха обратното. Едно изследване на тези документи[4] за 17 в. даде категорични резултати: Сицилия продължава да изнася жито през 17 в. Тогава съществуваше само едно решение: да се разгледа внимателно ключовият документ от Виена[5]. Неговата снимка ми донесе горчива изненада. Интерпретацията на този списък с цифри се основава върху една невероятна серия от изключителни недоразумения: думата introyte, която означава „доходи, парични постъпления", а тук – митнически такси, е била разбрана като отнасяща се до постъпления на стоки; думата grani (която тук означава „монетно подразделение на тарото") била преведена като житни култури и така се оказва, че в Месина влиза жито, докато става дума чисто и просто за *износ* и за *коприни* – сурови или избелени. Факсимилето на документа го доказва още от първите си редове.

---

[1] Вж. по-горе, стр. 326.

[2] „Carestia di frumenti del 1591", B. Comunale Palerme Qq N 14 bis, f°s 144-147.

[3] „Kulturgeschichte Siziliens", in: Geogr. Zeitschrift, 1935.

[4] Внимателното проучване на документите от 16 и 17 в. беше направено по моя молба от моя приятел и колега Фелипе Руис Мартин.

[5] A. de Vienne, Collectanea Siciliana, fasc. 6.

52 – В Сицилия след 1593 г. – не внесено жито, а изнесена коприна

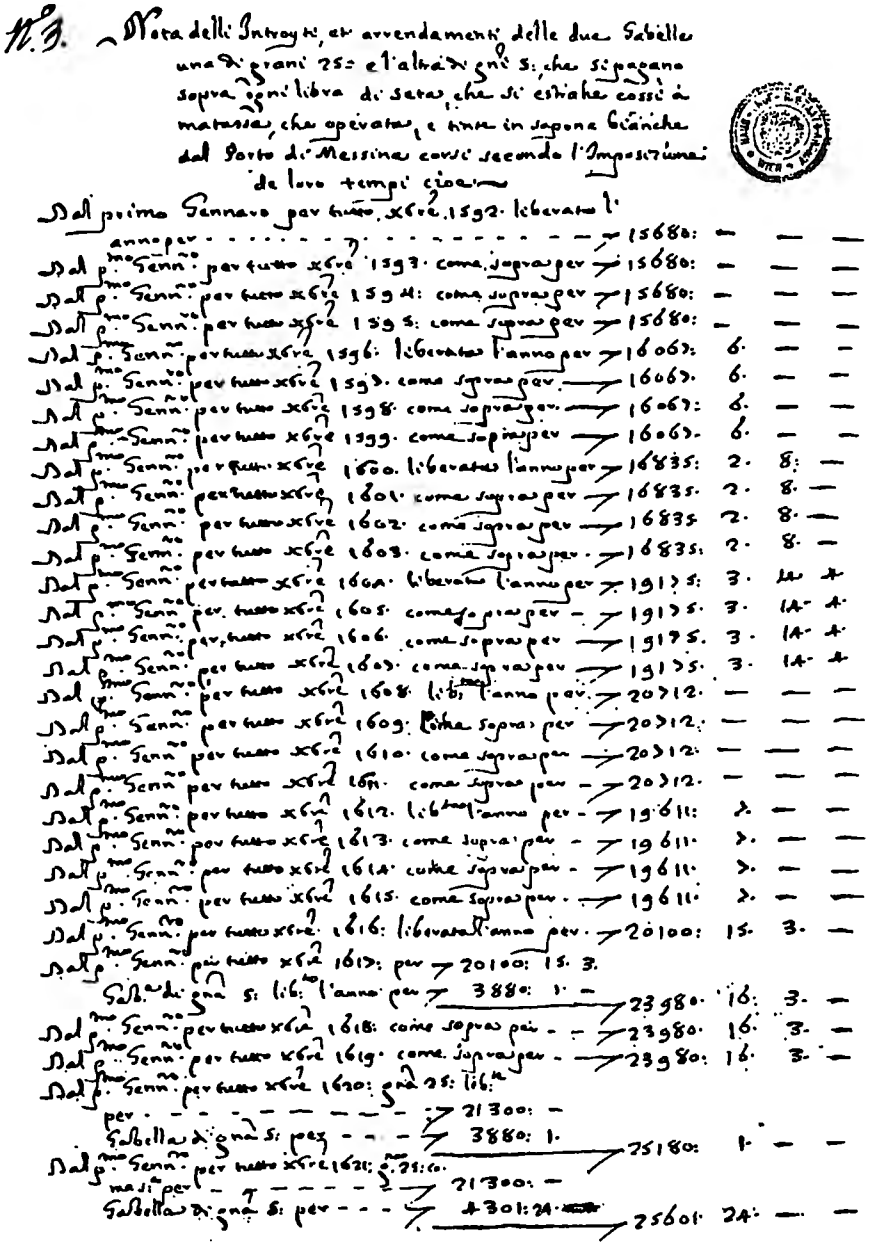

Документ от архивите на Виена (Haus-Hof-und Staats-Archiv), col. Siciliana 6, Dogana di Messina. Месина, 31 октомври 1724 г.

След като съмнението бе премахнато, проблемът стана ясен. Дори по времето на пълното си благополучие сицилианският пазар изпитва силни колебания в зависимост от реколтите. Между 1590 и 1677 г. има множество лоши периоди: 1550-1554 г., 1575-1580 г., 1605-1608 г., 1634-1641 г., 1668-1677 г.[1] В този контекст слабият период от 1550 до 1595 г. е само един от тези *редовни* инциденти. Извън тези прекъсвания, които съвсем не са преобладаващи, сицилианското жито продължава да бъде изнасяно едновременно към Адриатика и Западното Средиземноморие и ако не се лъжа, доста продължително време близо до старите количества, или 150 000 салми годишно – около 300 000 квинтала. Точните цифри трябва да се намират изцяло в сицилианските архиви. В Симанкас за съжаление те ще се явяват само епизодично.

Но въпросът е решен: Сицилия си остава през 17 в. островът на житото, поддържан от своите търговци, които не ѝ позволяват да се откаже от житните култури (ечемикът, за който не става дума, също се изнася към Неапол и Испания, хранейки там конете, а понякога и хората), нито пък да се отдава прекалено на животновъдство, тоест на лесовъдство. Там нивите са защитавани от система на административно капиталистическо попечителство, чието описание нахвърлихме набързо и която в своята същност би трябвало да привлече всеки историк. Струва ми се, че не може да се открие по-добър случай от Сицилия за изследване на „националния доход" през 16 и 17 в.: всичко там е изброено – хора, впрегатен добитък, доходи, данъчни приходи... През 1694 г., от януари до юни, една ведомост дава експедициите на сицилианско жито от товарачи (caricatore) с направленията му, имената на превозващите кораби, ценните, таксите, данни за търговците – случай да се види, че е съществувала концентрация в полза на някои от тях. Ето ги – господари, един на пристанище, друг на имение... Истинските царе на житото всъщност са те. Интересна подробност е това, че през 1699 г. сицилианското жито отива във Франция, а още по-интересна – че то се изнася в същата година и във Фландриите.[2]

Но да оставим подробностите – цяла Сицилия през 16 в. и още дълго време през следващия век се чувства добре въпреки присъщите за всеки материален живот през Стария режим превратности. През 17 в. коприната намалява по време на износа едва от 1619 г.[3]; житото продължава своя път; едно активно корабоплаване стига до брегове ѝ, отива в Леванта и освен това в близкия Тунис, като оставя в неговите пристанища, поне докъм 1664 г., част от значителните парични суми, които то придвижва; накрая, производството на коприна се ражда или възражда в Месина и в Катаня. На острова упадъкът на Средиземноморието ще да е бил поне не толкова преждевременен.

Относно кризите на житото

В заключение, житните кризи си приличат. Те биха си приличали още повече, ако нашата документация ги осветляваше по-добре и в ислямските държави, където те също се проявяват, без да можем обикновено да ги наблюдаваме. Те

---

[1] Според данните на Ф. Руис Мартин (вж. стр. 584, бел. 4).

[2] Според данните на Фелипе Руис Мартин.

[3] A. de Vienne, Collectanea Siciliana, fasc. 6. Казвам точно 1619, а не 1640 г. както Хохолцер, тъй като трябва да се държи сметка за колебанията на износните такси.

явно следват демографското развитие, благоприятно чак докъм 1550 или 1560 г.: повече хора, повече жито. Но законът на намаляващите добиви се проявява. Един 15 и един „първи" 16 в. с доста спокойно изобилие са заместени рано или късно от нарастващи трудности. На Запад те произтичат и от конкуренцията на по-сигурните и по-богати култури като лозята и маслините спрямо житото. ...За това са отговорни и голямата търговия, алчността на хората, непропорционалното повишение на цените, а понякога и някои социални взаимовръзки[1]. Към тези „невиждани досега" неудобства, казва един текст по повод Сирия[2], реакциите ще бъдат пропорционални на добитите богатства. Покупките на жито отдалеч са, и не е необходимо да го казваме, явните признаци на едно общо богатство, колкото и катастрофални да са те, едновременно с това за бедните.

3. Търговия и транспорт: платноходите на Атлантика

Няма по-добър текст или „индикатор" в мащаба на Средиземноморието, от двете последователни пристигания на атлантическите платноходи. Тъй като е имало (с разлики и прилики) две масови пристигания – първото в общи линии от 1450 до 1552 г., второто – от 1570 или по-точно от 1572 – 1573 г., това последното, изключително от север, няма да забрави пътищата и преимуществата на Вътрешното море.

Вече повдигнахме тези основни проблеми и предложихме обяснение[3]: пристигането на чужди кораби в Средиземно море ще да съответства по-скоро на осигуряване на работа, на икономически възход, отколкото на една конкуренция (която остава явна); накратко, тези новодошли са свидетели на известен просперитет. В период на икономически възход Вътрешното море има да върши по-важни неща от това да превозва стоки, и то още повече тежки. Ако наистина е така, тези чуждестранни пристигания са прекрасна проверка, която описателната история предлага на статистика. Процесиите от океански кораби се преустановяват наистина за двадесетина години. Дали средата на века представлява край на благополучието на морето?

I

ПРЕДИ 1550 г.: ПЪРВИТЕ ПРИСТИГАНИЯ

Трудно е да се проследи първата инвазия на атлантически платноходи в Средиземно море, тъй като отчасти става дума за нещастници, които въобще не оставят следи по пътя си или може би защото става дума за смесени вълни, в които се срещат иберийци и северняци, без да може всякога да се различат едните от другите и да се фиксират точните дати на техните пътувания.

---

[1] Имам предвид вкуса на богатите към белия хляб.

[2] A.d.S., Venise, Relaz. Ambasciatori, B 31, 20 дек. 1564.

[3] Вж. по-горе стр. 290-293 и стр. 304.

Баски, бискайци и дори галисийци

Моряците от Иберийския Атлантик са в Средиземно море може би от края на 13 в. Когато тяхното присъствие се засилва след 1450 г., те са вече стари познайници на Вътрешното море – на служба на Барселона и на Генуа, посещаващи на юг и на север бреговете на Западния басейн. Това са само превозвачи[1]. Няколкото баски търговци, известни в Генуа, се задоволяват с дребни сделки (включително и с вълна); тяхната задача се състои предимно в това да служат за гаранти на капитаните на кораби, които невинаги са с добра репутация, и да заемат за тях необходимите за въоръжение суми.

Един хубав ден тези доста големи платноходи надскачат обичайните си хоризонти и служейки на този или онзи, се отправят към Източното Средиземноморие. Към 1495 г. от Генуа, от Малага и най-вече от Кадис те достигат до Хиос по права линия и закарват там атлантическата захар[2]. И така години наред. В същото време трябва да имаме предвид и техните плавания чак до Англия и освен това до Фландриите. През 1532 г.[3] един венецианец повтаря това: Биская (разбирайте думата в широкия ѝ смисъл) е бисерът на морската мощ на Карлос Пети, „от нея може да се вземат колкото си искате кораби". В действителност последните ще държат посоката към Фландриите до към 1569 г.[4] и още преди тази дата ще вдъхват живот с галионите си на дългата Carrera de Indias[5]. Дълго време тези „скитници" ще са замесени във всички трафици. От 1480 до 1515 г. ги виждат както да пренасят марсилското вино в Лондон, така и ирландските кожи в Марсилия"[6].

Пристигнали първи от другата страна на Гибралтар, те се задържат дълго в Средиземно море, особено около Генуа, както и в Марсилия, в Барселона[7] и по дългите брегове на Испания. През 16 в. документите ги регистрират, макар че тогава са ги смятали за рядкост или че вече са си заминали. Ето един бискаец, който закотвя своя кораб в Марсилия през февруари 1507 г. и който се готви да откара вино във Фландрия и в Англия[8]; ето друг, който през 1510 г. отива за Ханс Паумгартен от Бари до Антверпен[9]; през 1511 г. един бискайски кораб доставя кързи в Рагуза[10]; през 1521 г., по време на страшната житна криза в Испания, неаполитански документи отбелязват, че бискайски търговци и моряци участват в снабдяването на Полуострова с жито от Пулиите[11]. Също така още през 1526 г.[12] или през януари 1527 г. по пътя за Месина с товар

---

[1] *J. Heers*, „Le commerce des Basques en Méditerranée au XVe siècle", in: Bulletin Hispanique, n° 57, 1955, pp. 292-320.

[2] *J. Heers*, Gênes au XVe siècle, op. cit., p. 496.

[3] *E. Albèri*, op. cit., I, p. 1. Съобщение на Николò Тиеполо, 1532.

[4] Вж. по-горе стр. 219-220.

[5] *Piere Chaunu*, op. cit., t. VIII1, p. 254-256.

[6] *R. Collier*, H. du Commerce de Marseille, op. cit., III, p. 118.

[7] *A. de Capmany, op. cit., IV, appendice, p. 43, 1526.*

[8] *R. Collier*, op. cit., III, p. 155.

[9] *K. O. Müller*, op. cit., p. 55, товарене на кимион, реализирана печалба: 69%.

[10] *S. Razzi*, op. cit., p. 116.

[11] A.d.S., Naples, Sommaria Consultationum, 96, f° 136, 3 септември 1521 г. и f° 151 v°, 24 октомври 1521 г.

[12] Пак там, 121, f° 160, 1 ноември 1526 г.

от сардини и тон, идващи от Португалия[1]; през 1530 г. два бискайски кораба, натоварени със сол, са потопени от Барбароса[2]; през 1532 г., притесняван от берберите, един от техните платноходи достига до Аликанте[3]. Една пристанищна ведомост отбелязва общо 12 бискайски кораба[4] по пътя от Италия за Испания през 1531, 1535 и 1537 г., когато като че ли всичко е свършило за тях. И така нататък[5]. Може би трябва да се дочакат средата на 16 в. и краят на първата атлантическа вълнà, за да не ги срещаме вече по активните средиземноморски пътища...

Португалците

След завземането на Сеута, което им отваря широко вратите на Средиземно море, португалските кораби там стават многобройни и скоро също толкова активни, колкото и бискайските. Преди още там да са пристигнали техните армади[6], търговските им кораби предлагат услугите си, а техните корсари налагат своите: през ноември 1498 г.[7] те пленяват един венециански кораб натоварен с вино от Кандия; през октомври 1501 г. – един генуезки кораб, край брегoвете на Берберия: ако искат да се откупят, заловените мавритански пътници ще оставят в ръцете им богата плячка[8]. Естествено те преминават на служба към търговските градове – откриваме ги около Валенсия и Балеарските острови, в Марсилия; използвани са от Флоренция повече, отколкото от Генуа, въпреки че и последната не се отказва от техните услуги[9]. В целия западен басейн на Средиземноморието португалските платноходи вече пренасят натоварени в Лисабон кожи – символ на една все още неуредена търговия, жито от Андалусия, сол от Ибиса, стипца от Испания или Италия, захар от Мадейра и другите атлантически острови – от 1480 или по-точно от 1490 г., особено след заповедта на Дом Мануел (21 август 1498 г.), който отрежда търговията със захарта за своите поданици[10]. Съобразно с официалните концесии всяка година в края на 15 в. се изнасят 40 000 ароби (1 ароба = 12-15 кг – бел. пр.) португалска захар във Фландриите, 7000 в Англия, 6000 в Ливорно, 13 000 в Генуа, 2000 в Рим, 15 000 във Венеция, 25 000 в Констан-

---

[1] Пак там, 123, f° 36 v° и 37, 18 януари 1527 г.

[2] A.d.S. Mantoue, A. Gonzaga, Série E, Genova 759, Джовамбатиста Форнари до маркиза на Мантуа, Генуа, 25 юли 1530 г.

[3] *M. Sanudo*, op. cit., LVI, col. 238. Палермо, 5 април 1532 г.

[4] *Domenico Gioffrè*, „Il commercio d'importazione genovese alla luce dei registri del dazio, 1495-1537", in: Studi in onore di Amintore Fanfani, 1962, V, p. 164.

[5] Имам предвид корабите за сардина на Галисия, които пренасят улова си в Барселона, Валенсия и Севиля. Губернаторът на Галисия до Н.В., 20 февр. 1538 г., Simancas, Guerra Antigua, XI, f° 200.

[6] A.d.S., Mantoue, A. Gonzaga, Série E, Spagna, 588, Дж. Анело до маркиза на Мантуа, Барселона, 3 май 1535 г.; на 28 април в Барселона влиза португалската флота; „fece l'entrata con molta cerimonia alla portoghese...".

[7] *M. Sanudo*, op. cit., II, col. 138, 18 ноем. 1498 г.

[8] A.d.S., Mantoue, A. Gonzaga, Série E, Venezia 1439, Ф. Тревизано до маркиза на Мантуа, Венеция, 1 окт. 1501 г.

[9] *Jacques Heers*, „L'expansion maritime portugaise à la fin du Moyen Age: La Méditerranée", in: Revista da Faculdade de Letras de Lisboa, n° 2, 1956, p. 18.

[10] *Vincente Almeida d'Eça*, Normas economicas na colonizacão portuguesa, Lisboa, 1921, p. 24.

тинопол и Хиос[1]. Във Венеция захарта пристига с caravelle grosse[2] (големи каравели – бел. пр.). Изглежда постепенно португалските кораби стават по-големи, за да отговорят на трафиците на цялото море, тъй като те отрано стигат до Хиос, Константинопол, Леванта и Египет. Захарта и лекотата на корабите обясняват този португалски успех, доста по-ранен от пътешествието на Вашку да Гама.

Както и в случая с бискайците, не знаем точно кога португалците напускат Вътрешното море. Въпреки риска на случайните известия, ето още през 1535 г. две от техните каравели близо до Минорка – едната е пленена от Барбароса, другата вероятно е изчезнала[3]; на 15 януари 1536 г. един английски търговец си купува кораб в Марсилия от португалеца Жуан Рибере;[4] през 1549 г. два португалски кораба пристигнали във Венеция[5]. Тези и някои други епизоди не трябва да ни заблуждават. Португалската авантюра със сигурност е изцяло в залеза си към средата на 16 в. Други кораби и моряци предлагат услугите си и португалският транспорт, струва ми се, става по-изгоден на запад, отколкото на изток от Херкулесовите стълбове. Освен ако Средиземно море няма вече работа за тях.

Нормандци и бретонци

Смяната няма да бъде осигурена, тъй като нормандците и бретонците излизат на сцената със закъснение. Все пак и едните, и другите са отрано по атлантическите брегове на Испания и Португалия: в Сан Лукар де Барамеда трябва да е имало бретонски квартал от 1466 г.[6] – възможно е, въпреки че думата berton на испански, както и bertòne на италиански, през 16 в. се използва за хората от Север по принцип. При все това, ако пиратството е знак за едно пристигане с по-късна дата, няма никакво съмнение, че Италианските войни не ги увличат след себе си, било през 1496-1497 г. или през 1502 г.[7] През януари 1497 г. някои nave bertone пиратстват около Майорка[8]. Но от това, както изглежда, за бретонците не следва търговия, тъй като, запитани през 1500 г. за Венеция, те казват, „че въобще не са плавали към тази страна"[9]. Ще трябва да минат четиридесет години, за да бъдат забелязани два от техните кораби в Гибралтар през 1540 г.[10] Само един порив на вятъра и те биха стигнали в Средиземно море. Все пак те ще влязат там едва в навечерието на втората атлантическа вълна и доколкото ни е

---

[1] *Domenico Gioffrè*, art. cit., p. 130, note 38, от същия автор, „Le relazioni fra Genova e Madera nel 1o decennio del secolo XVI", in: Pubblicazioni del civico Istituto Colombiano, Studi Colombiani, 1951, p. 455, note 25. Една ароба = 11,5 кг.

[2] Това настъпление на захарта е добре видяно от *D. Gioffrè*, art. cit., p. 130 et sq.; 9 каравели пренасят захар към Венеция, *M. Sanudo*, op. cit., I, col. 640, 4 юни 1497 г.; пак там за португалците, I, 1032, и II, 138.

[3] Луис Сармиенто до Карлос Пети, Евора, 5 дек. 1535 г., Simancas, Guerra Antigua, VII, f° 42.

[4] *J. Billioud*, H. du Commerce de Marseille, III, p. 228.

[5] A.d.S., Venise, Cinque Savii, 3, 1549.

[6] *Michel Mollat*, „Aspect du commerce maritime breton à la fin du Moyen Age", in: Mémoire de la Société d'Histoire et d'Archéologie de Bretagne, t. XXVIII, 1948, p. 16-17.

[7] *R. Collier*, H. du commerce de Marseille, III, p. 146-147.

[8] *M. Sanudo*, op. cit., I, col. 471.

[9] *M. Mollat*, art. cit., p. 10.

[10] *Saco de Gibraltar*, op. cit., p. 93.

известно, само до пристанищата на Испанския Левант. През 1567 г. един бретонски кораб е в Аликанте[1]; през ноември 1570 или 1571 г. друг един е в Малага – „Барон", на чийто борд са капитанът Гийом Потие и търговците Етиен Шатон и Франсоа Пен, плюс товар от платно и няколко хиляди квинтала риба... След като продават всичко, те купуват стафиди и други стоки за 4000 екю и се готвят да се върнат в Бретан, когато проведорът на Малага им налага ембарго, хвърля в затвора единия от търговците и има намерение да прати кораба на служба при краля, било в Оран, било в Пеньон де Велес. Ето, обяснява посланикът, това е противно на договора и „не за първи път подобни френски кораби са реквизирани в Малага"[2]. Едва през 1571 г. първият кораб от Сен Мало пристига в Чивитавекия...[3]

Сред тези скромни и дискретни посетители нормандците са обект на повече приказки. През 1499 г. един техен голям кораб, „Ла Мадлен", е отвлечен от португалски корсар в Алмерия[4]. Десет години по-късно нормандските платноходи отиват редовно да товарят стипца в Средиземноморието, която е необходима за тъкачеството в Руан; минералът е или испански и от Масарон, или папски и в такъв случай се изнася от Чивитавекия. През 1522, 1523, 1527, 1531, 1532, 1534, 1535, 1536 и 1539 г.[5] техният трафик може да се проследи – десетки от тези малки платноходи фигурират в регистрите на нормандското деловодство и в пристанищните ведомости на Чивитавекия. В пристанищата не липсват и инциденти. На 3 февруари 1535 г. в Картахена три малки нормандски нави, натоварени с херинга, осолена риба и otras muchas mercaderias (много други стоки – бел. пр.), са реквизирани на път за Ливорно и Чивитавекия. Това са две „Марии" – едната от Диеп, другата – от Сен-Валери-ан-Ко, а третата, също от Диеп, е „Ла Лув"[6]. Най-обичайните маршрути са като този на „Ла Фльор дьо Лис" от Диеп[7] (80 регистър тона, 22 май 1536 г.), която отива до „Ligorne et Civitegie", за да разтовари после стипцата в Авр дьо Грас (дн. Хавър), в Лондон, Антверпен или Руан; или пък този на „Ла Франсоаз" от Руан (2 октомври 1535 г.), която стига до Марсилия, Вилфранш, Ливорно, Неапол, Месина и Палермо[8].

Неизбежно с течение на времето нормандските кораби се включват в други трафици, в зависимост от договорите и срещите, чак до Северна Африка, където се занимават с корали близо до нос Негре, достигайки накрая, но не преди 1535 или 1536 г. до Източното Средиземноморие, последният етап от всяко „нормално" напредване. През 1539 г.[9] „Ла Гранд Мартин" от Диеп плава до Марсилия, Кипър, Константинопол и Солун.

Дошли относително късно, нормандците продължават присъствието си в Средиземно море. Чивитавекия им осигурява работа непрекъснато от 1545 до

---

[1] Correspondance de Fourquevaux, I, p. 178-9, 13 февр. 1567 г.

[2] Жалба на посланика на Франция до Католическия крал (1570 или 1571 г.), A.N., K 1527, B 33, n° 41.

[3] *Jean Delumeau*, L'alun de Rome XVe-XIXe siècle, 1962, p. 241.

[4] *E. Gosselin*, Documents authentiques et inédits pour servir à l'histoire de la marine marchande et du commerce rouennais pendant les XVIe et XVIIe siècles, Rouen, 1876, p. 8-11.

[5] *M. Mollat*, op. cit., p. 241.

[6] 4 февруари 1535, Simancas, Guerra Antigua, VII, f° 59.

[7] *E. Gosselin*, op. cit., p. 43.

[8] Пак там, стр. 42-3, 2 окт. 1535 г.

[9] H. du Commerce de Marseille, III, p. 221.

1552 г. И все по-дълги пътувания ги мамят на изток и на юг. През 1560 г. един диепски кораб, пленен от Еулдж Али[1], в крайна сметка се оказва в Черно море, където загива на служба при турците. През 1561 г. друг един е пленен от испанците на шириите на Балеарите. Научаваме, че той е тръгнал от Диеп за Берберия, че е взел водач от Тулон и той – това е френската версия – без знанието на останалите натоварва гребла, които в ислямския свят са контрабандна стока; че на борда на кораба има също олово и гюлета, но, според Адмирала на Франция, те са предназначени за Диеп, а не за Африка, което се струва невероятно на мърморещия Шантоне, комуто поне веднъж му е простено, че е такъв[2]. Ето пак пристигащи от Диеп кораби с по-голям късмет, които достигат до Ливорно на 4 януари 1574 г. – корабът „Льо Кок" с капитан Льо Прийор, натоварен с олово, бъчви, херинга, кожи, калай, малко кързи, и напомнящи за славата на Диеп – 30 880 пъна от бразилско дърво[3]; също така и натата „Сен Пол" с капитан Жерар, която акостира в Ливорно на 22 февруари 1578 г. и оставя на съхранение у търговците от Лука бурета с херинга, грах, сьомга, лен, коноп, платно и за пореден път бразилско дърво (4700 пъна)... Но това са късни пътувания, по изключение. Те няма да устоят пред „второто" завръщане на англичаните, което явно ще разберем едва след като уточним какво е представлявало първото им мощно пристигане[4].

Фламандските кораби

Няколко думи ще са достатъчни относно „фламандските" кораби, тоест девет десети холандски, които масово се стичат в Средиземно море в армадите на Карлос Пети против Тунис (1535 г.), после срещу Алжир (1541 г.). Един от техните кораби е забелязан в Барселона през 1535 г. След 1550 г. те са вече рядкост. Какво да кажем за една урка, „Санта Пиета", чисто и просто продадена във Венеция през юни 1560 г. и която е в нейното пристанище? Там тя не е дошла сама[5]. Един „фламандски" кораб (или холандски) докарва през юни 1566 г. сто оръдия в Картахена[6]. През 1571 г. е единственият път, когато имаме късмет да видим холандски кораб с капитан някой си Йохан Гил (natural de Holanda) да напуска Антверпен за Кадис и Ливорно, превозващ на борда си стоки и италиански търговци (повечето, ако не и всички са флорентинци); споменатият капитан отива в Ла Рошел и обирайки се сам, продава товара си...[7]

---

[1] *E. Charrière,* Négociations dans le Levant, II, p. 631-632, Константинопол, 30 окт. 1560 г.

[2] Шантоне до Филип II, Море, 16 март 1561 г., A.N. K 1494, B 12, n° 60; същият до същия, 23 март 1561, пак там, n° 62.

[3] A.d.S., Florence, Mediceo 2080.

[4] Вж. по-долу, стр. 594-596.

[5] A. de Raguse, D. di Cancellaria, 146, f°s 27 – 29, 17 юни 1560 г. Урка, следователно северна.

[6] Нобили до Принца, Мадрид, 6 юни 1566 г., Mediceo 4897 bis. Cf. *C. Douais,* op. cit., I, p. 90 и 92.

[7] Херцог д'Алба до Ф. де Алава, Антверпен, 13 февр. 1571 г., A.N., K 1519, B 29, n° 18.

Първите английски платноходи

Доверявайки се на Ричард Хаклит, дадохме като дата на първото английско навлизане в Средиземно море годината 1511. Всъщност тази година открива епохата на благополучните плавания в Леванта, която е предшествана от продължително и не така блестящо приготовление. Английският кораб, който е отбелязан в пристанището на Генуа в два нотариални документа[1] (30 август и 6-7 октомври 1412 г.), не бележи задължително и началото на една авантюра, разпростряла се в действителност върху няколко века. Още по-малко, двете начинания на Робърт Стърми[2], търговец от Бристъл, през 1446 и 1456 г. – на десет години едно от друго. Първият път „Ког Ан", натоварен от него, отвежда 160 поклонници към Светите земи, плюс товар от вълна, сукно и калаени изделия. Той пристига в Яфа и сваля поклонниците, които се връщат или по суша, или с друг кораб. На 23 декември, изненадан от бурята, „Ког Ан" претърпява корабокрушение близо до Модон и неговият 37-членен екипаж изчезва заедно с него. Десет години по-късно самият Робърт Стърми потеглил за Леванта с „Кетрин Стърми". Пътешествието му ще да трае повече от година. През 1457 г., след като пребивава, без да ни е известно нещо повече, в „различни части на Леванта", той вероятно си е доставил some green pepper and other spices to have set and sown in England (as the fame want) – (малко зелен пипер и други подправки, които да приспособи за отглеждане в Англия). Но експедицията завършва трагично, този път не заради бурята, но вследствие от завистта на генуезците[3]. Те причакват англичанина на шириите на Малта и разграбват кораба му. Самият Стърми изчезва по време на тази авантюра.

През 1461 г. англичаните откриват консулство в Неапол заедно с французите и германците[4]; през същата тази година те отварят друго за своя сметка в Марсилия[5]. Двадесетина години по-късно, ето че разполагат основното си консулство в Пиза – несъмнено доказателство, че опирайки се на Пиза, Флоренция и Тоскана, те се стремят да разбият двойния монопол на Генуа и Венеция в Леванта. Ще отбележим, че Робърт Стърми също използва през 1446 г. пристана на Пиза[6].

Това не пречи английският прогрес да бъде бавен; и той както този на другите новодошли трябва да бъде купуван, постъпвайки на служба при други: ценните регистри на Caratorum Maris на Генуа го посочват[7]. Но не разполагаме с достатъчно доказателства за бавното напредване, множеството услуги, направени по дългите маршрути, и за тежките товари на ниски цени. Възможно е англичаните да са достигнали по-бързо и с по-малки разходи от другите до Леванта и неговите

---

[1] *R. Doehaerd et Ch. Kerremans*, op. cit., 1952, p. 139 и 143.

[2] *Eleonora Carus-Wilson*, Medieval Merchant Venturers, 1954, p. 64 et sq.

[3] *Jacques Heers*, „Les Génois en Angleterre: la crise de 1458-1466", in: Studi in onore di Armando Sapori, II, p. 810.

[4] *Hektor Ammann*, art. cit., in: Vierteljahrschrift für S.u.W.G. t. 42, 1955, p. 266.

[5] Пак там.

[6] *Domenico Gioffrè*, „Il commercio d'importazione genovese alla luce dei registri del dazio, 1495-1537", in: Studi in onore di Amintore Fanfani, 1962, V, p. 113 et sq. *W. Cunningham*, The growth of English Industry and Commerce, 1914, I, p. 373.

[7] *D. Gioffrè*, art. cit., p. 121-122.

подправки и до Кандия и ценните ѝ вина. Все пак всичко това те не постигат веднага. Например няма да бъдат в Барселона преди 1535 г.[1] Техните стоки се разпространяват едва в началото на 16 в.: олово, калай, солена риба, сукно – и в доста по-големи количества, отколкото предполагахме досега[2].

Периодът на просперитет (1511-1534 г.)

За пътуванията до Леванта от 1511 до 1534 г.[2] са ни добре известни имената и историята на корабите, и перипетиите на техните плавания. „Кристофър Кемпиън", „Мери Джордж", „Мери Грейс", „Тринити", „Матю ъф Лъндън" и няколко други кораба от Бристъл и Саутхемптън поддържат редовен трафик със Сицилия, Кандия, остров Хиос, понякога Кипър, както и сирийско Триполи и Бейрут. Те отнасят в Средиземноморието сукно, кързи от всякакъв цвят, а връщат пипер, подправки, коприни, камелот, монемвазийско вино, мускат, ароматични масла, памук, килими... Техните пътувания са чести: за щастие, пишат в Генуа управителите на „Махоната на Хиос" (търговска кантора на Генуа – бел. пр.) през януари и февруари 1531 г., получихме чрез английски кораб, дошъл от Египет и Сирия, някои стоки (впрочем в неособено добро състояние)...[3] Явно англичаните не търгуват в Леванта само със собствените си кораби – често те поверяват своите стоки на венециански „галиаси", рагузки, кандийски, испански и дори на португалски кораби[4].

В Хиос, техният сборен пункт на другия край на морето, англичаните ще имат свой търговски агент докъм 1552 г.[5] През 1592 г.[6] Ричард Хаклит, колекционерът на разкази за пътешествия и открития, ще чуе пак от Джон Уйлямсън, нает за бъчвар през 1534 г. на борда на „Матю Гонсън" от Лондон, разказа за пътешествието, което направил през същата година до Кандия и Хиос. Неговият кораб (300 тона и 100 души на борда) минава по онова време за значителен съд и плава придружен от „Холи Крос" – един short ship от 160 тона. И двата се връщат от дългото плаване след една година със зехтин и вино в бъчви в толкова разнебитено състояние, че се налага да ги пресипват, преди да ги разтоварят. Но стоката е превъзходна, в това число едно червено монемвазийско вино, подобно на което (казва един възрастен човек) досега рядкос е виждано в Англия. Освен това: турски килими, подправки, памук... „Холи Крос" е толкова разнебитен по време на завръщането си, че го оставят да изгние на кея.

Изобилието от документи и писма, които Хаклит успява да събере, и обичайната прецизност на неговите наблюдения са доказателство за гъстотата на английския трафик по времето на Ренесанса в Средиземно море, чак до врати-

---

[1] *A. de Capmany*, op. cit., III, p. 225-6; IV, appendice, p. 49.

[2] *D. Gioffrè*, art. cit., p. 122-123, да се има предвид пристанището на Кадис.

[2] *R. Hakluyt*, op. cit., II, p. 96 et sq.

[3] *Philippe Argenti*, Chius vincta, 1941, p. 13.

[4] *R. Hakluyt*, op. cit., II, p. 96.

[5] Пак там, стр. 98. Английски търговци в Константинопол, 1544, Itinéraire... от Jérôme Maurand изд. *Dorez*, p. 126.

[6] *R. Hakluyt*, II, p. 98.

те на Ориента. Той процъфтява през 1511-1534 г., продължава до 1552 г. and some what longer (и за още известно време – бел. пр.), после изведнъж спира – той е given over[1] (изоставен – бел. пр.). Последното пътуване, което може да се проследи в „Сборника" на Хаклит, е това на „барката" „Аучър" (1551 г.), разказано от неговия капитан Роджър Бодънхем[2] – едно бурно пътуване, каквото изглежда било. Тръгвайки от Англия през януари, през пролетта той е в пристанищата на Кандия, където е пълно с „турски" платноходи натоварени с жито. Придружен от барки, които пренасят своите товари до Хиос, английският кораб стига до острова, който все още е един от най-активните центрове на Изтока с генуезките си търговци, с плантациите си от сакъз, с производството си на копринени покривки и с многобройните си кораби. Той ще го напусне бързо, за да не се сблъска с турските галери, които предхождат победоносната флота връщаща се от берберско Триполи. Така той продължава през Кандия, където при преминаването си забелязва „заточениците" в планината – специални войници за защита на острова, с ботуши до коленете, носещи ками, лъкове и стрели, и напиващи се като свине. После идва Занте, Месина, Кадис и Англия. Ценна подробност: в това пътешествие участва и Ричард Чанслър, който две години по-късно, през 1553 г., ще достигне до устието на Двина в Северна Русия... Но напразно бихме търсили в разказа приемливо обяснение за прекратяването на английските пътувания. Нищо точно не ни е известно и за пътуването на „Йезус де Любек" и „Мери Гонсън", наети още през 1552 г. за плаване до Леванта[3]. Разказът за пътешествието на Джон Лок в Иерусалим през 1553 г. е от огромен интерес, но касае един самотник, който, изоставен от английски кораб в Кадис, достига Венеция, където наема поклоннически кораб от Сеньорията, който ще го отведе в Светите земи. Обратният път за него е възможност за множество спирки и той ги описва картинно, както прави и с групата от северни фламандски и германски поклонници, прекомерно възбудени от виното на Вътрешното море и каращи се безкрайно с ножове в ръце[4].

За да обясни отсъствието на англичаните от Средиземноморието, Ричард Хаклит разглежда двойния край на Хиос през 1566 г. и на Кипър през 1571 г. – обяснение, което се подхваща и от английските историци[5]. Но как да обясним това преустановяване между 1552 и 1556 г.? Всъщност прекратяването на английските пътувания (1552-1573 г.) съвпада в общи линии с турското напредване (1538-1571 г.), но може би не се обяснява с него.

Първо английското спиране има икономически основания. Дали това не е общият отлив на световната икономика през 1540-1545 г. и неоспоримата английска криза от средата на века – съвсем не непозната, тъй като тя се изтъква всеки път, когато става дума да се обясни създаването на асоциацията на Merchant Adventurers, замислено още в средата на века и която е учредена вероятно през

---

[1] Пак там, II, посвещение на Робер Сесил, непагинирано.

[2] Пак там, II, стр. 99-101.

[3] *James A. Williamson*, Maritime Entreprise, Oxford, 1913, p. 233.

[4] *R. Hakluyt*, op. cit., II, p. 101-102.

[5] *Alfred C. Wood*, A history of the Levant Company, Лондон 1935, стр. 3, който поставя погрешно превземането на Хиос от турците през 1570, в същата година с Кипър (друга грешка).

1552 г.[1] по повод откривателското пътуване на Чанслър? Това пътуване първоначално е насочено към Северен Китай и подправките по опасните пътища на Севера... Случайността го превръща в приключение с търговията на Русия[2], с което се опитват да обърнат търговията дори на Леванта. От самото начало операцията е извършена, за да се води борба с икономическото затруднение, намаляването на цените на английските стоки и спадането на чуждестранното търсене вследствие от забавянето на обмените и недостатъчните доставки на ценни колониални стоки. Може би, разглеждайки условията за търговия в самите английски тържища по онова време, ще открием защо пътуванията в Средиземно море не са вече рентабилни за търговците от Лондон, тъй като явно това е причината за тяхното напускане. Да се обвиняват турците, не е много логично. Препятствието се появява поскоро от страна на конкуренцията на превозвачите от Средиземно море и на преките европейски пътища, от общата конюнктура в тези трудни години.

II

ОТ 1550 ДО 1573 Г.

Средиземно море на средиземноморците

Всички натрапници в Средиземно море изчезнали заедно с англичаните. Като че ли нещо внезапно ги помита и ако след това остават няколко прашинки – някой диепски кораб или някое бретонско корабче, или платноход от Сен Мало, не помалко е вярно, че мястото изведнъж се очиства. Средиземноморието отново се нагърбва с всички задължения, и то за двадесетина години – от 1553 до 1573 г. Всички големи дейности – транспортирането на солта, зърното, вълната и тежките кожи – са осигурени от рагузките кораби, чиято роля по това време нараства: така е през 1535 и 1541 г. с флотите, които Карлос Пети води към Тунис и после към Алжир; а също и от венецианските нави, чийто брой явно нараства (техният тонаж е известен – през 1498 г.: 26 800 боти; през 1560 г. – 29 000; през 1567 г. – 53 400)[3]... Тези цифри са красноречиви: Венеция запълва празнината, създадена от заминаването на атлантическата работна сила. В Рагуза – същата констатация: флотата от товарни кораби към 1540 г. има вместимост от 20 000 кари, между 1560 и 1570 г. тя има тонаж от 35 000 и в този момент достига свой апогей[4]. Всички тези нови корита са се появили в необходимия момент. Те обясняват защо големите средиземноморски кораби се появяват отново много надалеч – в Атлантика и чак до Северно море.

Всъщност това пътуване никога не е било напълно изоставено от южняците[5].

---

[1] *Inna Lubimenko*, op. cit., p. 20 и 27.

[2] *R. Hakluyt*, op. cit., I, p. 243.

[3] *R. Romano*, „La marine marchande vénitienne au XVIe siècle", in: Les sources de l'histoire maritime en Europe du Moyen Age au XVIIIe siècle, 1962.

[4] *I. Tadić*, art. cit., p. 15.

[5] Няколко сведения, A. de Raguse, Diversa di Cancellaria, 106, f° 247, 17 ноември 1516 г., по повод на рагузки кораб, който пътува между Лондон и Рагуза; пак там, f° 180, Генуа, 10 март 1515 г., един рагузки кораб, отиващ директно от Хиос в Англия; пак там, 122, f° 24, Кадис, 21 февр. 1538 г., рагузки кораб, натоварен в Саутхемптън, с дестинация Кадис, Палермо и Месина.

53 – Регистър на морските застраховки в Генуа

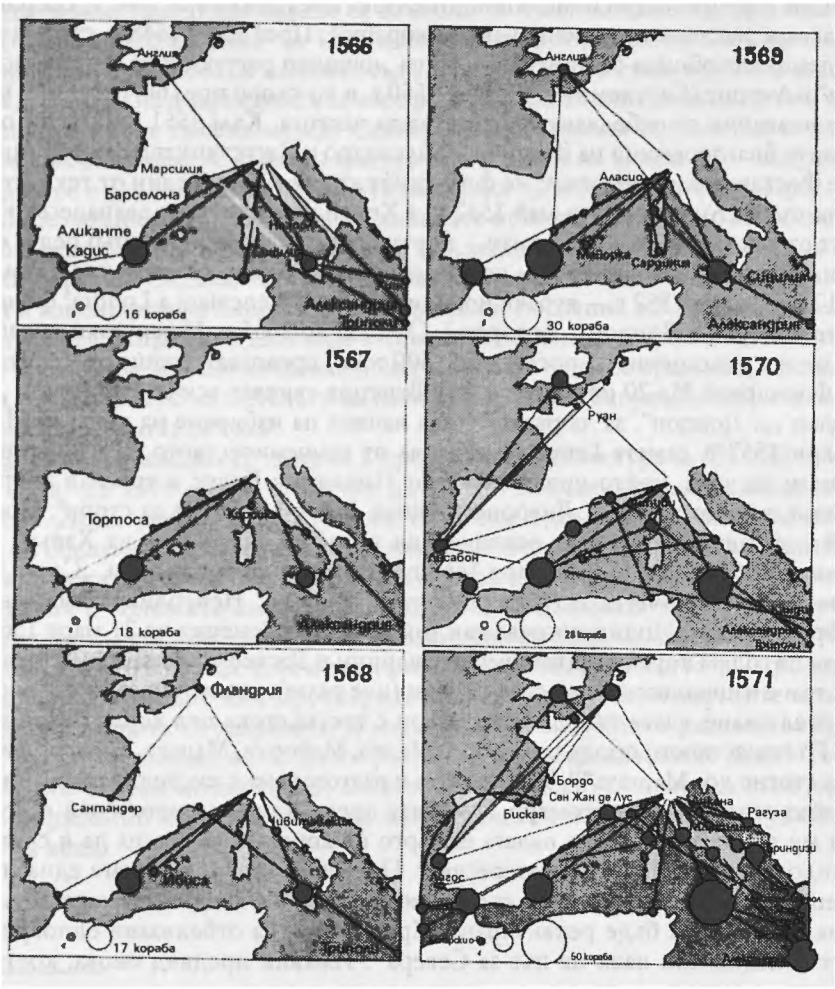

За маршрутите, започващи от Генуа, Ливорно и Венеция, е взета обща изходна точка. Според регистъра на A.d.S. Gênes, San Giorgio Securitatum, 1565-1571.

Този регистър на всички морски застраховки, регистрирани в Генуа, представлява елементите на шест последователни карти (1566-1571 г.), по една на година. Пръв общ поглед: нарастване на трафиците. Генуезките застрахователи увеличават своята клиентела, особено през 1571 г., когато войната в Кипър и венецианските затруднения им позволяват да навлязат в пазара на старата съперница. Картата от 1571 г. е сензационна: това е трафикът на Генуа плюс част от този на Венеция. Разгледани са пътуванията в Адриатика, Леванта, Атлантика, Ла Манша, Северно море. Разбира се, тези застраховки са едновременно по-малко и повече от трафика на Генуа, чиито опорни точки виждаме между другото – Аликанте и Палермо, плюс неособено интензивните връзки в посока към Леванта. Необходимостта от опростяване на множеството индикации от регистъра ни заставиха да слеем отправните точки (Генуа, Ливорно и Венеция). Важни са следните две свидетелства: навлизането на генуезкия капитализъм в сектора на морските застраховки на Венеция и средиземноморските кораби, които свързват Генуа, Венеция и Ливорно с атлантическа и Северна Европа. Маремата от последната карта е тосканската Марема.

През 1533 г. във Венеция са прекратени официалните плавания, но не и частните. Една френска кореспонденция отбелязва през декември 1547 г. скорошното отплаване на „големите венециански кораби“[1]. През март 1548 г. същата кореспонденция съобщава за пристигането на „няколко рагузки или венециански кораба“ в Антоне (Саутхемптън)[2]. След 1550 г. и по-скоро през 60-те години на 16 в. тези плавания се отбелязват с нарастваща честота. Към 1551 г.[3] „някои от най-първите благородници на Венеция“, Алесандро и Джустиниано Контарини и Алвизе Фоскарини, се оплакват, че френският крал е пленил един от техните кораби на път за Англия. През май 1552 г. в Холандия десет или дванадесет кораба, „част от тях бискайски, а другите – португалски и рагузки, в добър ред и екипирани... ще се присъединят към основната флота,“ която се подготвя в момента[4]. На 17 октомври 1552 г. – хубави новини от consoli veneziani a Londra[5] (венецианските консули в Лондон – бел. ред.). От 1553 до 1565 г. 13 генуезки кораба (някои от тях в състояние да пренасят по 500 тона) превозват стипца от Чивитавекия във Фландрия[6]. На 20 юни 1556 г. във Венеция свикват всички търговци, „които пътуват до Лондон“, за да разискват за начина на избиране на консул[7]. На 3 декември 1557 г. самата Генуа се оплаква от мошеничеството на един генуезец, капитан на урка, който пристигайки от Понанта в Кадис и тръгнал направо за Неапол, вместо да иде в Ливорно и Генуа, както трябвало да стори[8]. През май 1558 г. французи пленяват венециански кораб на шириите на Хавър[9]. От 18 декември 1562 г. до 15 февруари 1563 г. една флорентинска нава, „Санта Мария де ла Нунциата“, пътува от Антверпен към Ливорно[10]. Непубликуваният дневник на Франческо де Молин посочва как той тръгва от Венеция на 21 март 1566 г. на борда на голям кораб на Джакомо Фоскарини и Джакомо Рагацони; отива в Занте и там е изцяло натоварен със стафиди (uve passe), „което ми се стори достойно за отбелязване, казва той, да се натовари с такава стока цял кораб от хиляда бути“. Пътешествието продължава през Малта, Майорка, Малага, Кадис и Лисабон, за да стигне до „Маргата“[11]. Там стоката е разтоварена и експедирана в Лондон, а корабът отплава през октомври. Неговите премеждия в морето и най-вече службата му за Испания, която налага ембарго на кораба и го връща да ѝ служи във Фландриите, повече не ни интересуват. През юли 1567 г. в Малага една „голяма венецианска нава“, натоварена със стоки за Кадис и с кандийско вино за Англия, за малко също да бъде реквизирана. През 1569 г. са отбелязани едновременно шест венециански нави на път за Севера[12]. Имайки предвид онова, което ни е

---

[1] Селв до Краля, 12 дек. 1547 г., Correspondance..., пред. от *G. Lefevre-Portalis*, p. 252.
[2] Пак там, стр. 321.
[3] A. de Moscou, Fonds Lamoignon, 3, f° 128.
[4] *R. Häpke*, op. cit., I, p. 512.
[5] A.d.S., Venise, Senato Terra 67, f° 8.
[6] *J. Delumeau*, op. cit., p. 241.
[7] A.d.S., Venise, Cinque Savii, 17, f° 10.
[8] A.d. Stato, Gênes, Spagna, Negoziazioni, 2747, 3 дек. 1557.
[9] *M. François*, Le Cardinal François de Tournon, 1951, p. 366.
[10] A.d.S., Florence, Mediceo 2080.
[11] Marciana, Ital., 8812, CVI, 3, f° 10 v°. Маргейт в края на устието на Темза.
[12] CODOIN, XC, p. 228.

известно за тонажа им, нека да изчислим значението на този южняшки трафик... Същата година (1569) два кораба са пленени от хугеностките корсари на Ла Рошел (навата „Джустиниана" от 1200 тона с товар на борда от 130 000 екю плюс 70 оръдия, скрити под сол, и малкият съд „Верджи"[1]); това става причина за оплаквания, за обмен на документи, а за нас предоставя допълнителни сведения относно непрекъснатия трафик между Сеньорията и Северния остров. Научаваме, но се съмняваме в това, че кързито фигурира в стоките на връщане[2] – подробност, която не се е изплъзнала на службите на херцог д'Алба в Холандия[3]. През август той пише, че англичаните, предвид заплахите от война с Испания, изнасят своето сукно с венециански и рагузки кораби. Последните имат привилегията да са неутрални както в Океана, така и в Средиземно море, като изключим произшествията и изненадите на пиратството. Испанският посланик в Лондон кара венецианските кораби през май 1569 г. да отплават възможно най-бързо от Англия[4], тъй като, за да се държат англичаните в подчинение и за да се вразумят, е необходимо да се възпрепятства шетането на нави от Венеция и Рагуза. Доста е странно, че хугенотите помагат за това[5].

Но този възраждащ се трафик е продукт на конюнктурата. От 1550 (закръглена дата) до 1570 г. или по-точно до 1575 г. последната е под знака на явна рецесия. Лоши сделки има за всички. Но всеки е длъжен да осигурява собственото си обслужване. И богатите изглеждат победители, тъй като превъзмогват кризата, докато останалите се давят. Въпреки привичните катастрофални произшествия с големите плавателни съдове в Средиземно море те оцеляват и осигуряват вътрешните и външни връзки. Освен това благоприятното икономическо време се връща. Ако не се увлечем от необходимостта да опростяваме, именно това връщане към просперитета спира средиземноморските плавания на север или поне ги разрежда. В изумителния бум, който раздвижва края на века, богатите отново могат да си разрешат лукса да изоставят някои свои задължения. Първо английските, а после и холандските кораби поемат по пътя към Средиземно море, доста по-масово впрочем, отколкото през първата половина на века.

---

[1] Calendar of State Papers, Venetian, VII, p. 430, 441, 445-447, 454, 456; CODOIN, XC, p. 236-237, 254, 288, 327.

[2] CODOIN, XC, p. 236-237, 23 май 1569 г.

[3] Херцог д'Алба до Краля, Брюксел, 8 авг. 1569 г., CODOIN, XC, p. 170.

[4] CODOIN, XV, p. 236-237.

[5] Разочарование: открих поименно (Archives de Raguse, série Noli e Sicurtà) само две плавания на рагузки кораби, едното през април 1563 г., от Зеландия до Ливорно; другото, 4 юли 1565, от Антверпен до Рагуза. Но доста застраховки, сключени за шест или дванайсет месеца, не дават маршрутите; освен това има рагузки кораби, които се застраховат другаде, а не в Рагуза. За сметка на това, богата реколта в серията Securitatum 1564-1571, A.d.S. Gênes: тръгвайки от Средиземно море или връщайки се там – три плавания от Лисабон, 10 пътувания до Кадис, 5 пътувания на Север (Руан, Антверпен, Англия, Фландриите); от 1569-1570, тези плавания на Север се увеличават в полза на венецианските кораби, застраховани в Генуа. Дали Генуа се възползвала от затрудненията на Венеция, сражаваща се с турците?

Връщането на англичаните през 1572-1573 г.

Английските кораби се появяват отново най-рано през 1573 г. Именно на тази дата констатираме това, което според нас е първото им пристигане в Ливорно. Впрочем, дали не са се върнали и по-рано? Така например в Чивитавекия един английски нюфаундлендски кораб явно е пристигнал през 1572 г.[1] Във всеки случай навата „Ла Лондин"[2] с капитан Джовани Ското – англичанин, натоварена в Лондон и Саутхемптън, доставя в Ливорно на 25 юни 1573 г. три бали кързи, две бурета с обработен калай, няколко памучни плата, 37 бъчви със счупени камбани, 5 цели камбани, 380 калъпа олово и един варел с осолен език... Скромен товар, както виждаме. „Сент Мари де ла Дульор" с капитан Стерлих, пристига на 20 юли с натоварени в Кадис стоки. „Льо Серф волан", който акостира в Ливорно на 16 декември 1573 г., докарва от Лондон олово, сода, сукно и калай, като всичко е предназначено – тази подробност има значение – за генуезките търговци. Сами по себе си тези три скромни кораба показват предварително какъв ще бъде английският трафик: сукно, олово и калай. Това, което бъдещето ще прибави, са многобройните бъчви с херинга, моруна, консервирана сьомга... Установената връзка не трябва вече да се прекъсва. През 1573 г. нашите ливорнски статистики отбелязват три английски кораба, през 1574 г. – девет; два през 1575 г. (за тази година нашият контрол е недостатъчен); три през 1576 г.; пет през 1578 г.; девет през 1579 г.; два през 1580 г.; тринадесет през 1581 г.; десет през 1582 г.; четири през 1583 г.; шест през 1584 г.; осем през 1585 г.; шест през 1590-1591 г.; три през 1591-1592 г.; шестнадесет през 1592-1593 г. Англичаните преоткриват пътя към Вътрешното море.

Като че ли нищо не е в състояние да обясни или да насочва това връщане към входната врата на Испания и почти нищо – към Средиземноморието. Трябва ли да обвиняваме за това напредъка на платната и съоръженията на кръглите кораби, постигнат към средата на 16 в. и който ги прави по-лесни за управление в едно море с внезапно променящо се настроение? Или ако се придържаме към това, което ни разкриват пристанищните регистри на Ливорно (това разтоварване на бъчви с бяла херинга, с олово и калай), дали Средиземноморието не е имало нараснали нужди от английските ресурси, за да утоли глада си – глада от дните на лишения и пост и глада си за въоръжаване?

Знаем, че по онова време оръдието от бронз започва да измества желязното. Във всеки случай е сигурно, че нуждата от калай и олово е обща в Средиземноморието – в мюсюлманските страни, в Русия, както и в средиземноморските християнски държави. От 1580 г. английските кораби, които спират в Сицилия, са заподозрени, че отиват в Константинопол, за да доставят там необходимия за отливане на оръдия калай[3]. Те снабдяват и Неапол[4], а и в Малта намират добър

---

[1] *Jean Delumeau*, L'alun de Rome, op. cit., p. 241.

[2] L'hirondelle, Mediceo 2080, Същата справка за следващите кораби до края на параграфа.

[3] Маркантонио Колона до Краля, Палермо, 26 февр. 1580, Simancas E° 1149, препредава сведения, които има от Б. де Мендоса.

[4] Необходимо снабдяване, ще каже още граф Миранда на Филип II, Неапол, 13 юли 1591, Simancas E° 1093.

прием след малко трудните за осъществяване контакти, които правят например през 1581 г. английската барка „Дъ Роу" с капитан Питър Бейкър, натоварена с желязо, стомана, бронз, калай, и през 1582 г. – барката „Рейнъдлс"[1]. През юли същата година малтийските рицари се съгласяват англичаните да търгуват свободно на острова и да пътуват до Леванта, при условие че не се занимават с контрабанда. Това благоволение е естествено повод да се договорят постоянни поръчки: барут, аркебузи, селитра, калай, стомана, желязо, мед, обикновено бяло кързи, грубо платно, железни куршуми и гюлета, фини воденични камъни, мачти и прътове за галери, както и въглища, rosetta, което британските търговци превеждат с coal of Newcastle (въглища от Нюкасъл – бел. пр.). Ето това добавя един малък детайл към историята на английските въглища...

Но връщането на англичаните във Вътрешното море се представя най-вече като отговор на точно определен зов – този на Великия херцог на Тоскана, с който той привлича между 1576 и 1578 г. англичаните в Ливорно[2], както и този между 1578 и 1579 г. на Хорацио Палавичино, генуезец минал на страната на Реформацията, който е последният от големите италиански банкери и комисионери в Англия[3]. През 1578 г. като съдружник на друг генуезец – Батиста Спинола от Антверпен, той осъществява с държавите на Фландрия (последните Филип II) една сделка за 350 000 флорина, гарантирана и под поръчителството на Лондон. В Замяна Палавичино получава за шест години монопола за внос на стипца, което може само да бъде против интересите на стипцата от страните на Филип II. Следователно Испания има двоен мотив да реагира: касае се да се спаси собственият ѝ трафик и да се попречи на противопоставилите ѝ се да реализират добри сделки, печалбите от които се знае предварително за какво ще послужат... Предвиждайки трудностите, Палавичино се погрижва да върне незабавно на север стипцата, с която разполага в Генуа, Милано и в пристанищата на Испания. В края на лятото той изпраща на юг навата „Санта Мария Инкороната", 7000 кантара, до Аликанте, Картахена и Кадис, за да вземе оттам част от неговите запаси[4]. Предупреден, Католическият крал се приготвя да се осведоми в Милано и да секвестира при преминаването им през Испания натоварените със стипца кораби[5]. Клопката е заложена, но генуезецът е предизвестен за опасностите от самия град Аликанте. Ето защо той решава да повери грижата по превоза на ценната стока на английски кораби. Наистина те акостират на връщане в Аликанте без никакви щети и, седем на брой, докарват в Лондон през март 1579 г. 14 000 кантара (което дава средно по 2000 кантара на кораб, или товар от около 100 регистър-тона). Това представлява една солидна сума от 60 000 екю. От друга страна, ако не пресилваме смисъла на един друг документ, изглежда, че Палавичино е изпратил през Германия чак във Фландриите други 2000 кантара[6].

---

[1] *R. Hakluyt*, op. cit., II, p. 145-146.
[2] *G. Vivoli*, op. cit., III, p. 155.
[3] Вж. *L. Stone*, An elizabethan: Sir Horatio Palavicino, 1956.
[4] 23 септ. 1578 г., CODOIN, XCI, p. 287-288.
[5] CODOIN, XCI, p. 297.
[6] Пак там, стр. 398. Общо за сделката вж. стр. 275, 287-288, 360, 375, 387-388, 393.

Да приложим към разискванията и друг документ: декрет на венецианския Сенат с дата от 26 януари 1580 г.[1], който за пореден път разглежда кризата на Лепанто. „Преди последната война, казват сенаторите, нашите търговци от Венеция имаха навика да се посвещават на търговията и на трафика в Понанта (разбирайте Англия), като даваха под наем корабите ни по островите Кефалония, Занте и Кандия, където товареха стафиди и вино за пътуванията в Понанта, а на връщане доставяха в града кързи, вълнено сукно, калай и други стоки". Така пет или шест кораба средно на година достигат Северно море. Но откакто започва войната (тоест от 1571-1573 г.) il detto viaggio è del tutto levato: горепосоченото пътуване е изцяло прекратено. „Чужди" кораби отиват директно до островите на Венеция и товарят там стафиди и нови вина с помощта на някои венециански поданици от тези острови и обратно – кързи, сукно, калай и сребро за Севера...

Така че би трябвало да се върнем към венецианската криза от 1571-1573 г., тъй като тя осигурява видимия, но временен напредък на марсилците на изток, както и трябва да е върнала в Средиземно море английските начинания. Но както и в Леванта, Венеция би могла бързо да заеме своето място. Ако тя не прави това, то е, защото икономическата конюнктура около 1575 г. става благоприятна и води след себе си онзи напредък на дейностите, който вече отбелязахме. Несъмнено до края на века ще ги има и тези няколко венециански кораба на Север. Не откриваме ли случайно в едно съобщение от 1582 г. (репатрирането на сто нещастни португалци, „дошли съвсем голи" от Терсейра в Англия) споменаване на два венециански кораба?[2] През октомври 1589 г. корабът „Санта Мария ди Грация" (венециански или рагузки) все още товари в Кандия и в Ретимо вино за Англия. Поне така твърди неговият договор за наемане[3]. Но в общи линии, както обяснихме, Венеция подобно на болшинството големи средиземноморски градове ще наема все повече „чужди" кораби и моряци. Това наемане е най-доброто обяснение за завръщането на северните кораби в Средиземно море[4].

---

[1] Bilanci generali, Seconde série, vol. I, t. I, p. 439, note 1.

[2] 29 ноември 1582 г., CODOIN, XCII, p. 436.

[3] A.d.S., Venise, Lettere Com, 12 ter, 20 окт. 1589.

[4] Оставям настрана две други по-несъществени причини: 1. Диепчаните и марсилците изглежда са служили като водачи на англичаните при първите им пътувания обратно. Вярно е, че английски кораби достигат Ливорно от 1573 до 1584, и са посочени като натоварени в Диеп (посочване от 4 февр. 1574), в Кале (пет посочвания, 3 февр. 1574, 25 ян. 1576, 2 февр. 1576 – два пъти, 14 януари 1579), във Франция (едно посочване на 12 ян. 1579), във Фландрия (едно посочване на 10 ян. 1584), в Зеландия (едно посочване от 24 окт. 1581). Текст от A. de Montchrestien, 1615 г. (op. cit., p. 226-227), изглежда (но не е) категоричен. „Преди четиридесет години (след. към 1575) първите (англичани) все още нямаха никакъв трафик нито в Турция, нито в Берберия, те посещаваха само Хамбург и Щаде, където беше тяхната спирка. Прживе капитанът Антоан Жирар и Жан Дюран, младежи от Марсилия, им посочиха в Лондон началото; освен това те упътвали и направлявали първите им кораби. Дотогава марсилците сами им доставяли всички подправки и други стоки от района, но сега..."

2. Разпрата за uve passe между Венеция и Англия ще трае повече от четвърт век (C.S.P. Venetian, VII, p. 542, 544, 545, 548, 549, 550, 552). Тя започва през 1576 г. с присъждането на монопола за внос в Англия на uve passe на един търговец от Лука. Зареждат се разпри и митнически репресалии: 1580, 1591, 1592, 1602 г.; помирението е може би през 1609 г. (Вж.: La Méditerranée..., 1re édit., p. 482, 487-8). Независимо от това венециански кораби непрестанно пристигат в Англия.

Англо-турските преговори: 1578-1583 г.[1]

Остава англичаните да достигнат до пазарите на Леванта. Р. Хаклит твърди, че това е дело на двама търговци от Лондон – Едуард Осбърн и Ричард Стейпър, които решават да направят това през 1575 г. На свои разноски те изпращат в Константинопол двама агенти, Джон Уайт и Джоузеф Клемънтс, които поемат към Полша и през септември 1578 г. в Лвов се присъединяват към групата на турския посланик Ахмед Чауш, който ги завежда благополучно на 28 октомври. Те получават писмо от султана за английската кралица с дата 15 март 1579 г. Бернардино де Мендоса, който от Лондон по-добре следи преговорите, отколкото испанският агент в Константинопол – Джовани Марляни, отбелязва през ноември 1579 г., че кралицата е получила през Франция писмо от султана, в което ѝ се обещават много неща и в което я молят да запази и да направи по-тесни добрите си взаимоотношения с Най-християнския и да се омъжи (французите явно имат нещо общо с този съвет) за херцога на Анжу. Писмото добавя, че нейните търговци, идващи по суша или по море, ще бъдат посрещнати най-радушно. Всъщност, пише Мендоса, турците не ги интересува сватбата; това, което ги интересува, е калаят, „който англичаните започнаха да доставят в Леванта от няколко години насам" – калаят, без който е невъзможно да „се отливат оръдията". Впрочем пет кораба с повече от 20 000 екю от този метал са в очакване да напуснат Лондон в посока към Леванта[2]. Отговорът на кралицата с дата 25 септември 1579 г. е поверен на Ричард Стенли и на кораба „Льо Прюдан"[3]. Моментът е благоприятен. Наследяването на Португалия е открито и Филип II е зает с огромни приготовления. Елизабет се страхува не по-малко. Налага ѝ се решението да се опре на турците. По време на преговорите тя дори ще поиска изпращането на отоманската армада.

Както и да е, през юни 1580 г. Англия получава тридесет и петте члена на първата си конвенция, в това число и свободна търговия на нейните поданици под собствен флаг. Всичко това е получено независимо от французите, чиито престиж и влияние в Леванта намаляват, твърдят англичаните, и след като са подкупили „покойния Мехмед паша", твърдят Французите[4], които се самозаблуждават, вярвайки[5], че според някои обещания на турците новодошлите ще плават под френски флаг. Англичаните държат своите привилегии и няма да ги пуснат. През ноември 1580 г. един турски посланик, навярно италиански ренегат, пристига в Англия[6]. На 11 септември 1581 г. Levant Company е създадена от Елизабет в полза на Едуард Осбърн, Ричард Стейпър, Томас Смит, Уйлям Гарет и някои други. Нейното създаване не минава, без да породи големи търкания с донякъде независимите англичани, пръснати из Леванта, и с онези, които, почти

---

[1] Библиографски справки в *R. B. Merriman*, op. cit., IV, p. 154, note 3.

[2] *R. Hakluyt*, op. cit., II, p. 136-137.

[3] CODOIN, XCI, p. 439, 28 ноември 1579 г.

[4] Инструкции на Бертие, 5 септ. 1580 г., Recueil..., p. 36.

[5] Те действат съгласувано с венецианците срещу англичаните, Юро дьо Мес до краля, 27 юли 1583 г., A.E., Venise 31, f° 103 v° st sq.

[6] CODOIN, XCI, 13 ноември 1580 г., стр. 523.

обединени в компания, извършват търговията на Венеция. Но печалбите от новия трафик, организиран в широк мащаб, пристигат впрочем в момент, когато московските сделки се заплитат и западат, и през 1582 г. датските кораби започват да възпрепятстват със сила търговците в залива „Свети Николай"[1]. През ноември 1582 г. „Сузана" тръгва от Лондон за Константинопол с дарове и писмо от кралицата до султана[2]. То е занесено от новия посланик, когото Елизабет токущо е назначила в Турция – Уйлям Харбърн[3]. Този Гийом Арброн от френските известия,[4] който ще бъде твърд защитник на английската кауза. Сицилия научава за преминаването на кораба едва на 15 март 1583 г.[5], когато той вече е пристигнал на Архипелага...

На 3 май Уйлям Харбърн целува ръцете на султана „и му била оказана такава чест, твърди дьо Мес[6], като на никой дошъл тук преди това посланик на краля". Срещу него и консулите, които той ще назначи в Ориента, нито французите, нито венецианците – тези malicious and dissembling peoples (тези злобни и лицемерни хора – бел. пр.), на които според Харбърн не трябвало да се доверяват – няма да успеят нищо да сторят[7].

Успехът на английската навигация

Още отначало Levant Company сключва прекрасна сделка. В първичния си вид, този от патента от 11 септември 1581 г., тя реализира печалби, стигащи и до 300%[8]. Успехите са още по-явни след 1592 г., във вторичния ѝ вид, след сливането през януари с псевдо-Venice Company, основана през 1583 г.[9] От 1595 г. Levant Company разполага с 15 кораба и 790 моряци[10]. Тя посещава често Александрета, Кипър, Хиос, Занте и по-рядко Венеция и Алжир[11]. През 1599 г. само в италиански води тя притежава 20 кораба. През 1600 г. тя прибавя 16 кораба към обичайната си флота[12]. Този успех не ѝ пречи да се оплаква от немотия, да преувеличава трудностите си като че ли случайно в навечерието на подновяването на нейните привилегии на 31 декември 1600 г.[13], още от времето на Елизабет, и на 14 декември 1605 г.[14], в началото на царуването на нейния наследник Джеймс I. Тези трудности съществуват: дългите пътувания, враждебността на Италия докъм 1604 г., опасностите от берберско плячкосване, ожесточената отбрана на венецианците и

---

[1] CODOIN, XCI, p. 334, 396, 399, 409; *R. Hakluyt*, op. cit., I, p. 453-454; *I. Lubimenko*, op. cit., p. 51.
[2] *R. Hakluyt*, op. cit., II, p. 429.
[3] Пак там, II, стр. 157.
[4] Recueil..., p. 36.
[5] 15 март 1583 г., Simancas E° 1154.
[6] Венеция, 2 юни 1583 г., A.E., Venise, 31, f° 15 и 15 v°.
[7] Харбърн до Ричард Фостър, Пера, 5 септ. 1583 г., *R. Hakluyt*, op. cit., II, p. 172-173.
[8] *A. C. Wood*, op. cit., p. 17.
[9] Пак там, стр. 20.
[10] Пак там, стр. 23.
[11] Пак там.
[12] Пак там.
[13] Пак там, стр. 36.
[14] Пак там, стр. 39.

марсилците, които не отстъпват своите позиции доброволно, без да броим турските унижения и тежката отговорност за компанията да поддържа посланик в Константинопол и серия от консули в Берберия и Леванта. Същевременно успехът възнаграждава упоритостта на английските търговци, превъзходството на техните кораби, ниските цени на платовете им и качеството на тяхната организация. Няколко десетки техни кораби вършат в Леванта и в Средиземно море онова, което трудно смогват марсилците със стотиците си орехови черупки...[1] Трябва да разгледаме изобретателността на системата от конвои, които англичаните препоръчват от 1591 г.; парите, които им набавя положителният баланс на покупките в Костантинопол; по-голямата добросъвестност на техните търговци (в сравнение с венецианците и французите, готови да лъжат за качеството и количеството на платовете).

Всички тези аргументи, вече налице у Хаклит и възприемани от историците, имат значение. И все пак? Англичаните се подчиняват освен това и на възраждащата се търговия в Леванта, която ние отбелязахме по повод на подправките. Старият средиземноморски дюкян за пореден път се възползва от ужасните битки в Атлантика[2]. Не е случайно, че английските посредници напредват между 1583 и 1591 г. по пътищата към Сирия чак до Индийския океан, до Персия, до Индиите, до Суматра... На тези блудни синове дължим възхитителни описания на пътищата в Близкия и Далечния изток. В Египет англичаните, търговци на дебели платове, могат да започнат с успех в тази топла страна само при наличието на пари в брой. Ето защо те не устояват пред упоритата и ловка френска конкуренция[3]. Именно затова англичаните мечтаят да поемат най-вече към Сирия и нейните преки пътища; там те организират търговия на стоки срещу стоки, която повторното откриване на нос Добра надежда от холандците няма да унищожи веднага. Нека впрочем да отбележим, че East India Company, основана през 1600 г., е дъщерна или сестринска фирма на Levant Company[4]...

В Ливорно, в сърцето на Средиземноморието, цифрите подсказват за нарастващия успех на северняците. Като например данните от пристанищните регистри на Ливорно за пристигналите от Понанта кораби (текстът не е много точен и бърка англичаните с холандците[5]): за периода от октомври до декември 1598 г. става дума за повече от 5000 варела олово и за 5613 варела пушена херинга, за 268 645 pesci merluzzi (риба треска – бел. пр.) и за 513 fardi de pesci stockfiss... (рибен товар – бел. пр.)

Положението в края на века

В края на века англичаните са навсякъде в Средиземноморието – в християнските или в мюсюлманските страни, по всички сухоземни отиващи към или изхождащи от тях пътища, в посока към Европа или към Индийския океан. От

---

[1] В Марсилия се разпознават още безброй кораби през 1610 г., *Paul Masson*, Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIe siècle, op. cit., p. XXXI.

[2] *Paul Masson*, ibid., p. XVI.

[3] *A. C. Wood*, op. cit., p. 33-35.

[4] Пак там, стр. 31.

[5] A.d.S., Florence, Mediceo, 2079, f° 210 и 210 v°.

1588 г. Молдова и Влашко ги зоват[1]. От доста години вече Лондон крои големи планове[2]. През 1583 г. – символичен успех: „Херкулес" (на който това е най-малко второто плаване) докарва от Триполи най-богатия товар, внасян досега от английски търговец в пристанище на острова[3]. Испански, гръцки и марсилски лоцмани помагат на новодошлите да завладеят пристанище след пристанище цялото море, без да можем винаги да датираме тези последователни победи, още повече че първите влизания в пристанищата са по принцип сдържани и предпазливи. Така на 26 ноември 1590 г. Марсилия решава да приеме в своето пристанище два английски съда: „беше... решено и наредено, тъй като градът има нужда от олово и дори от калай заради бедствените времена в които живеем, стоките, натоварени на двата съда, да влязат в този град, както и командиторите и счетоводителите, за да ги продадат свободно – на едно и дребно, на селяните и жителите на острова и да купят други ако поискат, стига да не са защитени или забранени, и да ги натоварят на гореспоменатите кораби"[4]. Разбира се, това не е първият път, когато англичаните влизат в Марсилия, поддържаща връзки с тях още от 1574 г., но ето че те са вкарани по правилата и официално на тържището.

Колко път, изминат само за няколко години! Един генуезки документ[5] отбелязва от 1589 г. големите спирки на една Intelligence Service във всички сектори на морето: в Константинопол – Уйлям Харбърн (който впрочем на тази дата е в Лондон)[6], в Алжир – Джон Типтън, в Малта – Джон Люкас и накрая в Генуа – Ричърд Хънто. Последният, чието име е италианизирано, създава у генуезците впечатление, че е неприятел на католиците – „много лукав и покварен неприятел" с репутацията на шпионин (l'inteligencero, се казва на испански в нашия текст), и на Орацио Палавичино... През 1590 г. англичаните се радват, че са попречили на поредния испански агент – Хуан Естефано Ферари, да сключи сделката си. Ето ги вече достатъчно ангажирани в живота на Средиземноморието, за да водят там собствена политика. Разбира се, не с мощ и сила: в английската игра е включена много гъвкавост, доста измама (но кой ли е застрахован?). Игра на две дъски – ислямската и християнската, а дори и на трета – тази на пиратството.

Тук те са си пирати още от началото на своите обиколки, и то от най-лошия вид[7]. Още през 1581 г. един от техните платноходи пиратства срещу турците[8]. Двадесет години по-късно, през 1601 г., едно известие от Лондон докладва вене-

---

[1] *R. Hakluyt*, op. cit., II, p. 290.

[2] CODOIN, XCII, p. 455-456.

[3] *R. Hakluyt*, op. cit., II, p. 271.

[4] A. Com. de Marseille, BB 52, f° 24 v°.

[5] A.d.S., Gênes, L.M. Spagna 10 2419 (недатиран).

[6] *R. Hakluyt*, op. cit., II, p. 289-290.

[7] Множество справки: пиратство срещу французите, *P. Masson*, op. cit., p. XXIV; срещу разгузците, A. de Raguse, D. de Foris, VII, f° 36. (Месина, 26 май 1598), пленяване и опожаряване на навата „Н. Д. Дьо Лорет"; друга атака срещу англичани на ширината на Каляри, 8 март 1594 г., D. de Foris, II, f° 127 v° et sq.; пленяване на навата „Сент Трините е Сен-Жан-Батист" близо до Занте, D. de Foris, V, f° 88, 12 май 1595 г..

[8] Recueil, p. 53; *R. Hakluyt*, op. cit., II, p. 145-146; CODOIN, XCII, p. 60-61 (24 юни 1581).

цианските, генуезките и други оплаквания по повод грабежите от страна на английски платноходи и за препродажби (на ограбеното – бел. пр.) в градовете на Берберия[1]. След испанско-английския мир от 1604 г. Ливорно се превръща в предпочитано място за отдих на английските пирати, оттеглили се от своята дейност[2]. Вярно е, че пиратството е оръжието на слабите. Оръжието на англичаните в края на века показва все още слабото им присъствие в морето на богатите кораби и богатите градове. Ще са необходими още векове, за да се роди парадоксът английско Средиземноморие; ще трябва да стане 1620 г., за да влезе там британска военна флота, и 1630-1640 г., за да се открият в Генуа търговски къщи[3], филиали на тези от острова.

Пристигането на ханзеатите и на холандците

Навлизането на англичаните е свързано с търговията с калай. Първото масово навлизане на ханзеатите и на холандците зависи от покупките на жито от средиземноморците. Житото, а не за пореден път неумелата политика на лошите портиери на Средиземно море, каквито са испанците, въпреки че и тя носи своята част от отговорността.

Именно лошите италиански реколти от 1586 до 1590 г.[4] вдигат на крак и холандците, и ханзеатите, подпомагани може би от еврейските търговци и посредници, както доста правдоподобно са предположили Люзак[5], Йонге[6] и Ветиен[7]. Но това са подробности, тъй като инициативата идва от Данциг, Любек и Хамбург. Нищо по-естествено от това тези градове, разположени на вратите на големите житни пазари, специализирани отдавна в търговията на едро с житни култури, да са чули зова на средиземноморците. Дори Великият херцог на Тоскана изпраща през 1590 г. в Данциг своя агент Рикардо, придружен от търговски пътници, със задачата да докарат granajo della Polonia (зърно от Полша – бел. пр.) в Любек, а после – в Холандия, във Франция и в Англия[8]. Сигурно е, огромната поръчка, направена на Север от Великия херцог – говори се за един милион в злато, – сама по себе си отприщва първото навлизане на северните житни флоти. След това се започва оживен трафик. Историците твърдят, че през 1591 г. тринадесет платнохода са арестувани при преминаването си през Испания независимо от отпуснатите им от Католическия крал пътни листове[9]. Четиридесет обаче пристигат в Ливорно[10]. Имайки предвид множеството направени постъп-

---

[1] 22 февр. 1601 г., A.N., K 1630. Странното приключение на един англичанин, Ричард Кокейн, който през 1601 г. наема в Генуа своя кораб „Маршан роял" от един рагузец; капитанът на кораба тръгва да плячкосва турците. Mediceo 1829, f° 258.

[2] *R. Galluzzi*, op. cit., III, p. 270.

[3] A.d.S., Gênes, Giunta di Marina, бележка за английското консулство, недатирана.

[4] *W. Naudé*, op. cit., p. 142-143, 331.

[5] *Elie Luzac*, Richesse le la Hollande, I, op. cit., 63.

[6] *Johannes Cornelis de Jonge*, Nederland en Venetie, Gravenhague, 1852, p. 299-302.

[7] *H. Watjen*, op. cit., II, p. 5.

[8] *G. Vivoli*, op. cit., III, p. 181.

[9] Пак там, стр. 317, позоваване на Galluzzi и на Rondinelli, p. 318.

[10] Пак там.

ки, няма да се учудим, че всички северни страни[1] откликват на средиземноморския апел. Холандци, ханзеати и англичани вземат участие в зърнената флота, както това се вижда от списъка на ливорнските пристанищни регистри за 1593 г.

Северното жито в Ливорно през 1593 г.

Данни от транспортните кораби (според Mediceo 2079, f°s 1504 v° – 169 v°)

	Амстердам и Зеландия	Англия	Ханзеатски градове				Антверпен и Фландриите	Норвегия	Рига	Съмнителна локализация
			Любек	Емден	Хамбург	Данциг				
Кораби, идващи от...	12	7	4	5	16	9	4	2	1	13
					34					
Кораби, натоварени в...	28 от които само един в Зеландия	7	3	3	12	11	0	0	1	8
					29					

73-те кораба пристигат в Ливорно както следва: 6 януари (2), 9 януари (1), 12 януари (5), 13 януари (37), 14 януари (4), 16 януари (1), 20 януари (8), 26 януари (3), 31 януари (1), 11 март (1), 14 март (2), 1 април (1), 29 април (1) 3 май (1), 5 май (1), 6 май (2), 12 май (1), 15 май (1). За продължителността на пътуванията на тези кораби през 1593 г. нищо не е посочено, но през 1609-1611 г. (Mediceo 2079) реалните срокове на пътуванията в седмици са следните: Амстердам-Ливорно (12, 6, 5, 5, 8, 5, 32 дни, 16); Данциг-Ливорно (14); Лондон-Ливорно (4, 8); Бристол-Ливорно (12); Плимут-Ливорно (28 дни).

Бележките по тази схема са очевидни (вариране на времетраенето на пътуванията, преобладават зимните пътувания, явна индикация за ролята на Амстердам като център за преразпределение на зърнени култури), ще оставим на читателя грижата да ги открои. Все пак нека добавим: 1-во, че през тази 1593 г. 6 английски кораба докарали обичайните товари с олово, калай и херинги, но в техния конвой се включили един холандски кораб (натоварен в Англия) и един кораб от Емден, „Черният орел", натоварен в Лисабон; 2-ро, че общо повече от 15 000 тона ръж и жито били разтоварени от северняците в Ливорно, което прави среден тонаж за северните платноходи около 200 тона; 3-о, че данните за имената на корабите показват огромно превъзходство на нерелигиозните наименования.

[1] За проникванията на германските кораби в Средиземно море три рагузки документа (Diversa de Foris, XV, f° 123 v° – 124): Венеция, 24 окт. 1596 г., детайл, отнасящ се до застраховането на кораба „Кроасан" с капитан Ханс Еменс от Хамбург, който докарал жито от Хамбург във Венеция; Венеция, 28 ноем. 1596 г., застраховка на навата „Сент Трините" в Хамбург с капитан Антонио? Лудер, който донесъл жито във Венеция; Венеция, 24 дек. 1596 г., аналогичен детайл, отнасящ се до кораба „Фортуна Воланте" с капитан Джирардо Вестревуола, дошъл с жито от Хамбург. По време на дългото плаване между Севера и Венеция стават инциденти: така през 1597 г. два кораба (с капитани Лука и Джакомо Нерингиа), натоварени с жито в Данциг, се разделили с товара си в Лисабон; натоварват стоки в този град и ги отнасят във Венеция, където молят да бъдат освободени от корабна такса като кораби, натоварени с жито в толкова отдалечени страни, което искане е удовлетворено, A.d.S., Venise, Cinque Savii, Busta 3, 29 юли 1597 г.

От житото до подправките: холандците завладяват Средиземно море

Все пак от дошлите по едно и също време ханзеати и холандци само последните завладяват морето. Книгата на Лудвиг Бойтин[1] го обяснява с конкуренцията, която се установява между двата северни народа. В началото на 17 в. ханзеатите са елиминирани и техните кораби вече почти не пътуват по-далеч от Малагското пристанище[2].

Остава да уточним причините за това поражение. Може би ханзеатите, които по време на войните между иберийци и северняци имат благоприятната позиция на неутрални, виждат как тези предимства изчезват от самосебе си след съглашенията от 1604 и 1609 г. Няма ли да видим отново как и през 18 в. ханзеатите разгръщат своята търговия във Вътрешното море заради европейските войни? Но в края на 16 в. съществуват и други причини – дали поради факта, че ханзеатите са свързани с Испания и с океанските задължения, които последната им предлага, те не се нуждаят от подправките и пипера, които биха ги привлекли чак до Леванта? Или ако зад морските градове не стои мощна индустрия, то това е вследствие от преференциалните връзки на Южна Германия с Генуа и Венеция? Или има освен това и липса на пари в брой? Поради един парадокс, който трябва да бъде обяснен, именно холандците ще отнесат през 1615 г., а навярно и по-рано[3] в Сирия някои немски стоки: кехлибар, живак, цинобър, медна тел, желязо... Не смятам, че трябва да обвиняваме остарялата организация на Ханзата: многочисленост на собствениците на кораби или на застрахователи – като тяхната откриваме в цялото Средиземноморие. Въпрос на кораби? Ханзеатите разполагат с всякакви тонажи.

Както и да е, но холандците ще победят и към 1597 г. ще достигнат източния край на морето. През същата година Балтазар Мушерон, врагът на Испания, изпраща кораб до сирийско Триполи под френски флаг[4]. През следващата година всички холандски кораби получават разрешение от Анри IV да търгуват под неговия флаг в турските пристанища[5] (те ще получат първите си капитулации едва през 1612 г.). През 1599 г. венецианският консул сигнализира[6], че през същата година „пак дошъл" един „фламандски" кораб с повече от 100 000 екю в пари в брой, който впрочем причинява доста неприятности на венецианската търговия. Консулът е загрижен да разбере дали холандските търговци ще останат в Сирия, а холандският „консул" декларира, че няма въобще да го сторят, ако напредването на техните сънародници в Индийския океан продължи. Приятно пътуване! Биха казали с удоволствие във Венеция. Но холандците остават въпреки триумфалното плаване на Хутман (1595 г.), окупирането на Ява (1597 г.), опознаването

---

[1] Der Deutsche Seehandel im Muttelmeergebiete bis zu den napoleonischen Kriegen, Neumünster, 1933.

[2] Кораби от Хамбург в Италия още през 1600, Simancas E° 617.

[3] *G. Berchet*, op. cit., 157-159.

[4] *J. Denucé*, op. cit., p. 17.

[5] Пак там, стр. 17. Но „администрирането" ще бъде изпълнявано от англичаните.

[6] *G. Berchet*, op. cit., p. 103.

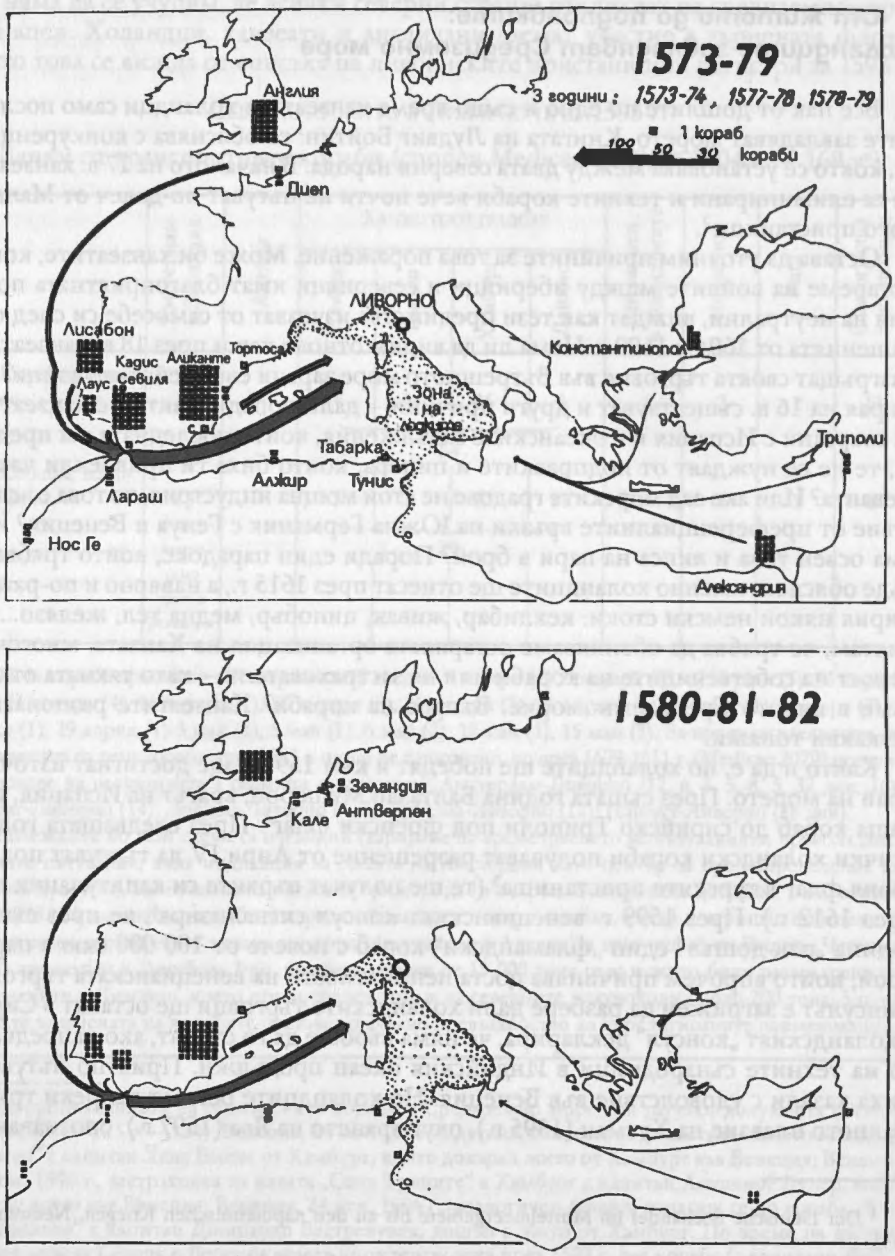

Според *F. Braudel* et *R. Romano*, Navires et marchandises à l'entrée du port de Livourne. Четирите карти рисуват бързата еволюция на трафиците, стигащи до Ливорно (всяка от тях включва трафиците за три години). Мястото на Леванта, винаги малко, ще намалява още (независимо от

северните кораби в Ливорно: 1573-93 г.

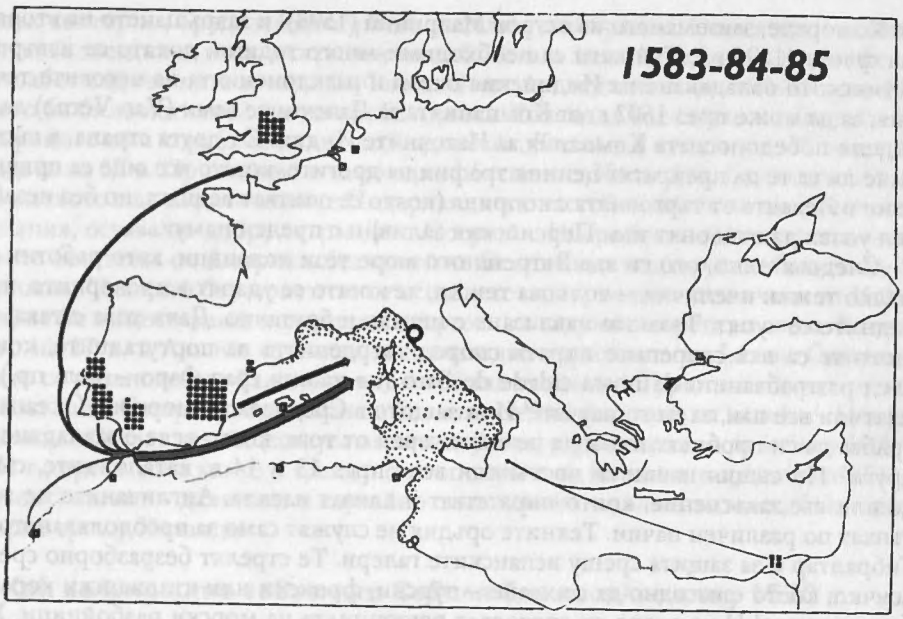

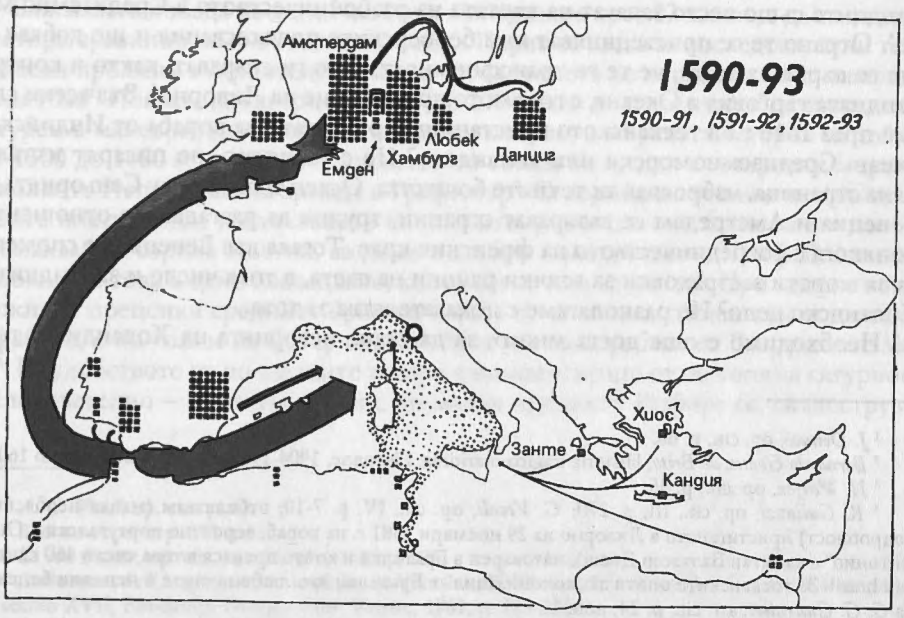

богатството на някои товари). Мястото на Понанта – в началото преобладаващо, е това на Испания и Португалия с няколко кораба, идващи от Ла Манша и от Северно море. Този ред се нарушава с масовото пристигане на корабите на Севера, натоварени със зърно, през 1590-1593 г.

на Коморите, завземането на остров Маврициий (1598)[1] и завръщането на втората им флота (1598 г.). Тъй като са необходими много години, докато се извърши истинското овладяване на Индийския океан и разклоненията на неговите течения, за да може през 1602 г. от Компанията за Далечните земи (Van Verne) да се отдели победоносната Компания за Източните Индии. От друга страна, в състояние ли са те да прекратят ценния трафик на дрогите, когато все още са привлечени в Леванта от търговията с коприна (която се опитват веднага, но без незабавен успех да отклонят към Персийския залив) и с преден памук...

Следователно, ето ги във Вътрешното море тези холандци, като работни но малко тежки пчелички – толкова тежки, че когато се ударят в прозорците, последните се чупят. Тяхното навлизане е шумно и брутално. Дали това е така, защото те са най-свирепите пирати според твърденията на португалците, които след разграбването da nossa cidade de Faro (на нашия град Фаро – бел. пр.) са платили все пак, за да го научат?[2] Или защото в Средиземно море и в Океана те трябва да си пробиват път и да печелят терен от това, което вече е завладяно от други? По същия начин са постъпили вече през 13 и 14 в. каталонците, също дошли със закъснение, които пиратстват и влизат насила. Англичаните не постъпват по различен начин. Техните оръдия не служат само за преодоляването на Гибралтар и за защита срещу испанските галери. Те стрелят безразборно срещу всичко, което е изгодно да се хване – турски, френски или италиански кораби, без значение! И те скоро си спечелват репутацията на морски разбойници. Холандците също често залагат на картата на разбойничеството в Средиземно море[3]. Отрано те се присъединяват към берберските плячкосвания и ще добавя (и ще се върна на това), че те ги трансформират, като ги свързват, както и контрабандната търговия в Океана, с голямото пристанище на Ливорно[4]. Във всеки случай през 1610 г.[5] в тосканското пристанище пристигат два кораба от Индийския океан. Средиземноморски или холандски? Не е уточнено, но писарят изпълва цяла страница, изброявайки техните богатства. Освен това между Сеньорията на Венеция и Амстредам се завързват странни, трудни за разгадаване отношения, понякога с посредничеството на френския крал. Тогава във Венеция се споменава за морски застраховки за всички райони на света, в това число и за Индиите[6]. Холандско дело? Не разполагаме с доказателства за това.

Необходимо е още доста много, за да стане историята на Холандия в този

---

[1] *J. Denucé*, op. cit., p. 68.

[2] *Bernardo Gomez de Brito*, Historia tragico-maritima, Lisbonne, 1904-1905, II, p. 506-507, около 1604 г.

[3] *H. Wätjen*, op. cit., p. 55.

[4] *R. Galluzzi*, op. cit., III, p. 270; *G. Vivoli*, op. cit., IV, p. 7-10; отбелязвам (малка необяснима подробност) пристигането в Ливорно на 29 ноември 1581 г. на кораб, вероятно португалски („Санто Антонио" с капитан Балтасар Диаш), натоварен в Бразилия и който пренася в това число 460 кантара pau brasil. За тосканските опити за „колонизация" в Бразилия вж. любопитните и непълни бележки на *G. G. Guarnieri*, art. cit., p. 24, note 1.

[5] A.d.S., Florence, Mediceo 2079, f°s 337 et 356, първата от тези нави „Ностра сеньора до Монте дел Кармине", идваща от Гоа, кара 4000 кантара пипер, нейното пристигане е датирано точно през 1610 г., на 14 авг. 1610 г. – това на кораба „Нотра Синьора ди Пиета" от Източните Индии: той кара 4170 кантара пипер, скъпоценни камъни и 145 кантара платове от Индиите...

[6] A.d.S., Venise, Cinque Savii..., Busta 6, 15 ноем. 1596 г., копие.

малък сектор на Средиземноморието напълно разбираема. Още в края на века настъпва звездният й час в световен мащаб. Тогава защо победата на корабите на Елизабет над тежките армади на Филип II не е последвана от английски триумф, което би било логично? Англия побеждава, а Холандия веднага налага хората си, трафиците си и корабите си чак до Индонезия, Китай и в целия свят. И така е до средата на 17 в. Приемливо е само едно обяснение: Холандия, благодарение на съседството си с католическите Нидерланди и с настойчивостта си да проникне в Испания, остава по-добре свързана от Острова с Иберийския полуостров и с неговите богатства от Америка, без които не би могла да поддържа собствената си търговия. Тъй като без монетите от осем песети, търпеливо извличани от Испания, не би съществувала холандската търговия в седемте морета на света. В началото на 17 в. в Англия се смята за по-изгодна търговията на Levant Company, която се уравновесява благодарение на обилния износ в Турция, отколкото тази на East India Company, невъзможна без значително изтичане на монети[1]. Между Испания и Холандия съществува парична връзка, укрепена от мира между 1609 и 1621 г., прекъсната както и цялото благополучие на Испания в средата на 17 в. в момент, когато – дали това е случайно съвпадение? – колелото на съдбата ще се обърне срещу Холандия.

Как холандците завземат Севиля без насилие след 1570 г.

Бляскавата победа на англичаните и холандците през 17 в. може да се интерпретира правилно само в световен мащаб. Първо се касае за последователни технически промени в строителството и в управлението на корабите; вече говорихме за това[2]. Появата на северния от 100 до 200-тонен платноход, добре въоръжен, сигурен в маневрите си, бележи повратен момент в морската история на света. От 1500 до 1600 г. навигацията постига по-голям напредък в северните морета, отколкото Непобедимата армада в Трафалгар[3]. Северняците усилват защитата на своите платноходи, увеличавайки екипажите, умножавайки бойната им мощ и премахвайки горния мостик, за да се подобри маневреността. Ралф Дейвис ни напомня за това в едно изследване, което ми се струва смело[4]. При всяка от възможните преценки средният брой на хората от екипажа, сведен към тонажа на корабите, е по-голям на Север спрямо броя им на корабите от Вътрешното море[5]. Неудобството от по-малките товари е компенсирано от по-голяма сигурност и следователно – от застраховки с по-малък процент[6]. Разбира се, скъпострува-

---

[1] *A. C. Wood*, op. cit., p. 43.

[2] Вж. по-горе, стр. 293 и сл.

[3] *L. von Pastor*, op. cit., немско изд. t. X, p. 306.

[4] „Influences de l'Angleterre sur le déclin de Venise au XVIIe siècle", in: Decadenza economica veneziana nel secolo XVII, Fondation Giorgio Cini, Venise, 1961, p. 183-235.

[5] По тази тема вж. по-горе стр. 297; C.S.P. East Indies, I, p. 107 – октомври 1600 г., 5 кораба, изпратени в Индиите: 1500 тона, 500 човека екипаж. *R. Davis*, art. cit., p. 215: през 1628 г., по думите на венецианския баюл, „англичаните превозват повече моряци и канонири, като оставят доста свободно място за битката".

[6] *R. Davis*, art. cit., p. 215 (C.S.P., Venetian, 2 окт. 1627 г.).

щите средиземноморски галери ще имат понякога дори и през 17 в. своя сензационен реванш: платноходът е господар само когато вятърът надуе платната му и му помогне да напредва[1]. При спокойни води галерата със своята пъргавина печели мъртвото пространство на неподвижната крепост и изходът е в нейна полза...

Но изключенията потвърждават правилото. Военното и търговско превъзходство на Севера е извън всякакво съмнение. Впрочем англичаните и холандците го осъзнават отрано, доста преди 1588 г. За тях португалските мореплаватели са само „мокри кокошки"[2]. Обратно, португалците говорят за победа на бедняците и нещастниците. Тези холандци, казват те още през 1608 г.[3], се задоволяват в морето „само с коричка сухар и нищожно количество масло, сланина, риба и бира; с това те изкарват месеци наред в открито море". Южняците имат повече изисквания на борда, „за да не бъдем хранени мизерно като тях". Разбира се, в този голям спор участват и други фактори.

Нека се отърсим и от толкова често повтаряните обяснения: иберийците са лоши пазачи на средиземноморските врати, вместо да предотвратят бурята те я развихрят, възприемайки в Атлантика и спрямо Севера една политика над своите възможности. В това обяснение може да има частица истина. Именно през 1586 г. испанците, господари на Лисабон, както и на Севиля, умножават embargo-то и забраните спрямо северните кораби[4]. Но тези мерки не възпрепятстват активната иберийска търговия с неприятеля: тази „континентална блокада" не е ефикасна[5]. И всичко или почти всичко продължава както преди. След това хронологията ни предупреждава: англичаните проникват в Средиземно море от 1572-1573 г., с повече от десет години преди испанското embargo, а холандците – през 1590-1593 г. – с доста години закъснение... Явно всяко обяснение за икономическия поврат на такова важно равнище се осигурява или се подсказва от голямата икономика.

Северът и Югът са враждебни доста преди края на века: Нидерландия въстава от 1566 г., англичаните прекъсват испанските морски връзки от 1569 г. Но тези „допълващи се врагове"[6] не могат да живеят един без друг. Те се карат, после се сдобряват или се нагаждат в зависимост от това дали разбирателството става открито или с недомлъвки. Впоследствие войната в Океана пламва, угасва, отново припламва и се укротява винаги поради задкулисни решения... Така между 1566 и 1570 г. има важна turning point (повратна точка – бел. пр.). Дотогава океанската търговия е тройна: северняците (холандците на първа линия[7], бретонците – на втора позиция[8], веднага след тях – англичаните, после ханзеатите и скандинавс-

---

[1] *F. Braudel*, „L'économie de la Méditerranée au XVIIe siècle", in: Economica e Storia, април-юни 1955, препечатано в Les Cahiers de Tunisie, 1956, p. 175 et sq.

[2] B. M. Sloane, 1572 (към 1633 г.).

[3] Цитиран от *C. R. Boxer*, op. cit., p. 76, note 150. Текстът е от Педро де Баеса.

[4] Позоваванията в: La Méditerranée..., 1re éd., p. 493.

[5] *J. H. Kernkamp*, Handel op den vijand 1572-1609, 2 vol., Utrecht, 1931-1934, остава основен труд. За честата безполезност на тези мерки, *V. Vazquez de Prada*, op. cit., (1596-1598), I, p. 63.

[6] Заемам израза от *Germaine Tillion*, Les ennemis complémentaires, 1960; тук става дума за французите и алжирците от 1955 до 1962 г.

[7] От 1550, *V. Vazquez de Prada*, op. cit., I, p. 48.

[8] Пак там.

ките риболовци[1], които осигуряват връзката между Севера и Полуострова, доставяйки жито, дървесина, сушена и осолена риба, олово, калай, платно, сукно и кинкалерия); иберийците, които организират от Испания Carrera de Indias и от Португалия океанската връзка с Източните Индии; накрая – италианците и по-специално генуезците в Севиля, които финансират тези трафици на стока, като белият метал от Америка балансира, но винаги със закъснение денивелацията в търговските баланси.

Явяват се два огромни застоя: от 1566 г. генуезките търговци, които получават от краля правото за sacas de plata (износ на сребро – бел. пр.), изгубват интерес към износа на стока, която дотогава улеснява разплащането им на Север; после – от 1569 г., когато движението на белия метал от Ларедо до Антверпен спира[2]. Впрочем с това океанската търговия не се преустановява, дори процъфтява и този учудващ факт е ключово обяснение.

И дума да не става да спираме наистина тази търговия, казват испанските експерти на кралските съветници – това би означавало срив на корабоплаването, на търговията с Индиите и намаляване запасите на хазната. Това твърди един дълъг доклад от 1575 г.[3] Изоставена от големия генуезки капитализъм, стоката в Севиля намира други двигатели. Фирмите от Нидерландия, забогатели в предишните години, ще предложат собствените си стоки и ще чакат за плащане завръщането на флотите с пари от Индиите. С други думи, търговците от Севиля са вече само комисионери, те виждат как минава трафикът, вземат своята печалба при преминаването му, но не подлагат на риск нищо свое. Техните капитали ще послужат за закупуване на земи и села, за juros или за да учредяват майорати. Бездействието ги дебне при тази им пасивност: те го забелязват, без да изпитват страх. Така Севиля е завладяна, погълната отвътре от потайната и незабележима работа на термитите, и всичко това в полза на Холандия. В тази гнила война, която започва през 1572 г., Антверпен остава столица на политическите пари: като Сайгон отпреди 1953 г., по време на трафика на пиастрите. Същевременно Амстердам привлича към себе си антверпенските търговци и след Севиля хвърля своите мрежи върху огромната испанска Америка. Всичко това е възможно само благодарение на години работа, съучастничество, подставени лица, бавно разлагане на севилското тържище, дори и на благосклонността на херцог Медина Сидония при връщането на парите от Сан Лукар де Барамеда, който е негово владение[4].

Към края на века всички тези скрити страни на севилския трафик стават известни и през лятото на 1595 г. кралят се решава да удари тази нелегална търговия, прекалено развита, за да може да се изплъзне от внимателно разследване. Заповедта е изпълнена от упълномощения Диего де Арментерос, подпомогнат от Луис Гайтан де Айала. Те посещават шестдесет и три търговски къщи в Севиля, притежание на кастилци, португалци, фламандци, французи и германци, за-

---

[1] A.N., K 1607 B (B 89).

[2] Вж. по-горе стр. 468-469.

[3] Simancas E° 569, f° 84 (недатиран).

[4] Цялото това прогресивно „Passivierung" на Севиля е обяснено прекрасно от *J. van Klaveren*, op. cit., особено. стр. 111 и сл. Аз доста заимствах от него.

подозрени заради връзките си с Холандия, Зеландия и Англия...[1] Разбира се, не се намира нито един англичанин, холандец или зеландец, който да бъде задържан! „Добре известно е, пише Арментерос, че в Испания те търгуват само чрез доверени посредници". Двамата visitadores (инспектори – бел. пр.) задържат документи, търговски книги при положение, че имало такива и че са ги открили, тъй като някои търговци са ги скрили даже в леглата си. Всички тези документи са прегледани от петима contadores – експерт-счетоводители, поставени в услуга на инспекторите. Поради изобилието на материала, усложнения и неточности е трудно да се открият истинските собственици на стоките. Верните на Нидерландия провинции всъщност обменят стоки с островите на разбунтувалите се. И докато не се създадат специалните разрешителни, издавани от губернаторите на Нидерландия, и тази система не стане задължителна и всеобща за двете воюващи части на Фландриите, е трудно да се разбере дали дадена стока принадлежи на едните или на другите. Положението се заплита и от това, че трафикът на преданите провинции не може да се прекара през Дюнкерк или Гравелин. Колко ли време би отнело това със съседните острови и Дувър отсреща? И къде са корабите на краля? Тогава, дори да се предприемат анкети и да се намерят свидетели, никой няма да каже, няма да може да каже истината. Разпитваният търговец, който ще позволи да му отнемат дадена стока, знае отлично, че неговият търговски съдружник ще се разплати за принадлежащите му стоки. Такива са заключенията от съвместното писмо, изпратено на 12 юли от херцог Медина Сидония и двамата анкетьори и написано от тяхно име от Диего Арментерос[2].

Положението става още по-ясно от писмо на същия този Арментерос, написано месец по-късно, вероятно до някой секретар на Филип II, негов приятел или покровител, във всеки случай – важна политическа личност[3]. В конфискуваните документи Арментерос вижда черно на бяло, че инкриминираните търговци търгуват с разбунтувалите се Нидерланди или с англичаните, като че ли нищо не се е случило и че водят с тях кореспонденция, и че им доставят пари... Между другото една част от документите касае Франсиско де Конике, Педро Леймиери и Николас Бодаерт – и тримата с местоживеене в Англия, както и Давид Леймиери, установил се в Амстердам. Едно писмо, пратено до Педро Леймиери в Англия, го известява, „че нашата флота се прибра в такова безредие, че ако излезе оттук, би могла лесно да бъде пленена цялата дори от малък брой кораби". Тази компания (Леймиери и съдружници) е, доколкото са му казали, най-богата от всички, които се намират в Севиля. В Сан Лукар пристигат шест кораба, които докарват принадлежаща на нея стока, а херцог Медина Сидония ги оставя да я разтоварят. Вярно е, добавя Арментерос, че за него това е сделка за 12 000 дуката... „Няма и един чужденец, влязъл в Сан Лукар, добавя той, който да не е облагодетелстван, глезен и дори подпомаган за износа на пари." Когато се сдобие със сигурен човек, той ще му изпрати документи, касаещи аферата Леймиери. Дотогава – пълна тайна, моли той. „Да не увелича допълнително броя на неприятелите, които си създадох, служейки на Негово Величество..."

---

[1] 1594, Simancas E° 174.
[2] Simancas E° 174.
[3] 18 авг. 1595 г., пак там.

Има доказателства с още по-очебийна яснота. Още от следващата 1596 г.[1] в залива на Кадис 60 кораба, натоварени за „Индиите", са изненадани от английската флота по време на разграбването на града: общо 11 милиона в стоки... Англичаните предлагат да не ги изгарят срещу откуп от два милиона. Но херцог Медина Сидония отказва да се пазари и съдовете пламват. Да, но не испанците понасят огромната загуба, защото стоките не им принадлежат... В действителност би могло да се напише цяла книга за Севиля – града на корупцията, на злобните доноси, на недобросъвестните чиновници, град, в който парите нанасят своето поражение.

Цялата тази сурова действителност ни помага ако не да направим, то поне да доловим основните заключения. Това, което разклаща световната история, не е неумението на чиновниците на Филип II, нито явното безсилие на военните в Гибралтарския проток, а чисто и просто банкрутът на испанската държава, очевиден през 1596 г. и който поставя отново и изведнъж, дори преди да се е разразил, проблемите за движението на белия метал и за разпределението на световното богатство... Холандия търси и намира компенсация чрез ненадейна експанзия към Средиземноморието – с житото и останалите трафици, и към Зондските острови...

Любопитна подробност: този холандски порив, включително в Средиземноморието, но не по-малко в Индиите и в Америка, е предшестван от идването на португалски търговци, обикновено нови християни, пристигнали или от Лисабон, или от северните градове, където са намерили убежище. Дали не е имало, което е възможно, „превземане" на Лисабон, както е имало „превземане" на Севиля? Това е друг важен въпрос.

Новите християни в Средиземноморието

Тази огромна инфилтрация на един северен, атлантически, международен капитализъм, установен в Амстердам, не може да се откаже от своята плячка в богатото Средиземноморие. Докато плячкосва безсрамно Испания, тя поддържа един вечно млад и с остри зъби капитализъм, който успява бързо да си създаде съюзници на това тържище. В полза на холандците, проправяйки им пътя, без те да са го желали някога, в играта влизат богатите португалски марани: като Хименес от Лисабон и Антверпен и техните съдружници – Андраде и Вейга, организирали за Великия херцог на Тоскана доставки на северно жито след 1570 г., не без значителни печалби, а също включили се и в търговията с пипер към Италия. От 1589 г. те доставят подправки на Балтасар Суарес във Флоренция, после предпочитат Антонио Гутиерес пред кастилеца, тъй като първият току-що се е настанил във Флоренция и бидейки португалец, поддържа връзки с други търговци от своята страна, като Мануел да Коща, който през май 1591 г. му изпраща каси със захар[2]. Кореспонденцията на Симон Руис с Флоренция ни осведомява относно

---

[1] Следвам обяснението на *Jacob van Klaveren*, op. cit., p. 116-117.

[2] Кореспонденция на Симон Руис, Archivo Provincial de Valladolid, Антонио Гутиерес до Симон Руис, Флоренция, 20 май 1591 г.

тези португалци, които държат всичко en esto de especierias[1] (в такива магазини за подправки – бел. пр.), според твърдението на Балтасар Суарес, който би желал намесата на приятеля и в своя полза пред всемогъщите Хименес. Последните изпращат през 1591 г. наведнъж 5000 квинтала черен пипер в Италия[2]. През предходната година те докарват от Бразилия в Ливорно кораб с 600 каси захар[3]. Всичко им се отдава, а александрийският пипер е в застой в дадения момент. „Те имат късмет с всичко, до което се докоснат", възкликва Балтасар Суарес[4]. Son afortunados in cuanto ponen mano.

Други португалци пристигат в Италия по техните следи. През февруари 1591 г. двама измежду тях, Фернандес и Хорхе Франсиско, ще се настанят в Пиза. В случая няма „никакво съмнение, че те дърпат към себе си всички сделки на Португалия".[5] През август същата година „доколкото научавам, пише Балтасар Суарес, Хименес изпращат някого да се сдобие с магазин на тяхно име и дори експедират в Пиза Себастиян Хименес Пенетикес, който ги представлява понастоящем в Кадис. От Антверпен идва един син на Руи Нунес и тъй като се касае за богати хора, Великият херцог желае да ги привлече и се готви да им предостави привилегии"[6].

Тези подробности сочат една определена конюнктура: откакто продажбата на пипер чрез атлантическите пътища става трудна, той се разпространява почти от самосебе си към Италия и оттам към Германия, и точно към Италия се отправя за известно време и португалската емиграция. Във Венеция посланикът на Филип II говори за онези португалски евреи, които той вижда да приижда в християнски одежди, после да се обявяват por judios и „да слагат червената шапчица, която е отличителният им белег, който носят в тази страна"[7]. В този случай Венеция остава толерантна, посреща ги, понася ги, защитава ги и се възползва от тяхната помощ. Изплуват няколко имена, някои от тях доста непознати: двама братя, „Руи Лопеш и Диего Родригеш", които след двадесет и четири годишно пребиваване искат през май 1602 г. венецианско cittadinanza[8] (гражданство – бел. пр.) Или като Родриго ди Маркиано, португалски евреин, инициатор на търговията със захар от нос Ге в Берберия[9]; или като другите марани, идващи от Фландриите и от Хамбург, които преминават през Венеция на път за Леванта. Изглежда, че тогава се откроява – дискретен или не, действителен или привиден – просперитетът на някои еврейски, левантински и понантски търговци, които, свързани образуват една верига от Истанбул до Солун, Валона, Венеция и оттам до Севиля, Лисабон и Амстердам. И не е случайно, че испанското, тосканското или малтийското пиратство се стреми в тези години да „одере" търговските кораби,

---

[1] Флоренция, 20 май 1591 г., пак там.
[2] Флоренция, 17 юни 1591 г.
[3] Флоренция, 31 дек. 1590 г.
[4] Флоренция, 9 септември 1591 г., пак там.
[5] Флоренция, 26 юни 1591 г.
[6] Флоренция, 12 авг. 1591 г.
[7] Дон Алонсо де ла Куева до H.B., Венеция, 30 май 1608 г., A.N., K 1678, 43 b.
[8] A.d.S., Venise, Cinque Savii, 141, f° 44, 22 май 1602 г.
[9] Пак там, 22, f° 52, 20 ноем. 1598 и 16 авг. 1602 г.

като заграбва всички стоки, принадлежащи на евреи – тази гора de judios, за която говорят испанските документи. Тези товари често си струват труда[1].

Следователно се поставя въпросът: дали този просперитет се е родил вследствие от едно донякъде формално съглашателство между холандците и новите португалски християни? В този случай причината е в Атлантика. Не разполагаме с достатъчно доказателства, за да решим, но това е твърде възможно. Излязла през 1778 г. без името на автора, „Богатството на Холандия" е много хубава и не задължително истинна книга. В нея четем, примесени с някои грешки, следните твърдения: „едва през 1612 г. по подобие на подслонилите се при тях евреи, които както се твърди създали навсякъде търговски агенции, и холандците започнали да създават такива и да плават по цялото Средиземно море"[2].

Северното нахлуване и залезът на Средиземноморието

Откакто предходните страници бяха написани (1963 г.), изследванията върху забележителното спускане на кораби, търговци и стоки от Север към Вътрешното море, продължиха. Бяха направени нови уточнения: че холандците са подготвили грижливо „straatvaart"[3] пътуването през Гибралтарския проток. „Търговският шпионаж" ги осведомява точно, както доказват кореспонденциите на търговци – тези на Даниел Ван дер Мейлен или на Жак дела Файе. През 1584 г. последният изпраща от Лондон в Средиземно море един кораб, натоварен с английско сукно и бурета с риба, който на връщане от Италия донася ориз, плодове и вино. За нещастие на връщане той претърпява корабокрушение на самия бряг на Холандия. През 1588 г. един холандски кораб успява може би за първи път да достигне Берберия и Леванта. През 1590 г. друг кораб, „Свертен Руйтер" („Черният конник"), се връща от дълго двегодишно плаване в Средиземно море с урок, написан от опита: предвид испанската враждебност и вездесъщото присъствие на пиратството, той съветва да се използват доста големи кораби (от порядъка на 150-тонни), добре въоръжени и с екипажи най-малко от тридесет души. Че рискът е реален, го доказва от самосебе си през следващите години процентът на застраховките за корабите, плаващи до Ливорно – 20%. Впрочем холандските кораби се предпазват, плавайки под чуждо знаме и с фалшиви документи; това са, както ще кажат по-късно във Франция, „маскирани кораби". За плаванията с отправна точка Амстердам[3] разполагаме с доста пълни сведения, както и за Корнелиус Хага (1578-1654 г.), първият посланик на Генералните щати в Истанбул, от когото са подписани капитулациите от 1612 г. в полза на Обединените провинции.

---

[1] Вж. кн. II, част II, гл. 6, „Евреи и конюнктура" и гл. 7, „Първият и необикновен успех на Алжир".

[2] Op. cit., t. I, p. 63 и 501. Трудът в действителност е на *Elie Luzac*. Или по-точно, последният е продължил предишния труд на *Jacques Accarias de Serionne* излязъл в Амстердам през 1765 г.

[3] *Johannes.Hermann Kernkamp*, „Straatfahrt", niederländische Pionierarbeit im Mittelmeergebiert", in: Niederländischen Woche der Universität München, 15 юли 1964 г.

[3] *Simon Hart*, „Die Amsterdamer Italienfahrt 1590-1620", in: Wirtschaftskräfte und Wirtschaftswege, II, Wirtschaftskräfte in der europäischen Expansion, Festchrift für H. Kellenbenz, Nurnberg, 1978.

Тези подробности явно имат своето значение. Но те не са единствените нови данни, предложени от изследванията през тези последни петнадесет години. И ако ми се стори необходимо да им отделя собствено място в това последно издание, то е заради общите тези на Ричард Т. Рап, които ги съпровождат и представят в нова светлина начина, по който през 17 в. Средиземно море отстъпва своето първенство на Северния Атлантик.

Първа теза на Р. Т. Рап[1]: средиземноморците са изместени от доминиращото си положение не толкова заради новите пътища, които ще да са отклонили изгодната търговия на Север, но преди всичко вследствие от вмъкването на англичаните и холандците в собственото им море и от „търговската революция" – не само пътна, но и под знака на жестока конкуренция. Богатството на Средиземноморието всъщност не пресъхва, то преминало в други ръце. Всъщност, ако вземем Лондон в една достатъчно късна дата, към 1660 г. (средно за годините 1663-1669), експортът и реекспортът от Лондон (в хиляди тона) за манифактурните изделия (сред които сукното) и хранителните продукти дават следните цифри: към Средиземно море (в това число Испания и Португалия) – 974 (или 48% от общото), към Европа, в това число Шотландия и Ирландия – 872 (43%); към Северна Америка, Западните и Източните Индии – 193 (9%). Тези цифри, въпреки че Лондон не е център на света в средата на 17 в., са пряко свидетелство за международната икономика през „първия" 17 в. Средиземноморието в широкия смисъл на думата (струва ми се справедливо да добавим и Иберийския полуостров) остава тогава големият регион на обмените и печалбите. И не по новите пътища на седемте морета на света, а точно в Средиземното се съгражда в самото начало английското превъзходство. Или по-точно северното превъзходство, тъй като mutatis mutandis тези бележки са валидни не по-малко и за Холандия.

Р. Т. Рап е още по-голям новатор, когато показва, че северното проникване не е само „улавяне" на услугите в Средиземно море, но и силово завоюване на пазарите; че Северът систематично имитира манифактурните произведения на Италия, особено тези на Венеция, изместващи ги постепенно с ниските цени на предложените стоки, вследствие от по-ниската цена на работната си ръка; още повече чрез по-нелоялна, почти измамническа конкуренция. Тъй като английските „new draperies", произвеждани масово и с ниско качество, се предлагат на пазара в Леванта като венециански, с фалшиви етикети и фалшиви печати. От една страна, това е начин за безпрепятствено вмъкване на местния пазар, от друга – да се дискредитира реномето на венецианското качество. Освен това емиграцията на квалифицираните занаятчии от Венеция по това време е постигната срещу солидна сума както от Холандия, така и от Франция на Колбер или от Англия на Чарлз II. Венеция, която несъмнено е първият индустриален град на Европа, губи своите превъзходства едно след друго.

При все това, и това е втората теза на Р. Т. Рап, животът на Венеция през 17 в. продължава видимо и е действително на едно и също ниско равнище – за нея настъпва стагнация, а не регрес на жизненото ѝ равнище след бурния възход

[1] *Richard Tilden Rapp*, „The Unmaking of the Mediterranean Trade Hegemony: International Trade Rivalry and the Commercial Revolution", in: The Journal of Economic History, 1975, p.p. 499-525; Industry and Economic Decline in Seventeenth Century Venice, 1976.

през 16 в. Да се констатира това означава да се защитава и почти да се докаже, този път с налични цифри, впечатлението на всички историци на Венеция, които виждат, че тя бавно запада. Действително смятам, че Венеция успява в земеделската си конверсия – жито, царевица, ориз, черничеви дървета, сурова (и обработена) коприна, животновъдство; че между 16 и 17 в. Континенталните ѝ земи се развиват, и с индустрията си поддържат състоятелния живот на Венеция; че високите цени на пазарите на Сеньорията улесняват обмените; че навигацията в Средиземно море, въпреки че е поверена на чужди кораби, превръща Венеция още през 17 в. в първото пристанище на Средиземноморието; и накрая, че паричната борса на Венеция остава активна.

Но още повече, ако тезата на Рап е точна, ако първичното северно натрупване на капитал се подхранва от античното средиземноморско богатство, то Средиземноморието също не запада с пълна скорост. Що се отнася до него, думата упадък изглежда пресилена. Картите минават в други ръце, но Европа не сменя гравитационния си център за един ден и само заради една група от причини. Съдбата на Вътрешното море е свързана с цялостната европейска съдба на прага на нейното Ново време и това е един класически спор, тоест безпричинно заплетен. Ако вярваме на Макс Вебер, европейският Север е спечелил благодарение на Реформацията, която е изобретила капитализма. Но тази твърде позната и многократно изтъквана теза не трябва да се приеме със затворени очи. Аз заемам противоположна позиция в една книга[1], излизаща едновременно с четвъртото издание на „Средиземно море и...". Читателят, дори да не споделя моето виждане, може да се обърне към нея. Разбира се, дискусията остава открита.

[1] Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVe-XVIIIe siècles, 1979, 3 volumes.

СЪДЪРЖАНИЕ НА КАРТИТЕ, ТАБЛИЦИТЕ И ГРАФИКИТЕ

1 – Дълбочините и височините от 500 м под до 500 м над морското равнище 8
2 – Нагъванията на Средиземноморието 24
3 – Големите канали на ломбардската равнина 67
4 – Регулационните канали запазват половината от венецианските лагуни 72
5 – Зимуване и летуване на овцете в Горен Прованс към края на 15 в. 83
6 – Кастилската миграционна паша 86
7 – Съвременната миграционна паша 91
8 – Корабокрушенията на кораби, отиващи за Венеция от 1592 до 1609 г. 105
9 – Пленяването на кораби за същия период, според същия източник. 106
10 – Сицилия и Тунис разсичат Средиземно море на две. 107
11 – Срещу Отранто, Корфу господства над входа на Адриатическо море. 119
12 – Средиземноморието в мащаба на света 162
13 – Насажденията на палмовите гори от Инд до Атлантика 165
14 – Сахарски кервани, 15-16 в. 175
15 – Пътищата на германския провлак 196
16 – Бариерата на Алпите 197
17 – Лион и подправките според някои данни от 1525 до 1534 г. 211
18 – Марсилия и вътрешният френски пазар, 1543 г. 213
19 – „Истинското" Средиземноморие, от маслиновите до големите палмови гори 224
20 – Вместо да пристигне в Испания, достига до Табарка, януари 1597 г. 241
21 – Поривът на мистрала на 19 април 1569 г. и следващите дни 243
22 – Движението на сделките на Fondaco dei Tedeschi във Венеция 258
23 – Мрежа на иберийските пътища през 1546 г. 272
24 – Пътища през тосканските Апенини 273
25 – Големият пазар на Истанбул, 16-17 в. 305
26 – Сърцето на Венеция 307
27 – Население на градовете на Кастилия 317
28 – Новини на път към Венеция 358
29-30 – Новини на път за Венеция 359
31-32 – Пътуването на търговските галери на Венеция 383
33 – Населението на венецианската „Континентална земя" през 1548 г. 387
34 – Населението на Кастилия през 1541 и 1591 г. 396
35 – Нарастване на населението на Кастилия 1541-1591 и 1593 г. 397
36 – Населението на Сицилия, 1501-1716 г. 398
37 – Кръщенетата във Флоренция, 1551-1600 г. 403
38 – Курсът на венецианския секвин 458

39 – Златото срещу среброто 459
40 – Двете епохи на американското сребро 463
41 – „Политическите“ пари на Испания в Европа, 1580-1626 г. 464
42 – Цените на житото в Средиземноморска Европа 501
43 – Цените в Бурса, 1489-1633 г. 502
44 – Движението на цените в Париж според болничните архиви 504
45 – Страсбург изпреварва Валенсия 507
46 – Реални цени и заплати във Валенсия 509
47 – Реални цени на житните култури в Страсбург, Лвов и Валенсия 510
48 – Девалвацията на разплащателните средства 513
49 – Сицилианските товарни рампи през 1532 г. 563
50 – Жито от морето и от Континентална Венеция 577
51 – Сицилианският износ 579
52 –В Сицилия след 1593 г. – не внесено жито, а изнесена коприна 585
53 – Регистър на морските застраховки в Генуа 597
54 – Нарастващото място на северните кораби в Ливорно: 1573-93 г. 610

СЪДЪРЖАНИЕ НА ИЛЮСТРАЦИИТЕ ИЗВЪН ТЕКСТА

1. Алпите между Франция и Пиемонт
2 и 3. Безводни земи
4. Делтата на Рона
5. Портулан (16 в.) на източното средиземноморие.
6. Морето от Генуа до Тунис
7. Стениите килими – карти
8. Пристанището на Барселона
9. На Босфора
10. Кръгъл товарен кораб
11 и 12. Атлантикът завзема Вътрешното море
13. Венециански галеон
14. Атлантически платноход
15. Англичаните завземат Кадис (1596 г.)
16. Големи и леки платноходи
17. Галери и кръгли кораби в Атлантическия океан
18. Кръгъл кораб
19 и 20. Генуа през 15 в.
21. Арсеналът на Венеция (1500 г.)
22. Константинопол
23. Кайро
24. План на Венеция (16 в.)

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговори 10

Част първа

РОЛЯТА НА ГЕОГРАФСКАТА СРЕДА

1. ПОЛУОСТРОВИТЕ: ПЛАНИНИ, ПЛАТА, РАВНИНИ

1. Най-напред планините *22*

Физични и човешки характеристики 22
Дефиниране на планината 27
Планини, цивилизации и религии 30
Планинската свобода 34
Ресурси и баланс на планината 37
Планинците в града 40
Типове планински диаспори 43
Планинският живот – първа история на Средиземноморието? 47

2. Плата, подножия, хълмове *48*

Високите равнини 48
„Подпрените" земи 51
Хълмовете 53

3.Равнините *55*

Проблемите на водата: маларията 57
Облагородяването на равнините 61
Примерът на Ломбардия 66
Големи собственици и бедни селяни 69
Краткосрочните промени на равнините:
континенталната венецианска земя 72
Дългосрочните промени: съдбата на римската Кампания 74
Мощта на равнините: Андалусия 75

4. Миграционна паша или номадизъм: вече две Средиземномория *78*

Миграционните паши 79
Номадството – по-старо от миграционната паша 81
Кастилската миграционна паша 85
Общи съпоставки и картографиране 88

СЪДЪРЖАНИЕ

Едногърби и двугърби камили:
арабските и турските нашествия ... 89
Номадството на Балканите, в Анадола и в Северна Африка
според западни свидетелства ... 94
Цикли, по-дълги от век ... 96

2. В СЪРЦЕТО НА СРЕДИЗЕМНОМОРИЕТО: МОРЕТА И КРАЙБРЕЖИЯ

1. Водните равнини ... *97*

Крайбрежната навигация ... 97
В началото на португалските открития ... 102
Тесните морета – основи на историята ... 102
Черно море – запазена територия на Константинопол ... 104
Архипелагът – венециански или генуезки ... 108
Между Тунис и Сицилия ... 110
Средиземноморският „Ламанш" ... 111
Тиренският басейн ... 114
Адриатика ... 118
На изток и на запад от Сицилия ... 127
Два морски свята ... 128
Двойният урок на Турската и Испанската империя ... 130
Отвъд политиката ... 131

2. Континенталните крайбрежия ... *132*

Морските народи ... 132
Слабости на морските сектори ... 134
Метрополиите ... 139
Възход и падения на морския живот ... 140

3. Островите ... *142*

Изолирани светове? ... 143
Несигурни съществувания ... 145
По пътищата на голямата история ... 148
Островни емигранти ... 151
И островите, които морето не обгражда ... 154
Полуостровите ... 155

3. ПОКРАЙНИНИТЕ, ИЛИ „ПО-ГОЛЯМОТО СРЕДИЗЕМНОМОРИЕ"
Едно Средиземноморие според измеренията на историята ... 163

1. Сахара, второто лице на Средиземноморието ... *164*

Сахара: близки и далечни граници ... 164
Нищета и бедност ... 167
Големите номади ... 169
Тласъци и проникванията от степта ... 171
Керваните на златото и подправките ... 174
Оазисите ... 178

Географският ареал на исляма ... 180

2. Европа и Средиземно море ... *181*

Провлаците и техните меридионални пътища ... 182
Руският провлак: към Черно или Каспийско море ... 184
От Балканите до Данциг: полският провлак ... 188
Немският провлак: обща схема ... 195
Алпите ... 199
Трети персонаж – многоликата Германия ... 201
От Генуа до Антверпен, от Венеция до Хамбург: условията за движение ... 204
Търговски баланс и търговска емиграция ... 206
Френският провлак от Руан до Марсилия ... 209
Европа и Средиземноморието ... 215

3. Атлантическият океан ... *216*

Няколко атлантика ... 216
Океанът в училището на Средиземно море ... 217
Съдбата на Океана през 16 в. ... 218
Един късен упадък ... 222

4. ФИЗИЧЕСКОТО ЕДИНСТВО: КЛИМАТЪТ И ИСТОРИЯТА

1. Климатичното единство ... *224*

Атлантикът и Сахара ... 224
Един хомогенен климат ... 226
Сушата: бедствие за Средиземноморието ... 230

2. Сезоните ... *237*

Прекъсванията през зимата ... 238
Спирането на навигацията ... 240
Спокойствие и многословие през зимата ... 245
Трудностите на зимата ... 247
Лятото и стремителният му живот ... 248
Летните епидемии ... 250
Средиземноморският климат и Изтокът ... 251
Сезонен ритъм и статистики ... 252
Детерминизъм и икономически живот ... 258

3. Променил ли се е климатът от 16 в. насам? ... *259*

Допълнение ... 264

5. ЧОВЕШКОТО ЕДИНСТВО: ПЪТИЩА И ГРАДОВЕ, ГРАДОВЕ И ПЪТИЩА

1. Сухоземни и морски пътища ... *269*

Снабдителните пътища ... 272
Архаизъм на транспортните средства ... 275

Преимущество на сухоземните пътища към 1600 г.? ... 277
Проблемът със сухоземния път сам по себе си ... 282
Двойното свидетелство на Венеция ... 283
Движение и статистика: случаят на Испания ... 286
Двойният проблем в дългосрочен план ... 287

2. Навигацията: тонажи и конюнктури ... *288*

Многотонажни кораби и малки платноходи през 15 в. ... 291
Първите успехи на малотонажните кораби ... 293
В Атлантика през 16 в. ... 294
В Средиземно море ... 298

3. Градските функции ... *305*

Градове и пътища ... 306
Прехвърлянията на стоки ... 309
От пътя до банката ... 311
Градски цикли и регрес ... 314
Много непълна типология ... 315

4. Градовете, свидетели на века ... *318*

Демографското покачване ... 318
Стари беди, нови беди: недоимъкът и проблемът с житото ... 320
Стари беди, нови беди: епидемиите ... 324
Необходимият имигрант ... 326
Градските политически кризи ... 330
Привилегированите градове на парите ... 333
Кралските и имперските градове ... 336
В полза на столиците ... 342
Вече конюнктурата ... 343

Част втора

КОЛЕКТИВНИ СЪДБИ И ОБЩИ ДВИЖЕНИЯ

1. ИКОНОМИКИТЕ: МЯРКАТА НА ВЕКА

1. Пространството, враг номер едно ... *348*

За тези, които пишат: това, което се губи на отиване и на връщане ... 348
Измеренията на морето: няколко рекордни скорости ... 351
Средните скорости ... 353
Привилегированото положение на писмата ... 356
Новината – луксозна стока ... 360
Актуални сравнения ... 362
Империи и пространства ... 364
Трите мисии на Клод дю Бург (1576 и 1577 г.) ... 367

Пространство и икономика ... 368
Панаирите – допълнителна мрежа на икономическия живот ... 371
Икономическите зони с малък радиус ... 374
Четириъгълникът Генуа-Милано-Венеция-Флоренция ... 378

2. Броят на хората ... *385*

Свят от 60 или 70 милиона души ... 385
Празните средиземноморски пространства ... 389
Демографско нарастване от 10% ... 392
Равнища и признаци ... 393
Уговорки и заключения ... 400
Доказателства и внушения ... 402
Няколко сигурни неща ... 402
Друга проверка – миграциите ... 405

3. Може ли да се конструира „моделът" на средиземноморската икономика? ... *408*

Земеделието – основна производствена дейност ... 410
Производствен баланс ... 416
„Ферлагсистемата" и възходът на градските производства ... 419
Системата преуспява ... 421
Пътуваща работна ръка ... 422
Общи и отделни движения ... 423
Обемът на търговските сделки ... 427
Ограниченост и значение на далечната търговия ... 430
Капиталистическите концентрации ... 432
Общият тонаж на средиземноморските флоти ... 434
Сухоземният транспорт ... 436
Държавите са най-големите предприемачи на века ... 437
Ценни метали и монетарна икономика ... 439
Дали нещастните са една пета от живите? ... 441
Предварителна таблица ... 445
Храната – лош критерий: официално супата е винаги добра ... 447
Точна ли е сметката? ... 448

2. ИКОНОМИКИТЕ: БЛАГОРОДНИ МЕТАЛИ, МОНЕТИ И ЦЕНИ

1. Средиземноморието и златото на Судан. ... *451*

Износът на благородни метали на Изток ... 451
Суданското злато: прецедентите ... 453
Португалците в Гвинея: златото все още пристига в Средиземноморието ... 456
Отговорностите на конюнктурата ... 458
Суданското злато в Северна Африка ... 461

2. Среброто на Америка ... *462*

Богатствата на Америка и на Испания ... 462
Богатствата на Америка по пътя за Антверпен ... 466
Френският обиколен път ... 470

СЪДЪРЖАНИЕ

Големият път от Барселона до Генуа и вторият цикъл на американските благородни метали ... 473
Средиземноморието – залято от испански монети ... 479
Италия в плен на „moneda larga" ... 482
Векът на генуезците ... 486
Панаирите на Пиаченца ... 489
Векът на полиците ... 493
От последния банкрут на Филип II до първия на Филип III (1607 г.) ... 495

3. Покачването на цените ... *500*

Оплакванията на съвременниците ... 503
За отговорностите на Америка ... 505
За и против отговорностите на Америка ... 506
Заплатите ... 509
Поземлените доходи ... 511
Банки и инфлация ... 512
„Индустриалците" ... 516
Държавите и покачването на цените ... 516
Намаляване на „богатствата" от Америка ... 520
Девалвирани и фалшифицирани монети ... 522
Три метални ери ... 525

3. ИКОНОМИКИТЕ: ТЪРГОВИЯ И ТРАНСПОРТ ... 527

1. Търговията с пипер ... *527*

Средиземноморският реванш: просперитетът на Червено море след 1550 г. ... 529
Пътищата на търговията в Леванта ... 533
Възстановяването на португалския пипер ... 537
Планове и сделки относно португалския пипер ... 540
Португалският пипер – предложен на Венеция ... 541
Договорът на Велзерови и Фугерови (1586-1591 г.) ... 544
Устойчивостта на левантинските пътища на подправките ... 545
Възможни обяснения ... 550

2. Равновесия и кризи на средиземноморското жито ... *553*

Житата ... 553
Няколко правила на търговията със зърно ... 554
Търговията на жито – свързана с морските пътища ... 559
Пристанища и страни износители ... 561
Житото от Ориента ... 565
Равновесия, кризи и превратности ... 566
Първите кризи: северното жито в Лисабон и Севиля ... 567
„Бумът" на турското жито: 1548-1564 г. ... 572
Да ядеш собствения си хляб: италианската конюнктура от 1564 до 1590 г. ... 576
Последна превратност: северното жито след 1590 г. ... 581
Сицилия си остава Сицилия ... 583
Относно кризите на житото ... 586

3. Търговия и транспорт: платноходите на Атлантика *587*

I. Преди 1550 г.: Първите пристигания 587

Баски, бискайци и дори галисийци 588
Португалците 589
Нормандци и бретонци 590
Фламандските кораби 592
Първите английски платноходи 593
Периодът на просперитет (1511-1534 г.) 594

II. От 1550 до 1573 г. 596

Средиземно море на средиземноморците 596
Връщането на англичаните през 1572-1573 г. 600
Англо-турските преговори: 1578-1583 г. 603
Успехът на английската навигация 604
Положението в края на века 605
Пристигането на ханзеатите и на холандците 607
От житото до подправките: холандците завладяват Средиземно море 609
Как холандците завземат Севиля без насилие след 1570 г. 613
Новите християни в Средиземноморието 617
Северното нахлуване и залезът на Средиземноморието 619

Фернан Бродел

Средиземно море
и средиземноморският свят
по времето на Филип II

книга I

първо издание

Превод Веселина Илиева
Редактор Илия Илиев
Коректор Мария Милова
Худ. оформление на корицата „АБАГАР ДИЗАЙН"
Предп. подготовка „АБАНОС" ООД, София

Издава „АБАГАР ПАБЛИШИНГ" ООД

Печат „ПОЛИПРИНТ" ЕАД, Враца
ISBN 954-584-231-8 (кн. 1)

Клуб на книгата АБАГАР®

Най-добрите книги от най-добрите издателства

Клуб на книгата **АБАГАР®** единствен в България предлага на хилядите си членове уникалната възможност да купуват енциклопедии, справочници, научна, художествена и детска литература от най-добрите български издателства на ***клубни цени*** – с ***отстъпка от 20 на сто*** за отделните заглавия ***до 40 на сто*** за комплекти луксозни многотомни издания, библиотеки и поредици.

За да бъдете член на клуба, е достатъчно да купувате всяко тримесечие на клубни цени по ***едно от*** предложените ***шест заглавия*** от различни тематични области. Това ви дава възможност да купувате на клубни цени и другите стотици заглавия, които се предлагат в Клуб на книгата **АБАГАР®**, да получавате ***безплатно клубно списание***, информация за новите заглавия, покани за премиери и промоции на книги, награди за закупилите най-много книги.

Можете да се запишете в клуба лично или по пощата на адрес:

1504 София, ул. „Оборище" 17, тел. 943 44 66
1000 София, ул. „Цар Асен" 45

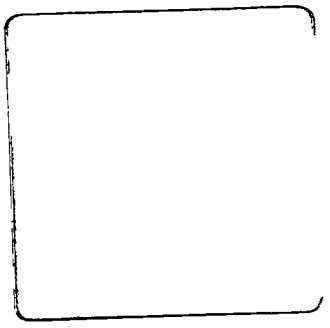

Тази книга се разделя на три части, всяка от които сама по себе си е опит за обясняване на цялото.

Първата третира една сякаш неподвижна история – тази на човека и неговите взаимоотношения със заобикалящата го среда; една бавно протичаща и трансформираща се история, изградена от наложителни обрати и непрекъснато обновяващи се цикли.

Над тази неподвижна история се различава една друга с бавен ритъм: на драго сърце бихме я нарекли, ако изразът не бе променил основното си значение, „социална“ история, тази на групите и групиранията. Как тези придънни вълни раздвижват целия средиземноморски живот – ето това се запитах във втората част на своята книга, изследвайки последователно икономиките, държавите, обществата и цивилизациите, опитвайки се в крайна сметка, за да осветля по-добре концепцията си за историята, да покажа как всички тези дълбочинни сили действат в сложната сфера на войната, тъй като знаем, че войната не е област само на индивидуалните отговорности.

И накрая, третата част е посветена на традиционната история, тоест по мярката на индивида, а не на човека – събитийната история: повърхностно вълнение, вълните, които приливите и отливите вдигат при мощното си движение. Една история с кратки, бързи и нервни трептения.

Фернан Бродел

CEU

Книгата е включена в програмата на Централноевропейския университет за подпомагане превода и издаването на академични трудове в областта на хуманитарните науки, която се финансира от Център за развитие на книгоиздаването към Институт "Отворено общество" - Будапеща и Център за изкуства "Сорос" - София.

ДАБАР®

16 000 лв.